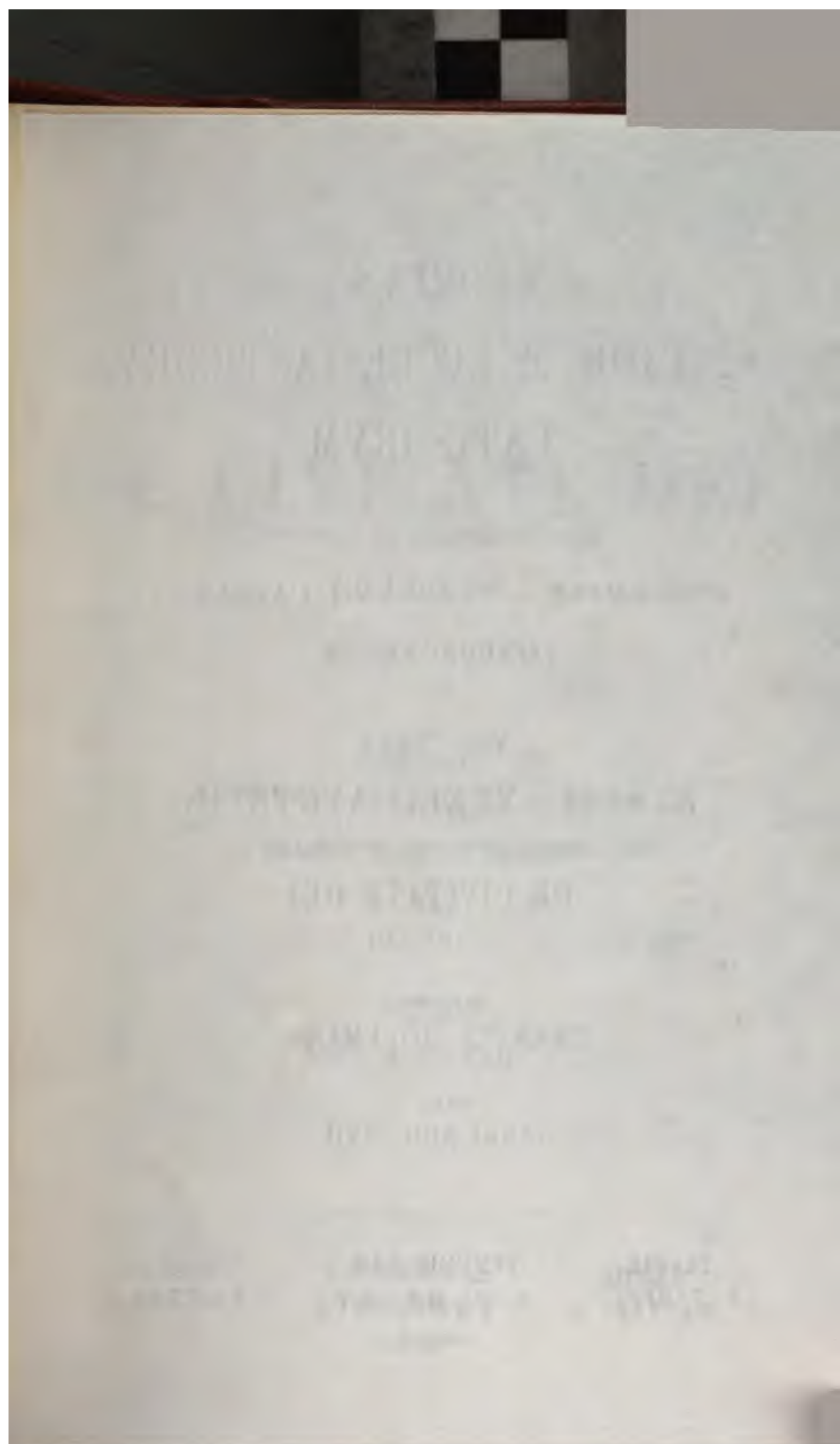

CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS

ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDOBONENSIS

VOL. XXXX.

SANCTI AVRELII AVGVSTINI

EPISCOPI OPERA (SECT. V PARS 2):

DE CIVITATE DEI

LIBRI XXII

EX RECENSIONE

EMANVEL HOFFMANN.

PARS II

LIBRI XIIII—XXII.

PRAGAE F. TEMPSKY — VINDOBONAE F. TEMPSKY — LIPSIAE G. FREYTAG

MDCCCC.

SANCTI AVRELII AVGVSTINI

EPISCOPI

DE CIVITATE DEI

LIBRI XXII

RECENSVIT
ET COMMENTARIO CRITICO INSTRVXIT
EMANVEL HOFFMANN.

VOL. II
LIBRI XIIII—XXII

PRAGAE
F. TEMPSKY

VINDOBONAE
F. TEMPSKY

LIPSIAE
G. FREYTAG

MDCCCC.

Typis expressit Rudolphus M. Rohrer, Brunae.

PRAEFATIO TOMI II.

Qui de I. huius editionis uolumine in ephemeridibus litterariis iudicium tulerunt, concesserunt quidem excepto Parisino quodam censore his nouis curis uerborum contextum iam emendatiorem et certiore fundamento critico munitum exhiberi, sed id mihi inprimis a Carolo Weyman (Litterar. Centralblatt 1899, n. 22) exprobratum est, quod neque de fontibus, ex quibus Augustinus hausisset, lectores edocuissem, nec quae ad explicanda uerba uel ex aliis Augustini operibus uel ex aliis scriptoribus afferri possent, congessissem. Sed qui talia mihi exprobrauit, parum fines respexit, quibus ex programmate nouae Scriptorum Ecclesiasticorum Collectionis editorum opera circumscribitur. Liceat mihi uerba ipsa ponere: 'Die Bearbeitung hat lediglich den Zweck kritisch zuverlässige Textesrecensionen herzustellen: die Exegese der Väter, sowohl die theologische als auch die historisch-philologische, liegt ausser den Grenzen dieses Unternehmens.' 'Ferner sind in einer besonderen von dem kritischen Apparate getrennten adnotatio die von den Vätern angeführten Stellen der h. Schrift und der classischen Autoren zu verzeichnen.' His praeceptis cum obtemperarem, adnotaui quidem locos ex S. Scriptura et ex profanis scriptoribus ab Augustino aperte allegatos, sed consulto eos omisi, ex quibus aliqua modo uerba petita sunt. Haec iure in commentario exegetico uel in singulari adnotationis sectione monerentur, sed in eadem sectione pariter ac loci ab auctore operi suo inserti consignata lectorem haud dubie fallerent, cum non locum uerbis similem sed ad eandem rem pertinentem designari suspicari deberet.

Ut exemplum ponam: Augustinus cum scripsit II, 520, 25: *India mittit* — memoria certe tenebat Vergilianum illud *India mittit* —; si iam adnotaretur 'Verg. Geo. I, 57', id haud dubie sic intellegeretur, tamquam Vergiliano loco de eadem re, sc. de patria magnetis et adamantis ageretur, non uero de prouentu eboris. Similiter iudicari deberet, si ad uerba I, 147, 12: *belli Punici secundi—confector* adscripsissem: Cic. ad fam. X, 20, 3, quod inde fortasse *belli confector* petitum est. Ad uerba II, 54, 6: *sine ardoris inlecebroso stimulo ... infunderetur gremio maritus uxoris* notissimum illum locum Verg. Aen. VIII, 405 adscribere non magis necessarium erat quam errorem corrigere Augustini II, 293, 13 uerba Vergilii *et iurgia Codri* ad Atheniensium regem Codrum referentis.

Censor ille Parisinus, qui ut supra significaui, de ratione critica a me obseruata aliter statuendum esse censuit (v. 'Revue critique' 1900, n. 9), laudat quidem quod hac editione lectiones ueterum illorum codicum Lugudunensis, Corbeiensis, Veronensis iam propositae sint, sed cum in Praefatione stemma, quali librorum familiae delineari solent, non reperiret, me cognationis codicum rationem omnino non habuisse insimulauit. Scribit enim: 'M. H. ne s'est pas préoccupé, semble-t-il, d' établir les relations de parenté qui peuvent exister entre les vingt-neuf manuscrits de son édition. Il a procédé différemment. Il apprécie chaque manuscrit par comparaison aux autres, comme dans un concours on classe des copies de candidats. La règle principale est celle de la *lectior difficilior*. Tel mot rare, telle construction insolite est la bonne leçon, que les autres manuscrits ont altérée pour y substituer l'expression banale. C' est ainsi que le manuscrit de Lyon 607 a le pas sur le manuscrit de Corbie. La faveur accordée au manuscrit de Padoue n'a pas d'autre motif. M. H. cite un certain nombre de leçons que ce manuscrit est seul à présenter et il les considère comme authentiques. Il serait cependant possible que quelques-unes d'entre elles fussent des corrections d'humaniste. Haec confidentius quam uerius dicta ita certe comparata sunt, ut, si probarentur, omne rei criticae factitandae euerterent

fundamentum. Explosa enim lege illa primaria, ex qua difficilior lectio uerior habenda est, si iam suspicionis licentia accedit, ex qua lectiones praestantiores uel unice uerae, etiamsi tota codicis indole defendantur, non genuinae habeantur sed docto cuidam correctori adscribantur, nescio quod praeceptum in constituendis uerbis alicuius auctoris tenendum sit nisi illud fortasse, ut ubique cum maiore numero librorum licet deteriorum faciendum sit.

Cum duo sint genera codicum, quibus in recensendo opere de Ciuitate Dei utendum est, unum uetustos illos libros LVC comprehendens, alterum codices saeculo X uel inferiore scriptos complectens, non de cognatione quaerendum est, quae inter hos recentes libros dispici possit, sed de necessitudine, quae inter eos et uetustos illos codices intercedat. Cum his certe plurimum conspirat liber Patauinus, et hanc ob rem, non quod hic illic praestantes lectiones exhibet, maximam ei tribuendam esse auctoritatem duxi.

Iam restat ut quaeram, utrum recte iudicauerit Dombart de pretio codicis ρ (R), quem scripturae sinceritate in libris XV et XVI Veronensi auctoritate paene aequandum ideoque dignum censuit, quem in ultimis libris praecipue ducem sequeretur. Sed in locis, ubi ρ cum V consentit, plerumque etiam alii libri mss. easdem lectiones praebent; grauioris itaque momenti ad diiudicandam indolem codicis ρ illi loci sunt, ubi ρ non modo a Veronensi libro uerum etiam ab reliquis codicibus discrepans singulares exhibet lectiones. Hae uero lectiones ita sunt comparatae, ut eas correctori deberi uix dubitari possit. cf. II, p. 63, 10: *bellando*] *belligerando* ρ; 76, 15: *fides deroganda*] *fides deneganda* ρ; 79, 21: *quid mihi uideatur, suo loco diligentius inserendum est*] *disserendum est* ρ Domb.; 85, 6: *magis mouet ideo illum fecisse*] *monet* ρ Domb.; 87, 26: *cursum solarem*] *c. solis* ρ; 90, 9: *quem occidit*] *iugulauit* ρ, 91, 3: *uixit Seth quinque et ducentos annos*] *habet* ρ; 92, 18: *nati fuissent*] *essent* ρ; 95, 2: *reuerendum honorem*] *uerecundum h.* ρ; 100, 15: *scriptor*] *auctor* ρ; 104, 10: *incertum erat*] *fuerat* ρ; 125, 27: *seruus est fratrum bonorum*] *suorum*

ρ; 131, 21: *in terra sua*] *eorum* ρ; 143, 9: *orditur inde generationes*] *ordinantur* ρ; 177, 4: *ab initio uocauimus*] *cognouimus* ρ; 181, 21: *figuram gerit*] *tenet* ρ; 189, 2: *ab alienis*] *ab alienigenis* ρv; 193, 26: *sub caput*] *super c.* ρ; 194, 24: *ancillam de qua filios ipsa susciperet*] *filium* ρ.

Ut hae discrepantiae uix probant, codicem ρ Veronensi auctoritate paene aequandum esse, sic et lectiones quas in sequentibus libris ρ singulares habet, admodum suspectae sunt. Dombart ipse uidit respuenda esse, quae in ρ leguntur p. 205, 12. 211, 9. 218, 1. 242, 3. 244, 22. 250, 15. 20. 252, 21. 395, 23. 413, 9. 604, 23. 606, 9. 611, 11. 14. 612, 2. 28. 657, 8. 664, 11. 665, 9; sed illae etiam lectiones, quas Dombart ex uno ρ in textum recepit, plerumque correctorem produnt. cf. 210, 14: *substitutus in Dei ministerium*] *seruitium* ρ Domb.; 257, 26: *patre uiuente*] *p. uiuo* ρ Domb.; 264, 6: *curuauerunt genua ante Bahal*] *contra B.* ρ Domb.; 266, 6: *in auctoritatem canonicam receptos*] *diuinam* ρ Domb.; 269, 28: *Assyrios memorare reges*] *nominare* ρ Domb.; 373, 25: *beati fieri*] *beatificari* ρ Domb.; 516, 29: *sicut ipsa corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori cogunt*] *quas tormenta* ρ Domb.; 520, 10: *istam uim lapidis*] *uirtutem* ρ Domb.; 538, 3: *daemones licet incorporei corporeis ignibus cruciandi*] *cruciantibus* ρ Domb.; 591, 25: *sempiternae conditor ciuitatis*] *aeternae* ρ Domb.; 600, 25: *quid adhibuisset*] *quid curationis adhib.* ρ Domb.; 658, 19: *quem a leprae deformitate mundauerat*] *liberauerat* ρ Domb.; 666, 1[illegible] *carnis*] *corporis* ρ Domb.; 669, 7: *nam et ipsa opera bo[illegible] nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse quam nostr[illegible]* *non nostra* ρ Domb.

Tantum igitur abest, ut cod. ρ sincerum uerborum font[illegible] habeamus, ut interpolatis libris adnumerandus uideatur.

Inter codices ex quibus solis libri inde ab XVII. peti p[illegible] sunt, optimae notae esse codicem Parisinum littera *g* a [illegible] insignitum, iam in Praefatione prioris uoluminis monui. N[illegible] caret quidem librariorum erroribus (a diuersis enim scripto[illegible] bus singula pensa nec pari diligentia exarata sunt), sed uac[illegible]

ab illis interpolationibus, quibus reliqui libri hic illic uitiati sunt.[1]) In libro XVI. ubique fere eadem habet atque cod. Veronensis, in reliquis libris plerumque cum *p* conspirat, ita quidem ut in his lectionibus adquiescendum sit.

Dolendum est quod utriusque codicis ope in extrema libri XXII. parte destituti sumus; cod. *g* enim desinit 'media pagina medio uersu' ut in Praef. I. uol. p. XIIII. monui, uerbis *nonne cor meum* p. 659, 18; cod. *p* finitur uerbis *ubi nullus* p. 665, 15.

Inscriptiones capitum in libro XV. ex *pq* tantum peti poterant; a libro XVI. praesto erat canon capitulorum in cod. *g* exstans, quocum contuli indicem quem cod. *f* habet (Cod. Paris. n. 11637, scl. XI, libros duodecim posteriores continens, a Duebnero littera *F* notatus). Cum uerba plane consentiant cum iis quae in *g* leguntur, uterque index ex eodem fonte depromtus esse uidetur.

Indicem locorum, nominum et rerum Guilelmus Weinberger, professor gymnasii Iglauiensis, confecit.

[1]) De uno loco dubitari possit, num in *g* uerba per se gratissima a correctore addita an genuina sint. p. 656, 12 reliqui libri habent: *Nunc iam quid acturi sint in corporibus inmortalibus adque spiritalibus sancti . . ., quantum Dominus dignatur adiuuare* u i d e a m u s, in *g* pro *uideamus* legitur: *pie adque humiliter pertractemus.*

Vindobonae m. Aprili 1900.

E. Hoffmann.

LIBER XIIII.

CAPUT I.

Per inoboedientiam primi hominis omnes in secundae mortis perpetuitatem ruituros fuisse, nisi multos Dei gratia liberaret.

Diximus iam superioribus libris ad humanum genus non solum naturae similitudine sociandum, uerum etiam quadam cognationis necessitudine in unitatem concordem pacis uinculo conligandum ex homine uno Deum uoluisse homines instituere, neque hoc genus fuisse in singulis quibusque moriturum, nisi duo primi, quorum creatus est unus ex nullo, altera ex illo, id inoboedientia meruissent, a quibus admissum est tam grande peccatum, ut in deterius eo natura mutaretur humana, etiam in posteros obligatione peccati et mortis necessitate transmissa. Mortis autem regnum in homines usque adeo dominatum est, ut omnes in secundam quoque mortem, cuius nullus est finis, poena debita praecipites ageret, nisi inde quosdam indebita Dei gratia liberaret. Ac per hoc factum est, ut, cum tot tantaeque gentes per terrarum orbem diuersis ritibus moribusque uiuentes multiplici linguarum armorum uestium sint uarietate distinctae, non tamen amplius quam duo quaedam genera humanae societatis existerent, quas ciuitates duas secundum scripturas nostras merito appellare possemus. Una quippe est hominum secundum carnem, altera

4 omnes *om. p* 7 super. *V a p α;* in super. *b e v* 9 ui/ngulo *e* 10 dō *l* 13 id, d *m. 2 in ras. V* ammissum *V* 19 quodam *V*[1] 24 possemus *V e p α f;* possumus *a b l*[2]; possimus *l*[1] *v* 25 *ut editur V e p v* unam *f* est *om. f* una quippe petit hominem *a;* una quippe appetit hominum *b* alteram *b f*

secundum spiritum uiuere in sui cuiusque generis pace uolentium et, cum id quod expetunt adsequuntur, in sui cuiusque generis pace uiuentium.

CAPUT II.

De uita carnali, quae non ex corporis tantum, sed etiam ex animi intellegenda sit uitiis.

Prius ergo uidendum est, quid sit secundum carnem, quid secundum spiritum uiuere. Quisquis enim hoc quod diximus prima fronte inspicit, uel non recolens uel minus aduertens quem ad modum scripturae sanctae loquantur, potest putare philosophos quidem Epicureos secundum carnem uiuere, quia summum bonum hominis in corporis uoluptate posuerunt, et si qui alii sunt, qui quoquo modo corporis bonum summum bonum esse hominis opinati sunt, et eorum omne uulgus, qui non aliquo dogmate uel eo modo philosophantur, sed procliues ad libidinem nisi ex uoluptatibus, quas corporeis sensibus capiunt, gaudere nesciunt; Stoicos autem, qui summum bonum hominis in animo ponunt, secundum spiritum uiuere, quia et hominis animus quid est nisi spiritus? Sed sicut loquitur scriptura diuina, secundum carnem uiuere utrique monstrantur. Carnem quippe appellat non solum corpus terreni adque mortalis animantis (ueluti cum dicit: Non omnis caro eadem caro; alia quidem hominis, alia autem caro pecoris, alia uolucrum, alia piscium), sed et aliis multis modis significatione huius nominis utitur, inter quos uarios locutionis modos saepe etiam ipsum hominem, id est naturam hominis, carnem nuncupat, modo locutionis a parte totum, quale est: Ex operibus legis non

22 1. Cor. 15, 39   28 Rom. 3, 20

2 assecuntur *V e*   6 ax *V*   sit intelleg. *q v*   14 omne eorum *v*   16 corpores *e*[1]   18 in animo *om. l*   19 qui *e*   23 eadem ů (= uero), *in marg. m. 2* caro, *b*   alia quidem *V a b e l p a Domb.*; sed alia quidem *v*   24 autem *om. a*   caro *om. l*   25 et aliis *a b e p Domb.*; et *om. V l v*   28 aperte *l*[1]

iustificabitur omnis caro. Quid enim uoluit intellegi nisi omnis homo? Quod apertius paulo post ait: In lege nemo iustificatur, et ad Galatas: Scientes autem quia non iustificatur homo ex operibus legis. Secundum hoc intellegitur: Et Verbum caro factum est, id est homo; quod non recte accipientes quidam putauerunt Christo humanam animam defuisse. Sicut enim a toto pars accipitur, ubi Mariae Magdalenae uerba in euangelio leguntur dicentis: Tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum, cum de sola Christi carne loqueretur, quam sepultam de monumento putabat ablatam: ita et a parte totum carne nominata intellegitur homo, sicuti ea sunt quae supra commemorauimus.

Cum igitur multis modis, quos perscrutari et colligere longum est diuina scriptura nuncupet carnem: quid sit secundum carnem uiuere (quod profecto malum est, cum ipsa carnis natura non sit malum) ut indagare possimus, inspiciamus diligenter illum locum epistulae Pauli apostoli quam scripsit ad Galatas, ubi ait: Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicationes, inmunditiae, luxuria, idolorum seruitus, ueneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inuidiae, ebrietates, comisationes et his similia; quae praedico uobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt. Iste totus epistulae apostolicae locus, quantum ad

2 Gal. 3, 11 3 ib. 2, 16 5 Io. 1, 14 9 Io. 20, 13 19 Gal. 5, 19 sqq.

3 iustificabitur *p α ꝑ* autem *mss.; om. v* 4 quia] qm̃ *α* iustificatur *V a b e l;* iustificabitur *p α ꝑ v* 5 Et] ut *e* 8 magdalenes *V;* magdalen//es *l* 9 tulerunt *V e l p α ꝑ Domb.;* abstulerunt *a b v* 10 carne *sup. lin. V* 11 aperte *l* 12 sicut *e l* 14 prescrut. *V* 17 inuenire *l* 20 fornicat. *codd. praeter l;* adulterium fornic. *l;* adulteria fornic. *v* luxuria *V e p;* luxuriae (luxoriae *b*) *a b l α v* 23 comisationes *V p;* comiss. *e l;* comess. *a b v* 24 sicut *V a b e p;* sicut et *l α ꝑ v*

rem praesentem satis esse uidebitur, consideratus poterit hanc dissoluere quaestionem, quid sit secundum carnem uiuere. In operibus namque carnis, quae manifesta esse dixit eaque commemorata damnauit, non illa tantum inuenimus, quae ad uoluptatem pertinent carnis, sicuti sunt fornicationes, inmunditiae, luxuria, ebrietates, comisationes; uerum etiam illa, quibus animi uitia demonstrantur a uoluptate carnis aliena. Quis enim seruitutem, quae idolis exhibetur, ueneficia, inimicitias, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inuidias non potius intellegat animi uitia esse quam carnis? Quando quidem fieri potest, ut propter idololatriam uel haeresis alicuius errorem a uoluptatibus corporis temperetur; et tamen etiam tunc homo, quamuis carnis libidines continere adque cohibere uideatur, secundum carnem uiuere hac apostolica auctoritate conuincitur, et in eo, quod abstinet a uoluptatibus carnis, damnabilia opera carnis agere demonstratur. Quis inimicitias non in animo habeat? aut quis ita loquatur, ut inimico suo uel quem putat inimicum dicat: 'Malam carnem,' ac non potius: 'Malum animum habes aduersus me'? Postremo sicut carnalitates, ut ita dicam, si quis audisset, non dubitaret carni tribuere, ita nemo dubitat animositates ad animum pertinere. Quur ergo haec omnia et his similia doctor gentium in fide et ueritate opera carnis appellat, nisi quia eo locutionis modo, quo totum significatur a parte, ipsum hominem uult nomine carnis intellegi?

CAPUT III.

Peccati causam ex anima, non ex carne prodisse, et corruptionem ex peccato contractam non peccatum esse, sed poenam.

Quod si quisquam dicit carnem causam esse in malis moribus quorumcumque uitiorum, eo quod anima carne adfecta

6 luxuriae *l* comisat. *V;* comissat. *rell.;* comessat. *v* 12 corporis *mss.;* carnis *v* 13 carnalis *V* 20 aduersum *v* 21 dubitaret *V e l p Domb.;* dubitasset *a b v* 25 aperte *l*

sic uiuit, profecto non uniuersam hominis naturam diligenter aduertit. Nam 'corpus quidem corruptibile adgrauat animam'. Unde etiam idem apostolus agens de hoc corruptibili corpore, de quo paulo ante dixerat: Etsi exterior homo noster corrumpitur: Scimus, inquit, quia, si terrena nostra domus habitationis resoluatur, aedificationem habemus ex Deo, domum non manu factam aeternam in caelis. Etenim in hoc ingemescimus, habitaculum nostrum quod de caelo est superindui cupientes; si tamen et induti, non nudi inueniamur. Etenim qui sumus in hac habitatione, ingemescimus grauati, in quo nolumus exspoliari, sed superuestiri, ut absorbeatur mortale a uita. Et adgrauamur ergo corruptibili corpore, et ipsius adgrauationis causam non naturam substantiamque corporis, sed eius corruptionem scientes nolumus corpore spoliari, sed eius inmortalitate uestiri. Et tunc enim erit, sed quia corruptibile non erit, non grauabit. Adgrauat ergo nunc animam corpus corruptibile, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem. Verum tamen qui omnia mala animae ex corpore putant accidisse, in errore sunt.

Quamuis enim Vergilius Platonicam uideatur luculentis uersibus explicare sententiam dicens:

Igneus est illis uigor et caelestis origo
Seminibus, quantum non noxia corpora tardant
Terrenique hebetant artus moribundaque membra,

omnesque illas notissimas quattuor animi perturbationes, cupiditatem timorem, laetitiam tristitiam, quasi origines omnium

2 Sap. 9, 15   4 2. Cor. 4, 16   5 ib. 5, 1 sqq.   18 Sap. 9, 15   24 Verg. Aen. VI, 730 sqq.

6 nostra *om. a*   habitationis *V a b l p α¹ v;* huius habit. *e α² ƒ*   resoluatur *codd. praeter a;* dissoluatur *a v*   8 in caelis aeternam *l*   8 *et* 12 ingemescimus *V b e l;* ingemisc. *a p v*   10 et *om. l*   12 in quo *V a b e l p Domb.;* eo quod *v*   spoliari *e*   16 spoliari *V e l p Domb.;* exspoliari *a b v*   17 enim *om. l*   21 animae mala *v*   24 illis *V b e l p;* ollis *a α ƒ v Domb.*   25 quamtum *V*

peccatorum adque uitiorum uolens intellegi ex corpore accidere subiungat et dicat:

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco:

tamen aliter se habet fides nostra. Nam corruptio corporis, quae adgrauat animam, non peccati primi est causa, sed poena; nec caro corruptibilis animam peccatricem, sed anima peccatrix fecit esse corruptibilem carnem. Ex qua corruptione carnis licet existant quaedam incitamenta uitiorum et ipsa desideria uitiosa, non tamen omnia uitae iniquae uitia tribuenda sunt carni, ne ab his omnibus purgemus diabolum, qui non habet carnem. Etsi enim diabolus fornicator uel ebriosus uel si quid huius modi mali est, quod ad carnis pertinet uoluptates, non potest dici, cum sit etiam talium peccatorum suasor et instigator occultus: est tamen maxime superbus adque inuidus. Quae illum uitiositas sic obtinuit, ut propter hanc esset in carceribus caliginosi huius aeris aeterno supplicio destinatus. Haec autem uitia, quae tenent in diabolo principatum, carni tribuit apostolus, quam certum est diabolum non habere. Dicit enim inimicitias, contentiones, aemulationes, animositates, inuidias opera esse carnis; quorum omnium malorum caput adque origo superbia est, quae sine carne regnat in diabolo. Quis autem illo est inimicior sanctis? Quis aduersus eos contentiosior, animosior et magis aemulus adque inuidus inuenitur? At haec omnia cum habeat sine carne, quo modo sunt ista opera carnis, nisi quia opera sunt hominis, quem, sicut dixi, nomine carnis appellat? Non enim habendo carnem, quam non habet diabolus, sed uiuendo secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, factus est homo similis

20 Gal. 5, 20

4 suscipiunt *b e*[1] 5 habet se aliter *e* 12 enim, *m. 2 lineolis deletum, e* 17 aeterna *V*[1] 23 est *om. a* 25 At *V l*[2]; ad *l*[1]; et *e p v*; *om. a b* omnia *om. b* habet *a* 28 uibendo (u *superscr.*) se ipsum (se ipsum *superscr.*) secundum hoc *V m. 1 corr.* 29 hoc *usque ad* se ipsum *p. 7, 1 om. e*[1] alterum est *om. l*

diabolo; quia et ille secundum se ipsum uiuere uoluit, quando in ueritate non stetit, ut non de Dei, sed de suo mendacium loqueretur, qui non solum mendax, uerum etiam mendacii pater est. Primus est quippe mentitus, et a quo peccatum, ab illo coepit esse mendacium.

CAPUT IIII.

Quid sit secundum hominem, quid autem secundum Deum uiuere.

Cum ergo uiuit homo secundum hominem, non secundum Deum, similis est diabolo; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum uiuendum fuit, ut staret in ueritate et ueritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait: Si autem ueritas Dei in meo mendacio abundauit. Nostrum dixit mendacium, ueritatem Dei. Cum itaque uiuit homo secundum ueritatem, non uiuit secundum se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim qui dixit: Ego sum ueritas. Cum uero uiuit secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum mendacium uiuit; non quia homo ipse mendacium est, cum sit eius auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, uiueret, id est illius potius quam suam faceret uoluntatem: non ita uiuere, quem ad modum est factus ut uiueret, hoc est mendacium. Beatus quippe uult esse etiam non sic uiuendo ut possit esse. Quid est ista uoluntate mendacius? Unde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi

2 Io. 8, 44 13 Rom. 3, 7 17 Io. 14, 6

1 il^{i}sese | cundum *V* 7 quid autem *V*; quid *q*^{1}; quidue *p q*^{2} *v* 13 ét] ut *b* 14 abundabit *V b* nostrum *V a b e l Domb.*; meum *p v* 19 Deum *sup. lin. l* profecto, *superscripto m. 2* sed, *l* 23 sed sec. eum *om. l* 24 non ita *V e l p α*; non autem ita *a b v*

ea uoluntate, qua uolumus ut bene sit nobis uel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, hinc potius male est nobis, uel cum fiat ut melius sit nobis, hinc potius peius est nobis. Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem uiuendo delinquit?

Quod itaque diximus, hinc extitisse duas ciuitates diuersas inter se adque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum uiuerent: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum uiuant. Apertissime quippe <Paulus> ad Corinthios dicit: Cum enim sint inter uos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis? Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id est a parte hominis, intellegitur homo. Eosdem ipsos quippe dixit superius animales, quos postea carnales, ita loquens: Quis enim scit, inquit, hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit nisi spiritus Dei. Nos autem, inquit, non spiritum huius mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis; quae et loquimur, non in sapientiae humanae doctis uerbis, sed doctis spiritu, spiritalibus spiritalia conparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt spiritus Dei; stultitia est enim illi. Talibus igitur, id est animalibus, paulo post dicit: Et ego, fratres, non potui loqui uobis quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus; et illud et hoc eodem loquendi modo, id est

11 1. Cor. 3, 3 17 Ib. 2, 11 sqq. 27 Ib. 3, 1

7 ciuitates duas *v* 8 inter] aduersus *l* aliqui *l* 11 Paulus *p v*; *om. V a b e l α f* chorintios *V* 12 sint inter uos *a b p Domb.*; sit inter uos *e*; inter uos *omisso* sint *V l*; inter nos sint *v* 17 inquit *om. l* 24 doctis spiritu *e l α v*; docti spiritu *V a b p* 25 ea quae *l* 28 uobis loqui *l* 29 et hoc *V e p*; ex hoc *a b l α v* modo intelligitur *v*

a parte totum. Et ab anima namque et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo; adque ita non est aliud animalis homo, aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum hominem uiuens homo; sicut non aliud quam homines significantur, siue ubi legitur: Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro, siue quod scriptum est: Septuaginta quinque animae descenderunt cum Iacob in Aegyptum. Et ibi enim per omnem carnem omnis homo, et ibi per septuaginta quinque animas septuaginta quinque homines intelleguntur. Et quod dictum est: Non in sapientiae humanae doctis uerbis, potuit dici: 'Non in sapientiae carnalis'; sicut quod dictum est: Secundum hominem ambulatis, potuit dici: 'Secundum carnem'. Magis autem hoc apparuit in his quae subiunxit: Cum enim quis dicat: Ego quidem sum Pauli, alius autem: Ego Apollo, nonne homines estis? Quod dicebat: Animales estis, et: Carnales estis, expressius dixit: Homines estis, quod est: 'Secundum hominem uiuitis, non secundum Deum, secundum quem si uiueretis, di essetis.'

CAPUT V.

Quod de corporis animaeque natura tolerabilior quidem Platonicorum quam Manichaeorum sit opinio, sed et ipsa reprobanda, quoniam uitiorum omnium causas naturae carnis adscribunt.

Non igitur opus est in peccatis uitiisque nostris ad Creatoris iniuriam carnis accusare naturam, quae in genere adque

6 Rom. 3, 20 7 Gen. 46, 27 15 1. Cor. 3, 4

3 carnali *V*[1] 6 iustificatur *V e* 12 dici] *sequentia usque ad l. 15 sic scripta sunt in b:* Non magis autem hoc apparuit in his que subiũxit in sapientia carnalis. sicut quod dictum est. secundum hominem ambulatis. potuit diciţ secundum carnem peruersos habebit hos mores sic aȓ recta est. Cum enim (*l. 15*) *cett.* 15 quidem *mss.; om. v* 16 ego pollo *b* 17 et carnales estis *om. b* 22 Quid *V* 24 ipsa reprobanda *V;* ipsi reprobantur *p q v* 25 omnium *V; om. p q v* adscribunt *p q v;* ascripti *V;* ascribit *Domb.*

ordine suo bona est; sed deserto Creatore bono uiuere secundum creatum bonum non est bonum, siue quisque secundum carnem siue secundum animam siue secundum totum hominem, qui ex anima constat et carne (unde et nomine solius animae et nomine solius carnis significari potest) eligat uiuere. Nam qui uelut summum bonum laudat animae naturam et tamquam malum naturam carnis accusat, profecto et animam carnaliter adpetit et carnem carnaliter fugit, quoniam id uanitate sentit humana, non ueritate diuina. Non quidem Platonici sicut Manichaei desipiunt, ut tamquam mali naturam terrena corpora detestentur, cum omnia elementa, quibus iste mundus uisibilis contrectabilisque conpactus est, qualitatesque eorum Deo artifici tribuant; uerum tamen ex terrenis artubus moribundisque membris sic adfici animas opinantur, ut hinc eis sint morbi cupiditatum et timorum et laetitiae siue tristitiae; quibus quattuor uel perturbationibus, ut Cicero appellat, uel passionibus, ut plerique uerbum e uerbo Graeco exprimunt, omnis humanorum morum uitiositas continetur. Quod si ita est, quid est quod Aeneas aput Vergilium, cum audisset a patre aput inferos animas rursus ad corpora redituras, hanc opinionem miratur exclamans:

O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
Sublimes animas iterumque ad tarda reuerti
Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?

Numquidnam haec tam dira cupido ex terrenis artubus moribundisque membris adhuc inest animarum illi praedicatissimae puritati? Nonne ab huius modi corporeis, ut dicit, pestibus omnibus eas adserit esse purgatas, cum rursus incipiunt in corpora uelle reuerti? Unde colligitur, etiamsi ita se haberet, quod est omnino uanissimum, uicissim alternans incessabiliter euntium adque redeuntium animarum mundatio et inquinatio,

16 Tusc. IIII, 6   22 Aen. VI, 719 sqq.

2 creatum . . . . . quisque secundum *om. e*   4 constat ex anima *v*   6 uelut *ex* uult *corr. V*   20 rursus ad corpora *om. l*   25 num quin nam *l*

non potuisse ueraciter dici omnes culpabiles adque uitiosos motus animarum eis ex terrenis corporibus inolescere, si quidem secundum ipsos illa, ut locutor nobilis ait dira cupido usque adeo non est ex corpore, ut ab omni corporea peste purgatam et extra omne corpus animam constitutam ipsam esse conpellat in corpore. Unde etiam illis fatentibus non ex carne tantum adficitur anima, ut cupiat metuat, laetetur aegrescat, uerum etiam ex se ipsa his potest motibus agitari.

CAPUT VI.

De qualitate uoluntatis humanae, sub cuius iudicio adfectiones animi aut prauae habentur aut rectae.

Interest autem qualis sit uoluntas hominis; quia si peruersa est, peruersos habebit hos motus; si autem recta est, non solum inculpabiles, uerum etiam laudalibes erunt. Voluntas est quippe in omnibus; immo omnes nihil aliud quam uoluntates sunt. Nam quid est cupiditas et laetitia nisi uoluntas in eorum consensione quae uolumus? Et quid est metus adque tristitia nisi uoluntas in dissensione ab his quae nolumus? Sed cum consentimus adpetendo ea quae uolumus, cupiditas cum autem consentimus fruendo his quae uolumus, laetitia uocatur. Itemque cum dissentimus ab eo quod accidere nolumus, talis uoluntas metus est; cum autem dissentimus ab eo quod nolentibus accidit, talis uoluntas tristitia est. Et omnino pro uarietate rerum, quae adpetuntur adque fugiuntur, sicut adlicitur uel offenditur uoluntas hominis, ita in hos uel illos adfectus mutatur et uertitur. Quapropter homo, qui secundum Deum, non secundum hominem uiuit, oportet ut sit amator boni; unde fit consequens ut malum oderit. Et

3 nobilis] nobis *a* ait] aut *e*; ac *b* 4 est *om. l* 5 et *om. V* ipsa V^1 *l* 6 compellat esse *v* compellit e^1 7 efficitur *e* 8 et aegr. *v* 11 prabe *V* 13 qua V^1 18 *sq.* consensione . . . dissensione *mss.*; consensionem . . . dissensionem *v* 22 itaque, *in marg.* itēqne, *e* 29 sit *m. 2 in ras. l*

quoniam nemo natura, sed quisquis malus est, uitio malus est: perfectum odium debet malis, qui secundum Deum uiuit, ut nec propter uitium oderit hominem nec amet uitium propter hominem, sed oderit uitium, amet hominem. Sanato enim uitio totum quod amare, nihil autem quod debeat odisse remanebit.

CAPUT VII.

Amorem et dilectionem indifferenter et in bono et in malo aput sacras litteras inueniri.

Nam cuius propositum est amare Deum et non secundum hominem, sed secundum Deum amare proximum, sicut etiam se ipsum: procul dubio propter hunc amorem dicitur uoluntatis bonae, quae usitatius in scripturis sanctis caritas appellatur; sed amor quoque secundum easdem sacras litteras dicitur. Nam et amatorem boni apostolus dicit esse debere, quem regendo populo praecipit eligendum, et ipse Dominus Petrum apostolum interrogans cum dixisset: Diligis me

huius unius rei uerbum, sed etiam tertio: Domine, inquit, tu omnia scis, tu scis quia amo te.

Hoc propterea commemorandum putaui, quia nonnulli arbitrantur aliud esse dilectionem siue caritatem, aliud amorem. Dicunt enim dilectionem accipiendam esse in bono, amorem in malo. Sic autem nec ipsos auctores saecularium litterarum locutos esse certissimum est. Sed uiderint philosophi utrum uel qua ratione ista discernant; amorem tamen eos in bonis rebus et erga ipsum Deum magni pendere, libri eorum satis loquuntur. Sed scripturas religionis nostrae, quarum auctoritatem ceteris omnibus litteris anteponimus, non aliud dicere amorem, aliud dilectionem uel caritatem, insinuandum fuit. Nam et amorem in bono dici iam ostendimus. Sed ne quis existimet amorem quidem et in malo et in bono, dilectionem autem non nisi in bono esse dicendam, illud adtendat quod in psalmo scriptum est: Qui autem diligit iniquitatem, odit animam suam, et illud apostoli Iohannis: Si quis dilexerit mundum, non est dilectio Patris in illo. Ecce uno loco dilectio et in bono et in malo. Amorem autem in malo (quia in bono iam ostendimus) ne quisquam flagitet, legat quod scriptum est: Erunt enim homines se ipsos amantes, amatores pecuniae. Recta itaque uoluntas est bonus amor, et uoluntas peruersa malus amor. Amor ergo inhians habere quod amatur, cupiditas est, id autem habens eoque fruens laetitia; fugiens quod ei aduersatur, timor est, idque si acciderit sentiens tristitia est. Proinde mala sunt ista, si malus amor est; bona, si bonus. Quod dicimus, de scripturis probemus. Concupiscit apostolus dissolui et esse cum Christo; et: Concupiuit

16 Ps. 10, 5   17 1. Io. 2, 15   21 2. Tim. 3, 2   27 Phil. 1, 23   28 Ps. 118, 20

1 unius huius *V*   2 tu scis] tu nosti *l*   5 in bono *om.* *l*[1]   6 litterarum *om.* *l*   9 locuntur *V e l*   11 omnibus *V a b e l p α f*; quibusque *v*   14 et in bono et in malo *v*   15 dicendum *V*[1]   17 diligit *α*   18 in eo *a v*   19 in malo *usque ad* quia *om.* *l*[1]   20 et legat *l*   22 et recta *a*   23 inanis, *in marg.* inhians, *p*   24 eo//, q; *eras.*, *b*   laetitia *V b e l p α*; laet. est *a v*   26 est amor *v*

anima mea desiderare iudicia tua, uel si adcommodatius dicitur: Desiderauit anima mea concupiscere iudicia tua; et: Concupiscentia sapientiae perducit ad regnum. Hoc tamen loquendi obtinuit consuetudo, ut, si cupiditas uel concupiscentia dicatur nec addatur cuius rei sit, non nisi in malo possit intellegi. Laetitia in bono est: Laetamini in Domino et exultate iusti; et: Dedisti laetitiam in cor meum; et: Adinplebis me laetitia cum uultu tuo. Timor in bono est aput apostolum, ubi ait: Cum timore et tremore uestram ipsorum salutem operamini; et: Noli altum sapere, sed time; et: Timeo autem, ne, sicut serpens Euam seduxit astutia sua, sic et uestrae mentes corrumpantur a castitate, quae est in Christo. De tristitia uero, quam Cicero magis aegritudinem appellat, dolorem autem Vergilius, ubi ait: 'dolent gaudentque', (sed ideo malui tristitiam dicere, quia aegritudo uel dolor usitatius in corporibus dicitur) scrupulosior quaestio est, utrum inueniri possit in bono.

CAPUT VIII.

De tribus perturbationibus, quas in animo sapientis Stoici esse uoluerunt, excluso dolore siue tristitia, quam uirtus animi sentire non debeat.

Quas enim Graeci appellant εὐπαθείας, Latine autem Cicero constantias nominauit, Stoici tres esse uoluerunt pro tribus perturbationibus in animo sapientis, pro cupiditate uoluntatem, pro laetitia gaudium, pro metu cautionem; pro aegritudine uero uel dolore, quam nos uitandae ambiguitatis gratia tristi-

2 Sap. 6, 21 6 Ps. 31, 11 7 Ps. 4, 8 8 Ps. 15, 11 9 Phil. 2, 12 11 Rom. 11, 20 2. Cor. 11, 3 14 Tusc. III, 10 15 Aen. VI, 733

1 deside | siderare *V* 12 eũuam *V* 16 quam *l*[1] 21 exclusis *p* 23 euphatias *et sic p. 15, 12 V e l* 24 istoici *V* pro] per *lineolis deletum l*

tiam maluimus dicere, negauerunt esse posse aliquid in animo sapientis. Voluntas quippe, inquiunt, adpetit bonum, quod facit sapiens; gaudium de bono adepto est, quod ubique adipiscitur sapiens; cautio deuitat malum, quod debet sapiens deuitare; tristitia porro quia de malo est, quod iam accidit, nullum autem malum existimant posse accidere sapienti, nihil in eius animo pro illa esse posse dixerunt. Sic ergo illi loquuntur, ut uelle gaudere cauere negent nisi sapientem; stultum autem non nisi cupere laetari, metuere contristari; et illas tres esse constantias, has autem quattuor perturbationes secundum Ciceronem, secundum autem plurimos passiones. Graece autem illae tres, sicut dixi, appellantur εὐπάθειαι; istae autem quattuor πάθη. Haec locutio utrum scripturis sanctis congruat, cum quaererem quantum potui diligenter, illud inueni quod ait propheta: Non est gaudere inpiis, dicit Dominus; tamquam inpii laetari possint potius quam gaudere de malis, quia gaudium proprie bonorum et piorum est. Item illud in euangelio: Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, haec et uos facite illis, ita dictum uidetur, tamquam nemo possit aliquid male uel turpiter uelle, sed cupere. Denique propter consuetudinem locutionis nonnulli interpretes addiderunt 'bona' et ita interpretati sunt: 'Quaecumque uultis ut faciant uobis homines bona.' Cauendum enim putauerunt, ne quisquam inhonesta uelit sibi fieri ab hominibus, ut de turpioribus taceam, certe luxuriosa conuiuia, in quibus se, si et ipse illis faciat, hoc praeceptum existimet inpleturum. Sed in Graeco euangelio, unde in Latinum translatum est, non legitur 'bona', sed: Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, haec et uos facite illis; credo propterea, quia in eo quod dixit uultis, iam uoluit intellegi 'bona'. Non enim ait 'cupitis'.

15 Esai. 57, 21 18 Mt. 7, 12

1 aliquid esse posse *l* 5 accedit *et* 6 accedere *l* 10 constantius V^1 hos V^1 11 plurimos autem *v* 13 phatae *el* 26 faciat *mss.*; faciat similia *v* 28 *uerba* sed *usque ad* bona *l*. *31 om. l*

Non tamen semper his proprietatibus locutio nostra frenanda est, sed interdum his utendum est; et cum legimus eos, quorum auctoritati resultare fas non est, ibi sunt intellegendae, ubi rectus sensus alium exitum non potest inuenire; sicut ista sunt, quae exempli gratia partim ex propheta, partim ex euangelio commemorauimus. Quis enim nescit inpios exultare laetitia? et tamen: Non est gaudere inpiis, dicit Dominus. Unde, nisi quia gaudere aliud est, quando proprie signateque hoc uerbum ponitur? Item quis negauerit non recte praecipi hominibus, ut quaecumque ab aliis sibi fieri cupiunt, haec eis et ipsi faciant; ne se inuicem turpitudine inlicitae uoluptatis oblectent? et tamen saluberrimum uerissimumque praeceptum est: Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, eadem et uos facite illis. Et hoc unde, nisi quia hoc loco modo quodam proprio uoluntas posita est, quae in malo accipi non potest? Locutione uero usitatiore, quam frequentat maxime consuetudo sermonis, non utique diceretur: Noli uelle mentiri omne mendacium, nisi esset et uoluntas mala, a cuius prauitate illa distinguitur, quam praedicauerunt angeli dicentes: Pax in terra hominibus bonae uoluntatis. Nam ex abundanti additum est 'bonae', si esse non potest nisi bona. Quid autem magnum in caritatis laudibus dixisset apostolus, quod non gaudeat super iniquitate, nisi quia ita malignitas gaudet? Et aput auctores saecularium litterarum talis istorum uerborum indifferentia reperitur. Ait enim Cicero orator amplissimus: 'Cupio, patres conscripti, me esse clementem.' Quia id uerbum in bono posuit, quis tam peruerse doctus existat, qui non eum 'Cupio', sed 'Volo' potius dicere debuisse con-

18 Eccli. 7, 13 20 Lc. 2, 14 23 1. Cor. 13, 6 27 Cat. I 2, 4

1 his se *α* 3 intellegendae *ϝ v*; intellegendi *V a b e l p α* 10 *sq.* sibi ab aliis *v* 14 ut *sup. lin. l* 16 locutionem u (o *sup.*) usitatiorem *l* 21 abundanti (hab.) *l p v*; abundantia *V a b e* 24 iniquitatem *e* 25 et *V a b e l p α ϝ*; Nam et *v*

tendat? Porro aput Terentium flagitiosus adulescens insana flagrans cupidine:

Nihil uolo aliud, inquit, nisi Philumenam.

Quam uoluntatem fuisse libidinem responsio, quae ibi serui eius sanioris inducitur, satis indicat. Ait namque domino suo:

Quanto satius est,
Te id dare operam, qui istum amorem ex animo amoueas tuo,
Quam id loqui, quo magis libido frustra accendatur tua?

Gaudium uero eos et in malo posuisse ille ipse Vergilianus testis est uersus, ubi has quattuor perturbationes summa breuitate conplexus est:

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.

Dixit etiam idem auctor:

Mala mentis gaudia.

Proinde uolunt cauent gaudent et boni et mali; adque ut eadem aliis uerbis enuntiemus, cupiunt timent laetantur et boni et mali; sed illi bene, isti male, sicut hominibus seu recta seu peruersa uoluntas est. Ipsa quoque tristitia, pro qua Stoici nihil in animo sapientis inueniri posse putauerunt, reperitur in bono et maxime aput nostros. Nam laudat apostolus Corinthios, quod contristati fuerint secundum Deum. Sed fortasse quis dixerit illis apostolum fuisse congratulatum, quod contristati fuerint paenitendo, qualis tristitia, nisi eorum qui peccauerint, esse non potest. Ita enim dicit: Video quod epistula illa, etsi ad horam, contristauit

1 Ter. Andr. 2, 1, 6 sqq. 14 Aen. VI, 733 16 Aen. VI, 278 26 2. Cor. 7, 8 sqq.

3 filiumenam *e*[1] 5 sanioris *V a b l p α ϝ*; senioris *e v* 6 quando *l* 7 id] ei *b*; ad id *p* qui *V l α*; qui//, *duabus litt. erasis*, *e*; quo *a b p ϝ v* istum] his eius *b* 11 idem ille *l* 21 istoici *V* 24 illis *sup. lin. e* 27 illa *om. b e*[1]

uos; nunc gaudeo, non quia contristati estis, sed quia contristati estis in paenitentiam. Contristati enim estis secundum Deum, ut in nullo detrimentum patiamini ex nobis. Quae enim secundum Deum est tristitia, paenitentiam in salutem inpaenitendam operatur; mundi autem tristitia mortem operatur. Ecce enim id ipsum secundum Deum contristari quantam perfecit in uobis industriam. Ac per hoc possunt Stoici pro suis partibus respondere, ad hoc uideri utilem esse tristitiam, ut peccasse paeniteat; in animo autem sapientis ideo esse non posse, quia nec peccatum in eum cadit, cuius paenitentia contristetur, nec ullum aliud malum, quod perpetiendo et sentiendo sit tristis. Nam et Alcibiadem ferunt (si me de nomine hominis memoria non fallit), cum sibi beatus uideretur, Socrate disputante et ei quam miser esset, quoniam stultus esset, demonstrante fleuisse. Huic ergo stultitia fuit causa etiam huius utilis optandaeque tristitiae, qua homo esse se dolet, quod esse non debet. Stoici autem non stultum, sed sapientem aiunt tristem esse non posse.

CAPUT VIIII.

De perturbationibus animi, quarum adfectus rectos habet uita iustorum.

Verum his philosophis, quod ad istam quaestionem de animi perturbationibus adtinet, iam respondimus in nono huius operis libro, ostendentes eos non tam de rebus, quam de uerbis cupidiores esse contentionis quam ueritatis. Aput nos autem iuxta scripturas sanctas sanamque doctrinam ciues

26 c. 4; 5

2 quia *om. l* estis *om. b* in *mss.;* ad *v* 5 in paenitentiam, ti *ex* d *corr., l* 7 morte *V* oper. mortem *l* Ecce] haec *b* 8 dmn *V* contristari uos *f* perfecit *V*[1] *b e l a Domb.;* perficit *V*[2] *a p v* 9 istoici *et sic semper V* 16 et quoniam *l* 18 quam *V;* cum *l* 28 sacras *v*

sanctae ciuitatis Dei in huius uitae peregrinatione secundum Deum uiuentes metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, et quia rectus est amor eorum, istas omnes adfectiones rectas habent. Metuunt poenam aeternam, cupiunt uitam aeternam; dolent in re, quia ipsi in semet ipsis adhuc ingemescunt adoptionem, expectantes redemtionem corporis sui; gaudent in spe, quia fiet sermo, qui scriptus est: Absorpta est mors in uictoriam. Item metuunt peccare, cupiunt perseuerare; dolent in peccatis, gaudent in operibus bonis. Ut enim metuant peccare, audiunt: Quoniam abundabit iniquitas, refrigescet caritas multorum; ut cupiant perseuerare, audiunt quod scriptum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit; ut doleant in peccatis, audiunt: Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est; ut gaudeant in operibus bonis, audiunt: Hilarem datorem diligit Deus. Item sicuti se infirmitas eorum firmitasque habuerit, metuunt tentari, cupiunt tentari; dolent in tentationibus, gaudent in tentationibus. Ut enim metuant tentari, audiunt: Si quis praeoccupatus fuerit in aliquo delicto, uos, qui spiritales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tenteris; ut autem cupiant tentari, audiunt quendam uirum fortem ciuitatis Dei dicentem: Proba me, Domine, et tenta me; ure renes meos et cor meum; ut doleant in tentationibus, uident Petrum flentem; ut gaudeant in tentationibus, audiunt Iacobum dicentem: Omne gau-

7 1. Cor. 15, 54 10 Mt. 24, 12 12 Mt. 10, 22 14 1. Io. 1, 8 16 2. Cor. 9, 7 20 Gal. 6, 1 24 Ps. 25, 2 26 Mt. 26, 75 27 Iac. 1, 2

5 in se *a b e α* adopt.] abolitionem *l* 7 absorta *V a b e l* 8 in uictoria *V* 10 abundabit *ex* alium dabit *corr. V;* abundauit *e l* 11 refrigescit *V l* 12 quoniam qui *l* 13 in fine *V*[1] 16 hilarem enim *f* 17 se *om. b* 18 cupiunt tentari *om. l*[1] 21 spirituales *v* 23 *uerba inde ab* quendam *usque ad* cor meum *correctoris manu in ras. l*

dium existimate, fratres mei, cum in tentationes uarias incideritis.

Non solum autem propter se ipsos his mouentur adfectibus, uerum etiam propter eos, quos liberari cupiunt et ne pereant metuunt, et dolent si pereunt et gaudent si liberantur. Illum quippe optimum et fortissimum uirum, qui in suis infirmitatibus gloriatur, ut eum potissimum commemoremus, qui in ecclesiam Christi ex gentibus uenimus, doctorem gentium in fide et ueritate, qui et plus omnibus suis coapostolis laborauit et pluribus epistulis populos Dei, non eos tantum, qui praesentes ab illo uidebantur, uerum etiam illos, qui futuri praeuidebantur, instruxit; illum, inquam, uirum, athletam Christi, doctum ab illo, unctum de illo, crucifixum cum illo, gloriosum in illo, in theatro huius mundi, cui spectaculum factus est et angelis et hominibus, legitime magnum agonem certantem et palmam supernae uocationis in anteriora sectantem, oculis fidei libentissime spectant gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus, foris habentem pugnas, intus timores, cupientem dissolui et esse cum Christo, desiderantem uidere Romanos, ut aliquem fructum habeat et in illis sicut et in ceteris gentibus, aemulantem Corinthios et ipsa aemulatione metuentem, ne seducantur eorum mentes a castitate, quae in Christo est, magnam tristitiam et continuum dolorem cordis de Israelitis habentem, quod ignorantes Dei iustitiam

6 2. Cor. 12, 5 10 1. Cor. 15, 10 12 Gal. 1, 12 13 2. Cor. 1, 21 Gal. 2, 20 14 1. Cor. 4, 9 16 Phil. 3, 14 17 Rom. 12, 15 18 2. Cor. 7, 5 19 Phil. 1, 23 Rom. 1, 11; 13 21 2. Cor. 11, 2 sq. 23 Rom. 9, 2 24 Rom. 10, 3

1 in temptationibus uariis *l* 2 insideritis, *in marg.* incider., *e* 8 uenimus, IN *m. rec.*, *V* 11 illo . . etiam *om.* *l*[1] futuri erant praeuid. *l* 12 uerum *l* 13 uinctum *l* 15 magnum agonem *V a b v;* magno agone *e l p α f* 17 spectant *V p v;* spectantem *b e α;* expectans *l;* expectantem *a* 19 ut esset, t *m. 2, e* 21 ipsa *V a b e l p v;* in ipsa *α f* aemulatione metuentem (aemulationem auentem?) *V m. 2 corr.* 23 est in Xp̄o *l*

et suam uolentes constituere iustitiae Dei non essent subiecti; nec solum dolorem, uerum etiam luctum suum denuntiantem quibusdam, qui ante peccauerunt et non egerunt paenitentiam super inmunditia et fornicationibus suis.

Hi motus, hi adfectus de amore boni et de sancta caritate uenientes si uitia uocanda sunt, sinamus, ut ea, quae uere uitia sunt, uirtutes uocentur. Sed cum rectam rationem sequantur istae adfectiones, quando ubi oportet adhibentur, quis eas tunc morbos seu uitiosas passiones audeat dicere? Quam ob rem etiam ipse Dominus in forma serui agere uitam dignatus humanam, sed nullum habens omnino peccatum adhibuit eas, ubi adhibendas esse iudicauit. Neque enim, in quo uerum erat hominis corpus et uerus hominis animus, falsus erat humanus adfectus. Cum ergo eius in euangelio ista referuntur, quod super duritia cordis Iudaeorum cum ira contristatus sit, quod dixerit: Gaudeo propter uos, ut credatis, quod Lazarum suscitaturus etiam lacrimas fuderit, quod concupiuerit cum discipulis suis manducare pascha, quod propinquante passione tristis fuerit anima eius: non falso utique referuntur. Verum ille hos motus certae dispensationis gratia ita cum uoluit suscepit animo humano, ut cum uoluit factus est homo.

Proinde, quod fatendum est, etiam cum rectas et secundum Deum habemus has adfectiones, huius uitae sunt, non illius, quam futuram speramus, et saepe illis etiam inuiti cedimus. Itaque aliquando, quamuis non culpabili cupiditate, sed laudabili caritate moueamur, etiam dum nolumus flemus. Habemus ergo eas ex humanae condicionis infirmitate; non autem

3 2. Cor. 12, 21 15 Mrc. 3, 5 16 Io. 11, 15 17 ib. 35 18 Lc. 22, 15 19 Mt. 26, 38

1 ēē (= esse) *e*; sunt *l* 4 inmunditiam *V l*[1] 5 carit. sancta *l* 7 cum rectam] corectam *e* 9 moribus *V*[1]; morbos, *in marg.* morbidas *e* 10 in formam *a b* serui] dei *V* 14 humanus *om. l*[1] euangelista *V*[1] 15 feruntur *V*[1] duritia *V e p a f*; duritiam *a b l v* 18 pasca *V* 20 hos *sup. lin. e* 21 ut cum *ex* uitium *corr. V* 22 esset *l*

ita Dominus Iesus, cuius et infirmitas fuit ex potestate. Sed dum uitae huius infirmitatem gerimus, si eas omnino nullas habeamus, tunc potius non recte uiuimus. Vituperabat enim et detestabatur apostolus quosdam, quos etiam esse dixit sine adfectione. Culpauit etiam illos sacer psalmus, de quibus ait: Sustinui qui simul contristaretur, et non fuit. Nam omnino non dolere, dum sumus in hoc loco miseriae, profecto, sicut quidam etiam aput saeculi huius litteratos sensit et dixit, non sine magna mercede contingit inmanitatis in animo, stuporis in corpore. Quocirca illa, quae ἀπάθεια Graece dicitur (quae si Latine posset inpassibilitas diceretur), si ita intellegenda est (in animo quippe, non in corpore accipitur), ut sine his adfectionibus uiuatur, quae contra rationem accidunt mentemque perturbant, bona plane et maxime optanda est, sed nec ipsa huius est uitae. Non enim qualiumcumque hominum uox est, sed maxime piorum multumque iustorum adque sanctorum: Si dixerimus, quoniam peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et ueritas in nobis non est. Tunc itaque ἀπάθεια ista erit, quando peccatum in homine nullum erit. Nunc uero satis bene uiuitur, si sine crimine; sine peccato autem qui se uiuere existimat, non id agit, ut peccatum non habeat, sed ut ueniam non accipiat. Porro, si ἀπάθεια illa dicenda est, cum animum contingere omnino non potest ullus adfectus, quis hunc stuporem non omnibus uitiis iudicet esse peiorem? Potest ergo non absurde dici perfectam beatitudinem sine stimulo timoris et sine ulla tristitia futuram; non ibi autem futurum amorem gaudiumque quis dixerit, nisi omni modo a ueritate seclusus? Si autem

4 Rom. 1, 31 6 Ps. 68, 21 8 Cic. Tusc. III, 6 17 1. Io. 1, 8

1 firmitas *l*[1] 4 dixit esse *l* 6 quią *l* 7 non omnino non *l* 9 magna *om. l* contigit *l* 10 aphatia *V* 11 inpossibilitas *V*[1] 13 occidunt *V*[1]; accedunt *l* 17 dixeri | *in fine lineae e* quǫṇiaṃ *V*; quia *p* 20 nunc autem *l* si *om. V a b l p* 23 porro *V*[1] *a b e l p v*; porro autem *V*[2] *f Domb.* animo *a b* 25 non *om. b*

ἀπάθεια illa est, ubi nec metus ullus exterret nec angit dolor, auersanda est in hac uita, si recte, hoc est secundum Deum, uiuere uolumus; in illa uero beata, quae sempiterna promittitur, plane speranda est.

Timor namque ille, de quo dicit apostolus Iohannes: Timor non est in caritate, sed perfecta caritas foras mittit timorem, quia timor poenam habet; qui autem timet, non est perfectus in caritate, non est eius generis timor, cuius ille, quo timebat apostolus Paulus, ne Corinthii serpentina seducerentur astutia; hunc enim timorem habet caritas, immo non habet nisi caritas; sed illius generis est timor, qui non est in caritate, de quo ipse apostolus Paulus ait: Non enim accepistis spiritum seruitutis iterum in timore. Timor uero ille castus permanens in saeculum saeculi, si erit et in futuro saeculo, (nam quo alio modo potest intellegi permanere in saeculum saeculi?) non est timor exterrens a malo quod accidere potest, sed tenens in bono quod amitti non potest. Ubi enim boni adepti amor inmutabilis est, profecto, si dici potest, mali cauendi timor securus est. Timoris quippe casti nomine ea uoluntas significata est, qua nos necesse erit nolle peccare, et non sollicitudine infirmitatis, ne forte peccemus, sed tranquillitate caritatis cauere peccatum. Aut si nullius omnino generis timor esse poterit in illa ertissima securitate perpetuorum feliciumque gaudiorum, sic est dictum: Timor Domini castus permanens in saeculum saeculi, quem ad modum dictum est: Patientia pauperum non peribit in aeternum. Neque enim aeterna erit ipsa patientia, quae necessaria non est, nisi ubi toleranda sunt mala; sed aeternum erit, quo per

5 1, Io. 4, 18 10 2, Cor. 11, 3 13 Rom. 8, 15 14 Ps. 18, 10 27 Ps. 9, 19

1 anget *l* 2 aduers. *l* recte hic hoc *e* est *sup. lin.* *V* 4 separanda *V*[1] 4 *sq.* separandus ē timor. Ille *l* 6 foras *minoribus litteris extra lineam* *V* 11 ęsṭ generis ^{est} timor *V*; est gen. timor *v* 12 et ipse *elp* 14 timore *V a b e p Domb.*; timorem *l v* 25 dictum est *v*

patientiam peruenitur. Ita fortasse timor castus in saeculum saeculi dictus est permanere, quia id permanebit, quo timor ipse perducit.

Quae cum ita sint, quoniam recta uita ducenda est, qua perueniendum sit ad beatam, omnes adfectus istos uita recta rectos habet, peruersa peruersos. Beata uero eademque aeterna amorem habebit et gaudium non solum rectum, uerum etiam certum; timorem autem ac dolorem nullum. Unde iam apparet utcumque, quales esse debeant in hac peregrinatione ciues ciuitatis Dei, uiuentes secundum spiritum, non secundum carnem, hoc est secundum Deum, non secundum hominem, et quales in illa, quo tendunt, inmortalitate futuri sint. Ciuitas porro, id est societas, inpiorum non secundum Deum, sed secundum hominem uiuentium et in ipso cultu falsae contemtuque uerae diuinitatis doctrinas hominum daemonumue sectantium his adfectibus prauis tamquam morbis et perturbationibus quatitur. Et si quos ciues habet, qui moderari talibus motibus et eos quasi temperare uideantur, sic inpietate superbi et elati sunt, ut hoc ipso sint in eis maiores tumores, quo minores dolores. Et si nonnulli tanto inmaniore, quanto rariore uanitate hoc in se ipsis adamauerint, ut nullo prorsus erigantur et excitentur, nullo flectantur adque inclinentur adfectu: humanitatem totam potius amittunt, quam ueram adsequuntur tranquillitatem. Non enim quia durum aliquid, ideo rectum, aut quia stupidum est, ideo sanum.

1 Ps. 18, 10

7 beatum, *in marg.* rectum, *e* 19 in eis sint *v* 22 et *om. l* 24 adsequuntur (//// quntur, *litteris* adse *umiditate deletis V*) *mss.;* assequantur *v*

CAPUT X.

An primos homines in paradiso constitutos ullis perturbationibus, priusquam delinquerent, adfectos fuisse credendum sit.

Sed utrum primus homo uel primi homines (duorum erat quippe coniugium) habebant istos adfectus in corpore animali ante peccatum, quales in corpore spiritali non habebimus omni purgato finitoque peccato, non inmerito quaeritur. Si enim habebant, quo modo erant beati in illo memorabili beatitudinis loco, id est paradiso? Quis tandem absolute dici beatus potest, qui timore adficitur uel dolore? Quid autem timere aut dolere poterant illi homines in tantorum tanta afluentia bonorum, ubi nec mors metuebatur nec ulla corporis mala ualetudo, nec aberat quicquam, quod bona uoluntas adipisceretur, nec inerat quod carnem animumue hominis feliciter uiuentis offenderet? Amor erat inperturbatus in Deum adque inter se coniugum fida et sincera societate uiuentium, et ex hoc amore grande gaudium, non desistente quod amabatur ad fruendum. Erat deuitatio tranquilla peccati, qua manente nullum omnino alicunde malum, quod contristaret, inruebat. An forte cupiebant prohibitum lignum ad uescendum contingere, sed mori metuebant, ac per hoc et cupiditas et metus iam tunc illos homines etiam in illo perturbabat loco? Absit ut hoc existimemus fuisse, ubi nullum erat omnino peccatum. Neque enim nullum peccatum est ea quae lex Dei prohibet concupiscere adque ab his abstinere timore poenae, non amore iustitiae. Absit, inquam, ut ante omne peccatum iam ibi fuerit tale peccatum, ut hoc de ligno admitterent, quod de muliere Dominus ait: Si quis uiderit mulierem ad concupiscen-

29 Mt. 5, 28

2 ullis *Vp;* nullis *qv* 3 delinquerent *Vp;* deliquerint *qv* 7 spiritali *v* 7 habemus V^1 12 afiuent. *Vp;* affluent. *v* 18 desiste V^1 19 dubitatio *b* 20 alicunde *Velp Domb.;* aliunde *abv* 21 prohibitum *usque ad* metuebant *om. l* 23 perturbat e^1 26 pejne *V* 28 amitterent Vl^1 29 ad concup.] accupiscenda *b* concupiscendam *e*

dum eam, iam moechatus est eam in corde suo. Quam igitur felices erant et nullis agitabantur perturbationibus animorum, nullis corporum laedebantur incommodis: tam felix uniuersa societas esset humana, si nec illi malum, quod etiam in posteros traicerent, nec quisquam ex eorum stirpe iniquitate committeret, quod damnationem reciperet; adque ista permanente felicitate, donec per illam benedictionem, qua dictum est: Crescite et multiplicamini, praedestinatorum sanctorum numerus conpleretur, alia maior daretur, quae beatissimis angelis data est, ubi iam esset certa securitas peccaturum neminem neminemque moriturum, et talis esset uita sanctorum post nullum laboris doloris mortis experimentum, qualis erit post haec omnia in incorruptione corporum reddita resurrectione mortuorum.

CAPUT XI.

De lapsu primi hominis, in quo bene condita natura uitiata est, nec potest nisi a suo auctore reparari.

Sed quia Deus cuncta praesciuit et ideo quoque hominem peccaturum ignorare non potuit: secundum id, quod praesciuit adque disposuit, ciuitatem sanctam debemus adserere, non secundum illud, quod in nostram cognitionem peruenire non potuit, quia in Dei dispositione non fuit. Neque enim homo peccato suo diuinum potuit perturbare consilium, quasi Deum quod statuerat mutare conpulerit; cum Deus praesciendo utrumque praeuenerit, id est, et homo, quem bonum ipse

8 Gen. 1, 28

1 eam *om. l* 2 erant *V e¹ l p α ƒ Domb.*; erant primi homines *a b e² v* et] qui *e²* 4 si *om. e* 5 traicerent *V e l p Domb.*; traiecerunt *a b v* ne *a¹ b* ex eius *b* iniquitate *V α ƒ Domb*; iniquitatem *a b e l p v* 6 quod *V b e l p Domb.*; quo *a*; quae *v* damnationem *a b e l p v*; damnatione *V α ƒ Domb.* reciperent *e* ita *a b* 7 quia *e* 17 uitiata *V*; *om. p q v* 18 hominem quoque *v* hominum peccatorum *b* 20 sanctam *b ƒ Domb.*; sanctam eam *V rell. v* 22 dispensatione *a* Nec *v*

creauit, quam malus esset futurus, et quid boni etiam sic de illo esset ipse facturus. Deus enim etsi dicitur statuta mutare (unde tropica locutione in scripturis etiam paenituisse legitur Deum), iuxta id dicitur, quod homo sperauerat uel naturalium causarum ordo gestabat, non iuxta id, quod se Omnipotens facturum esse praesciuerat. Fecit itaque Deus, sicut scriptum est, hominem rectum ac per hoc uoluntatis bonae. Non enim rectus esset bonam non habens uoluntatem. Bona igitur uoluntas opus est Dei; cum ea quippe ab illo factus est homo. Mala uero uoluntas prima, quoniam omnia opera mala praecessit in homine, defectus potius fuit quidam ab opere Dei ad sua opera quam opus ullum, et ideo mala opera, quia secundum se, non secundum Deum; ut eorum operum tamquam fructuum malorum uoluntas ipsa esset uelut arbor mala aut ipse homo in quantum malae uoluntatis. Porro mala uoluntas quamuis non sit secundum naturam, sed contra naturam, quia uitium est, tamen eius naturae est, cuius est uitium, quod nisi in natura non potest esse; sed in ea, quam creauit ex nihilo, non quam genuit Creator de semet ipso, sicut genuit Verbum, per quod facta sunt omnia; quia, etsi de terrae puluere Deus finxit hominem, eadem terra omnisque terrena materies omnino de nihilo est, animamque de nihilo factam dedit corpori, cum factus est homo. Usque adeo autem mala uincuntur a bonis, ut, quamuis sinantur esse ad demonstrandum quam possit et ipsis bene uti iustitia prouidentissima Creatoris, bona tamen sine malis esse possint, sicut Deus ipse uerus et summus, sicut omnis super istum caliginosum aerem caelestis inuisibilis uisibilisque creatura; mala uero sine bonis esse non possint, quoniam naturae, in quibus sunt, in

3 Gen. 6, 6   6 Eccle. 7, 30

3 scripturis *codd. praeter a;* script. sanctis *a v*   10 mala opera *v*   12 qua *l*   16 sit *om. l*   ẹcontra *e*   17 est *om.* α[1]   18 in eam *e*   19 de] ex α   21 puluerein *V*   22 matriçes *e*   omni modo *e*   25 posset *V*[1] *e*   prouidentissime *V*[1]   28 uisibilis *om. l*[1]   29 possunt *V*[1]

quantum naturae sunt, utique bonae sunt. Detrahitur porro malum non aliqua natura, quae accesserat, uel ulla eius parte sublata, sed ea, quae uitiata ac deprauata fuerat, sanata adque correcta. Arbitrium igitur uoluntatis tunc est uere liberum, cum uitiis peccatisque non seruit. Tale datum est a Deo; quod amissum proprio uitio, nisi a quo dari potuit, reddi non potest. Unde Veritas dicit: Si uos Filius liberauerit, tunc uere liberi eritis. Id ipsum est autem, ac si diceret: 'Si uos Filius saluos fecerit, tunc uere salui eritis.' Inde quippe liberator, unde saluator.

Viuebat itaque homo secundum Deum in paradiso et corporali et spiritali. Neque enim erat paradisus corporalis propter corporis bona et propter mentis non erat spiritalis; aut uero erat spiritalis quo per interiores, et non erat corporalis quo per exteriores sensus homo frueretur. Erat plane utrumque propter utrumque. Postea uero quam superbus ille angelus ac per hoc inuidus per eandem superbiam a Deo ad semet ipsum conuersus et quodam quasi tyrannico fastu gaudere subditis quam esse subditus eligens de spiritali paradiso cecidit (de cuius lapsu sociorumque eius, qui ex angelis Dei angeli eius effecti sunt, in libris undecimo et duodecimo huius operis satis, quantum potui, disputaui), malesuada uersutia in hominis sensum serpere adfectans, cui utique stanti, quoniam ipse ceciderat, inuidebat, colubrum in paradiso corporali, ubi cum duobus illis hominibus, masculo et femina, animalia etiam terrestria cetera subdita et innoxia uersabantur, animal scilicet lubricum et tortuosis anfractibus mobile, operi suo congruum, per quem loqueretur, elegit; eoque per ange-

7 Io. 8, 36

5 peccatorum *l* di(a)ctum *V* a *om. e* 6 potui *V*¹ 12 spirituali *et sic infra v* 15 per *om. V* 18 et *Velp Domb.; om. abv* 19 subditis quam esse *om. e*¹ 21 facti ¹ 22 male suasa *e;* male suadenda *b* 23 in *om. e* sensum *Velp Domb.;* sensu *ab;* sensus *v* 24 (t)co(m)rporali *V* 28 angelic(a)/m , u *eras., V*

licam praesentiam praestantioremque naturam spiritali nequitia sibi subiecto et tamquam instrumento abutens fallacia sermocinatus est feminae, a parte scilicet inferiore illius humanae copulae incipiens, ut gradatim perueniret ad totum, non existimans uirum facile credulum nec errando posse decipi, sed dum alieno cedit errori. Sicut enim Aaron erranti populo ad idolum fabricandum non consensit inductus, sed cessit obstrictus, nec Salomonem credibile est errore putasse idolis esse seruiendum, sed blanditiis femineis ad illa sacrilegia fuisse conpulsum: ita credendum est illum uirum suae feminae, uni unum, hominem homini, coniugem coniugi, ad Dei legem transgrediendam non tamquam uerum loquenti credidisse seductum, sed sociali necessitudine paruisse. Non enim frustra dixit apostolus: Adam non est seductus, mulier autem seducta est, nisi quia illa quod ei serpens locutus est, tamquam uerum esset, accepit, ille autem ab unico noluit consortio dirimi nec in communione peccati; nec ideo minus reus, si sciens prudensque peccauit. Unde et apostolus non ait: 'Non peccauit', sed: Non est seductus; nam utique ipsum ostendit, ubi dicit: Per unum hominem peccatum intrauit in mundum, et paulo post apertius: In similitudine, inquit, praeuaricationis Adae. Hos autem seductos intellegi uoluit, qui id, quod faciunt, non putant esse peccatum; ille autem sciuit. Alioquin quo modo uerum erit: Adam non est seductus? Sed inexpertus diuinae seueritatis in eo falli potuit, ut ueniale crederet esse commissum. Ac per hoc in eo quidem, quo mulier seducta est, non est ille

6 Exod. 32, 3 sqq. 9 Reg. III, 11, 4 9 1. Tim. 2, 14 20 Rom. 5, 12 sqq.

2 fallacia *p v Domb.*; fallaciam *V a b e l* '*minime male*' *Dübn.*) 3 inferioris *l* 5 uerum *V*[1] 6 aron *V* 11 'unum *sup. lin. l* 14 Adam *p*; Et Adam *Domb.*; sed adam *V e α f*; sed et adam *a b v*; sed ad. non est seductus *corr. m. in marg. l* 16 autem] uero, *m. 2 in ras.*, *e* 18 si *codd. praeter p*; sed *v*; *om. p* 20 intrauit peccatum *v* 21 similitudinem *V* 22 hos *V e l p Domb.*; eos *a b v* 25 seductum *V*[1] 26 ut *sup. lin. V*

seductus, sed eum fefellit, quo modo fuerat iudicandum quod erat dicturus: Mulier, quam dedisti mecum, ipsa mihi dedit, et manducaui. Quid ergo pluribus? Etsi credendo non sunt ambo decepti, peccando tamen ambo sunt capti et diaboli laqueis inplicati.

CAPUT XII.

De qualitate peccati a primis hominibus admissi.

Si quem uero mouet, quur aliis peccatis sic natura non mutetur humana, quem ad modum illa duorum primorum hominum praeuaricatione mutata est, ut tantae corruptioni, quantam uidemus adque sentimus, et per hanc subiaceret et morti ac tot et tantis tamque inter se contrariis perturbaretur et fluctuaret adfectibus, qualis in paradiso ante peccatum, licet in corpore animali esset, utique non fuit — si quis hoc mouetur, ut dixi, non ideo debet existimare leue ac paruum illud fuisse commissum, quia in esca factum est, non quidem mala nec noxia, nisi quia prohibita; neque enim quidquam mali Deus in illo tantae felicitatis loco crearet adque plantaret. Sed oboedientia commendata est in praecepto, quae uirtus in creatura rationali mater quodam modo est omnium custosque uirtutum; quando quidem ita facta est, ut ei subditam esse sit utile; perniciosum autem suam, non eius a quo creata est facere uoluntatem. Hoc itaque de uno cibi genere non edendo, ubi aliorum tanta copia subiacebat, tam leue praeceptum ad obseruandum, tam breue ad memoria retinendum, ubi praesertim nondum uoluntati cupiditas resistebat, quod de poena transgressionis postea subsecutum est, tanto maiore iniustitia uiolatum est, quanto faciliore posset obseruantia custodiri.

2 Gen. 3, 12

2 mecum *V e*[1] *l p v*; mihi *a b e*[2] *α ꝑ* mi *l*[1] 7 *ut editur V*; primi hominis peccati admissi *p q*; primi peccati per hominem admissi *v* 11 et morti *V e l p α ꝑ*; et *om. a b v* 12 et tot ac *l* conturbaretur *l* 14 esset animali *v* 15 illud *sup. lin. V* 17 nisi] sed *m. 2 in ras. e* 21 eis *e* 23 ciui *V*[1] 25 ad memoriam *e* 28 custodire *l*

CAPUT XIII.

Quod in praeuaricatione Adae opus malum uoluntas praecesserit mala.

In occulto autem mali esse coeperunt, ut in apertam inoboedientiam laberentur. Non enim ad malum opus perueniretur, nisi praecessisset uoluntas mala. Porro malae uoluntatis initium quae potuit esse nisi superbia? Initium enim omnis peccati superbia est. Quid est autem superbia nisi peruersae celsitudinis adpetitus? Peruersa enim est celsitudo deserto eo, cui debet animus inhaerere, principio sibi quodam modo fieri adque esse principium. Hoc fit, cum sibi nimis placet. Sibi uero ita placet, cum ab illo bono inmutabili deficit, quod ei magis placere debuit quam ipse sibi. Spontaneus est autem iste defectus, quoniam, si uoluntas in amore superioris inmutabilis boni, a quo inlustrabatur ut uideret et accendebatur ut amaret, stabilis permaneret, non inde ad sibi placendum auerteretur et ex hoc tenebresceret et frigesceret, ut uel illa crederet uerum dixisse serpentem, uel ille Dei mandato uxoris praeponeret uoluntatem putaretque se uenialiter transgressorem esse praecepti, si uitae suae sociam non desereret etiam in societate peccati. Non ergo malum opus factum est, id est illa transgressio ut cibo prohibito uescerentur, nisi ab eis qui iam mali erant. Neque enim fieret ille fructus malus nisi ab arbore mala. Ut autem esset arbor mala, contra naturam factum est, quia nisi uitio uoluntatis, quod contra naturam est, non utique fieret. Sed uitio deprauari nisi ex nihilo facta natura non posset. Ac per hoc ut natura sit, ex eo babet quod a Deo facta est; ut autem ab

7 Eccli. 10, 13   23 Mt. 7, 18

2 praebaric. *V*   opus *V*; ad opus *p q v*   3 praecesserit *V*; praecessit *p q v*   5 opus *sup. lin. V*   peruenitur *e*   6 mala uoluntas *v*   7 quae *V e l a* ꝑ *Domb.*; quid *a b*; quod *p v*   potuit *m. 2 ex* putauit *corr. b*; putaui (mus) *a*   9 celsit. est *v*   12 bona *V*[1]   defecit *e*   13 ei] et *l*   15 bono *l*   18 crederet *om. e*   uerum crederet *v*   20 praecepto *V*[1]   21 deseret *e*   malum ergo *v*   24 esset *sup. lin. e*

eo quod est deficiat, ex hoc quod de nihilo facta est. Nec sic defecit homo, ut omnino nihil esset, sed ut inclinatus ad se ipsum minus esset, quam erat, cum ei qui summe est inhaerebat. Relicto itaque Deo esse in semet ipso, hoc est sibi placere, non iam nihil esse est, sed nihilo propinquare. Unde superbi secundum scripturas sanctas alio nomine appellantur sibi placentes. Bonum est enim sursum habere cor; non tamen ad se ipsum, quod est superbiae, sed ad Dominum, quod est oboedientiae, quae nisi humilium non potest esse. Est igitur aliquid humilitatis miro modo quod sursum faciat cor, et est aliquid elationis quod deorsum faciat cor. Hoc quidem quasi contrarium uidetur, ut elatio sit deorsum et humilitas sursum. Sed pia humilitas facit subditum superiori; nihil est autem superius Deo; et ideo exaltat humilitas, quae facit subditum Deo. Elatio autem, quae in uitio est, eo ipso respuit subiectionem et cadit ab illo, quo non est quidquam superius, et ex hoc erit inferius et fit quod scriptum est: D e i e c i s t i e o s, c u m e x t o l l e r e n t u r. Non enim ait: 'Cum elati fuissent', ut prius extollerentur et postea deicerentur; sed cum extollerentur, tunc deiecti sunt. Ipsum quippe extolli iam deici est. Quapropter quod nunc in ciuitate Dei et ciuitati Dei in hoc peregrinanti saeculo maxime commendatur humilitas et in eius rege, qui est Christus, maxime praedicatur contrariumque huic uirtuti elationis uitium in eius aduersario, qui est diabolus, maxime dominari sacris litteris edocetur: profecto ista est magna differentia, qua ciuitas, unde loquimur, utraque discernitur, una scilicet societas piorum hominum, altera inpiorum, singula quaeque cum angelis ad se pertinentibus, in quibus praecessit hac amor Dei, hac amor sui.

6 2. Petr. 2, 10   18 Ps. 72, 18

4 inhaereret *l*   5 est *om. b*   propinquante *b*   8 deum *l*   11 aliquod V^1 13 susum *V*   14 est *sup. lin. l*   exultat V^1 15 eo] quo *b*   ipso respuit *mss.*; ipso quo resp. *v*   19 deiecerentur e^1 *l*   20 tum V^1 ipsūḍ quidpe *l*   22 saeculo peregrin. *v*   24 huic *sup. lin. l.*   29 cum quibus *l*

Manifesto ergo apertoque peccato, ubi factum est quod Deus fieri prohibuerat, diabolus hominem non cepisset, nisi iam ille sibi ipsi placere coepisset. Hinc enim et delectauit quod dictum est: Eritis sicut di. Quod melius esse possent summo ueroque principio cohaerendo per oboedientiam, non suum sibi existendo principium per superbiam. Di enim creati non sua ueritate, sed Dei ueri participatione sunt di. Plus autem adpetendo minus est, qui, dum sibi sufficere deligit, ab illo, qui ei uere sufficit, deficit. Illud itaque malum, quo, cum sibi homo placet, tamquam sit et ipse lumen, auertitur ab eo lumine, quod ei si placeat et ipse fit lumen — illud, inquam, malum praecessit in abdito, ut sequeretur hoc malum quod perpetratum est in aperto. Verum est enim quod scriptum est: Ante ruinam exaltatur cor et ante gloriam humiliatur. Illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur. Quis enim exaltationem ruinam putat, cum iam ibi sit defectus, quo est relictus Excelsus? Quis autem ruinam esse non uideat, quando fit mandati euidens adque indubitata transgressio? Propter hoc Deus illud prohibuit, quod cum esset admissum, nulla defendi posset imaginatione iustitiae. Et audeo dicere superbis esse utile cadere in aliquod apertum manifestumque peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit, quando fleuit, quam sibi placuit, quando praesumsit. Hoc dicit et sacer psalmus: Inple facies eorum ignominia, et quaerent nomen tuum, Domine, id est, ut tu eis placeas quaerentibus nomen tuum, qui sibi placuerant quaerendo suum.

4 Gen. 3, 5   14 Prou. 18, 12   25 Mt. 26, 33; 75   26 Ps. 82, 17

3 ipsi *om.* *a*   hunc *p*   4 sicut *om.* *l*   9 deligit *V f Domb.*; delegit *α* diligit *a b e l p v*;   ei *om.* *α*   11 ei sibi placet *l*   14 exaltauit *e*[1]   15 humilatur *V*   16 fit *m. 2 ex* est *corr.* *V*   18 defectus quo ibi sit relictus quo est relictus *V*   quod *l*   21 ammissum *V*   possit *l*   24 ciciderunt *a b f*   27 quaerant *α*; queř (= quaerunt) *e*   ut et tu *V*[1]*b*   28 placuerunt *a v*

CAPUT XIIII.

De superbia transgressoris, quae ipsa fuit transgressione deterior.

Sed est peior damnabiliorque superbia, qua etiam in peccatis manifestis suffugium excusationis inquiritur; sicut illi primi homines, quorum et illa dixit: Serpens seduxit me, et manducaui, et ille dixit: Mulier, quam dedisti mecum, haec mihi dedit a ligno, et edi. Nusquam hic sonat petitio ueniae, nusquam inploratio medicinae. Nam licet isti non sicut Cain quod commiserunt negent, adhuc tamen superbia in aliud quaerit referre quod perperam fecit: superbia mulieris in serpentem, superbia uiri in mulierem. Sed accusatio potius quam excusatio uera est, ubi mandati diuini est aperta transgressio. Neque enim hoc propterea non fecerunt, quia id mulier serpente suadente, uir muliere inpertiente commisit, quasi quidquam Deo, cui uel crederetur uel cederetur, anteponendum fuit.

CAPUT XV.

De iustitia retributionis, quam primi homines pro sua inoboedientia receperunt.

Quia ergo contemtus est Deus iubens, qui creauerat, qui ad suam imaginem fecerat, qui ceteris animalibus praeposuerat, qui in paradiso constituerat, qui rerum omnium copiam salutisque praestiterat, qui praeceptis nec pluribus nec grandibus nec difficilibus onerauerat, sed uno breuissimo adque leuissimo ad oboedientiae salubritatem adminiculauerat, quo eam creaturam, cui libera seruitus expediret, se esse Domi-

10 Gen. 3, 12 sq.

2 superuia *V* transgressoris *V*; transgressionis *p q v* 7 mecum *V b e l p*[1] *v*; mihi *a p*[2] *α f* 8 e ligno *e* et cōmedi, *in marg.* et edi, *e* 10 sič ea in quod *e* 11 alium *e v* 13 potius quam excusatio *om.* *l*[1] 17 fuit *mss.*; fuerit *v* 25 honerauerat *l* 26 obaudientiae *V* ammiuiculum dederat *l*

num commonebat: iusta damnatio subsecuta est, talisque damnatio, ut homo, qui custodiendo mandatum futurus fuerat etiam carne spiritalis, fieret etiam mente carnalis et, qui sua superbia sibi placuerat, Dei iustitia sibi donaretur; nec sic, ut in sua esset omnimodis potestate, sed a se ipse quoque dissentiens sub illo, cui peccando consensit, pro libertate, quam concupiuit, duram miseramque ageret seruitutem, mortuus spiritu uolens et corpore moriturus inuitus, desertor aeternae uitae etiam aeterna, nisi gratia liberaret, morte damnatus. Quisquis huius modi damnationem uel nimiam uel iniustam putat, metiri profecto nescit, quanta fuerit iniquitas in peccando, ubi tanta erat non peccandi facilitas. Sicut enim Abrahae non inmerito magna oboedientia praedicatur, quia, ut occideret filium, res difficillima est imperata: ita in paradiso tanto maior inboedientia fuit, quanto id, quod praeceptum est, nullius difficultatis fuit. Et sicut oboedientia secundi hominis eo praedicabilior, quo factus est oboediens usque ad mortem: ita inoboedientia primi hominis eo detestabilior, quo factus est inoboediens usque ad mortem. Ubi enim magna est inoboedientiae poena proposita et res a Creatore facilis imperata, quisnam satis explicet, quantum malum sit non oboedire in re facili et tantae potestatis imperio et tanto terrente supplicio?

Denique, ut breuiter dicatur, in illius peccati poena quid inoboedientiae nisi inoboedientia retributa est? Nam quae hominis est alia miseria nisi aduersus eum ipsum inoboedientia eius ipsius, ut, quoniam noluit quod potuit, quod non potest

13 Gen. 22, 2   17 Phil. 2, 8

2 mandato *l*   5 ad se *l*   9 liberet V^1 *l*   10 huiusmodi *V*   damnatione *b*   nimiam] animam *b*   11 iustam putat metiri perfectionem scit *b*   12 in non peccando felicitas *V*   14 qui/, a *eras.*, *e*   15 tanta magis inoboediens fuit quando id praeceptum nullus (*sic*) *b*   17 eo *ex* et *corr.* *V*; quo *ex* eo *corr.* *l*   17 quod *l*   18 ita *usque* ad mortem *l.* *19 om.* a^1 e^1 ita et inoboed. *V*   23 terrente *V e l*; terrentis *p α f*; terrenti *a b v*

uelit? In paradiso enim etiamsi non omnia poterat ante peccatum, quidquid tamen non poterat, non uolebat, et ideo poterat omnia quae uolebat; nunc uero sicut in eius stirpe cognoscimus et diuina scriptura testatur: Homo uanitati similis factus est. Quis enim enumerat, quam multa quae non potest uelit, dum sibi ipse, id est uoluntati eius ipse animus eius eoque inferior caro eius, non obtemperat? Ipso namque inuito et animus plerumque turbatur et caro dolet et ueterescit et moritur, et quidquid aliud patimur, quod non pateremur inuiti, si uoluntati nostrae nostra natura omni modo adque ex omnibus partibus oboediret. At enim aliquid caro patitur, quo seruire non sinitur. Quid interest unde, dum tamen per iustitiam dominantis Dei, cui subditi seruire noluimus, caro nostra nobis, quae subdita fuerat, non seruiendo molesta sit, quamuis nos Deo non seruiendo molesti nobis potuerimus esse, non illi? Neque enim sic ille nostro, ut nos seruitio corporis indigemus, et ideo nostra est quod recipimus, non illius poena quod fecimus. Dolores porro, qui dicuntur carnis, animae sunt in carne et ex carne. Quid enim caro per se ipsam sine anima uel dolet uel concupiscit? Sed quod concupiscere caro dicitur uel dolere, aut ipse homo est, sicut disseruimus, aut aliquid animae, quod carnis adficit passio, uel aspera, ut faciat dolorem, uel lenis, ut uoluptatem. Sed dolor carnis tantum modo offensio est animae ex carne et quaedam ab eius passione dissensio, sicut animi dolor, quae tristitia nuncupatur, dissensio est ab his rebus, quae nobis nolentibus acciderunt. Sed tristitiam plerumque praecedit metus, qui et ipse in anima est, non in carne. Dolorem autem carnis non praecedit ullus quasi metus carnis, qui

4 Ps. 143, 4

2 non uolebat..poterat *om.* e^1 4 uanitatis *e* 6 cum *f* 9 ueterascit *r* 12 si aliquid *p* 15 est *l* nobis molesti *l* 16 nobis *om.* e^1 18 percipimus *l* poena non illius *l* 19 et *om.* e^1 21 quod *om.* a^1 *b e* l^1; quando a^2 aut dolere uel ipse *l* 22 carnis *om.* *e* 25 animae *a v* 29 metus] etus (= aestus) *e* (r *supra* etus)

ante dolorem in carne sentiatur. Voluptatem uero praecedit adpetitus quidam, qui sentitur in carne quasi cupiditas eius, sicut fames et sitis et ea, quae in genitalibus usitatius libido nominatur, cum hoc sit generale uocabulum omnis cupiditatis. Nam et ipsam iram nihil aliud esse quam ulciscendi libidinem ueteres definierunt; quamuis nonnumquam homo, ubi uindictae nullus est sensus, etiam rebus inanimis irascatur, et male scribentem stilum conlidat uel calamum frangat iratus. Verum et ista licet inrationabilior, tamen quaedam ulciscendi libido est, ut nescio qua, ut ita dixerim, quasi umbra retributionis, ut qui male faciunt, mala patiantur. Est igitur libido ulciscendi, quae ira dicitur; est libido habendi pecuniam, quae auaritia; est libido quomodocumque uincendi, quae peruicacia; est libido gloriandi, quae iactantia nuncupatur. Sunt multae uariaeque libidines, quarum nonnullae habent etiam uocabula propria, quaedam uero non habent. Quis enim facile dixerit, quid uocetur libido dominandi, quam tamen plurimum ualere in tyrannorum animis etiam ciuilia bella testantur?

CAPUT XVI.

De libidinis malo, cuius nomen cum multis uitiis congruat, proprie tamen motibus obsceni caloris adscribitur.

Cum igitur sint multarum libidines rerum, tamen, cum libido dicitur neque cuius rei libido sit additur, non fere adsolet animo occurrere nisi illa, qua obscenae partes corporis excitantur. Haec autem sibi non solum totum corpus nec solum extrinsecus, uerum etiam intrinsecus uindicat totumque

6 Cic. Tusc. III, 5

7 inanimis (ati), *m. 2 rescript.*, *V*; inanimatis e^2*p*; inanibus *l* 8 et *V abepl*; ut *v Domb.* 9 et ista] est *a* 10 ut nescio *scripsi*; et nesc. *mss. v* qua *Vabelp*; quae *v Domb.* 13 quomodocunque .... libido *om.* e^1 22 obsceni caloris *V* obscenis corporis *pqv* 26 corp. partes *v*

commouet hominem animi simul adfectu cum carnis adpetitu coniuncto adque permixto, ut ea uoluptas sequatur, qua maior in corporis uoluptatibus nulla est; ita ut momento ipso temporis, quo ad eius peruenitur extremum, paene omnis acies et quasi uigilia cogitationis obruatur. Quis autem amicus sapientiae sanctorumque gaudiorum coniugalem agens uitam, sed, sicut apostolus monuit, sciens suum uas possidere in sanctificatione et honore, non in morbo desiderii, sicut et gentes, quae ignorant Deum, non mallet, si posset, sine hac libidine filios procreare, ut etiam in hoc serendae prolis officio sic eius menti ea, quae ad hoc opus creata sunt, quem ad modum cetera suis quaeque operibus distributa membra seruirent, nutu uoluntatis acta, non aestu libidinis incitata? Sed neque ipsi amatores huius uoluptatis siue ad concubitus coniugales siue ad inmunditias flagitiorum cum uoluerint commouentur; sed aliquando inportunus est ille motus poscente nullo, aliquando autem destituit inhiantem, et cum in animo concupiscentia ferueat, friget in corpore; adque ita mirum in modum non solum generandi uoluntati, uerum etiam lasciuiendi libidini libido non seruit, et cum tota plerumque menti cohibenti aduersetur, nonnumquam et aduersus se ipsam diuiditur commotoque animo in commouendo corpore se ipsa non sequitur.

CAPUT XVII.

De nuditate primorum hominum, quam post peccatum turpem pudendamque uiderunt.

Merito huius libidinis maxime pudet, merito et ipsa membra, quae suo quodam, ut ita dixerim, iure, non omni modo

7 1. Thess. 4, 4 sq.

3 corpori/s, i *eras.; in marg.* corporalibus, *e* 7 sed *erasum e* uas suum *v* 9 desid.] concupiscentiae *l* 10 possit *l* 11 ad hunc *V* 16 *sq.* motus ille importunus est *v* 17 nullo poscente *v* 22 ipsam *b e l p v;* ipsa *V a α Domb.* 27 maximo *l* pudeat maxime *e*

ad arbitrium nostrum mouet aut non mouet, pudenda dicuntur, quod ante peccatum hominis non fuerunt. Nam sicut scriptum est: Nudi erant, et non confundebantur, non quod eis sua nuditas esset incognita, sed turpis nuditas nondum erat, quia nondum libido membra illa praeter arbitrium commouebat, nondum ad hominis inoboedientiam redarguendam sua inoboedientia caro quodam modo testimonium perhibebat. Neque enim caeci creati erant, ut inperitum uulgus opinatur; quando quidem et ille uidit animalia, quibus nomina inposuit, et de illa legitur: Vidit mulier quia bonum lignum in escam et quia placet oculis ad uidendum. Patebant ergo oculi eorum, sed ad hoc non erant aperti, hoc est non adtenti, ut cognoscerent quid eis indumento gratiae praestaretur, quando membra eorum uoluntati repugnare nesciebant. Qua gratia remota, ut poena reciproca inoboedientia plecteretur, extitit in motu corporis quaedam inpudens nouitas, unde esset indecens nuditas, et fecit adtentos reddiditque confusos. Hinc est quod, postea quam mandatum Dei aperta transgressione uiolarunt, scriptum est de illis: Et aperti sunt oculi amborum et agnouerunt quia nudi erant, et consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria. Aperti sunt, inquit, oculi amborum, non ad uidendum, nam et antea uidebant, sed ad discernendum inter bonum quod amiserant et malum quo ceciderant. Unde et ipsum lignum, eo quod istam faceret dignoscentiam, si ad uescendum contra uetitum tangeretur, ex ea re nomen accepit, ut appellaretur lignum sciendi boni et mali. Experta enim morbi molestia euidentior fit etiam iucunditas sanitatis. Cognouerunt ergo

3 Gen. 2, 25 (3, 1)   10 ib. 3, 6   19 ib. 3, 7

1 mouent aut non mouent *a*   mouentur pudenda, *m. 2 superscript.* aut ñ mouent, *e; in infer. margine m. uet. exstant:* al lib. merito et ipsa mēbra quae suo quodā ut ita dixerī iure omi modo ad arbitriū nrm̄ of (?) mouet aut non mouet pudenda dicunt   9 et illa, *m 2 in* illic *corr., l*   10 aesca *Vl*   20 cognouerunt *v*   21 ficus *l et sic p. 40, 8*   24 quo] quod *e*   et *ante* ipsum *om. l*   25 dinoscent. *Vel*   26 et ex *V²l*   ea re nomen] aere nr̄a *b*

quia nudi erant, nudati scilicet ea gratia, qua fiebat ut nuditas corporis nulla eos lege peccati menti eorum repugnante confunderet. Hoc itaque cognouerunt, quod felicius ignorarent, si Deo credentes et oboedientes non committerent, quod eos cogeret experiri infidelitas et inoboedientia quid noceret. Proinde confusi inoboedientia carnis suae, tamquam teste poena inoboedientiae suae, consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria, id est succinctoria genitalium. Nam quidam interpretes 'succinctoria' posuerunt. Porro autem 'campestria' latinum quidem uerbum est, sed ex eo dictum, quod iuuenes, qui nudi exercebantur in campo, pudenda operiebant; unde qui ita succincti sunt, campestratos uulgus appellat. Quod itaque aduersus damnatam culpa inoboedientiae uoluntatem libido inoboedienter mouebat, uerecundia pudenter tegebat. Ex hoc omnes gentes, quoniam ab illa stirpe procreatae sunt, usque adeo tenent insitum pudenda uelare, ut quidam barbari illas corporis partes nec in balneis nudas habeant, sed cum earum tegimentis lauent. Per opacas quoque Indiae solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde gymnosophistae nominantur, adhibent tamen genitalibus tegmina, quibus per cetera membrorum carent.

CAPUT XVIII.

De pudore concubitus non solum uulgaris, sed etiam coniugalis.

Opus uero ipsum, quod libidine tali peragitur, non solum in quibusque stupris, ubi latebrae ad subterfugienda humana iudicia requiruntur, uerum etiam in usu scortorum, quam terrena ciuitas licitam turpitudinem fecit, quamuis id agatur,

5 quid noceret] quid in hoc erat *b* 6 nocerent *v* 7 cossuerunt *V* 8 succintoria *V e* 10 quidam V^1 13 appellant *V* 17 balneos *l* 18 tegim. *V e l*; tegum. *v* 23 *sq. ut editur V*; uulgari . . coniugali *p q v* 26 stupọris *V*

quod eius ciuitatis nulla lex uindicat, deuitat tamen publicum etiam permissa adque inpunita libido conspectum, et uerecundia naturali habent prouisum lupanaria ipsa secretum faciliusque potuit inpudicitia non habere uincla prohibitionis, quam inpudentia remouere latibula illius foeditatis. Sed hanc etiam ipsi turpes turpitudinem uocant, cuius licet sint amatores, ostentatores esse non audent. Quid? concubitus coniugalis, qui secundum matrimonialium praescripta tabularum procreandorum fit cauşa liberorum, nonne et ipse quamquam sit licitus et honestus, remotum ab arbitris cubile conquirit? Nonne omnes famulos adque ipsos etiam paranymphos et quoscumque ingredi quaelibet necessitudo permiserat, ante mittit foras, quam uel blandiri coniux coniugi incipiat? Et quoniam, sicut ait etiam quidam 'Romani maximus auctor eloquii', omnia recte facta in luce se conlocari uolunt, id est adpetunt sciri: hoc recte factum sic adpetit sciri, ut tamen erubescat uideri. Quis enim nescit, ut filii procreentur, quid inter se coniuges agant? quando quidem ut id agatur, tanta celebritate ducuntur uxores; et tamen cum agitur, unde filii nascantur, nec ipsi filii, si qui inde iam nati sunt, testes fieri permittuntur. Sic enim hoc recte factum ad sui notitiam lucem adpetit animorum, ut tamen refugiat oculorum. Unde hoc, nisi quia sic geritur quod deceat ex natura, ut etiam quod pudeat comitetur ex poena?

14 Lucan. Phars. VII, 62 15 Cic. Tusc. II, 26, 64

4 uincula *v* 10 conquirit *V l p Domb.*; requirit *a b e v* 11 ut *l* 14 etiam sicut quidam ait *b* etiam *om. v* 15 eloqui *V l* recta *l* luce[m] *V* 16 hoc, *in marg.* quod, *e* ut..uideri *om. l*[1] 24 cqmmittitur *l*

CAPUT XVIIII.

Quod partes irae adque libidinis, quae in homine tam uitiose mouentur, ut eas necesse sit frenis sapientiae cohiberi, in illa ante peccatum naturae sanitate non fuerint.

Hinc est quod et illi philosophi, qui ueritati propius accesserunt, iram adque libidinem uitiosas animi partes esse confessi sunt, eo quod turbide adque inordinate mouerentur ad ea etiam, quae sapientia perpetrari uetat, ac per hoc opus habere moderatrice mente adque ratione. Quam partem animi tertiam uelut in arce quadam ad istas regendas perhibent conlocatam, ut illa imperante, istis seruientibus possit in homine iustitia ex omni animi parte seruari. Hae igitur partes, quas et in homine sapiente ac temperante fatentur esse uitiosas, ut eas ab his rebus, ad quas iniuste mouentur, mens conpescendo et cohibendo refrenet ac reuocet adque ad ea permittat, quae sapientiae lege concessa sunt (sicut iram ad exercendam iustam cohercitionem, sicut libidinem ad propagandae prolis officium) — hae, inquam, partes in paradiso ante peccatum uitiosae non erant. Non enim contra rectam uoluntatem ad aliquid mouebantur, unde necesse esset eas rationis tamquam frenis regentibus abstinere. Nam quod nunc ita mouentur et ab eis, qui temperanter et iuste et pie uiuunt, alias facilius, alias difficilius, tamen cohibendo et repugnando modificantur, non est utique sanitas ex natura, sed languor ex culpa. Quod autem irae opera aliarumque adfectionum in quibusque dictis adque factis non sic abscondit uerecundia, ut opera libidinis, quae fiunt genitalibus membris, quid cau-

2 patef *V* quae in homine *V; om. p q v* 4 cohibere *p* in illa *V;* quae in illa *q v;* quae nulla *p* 5 fuerint *V;* fuerunt *p q v Domb.* 6 et *om. l* propṛius *V* 8 eo] et *V* turpidae *e* 9 perpetrare *p* uetat (uetant *e*) *mss.;* non uetat *v* 10 haberent *e* 18 exercend. *a b e*[2] *p v;* exerendam *V e*[1] *l α Domb.* cohercionem *e* 21 esṭset *V;* est *α* 22 rationes *l* 24 aliụs (a) fac. *V* repugnando *mss.;* refrenando *v* 26 aliarumque opera *e*

sae est, nisi quia in ceteris membra corporis non ipsae adfectiones, sed, cum eis consenserit, uoluntas mouet, quae in usu eorum omnino dominatur? Nam quisquis uerbum emittit iratus uel etiam quemquam percutit, non posset hoc facere, nisi lingua et manus iubente quodam modo uoluntate mouerentur; quae membra, etiam cum ira nulla est, mouentur eadem uoluntate. At uero genitales corporis partes ita libido suo iuri quodam modo mancipauit, ut moueri non ualeant, si ipsa defuerit et nisi ipsa uel ultro uel excitata surrexerit. Hoc est quod pudet, hoc est quod intuentium oculos erubescendo deuitat; magisque fert homo spectantium multitudinem, quando iniuste irascitur homini, quam uel unius aspectum et quando iuste miscetur uxori.

CAPUT XX.

De uanissima turpitudine Cynicorum.

Hoc illi canini philosophi, hoc est Cynici, non uiderunt, proferentes contra humanam uerecundiam quid aliud quam caninam, hoc est inmundam inpudentemque sententiam? ut scilicet, quoniam iustum est quod fit in uxore, palam non pudeat id agere nec in uico aut platea qualibet coniugalem concubitum deuitare. Vicit tamen pudor naturalis opinionem huius erroris. Nam etsi perhibent, hoc aliquando gloriabundum fecisse Diogenem, ita putantem sectam suam nobiliorem futuram, si in hominum memoria insignior eius inpudentia figeretur, postea tamen a Cynicis fieri cessatum est, plusque ualuit pudor, ut erubescerent homines hominibus, quam error, ut homines canibus esse similes adfectarent. Unde et illum uel illos, qui hoc fecisse referuntur, potius arbitror concumbentium motus dedisse oculis hominum nescientium quid sub pallio gereretur, quam humano premente conspectu potuisse

1 membris *e* 3 num *V*¹ 4 possit *l* 7 ita *om. l* 11 expectant. *l* 20 in platea *e* qualibet *V* 22 nam si *e* perhibet *V*¹ 24 memoriam *V l* insignitior *V*¹*l*

illam peragi uoluptatem. Ibi enim philosophi non erubescebant uideri se uelle concumbere, ubi libido ipsa erubesceret surgere. Et nunc uidemus adhuc esse philosophos Cynicos; hi enim sunt, qui non solum amiciuntur pallio, uerum etiam clauam ferunt; nemo tamen eorum audet hoc facere, quod si aliqui ausi essent, ut non dicam ictibus lapidantium, certe conspuentium saliuis obruerentur. Pudet igitur huius libidinis humanam sine ulla dubitatione naturam, et merito pudet. In eius quippe inoboedientia, quae genitalia corporis membra solis suis motibus subdidit et potestati uoluntatis eripuit, satis ostenditur, quid sit hominis illi primae inoboedientiae retributum; quod in ea parte maxime oportuit apparere, qua generatur ipsa natura, quae illo primo et magno in deterius est mutata peccato; a cuius nexu nullus eruitur, nisi id quod, cum omnes in uno essent, in communem perniciem perpetratum est et Dei iustitia uindicatum, Dei gratia in singulis expietur.

CAPUT XXI.

De benedictione multiplicandae fecunditatis humanae ante peccatum data, quam praeuaricatio non ademerit et cui libidinis morbus accesserit.

Absit itaque, ut credamus illos coniuges in paradiso constitutos per hanc libidinem, de qua erubescendo eadem membra texerunt, inpleturos fuisse quod in sua benedictione Deus dixit: Crescite et multiplicamini et replete terram. Post peccatum quippe orta est haec libido; post peccatum eam natura non inpudens amissa potestate, cui corpus ex omni parte seruiebat, sensit adtendit, erubuit ope-

25 Gen. 1, 28

3 surgeret *e* q^{i}unicos *V* 5 clauem *l*[1] 7 salibus *e* obruetur *e*[1] 12 maxime parte *v* 14 nullus nexu *e* 16 uindicatam *l*[1] 17 expiatum *l* 20 data *V; om. p q v* 21 ademerit *V;* adimeret *p q v* liuidinis *V* 25 replete *codd.;* implete *v* 26 horta *V l*

ruit. Illa uero benedictio nuptiarum, ut coniugati crescerent et multiplicarentur et inplerent terram, quamuis et in delinquentibus manserit, tamen antequam delinquerent data est, ut cognosceretur procreationem filiorum ad gloriam conubii, non ad poenam pertinere peccati. Sed nunc homines, profecto illius quae in paradiso fuit felicitatis ignari, nisi per hoc, quod experti sunt, id est per libidinem, de qua uidemus etiam ipsam honestatem erubescere nuptiarum, non potuisse gigni filios opinantur, alii scripturas diuinas, ubi legitur post peccatum puduisse nuditatis et pudenda esse contecta, prorsus non accipientes, sed infideliter inridentes; alii uero quamuis eas accipiant et honorent, illud tamen quod dictum est: Crescite et multiplicamini, non secundum carnalem fecunditatem uolunt intellegi, quia et secundum animam legitur tale aliquid dictum: Multiplicabis me in anima mea in uirtute, ut id, quod in genesi sequitur: Et inplete terram et dominamini eius, terram intellegant carnem, quam praesentia sua inplet anima eiusque maxime dominatur, cum in uirtute multiplicatur; carnales autem fetus sine libidine, quae post peccatum exorta inspecta, confusa uelata est, nec tunc nasci potuisse, sicut neque nunc possunt, nec in paradiso futuros fuisse, sed foris, sicut et factum est. Nam postea quam inde dimissi sunt, ad gignendos filios coierunt eosque genuerunt.

CAPUT XXII.

De copula coniugali a Deo primitus instituta adque benedicta.

Nos autem nullo modo dubitamus secundum benedictionem Dei crescere et multiplicari et inplere terram donum esse

15 Ps. 137, 3

4 cognosceret procreatione *l* procreat., *in marg.* propagationem, *e* 5 homines, *superscripto m. 2* aliqui, *p* 8 ipsam etiam *v* 15 me *om. a p* inani|mea *l* 16 in uirtute *V α Domb.*; in uirtute tua *l*; uirtute tua *e v*; uirtute *b*; uirtutem *a p* ut] et *a b* 23 demissi *l*[1]

nuptiarum, quas Deus ante peccatum hominis ab initio constituit, creando masculum et feminam, qui sexus euidens utique in carne est. Huic quippe operi Dei etiam benedictio ipsa subiuncta est. Nam cum scriptura dixisset: Masculum et feminam fecit eos, continuo subdidit: Et benedixit eos Deus dicens: Crescite et multiplicamini et inplete terram et dominamini eius, et cetera. Quae omnia quamquam non inconuenienter possint etiam ad intellectum spiritalem referri, masculum tamen et feminam non sicut simile aliquid etiam in homine uno intellegi potest, quia uidelicet in eo aliud est quod regit, aliud quod regitur; sed sicut euidentissime apparet in diuersi sexus corporibus, masculum et feminam ita creatos, ut prolem generando crescerent et multiplicarentur et inplerent terram, magnae absurditatis est reluctari. Neque enim de spiritu qui imperat et carne quae obtemperat, aut de animo rationali qui regit et inrationali cupiditate quae regitur, aut de uirtute contemplatiua quae excellit et de actiua quae subditur, aut de intellectu mentis et sensu corporis, sed aperte de uinculo coniugali, quo inuicem sibi uterque sexus obstringitur, Dominus interrogatus utrum liceret quacumque causa dimittere uxorem, quoniam propter duritiam cordis Israelitarum Moyses dari permisit libellum repudii, respondit adque ait: Non legistis, quia, qui fecit ab initio, masculum et feminam fecit eos et dixit: Propter hoc dimittet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una? Itaque iam non sunt duo, sed una caro. Quod ergo Deus coniunxit, homo non separet. Certum est igitur masculum et feminam ita primitus institutos, ut nunc homines duos diuersi sexus uidemus et nouimus, unum autem dici uel propter coniunctionem uel propter originem

4 Gen. 1, 27; 28   23 Mt. 19, 4 sqq.

3 hinc *e*   9 tamen masc. V^{1} 15 qui] cum *l*   20 quo/, d *eras.*, *V* interque *l*   21 quacumque ex causa *lv*   23 libell. repud. permisit *v*   28 iuncxit *l*   30 unus *e*

feminae, quae de masculi latere creata est. Nam et apostolus per hoc primum, quod Deo instituente praecessit, exemplum singulos quosque admonet, ut uiri uxores suas diligant.

CAPUT XXIII.

An etiam in paradiso generandum fuisset, si nemo peccasset, uel utrum contra aestum libidinis pugnatura illic fuisset ratio castitatis.

Quisquis autem dicit non fuisse coituros nec generaturos, nisi peccassent, quid dicit, nisi propter numerositatem sanctorum necessarium hominis fuisse peccatum? Si enim non peccando soli remanerent, quia, sicut putant, nisi peccassent, generare non possent: profecto ut non soli duo iusti homines possent esse, sed multi, necessarium peccatum fuit. Quod si credere absurdum est, illud potius est credendum, quod sanctorum numerus quantus conplendae illi sufficit beatissimae ciuitati, tantus existeret, etsi nemo peccasset, quantus nunc per Dei gratiam de multitudine colligitur peccatorum, quo usque filii saeculi huius generant et generantur.

Et ideo illae nuptiae dignae felicitate paradisi, si peccatum non fuisset, et diligendam prolem gignerent et pudendam libidinem non haberent. Sed quo modo id fieri posset, nunc non est quo demonstretur exemplo. Nec ideo tamen incredibile debet uideri etiam illud unum sine ista libidine uoluntati potuisse seruire, cui tot membra nunc seruiunt. An uero manus et pedes mouemus, cum uolumus, ad ea quae his membris agenda sunt, sine ullo renisu, tanta facilitate, quanta et in nobis et in aliis uidemus, maxime in artificibus quo-

2 Eph. 5, 25; Col. 3, 19   19 Lc. 20, 34

3 diligunt *l*   6 aestum *Vpq;* actum *v*   7 fuisset illic *p*   ratio *V;* traditio *pqv*   8 cohituros *Vl*   15 ille *l*   17 Dei *sup. lin. e*   18 huius saec. *v*   21 fieri *om. e*   possit *l*   posset et *e*   22 ideo *om. e*[1]   23 uoluptati *l*   25 pedes et manus *l*   26 felicitate, *in marg.* facilitate *e*

rumque operum corporalium, ubi ad exercendam infirmiorem tardioremque naturam agilior accessit industria; et non credimus ad opus generationis filiorum, si libido non fuisset, quae peccato inoboedientiae retributa est, oboedienter hominibus ad uoluntatis nutum similiter ut cetera potuisse illa membra seruire? Nonne Cicero in libris de re publica, cum de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis dixit imperari corporis membris propter oboediendi facilitatem; uitiosas uero animi partes ut seruos asperiore imperio coherceri? Et utique ordine naturali animus anteponitur corpori, et tamen ipse animus imperat corpori facilius quam sibi. Verum tamen haec libido, de qua nunc disserimus, eo magis erubescenda extitit, quod animus in ea nec sibi efficaciter imperat, ut omnino non libeat, nec omni modo corpori, ut pudenda membra uoluntas potius quam libido commoueat; quod si ita esset, pudenda non essent. Nunc uero pudet animum resisti sibi a corpore, quod ei natura inferiore subiectum est. In aliis quippe adfectionibus cum sibi resistit, ideo minus pudet, quia, cum a se ipso uincitur, ipse se uincit; etsi inordinate adque uitiose, quia ex his partibus, quae rationi subici debent, tamen a partibus suis ac per hoc, ut dictum est, a se ipso uincitur. Nam cum ordinate se animus uincit, ut inrationabiles motus eius menti rationique subdantur, si tamen et illa Deo subdita est, laudis adque uirtutis est. Minus tamen pudet, cum sibi animus ex uitiosis suis partibus non obtemperat, quam cum ei corpus, quod alterum ab illo est adque infra illum est et cuius sine illo natura non uiuit, uolenti iubentique non cedit.

Sed cum alia membra retinentur uoluntatis imperio, sine quibus illa, quae contra uoluntatem libidine concitantur, id

6 lib. III, frg. 25

1 ad exercendam *om. e* 5 nutum *sup. lin. V* 6 nonne V^{1} *e l p v*; nonne hoc V^{2} *a b* 7 imperatoris *l* 13 extitit e^{2} *l p a ƒ Domb.*; existit *V a b* e^{1} *v* 16 quo *l* 23 ut] tunc *a* inrationabiles *p et sic Domb.*; inrationales *V rell. v* 24 illam *e* 27 ei] et *l* 30 ulla *l*

quod adpetunt inplere non possunt, pudicitia custoditur, non amissa, sed non permissa delectatione peccati. Hunc renisum, hanc repugnantiam, hanc uoluntatis et libidinis rixam uel certe ad uoluntatis sufficientiam libidinis indigentiam procul dubio, nisi culpabilis inoboedientia poenali inoboedientia plecteretur, in paradiso nuptiae non haberent, sed uoluntati membra, ut cetera, ita cuncta seruirent. Ita genitale aruum uas in hoc opus creatum seminaret, ut nunc terram manus, et quod modo de hac re nobis uolentibus diligentius disputare uerecundia resistit et conpellit ueniam honore praefato a pudicis auribus poscere, quur id fieret nulla causa esset, sed in omnia, quae de huius modi membris sensum cogitantis adtingerent, sine ullo timore obscenitatis liber sermo ferretur, nec ipsa uerba essent, quae uocarentur obscena, sed quidquid inde diceretur, tam honestum esset, quam de aliis cum loquimur corporis partibus. Quisquis ergo ad has litteras inpudicus accedit, culpam refugiat, non naturam; facta denotet suae turpitudinis, non uerba nostrae necessitatis; in quibus mihi facillime pudicus et religiosus lector uel auditor ignoscit, donec infidelitatem refellam, non de fide rerum inexpertarum, sed de sensu expertarum argumentantem. Legit enim haec sine offensione, qui non exhorret apostolum horrenda feminarum flagitia reprehendentem, quae inmutauerunt naturalem usum in eum usum, qui est contra naturam, praecipue quia nos non damnabilem obscenitatem nunc, sicut ille, commemoramus adque reprehendimus, sed in explicandis, quantum possumus, humanae generationis effectibus uerba tamen, sicut ille, obscena uitamus.

7 Verg. Georg. III, 136 23 Rom. 1, 26

2 peccati renisum *l* 3 uoluntatis *usque ad* certe ad *om. l* 4 ad] hanc *p* 5 poen. inob. *om. e*[1] 7 ut cetera ita *mss.;* illa ut cetera *v* 8 uas in, in *m. corr. superscr.*, *l* 10 praefaçto *e* 12 sensu *e* 14 uera *V* 20 donec, do *sup. lin.*, *V* de *om. V* 25 damnab.] laudabilem *V*

CAPUT XXIIII.

Quod insontes homines et merito oboedientiae in paradiso permanentes ita genitalibus membris usuri fuissent ad generationem prolis, sicut ceteris ad arbitrium uoluntatis.

Seminaret igitur prolem uir, susciperet femina genitalibus membris, quando id opus esset et quantum opus esset, uoluntate motis, non libidine concitatis. Neque enim ea sola membra mouemus ad nutum, quae conpactis articulata sunt ossibus, sicut manus et pedes et digitos, uerum etiam illa, quae mollibus remissa sunt neruis, cum uolumus, mouemus agitando et porrigendo producimus et torquendo flectimus et constringendo duramus, sicut ea sunt, quae in ore ac facie, quantum potest, uoluntas mouet. Pulmones denique ipsi omnium, nisi medullarum, mollissimi uiscerum et ob hoc antro pectoris communiti, ad spiritum ducendum ac remittendum uocemque emittendam seu modificandam, sicut folles fabrorum uel organorum, flantis, respirantis, loquentis, clamantis, cantantis seruiunt uoluntati. Omitto quod animalibus quibusdam naturaliter inditum est, ut tegmen, quo corpus omne uestitur, si quid in quocumque loco eius senserint abigendum, ibi tantum moueant, ubi sentiunt, nec solum insidentes muscas, uerum etiam haerentes hastas cutis tremore discutiant. Numquid quia id non potest homo, ideo Creator quibus uoluit animantibus donare non potuit? Sic ergo et ipse homo potuit oboedientiam etiam inferiorum habere membrorum, quam sua inoboedientia perdidit. Neque enim Deo difficile fuit sic illum condere, ut in eius carne etiam illud non nisi eius uoluntate moueretur, quod nunc nisi libidine non mouetur.

3 fuissent usuri *p q v* 5 uoluntatis *om. p* 10 sicut pedes et manus *v* 12 flecti///, *m. 2 superscripto* mus, *e* 16 arto e^2 23 inhaer. *α* astas *V*; aristas $α^2$ 28 enim *om.* e^1 illum, *in marg.* eum, *e*

Nam et hominum quorundam naturas nouimus multum ceteris dispares et ipsa raritate mirabiles nonnulla ut uolunt de corpore facientium, quae alii nullo modo possunt et audita uix credunt. Sunt enim, qui et aures moueant uel singulas uel ambas simul. Sunt qui totam caesariem capite inmoto, quantum capilli occupant, deponunt ad frontem reuocantque cum uolunt. Sunt qui eorum quae uorauerint incredibiliter plurima et uaria paululum praecordiis contrectatis tamquam de sacculo quod placuerit integerimum proferunt. Quidam uoces auium pecorumque et aliorum quorumlibet hominum sic imitantur adque exprimunt, ut, nisi uideantur, discerni omnino non possint. Nonnulli ab imo sine putore ullo ita numerosos pro arbitrio sonitus edunt, ut ex illa etiam parte cantare uideantur. Ipse sum expertus sudare hominem solere, cum uellet. Notum est quosdam flere, cum uolunt, adque ubertim lacrimas fundere. Iam illud multo est incredibilius, quod plerique fratres memoria recentissima experti sunt. Presbyter fuit quidam Restitutus nomine in paroecia Calamensis ecclesiae. Quando ei placebat (rogabatur autem ut hoc faceret ab eis, qui rem mirabilem coram scire cupiebant), ad imitatas quasi lamentantis cuiuslibet hominis uoces ita se auferebat a sensibus et iacebat simillimus mortuo, ut non solum uellicantes adque pungentes minime sentiret, sed aliquando etiam igne ureretur admoto sine ullo doloris sensu nisi postmodum ex uulnere; non autem obnitendo, sed non sentiendo non mouere corpus eo probabatur, quod tamquam in defuncto nullus inueniebatur anhelitus; hominum tamen uoces, si clarius loquerentur, tamquam de longinquo se audire postea referebat. Cum itaque corpus etiam nunc quibusdam, licet

6 reuocamq. V^1 10 quorumque libet V^1 12 possunt *V* putore *p*; pudore *a b e* α^2; paedore *V l a v Domb.*; pedore α^1 *f* 18 restutus *l* nomine Restit. *v* paroecia V^1 *e v*; paroechia b^2· parocia V^2 l^1 *f*; parochia (parroch. *a*) *a* b^1 l^2 *p* α 19 quando *V a e* α *Domb.*; qui quando *b l p v* ei *om. e* 20 quoram l^1 23 pug/e/ntes *l* (n *sup.*) 24 ullo *sup. lin. V* 25 optinendo, *in marg.* obnitendo, *e*

in carne corruptibili hanc aerumnosam ducentibus uitam, ita in plerisque motionibus et adfectionibus extra usitatum naturae modum mirabiliter seruiat: quid causae est, ut non credamus ante inoboedientiae peccatum corruptionisque supplicium ad propagandam prolem sine ulla libidine seruire uoluntati humanae humana membra potuisse? Donatus est itaque homo sibi, quia deseruit Deum placendo sibi, et non oboediens Deo non potuit oboedire nec sibi. Hinc euidentior miseria, qua homo non uiuit ut uult. Nam si ut uellet uiueret, beatum se putaret; sed nec sic tamen esset, si turpiter uiueret.

CAPUT XXV.

De uera beatitudine, quam temporalis uita non obtinet.

Quamquam si diligentius adtendamus, nisi beatus non uiuit ut uult, et nullus beatus nisi iustus. Sed etiam ipse iustus non uiuet ut uult, nisi eo peruenerit, ubi mori falli offendi omnino non possit eique sit certum ita semper futurum. Hoc enim natura expetit, nec plene adque perfecte beata erit nisi adepta quod expetit. Nunc uero quis hominum potest ut uult uiuere, quando ipsum uiuere non est in potestate? Viuere enim uult, mori cogitur. Quo modo ergo uiuit ut uult, qui non uiuit quamdiu uult? Quod si mori uoluerit, quo modo potest ut uult uiuere, qui non uult uiuere? Et si ideo mori uelit, non quo nolit uiuere, sed ut post mortem melius uiuat: nondum ergo ut uult uiuit, sed cum ad id quod uult moriendo peruenerit. Verum ecce uiuat ut uult, quoniam sibi extorsit sibique imperauit non uelle quod non potest, adque hoc uelle quod potest, sicut ait Terentius:

Quoniam non potest id fieri quod uis,
Id uelis quod possis:

25 Ter. Andr. II, 1, 5

2 monitionibus *V* 3 causa *V*[1] 6 sibi homo *e* 8 quia *b* 9 ut si *e* uiuere *V*[1] 13 si *om. l* 14 et nullus *usque ad* ut uult *om. b* 15 uiuet *Vep;* uiuit *ablv* 19 ipsud *l*[1] 20 et mori *l* 21 uult/ierit *l* 23 non quod *paf;* nunc cum *a* uiuat] uiuere possit *l* 25 ut uult *om. e* 29 possis *mss.;* possit *v*

num ideo beatus est, quia patienter miser est? Beata quippe uita si non amatur, non habetur. Porro si amatur et habetur, ceteris omnibus rebus excellentius necesse est ametur, quoniam propter hanc amandum est quidquid aliud amatur. Porro si tantum amatur, quantum amari digna est (non enim beatus est, a quo ipsa beata uita non amatur ut digna est): fieri non potest, ut eam, qui sic amat, non aeternam uelit. Tunc igitur beata erit, quando aeterna erit.

CAPUT XXVI.

Quod felicitas in paradiso uiuentium sine erubescendo adpetitu generandi officium credenda sit inplere potuisse.

Viuebat itaque homo in paradiso sicut uolebat, quamdiu hoc uolebat quod Deus iusserat; uiuebat fruens Deo, ex quo bono erat bonus; uiuebat sine ulla egestate, ita semper uiuere habens in potestate. Cibus aderat ne esuriret, potus ne sitiret, lignum uitae ne illum senecta dissolueret. Nihil corruptionis in corpore uel ex corpore ullas molestias ullis eius sensibus ingerebat. Nullus intrinsecus morbus, nullus ictus metuebatur extrinsecus. Summa in carne sanitas, in animo tota tranquillitas. Sicut in paradiso nullus aestus aut frigus, sic in eius habitatore nulla ex cupiditate uel timore accidebat bonae uoluntatis offensio. Nihil omnino triste, nihil erat inaniter laetum. Gaudium uerum perpetuabatur ex Deo, in quem flagrabat caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta, adque inter se coniugum fida ex honesto amore societas, concors mentis corporisque uigilia et mandati sine labore custodia. Non lassitudo fatigabat otiosum, non

25 1. Tim. 1, 5

2 non habetur. . . amatur *om.* l^1 17 senectus *l* 18 nullas *Ve* 20 animo *codd.*; anima *v* 22 sic *V*; ita *abelpav* in eius habitatore] habitatori *b* accidebat *Vbe Domb.*; accedebat *alpv* 24 perpetuebatur *e* in deo *l*

somnus premebat inuitum. In tanta facilitate rerum et felicitate hominum absit ut suspicemur non potuisse prolem seri sine libidinis morbo, sed eo uoluntatis nutu mouerentur membra illa quo cetera, et sine ardoris inlecebroso stimulo cum tranquillitate animi et corporis nulla corruptione integritatis infunderetur gremio maritus uxoris. Neque enim quia experientia probari non potest, ideo credendum non est, quando illas corporis partes non ageret turbidus calor, sed spontanea potestas, sicut opus esset, adhiberet, ita tunc potuisse utero coniugis salua integritate feminei genitalis uirile semen inmitti, sicut nunc potest eadem integritate salua ex utero uirginis fluxus menstrui cruoris emitti. Eadem quippe uia posset illud inici, qua hoc potest eici. Ut enim ad pariendum non doloris gemitus, sed maturitatis inpulsus feminea uiscera relaxaret, sic ad fetandum et concipiendum non libidinis adpetitus, sed uoluntarius usus naturam utramque coniungeret. De rebus loquimur nunc pudendis et ideo, quamuis, antequam earum puderet, quales esse potuissent coniciamus ut possumus, tamen necesse est, ut nostra disputatio magis frenetur ea, quae nos reuocat, uerecundia, quam eloquentia, quae nobis parum subpetit, adiuuetur. Nam cum id quod dico nec ipsi experti fuerint, qui experiri potuerunt (quoniam praeoccupante peccato exilium de paradiso ante meruerunt, quam sibi in opere serendae propaginis tranquillo arbitrio conuenirent), quo modo nunc, cum ista commemorantur, sensibus occurrit humanis nisi experientia libidinis turbidae, non coniectura placidae uoluntatis? Hinc est quod inpedit loquentem pudor, etsi non deficiat ratio cogitantem. Verum tamen omnipotenti Deo, summo ac summe bono creatori omnium naturarum, uoluntatum autem bonarum adiutori et remuneratori,

1 inuitium *e* felicitate, *in marg.* facilitate, *e* 3 eo] ideo *V* mouerentor, *male rescriptum*, *V* 4 illa membra *v* 5 cum] in *l* 8 turpidus *V* esset sed *l* 9 adhibere *V* 10 sacra integr. *e* integritatem *V* 11 salua *sed rescript. e* 13 possit *l*[1] 16 utrumue *V*[1] *l*[2]

malarum autem relictori et damnatori, utrarumque ordinatori, non defuit utique consilium, quo certum numerum ciuium in sua sapientia praedestinatum etiam ex damnato genere humano suae ciuitatis inpleret, non eos iam meritis, quando quidem uniuersa massa tamquam in uitiata radice damnata est, sed gratia discernens et liberatis non solum de ipsis, uerum etiam de non liberatis, quid eis largiatur, ostendens. Non enim debita, sed gratuita bonitate tunc se quisque agnoscit erutum malis, cum ab eorum hominum consortio fit inmunis, cum quibus illi iusta esset poena communis. Quur ergo non crearet Deus, quos peccaturos esse praesciuit, quando quidem in eis et ex eis, et quid eorum culpa mereretur, et quid sua gratia donaretur, posset ostendere, nec sub illo creatore ac dispositore peruersa inordinatio delinquentium rectum peruerteret ordinem rerum?

CAPUT XXVII.

De peccatoribus, et angelis et hominibus, quorum peruersitas non perturbat prouidentiam.

Proinde peccatores, et angeli et homines, nihil agunt, quo inpediantur magna opera Domini, exquisita in omnes uoluntates eius, quoniam qui prouidenter adque omnipotenter sua cuique distribuit, non solum bonis, uerum etiam malis bene uti nouit. Ac per hoc propter meritum primae malae uoluntatis ita damnato adque obdurato angelo malo, ut iam bonam uoluntatem ulterius non haberet, bene utens Deus quur non permitteret, ut ab illo primus homo, qui rectus, hoc est bonae uoluntatis, creatus fuerat, tentaretur? Quando quidem sic erat institutus, ut, si de adiutorio Dei

20 Ps. 110, 2

1 relectori *l* 6 de se ipsis *e* 9 cum quib. *usque ad* communis *om.* e^1 10 iusta *V a b* e^2 *l p v*; iuste *α Domb.* est V^1 crearet] crederet *b* 11 quod e^1 peccatores *l* 12 et ex] uel ex *f* 13 hostenderet, *omisso* posset, *l* 18 prouidentiam *V*; prouid. dei *p q v*

fideret bonus homo, malum angelum uinceret; si autem creatorem adque adiutorem Deum superbe sibi placendo desereret, uinceretur; meritum bonum habens in adiuta diuinitus uoluntate recta, malum uero in deserente Deum uoluntate peruersa. Quia et ipsum fidere de adiutorio Dei non quidem posset sine adiutorio Dei, nec tamen ideo ab his diuinae gratiae beneficiis sibi placendo recedere non habebat in potestate. Nam sicut in hac carne uiuere sine adiumentis alimentorum in potestate non est, non autem in ea uiuere in potestate est, quod faciunt qui se ipsos necant: ita bene uiuere sine adiutorio Dei etiam in paradiso non erat in potestate; erat autem in potestate male uiuere, sed beatitudine non permansura et poena iustissima secutura. Cum igitur huius futuri casus humani Deus non esset ignarus, quur eum non sineret inuidi angeli malignitate tentari? nullo modo quidem quod uinceretur incertus, sed nihilo minus praescius quod ab eius semine adiuto sua gratia idem ipse diabolus fuerat sanctorum gloria maiore uincendus. Ita factum est, ut nec Deum aliquid futurorum lateret, nec praesciendo quemquam peccare conpelleret et, quid interesset inter propriam cuiusque praesumtionem et suam tuitionem, angelicae et humanae rationali creaturae consequenti experientia demonstraret. Quis enim audeat credere aut dicere, ut neque angelus neque homo caderet, in Dei potestate non fuisse? Sed hoc eorum potestati maluit non auferre adque ita, et quantum mali eorum superbia et quantum boni sua gratia ualeret, ostendere.

CAPUT XXVIII.

De qualitate duarum ciuitatum, terrenae adque caelestis.

Fecerunt itaque ciuitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemtum Dei; caelestem uero amor

2 deseret *e*[1] 5 fide *e* 6 possit *l*[1] his ideo, *omisso* ab, *l* 7 in potestatem *V* 14 eum] enim *e* 16 uincetur *e* 22 experientiae *V* 31 contentum *l* Dei *om.* *V*[1]

Dei usque ad contemtum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum; haec dicit Deo suo: Gloria mea et exaltans caput meum. Illi in principibus eius uel in eis quas subiugat nationibus dominandi libido dominatur; in hac seruiunt inuicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis potentibus diligit uirtutem suam; haec dicit Deo suo: Diligam te, Domine, uirtus mea. Ideoque in illa sapientes eius secundum hominem uiuentes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, non ut Deum honorauerunt aut gratias egerunt, sed euanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum; dicentes se esse sapientes (id est dominante sibi superbia in sua sapientia sese extollentes) stulti facti sunt et inmutauerunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et uolucrum et quadrupedum et serpentium (ad huiusce modi enim simulacra adoranda uel duces populorum uel sectatores fuerunt), et coluerunt adque seruierunt creaturae potius quam Creatori, qui est benedictus in saecula; in hac autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua recte colitur uerus Deus, id expectans praemium in societate sanctorum non solum hominum, uerum etiam angelorum, ut sit Deus omnia in omnibus.

4 Ps. 3, 4 9 Ps. 17, 2 13 Rom. 1, 21 sqq. 26 1. Cor. 15, 28

1 ipsa *om.* *e*[1] 2 ab omnibus *e* 5 et *om. l* exultans *V*[1]; exaltas *a f* 6 subiungat *e* 11 aut corp.] a corp. *V* 13 ut deum, deum *m. 2 extra lin., e* honorificauerunt *e* aut *V l p Domb.*; uel *a b e v* 14 et *om. l*[1] 18 in similit. *om. l*[1] similitudine *V* 22 *sq.* qui est deus *e* 23 in hoc *V*[1] 25 uerum et *l* 26 *post* omnibus *in e l exstat* amen. EXP. LIBER XIIII | CONTRA PAGANOS | INCIP. LIB. XV. | *V* EXPLICIT CONTRA PAGANOS SCI AVGVSTINI. LIBER. QUARTVS DECIMVS. *l, qui hic desinit.*

LIBER XV.

CAPUT I.

De duobus ordinibus generationis humanae in diuersos fines ab initio procurrentis.

De felicitate paradisi uel de ipso paradiso et de uita ibi primorum hominum eorumque peccato adque supplicio multi multa senserunt, multa dixerunt, multa litteris mandauerunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas uel quod in eis legimus uel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentes auctoritati de his rebus in superioribus libris diximus. Enucleatius autem si ista quaerantur, multiplices adque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint uoluminibus, quam hoc opus tempusque deposcit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, paratiores ad interrogandum quam capaciores ad intellegendum, nos oporteat inmorari. Arbitror tamen satis nos iam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio uel mundi uel animae uel ipsius generis humani, quod in duo genera distribuimus, unum eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum uiuunt; quas etiam mystice appellamus ciuitates duas, hoc est duas societates hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo, altera aeternum supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum siue in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, siue in duobus primis hominibus satis dictum est, iam mihi uidetur earum adgrediendus excursus, ex quo illi duo generare coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim uniuersum tempus siue saeculum, in quo cedunt morientes succe-

7 multa multi *e* 13 sint *V e p*; sunt *a b v* 16 scrupulosi *V a b p v*; scrip. *e ρ α ƒ* 19 uelamine V^1 20 homine *V* 29 est cursus V^1

duntque nascentes, istarum duarum ciuitatum, de quibus disputamus, excursus est.

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum ciuitatem, posterior Abel, ad ciuitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale (unde unusquisque, quoniam ex damnata propagine exoritur, primo sit necesse est ex Adam malus adque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post erit bonus et spiritalis): sic in uniuerso genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo adque moriendo procurrere ciuitates, prior est natus ciuis huius saeculi, posterius autem isto peregrinus in saeculo et pertinens ad ciuitatem Dei, gratia praedestinatus gratia electus, gratia peregrinus deorsum gratia ciuis sursum. Nam quantum ad ipsum adtinet, ex eadem massa oritur, quae originaliter est tota damnata; sed tamquam figulus Deus (hanc enim similitudinem non inpudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud uas in honorem, aliud in contumeliam. Prius autem factum est uas in contumeliam, post uero alterum in honorem, quia et in ipso uno, sicut iam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus et ubi non est necesse ut remaneamus, posterius uero probum, quo proficientes ueniamus et quo peruenientes maneamus. Proinde non quidem omnis homo malus erit bonus, nemo tamen erit bonus qui non erat malus; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari quod adprehendit celerius, et posteriore cooperit uocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod condiderit ciuitatem; Abel autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim

6 1. Cor. 15, 46 19 Rom. 9, 21

6 quod *sup. lin. V* 8 ex adam nata *a* b^1 e^1 13 posterius *V e p Domb.*; posterior *a b v* 18 inpudenter *V* b^2 e^1 *p Domb.*; inprud. *a* b^1 e^2 *p a v* 19 aliud in contum. *usque ad* in honorem *l. 21 om.* e^1 26 bonus] hō (homo?) *e*

sanctorum ciuitas, quamuis hic pariat ciues, in quibus peregrinatur, donec regni eius tempus adueniat, cum congregatura est omnes in suis corporibus resurgentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt.

CAPUT II.

De filiis carnis et filiis promissionis.

Umbra sane quaedam ciuitatis huius et imago prophetica ei significandae potius quam praesentandae seruiuit in terris, quo eam tempore demonstrari oportebat, et dicta est etiam ipsa ciuitas sancta merito significantis imaginis, non expressae, sicut futura est, ueritatis. De hac imagine seruiente et de illa, quam significat, libera ciuitate sic apostolus ad Galatas loquitur: Dicite mihi, inquit, sub lege uolentes esse legem non audistis? Scriptum est enim, quod Abraham duos filios habuit, unum de ancilla et unum de libera. Sed ille quidem, qui de ancilla, secundum carnem natus est; qui autem de libera, per repromissionem; quae sunt in allegoria. Haec enim sunt duo testamenta, unum quidem a monte Sina in seruitutem generans, quod est Agar; Sina enim mons est in Arabia, quae coniuncta est huic quae nunc est Hierusalem; seruit enim cum filiis suis. Quae autem sursum est Hierusalem, libera est, quae est mater nostra. Scriptum est enim: Laetare sterilis, quae non paris, erumpe et exclama, quae non parturis; quoniam multi filii desertae, magis quam eius quae habet uirum. Nos autem,

14 Gal. 4, 21 sqq.

15 audistis] legistis *a* 18 carne V^1 21 Sina *om. e* 22 est mons *v* quae coniuncta est *V e p Domb.*; qui coniunctus est *a b v* 25 nostra *V e p ϱ α ϝ Domb.*; omnium nostrum *a v*; omnium nostrorum *b* 26 et exclama *V* e^2 *p α ϝ Domb.*; et clama *a b* e^1 *v*

fratres, secundum Isaac promissionis filii sumus. Sed sicut tunc, qui secundum carnem natus fuerat, persequebatur eum, qui secundum spiritum: ita et nunc. Sed quid dicit scriptura? Eice ancillam et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio liberae. Nos autem, fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae, qua libertate Christus nos liberauit. Haec forma intellegendi de apostolica auctoritate descendens locum nobis aperit, quem ad modum scripturas duorum testamentorum, ueteris et noui, accipere debeamus. Pars enim quaedam terrenae ciuitatis imago caelestis ciuitatis effecta est, non se significando, sed alteram, et ideo seruiens. Non enim propter se ipsam, sed propter aliam significandam est instituta, et praecedente alia significatione et ipsa praefigurans praefigurata est. Namque Agar ancilla Sarrae eiusque filius imago quaedam huius imaginis fuit; et quoniam transiturae erant umbrae luce ueniente, ideo dixit libera Sarra, quae significabat liberam ciuitatem, cui rursus alio modo significandae etiam illa umbra seruiebat: Eice ancillam et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio meo Isaac, quod ait apostolus: Cum filio liberae. Inuenimus ergo in terrena ciuitate duas formas, unam suam praesentiam demonstrantem, alteram caelesti ciuitati significandae sua praesentia seruientem. Parit autem ciues terrenae ciuitatis peccato uitiata natura, caelestis uero ciuitatis ciues parit a peccato naturam liberans gratia unde illa uocantur uasa irae, ista uasa misericordiae. Significatum est hoc etiam in duobus filiis Abrahae, quod unus de ancilla, quae dicebatur Agar, secundum carnem natus est Ismael, alter est autem de Sarra libera secundum repromissionem natus Isaac. Uterque quidem de semine Abrahae;

19 Gen. 21, 10   27 Rom. 9, 22 sq.

18 significat *e*   24 ciuitate *V*   27 illi *V*[1]   30 alter est *Vbeppα*; est *om. av*

sed illum genuit demonstrans consuetudo naturam, illum uero dedit promissio significans gratiam; ibi humanus usus ostenditur, hic diuinum beneficium commendatur.

CAPUT III.

De sterilitate Sarrae, quam Dei gratia fecundauit.

Sarra quippe sterilis erat et desperatione prolis saltem de ancilla sua concupiscens habere, quod de se ipsa non se posse cernebat, dedit eam fetandam uiro, de quo parere uoluerat nec potuerat. Exegit itaque etiam sic debitum de marito utens iure suo in utero alieno. Natus est ergo Ismael, sicut nascuntur homines, permixtione sexus utriusque, usitata lege naturae. Ideo dictum est: Secundum carnem; non quod ista beneficia Dei non sint aut non illa operetur Deus, cuius opifex sapientia adtingit, sicut scriptum est, a fine usque in finem fortiter et disponit omnia suauiter; sed ubi significandum fuerat Dei donum, quod indebitum hominibus gratia largiretur, sic oportuit dari filium, quem ad modum naturae non debebatur excursibus. Negat enim natura iam filios tali commixtioni maris et feminae, qualis esse poterat Abrahae et Sarrae in illa iam aetate, etiam mulieris accedente sterilitate, quae nec tunc parere potuit, quando non aetas fecunditati, sed aetati fecunditas defuit. Quod ergo naturae sic adfectae fructus posteritatis non debebatur, significat quod natura generis humani peccato uitiata ac per hoc iure damnata nihil uerae felicitatis in posterum merebatur. Recte igitur significat Isaac, per repromissionem natus, filios gratiae, ciues ciuitatis liberae, socios pacis aeternae, ubi sit non amor propriae ac priuatae quodam modo uoluntatis, sed communi

14 Sap. 8, 1

1 illum *V sed m. 2 rescript.. a b p ρ α Domb.*; istum (*V*[1] ?) *e v* 10 utens iure ḍẹ maritọ suo *V* 12 secundum carnem *V a b*[2] *e v*; carnem *om. b*[1]; secundum hominem *p α f* 14 attigit *V* 15 in *V e Domb.*; ad *a b p v* 18 enim] autem *e* 19 commixtione *V*[1] 22 fecunditatiș *V*[1] *e* 26 filius *V*

eodemque inmutabili bono gaudens adque ex multis unum cor faciens, id est perfecte concors oboedientia caritatis.

CAPUT IIII.

De terrenae ciuitatis uel concertatione uel pace.

Terrena porro ciuitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, iam ciuitas erit), hic habet bonum suum, cuius societate laetatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, ideo ciuitas ista aduersus se ipsam plerumque diuiditur litigando, bellando adque pugnando et aut mortiferas aut certe mortales uictorias requirendo. Nam ex quacumque sui parte aduersus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse uictrix gentium, cum sit captiua uitiorum; et si quidem, cum uicerit, superbius extollitur, etiam mortifera; si uero condicionem cogitans casusque communes magis quae accidere possunt aduersis angitur, quam eis quae prouenerunt secundis rebus inflatur, tantummodo mortalis est ista uictoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subiugare uincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse, quae concupiscit haec ciuitas, quando est et ipsa in suo humano genere melior. Concupiscit enim terrenam quandam pro rebus infimis pacem; ad eam namque desiderat peruenire bellando; quoniam si uicerit et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non habebant partes in uicem aduersantes et pro his rebus, quas simul habere non poterant, infelici egestate certantes. Hanc pacem requirunt laboriosa bella, hanc adipiscitur quae putatur gloriosa uictoria. Quando autem uincunt

1 itaque *e* 4 uel *ante* concert. *om. p* 6 extremo *V e p;* in extremo *a b v* 8 rebus laetitia *v* 10 belligerando *p* 14 cum *ante* uicerit *sup. lin. V* 17 prouenerunt *V b² e p Domb.;* prouenerint *a b¹ v* 20 dicitur *V b e p Domb.;* dicuntur *a v* 21 et ipsa *om. e* 22 genere hum. *v* 26 quasimul *V* 28 quae putatur *om. V¹*

qui causa iustiore pugnabant, quis dubitet gratulandam esse uictoriam et prouenisse optabilem pacem? Haec bona sunt et sine dubio Dei dona sunt. Sed si neglectis melioribus, quae ad supernam pertinent ciuitatem, ubi erit uictoria in aeterna et summa pace secura, bona ista sic concupiscuntur, ut uel sola esse credantur uel his, quae meliora creduntur, amplius diligantur: necesse est miseria consequatur et quae inerat augeatur.

CAPUT V.

De primo terrenae ciuitatis auctore fratricida, cuius inpietati Romanae urbis conditor germani caede responderit.

Primus itaque fuit terrenae ciuitatis conditor fratricida; nam suum fratrem ciuem ciuitatis aeternae in hac terra peregrinantem inuidentia uictus occidit. Unde mirandum non est, quod tanto post in ea ciuitate condenda, quae fuerat huius terrenae ciuitatis, de qua loquimur, caput futura et tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant, ἀρχετύπῳ quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus quidam poeta commemorauit illorum,

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia; nisi quod isti terrenae ciuitatis ambo ciues erant. Ambo gloriam de Romanae rei publicae institutione quaerebant, sed ambo eam tantam, quantam, ni unus esset, habere non poterant. Qui enim uolebat dominando gloriari, minus utique dominaretur, si eius potestas uiuo consorte minueretur. Ut ergo totam dominationem

22 Lucan. I, 95

3 sin electis *e* 5 si *e* 6 creduntur *V* uel in his *e* 11 impietatis *p* 17 et tam] etiam *e* 18 primo *sup. lin. V* 19 archeotypo *V e* 20 illis *pro* illic *male rescript. V* 26 tantum tamquam si *b* 27 ni *scripsi;* nisi *Domb.;* si *codd. v* non *om.* ρ

haberet unus, ablatus est socius, et scelere creuit in peius, quod innocentia minus esset et melius. Hi autem fratres Cain et Abel non habebant ambo inter se similem rerum terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri inuidit, quod eius dominatus fieret angustior, qui alterum occidit, si ambo dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in ea ciuitate, quae condebatur a fratre), sed inuidentia illa diabolica, qua inuident bonis mali, nulla alia causa, nisi quia illi boni sunt, illi mali. Nullo enim modo fit minor accedente seu permanente consorte possessio bonitatis, immo possessio bonitas, quam tanto latius, quanto concordius indiuidua sociorum possidet caritas. Non habebit denique istam possessionem, qui eam noluerit habere communem, et tanto eam reperiet ampliorem, quanto amplius ibi potuerit amare consortem. Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum est, quem ad modum aduersus se ipsam terrena ciuitas diuidatur, ostendit; quod autem inter Cain et Abel, inter duas ipsas ciuitates, Dei et hominum, inimicitias demonstrauit. Pugnant ergo inter se mali et mali; item pugnant inter se mali et boni: boni uero et boni, si perfecti sunt, inter se pugnare non possunt. Proficientes autem nondumque perfecti ita possunt, ut bonus quisque ex ea parte pugnet contra alterum, qua etiam contra semet ipsum; et in uno quippe homine caro concupiscit aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem. Concupiscentia ergo spiritalis contra alterius potest pugnare carnalem uel concupiscentia carnalis contra alterius spiritalem, sicut inter se pugnant boni et mali; uel certe ipsae concupiscentiae carnales inter se duorum bonorum, nondum utique perfectorum, sicut inter se pugnant mali et mali, donec eorum, qui curantur, ad ultimam uictoriam sanitas perducatur.

24 Gal. 5, 17

14 repperit et *e* 16 ciuitatis *e* 19 boni et mali *v* 26 potest *usque ad* alterius *om. e* 28 certe uel *e*

CAPUT VI.

De languoribus, quos ex poena peccati etiam ciues ciuitatis Dei in huius uitae peregrinatione patiuntur et a quibus Deo medente sanantur.

Languor est quippe iste, id est illa inoboedientia, de qua in libro quarto decimo disseruimus, primae inoboedientiae supplicium, et ideo non natura, sed uitium; propter quod dicitur proficientibus bonis et ex fide in hac peregrinatione uiuentibus: In uicem onera uestra portate, et sic adinplebitis legem Christi; item alibi dicitur: Corripite inquietos, consolamini pusillanimes, suscipite infirmos, patientes estote ad omnes; uidete ne quis malum pro malo alicui reddat; item alio loco: Si praeoccupatus fuerit homo in aliquo delicto, uos, qui spiritales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tenteris; et alibi: Sol non occidat super iracundiam uestram; et in euangelio: Si peccauerit in te frater tuus, corripe eum inter te et ipsum; item de peccatis, in quibus multorum cauetur offensio, apostolus dicit: Peccantes coram omnibus argue, ut ceteri timorem habeant. Propter hoc et de uenia in uicem danda multa praecipiuntur et magna cura propter tenendam pacem, sine qua nemo poterit uidere Deum; ubi ille terror, quando iubetur seruus decem milium talentorum reddere debita, quae illi fuerant relaxata, quoniam debitum denariorum centum conseruo suo non relaxauit; qua similitudine proposita Dominus Iesus adiecit adque ait: Sic et uobis faciet Pater

6 c. 1; 11 etc. 9 Gal. 6, 2 10 1. Thess. 5, 14 sq. 14 Gal. 6, 1 17 Eph. 4, 26 18 Mt. 18, 15 21 1. Tim. 5, 20 22 Hebr. 12, 14 28 Mt. 18, 35

3 ciues *om. p* 6 decimo *sup. lin. V* 8 et *om. p ϱ α* 15 insẹruite (t *sup.*) *V* 18 in te] inter *e* 19 ipsum *V b e Domb.*; ipsum solum *a p v* 20 *sq.* ait apostolus *a* 21 ut *V a b e² p ϱ α f Domb.*; et *e¹*; ut et *v* 23 pura *V* 24 terror *V a e Domb.*; est terror *b p*; terror est *v*

uester caelestis. si non dimiseritis unusquisque fratri suo de cordibus uestris. Hoc modo curantur ciues ciuitatis Dei in hac terra peregrinantes et paci supernae patriae suspirantes. Spiritus autem sanctus operatur intrinsecus, ut ualeat aliquid medicina, quae adhibetur extrinsecus. Alioquin etiamsi Deus ipse utens creatura sibi subdita in aliqua specie humana sensus adloquatur humanos, siue istos corporis siue illos, quos istis simillimos habemus in somnis, nec interiore gratia mentem regat adque agat, nihil prodest homini omnis praedicatio ueritatis. Facit autem hoc Deus a uasis misericordiae irae uasa discernens, dispensatione qua ipse nouit multum occulta, sed tamen iusta. Ipso quippe adiuuante mirabilibus et latentibus modis, cum peccatum quod habitat in membris nostris, quae potius iam poena peccati est, sicut apostolus praecipit, non regnat in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius nec ei membra nostra uelut iniquitatis arma exhibemus, conuertitur ad mentem non sibi ad mala, Deo regente, consentientem et eam regentem tranquillius nunc habebit, postea sanitate perfecta adque inmortalitate percepta homo sine ullo peccato in aeterna pace regnabit.

CAPUT VII.

De causa et pertinacia sceleris Cain, quem a facinore concepto nec Dei sermo reuocauit.

Sed hoc ipsum, quod sicut potuimus exposuimus, cum Deus locutus esset ad Cain eo more, quo cum primis hominibus per creaturam subiectam uelut eorum socius forma congrua loquebatur, quid ei profuit? Nonne conceptum scelus in necando fratre etiam post uerbum diuinae admonitionis inpleuit? Nam cum sacrificia discreuisset amborum, in illius

15 Rom. 6, 12 sq.

3 pauci *V*; pacis *e* 9 gratiam *V* 30 discreuissent *V* in *om. e*

respiciens, huius despiciens, quod non dubitandum est potuisse cognosci signo aliquo adtestante uisibili, et hoc ideo fecisset Deus, quia mala erant opera huius, fratris uero eius bona: contristatus est Cain ualde et concidit facies eius. Sic enim scriptum est: Et dixit Dominus ad Cain: Quare tristis factus es et quare concidit facies tua? Nonne si recte offeras, recte autem non diuidas, peccasti? Quiesce; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius. In hac admonitione uel monitu, quem Deus protulit ad Cain, illud quidem quod dictum est: Nonne si recte offeras, recte autem non diuidas, peccasti? quia non elucet quur uel unde sit dictum, multos sensus peperit eius obscuritas, cum diuinarum scripturarum quisque tractator secundum fidei regulam id conatur exponere. Recte quippe offertur sacrificium, cum offertur Deo uero, cui uni tantummodo sacrificandum est. Non autem recte diuiditur, dum non discernuntur recte uel loca uel tempora uel res ipsae quae offeruntur uel qui offert et cui offertur uel hi, quibus ad uescendum distribuitur quod oblatum est, ut diuisionem hic discretionem intellegamus; siue cum offertur ubi non oportet, aut quod non ibi sed alibi oportet, siue cum offertur quando non oportet, aut quod non tunc sed alias oportet, siue cum id offertur, quod nusquam et numquam penitus debuit, siue cum electiora sibi eiusdem generis rerum tenet homo, quam sunt ea, quae offert Deo, siue eius rei, quae oblata est, fit particeps profanus aut quilibet quem fas non est fieri. In quo autem horum Deo displicuerit Cain, facile non potest inueniri. Sed quoniam Iohannes apostolus, cum de his fratribus loqueretur: Non sicut Cain, inquit,

5 Gen. 4, 6 sq. 29 1. Io. 3, 12

1 respiciens] despiciens (a sup.) *V* 9 dominaueris *V*[1] admonitione, quam (*omisso* uel monitu) *a v* 10 quid *V*[1] 13 cum *ex* tam *corr. V* scriptur. *om. V* 18 uel cui *e* 21 siue .... oportet *om. e* 22 offertur, *superscripto* id, *V* 23 cum id (id *m. 1 sup. lin. V*) *V a b e p v*; id *om. p Domb.* 25 siue *V b e p p α Domb.*; siue cum *a v* 26 profanos *V*[1] 29 sinecut *V*

ex maligno erat et occidit fratrem suum; et cuius rei gratia occidit? Quia opera illius maligna fuerunt, fratris autem eius iusta: datur intellegi propterea Deum non respexisse in munus eius, quia hoc ipso male diuidebat, dans Deo aliquid suum, sibi autem se ipsum. Quod omnes faciunt, qui non Dei, sed suam sectantes uoluntatem, id est non recto, sed peruerso corde uiuentes, offerunt tamen Deo munus, quo putant eum redimi, ut eorum non opituletur sanandis prauis cupiditatibus, sed explendis. Et hoc est terrenae proprium ciuitatis, Deum uel deos colere, quibus adiuuantibus regnet in uictoriis et pace terrena, non caritate consulendi, sed dominandi cupiditate. Boni quippe ad hoc utuntur mundo, ut fruantur Deo; mali autem contra, ut fruantur mundo, uti uolunt Deo; qui tamen eum uel esse uel res humanas curare iam credunt. Sunt enim multo deteriores, qui ne hoc quidem credunt. Cognito itaque Cain quod super eius germani sacrificium, nec super suum respexerat Deus, utique fratrem bonum mutatus imitari, non elatus debuit aemulari. Sed contristatus est et concidit facies eius. Hoc peccatum maxime arguit Deus, tristitiam de alterius bonitate, et hoc fratris. Hoc quippe arguendo interrogauit dicens: Quare contristatus es, et quare concidit facies tua? Quia enim fratri inuidebat, Deus uidebat et hoc arguebat. Nam hominibus, quibus absconditum est cor alterius, esse posset ambiguum et prorsus incertum, utrum illa tristitia malignitatem suam, in qua se Deo displicuisse didicerat, an fratris doluerit bonitatem, quae Deo placuit, cum in sacrificium eius adspexit. Sed rationem reddens Deus, quur eius oblationem accipere noluerit, ut sibi ipse potius merito quam ei frater inmerito displiceret, cum esset iniustus non recte

1 ex maligno *V* b^1 *p* ϱ *α Domb.*; qui ex mal. *a* b^2 *e* *f* *v* occidit eum b^2 *v* 3 eius *V a e p* ϱ; ipsius *b*; illius *v*; *om.* *α* *f* 4 rexpexisse immunus *e* ipsum e^2 8 quo putant] coputant e^1; cōputant e^2 10 proprium terrenae *v* 16 ne *V* p^2 ϱ *Domb.*; nec *a b e* p^1 *α v* 18 fratris e^2 21 fratres V^1 dicens *sup. lin.* *V* 22 es *sup. lin.* *V* 28 Deus reddens *v* 30 immerito frater *v*

diuidendo, hoc est non recte uiuendo, et indignus cuius adprobaretur oblatio, quam esset iniustior, quod fratrem iustum gratis odisset, ostendit.

Non tamen eum dimittens sine mandato sancto, iusto et bono: Quiesce, inquit; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius. Numquid fratris? Absit. Cuius igitur, nisi peccati? Dixerat enim: Peccasti, tum deinde addidit: Quiesce; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius. Potest quidem ita intellegi ad ipsum hominem conuersionem esse debere peccati, ut nulli alii quam sibi sciat tribuere debere quod peccat. Haec est enim salubris paenitentiae medicina et ueniae petitio non incongrua, ut, ubi ait: Ad te enim conuersio eius, non subaudiatur 'erit', sed 'sit'; praecipientis uidelicet, non praedicentis modo. Tunc enim dominabitur quisque peccato, si id sibi non defendendo praeposuerit, sed paenitendo subiecerit; alioquin et illi seruiet dominanti, si patrocinium adhibuerit accidenti. Sed ut peccatum intellegatur concupiscentia ipsa carnalis, de qua dicit apostolus: Caro concupiscit aduersus spiritum, in cuius carnis fructibus et inuidiam commemorat, qua utique Cain stimulabatur et accendebatur in fratris exitium: bene subauditur 'erit', id est: Ad te enim conuersio eius erit, et tu dominaberis illius. Cum enim commota fuerit pars ipsa carnalis, quam peccatum appellat apostolus, ubi dicit: Non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum (quam partem animi etiam philosophi dicunt esse uitiosam, non quae mentem debeat trahere, sed cui mens debeat imperare eamque ab inlicitis operibus ratione cohibere); — cum ergo commota fuerit ad aliquid perperam committendum, si quiescatur et obtemperetur dicenti apostolo: Nec exhibueritis membra uestra arma iniquitatis

19 Gal. 5, 17 25 Rom. 7, 17 31 ib. 6, 13

17 accidenti *V a e p α v;* accedenti *b ρ Domb.* 20 uti *V*[1] 21 instimul. *V* 23 illi *V*[1]. *post* illius *in e legitur:* Potest quidem ita intellegi. (*cf.* 9)

peccato, ad mentem domita et uicta conuertitur, ut subditae ratio dominetur. Hoc praecepit Deus huic, qui facibus inuidiae inflammabatur in fratrem et, quem debuerat imitari, cupiebat auferri. Quiesce, inquit; manus ab scelere contine, non regnet peccatum in tuo mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, nec exhibeas membra tua iniquitatis arma peccato. Ad te enim conuersio eius, dum non adiuuatur relaxando, sed quiescendo frenatur; et tu dominaberis illius, ut, cum forinsecus non permittitur operari, sub potestate mentis regentis et beneuolentis adsuescat etiam intrinsecus non moueri. Dictum est tale aliquid in eodem diuino libro et de muliere, quando post peccatum Deo interrogante adque iudicante damnationis sententias acceperunt, in serpente diabolus et in se ipsis illa et maritus. Cum enim dixisset ei: Multiplicans multiplicabo tristitias tuas et gemitum tuum, et in tristitiis paries filios, deinde addidit: Et ad uirum tuum conuersio tua, et ipse tui dominabitur. Quod dictum est ad Cain de peccato uel de uitiosa carnis concupiscentia, hoc isto loco de peccatrice femina; ubi intellegendum est uirum ad regendam uxorem animo carnem regenti similem esse oportere. Propter quod dicit apostolus: Qui diligit uxorem suam, se ipsum diligit; nemo enim umquam carnem suam odio habuit. Sananda sunt enim haec sicut nostra, non sicut aliena damnanda. Sed illud Dei praeceptum Cain sicut praeuaricator accepit. Inualescente quippe inuidentiae uitio fratrem insidiatus occidit. Talis erat terrenae conditor ciuitatis. Quo modo autem significauerit etiam Iudaeos, a quibus Christus occisus est pastor ouium hominum, quem pastor ouium pecorum praefigurabat Abel, quia in allegoria prophetica res est, parco nunc dicere, et quaedam hinc aduersus Faustum Manichaeum dixisse me recolo.

15 Gen. 3, 16 22 Eph. 5, 28 sq. 32 XII; c. 9

1 domitam et uictam *e* 8 refrenatur *e* 13 acceperant V^1 18 dominab. tui *v* 27 fratri e^1 et terren. *e* 30 quid V^1 31 quadam V^1

CAPUT VIII.

Quae ratio fuerit, ut Cain inter principia generis humani conderet ciuitatem.

Nunc autem defendenda mihi uidetur historia, ne sit scriptura incredibilis, quae dicit aedificatam ab uno homine ciuitatem eo tempore, quo non plus quam uiri quattuor uel potius tres, postea quam fratrem frater occidit, fuisse uidentur in terra, id est primus homo pater omnium et ipse Cain et eius filius Enoch, ex cuius nomine ipsa ciuitas nuncupata est. Sed hoc quos mouet, parum considerant non omnes homines, qui tunc esse potuerunt, scriptorem sacrae huius historiae necesse habuisse nominare, sed eos solos, quos operis suscepti ratio postulabat. Propositum quippe scriptoris illius fuit, per quem sanctus Spiritus id agebat, per successiones certarum generationum ex uno homine propagatarum peruenire ad Abraham ac deinde ex eius semine ad populum Dei, in quo distincto a ceteris gentibus praefigurarentur et praenuntiarentur omnia, quae de ciuitate, cuius aeternum erit regnum, et de rege eius eodemque conditore Christo in Spiritu praeuidebantur esse uentura; ita ut nec de altera societate hominum taceretur, quam terrenam dicimus ciuitatem, quantum ei commemorandae satis esset, ut ciuitas Dei etiam suae aduersariae conparatione clarescat. Cum igitur scriptura diuina, ubi et numerum annorum, quos illi homines uixerunt, commemorat, ita concludat, ut dicat de illo, de quo loquebatur: Et genuit filios et filias, et fuerunt omnes dies illius uel illius quos uixit anni tot, et mortuus est: numquid quia eosdem filios et filias non nominat, ideo intellegere non de-

25 Gen. 5, 4 sq.

5 uno *om.* ρ homine *om.* α 6 non *a b*; *om.* *V e p ρ α* quam *om.* b^1 7 frater fratrem *p* uiderentur *e* 8 homo *om.* *V* 9 enoc *V* 14 Spiritus sanctus *v* 15 propagatorum V^1 16 ex *sup. lin.* *V* 17 et *sup. lin.* *V* 20 nec *m. 2 ex* ñ *corr.*, *e* 26 dies *om.* *e* 27 quo *V* 28 filias (o *sup.*) *V* non *sup. lin.* *V*

bemus per tam multos annos, quibus tunc in saeculi huius prima aetate uiuebant, nasci potuisse plurimos homines, quorum coetibus condi possent etiam plurimae ciuitates? Sed pertinuit ad Deum, quo ista inspirante conscripta sunt, has duas societates suis diuersis generationibus primitus digerere adque distinguere, ut seorsum hominum, hoc est secundum hominem uiuentium, seorsum autem filiorum Dei, id est hominum secundum Deum uiuentium, generationes contexerentur usque diluuium, ubi ambarum societatum discretio concretioque narratur; discretio quidem, quod ambarum separatim generationes commemorantur, unius fratricidae Cain, alterius autem qui uocabatur Seth; natus quippe fuerat et ipse de Adam pro illo, quem frater occidit; concretio autem, quia bonis in deterius declinantibus tales uniuersi facti fuerant, ut diluuio delerentur, excepto uno iusto, cui nomen erat Noe, et eius coniuge et tribus filiis totidemque nuribus, qui homines octo ex illa omnium uastatione mortalium per arcam euadere meruerunt.

Quod igitur scriptum est: Et cognouit Cain uxorem suam, et concipiens peperit Enoch; et erat aedificans ciuitatem in nomine filii sui Enoch: non est quidem consequens, ut istum primum filium genuisse credatur. Neque enim hoc ex eo putandum est, quia dictus est cognouisse uxorem suam, quasi tunc se illi primitus concumbendo miscuisset. Nam et de ipso patre omnium Adam non tunc solum hoc dictum est, quando conceptus est Cain, quem primogenitum uidetur habuisse; uerum etiam posterius eadem scriptura: Cognouit, inquit, Adam Euam uxorem suam, et concepit et peperit filium, et nominauit nomen illius Seth. Unde intellegitur ita solere illam scripturam loqui, quamuis non semper cum in ea legitur factos hominum fuisse

19 Gen. 4, 17   28 ib. 25

3 co/etibus, h (?) *eras.*, *V*   9 usque *V p Domb.*; usque ad *a b e v* diluuium *ex* dilucidum *ut uidetur corr. e*   15 cui *V e²v*; cuius *a b e¹ p ρ α ƒ*   25 de ṣẹ *e*   28 uxorem s. Euam *v*

conceptus, non tamen solum cum primum sibi sexus uterque miscetur. Nec illud necessario est argumento, ut primogenitum patri existimemus Enoch, quod eius nomine illa ciuitas nuncupata est. Non enim ab re est, ut propter aliquam causam, cum et alios haberet, diligeret eum pater ceteris amplius. Neque enim et Iudas primogenitus fuit, a quo Iudaea cognominata est et Iudaei. Sed etiamsi conditori ciuitatis illius iste filius primus est natus, non ideo putandum est tunc a patre conditae ciuitati nomen eius inpositum, quando natus est, quia nec constitui tunc ab uno poterat ciuitas, quae nihil est aliud quam hominum multitudo aliquo societatis uinculo conligata; sed cum illius hominis familia tanta numerositate cresceret, ut haberet iam populi quantitatem, tunc potuit utique fieri, ut et constitueret et nomen primogeniti sui constitutae inponeret ciuitati. Tam longa quippe uita illorum hominum fuit, ut illic memoratorum, quorum et anni taciti non sunt, qui uixit minimum ante diluuium, ad septingentos quinquaginta tres perueniret. Nam plures nongentos annos etiam transierunt, quamuis nemo ad mille peruenerit. Quis itaque dubitauerit per unius hominis aetatem tantum multiplicari potuisse genus humanum, ut esset unde constituerentur non una, sed plurimae ciuitates? Quod ex hoc conici facillime potest, quia ex uno Abraham non multo amplius quadringentis annis numerositas Hebraeae gentis tanta procreata est, ut in exitu eiusdem populi ex Aegypto sescenta hominum milia fuisse referantur bellicae iuuentutis; ut omittamus gentem Idumaeorum non pertinentem ad populum Israel, quam genuit frater eius Esau, nepos Abrahae, et alias

18 Gen. 5, 31 25 Exod. 12, 37

3 ciuit. illa *v* 4 non, *m. 1 superscripto* dum, *V* enim *om.* *e*[1] 8 filius est primo natus (*superscr.* us est) *V* 10 qui nec *V* 11 aliud est *v* 13 quantitate *V* 14 primogenitui (*superscr.* i s) *V* 17 minim. uixit *v* 18 nungent. *V* 21 constituerentur *mss.*; constitueretur *v* 26 milia hom. *v*

natas ex semine ipsius Abrahae non per Sarram coniugem procreato.

CAPUT VIIII.

De longa uita hominum, quae fuit ante diluuium et de ampliore humanorum corporum forma.

Quam ob rem nullus prudens rerum existimator dubitauerit Cain non solum aliquam, uerum etiam magnam potuisse condere ciuitatem, quando in tam longum tempus protendebatur uita mortalium; nisi forte infidelium quispiam ex ipsa numerositate annorum nobis ingerat quaestionem, qua uixisse tunc homines scriptum est in auctoritatibus nostris, et hoc neget esse credendum. Ita quippe non credunt etiam magnitudines corporum longe ampliores tunc fuisse quam nunc sunt. Unde et nobilissimus eorum poeta Vergilius de ingenti lapide, quem in agrorum limite infixum uir fortia illorum temporum pugnans et rapuit et cucurrit et intorsit et misit:

Vix illum — inquit — lecti bis sex ceruice subirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus,

significans maiora tunc corpora producere solere tellurem. Quanto magis igitur temporibus recentioribus mundi ante illud nobile diffamatumque diluuium! Sed de corporum magnitudine plerumque incredulos nudata per uetustatem siue per uim fluminum uariosque casus sepulcra conuincunt, ubi apparuerunt uel unde ceciderunt incredibilis magnitudinis ossa mortuorum. Vidi ipse non solus, sed aliquot mecum in Uticensi litore molarem hominis dentem tam ingentem, ut, si in nostrorum dentium modulos minutatim concideretur, centum nobis uideretur facere potuisse. Sed illum gigantis alicuius fuisse crediderim. Nam praeter quod erant omnium multo

17 Aen. XII, 899 sq.

2 procreato *V* e^2 ρ^1 α *f* *Domb.*; procreatae e^1; procreatos *a*; procreatas *b p v* 11 auctoritatibus *V e Domb.*; auctoribus *a b p v* 15 temporum *sup. lin. V* 24 os/a (s sup.) *V* 25 aliquod *V* 29 erat *male rescript. V*

quam nostra maiora tunc corpora, gigantes longe ceteris anteibant; sicut aliis deinde nostrisque temporibus rara quidem, sed numquam ferme defuerunt, quae modum aliorum plurimum excederent. Plinius Secundus, doctissimus homo, quanto magis magisque praeterit saeculi excursus, minora corpora naturam ferre testatur; quod etiam Homerum commemorat saepe carmine fuisse conquestum, non haec uelut poetica figmenta deridens, sed in historicam fidem tamquam miraculorum naturalium scriptor adsumens. Verum, ut dixi, antiquorum magnitudines corporum inuenta plerumque ossa, quoniam diuturna sunt, etiam multo posterioribus saeculis produnt. Annorum autem numerositas cuiusque hominis, quae temporibus illis fuit, nullis nunc talibus documentis uenire in experimentum potest. Nec tamen ideo fides sacrae huic historiae deroganda est, cuius tanto inpudentius narrata non credimus, quanto inpleri certius praenuntiata conspicimus. Dicit tamen etiam idem Plinius esse adhuc gentem, ubi ducentos annos uiuitur. Si ergo humanarum uitarum diuturnitates, quas experti non sumus, hodie habere creduntur incognita nobis loca, quur non habuisse credantur et tempora? An uero credibile est alicubi esse quod hic non est, et incredibile est aliquando fuisse quod nunc non est?

CAPUT X.

De differentia, qua inter Hebraeos et nostros codices uidentur annorum numeri dissonare.

Quocirca etsi inter Hebraeos et nostros codices de ipso numero annorum nonnulla uidetur esse distantia, quod ignoro

4 H. N. VII, 16   17 ib. VII, 48 (49)

1 maiora quam nostra *v*   4 excederunt *rescript. V*   6 FERRE *rescribendo in* RENRE *et* homerum *in* amorum *corruptum V*   commemoras *rescript. V*   14 sacra *V*   huic *V a b e f v*; huius *p ρ a*   15 deneganda *ρ*   16 impleriq; (= in plerisque), f *m. 2*, b   20 habuisse non *V*   21 est credib. *v*   alicubi esse *om. e*[1]   22 est *ante* aliquando *om. e*   24 codices nostros *q*   27 ignaro *V*[1]

qua ratione sit factum: non tamen tanta est, ut illos homines tam longaeuos fuisse dissentiant. Nam ipse homo primus Adam, antequam gigneret filium, qui est appellatus Seth, ducentos triginta uixisse annos reperitur in codicibus nostris, in Hebraeis autem centum triginta perhibetur; sed postea quam eum genuit, septingentos uixisse legitur in nostris, octingentos uero in illis; adque ita in utrisque uniuersitatis summa concordat. Ac deinde per consequentes generationes antequam gignatur, qui gigni commemoratur, minus uixisse aput Hebraeos pater eius inuenitur centum annos; sed postea quam est genitus idem ipse, centum minus quam in Hebraeis inueniuntur in nostris; adque ita et hinc et inde numeri uniuersitas consonat. In sexta autem generatione nusquam utrique codices discrepant. In septima uero, ubi ille qui natus est Enoch non mortuus, sed quod Deo placuerit translatus esse narratur, eadem dissonantia est, quae in superioribus quinque de centum annis antequam gigneret eum, qui ibi commemoratus est, filium, adque in summa similis consonantia. Vixit enim annos, antequam transferretur, secundum utrosque codices trecentos sexaginta quinque. Octaua generatio habet quidem nonnullam diuersitatem, sed minorem ac dissimilem ceteris. Mathusalam quippe, quem genuit Enoch, antequam gigneret eum, qui in ipso ordine sequitur, secundum Hebraeos non centum minus, sed uiginti amplius uixit annos; qui rursus in nostris, postea quam eum genuit, reperiuntur additi, et in utrisque sibi summa uniuersi numeri occurrit. In sola nona generatione, id est in annis Lamech, filii Mathusalae, patris autem Noe, summa uniuersitatis dis-

5 Gen. 5, 3 etc.

3 appell. est *v* 4 annos uixisse *v* 9 gignantur *V* qui gigni] pgigni *e* commemoratur *V* 12 et hinc *ep ρ f Domb.*; et *om. V a b α v* 17 de centum] ducentum *e* 18 atque in *V ep Domb.*; atque ita in *a b v* 20 et quinque *e v* 22 Mathusalem *a b v* 23 secundum, *in marg.* apud, *e* 28 mathusalae *V e p ρ α f*; mathusalem *a b v*

crepat, sed non plurimum. Viginti enim et quattuor annos plus uixisse in Hebraeis quam in nostris codicibus inuenitur. Namque antequam gigneret filium, qui uocatus est Noe, sex minus habet in Hebraeis quam in nostris; postea uero quam eum genuit, triginta amplius in eisdem quam in nostris. Unde sex illis detractis restant uiginti quattuor, ut dictum est.

CAPUT XI.

De annis Mathusalae, cuius aetas quattuordecim annis diluuium uidetur excedere.

Per hanc autem discrepantiam Hebraeorum codicum adque nostrorum exoritur illa famosissima quaestio, ubi Mathusalam quattuordecim annos uixisse post diluuium conputatur, cum scriptura ex omnibus, qui in terra tunc fuerant, solos octo homines in arca exitium commemoret euasisse diluuii, in quibus Mathusalam non fuit. Secundum codices enim nostros Mathusalam priusquam gigneret illum, quem uocauit Lamech, uixit annos centum sexaginta septem; deinde ipse Lamech, antequam ex illo natus esset Noe, uixit annos centum octoginta octo, qui fiunt simul trecenti quinquaginta quinque; his adduntur sescenti Noe, quoto eius anno diluuium factum est: qui fiunt nongenti quinquaginta quinque, ex quo Mathusalam natus est usque ad annum diluuii. Omnes enim anni uitae Mathusalam nongenti sexaginta nouem conputantur, quia, cum uixisset annos centum sexaginta septem et genuisset filium, qui est appellatus Lamech, post eum genitum uixit annos octingentos duo; qui omnes, ut diximus, nongenti sexaginta nouem fiunt. Unde detractis nongentis quinquaginta quinque ab ortu Mathusalae usque ad diluuium remanent

21 Gen. 7, 6

3 namque *V a b e α ƒ*; nam *p ρ v* 6 et quattuor *e v* 10 quodicum *e*[1] 19 simul fiunt *v* 21 nungenti *V ρ*[1] *et sic semper V* 22 enim *V p*; autem *rell. v Domb.* 25 est *om. e* 26 octingentos duo *V ρ ƒ*; D. CCC. II *a b p*; oct. duos *e v* 28 et quinque *e*

quattuordecim, quibus uixisse creditur post diluuium. Propter quod eum nonnulli, etsi non in terra, ubi omnem carnem, quam uiuere in aquis natura non sinit, constat fuisse deletam, cum patre suo qui translatus fuerat aliquantum fuisse adque ibi, donec diluuium praeteriret, uixisse arbitrantur, nolentes derogare fidem codicibus, quos in auctoritatem celebriorem suscepit ecclesia, et credentes Iudaeorum potius quam istos non habere quod uerum est. Non enim admittunt, quod magis hic esse potuerit error interpretum, quam in ea lingua esse falsum, unde in nostram per Graecam scriptura ipsa translata est, sed inquiunt non esse credibile septuaginta interpretes, qui uno simul tempore unoque sensu interpretati sunt, errare potuisse aut ubi nihil eorum intererat uoluisse mentiri; Iudaeos uero, dum nobis inuident, quod lex et prophetae ad nos interpretando transierint, mutasse quaedam in codicibus suis, ut nostris minueretur auctoritas. Hanc opinionem uel suspicionem accipiat quisque ut putauerit; certum est tamen non uixisse Mathusalam post diluuium, sed eodem anno fuisse defunctum, si uerum est quod de numero annorum in Hebraeis codicibus inuenitur. De illis autem septuaginta interpretibus quid mihi uideatur, suo loco diligentius inserendum est, cum ad ipsa tempora, quantum necessitas huius operis postulat, commemoranda adiuuante Domino uenerimus. Praesenti enim sufficit quaestioni secundum utrosque codices tam longas habuisse uitas illius aeui homines, ut posset aetate unius, qui de duobus, quos solos terra tunc habuit, parentibus primus est natus, ad constituendam etiam ciuitatem multiplicari genus humanum.

21 XVIII, c. 42 sqq.

1 quatęnųituor *V* 3 constat *sup. lin.* *V* 4 elatus, *in marg.* translatus, *e* 8 ammittunt *V* 11 credibilem *V* interpraetejs *V* 13 intereat *e* 17 quis *e* 21 inserendum *V a b e p a v*; disserendum *p Domb.*

CAPUT XII.

De opinione eorum, qui primorum temporum homines tam longaeuos, quam scribitur, fuisse non credunt.

Neque enim ullo modo audiendi sunt, qui putant aliter annos illis temporibus conputatos, id est tantae breuitatis, ut unus annus noster decem illos habuisse credatur. Quapropter, inquiunt, cum audierit quisque uel legerit nongentos annos quemque uixisse, debet intellegere nonaginta; decem quippe illi anni unus est noster et decem nostri centum illi fuerunt. Ac per hoc, ut putant, uiginti trium annorum fuit Adam, quando genuit Seth, et ipse Seth uiginti agebat et sex menses, quando ex illo natus est Enos, quos appellat scriptura ducentos et quinque annos; quoniam sicut isti suspicantur, quorum exponimus opinionem, unum annum, qualem nunc habemus, in decem partes illi diuidebant et easdem partes annos uocabant; quarum partium habet una quadratum senarium, eo quod sex diebus Deus perfecerit opera sua, ut in septimo requiesceret (de qua re in libro undecimo, sicut potui, disputaui); sexiens autem seni, qui numerus quadratum senarium facit, triginta sex dies sunt; qui multiplicati deciens ad trecentos sexaginta perueniunt, id est duodecim menses lunares. Propter quinque dies enim reliquos, quibus solaris annus inpletur, et diei quadrantem, propter quem quater ductum eo anno, quo bissextum uocant, unus dies adicitur, addebantur a ueteribus postea dies, ut occurreret numerus annorum, quos dies Romani intercalares uocabant. Proinde etiam Enos, quem genuit Seth, decem et nouem agebat annos, quando ex illo natus est filius eius Cainan, quos annos dicit

18 c. 8

7 uelegerit *V*[1] 8 quemque *V b e p α* ꝼ *Domb.*; quemquam *a v*; quem ρ 9 unus annus est *e* 10 uiginti trium *om. a* annorum *superscripto* cxxx, *et in marg. corr. m.* In biblioteca habetur. c. xxx., *a* 11 et *ante* ipse *om. V* agebat *mss.*; habebat *v* 16 haberet *e*[1] 17 eo *ex* cum *corr.*, *e* Deus sex diebus *v* 20 et sex, et *m. 2 sup. lin. b* dies *om. a* sunt *mss.*; fiunt *v* 23 quapāt *e*

scriptura centum nonaginta. Et deinceps per omnes generationes, in quibus hominum anni commemorantur ante diluuium, nullus fere in nostris codicibus inuenitur, qui, cum esset centum annorum uel infra uel etiam centum uiginti aut non multo amplius, genuerit filium; sed qui minima aetate genuerunt, centum sexaginta, et quod excurrit, fuisse referuntur; quia nemo, inquiunt, decem annorum homo potest gignere filios, qui numerus centum appellabantur anni ab illis hominibus; sed in annis sedecim est matura pubertas et proli iam idonea procreandae, quos centum et sexaginta annos illa tempora nuncupabant. Ut autem aliter annum tunc fuisse conputatum non sit incredibile, adiciunt quod aput plerosque scriptores historiae reperitur, Aegyptios habuisse annum quattuor mensum, Acarnanas sex mensum, Lauinios tredecim mensum. Plinius Secundus cum commemorasset relatum fuisse in litteras quendam uixisse centum quinquaginta duos ⟨annos⟩, alium decem amplius, alios ducentorum annorum habuisse uitam, alios trecentorum, quosdam ad quingentos, alios ad sescentos, nonnullos ad octingentos etiam peruenisse, haec omnia inscitia temporum accidisse arbitratus est. 'Alii quippe, inquit, aestate ⟨unum⟩ determinabant annum et alterum hieme, alii quadripertitis temporibus, sicut Arcades, inquit, quorum anni trimenstres fuerunt.' Adiecit etiam aliquando Aegyptios, quorum paruos annos quaternorum mensum fuisse supra diximus, lunae fine limitasse annum. 'Itaque aput eos, inquit, et singula milia annorum uixisse produntur.'

17 H. N. VII, 48, 155

6 et quod excurrit *sup. lin.* *V* 11 *sq.* ut annum tunc aliter *p* 14 mensum *et sic deinceps* *V ϱ α ƒ Domb.*; mensium *a b e p v* acarcadas, *in marg.* acarnanas, *e* labinios *V*; lanios *b* 16 litteras *V e v*; litteris *a b p* annos *om.* *V e p ϱ α ƒ* 20 inscitia *V p ϱ α ƒ*; inscientia *a b e*; propter inscientiam *v* 21 unum *om.* *V a b e p ϱ α ƒ* 22 pertitis, *m. 2 superscripto* quadri, *b* 23 trimenstrės *V e*[1]; trimenses, *a e*[2]; tres menses *b*; trimestres *p v* fuerunt *V a b e p ϱ*; fuere *v*

His uelut probabilibus argumentis quidam non destruentes fidem sacrae huius historiae, sed adstruere nitentes, ne sit incredibile quod tam multos annos uixisse referuntur antiqui, persuaserunt sibi, nec se suadere inpudenter existimant, tam exiguum spatium temporis tunc annum uocatum, ut illi decem sint unus noster et decem nostri centum illorum. Hoc autem esse falsissimum documento euidentissimo ostenditur. Quod antequam faciam, non mihi tacendum uidetur, quae credibilior possit esse suspicio. Poteramus certe hanc adseuerationem ex Hebraeis codicibus redarguere adque conuincere, ubi Adam non ducentorum tringinta, sed centum triginta annorum fuisse reperitur, quando tertium genuit filium; qui anni si tredecim nostri sunt, procul dubio, primum quando genuit, undecim uel non multo amplius annorum fuit. Quis potest hac aetate generare usitata ista nobisque notissima lege naturae? Sed hunc omittamus, qui fortasse etiam quando creatus est potuit; non enim eum tam paruum, quam infantes nostri sunt, factum fuisse credibile est. Seth filius eius non ducentorum quinque, sicut nos legimus, sed centum quinque fuit, quando genuit Enos; ac per hoc secundum istos nondum habebat undecim annos aetatis. Quid dicam de Cainan eius filio, qui cum aput nos centum septuaginta reperiatur, aput Hebraeos septuaginta legitur fuisse, quando genuit Maleleel? Quis generat homo septennis, si tunc anni septuaginta nuncupabantur qui septem fuerunt?

10 Gen. 5, 3 sqq.

4 inpudenter *V a b e p ρ α ϝ*; imprud. *v* 7 falsiss. esse *v* documentonum documento euid. *V* 11 sed centum XXX *sup. lin. V* 13 primo *e* quando genuit *mss.*; genuit, quando *v* 15 iste (?) *Domb.* 18 seth *V b e p α ϝ*; sedh *ρ*; sed *a v* 19 sicut *om. V* 23 maleleel *V e*; malalehel *a b p v* 24 septem annis *ρ ϝ* nuncupatur *V*[1]

CAPUT XIII.

An in dinumeratione annorum Hebraeorum magis quam septuaginta interpretum sit sequenda auctoritas.

Sed cum hoc dixero, continuo referetur illud Iudaeorum esse mendacium, de quo superius satis actum est; nam septuaginta interpretes laudabiliter celebratos uiros non potuisse mentiri. Ubi si quaeram, quid sit credibilius, Iudaeorum gentem tam longe lateque diffusam in hoc conscribendum mendacium uno consilio conspirare potuisse et, dum aliis inuident auctoritatem, sibi abstulisse ueritatem, an septuaginta homines, qui etiam ipsi Iudaei erant, uno in loco positos, quoniam rex Aegyptius Ptolomaeus eos ad hoc opus asciuerat, ipsam ueritatem gentibus alienigenis inuidisse et communicato istuc fecisse consilio: quis non uideat quid procliuius faciliusque credatur? Sed absit ut prudens quispiam uel Iudaeos cuiuslibet peruersitatis adque malitiae tantum potuisse credat in codicibus tam multis et tam longe lateque dispersis, uel septuaginta illos memorabiles uiros hoc de inuidenda gentibus ueritate unum communicasse consilium. Credibilius ergo quis dixerit, cum primum de bibliotheca Ptolomaei describi ista coeperunt, tunc aliquid tale fieri potuisse in codice uno, sed primitus inde descripto, unde iam latius emanaret; ubi potuit quidem accidere etiam scriptoris error. Sed hoc in illa quaestione de uita Mathusalae non absurdum est suspicari, et in illo alio, ubi superantibus uiginti quattuor annis summa non conuenit. In his autem, in quibus continuatur ipsius mendo-

5 Sed cum] secundum *e* 9 hoc *om.* *e*[1] eọnṣịḷium (*superscr.* m dac consil) uno ṃẹḍạçio *V* 11 et ueritatem *e* 12 in uno *v* positus *e*[1]; positi *e*[2] 13 aegyptius *mss.*; Aegypti *v* ptolomeus *et sic infra* *V a b e ρ α f*; ptholomeus *et sic infra p*; Ptolemaeus *v* 14 communi *a* istuc *V ρ α*; istunc *e*[1]; istud *a b e*[2] *p v* 15 fecisse *om.* *a* quid faciliusque, quid *m. 2 sup. lin.*, *V* 17 potuisse *om.* *e* 18 *post* multis *in V uerba inde ab* alienigenis *l. 14 usque ad* tam multis *repetita lineolis deleta sunt* 22 sed *mss.*; scilicet *v* 24 errorẹ *e* 27 quibus *omisso* in, *e*[1]

sitatis similitudo, ita ut ante genitum filium, qui ordini inseritur, alibi supersint centum anni, alibi desint; post genitum autem ubi deerant supersint, ubi supererant desint, ut summa conueniat; et hoc in prima, secunda, tertia, quarta, quinta, septima generatione inuenitur: uidetur habere quandam, si dici potest, error ipse constantiam nec casum redolet, sed industriam.

Itaque illa diuersitas numerorum aliter se habentium in codicibus Graecis et Latinis, aliter in Hebraeis, ubi non est ista de centum annis prius adbitis et postea detractis per tot generationes continuata parilitas, nec malitiae Iudaeorum nec diligentiae uel prudentiae septuaginta interpretum, sed scriptoris tribuatur errori, qui de bibliotheca supradicti regis codicem describendum primus accepit. Nam etiam nunc, ubi numeri non faciunt intentum ad aliquid, quod facile possit intellegi uel quod appareat utiliter disci, et neglegenter describuntur et neglegentius emendantur. Quis enim sibi existimet esse discendum, quot milia hominum tribus Israel singillatim habere potuerunt? quoniam prodesse aliquid non putatur; et quotus quisque hominum est, cui profunditas utilitatis huius appareat? Hic uero, ubi per tot contextas generationes centum anni alibi adsunt, alibi desunt, et post natum, qui commemorandus fuerat, filium desunt ubi adfuerunt, adsunt ubi defuerunt, ut summa concordet: nimirum cum uellet persuadere, qui hoc fecit, ideo numerosissimos annos uixisse antiquos, quod eos breuissimos nuncupabant, et hoc de maturitate pubertatis, qua idonea filii gignerentur, conaretur ostendere, adque ideo in illis centum annis decem nostros insinuandos putaret incredulis, ne homines tamdiu uixisse recipere in fidem nollent, addidit centum, ubi gignendis filiis habilem

4 et tertia *e* quinta sexta sept. *V*; sexta *sup. lin. b* 6 post *e* 8 numerum *e*[1] 14 ubimeri (nu *sup.*) *V* 15 quid *V* 16 dici *V*[1] 17 exist. sibi *v* 18 quod *e*[1] 19 quoniam (d *sup.*) *V* 22 desunt, de *sup. lin.*, *e* eatum (n *sup.*) *V* 24 conuellet *e*[1] 27 quia *e* 28 centum (annis *sup.*) decem annis *V*

non inuenit aetatem, eosdemque post genitos filios, ut congrueret summa, detraxit. Sic quippe uoluit credibiles facere idonearum generandae proli conuenientias aetatum, ut tamen numero non fraudaret uniuersas aetates uiuentium singulorum. Quod autem id in sexta generatione non fecit, hoc ipsum est quod magis mouet ideo illum fecisse, cum res, quam dicimus, postulauit, quia non fecit, ubi non postulauit. Inuenit namque in eadem generatione aput Hebraeos uixisse Iared, antequam genuisset Enoch, centum sexaginta duos ⟨annos⟩, qui secundum illam rationem breuium annorum fiunt anni sedecim et aliquid minus quam menses duo; quae iam aetas apta est ad gignendum, et ideo addere centum annos breues, ut nostri uiginti sex fierent, necesse non fuit, nec post natum Enoch eos detrahere, quos non addiderat ante natum. Sic factum est ut hic nulla esset inter codices utrosque uarietas.

Sed rursus mouet, quur in octaua generatione, antequam de Mathusalam nasceretur Lamech, cum aput Hebraeos legantur centum octoginta duo anni, uiginti minus inueniuntur in codicibus nostris, ubi potius addi centum solent, et post genitum Lamech conplendam restituuntur ad summam, quae in codicibus utrisque non discrepat. Si enim centum septuaginta annos propter pubertatis maturitatem decem et septem uolebat intellegi, sicut nihil addere, ita nihil detrahere iam debebat, quia inuenerat aetatem idoneam generationi filiorum, propter quam in aliis centum illos annos, ubi eam non inueniebat, addebat. Hoc autem de uiginti annis merito putaremus casu mendositatis accidere potuisse, nisi eos, sicut prius detraxerat,

8 Gen. 5, 18

1 uenit *V* easdemque *V* 3 proliș *e* conuenias *e* 5 id in *V* $b^2 e^2 p$; id *om.* *a* $b^1 e^1$ *v* *Domb.* non *mss.*; id non *v* 6 mouet *V* *a b e p α v*; monet ρ *Domb.* illum ideo *v* 8 iared V^1 *e*; iaret V^2 *b*; iareth *a v*; lamech, *in marg. m. 2* iareth, *p* 9 duo *p* annos *om.* *V e p ρ α f* 10 annis *e* 11 quaețiam *V*; quae ẹțiam *e* 15 utrosque *sup. lin.* *V* 17 nosceretur V^1 18 uiginti ḍụọ minus *e* 19 solet *e* 23 addere ita nihil *om.* e^1

restituere postea curaret, ut summae conueniret integritas. An forte astutius factum existimandum est, ut illa, qua centum anni prius solent adici et postea detrahi, occultaretur industria, cum et illic, ubi necesse non fuerat, non quidem de centum annis, uerum tamen de quantulocumque numero prius detracto, post reddito, tale aliquid fieret? Sed quomodolibet istuc accipiatur, siue credatur ita esse factum siue non credatur, siue postremo ita siue non ita sit: recte fieri nullo modo dubitauerim, ut, cum diuersum aliquid in utrisque codicibus inuenitur, quando quidem ad fidem rerum gestarum utrumque esse non potest uerum, ei linguae potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio. Nam in quibusdam etiam codicibus Graecis tribus et uno Latino et uno etiam Syro inter se consentientibus inuentus est Mathusalam sex annis ante diluuium fuisse defunctus.

CAPUT XIIII.

De parilitate annorum, qui eisdem quibus nunc spatiis et in prioribus saeculis cucurrerunt.

Nunc iam uideamus quonam modo euidenter possit ostendi, non tam breues, ut illi decem unus esset noster, sed tantae prolixitatis annos, quantae nunc habemus (quos utique circuitus conficit solis), in illorum hominum uita prolixissima conputatos. Sescentensimo nempe anno uitae Noe scriptum est factum esse diluuium. Quur ergo ibi legitur: Et aqua diluuii facta est super terram sescentensimo anno in uita Noe, secundi mensis, septima et uicensima mensis, si annus ille minimus, quales decem faciunt unum nostrum, triginta sex habebat dies? Tantillus quippe annus,

24 Gen. 7, 10 sq.

4 centum *omisso* de *V* 6 quomodo *a b*[1] istuc *V;* istunc *e;* istud *b p v;* id *a* 8 ista⌴ista *V* dubitauerit *e* 12 alium *V*[1] 19 quonjam *V* 22 in *om.* *ρ*[1] *f* 23 sesce|tissimo (en *supra*) *V* 24 quare *b* ibi ergo *e* 26 in uita *V e v;* uitae *a b p ρ*[2] *α f* 28 dies habebat *v*

si antiquo more hoc nomen accepit, aut non habet menses, aut mensis eius est triduum, ut habeat duodecim menses. Quo modo igitur hic dictum est: Sescentensimo anno, secundi mensis, septima et uicensima mensis, nisi quia tales, quales nunc sunt, etiam tunc erant menses? Nam quo pacto aliter uicensimo et septimo die secundi mensis diceretur coeptum esse diluuium? Deinde postea in fine diluuii ita legitur: Et sedit arca in mense septimo, septima et uicensima mensis, super montes Ararat. Aqua autem minuebatur usque ad undecimum mensem; in undecimo autem mense prima die mensis paruerunt capita montium. Si igitur tales menses erant, tales profecto et anni erant, quales nunc habemus. Menses quippe illi triduani uiginti et septem dies habere non poterant. Aut si pars tricensima tridui tunc appellabatur dies, ut omnia proportione minuantur: ergo nec toto quadriduo nostro factum est illud tam grande diluuium, quod memoratur factum quadraginta diebus et noctibus. Quis hanc absurditatem et uanitatem ferat? Proinde remoueatur hic error, qui coniectura falsa ita uult adstruere scripturarum nostrarum fidem, ut alibi destruat. Prorsus tantus etiam tunc dies fuit, quantus et nunc est, quem uiginti quattuor horae diurno curriculo nocturnoque determinant; tantus mensis, quantus et nunc est, quem luna coepta et finita concludit; tantus annus, quantus et nunc est, quem duodecim menses lunares additis propter cursum solarem quinque diebus et quadrante consummant, quanti anni sescentensimi uitae Noe secundus erat mensis eiusque mensis uicensimus et septimus dies, quando coepit esse diluuium, in quo dies quadraginta continuatae ingentes

8 Gen. 8, 4 sq.

3 hinc *a b* 4 uicensima *V e p ρ α f*; uicesima (uiges. *a*) die *a b v* 6 peccato *V* 9 uicesima die *a b v* montem sararat *e* 16 ergo *om. a* quadriduo *V b¹ p Domb.*; quatriduo *a b² e v* 22 uiginti quattuor *V e p*; uig. et quatt. *a b v Domb.* 23 determinat *V¹* 26 solis *ρ* 29 quadrag. *om. V, in marg. m. 2* XL

pluuiae memorantur, qui dies non binas ac paulo amplius horas habebant, sed uicenas et quaternas die noctuque transactas. Ac per hoc tam magnos annos uixerunt illi antiqui usque amplius quam nongentos, quantos postea uixit Abraham centum septuaginta et post eum filius eius Isaac centum octoginta et filius eius Iacob prope centum quinquaginta, et quantos interposita aliquanta aetate Moyses centum uiginti, et quantos etiam nunc uiuunt homines septuaginta uel octoginta uel non multo amplius, de quibus dictum est: Et amplius eis labor et dolor.

Illa uero numerorum uarietas, quae inter codices Hebraeos inuenitur et nostros, neque de hac antiquorum longaeuitate dissentit, et si quid habet ita diuersum, ut uerum esse utrumque non possit, rerum gestarum fides ab ea lingua repetenda est, ex qua interpretatum est quod habemus. Quae facultas cum uolentibus ubique gentium praesto sit, non tamen uacat, quod septuaginta interpretes in plurimis, quae diuersa dicere uidentur, ex Hebraeis codicibus emendare ausus est nemo. Non enim est illa diuersitas putata mendositas; nec ego ullo modo putandam existimo: sed ubi non est scriptoris error, aliquid eos diuino spiritu, ubi sensus esset consentaneus ueritati et praedicans ueritatem, non interpretantium munere, sed prophetantium libertate aliter dicere uoluisse credendum est. Unde merito non solum Hebraeis, uerum etiam ipsis, cum adhibet testimonia de scripturis, uti apostolica inuenitur auctoritas. Sed hinc me opportuniore loco, si Deus adiuuerit, promisi diligentius locuturum; nunc quod instat expediam. Non enim ambigendum est ab homine, qui ex primo homine

4 Gen. 25, 7 5 Gen. 35, 28 6 Gen. 47, 28 8 Deut. 34, 7 9 Ps. 89, 10

4 qui usque *e* nung. *V*; nonagentos, *e ex* i *corr.*, *e* 5 septuaginta *mss.*; sept. quinque *v* et post . . . . . octog. *om.* b^1 7 moses V^1 12 longe uite e^1; longeua uita e^2 19 *sq.* non enim illa diuersitas putanda est mendositas *p* 20 putandum *ep* 22 munere *mss.*; more *v* 26 opportuniori *e*

primus est natus, quando tamdiu uiuebant, potuisse constitui ciuitatem, sane terrenam, non illam, quae dicitur ciuitas Dei, de qua ut scriberemus, laborem tanti huius operis in manus sumsimus.

CAPUT XV.

An credibile sit primi saeculi uiros usque ad eam aetatem, qua filios generasse referuntur, a concubitu continuisse.

Dicet ergo aliquis: 'Itane credendum est hominem filios generaturum nec habentem propositum continentiae centum et amplius, uel secundum Hebraeos non multo minus, id est octoginta, septuaginta, sexaginta annos a concumbendi opere uacuisse, aut si non uacaret, nihil prolis gignere potuisse?' Haec quaestio duobus modis soluitur. Aut enim tanto serior fuit proportione pubertas, quanto uitae totius maior annositas; aut, quod magis uideo esse credibile, non hic primogeniti filii commemorati sunt, sed quos successionis ordo poscebat, ut perueniretur ad Noe, a quo rursus ad Abraham uidemus esse peruentum, ac deinde usque ad certum articulum temporis, quantum oportebat signari etiam generationibus commemoratis cursum gloriosissimae ciuitatis in hoc mundo peregrinantis et supernam patriam requirentis. Quod enim negari non potest, prior omnibus Cain ex coniunctione maris et feminae natus est. Neque enim illo nato dixisset Adam, quod dixisse legitur: Adquisiui hominem per Deum, nisi ilhs duobus ipse fuisset homo nascendo additus primus. Hunc secutus Abel, quem maior frater occidit, praefigurationem quandam peregrinantis ciuitatis Dei, quod ab inpiis et

25 Gen. 4, 1

9 dicit *a* 13 uacuisse $b^1 e^1$; uacuisset *V*; uacasse e^2; uacauisse $a b^2 p v$ 17 sed quod *e* 26 duos *V* 27 praefigurationem quandam *V e p ρ α ꟳ* *Domb.*; praefiguratione quadam *a b v* 28 quod ab $V^1 a e v$; quae ab *p*; quod esset ab $V^2 b ρ$ ꟳ

quodam modo terrigenis, id est terrenam originem diligentibus et terrenae ciuitatis terrena felicitate gaudentibus. persecutiones iniquas passura fuerat, primus ostendit. Sed quot annorum erat Adam, cum eos genuit, non apparet. Exinde digeruntur generationes aliae de Cain, aliae de illo, quem genuit Adam in eius successionem, quem frater occidit, et appellauit nomen illius Seth dicens, ut scriptum est: Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro Abel, quem occidit Cain. Cum itaque istae duae series generationum, una de Seth, altera de Cain, has duas, de quibus agimus, distinctis ordinibus insinuent ciuitates, unam caelestem in terris peregrinantem, alteram terrenam terrenis tamquam sola sint gaudiis inhiantem uel inhaerentem: nullus de progenie Cain, cum dinumerata sit connumerato Adam usque ad octauam generationem, quot annorum fuisset expressus est, quando genuit eum, qui commemoratur post eum. Noluit enim Spiritus Dei in terrenae ciuitatis generationibus tempora notare ante diluuium, sed in caelestis maluit, tamquam essent memoria digniores. Porro autem Seth quando natus est, non quidem taciti sunt anni patris eius, sed iam genuerat alios; et utrum solos Cain et Abel, adfirmare quis audeat? Non enim quia soli nominati sunt propter ordines generationum quas commemorare oportebat, ideo consequens uideri debet solos fuisse tunc generatos ex Adam. Cum enim silentio coopertis omnium nominibus ceterorum legatur eum genuisse filios et filias: quota fuerit ista proles eius, quis praesumat adserere, si culpam temeritatis euitat? Potuit quippe Adam diuinitus admonitus dicere, postea quam Seth natus est: Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro Abel, quoniam talis

7 Gen. 4, 25

3 fuerat *om.* *α* quod V^1 6 successionem *V e p v;* successione *a b α f* 8 enim *om.* b^1 8 quem iugulauit *ρ* 13 inhi autem, *in marg.* inhiantem, *e* 20 sed etiam *e* 21 ad , *reliquae litterae deletae dignosci nequeunt, in marg.* affirmare, *e* 22 commemorare *V a* b^1 *e p ρ α f Domb.;* commemorari b^2 *v* 26 qui *e*

erat futurus, qui inpleret illius sanctitatem, non quod ipse prior post eum temporis ordine nasceretur. Deinde quod scriptum est: Vixit autem Seth quinque et ducentos annos (uel secundum Hebraeos quinque et centum annos), et genuit Enos: quis possit nisi inconsideratus adseuerare hunc eius primogenitum fuisse? ut admirantes merito requiramus, quo modo per tot annos inmunis fuerit a conubio sine ullo proposito continentiae uel non genuerit coniugatus; quando quidem etiam de ipso legitur: Et genuit filios et filias, et fuerunt omnes dies Seth duodecim et nongenti anni, et mortuus est. Adque ita deinceps, quorum anni commemorantur, nec filios filiasque genuisse reticentur. Ac per hoc non apparet omnino, utrum, qui nominatur genitus, ipse fuerit primogenitus; immo uero, quoniam credibile non est patres illos aetate tam longa aut inpuberes fuisse aut coniugibus caruisse uel fetibus, nec illos eorum filios primos eis natos fuisse credibile est. Sed cum sacrae scriptor historiae ad ortum uitamque Noe, cuius tempore diluuium factum est, per successiones generationum notatis temporibus intenderet peruenire, eas utique commemorauit, non quae primae suis parentibus fuerint, sed quae in propagationis ordinem uenerint.

Exempli gratia, quo id fiat apertius, aliquid interponam, unde nullus ambigat fieri potuisse quod dico. Euangelista Matthaeus generationem dominicae carnis per seriem parentum uolens commendare memoriae, ordiens a patre Abraham adque ad Dauid primitus ut perueniret intendens: Abraham, inquit, genuit Isaac; quur non dixit Ismael, quem primitus genuit? Isaac autem, inquit, genuit Iacob; quur non dixit Esau, qui eius primogenitus fuit? Quia scilicet per illos ad Dauid peruenire non posset. Deinde sequitur: Iacob

9 Gen. 5, 4 sqq. 27 Mt. 1, 2 sq.

3 uixit] habet *p* 5 consider. *e* 11 nungenti *Ve* 12 nec... reticentur *sup. lin. V* 22 ordine *f* 23 quod id *e* id *om. p* 27 ad] a *V*

autem genuit Iudam et fratres eius; numquid Iudas primogenitus fuit? Iudas, inquit, genuit Phares et Zarat; nec istorum geminorum aliquis fuit primogenitus Iudae, sed ante illos iam tres genuerat. Eos itaque tenuit in ordine generationum, per quos ad Dauid adque inde quo intenderat perueniret. Ex quo intellegi potest, ueteres quoque homines ante diluuium non primogenitos, sed eos fuisse commemoratos, per quos ordo succedentium generationum ad Noe patriarcham duceretur, ne serae pubertatis illorum obscura et non necessaria quaestio nos fatiget.

CAPUT XVI.

De iure coniugiorum, quod dissimile a subsequentibus matrimoniis habuerint prima conubia.

Cum igitur genus humanum post primam copulam uiri facti ex puluere et coniugis eius ex uiri latere marium feminarumque coniunctione opus haberet, ut gignendo multiplicaretur, nec essent ulli homines, nisi qui ex illis duobus nati fuissent: uiri sorores suas coniuges acceperunt; quod profecto quanto est antiquius conpellente necessitate, tanto postea factum est damnabilius religione prohibente. Habita est enim ratio rectissima caritatis, ut homines, quibus esset utilis adque honesta concordia, diuersarum necessitudinum uinculis necterentur, nec unus in uno multas haberet, sed singulae spargerentur in singulos ac sic ad socialem uitam diligentius conligandam plurimae plurimos obtinerent. Pater quippe et socer duarum sunt necessitudinum nomina. Ut ergo alium quisque habeat patrem, alium socerum, numerosius se caritas porrigit. Utrumque autem unus Adam esse cogebatur et filiis et filiabus suis, quando fratres sororesque conubio

3 zarat *V p ꝑ α*; zarad *b*; zarath *e f*; zaram *a v* 4 hos *p* 5 ad ... quo *om. e* quoḍ *V* 8 succed. ordo *v* 9 puuertatis *V* 10 fatigat *e*[1] 15 eius *sup. lin. V* 16 coniunctionem *V* multiplicarentur *V*[1] *e* 17 essent *ꝑ* 20 enim *sup. lin. e* 24 siasotialē *e*[1] 27 caritis *V*[1] 29 et *sup. lin. V*

iungebantur. Sic et Eua uxor eius utrique sexui filiorum fuit et socrus et mater; quae si duae feminae fuissent, mater altera et socrus altera, copiosius se socialis dilectio conligaret. Ipsa denique iam soror, quod etiam uxor fiebat, duas tenebat una necessitudines; quibus per singulas distributis, ut altera esset soror, altera uxor, hominum numero socialis propinquitas augeretur. Sed hoc unde fieret tunc non erat, quando nisi fratres et sorores ex illis duobus primis nulli homines erant. Fieri ergo debuit quando potuit, ut existente copia inde ducerentur uxores, quae non erant iam sorores, et non solum illud ut fieret nulla necessitas esset, uerum etiam si fieret nefas esset. Nam si et nepotes primorum hominum, qui iam consobrinas poterant accipere coniuges, sororibus matrimonio iungerentur, non iam duae, sed tres in homine uno necessitudines fierent, quae propter caritatem numerosiore propinquitate nectendam disseminari per singulos singulae debuerunt. Esset enim unus homo filiis suis, fratri scilicet sororique coniugibus, et pater et socer et auunculus; ita et uxor eius eisdem communibus filiis et mater et amita et socrus; idemque inter se filii eorum non solum essent fratres adque coniuges, uerum etiam consobrini, quia et fratrum filii. Omnes autem istae necessitudines, quae uni homini tres homines conectebant, nouem conecterent, si essent in singulis singulae, ut unus homo haberet alteram sororem, alteram uxorem, alteram consobrinam, alterum patrem, alterum auunculum, alterum socerum, alteram matrem, alteram amitam, alteram socrum; adque ita se non in paucitate coartatum, sed latius adque numerosius propinquitatibus crebris uinculum sociale diffunderet.

Quod humano genere crescente et multiplicato etiam inter inpios deorum multorum falsorumque cultores sic obseruari

4 quae b^2 duos *V* 11 istud *v* 12 esset ụẹrụm ẹṭ Nam *ex antecedentibus repetit. V* si ex nepotibus *a* 18 abunculus *V et sic l. 25* uxores eisdem *V* 19 eisdemque *e* iidemque *v* 21 qui *e* 27 cohartatum *V;* coarctatum *v*

cernimus, ut, etiamsi peruersis legibus permittantur fraterna coniugia, melior tamen consuetudo ipsam malit exhorrere licentiam, et cum sorores accipere in matrimonium primis humani generis temporibus omnino licuerit, sic auersetur, quasi numquam licere potuerit. Ad humanum enim sensum uel adliciendum uel offendendum mos ualet plurimum; qui cum in hac causa inmoderationem concupiscentiae coherceat, eum dissignari adque corrumpi merito esse nefarium iudicatur. Si enim est iniquum auiditate possidendi transgredi limitem agrorum, quanto est iniquius libidine concumbendi subuertere limitem morum! Experti autem sumus in conubiis consobrinarum etiam nostris temporibus propter gradum propinquitatis fraterno gradui proximum quam raro per mores fiebat, quod fieri per leges licebat, quia id nec diuina prohibuit et nondum prohibuerat lex humana. Verum tamen factum etiam licitum propter uicinitatem horrebatur inliciti et, quod fiebat cum consobrina, paene cum sorore fieri uidebatur; quia et ipsi inter se propter tam propinquam consanguinitatem fratres uocantur et paene germani sunt. Fuit autem antiquis patribus religiosae curae, ne ipsa propinquitas se paulatim propaginum ordinibus dirimens longius abiret et propinquitas esse desisteret, eam nondum longe positam rursus matrimonii uinculo conligare et quodam modo reuocare fugientem. Unde iam pleno hominibus orbe terrarum, non quidem sorores ex patre uel matre uel ex ambobus suis parentibus natas, sed tamen amabant de suo genere ducere uxores. Verum quis dubitet honestius hoc tempore etiam consobrinorum prohibita esse coniugia? non solum secundum ea, quae disputauimus, propter multiplicandas adfinitates, ne habeat duas necessitudines una persona, cum duae possint eas habere et numerus propinquitatis augeri; sed etiam quia nescio quo modo inest humanae

2 ipsamq' *V* 4 humanis *V* 6 adliciendum, *in marg.* illiciendū, *e* 9 iniquum est *v* inicum *V* 11 autem] enim *V* conubis V^1 13 fiebant *V* 16 et hoc, *in marg.* et quod, *e* 21 ordinum V^1 22 uinculum V^1

uerecundiae quiddam naturale adque laudabile, ut, cui debet causa propinquitatis reuerendum honorem, ab ea contineat, quamuis generatricem, tamen libidinem, de qua erubescere uidemus et ipsam pudicitiam coniugalem.

Copulatio igitur maris et feminae, quantum adtinet ad genus mortalium, quoddam seminarium est ciuitatis; sed terrena ciuitas generatione tantummodo, caelestis autem etiam regeneratione opus habet, ut noxam generationis euadat. Utrum autem aliquod fuerit, uel si fuit, quale fuerit corporale adque uisibile regenerationis signum ante diluuium, sicut Abrahae circumcisio postea est imperata, sacra historia tacet. Sacrificasse tamen Deo etiam illos antiquissimos homines non tacet; quod et in duobus primis fratribus claruit, et Noe post diluuium, cum de arca fuisset egressus, hostias Deo legitur immolasse. De qua re in praecedentibus libris iam diximus, non ob aliud daemones adrogantes sibi diuinitatem deosque se credi cupientes sibi expetere sacrificium et gaudere huius modi honoribus, nisi quia uerum sacrificium uero Deo deberi sciunt.

CAPUT XVII.

De duobus ex uno genitore procreatis patribus adque principibus.

Cum ergo esset Adam utriusque generis pater, id est et cuius series ad torrenam, et cuius series ad caelestem pertinet ciuitatem, occiso Abel adque in eius interfectione commendato mirabili sacramento facti sunt duo patres singulorum generum, Cain et Seth, in quorum filiis, quos commemorari oportebat, duarum istarum ciuitatum in genere mortalium euidentius indicia clarere coeperunt. Cain quippe genuit Enoch, in cuius nomine condidit ciuitatem, terrenam scilicet, non peregrinantem

14 Gen. 8, 20

1 ut, *in marg.* et, *e*   quidelicet, *e*   2 uerecundum *p*   continuat *e*   7 etiam *om.* *Va*   9 si fuerit quale fuerit *V*   21 duorum patribus *p*

in hoc mundo, sed in eius temporali pace ac felicitate quiescentem. Cain autem interpretatur possessio; unde dictum est, quando natus est, siue a patre siue a matre eius: Adquisiui hominem per Deum. Enoch uero dedicatio; hic enim dedicatur terrena ciuitas, ubi conditur, quoniam hic habet eum, quem intendit et adpetit, finem. Porro ille Seth interpretatur resurrectio et Enos filius eius interpretatur homo; non sicut Adam. Et ipsum enim nomen homo interpretatur; sed commune perhibetur esse in illa lingua, id est Hebraea, masculo et feminae. Nam sic de illo scriptum est: Masculum et feminam fecit illos et benedixit illos et cognominauit nomen eorum Adam. Unde non ambigitur sic appellatam fuisse feminam Euam proprio nomine, ut tamen Adam, quod interpretatur homo, nomen esset amborum. Enos autem sic interpretatur homo, ut hoc non posse feminam nuncupari periti linguae illius adseuerent, tamquam filius resurrectionis, ubi non nubent neque uxores ducent. Non enim erit ibi generatio, cum illuc perduxerit regeneratio. Quare et hoc non incassum notandum arbitror, quod in eis generationibus, quae propagantur ex illo qui est appellatus Seth, cum genuisse filios filiasque dicantur, nulla ibi genita nominatim femina expressa est; in his autem, quae propagantur ex Cain, in ipso fine, quo usque pertendunt, nouissima femina genita nominatur. Sic enim legitur: Mathusael genuit Lamech; et sumsit sibi Lamech duas uxores, nomen uni Ada et nomen secundae Sella, et peperit Ada Iobel; hic erat pater habitantium in tabernaculis pecuariorum.

3 Gen. 4, 1 10 Gen. 5 2 17 Lc. 20. 35 25 Gen. 4, 18 sqq.

5 hic *sup. lin.* *V* 6 attendit *V*[1] sed *V*[1] 7 resurr. interpretatur *v* 8 interpr. homo *v* 19 non ut puto *V*[2] *a b*; non puto *ρ*[1] 24 pertendunt *V e p r ρ α f*; pertenduntur *b*; protenduntur *a v* 25 matthusael *V*; matussael *a*; matusale *p r* 27 secundi *V*[1]; secunde *V*[2]

Et nomen fratris eius Iobal; hic fuit qui ostendit psalterium et citharam. Sella autem peperit et ipsa Tobel; et erat malleator aerarius aeramenti et ferri. Soror autem Tobel Noemma. Huc usque porrectae sunt generationes ex Cain, quae sunt omnes ab Adam octo adnumerato ipso Adam, septem scilicet usque ad Lamech, qui duarum maritus uxorum fuit, et octaua est generatio in filiis eius, in quibus commemoratur et femina. Ubi eleganter significatum est terrenam ciuitatem usque in sui finem carnales habituram generationes, quae marium feminarumque coniunctione proueniunt. Unde et ipsae, quod praeter Euam nusquam reperitur ante diluuium, nominibus propriis exprimuntur uxores illius hominis, qui nominatur hic nouissimus pater. Sicut autem Cain, quod interpretatur possessio, terrenae conditor ciuitatis, et filius eius, in cuius nomine condita est, Enoch, quod interpretatur dedicatio, indicat istam ciuitatem et initium et finem habere terrenum, ubi nihil speratur amplius, quam in hoc saeculo cerni potest: ita Seth, quod interpretatur resurrectio, cum sit generationum seorsus commemoratarum pater, quid de filio eius sacra haec historia dicat, intuendum est.

CAPUT XVIII.

Quid significatum sit in Abel et Seth et Enos, quod appareat ad Christum et corpus eius, id est ecclesiam, pertinere.

Et Seth, inquit, natus est filius, et nominauit nomen eius Enos; hic sperauit inuocare nomen Domini Dei. Nempe clamat adtestatio ueritatis. In spe igitur uiuit homo

25 Gen. 4, 26

1 i/bal, *post* i *perforata est membrana, V;* iobal *e b Domb.;* iubal *a p r v* 2 autem *om. p* 3 4 tobel *V e p* tubal *a;* iobel *b;* Thobel *v Domb.* malleator aerarius *p α Domb.;* mall. et aerar. *V a b e r ρ ϝ;* aerar. et mall. *v* 4 noemma *V e r ρ α ϝ;* noema *a b p v* huc *a b e p v;* hoc *V r ρ α Domb.* 19 seorsum *v* commemoraturum *V*[1] 25 eius nomen *v*

filius resurrectionis; in spe uiuit, quamdiu peregrinatur hic, ciuitas Dei, quae gignitur ex fide resurrectionis Christi. Ex duobus namque illis hominibus, Abel, quod interpretatur luctus, et eius fratre Seth, quod interpretatur resurrectio, mors Christi et uita eius ex mortuis figuratur. Ex qua fide gignitur hic ciuitas Dei, id est homo, qui sperauit inuocare nomen Domini Dei. Spe enim salui facti sumus, ait apostolus. Spes autem quae uidetur, non est spes. Quod enim uidet quis, quid sperat? Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam exspectamus. Nam quis uacare hoc existimet ab altitudine sacramenti? Numquid enim Abel non sperauit inuocare nomen Domini Dei, cuius sacrificium scriptura tam acceptum Deo fuisse commemorat? Numquid ipse Seth non sperauit inuocare nomen Domini Dei, de quo dictum est: Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro Abel? Quur ergo huic proprie tribuitur, quod piorum omnium intellegitur esse commune, nisi quia oportebat in eo, qui de patre generationum in meliorem partem, hoc est supernae ciuitatis, separatarum, primus commemoratur exortus, praefigurari hominem, id est hominum societatem, quae non secundum hominem in re felicitatis terrenae, sed secundum Deum uiuit in spe felicitatis aeternae? Nec dictum est: 'Hic sperauit in Dominum Deum', aut: 'Hic inuocauit nomen Domini Dei', sed: sperauit, inquit, inuocare nomen Domini Dei. Quid sibi hoc uult: Sperauit inuocare, nisi quia prophetia est exorturum populum, qui secundum electionem gratiae inuocaret nomen Domini Dei? Hoc est, quod per alium prophetam dictum apostolus de hoc populo intel-

7 Rom. 8, 24 sq. 15 Gen. 4, 25

2 quae *sup. lin. V* resurr.] generationis *e* 8 spes *om. e* 9 quid sperat *V a b p r v;* quid et sper. *e ρ α* 19 separatorum *V*¹ commemorator *V* 20 exhortus *V* profigurari *V*¹ 23 hic *ante* inuoc. *om. b* 24 sed sperauit ... Dei *m. 1 sup. lin. V; m. uet. in marg. p; om. a* sed sperauit *b e r ρ f;* sed: Hic sper. *v* 25 sibi *om. a*¹ 28 dictum est *V*

legit ad Dei gratiam pertinente: Et erit, omnis qui inuocauerit nomen Domini saluus erit. Hoc ipsum enim quod dicitur: Et nominauit nomen eius Enos, quod interpretatur homo, ac deinde additur: Hic sperauit inuocare nomen Domini Dei, satis ostenditur, quod non in se ipso spem ponere debeat homo; maledictus enim omnis (sicut alibi legitur), qui spem suam ponit in homine, ac per hoc nec in se, ut sit ciuis alterius ciuitatis, quae non secundum filium Cain dedicatur hoc tempore, id est mortalis huius saeculi labente transcursu, sed in illa inmortalitate beatitudinis sempiternae.

CAPUT XVIIII.

De significatione, quae in Enoch translatione monstratur.

Nam et ista propago, cuius est pater Seth, in ea generatione habet dedicationis nomen, quae septima est ex Adam adnumerato Adam. Septimus enim ab illo natus est Enoch, quod interpretatur dedicatio. Sed ipse est ille translatus, quoniam placuit Deo, et insigni numero in ordine generationum, quo sabbatum consecratum est, septimo scilicet ab Adam. Ab ipso autem patre istarum generationum, quae discernuntur a progenie Cain, id est a Seth, sextus est; quoto die factus est homo et consummauit Deus omnia opera sua. Sed huius Enoch translatio nostrae dedicationis est praefigurata dilatio. Quae quidem iam facta est in Christo capite nostro, qui sic resurrexit, ut non moriatur ulterius, sed etiam ipse translatus est; restat autem altera dedicatio uniuersae domus, cuius ipse

1 Rom. 10, 13; Ioel. 2, 32 7 Hierem. 17, 5

1 pertinentē *e p* Et erit] etenim *p* (*cf. uulg.* omnis enim) omnis quicumque *a v* 2 enim ipsum *v* 7 in homine *V a b e p r v;* in hominem *p a f* 10 habente *V*[1] illammortalitate *V* mortalit. *e* 16 ex adam *V a b p Domb.;* ab adam *e v* 17 notus *V* 21 patrem *V* 22 a *om. p* propagine *v* 24 translatione *a, sic scribendum esse suspicatur Domb.*

Christus est fundamentum, quae differtur in finem, quando erit omnium resurrectio non moriturorum amplius. Siue autem domus Dei dicatur siue templum Dei siue ciuitas Dei, id ipsum est nec abhorret a Latini eloquii consuetudine. Nam et Vergilius imperiosissimam ciuitatem domum appellat Assaraci, Romanos uolens intellegi, qui de Assaraco per Troianos originem ducunt; et domum Aeneae eosdem ipsos, quia eo duce Troiani cum Italiam uenissent ab eis condita est Roma. Imitatus namque est poeta ille litteras sacras, in quibus dicitur domus Iacob iam ingens populus Hebraeorum.

CAPUT XX.

De eo, quod Cain successio in octo ab Adam generationes clauditur, et in posteris ab eodem patre Adam Noe decimus inuenitur.

Dicet aliquis: 'Si hoc intendebat scriptor huius historiae in commemorandis generationibus ex Adam per filium eius Seth, ut per illas perueniret ad Noe, sub quo factum est diluuium, a quo rursus contexeretur ordo nascentium, quo perueniret ad Abraham, a quo Matthaeus euangelista incipit generationes, quibus ad Christum peruenit aeternum regem ciuitatis Dei: quid intendebat in generationibus ex Cain et quo eas perducere uolebat?' Respondetur: Usque ad diluuium, quo totum illud genus terrenae ciuitatis absumtum est, sed reparatum est ex filiis Noe. Neque enim deesse poterit haec terrena ciuitas societasque hominum secundum hominem uiuentium usque ad huius saeculi finem, de quo Dominus ait: Filii saeculi huius generant et generantur. Ciuitatem uero Dei peregrinantem in hoc saeculo regeneratio perducit ad alterum saeculum, cuius filii nec generant nec gene-

5 Aen. I, 284; III, 97 27 Lc. 20, 34

7 qui *e* 9 sacras litt. *v* 10 iam *V a b e ρ α ϝ*; nam *p r*; tam *v* 12 ab Adam] abraham *p* 15 dicit *a* auctor *ρ* 21 tendebat *e* 23 adsumptum *e* 24 est *om. v* 27 huius saec. *v*

rantur. Hic ergo generari et generare ciuitati utrique commune est; quamuis Dei ciuitas habeat etiam hic multa ciuium milia, quae ab opere generandi se abstineant; sed habet etiam illa ex imitatione quadam, licet errantium. Ad eam namque pertinent etiam, qui deuiantes ab huius fide diuersas haereses condiderunt; secundum hominem quippe uiuunt, non secundum Deum. Et Indorum gymnosophistae, qui nudi perhibentur philosophari in solitudinibus Indiae, cibi esu et a generando se cohibent. Non est enim hoc bonum, nisi cum fit secundum fidem summi boni, qui Deus est. Hoc tamen nemo fecisse ante diluuium reperitur; quando quidem etiam ipse Enoch septimus ab Adam, qui translatus refertur esse non mortuus, genuit filios et filias antequam transferretur; in quibus fuit Mathusalam, per quem generationum memorandarum ordo transcurrit.

Quur ergo tanta paucitas successionum commemoratur in generationibus ex Cain, si eas usque ad diluuium perduci oportebat, nec erat diuturna aetas praeueniens pubertatem, quae centum uel amplius annos uacaret a fetibus? Nam si non intendebat auctor libri huius aliquem, ad quem necessario perduceret seriem generationum, sicut in illis, quae ueniunt de semine Seth, intendebat peruenire ad Noe, a quo rursus ordo necessarius sequeretur: quid opus erat praetermittere primogenitos filios, ut perueniretur ad Lamech, in cuius filiis finitur illa contextio, octaua generatione scilicet ex Adam, septima ex Cain, quasi esset inde aliquid deinceps conectendum, unde perueniretur uel ad Israeliticum populum, in quo caelesti ciuitati etiam terrena Hierusalem figuram pro-

3 abstinent *v* habeat *e* 8 cibi esu *scripsi;* ciues eius sunt *mss. v Domb.;* continentes sunt *Gloss. Salom. (G. Loewe, Misc. crit. in Act. societ. philol. Lips. V, pag. 335)* 9 Non enim est *v* enim *om. V* 10 est Deus *v* nemo *sup. lin. V* 12 non *om. e* 16 memoratur *V* 17 eis *e*[1] 20 ad quem *om. e*[1] 22 de *om. e* intendebant *e* 24 quuius (e *sup.*) *V* 26 in qua si *e* aliquid inde *e* 27 peruenitur *e*[1]

pheticam praebuit, uel ad Christum secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus in saecula, supernae Hierusalem fabricator adque regnator, cum tota progenies Cain diluuio sit deleta? Unde uideri potest in eodem ordine generationum primogenitos fuisse commemoratos. Quur ergo tam pauci sunt? Non enim usque ad diluuium tot esse potuerunt, non uacantibus usque ad centenariam pubertatem patribus ab officio generandi, si non erat tunc proportione longaeuitatis illius etiam sera pubertas. Ut enim peraeque triginta annorum fuerint, cum filios generare coeperunt, octiens triceni (quoniam octo sunt generationes cum Adam et cum eis quos genuit Lamech) ducenti et quadraginta sunt anni: num itaque toto deinde tempore usque ad diluuium non generauerunt? Qua tandem causa, qui haec scripsit, generationes commemorare noluit quae sequuntur? Nam ex Adam usque ad diluuium conputantur anni secundum codices nostros duo milia ducenti sexaginta duo; secundum Hebraeos autem mille sescenti quinquaginta sex. Ut ergo istum numerum minorem credamus esse ueriorem, de mille sescentis quinquaginta sex annis ducenti quadraginta detrahantur: numquid credibile est per mille quadringenṭos, et quod excurrit, annos, qui restant usque diluuium, progeniem Cain a generationibus uacare potuisse?

Sed qui ex hoc mouetur, meminerit, cum quaererem, quo modo credendum sit antiquos illos homines per tam multos annos a gignendis filiis cessare potuisse, duobus modis istam solutam esse quaestionem: aut de sera pubertate, proportione tam longae uitae, aut de filiis qui commemorantur in generationibus, quod non fuerint primogeniti, sed hi, per quos ad

1 Rom. 9, 5

4 ịṇ dilu. *e* 8 patris *e* obfitio *e* 9 per ea quẹ *a;* peraquạe *e* 10 fuerit *V* 12 et *om. p ρ* 18 sex *sup. lin. V* 22 *et p. 103, 7* usque *V r ρ Domb.;* usque ad *a b e p v* 22 cain generationibus, *omisso* progeniem *et a, p* 24 in hoc, *in marg.* ex hoc, *e*

eum, quem intendebat auctor libri, poterat perueniri, sicut ad Noe in generationibus Seth. Proinde in generationibus Cain, si non occurrit qui deberet intendi, ad quem praetermissis primogenitis per eos, qui commemorati sunt, perueniri oportebat, sera pubertas intellegenda restabit, ut aliquanto post centum annos puberes habilesque ad gignendum facti fuerint, ut ordo generationum per primogenitos curreret et usque diluuium ad numerum annorum tantae quantitatis occurreret. Quamuis fieri possit, ut propter aliquam secretiorem causam, quae me latet, usque ad Lamech et eius filios generationum perueniente contextu commendaretur haec ciuitas, quam dicimus esse terrenam, ac deinde cessaret scriptor libri commemorare ceteras, quae usque ad diluuium esse potuerunt. Potest et illa esse causa, quur non ordo generationum per primogenitos duceretur, ut necesse non sit in illis hominibus tam seram credere pubertatem, quod scilicet eadem ciuitas, quam Cain in nomine Enoch filii sui condidit, longe lateque regnare potuerit et reges habere non simul plures, sed suis aetatibus singulos, quos genuissent sibi successuros quicumque regnassent. Horum regum primus esse potuit ipse Cain, secundus filius eius Enoch, in cuius nomine, ubi regnaretur, condita est ciuitas; tertius Gaidad, quem genuit Enoch; quartus Meuia, quem genuit Gaidad; quintus Mathusael, quem genuit Meuia; sextus Lamech, quem genuit Mathusael, qui est septimus ab Adam per Cain. Non autem erat consequens, ut primogeniti regum regnantibus succederent patribus, sed quos regnandi meritum propter uirtutem terrenae utilem ciuitati uel sors aliqua reperiret, uel ille potissimum succederet patri hereditario quodam iure regnandi, quem prae ceteris filiis

1 perueniri *V Domb.*; peruenire *a b e p v* 2 Seth .. generationibus *om. e* 9 posset *e* 14 causa esse *b* 18 potuerint *V* 22 gaidad *V b v*; gaidat *ρ α f*; gaid *e*; guidad *p*; guidat *r*; iareth *a* 23 meuia *V b e p ρ α f*; meuida *a*; Manihel *v* gaid. ad quintus *e* mathusal/, e *eras.*, *V* 24 septimus est *v* 26 in regnum *a v* quibus, *in marg.* quos, *e*

dilexisset. Potuit autem uiuente adhuc Lamech adque regnante fieri diluuium, ut ipsum cum aliis omnibus hominibus, exceptis qui in arca fuerunt, quem perderet inueniret. Neque enim mirandum est, si uaria quantitate numerositatis annorum interposita per tam longam aetatem ab Adam usque diluuium non aequalis numeri generationes habuit utraque progenies, sed per Cain septem, per Seth autem decem; septimus est enim, ut iam dixi, ab Adam Lamech, decimus Noe; et ideo non unus filius Lamech, sicut in ceteris superius, sed plures commemorati sunt, quia incertum erat quis ei fuisset mortuo successurus, si regnandi tempus inter ipsum et diluuium remansisset.

Sed quoquo modo se habeat siue per primogenitos siue per reges ex Cain generationum ordo decurrens, illud mihi nullo pacto praetereundum silentio uidetur, quod, cum Lamech septimus ab Adam fuisset inuentus, tot eius adnumerati sunt filii, donec undenarius numerus inpleretur, quo significatur peccatum. Adduntur enim tres filii et una filia. Uxores autem aliud possunt significare, non hoc quod nunc commendandum uidetur. Nunc enim de generationibus loquimur; illae uero unde sint genitae, tacitum est. Quoniam ergo lex denario numero praedicatur, unde est memorabilis ille decalogus, profecto numerus undenarius, quoniam transgreditur denarium, transgressionem legis ac per hoc peccatum significat. Hinc est quod in tabernaculo testimonii, quod erat in itinere populi Dei uelut templum ambulatorium, undecim uela cilicina fieri praecepta sunt. In cilicio quippe recordatio est peccatorum propter haedos ad sinistram futuros; quod confitentes in cilicio prosternimur tamquam dicentes quod in psalmo

25 Exod. 26, 7

2 fieri] filii *e* 3 in arca] natura *e* 4 numerositas *e*[1] 5 ab adam *sup. lin. e* usque *V ρ;* usque ad *a b e p v* 10 fuerat *ρ* 11 si *ex* in *corr. V* 13 quomodo *b* 15 uideretur *V* 20 nec enim *e* 24 transgressio *e* 25 est] enim *e* 28 prohedes (o *sup. lin.*) *V*

scriptum est: Et peccatum meum ante me est semper. Progenies ergo ex Adam per Cain sceleratum undenario numero finitur, quo peccatum significatur; et ipse numerus femina clauditur, a quo sexu initium factum est peccati, per quod omnes morimur. Commissum est autem, ut et uoluptas carnis, quae spiritui resisteret, sequeretur. Nam et ipsa filia Lamech Noemma uoluptas interpretatur. Per Seth autem ab Adam usque ad Noe denarius insinuatur legitimus numerus. Cui Noe tres adiciuntur filii, unde uno lapso duo benedicuntur a patre, ut remoto reprobo et probatis filiis ad numerum additis etiam duodenarius numerus intimetur, qui et in patriarcharum et in apostolorum numero insignis est, propter septenarii partes alteram per alteram multiplicatas. Nam ter quaterni uel quater terni ipsum faciunt. His ita se habentibus uideo considerandum et commemorandum, ista utraque progenies, quae distinctis generationibus duas insinuat ciuitates, unam terrigenarum, alteram regeneratorum, quo modo postea sic commixta fuerit adque confusa, ut uniuersum genus humanum exceptis octo hominibus diluuio perire mereretur.

CAPUT XXI.

Qua ratione commemorato Enoch, qui fuit filius Cain, totius generationis eius usque ad diluuium sit continuata narratio; commemorato autem Enos, qui fuit filius Seth, ad conditionis humanae principium sit reditum.

Primo autem intuendum est, quem ad modum, cum ex Cain generationes enumerarentur, commemorato ante ceteros

1 Ps. 50, 5

1 ante], *in marg.* contra, *e* 6 in spui, *lectionibus* in spiritu *et* spiritui *confusis, e* 7 noemma *V e p ρ ϝ*; noema *a b v* uoluntas *p* 10 ad neruum *V* 13 per alteram *sup. lin. e* 14 se *om. e* 17 una *e* 18 sic] sit V^1, si e^1 19 perire mereretur *V a* e^2; perimeretur *b* e^1 *p ρ ϝ* perire meretur diluuio *v* 23 a commemorato enoch qui filius seth *p* 26 est *om.* e^1 27 VII generationes *b* enumerentur *V*

posteros eius illo, in cuius nomine condita est ciuitas, id est Enoch, contexti sunt ceteri usque ad illum finem, de quo locutus sum, donec illud genus adque uniuersa propago diluuio deleretur; cum uero filius Seth unus commemoratus fuisset Enos, nondum usque ad diluuium additis ceteris articulus quidam interponitur et dicitur: Hic liber natiuitatis hominum, qua die fecit Deus Adam, ad imaginem Dei fecit illum. Masculum et feminam fecit illos, et benedixit illos, et cognominauit nomen eorum Adam, qua die fecit illos. Quod mihi uidetur ad hoc interpositum, ut hinc rursus inciperet ab ipso Adam dinumeratio temporum, quam noluit facere, qui haec scripsit, in ciuitate terrena; tamquam eum Deus sic commoneret, ut non conputaret. Sed quare hinc reditur ad istam recapitulationem, postea quam commemoratus est filius Seth, homo qui sperauit inuocare nomen Domini Dei, nisi quia sic oportebat istas duas proponere ciuitates, unam per homicidam usque ad homicidam (nam et Lamech duabus uxoribus suis se perpetrasse homicidium confitetur), alteram per eum, qui sperauit inuocare nomen Domini Dei? Hoc est quippe in hoc mundo peregrinantis ciuitatis Dei totum adque summum in hac mortalitate negotium, quod per unum hominem, quem sane occisi resurrectio genuit, commendandum fuit. Homo quippe ille unus totius supernae ciuitatis est unitas, nondum quidem conpleta, sed praemissa ista prophetica praefiguratione conplenda. Filius ergo Cain, hoc est filius possessionis, (cuius nisi terrenae?) habeat nomen in ciuitate terrena, quia in eius nomine condita est. De his est enim, de quibus cantatur in psalmo:

6 Gen. 5, 1 sq. 16 Gen. 4, 26 18 Gen. 4, 23

1 in *om.* *e* 4 commemoratur fuisse *V* 6 quidem *V*¹ 13 tamquam eum deus sic commoneret *p;* tamquam eam (ea *V*) deus sic commemoraret *V rell. v Domb.* 18 suis se] fuisse *V*¹ 23 unius *V* 26 cainhoc filius *omisso* est *e* 27 quia *V a b e p r ρ α Domb.;* qui *f;* quae *v* in *om.* *p* 28 etenim est *e*

Inuocabunt nomina eorum in terris ipsorum; propter quod sequitur eos quod in alio psalmo scriptum est: Domine, in ciuitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges. Filius autem Seth, hoc est filius resurrectionis, speret inuocare nomen Domini Dei; eam quippe societatem hominum praefigurat quae dicit: Ego autem sicut oliua fructifera in domo Dei speraui in misericordia Dei; uanas autem glorias famosi in terra nominis non requirat; beatus est enim uir, cuius est nomen Domini spes eius, et non respexit in uanitates et insanias mendaces. Propositis itaque duabus ciuitatibus, una in re huius saeculi, altera in spe Dei, tamquam ex communi, quae aperta est in Adam, ianua mortalitatis egressis, ut procurrant et excurrant ad discretos proprios ac debitos fines, incipit dinumeratio temporum; in qua et aliae generationes adiciuntur, facta recapitulatione ex Adam, ex cuius origine damnata, ueluti massa una meritae damnationi tradita, facit Deus alia in contumeliam uasa irae, alia in honorem uasa misericordiae, illis reddens quod debetur in poena, istis donans quod non debetur in gratia; ut ex ipsa etiam conparatione uasorum irae superna ciuitas discat, quae peregrinatur in terris, non fidere libertate arbitrii sui, sed speret inuocare nomen Domini Dei. Quoniam uoluntas in natura, quae facta est bona a Deo bono, sed mutabilis ab inmutabili, quia ex nihilo, et a bono potest declinare, ut faciat malum, quod fit libero arbitrio, et a malo, ut faciat bonum, quod non fit sine diuino adiutorio.

3 eorum *V a b ρ*; illorum *α*; ipsorum *e p v* nihil *α ƒ* 9 est enim *mss.*; est *om. v* est *post* cuius *om.* *e*[1] 10 ipsius *e* 15 aliae adae *e* 17 ueluti (x superscr.) *V* facit *V a*[1] *b Domb.*; fecit *a*[2] *e p r v* 18 contumelia *V* honore *V* 23 dei sui *ρ* immatura *V*[1] 24 sed *superscripto corr. m.* et *V*

CAPUT XXII.

De lapsu filiorum Dei alienigenarum mulierum amore captorum, unde et omnes exceptis octo hominibus diluuio perire meruerunt.

Hoc itaque libero uoluntatis arbitrio genere humano progrediente adque crescente facta est permixtio et iniquitate participata quaedam utriusque confusio ciuitatis. Quod malum a sexu femineo causam rursus inuenit; non quidem illo modo quo ab initio (non enim cuiusquam etiam tunc fallacia seductae illae feminae persuaserunt peccatum uiris); sed ab initio quae prauis moribus fuerant in terrena ciuitate, id est in terrigenarum societate, amatae sunt a filiis Dei, ciuibus scilicet peregrinantis in hoc saeculo alterius ciuitatis, propter pulchritudinem corporis. Quod bonum Dei quidem donum est; sed propterea id largitur etiam malis, ne magnum bonum uideatur bonis. Deserto itaque bono magnó et bonorum proprio lapsus est factus ad bonum minimum, non bonis proprium, sed bonis malisque commune; ac sic filii Dei filiarum hominum amore sunt capti, adque ut eis coniugibus fruerentur, in mores societatis terrigenae defluxerunt, deserta pietate, quam in sancta societate seruabant. Sic enim corporis pulchritudo, a Deo quidem factum, sed temporale carnale infimum bonum, male amatur postposito Deo, aeterno interno sempiterno bono, quem ad modum iustitia deserta et aurum amatur ab auaris, nullo peccato auri, sed hominis. Ita se habet omnis creatura. Cum enim bona sit, et bene amari potest et male: bene scilicet ordine custodito, male ordine perturbato. Quod in laude quadam Cerei breuiter uersibus dixi:

> Haec tua sunt, bona sunt, quia tu bonus ista creasti.
> Nil nostrum est in eis, nisi quod peccamus amantes
> Ordine neglecto pro te, quod conditur abs te.

12 Gen. 6, 2

12 sunt amatae *e* 13 scilicet dei *e* 14 quidem dei *e* donum] bonum *V* 16 magno bono *v* 21 seruabunt *e* 25 abaris, *in marg.* ab auaris, *e* 26 potest amari *v* 27 si licet *e*[1] 30 nihil *V*[2]

Creator autem si ueraciter ametur, hoc est si ipse, non aliud pro illo quod non est ipse, ametur, male amari non potest. Nam et amor ipse ordinate amandus est, quo bene amatur quod amandum est, ut sit in nobis uirtus qua uiuitur bene. Unde mihi uidetur, quod definitio breuis et uera uirtutis ordo est amoris; propter quod in sancto cantico canticorum cantat sponsa Christi, ciuitas Dei: Ordinate in me caritatem. Huius igitur caritatis, hoc est dilectionis et amoris, ordine perturbato Deum filii Dei neglexerunt et filias hominum dilexerunt. Quibus duobus nominibus satis ciuitas utraque discernitur. Neque enim et illi non erant filii hominum per naturam; sed aliud nomen coeperant habere per gratiam. Nam in eadem scriptura, ubi dicti sunt dilexisse filias hominum filii Dei, idem dicti sunt etiam angeli Dei. Unde illos multi putant non homines fuisse, sed angelos.

CAPUT XXIII.

An credendum sit angelos substantiae spiritalis amore speciosarum mulierum captos earundem inisse coniugia, ex quibus gigantes sint creati.

Quam quaestionem nos transeunter commemoratam in tertio huius operis libro reliquimus insolutam, utrum possint angeli, cum spiritus sint, corporaliter coire cum feminis. Scriptum est enim: Qui facit angelos suos spiritus, id est eos, qui natura spiritus sunt, facit esse angelos suos, iniungendo eis officium nuntiandi. Qui enim Graece dicitur ἄγγελος, quod nomen Latina declinatione angelus perhibetur, Latina lingua nuntius interpretatur. Sed utrum eorum corpora consequenter adiunxerit dicendo: Et ministros suos ignem ardentem, an quod caritate tamquam igne spiritali feruere debeant ministri eius, ambiguum est. Apparuisse tamen hominibus an-

7 Cant. 2, 4 20 c. 5 I, p. 114, 1 23 Ps. 103, 4

3 quod *V e* 4 ut... uirtus *om. e*[1] 11 et *om. p* 12 coeperunt *a ρ*; acceperant *p* nam et *b* 14 iidem *v*; id est *e* 25 angelos *mss.* 28 aduixerit *V*[1] 30 appar//(i)usse, at *ut uidetur erasis*, *V*

gelos in talibus corporibus, ut non solum uideri, uerum etiam tangi possent, eadem ueracissima scriptura testatur. Et quoniam creberrima fama est multique se expertos uel ab eis, qui experti essent, de quorum fide dubitandum non esset, audisse confirmant, Siluanos et Panes, quos uulgo incubos uocant, inprobos saepe extitisse mulieribus et earum adpetisse ac peregisse concubitum; et quosdam daemones, quos Dusios Galli nuncupant, adsidue hanc inmunditiam et tentare et efficere, plures talesque adseuerant, ut hoc negare inpudentiae uideatur: non hinc aliquid audeo definire, utrum aliqui spiritus elemento aerio corporati (nam hoc elementum etiam cum agitatur flabello sensu corporis tactuque sentitur) possint hanc etiam pati libidinem, ut, quo modo possunt, sentientibus feminis misceantur. Dei tamen angelos sanctos nullo modo illo tempore sic labi potuisse crediderim; nec de his dixisse apostolum Petrum: Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed carceribus caliginis inferi retrudens tradidit in iudicio puniendos reseruari; sed potius de illis, qui primum apostatantes a Deo cum diabolo suo principe ceciderunt, qui primum hominem per inuidiam serpentina fraude deiecit. Angelos autem fuisse etiam Dei homines nuncupatos eadem scriptura sancta locupletissima testis est. Nam et de Iohanne scriptum est: Ecce mitto angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit uiam tuam, et Malachiel propheta propria quadam, id est proprie sibi inpertita gratia dictus est angelus.

16 2. Petr. 2, 4 23 Mr. 1, 2 25 Malach. 2, 7

2 ueracissima *V*; uerissima *rell. v* 3 se *sup. lin. V* experto *V*[1] 4 fideṃ *V* esset *V a e*[1] *p Domb.*; est *b*, *e in marg.*, *v* 5 siluanus *V* panes *V e*[1] *ρ α f Domb.*; panos *e*[2]; faunos *superscripto* ł panos *b*; faunos *a p v*; phaunos *r* incibos *V*[1] *ρ*[1] *α*[1]; incuçibos *e* 6 exptisse *e* et eas *ρ* 7 duos *a*[1] 8 appellant *a* hanc assidue *v* 13 hinc *e* etiam hanc *v* 14 miscebant *V*[1] 17 inferni *b* 19 apostiadō antes *V* diabulo *r*; zabulo *ρ Domb.* 20 principe suo *v* 24 praeparauit *V*[1] *e* 25 Malachias *v* 26 sibi proprie *v*

Verum hoc mouet quosdam, quod ex illis, qui dicti sunt angeli Dei, et ex mulieribus, quas amauerunt, non quasi homines generis nostri, sed gigantes legimus esse natos. Quasi uero corpora hominum modum nostrum longe excedentia, quod etiam supra commemoraui, non etiam nostris temporibus nata sunt. Nonne ante paucos annos, cum Romanae urbis quod a Gothis factum est adpropinquaret excidium, Romae fuit femina cum suo patre et sua matre, quae corpore quodam modo giganteo longe ceteris praemineret? Ad quam uisendam mirabilis fiebat usquequaque concursus. Et hoc erat maxime admirationi, quod ambo parentes eius nec saltem tam longi homines erant, quam longissimos uidere consueuimus. Potuerunt igitur gigantes nasci, et prius quam filii Dei, qui et angeli Dei dicti sunt, filiabus hominum, hoc est secundum hominem uiuentium, miscerentur; filii scilicet Seth filiis Cain. Nam et canonica scriptura sic loquitur, in quo libro haec legimus, cuius uerba ista sunt: Et factum est, postquam coeperunt homines multi fieri super terram, et filiae natae sunt illis; uidentes autem angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt. Et dixit Dominus Deus: Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt. Erunt autem dies eorum centum uiginti anni. Gigantes autem erant super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum, et generabant sibi; illi erant gigantes a saeculo homines nominati. Haec libri uerba diuini satis indicant iam illis diebus fuisse gigantes super terram, quando filii Dei acceperunt uxores filias homi-

17 Gen. 6, 1 sqq.

5 memorauimus non sint etiam nostris temporibus. nonne *a* 6 sunt *V b e r ρ α f Domb.*; sint *p v* 11 admirationis *e* 13 ergo *v* 15 filiis scil. *V*[1] *e* filiis *V a b e p r ρ Domb.*; filiabus *α v* 21 elęgerant *a r v* 24 illorum *V*[1] 25 super terram *codd. praeter V*; super terra *V Domb.* (*cf. infra 29 112, 4* super terram *V rell.*) 26 a[d] filiab[s]. *V*

num, cum eas amarent bonas, id est pulchras. Consuetudo quippe scripturae huius est, etiam speciosos corpore bonos uocare. Sed et postquam hoc factum est, nati sunt gigantes. Sic enim ait: Gigantes autem erant super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum. Ergo et ante in illis diebus et post illud. Quod autem ait: Et generabant sibi, satis ostendit, quod prius, antequam sic caderent filii Dei, Deo generabant, non sibi, id est non dominante libidine coeundi, sed seruiente officio propagandi; non familiam fastus sui, sed ciues ciuitatis Dei, quibus adnuntiarent tamquam angeli Dei, ut ponerent in Deo spem suam, similes illius, qui natus est de Seth, filius resurrectionis, et sperauit inuocare nomen Domini Dei; in qua spe essent cum suis posteris coheredes aeternorum bonorum et sub Deo patre fratres filiorum.

Non autem illos ita fuisse angelos Dei, ut homines non essent, sicut quidam putant, sed homines procul dubio fuisse, scriptura ipsa sine ulla ambiguitate declarat. Cum enim praemissum esset, quod uidentes angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt, mox adiunctum est: Et dixit Dominus Deus: Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt. Spiritu Dei quippe fuerant facti angeli Dei et filii Dei, sed declinando ad inferiora dicuntur homines nomine naturae, non gratiae; dicuntur et caro, desertores spiritus et deserendo deserti. Et septuaginta quidem interpretes et angelos Dei dixerunt istos et filios Dei; quod quidem non omnes codices habent, nam quidam nisi filios Dei non habent. Aquila autem, quem interpretem Iudaei ceteris anteponunt, non angelos Dei, nec filios

11 Ps. 77, 7

3 hoc *om.* *a* 6 erant ergo et ante *e*; gygantes autem erant, *omissis* et ante, *a* in illis *V a b e p ƒ v*; in *om.* *r ρ α Domb.* 9 dominante sibi *e* 17 se *V*[1] 18 ipsa *om.* *V*[1] 21 elegerant *v* 23 quippe Dei *a v* 24 angeli *om.* *e* 25 homines dicuntur *v* 28 quos *e*[1]

Dei, sed filios deorum interpretatus est. Utrumque autem uerum est. Nam et filii Dei erant, sub quo patre suorum patrum etiam fratres erant; et filii deorum, quoniam dis geniti erant, cum quibus et ipsi di erant iuxta illud psalmi: Ego dixi: Di estis et filii Excelsi omnes. Merito enim creduntur septuaginta interpretes accepisse propheticum spiritum, ut, si quid eius auctoritate mutarent adque aliter quam erat quod interpretabantur dicerent, neque hoc diuinitus dictum esse dubitaretur. Quamuis hoc in Hebraeo esse perhibeatur ambiguum, ut et filii Dei et filii deorum posset interpretari.

Omittamus igitur earum scripturarum fabulas, quae apocryphae nuncupantur, eo quod earum occulta origo non claruit patribus, a quibus usque ad nos auctoritas ueracium scripturarum certissima et notissima successione peruenit. In his autem apocryphis etsi inuenitur aliqua ueritas, tamen propter multa falsa nulla est canonica auctoritas. Scripsisse quidem nonnulla diuine illum Enoch, septimum ab Adam, negare non possumus, cum hoc in epistula canonica Iudas apostolus dicat. Sed non frustra non sunt in eo canone scripturarum, qui seruabatur in templo Hebraei populi succedentium diligentia sacerdotum, nisi quia ob antiquitatem suspectae fidei iudicata sunt, nec utrum haec essent, quae ille scripsisset, poterat inueniri, non talibus proferentibus, qui ea per seriem successionis reperirentur rite seruasse. Unde illa, quae sub eius nomine proferuntur et continent istas de gigantibus fabulas, quod non habuerint homines patres, recte a prudentibus iudicantur non ipsius esse credenda; sicut multa sub

4 Ps. 81, 6 18 Iud. 14

3 et filii .... erant *om. p* dis *V b² e ρ¹ ƒ Domb.*; diis *r*; dii *a* (ii *in ras.*), *b¹*; de his *α*; a diis *ρ² v* 9 esse *m. 2 extra lin. V*; esse dictum *v* 10 posset *V a e p r v*; possent *b¹ ρ α*; possint *b² ƒ* 11 apocrysae *V¹* 12 eo *ex* et *corr. V* 15 apocrysis *V¹* 17 diuine *Domb.*; diuinae *V e r*; diuina *a b p v* Enoch illum *v* 19 eo *sup. lin. V* 22 scripsisset perhibetur, *in marg.* scripsisse, *e* 23 eain *V* 24 rite repperirentur rite *V* 25 deligentibus fabulis *V*

nominibus et aliorum prophetarum et recentiora sub nominibus apostolorum ab haereticis proferuntur, quae omnia nomine apocryphorum ab auctoritate canonica diligenti examinatione remota sunt. Igitur secundum scripturas canonicas Hebraeas adque Christianas multos gigantes ante diluuium fuisse non dubium est, et hos fuisse ciues terrigenae societatis hominum; Dei autem filios, qui secundum carnem de Seth propagati sunt, in hanc societatem deserta iustitia declinasse. Nec mirandum est, quod etiam de ipsis gigantes nasci potuerunt. Neque enim omnes gigantes, sed magis multi utique tunc fuerunt, quam post diluuium temporibus ceteris. Quos propterea creare placuit Creatori, ut etiam hinc ostenderetur non solum pulchritudines, uerum etiam magnitudines et fortitudines corporum non magni pendendas esse sapienti, qui spiritalibus adque inmortalibus longe melioribus adque firmioribus et bonorum propriis, non bonorum malorumque communibus beatificatur bonis. Quam rem alius propheta commendans ait: Ibi fuerunt gigantes illi nominati, qui ab initio fuerunt staturosi, scientes proelium. Non hos elegit Dominus, nec uiam scientiae dedit illis; sed interierunt, quia non habuerunt sapientiam, perierunt propter inconsiderantiam.

CAPUT XXIIII.

Quo modo intellegendum sit, quod de eis, qui diluuio perdendi erant, Dominus dixerit: Erunt dies eorum centum uiginti anni.

Quod autem dixit Deus: Erunt dies eorum centum uiginti anni, non sic accipiendum est, quasi praenuntiatum sit post haec homines centum uiginti annos uiuendo non

18 Bar. 3, 26 sqq. 27 Gen. 6, 3

2 nomina *V* 13 etiam *mss.*; etiam et *v* 21 sed *V a b e p r ρ α ;*[s] *Domb.*; et *v* 24 de *om. p q* 25 dix. dom. *q* 27 illorum *V*[1] 28 quia *V*

transgredi, cum et post diluuium etiam quingentos excessisse inueniamus; sed intellegendum est hoc Deum dixisse, cum circa finem quingentorum annorum esset Noe, id est quadringentos octoginta uitae annos ageret, quos more suo scriptura quingentos uocat, nomine totius maximam partem plerumque significans; sescentensimo quippe anno uitae Noe, secundo mense factum est diluuium; ac sic centum uiginti anni praedicti sunt futuri uitae hominum periturorum, quibus transactis diluuio delerentur. Nec frustra creditur sic factum esse diluuium, iam non inuentis in terra qui non erant digni tali morte defungi, qua in inpios uindicatum est; non quo quicquam bonis quandoque morituris tale genus mortis faciat aliquid, quod eis possit obesse post mortem; uerum tamen nullus eorum diluuio mortuus est, quos de semine Seth propagatos sancta scriptura commemorat. Sic autem diuinitus diluuii causa narratur: Videns, inquit, Dominus Deus, quia multiplicatae sunt malitiae hominum super terram, et omnis quisque cogitat in corde suo diligenter super maligna omnes dies, et cogitauit Deus, quia fecit hominem super terram, et recogitauit, et dixit Deus: Deleam hominem, quem feci, a facie terrae, ab homine usque ad pecus et a repentibus usque ad uolatilia caeli, quia iratus sum, quoniam feci eos.

CAPUT XXV.

De ira Dei, quae incommutabilem tranquillitatem nulla inflammatione perturbat.

Ira Dei non perturbatio animi eius est, sed iudicium quo inrogatur poena peccato. Cogitatio uero eius et recogitatio

6 Gen. 7, 11 16 Gen. 6, 5 sqq.

3 esset, *in marg.* fuisset, *e* 7 praedicati *V* 9 si et *V* 10 terram *V* 11 quia *a e*, *in marg. e* qua non quod *a b* quicquam *V a b e p α f*; quitquam *r*; *om. p*; hic quidquam *v* 12 bonis, *superscripto m. 2* piis, *p* 14 quod de *e* 20 fecit deus *a* 21 dominus deus *a* deleam *mss.*; delebo *v* a facie terrae *om. a* 22 et *om. a* repentibus *V e p p α Domb.*; reptilibus *a b p v* 27 qm̄ *e*

mutandarum rerum est inmutabilis ratio. Neque enim sicut hominem, ita Deum cuiusquam facti sui paenitet, cuius est de omnibus omnino rebus tam fixa sententia quam certa praescientia. Sed si non utatur scriptura talibus uerbis, non se quodam modo familiarius insinuabit omni generi hominum, quibus uult esse consultum, ut et perterreat superbientes et excitet neglegentes, et exerceat quaerentes et alat intellegentes; quod non faceret, si non se prius inclinaret et quodam modo descenderet ad iacentes. Quod autem etiam interitum omnium animalium terrenorum uolatiliumque denuntiat: magnitudinem futurae cladis effatur, non animantibus rationis expertibus, tamquam et ipsa peccauerint, minatur exitium.

CAPUT XXVI.

Quod arca, quam Noe iussus est facere, in omnibus Christum ecclesiamque significet.

Iam uero quod Noe homini iusto et, sicut de illo scriptura ueridica loquitur, in sua generatione perfecto (non utique sicut perficiendi sunt ciues ciuitatis Dei in illa inmortalitate, qua aequabuntur angelis Dei, sed sicut esse possunt in hac peregrinatione perfecti) imperat Deus, ut arcam faciat, in qua cum suis, id est uxore, filiis et nuribus, et cum animalibus, quae ad illum ex Dei praecepto in arcam ingressa sunt liberaretur a diluuii uastitate: procul dubio figura est peregrinantis in hoc saeculo ciuitatis Dei, hoc est ecclesiae, quae fit salua per lignum, in quo pependit mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Nam et mensurae ipsae longitudinis et altitudinis et latitudinis eius significant corpus humanum, in cuius

17 Gen. 6, 9 25 1. Tim. 2, 5

6 uult *om. e* perterreat *bp;* terreat *a;* praetereat *Verpaf* et excit. negleg. *om. a*[1] 8 et *om. e* 10 animalium terrenorum, *in marg.* animarum terrenarum, *e* 11 rationibus *e* 14 iussus est noe *p* 21 cum uxore *e* et filiis *ep* nuribus *omisso* et *f* 26 ipsius *b* long. altitud. latitudinisque *v* 27 et latitud. *om. p*

ueritate ad homines praenuntiatus est uenturus et uenit. Humani quippe corporis longitudo a uertice usque ad uestigia sexiens tantum habet quam latitudo, quae est ab uno latere ad alterum latus, et deciens tantum quam altitudo, cuius altitudinis mensura est in latere a dorso ad uentrem; uelut si iacentem hominem metiaris supinum seu pronum, sexiens tantum longus est a capite ad pedes, quam latus a dextra in sinistram uel a sinistra in dextram, et deciens, quam altus a terra. Unde facta est arca trecentorum in longitudine cubitorum et quinquaginta in latitudine et triginta in altitudine. Et quod ostium in latere accepit, profecto illud est uulnus, quando latus crucifixi lancea perforatum est; hac quippe ad illum uenientes ingrediuntur, quia inde sacramenta manarunt, quibus credentes initiantur. Et quod de lignis quadratis fieri iubetur, undique stabilem uitam sanctorum significat: quacumque enim uerteris quadratum, stabit; et cetera, quae in eiusdem arcae constructione dicuntur, ecclesiasticarum signa sunt rerum.

Sed ea nunc persequi longum est; et hoc iam fecimus in opere, quod aduersus Faustum Manichaeum scripsimus, negantem in Hebraeorum libris aliquid de Christo esse prophetatum. Et fieri quidem potest, ut et nobis quispiam et alius alio exponat haec aptius, dum tamen ea, quae dicuntur, ad hanc de qua loquimur Dei ciuitatem in hoc saeculo maligno tamquam in diluuio peregrinantem omnia referantur, si ab eius sensu, qui ista conscripsit, non uult longe aberrare, qui exponit. Exempli gratia; uelut si quispiam, quod hic scriptum est: Inferiora bicamerata et tricamerata facies eam, non quod ego in illo opere dixi uelit intellegi, quia ex

12 Io. 19, 34 20 XII, c. 14 28 Gen. 6, 16

2 ad *om.* ρ 3 longitudo (at *superscr.*) *V* 4 quam *superscripto m. 2* ut *V* 6 hominem ... pronum *om.* *e*[1] 7 longitudinis, *in marg.* longus, *e* 9 in *ante* longitud. *om.* *e* 11 hostium *e* 13 qua (i *superscr.*) in (de *superscr.*) *V* 16 cum (IN *superscr.*) eisdem (u *superscr.*) *V* 21 in libris Hebr. *v* prophetarum *e*[1]

omnibus gentibus ecclesia congregatur, bicameratam dictam propter duo genera hominum, circumcisionem scilicet et praeputium, quos apostolus et alio modo dicit Iudaeos et Graecos; tricameratam uero eo, quod omnes gentes de tribus filiis Noe post diluuium reparatae sunt; sed aliud dicat aliquid, quod a fidei regula non sit alienum. Nam quoniam non solas in inferioribus mansiones habere arcam uoluit, uerum etiam in superioribus (et haec dixit bicamerata) et in superioribus superiorum (et haec appellauit tricamerata), ut ab imo sursum uersus tertia consurgeret habitatio: possunt hic intellegi et tria illa, quae commendat apostolus, fides, spes, caritas; possunt etiam multo conuenientius tres illae ubertates euangelicae, tricena, sexagena, centena, ut in infimo habitet pudicitia coniugalis, supra uidualis adque hac superior uirginalis, et si quid melius secundum fidem ciuitatis huius intellegi et dici potest. Hoc etiam de ceteris, quae hic exponenda sunt, dixerim, quia, etsi non uno disseruntur modo, ad unam tamen catholicae fidei concordiam reuocanda sunt.

CAPUT XXVII.

De arca adque diluuio nec illis esse consentiendum, qui solam historiam recipiunt sine allegorica significatione, nec illis, qui solas figuras defendunt repudiata historica ueritate.

Non tamen quisquam putare debet aut frustra haec esse conscripta, aut tantummodo rerum gestarum ueritatem sine ullis allegoricis significationibus hic esse quaerendam, aut e contrario haec omnino gesta non esse, sed solas esse uerborum figuras, aut quidquid illud est nequaquam ad prophe-

3 Rom. 3, 9 11 1, Cor. 13, 13 13 Mt. 13, 8

1 dicam, *in marg.* dictam, *e* 5 sint *ρ*[1] aliquis *e*[1] 8 bicameratam *e* 9 tricameratam *e* ut ab imo] ubi *V*[1] 11 illa tria *v* 12 multo *sup. lin. e* 13 ut] aut *c* 15 melius *V b v*; aliud *a e p r ρ α f* 20 neque *p* 24 quisque *b*

tiam ecclesiae pertinere. Quis enim nisi mente peruersus inaniter scriptos esse contendat libros per annorum milia tanta religione et tam ordinatae successionis obseruantia custoditos, aut solas res gestas illic intuendas, ubi certe, ut alia omittam, si numerositas animalium cogebat arcae tantam fieri magnitudinem, inmunda bina et munda septena intromitti animalia quid cogebat, cum aequalis numeri possent utraque seruari? Aut uero Deus, qui propter genus reparandum seruanda praecepit, eo modo illa, quo instituerat, restituere non ualebat?

Qui uero non esse gesta, sed solas rerum significandarum figuras esse contendunt, primum opinantur tam magnum fieri non potuisse diluuium, ut altissimos montes quindecim cubitis aqua crescendo transcenderet, propter Olympi uerticem montis, supra quem perhibentur nubes non posse concrescere, quod tam sublime iam caelum sit, ut non ibi sit aer iste crassior, ubi uenti nebulae imbresque gignuntur; nec adtendunt omnium elementorum crassissimam terram ibi esse potuisse. An forte negant esse terram uerticem montis? Quur igitur usque ad illa caeli spatia terris exaltari licuisse, et aquis exaltari non licuisse contendunt, cum isti mensores et pensores elementorum aquas terris perhibeant superiores adque leuiores? Quid itaque rationis adferunt, quare terra grauior et inferior locum caeli tranquillioris inuaserit per uolumina tot annorum, et aqua leuior ac superior permissa non sit hoc facere saltem ad tempus exiguum?

Dicunt etiam non potuisse capere arcae illius quantitatem animalium genera tam multa in utroque sexu, bina de inmundis, septena de mundis. Qui mihi uidentur non conputare nisi trecenta cubita longitudinis et latitudinis quinquaginta,

2 scribtor V^1 5 tantum V^1 8 repar. genus *v* 14 crescendo *sup. lin. e* olympii *V* 15 perhibentur *a b e p ϱ α v*; perhiben (*sic*) *V*; perhibent *r Domb.* conscendere *p r* 16 sublime *V b e p r ϱ α ƒ Domb.*; sublimis *a v* iam *V b* e^2 *p r ϱ α ƒ Domb.*; quam *a* e^1 *v* iste *om. e* 21 et pensores *sup. lin. V* 25 promissa *V* 29 quid *e*

nec cogitare aliud tantum esse in superioribus itemque aliud tantum in superioribus superiorum, ac per hoc ter ducta illa cubita fieri nongenta super centum quinquaginta. Si autem cogitemus quod Origenes non ineleganter adstruxit, Moysen scilicet hominem Dei eruditum, sicut scriptum est, omni sapientia Aegyptiorum, qui geometricam dilexerunt, geometrica cubita significare potuisse, ubi unum quantum sex nostra ualere adseuerant, quis non uideat quantum rerum capere illa potuit magnitudo? Nam illud quod disputant tantae magnitudinis arcam non potuisse conpingi, ineptissime calumniantur, cum sciant inmensas urbes fuisse constructas, nec adtendunt centum annos, quibus arca illa est fabricata; nisi forte lapis lapidi adhaerere potest sola calce coniunctus, ut murus per tot milia circumagatur, et lignum ligno per suscudines, epiros, clauos, gluten bituminis non potest adhaerere, ut fabricetur arca non curuis, sed rectis lineis longe lateque porrecta, quam nullus in mare mittat conatus hominum, sed leuet unda, cum uenerit, naturali ordine ponderum, magisque diuina prouidentia quam humana prudentia natantem gubernet, ne incurrat ubicumque naufragium.

Quod autem scrupulosissime quaeri solet de minutissimis bestiolis, non solum quales sunt mures et stelliones, uerum etiam quales lucustae, scarabei, muscae denique et pulices, utrum non amplioris numeri in arca illa fuerint, quam qui est definitus, cum hoc imperaret Deus, prius admonendi sunt, quos haec mouent, sic accipiendum esse quod dictum est: Quae repunt super terram, ut necesse non fuerit con-

4 Homil. 2. in Genes. 5 Act. 7, 22

1 tantum aliud *p* 3 nungenta *V* super *scripsi;* per *mss. Domb.; om. v* 4 non neglegenter *a* 9 potuit illa *v* 12 attendant V^1 13 posse V^1 14 lignum .... clauos *m. 2 in spatio uacuo a* 15 suscudines *V e p r Domb.;* succud., *prius* c *in ras., b;* subscudines *v* epiros *mss. v;* epigros *uel* epiuros *coni. Meursius* et gluten *v* 16 fabricaretur *v* currus *e* 18 ad (ab ?) naturali *V* 22 uerum, *in marg.* uermiū, *e* 23 locustae *v* 26 mouet *V*

seruari in arca, quae possunt in aquis uiuere, non solum mersa, sicut pisces, uerum etiam supernatantia, sicut multae alites. Deinde cum dicitur: Masculus et femina erunt, profecto intellegitur ad reparandum genus dici; ac per hoc nec illa necesse fuerat ibi esse, quae possunt sine concubitu de quibusque rebus uel rerum corruptionibus nasci; uel si fuerunt, sicut in domibus esse consuerunt, sine ullo numero definito esse potuisse; aut si mysterium sacratissimum, quod agebatur, et tantae rei figura etiam ueritate facti aliter non posset inpleri, nisi ut omnia ibi certo illo numero essent, quae uiuere in aquis natura prohibente non possent, non fuit ista cura illius hominis uel illorum hominum, sed diuina. Non enim ea Noe capta intromittebat, sed uenientia et intrantia permittebat. Ad hoc enim ualet quod dictum est: Intrabunt ad te; non scilicet hominis actu, sed Dei nutu; ita sane, ut non illic fuisse credenda sint, quae sexu carent. Praescriptum enim adque definitum est: Masculus et femina erunt. Alia sunt quippe quae de quibusque rebus sine concubitu ita nascuntur, ut postea concumbant et generent, sicut muscae; alia uero in quibus nihil sit maris et feminae, sicut apes. Ea porro quae sic habent sexum, ut non habeant fetum, sicut muli et mulae, mirum si fuerunt ibi, ac non potius parentes eorum ibi fuisse suffecerit, equinum uidelicet adque asininum genus; et si qua alia sunt, quae commixtione diuersi generis genus aliquod gignunt. Sed si et hoc ad mysterium pertinebat, ibi erant. Habet enim et hoc genus masculum et feminam.

Solet etiam mouere nonnullos, genera escarum, quae illic habere poterant animalia, quae non nisi carne uesci putantur, utrum praeter numerum ibi fuerint sine transgressione mandati, quae aliorum alendorum necessitas illic coegisset includi;

5 essent *e* 7 consueuerunt *v* 9 et *om. p* figuram habuit quod etiam *p* ueritate *mss.*; in uerit. *v* 17 est enim *v* 22 ibi fuerunt *v* 23 ubi V^1 suffecerit $V b^2 e^1 p v$; sufficerit, *r p a F*; sufficeret $a b^1$; sufficerent *in marg. e* 25 et si *e* 26 erat V^1

an uero, quod potius est credendum, praeter carnes aliqua alimenta esse potuerint, quae omnibus conuenirent. Nouimus enim quam multa animalia, quibus caro cibus est, frugibus pomisque uescantur et maxime fico adque castaneis. Quid ergo mirum, si uir ille sapiens et iustus, etiam diuinitus admonitus quid cuique congrueret, sine carnibus aptam cuique generi alimoniam praeparauit et condidit? Quid est autem, quo uesci non cogeret fames? aut quid non suaue ac salubre facere posset Deus, qui etiam, ut sine cibo uiuerent, diuina facilitate donaret, nisi ut pascerentur etiam hoc inplendae figurae tanti mysterii conueniret? Non autem ad praefigurandam ecclesiam pertinere tam multiplicia rerum signa gestarum, nisi fuerit contentiosus, nemo permittitur opinari. Iam enim gentes ita ecclesiam repleuerunt, mundique et inmundi, donec certum ueniatur ad finem, ita eius unitatis quadam conpagine continentur, ut ex hoc uno manifestissimo etiam de ceteris, quae obscurius aliquanto dicta sunt et difficilius agnosci queunt, dubitare fas non sit. Quae cum ita sint, sic nec inaniter ista esse conscripta putare quisquam uel durus audebit, nec nihil significare cum gesta sint, nec sola dicta esse significatiua non facta, nec aliena esse ab ecclesia significanda probabiliter dici potest; sed magis credendum est et sapienter esse memoriae litterisque mandata, et gesta esse, et significare aliquid, et ipsum aliquid ad praefigurandam ecclesiam pertinere. Iam usque ad hunc articulum perductus liber iste claudendus est, ut ambarum ciuitatum cursus, terrenae scilicet secundum hominem uiuentis et caelestis secundum Deum, post diluuium et deinceps in rebus consequentibus requiratur.

2 potuerunt *V a b e p r ρ α f* 7 recondidit *v* 8 quo *V* b^2 *v;* quod *a* b^1 *e p r ρ α f* ac] aut V^1 10 nisi *om. e* 18 dubitari *v* 19 sic *b;* si *rell. v;* [si] *Dübnero auctore Domb.* conscripta esse *v* reputare *V* 21 ab ecclesia dei *e* 26 amborum V^1 AURELI AUGUSTINI | CONTRA PAGANOS | LIBER · XV · EXP. | INCIP · LIB. XVI · *V* LIB. XVI. Precedente canone capitulorum quibus quid singuli libri contineant indicatur. Incipit itaque canon libri. XVI. *f;* Incipit itaque Canon libri XVI. *g*

LIBER XVI.

CAPUT I.

An post diluuium a Noe usque ad Abraham aliquae familiae secundum Deum uiuentium reperiantur.

Post diluuium procurrentis sanctae uestigia ciuitatis utrum continuata sint an intercurrentibus inpietatis interrupta temporibus, ita ut nullus hominum ueri unius Dei cultor existeret, ad liquidum scripturis loquentibus inuenire difficile est, propterea quia in canonicis libris post Noe, qui cum coniuge ac tribus filiis totidemque nuribus suis meruit per arcam uastatione diluuii liberari, non inuenimus usque Abraham cuiusquam pietatem euidenti diuino eloquio praedicatam, nisi quod Noe duos filios suos Sem et Iapheth prophetica benedictione commendat, intuens et praeuidens quod longe fuerat post futurum. Unde factum est etiam illud, ut filium suum medium, hoc est primogenito iuniorem ultimoque maiorem, qui peccauerat in patrem, non in ipso, sed in filio eius suo nepote malediceret his uerbis: Maledictus Chanaan puer, famulus erit fratribus suis. Chanaan porro natus fuerat ex Cham, qui patris dormientis nec texerat, sed potius prodiderat nuditatem. Unde etiam quod secutus adiunxit benedictionem duorum maximi et minimi filiorum dicens: Benedictus Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius; latificet Deus Iapheth, et habitet in domibus Sem, sicut ipsa eiusdem Noe et uineae plantatio et ex eius fructu inebriatio et dormientis enudatio, et quae ibi cetera facta

19 Gen. 9, 25 sqq.

4 aliquem *fg* 10 qui a^1; quod *v* ac] et *b* 11 uastatione *Vbr*; uastationē *e*; a uastatione *gpv*; a uastitate *a* 12 usque *Vrα Domb.*; usque ad *abegpv* habraam *g* quuiusquam *V* 15 post fuerat *v* 17 iuniorem *codd.*; minorem *v* 22 adiunxit *Vb Domb.*; adiungit *aegprv* 24 Deus *om.* V^1 25 eius *e* latificet *Vbprα Domb.*; lactificet *aegpv* 27 enudatio *V*; nud. *rell. v Domb.*

adque conscripta sunt, propheticis sunt grauidata sensibus et uelata tegminibus.

CAPUT II.

Quid in filiis Noe prophetice fuerit praefiguratum.

Sed nunc rerum effectu iam in posteris consecuto, quae operta fuerant, satis aperta sunt. Quis enim haec diligenter et intellegenter aduertens non agnoscat in Christo? Sem quippe, de cuius semine in carne natus est Christus, interpretatur nominatus. Quid autem nominatius Christo, cuius nomen ubique iam fragrat, ita ut in cantico canticorum etiam ipsa praecedente prophetia unguento conparetur effuso; in cuius domibus, id est ecclesiis, habitat gentium latitudo? Nam Iapheth latitudo interpretatur. Cham porro, quod interpretatur calidus, medius Noe filius, tamquam se ab utroque discernens et inter utrumque remanens, nec in primitiis Israelitarum nec in plenitudine gentium, quid significat nisi haereticorum genus calidum, non spiritu sapientiae, sed inpatientiae, quo solent haereticorum feruere praecordia et pacem perturbare sanctorum? Sed haec in usum cedunt proficientium, iuxta illud apostoli: O p o r t e t e t h a e r e s e s e s s e, u t p r o b a t i m a n i f e s t i f i a n t i n u o b i s. Unde etiam scriptum est: F i l i u s e r u d i t u s s a p i e n s e r i t, i n p r u d e n t e a u t e m m i n i s t r o u t e t u r. Multa quippe ad fidem catholicam pertinentia, dum haereticorum calida inquietudine exagitantur,

12 Cant. 1, 2   21 1. Cor. 11, 19   23 Prou. 10, 5

1 in sensibus *p*   2 reuelata tegminibus, *in marg. al.* in uisceribus, *p*   4 figuratum *fg*   7 fuerant *Vbprv;* fuerunt *aegαϝρ*   8 et intelleg. *om.* e^1 9 est *om. e*   11 ubique, que *m. 2 sup. lin. e*   fraglat *V, in marg. e;* flagrat *egp*   in canticis *p*   12 praecedente *codd.;* praecinente *v*   ungento *V*   13 quuius *V*   dominibus *e*   15 callidus *abeg et sic l. 18. 25*   16 primis *V*   17 israhelit. *Vabegp*   significatur *g*   19 primordia *codd.*   21 et *om. gp*   23 inprudens *e*   24 quippe *ex* quidem *corr., V*

ut aduersus eos defendi possint, et considerantur diligentius et intelleguntur clarius et instantius praedicantur, et ab aduersario mota quaestio discendi existit occasio. Quamuis non solum qui sunt apertissime separati, uerum omnes, qui Christiano uocabulo gloriantur et perdite uiuunt, non absurde possunt uideri medio Noe filio figurati; passionem quippe Christi, quae illius hominis nuditate significata est, et adnuntiant profitendo, et male agendo exhonorant. De talibus ergo dictum est: Ex fructibus eorum cognoscetis eos. Ideo Cham in filio suo maledictus est, tamquam in fructu suo, id est in opere suo. Unde conuenienter et ipse filius eius Chanaan interpretatur motus eorum; quod aliud quid est quam opus eorum? Sem uero et Iapheth tamquam circumcisio et praeputium, uel sicut alio modo eos appellat apostolus, Iudaei et Graeci, sed uocati et iustificati, cognita quoquo modo nuditate patris, qua significabatur passio Saluatoris, sumentes uestimentum posuerunt supra dorsa sua et intrauerunt auersi et operuerunt nuditatem patris sui, nec uiderunt quod reuerendo texerunt. Quodam enim modo in passione Christi et quod pro nobis factum est honoramus et Iudaeorum facinus auersamur. Vestimentum significat sacramentum, dorsa memoriam praeteritorum, quia passionem Christi eo scilicet iam tempore, quo habitat Iapheth in domibus Sem et malus frater in medio eorum, transactam celebrat ecclesia, non adhuc prospectat futuram.

Sed malus frater in filio suo, hoc est in opere suo, puer, id est seruus est fratrum bonorum, cum ad exercitationem patientiae uel ad prouectum sapientiae scienter utuntur malis

9 Mt 7, 20

2 praedicatur *g* 4 uerum *codd. praeter b;* uerum etiam *b v* 12 interpretatuſ *e* quid aliud *ρ* 13 quam] nisi *p* 14 uel *ex* et *corr. e* 16 significaṋtur *e* 17 supra dorsa *V a b¹ e g p r ρ v;* supra duo dorsa *b² α;* duo dorsa *omisso* supra *ƒ* 27 id est] primus *in ras. a;* dū uiuit *in ras. b* seruus fratr. *omisso* est *p* bonorum] suorum *ρ* cum *om. e* cum ad *V a Domb.;* cum uel ad *b g v;* cum enim ad *p* 28 prouectum *V a g p α ρ;* profectum *b e ƒ v*

boni. Sunt enim teste apostolo, qui Christum adnuntiant non caste; sed *siue occasione*, inquit, *siue ueritate Christus adnuntietur [in hoc gaudeo, sed et gaudebo]*. Ipse quippe plantauit uineam, de qua dicit propheta: *Vinea Domini Sabaoth domus Israel est*, et bibit de uino eius (siue ille calix hic intellegatur, de quo dicit: *Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum?* et: *Pater, si fieri potest, transeat calix iste*, quo suam sine dubio significat passionem; siue, quia uinum fructus est uineae, hoc potius illo significatum est, quod ex ipsa uinea, hoc est ex genere Israelitarum, carnem pro nobis et sanguinem, ut pati posset, adsumsit), *et inebriatus est*, id est passus est, *et nudatus est*; ibi namque nudata est, id est apparuit, eius infirmitas, de qua dicit apostolus: *Etsi crucifixus est ex infirmitate*. Unde idem dicit: *Infirmum Dei fortius est hominibus, et stultum Dei sapientius est hominibus*. Quod uero cum dictum esset: *Et nudatus est*, addidit scriptura: *In domo sua*, eleganter ostendit, quod a suae carnis gente et domesticis sanguinis sui, utique Iudaeis, fuerat crucem mortemque passurus. Hanc passionem Christi foris in sono tantum uocis reprobi adnuntiant; non enim quod adnuntiant intellegunt. Probi autem in interiore homine habent tam grande mysterium adque honorant intus in corde infirmum et stultum Dei, quia fortius et sapientius est hominibus. Huius rei figura est, quod Cham

2 Phil. 1, 18 4 Esai. 5, 7 6 Mt. 20, 22 7 ib. 26, 39 12 Gen. 9, 21 14 2. Cor. 13, 4 15 1. Cor. 1, 25

1 enim *om. p* 2 sed suae *V* 3 *uerba inclusa om. mss.; in b post* adnuntietur *superscriptum est* et relq. 4 ipse quidem *p* 5 uiuit de bino V^1 6 intellegatur dolor *p* 7 et Pater . . . . . iste *om. p* 8 transeat $V b e^1 g^1 r$; transeat a me $a e^2 g^2 \alpha v$ 9 binum V^1 10 signif. est *V a b g p r ρ α f*; est *om. e*; sit signif. *v* 12 id est . . . nud. est *om. p* 13 nudatus est. id est *g* 15 ex] in *g* item *V e g* 18 addit e^1 20 a iudaeis *V b* 22 reprobi *g* 23 hominem *V* 24 quia *codd.*; quod *v* 25 regi *e*

exiens hoc nuntiauit foris; Sem uero et Iapheth, ut hoc uelarent, id est honorarent, ingressi sunt, hoc est interius id egerunt.

Haec scripturae secreta diuinae indagamus, ut possumus, alius alio magis minusue congruenter, uerum tamen fideliter certum tenentes non ea sine aliqua praefiguratione futurorum gesta adque conscripta neque nisi ad Christum et eius ecclesiam, quae ciuitas Dei est, esse referenda; cuius ab initio generis humani non defuit praedicatio, quam per omnia uidemus inpleri. Benedictis igitur duobus filiis Noe adque uno in medio eorum maledicto deinceps usque ad Abraham de iustorum aliquorum, qui pie Deum colerent, commemoratione silentium est per annos amplius quam mille. Nec eos defuisse crediderim, sed si omnes commemorarentur, nimis longum fieret, et esset haec historica magis diligentia quam prophetica prouidentia. Illa itaque exsequitur litterarum sacrarum scriptor istarum uel potius per eum Dei Spiritus, quibus non solum narrentur praeterita, uerum etiam praenuntientur futura, quae tamen pertinent ad ciuitatem Dei; quia et de hominibus, qui non sunt ciues eius, quidquid hic dicitur, ad hoc dicitur, ut illa ex conparatione contraria uel proficiat uel emineat. Non sane omnia, quae gesta narrantur, aliquid etiam significare putanda sunt; sed propter illa, quae aliquid significant, etiam ea, quae nihil significant, adtexuntur. Solo enim uomere terra proscinditur; sed ut hoc fieri possit, etiam cetera aratri membra sunt necessaria; et soli nerui in citharis adque huius modi uasis musicis aptantur ad cantum; sed ut aptari possint, insunt et cetera in conpagibus organorum, quae non percutiuntur a canentibus, sed ea, quae percussa resonant, his conectuntur. Ita in prophetica historia dicuntur et aliqua, quae nihil significant, sed quibus adhaereant quae significant et quodam modo religentur.

5 congruerent V^1 13 silentium est *codd.*; silitum est *v* 15 haec esset magis histor. *v* 19 de omnibus *e* . 22 narrentur *e* 24 non solo *g*; non solum *a* 26 et nec *g* huiuscemodi *g* 27 ad cantum *om.* b^1 28 conpaginibus *p*

CAPUT III.

De generationibus trium filiorum Noe.

Generationes ergo filiorum Noe deinceps intuendae, et quod de his dicendum uidetur, adtexendum est huic operi, quo ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, per tempora procursus ostenditur. Coeptae sunt enim commemorari a minimo filio, qui uocatus est Iapheth, cuius filii octo nominati sunt, nepotes autem septem de duobus filiis eius, tres ex uno, quattuor ex altero; fiunt itaque omnes quindecim. Filii autem Cham, hoc est medii filii Noe, quattuor et nepotes quinque ex uno eius filio, pronepotes duo ex nepote uno; fit eorum summa undecim. Quibus enumeratis reditur tamquam ad caput et dicitur: Chus autem genuit Nebroth; hic coepit esse gigans super terram. Hic erat gigans uenator contra Dominum Deum. Propter hoc dicunt: Sicut Nebroth gigans uenator contra Dominum. Et factum est initium regni eius Babylon, Oreg, Archad et Chalemne in terra Sennaar. De terra illa exiuit Assur et aedificauit Nineuen et Roboth ciuitatem et Chalach et Dasem inter medium Nineuae et Chalach: haec ciuitas magna.

13 Gen. 10, 9 sqq.

4 ope//ri, ra *eras.*, *e*   6 enim *codd.*; autem *v*   8 tris *g*   9 alio, *in marg.* altero, *e*   13 16 nemroth *p*   14 *sqq.* gigans *V b* e^1 g^1 *p*; gigas *a* e^2 g^2 *v*   erat gigans *om. p r*   15 dominum *om.* b^1 Propter *usque ad* Dominum *om. a* b^1 17 deum *V*   eius *om. e*   18 oreg archad *V b e*; oreg arcad *a*; orech archah *g*; recharchath *p*; Orech Archad *v Domb.*   chalemne *V*; chalenne *g p r*; calemne *a e*; calenne *b*; Chalenne *v Domb.*   19 exiuit *V b*; exiit *rell. v Domb.*   nineuen *V e g*; niniuen *a p v*; niniuen ciuitatem *b*   20 roboth V^2 *b e g p a r*; robot *a*; roboch *p*; throboth V^1; Robooth *v*   ciuitatem *om. b*   et *ante* Chalach *om. p*   chalach V^2 *e* g^2; chalanc V^1; chalac *a*; chalaoch g^1; calach *p*; calannę *b*   Dasem .... chalach *m. 1 minoribus litteris inter lineas V*   dasen *p*; resen *b*   21 nineuen *b*; Nineues *v*   chalac *a*; calach *p*; cale *b*   haec est *a*   ciuitas dei *p*

Iste porro Chus, pater gigantis Nebroth, primus nominatus est in filiis Cham, cuius quinque filii iam fuerant conputati et nepotes duo. Sed istum gigantem aut post nepotes suos natos genuit, aut, quod est credibilius, seorsum de illo propter eius eminentiam scriptura locuta est; quando quidem et regnum eius commemoratum est, cuius initium erat illa nobilissima Babylon ciuitas, et quae iuxta commemoratae sunt siue ciuitates siue regiones. Quod uero dictum est de terra illa, id est de terra Sennaar, quae pertinebat ad regnum Nebroth, exisse Assur et aedificasse Nineuen et alias quas contexuit ciuitates, longe postea factum est, quod ex hac occasione perstrinxit propter nobilitatem regni Assyriorum, quod mirabiliter dilatauit Ninus, Beli filius, conditor Nineuae ciuitatis magnae; cuius ciuitatis nomen ex illius nomine deriuatum est, ut a Nino Nineue uocaretur. Assur autem, unde Assyrii, non fuit in filiis Cham, medii filii Noe, sed in filiis Sem reperitur, qui fuit Noe maximus filius. Unde apparet de progenie Sem exortos fuisse, qui postea regnum gigantis illius obtinerent et inde procederent adque alias conderent ciuitates, quarum prima est a Nino appellata Nineue. Hinc reditur ad alium filium Cham, qui uocabatur Mesraim, et commemorantur quos genuit, non tamquam singuli homines, sed nationes septem. Et de sexta, uelut de sexto filio, gens commemoratur exisse, quae appellatur Philistiim; unde fiunt octo. Inde iterum ad Chanaan reditur, in quo filio maledictus est Cham, et quos genuit undecim nominantur. Deinde usque ad quos fines peruenerint commemoratis quibusdam ciuitatibus dicitur. Ac per hoc filiis nepotibusque conputatis de progenie Cham triginta unus geniti referuntur.

1 primis *V* 2 cam *et sic semper b* 10 eç (t *supra*) alias *V* 15 assyri *V e* 16 noe *ex* moae *corr. e* 17 noe | *extra lin.* | maximus ṇọẹṣ filius *V* 20 quam *V* 21 meyraim (s *supra*) *V*; mesrhaim *g*; mesrachim *e* 24 exiisse *v* filistim *V*; filisthiim *g* 29 ·XXXI· *a* unus *p*; unum *V e g r ρ α ϝ* ii//. *ex* unū *corr.*, *b* genti (i *supra*) *b*

Restat commemorare filios Sem, maximi filii Noe; ad eum quippe gradatim generationum istarum peruenit a minimo exorta narratio. Sed unde incipiunt commemorari filii Sem, habet quiddam obscuritatis, quod expositione inlustrandum est, quia et multum ad rem pertinet, quam requirimus. Sic enim legitur: Et Sem natus est, et ipsi patri omnium filiorum, Heber, fratri Iapheth maiori. Ordo uerborum est: Et Sem natus est Heber, etiam ipsi, id est ipsi Sem, natus est Heber, qui Sem pater est omnium filiorum. Sem ergo patriarcham intellegi uoluit omnium, qui de stirpe eius exorti sunt, quos commemoraturus est, siue sint filii, siue nepotes et pronepotes et deinceps indidem exorti. Non sane istum Heber genuit Sem, sed ab illo quintus in progenitorum serie reperitur. Sem quippe inter alios filios genuit Arphaxat, Arphaxat genuit Cainan, Cainan genuit Sala, Sala genuit Heber. Non itaque frustra ipse primus est nominatus in progenie ueniente de Sem et praelatus etiam filiis, cum sit quintus nepos, nisi quia uerum est, quod traditur, ex illo Hebraeos esse cognominatos, tamquam Heberaeos; cum et alia possit esse opinio, ut ex Abraham tamquam Abrahaei dicti esse uideantur; sed nimirum hoc uerum est, quod ex Heber Heberaei appellati sunt, ac deinde una detrita littera Hebraei, quam linguam solus Israel populus potuit obtinere, in quo Dei ciuitas et in sanctis peregrinata est et in omnibus sacramento adumbrata. Igitur filii Sem prius sex nominantur, deinde ex uno eorum nati sunt quattuor nepotes eius, itemque

6 Gen. 10, 21

1 Restat—Noe *om. e* 6 ex sem *p* et ipsi *V a e g p Domb.*; etiam ipsi *b v* 8 natus est et *e* eber *et sic fere semper e* id est ipsi *sup. lin. V* 9 filiorum suorum *b v* 12 et pronep. *om. p r*; siue pronep. *v* inde g^1; itidem *p*, *marg. e* 13 qui intus *V* genitorum V^1 15 chainan chainan *V g* salam *V* 16 itaque *mss.*; utique *marg. e, v* 17 praelatus est *a g p f* etiam] iam *a* 19 cog|nom., cog *extra lin. V* 20 possint *V* 22 sunt *sup. lin. V* detrita $V^1 a^1$ *e p r a f Domb.*; detracta $V^2 a^2$ *b g p v* 23 Hebraei quam] hebraicam *b* linguam *V a e g p Domb*; linguam Hebraicam *v* israhel *V e g*

alter filiorum Sem genuit eius nepotem, adque ex illo itidem pronepos natus est adque inde abnepos, qui est Heber. Genuit autem Heber duos filios, quorum unum appellauit Phalech, quod interpretatur diuidens. Deinde scriptura subiungens rationemque huius nominis reddens: Quia in diebus, inquit, eius diuisa est terra. Hoc autem quid sit, postea apparebit. Alius uero, qui natus est ex Heber, genuit duodecim filios; ac per hoc fiunt omnes progeniti de Sem uiginti septem. In summa igitur omnes progeniti de tribus filiis Noe, id est quindecim de Iapheth, triginta unus de Cham, uiginti septem de Sem fiunt septuaginta tres. Deinde sequitur scriptura dicens: Hi filii Sem in tribubus suis secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus suis; itemque de omnibus: Haec, inquit, tribus filiorum Noe secundum generationes eorum, secundum gentes eorum. Ab his dispersae sunt insulae gentium super terram post diluuium. Unde colligitur septuaginta tres uel potius (quod postea demonstrabitur) septuaginta duas gentes tunc fuisse, non homines. Nam et prius, cum fuissent commemorati filii Iapheth, ita conclusum est: Ex his segregatae sunt insulae gentium in terra sua, unus quisque secundum linguam in tribubus suis et in gentibus suis.

Iam uero in filiis Cham quodam loco apertius gentes commemoratae sunt, sicut superius ostendi. Mesraim genuit eos, qui dicuntur Ludiim; et eodem modo ceterae usque

5 Gen. 10, 25 12 ib. 10, 31 14 ib. 10, 1. 5 20 ib. 10, 5 25 ib. 10, 13

3 phalec *V* 6 post *eg;* post hoc *V* 8 progen. omnes *a* 10 et triginta *v* ·XXXI· *ae* unum *Vgrρ f;* ij// *in ras. b* cā *b* et uiginti septim *g;* uiginti et sept. *e* 11 deinde dicens script. sequitur *a* 12 secundum—region. suis *om. e* 14 haec *Vegp;* Hae *v* 15 secundum generat. *om.* e^{1} secundum gentes eorum *mss.; in b m. 2 lineola transuersa delet.;* et sec. gent. eorum *v* 20 congregatae *b* 21 sua] eorum *ρ* 22 linguam *V*b^{1} *Domb.;* ling. suam b^{2} *rell. v* 25 mesrhaim *V*e^{2}*g;* mesrachim e^{1}

ad septem gentes. Et enumeratis omnibus postea concludens: Hi filii Cham, inquit, in tribubus suis secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus suis. Propterea ergo multorum filii non sunt commemorati, quia gentibus aliis nascendo accesserunt, ipsi autem gentes facere nequiuerunt. Nam qua alia causa, cum filii Iapheth octo enumerentur, ex duobus eorum tantum filii nati commemorantur, et cum filii Cham quattuor nominentur, ex tribus tantum qui nati sunt adiciuntur, et cum filii Sem nominentur sex, duorum tantum posteritas adtexitur? Numquid ceteri sine filiis remanserunt? Absit hoc credere; sed gentes, propter quas commemorari digni essent, non utique fecerunt, quia, sicut nascebantur, aliis gentibus addebantur.

CAPUT IIII.

De diuersitate linguarum principioque Babylonis.

Cum ergo in suis linguis istae gentes fuisse referantur, redit tamen narrator ad illud tempus, quando una lingua omnium fuit, et inde iam exponit, quid acciderit, ut linguarum diuersitas nasceretur. Et erat, inquit, omnis terra labium unum et uox una omnibus. Et factum est, cum mouerent ipsi ab Oriente, inuenerunt campum in terra Sennaar, et habitauerunt ibi. Et dixit homo proximo: Venite, faciamus lateres et coquamus illos igni. Et facti sunt illis lateres in lapidem, et bitumen erat illis lutum, et dixerunt: Venite, aedificemus nobismet ipsis ciuitatem et turrem, cuius caput erit usque ad caelum, et faciamus nostrum nomen antequam dispergamur in faciem omnis terrae. Et descendit Dominus uidere ciuitatem et turrem, quam aedifica-

2, ib. 10, 20   19 Gen. 11, 1 sqq.

4 fili *V*   16 in linguis suis *p*   17 reddit *e*   ad aliud *e*   18 ponit *g*   19 Et *om. b*   22 proximo *V a r α*; proximo suo *b g p ρ v*; primo suo *e*   25 eis lutum *a*   aedif. *V b e g p*; et aedif. *a v*   27 nostrum nomen (nomen nostrum *a*) *mss.*; nobis nomen *v*

uerunt filii hominum. Et dixit Dominus Deus: Ecce genus unum et labium unum omnium; et hoc inchoauerunt facere, et nunc non deficient ex illis omnia quae conati fuerint facere; uenite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum, ut non audiant unusquisque uocem proximi. Et dispersit eos Dominus inde super faciem omnis terrae, et cessauerunt aedificantes ciuitatem et turrem. Propter hoc appellatum est nomen illius confusio, quia ibi confudit Dominus labia omnis terrae; et inde dispersit illos Dominus Deus super faciem omnis terrae. Ista ciuitas, quae appellata est confusio, ipsa est Babylon, cuius mirabilem constructionem etiam gentium commendat historia. Babylon quippe interpretatur confusio. Unde colligitur, gigantem illum Nebroth fuisse illius conditorem, quod superius breuiter fuerat intimatum, ubi, cum de illo scriptura loqueretur, ait initium regni eius fuisse Babylonem, id est quae ciuitatum ceterarum gereret principatum, ubi esset tamquam in metropoli habitaculum regni; quamuis perfecta non fuerit usque in tantum modum, quantum superba cogitabat inpietas. Nam nimia disponebatur altitudo, quae dicta est usque in caelum, siue unius turris eius, quam praecipuam moliebantur inter alias, siue omnium turrium, quae per numerum singularem ita significatae sunt, ut dicitur miles et intelleguntur milia militum; ut rana, ut lucusta; sic enim appellata est multitudo ranarum ac lucustarum in plagis, quibus Aegyptii percussi sunt per Moysen. Quid autem factura fuerat humana et uana prae-

26 Exod. 10, 4

5 illic, *in marg.* ibi, *e* audiat *a g*[2] 6 proximi *V a e g α f*; proximi sui *b p r ρ v* 7 cesserunt *e*[1] 9 eius *a* confu/dit, n *eras.*, *a* 10 et inde—terrae *om.* *a* 12 ipsa] ista *V* 13 gentium etiam *v* 15 nembroth *V*, nemroth *p*; nemrod *a* fuerat breuiter *p* brebiter *e*, *om.* *p* 17 quae *om.* *V* ciuitatem *e* 18 gerere *V* 19 estsecta *V* 24 milium *e* 25 ranae lucusta *V* locusta *a b e g p v* enim *om.* *p* 26 lucust. *V*; locust. *rell.* *v*

sumtio, si cuiuslibet et quantumlibet in caelum aduersus Deum altitudinem molis extolleret? quando montes transcenderet uniuersos, quando spatium nebulosi aeris huius euaderet? Quid denique noceret Deo quantacumque uel spiritalis uel corporalis elatio? Tutam ueramque in caelum uiam molitur humilitas, sursum leuans cor ad Dominum, non contra Dominum, sicut dictus est gigans iste uenator contra Dominum. Quod non intellegentes nonnulli ambiguo Graeco falsi sunt, ut non interpretarentur contra Dominum, sed ante Dominum; ἐναντίον quippe et contra et ante significat. Hoc enim uerbum est in psalmo: Et ploremus ante Dominum qui nos fecit; et hoc uerbum est etiam in libro Iob, ubi scriptum est: In furorem erupisti contra Dominum. Sic ergo intellegendus est gigans iste uenator contra Dominum. Quid autem hic significatur hoc nomine, quod est uenator, nisi animalium terrigenarum deceptor obpressor extinctor? Erigebat ergo cum suis populis turrem contra Deum, qua est inpia significata superbia. Merito autem malus punitur adfectus, etiam cui non succedit effectus. Genus uero ipsum poenae quale fuit? Quoniam dominatio imperantis in lingua est, ibi est damnata superbia, ut non intellegeretur iubens homini, qui noluit intellegere ut oboediret Deo iubenti. Sic illa conspiratio dissoluta est, cum quisque ab eo, quem non intellegebat, abscederet nec se nisi ei, cum quo loqui poterat, adgregaret; et per linguas diuisae sunt gentes dispersaeque per terras, sicut Deo placuit, qui hoc modis occultis nobisque inconprehensibilibus fecit.

7 Gen. 10, 9 11 Ps. 94, 6 13 Iob. 15, 13

1 si cuiuslibet *Vg; si om. rell. v Domb.* quantum ualet *V* 4 spiritualis *v* 5 tutam, *m. 2 in* cū tam̄ *corr.; e* 7 uenerator *e* 9 falsi *V a b e g p p α f Domb.;* decepti *v* 10 enantio *V* ante contra *e;* ante et contra *v* 12 nos fecit *V;* fecit nos *e g p v* est *om. e* 13 furore *g* rupisti *p* 14 uenerator *e* 18 deum *V a e r α f;* dominum *b g p p v.* 20 poenaaequale, *in marg.* pene quale, *e* 21 ibi damn. *omisso* est *g* ut non] ubi non *p* 22 ut ob.] ubi ob. *p* 26 hoc qui hoc modis *V*

CAPUT V.

De descensione Domini ad confundendam linguam aedificantium turrem.

Quod enim scriptum est: Et descendit Dominus uidere ciuitatem et turrem, quam aedificauerunt filii hominum, hoc est non filii Dei, sed illa societas secundum hominem uiuens, quam terrenam dicimus ciuitatem: non loco mouetur Deus, qui semper est ubique totus, sed descendere dicitur, cum aliquid facit in terra, quod praeter usitatum naturae cursum mirabiliter factum praesentiam quodam modo eius ostendat; nec uidendo discit ad tempus, qui numquam potest aliquid ignorare, sed ad tempus uidere et cognoscere dicitur, quod uideri et cognosci facit. Non sic ergo uidebatur illa ciuitas, quo modo eam Deus uideri fecit, quando sibi quantum displiceret ostendit. Quamuis possit intellegi Deus ad illam ciuitatem descendisse, quia descenderunt angeli eius in quibus habitat; ut, quod adiunctum est: Et dixit Dominus Deus: Ecce genus unum et labium unum omnium, et cetera, ac deinde additum: Venite et descendentes confundamus ibi linguam eorum, recapitulatio sit, demonstrans quem ad modum factum sit, quod dictum fuerat: Descendit Dominus. Si enim iam descenderat, quid sibi uult: Venite et descendentes confundamus (quod intellegitur angelis dictum), nisi quia per angelos descendebat, qui in angelis descendentibus erat? Et bene non ait: 'Venite et descendentes confundite,' sed: Confundamus ibi linguam eorum; ostendens ita se operari per ministros suos, ut sint etiam ipsi cooperatores Dei, sicut apostolus dicit: Dei enim sumus cooperarii.

4 Gen. 11, 5 17 ib. 6 19 Gen. 11, 6 sq. 29 1. Cor. 3, 9

8 ubique est *v* 10 mirabiliter, *in marg.* miserabiliter, *e* praesentia *e* 13 dicitur] dĩ (*pro* dr̃) *e* 15 displicerent *V* poset *rudi manu rescriptum;* possit *m. 1 V* 17 habitabat *e*

CAPUT VI.

Qualis intellegenda sit esse locutio, qua Deus angelis loquitur.

Poterat et illud, quando factus est homo, de angelis intellegi quod dictum est: Faciamus hominem, quia non dixit: 'Faciam'; sed quia sequitur ad imaginem nostram, nec fas est credere ad imaginem angelorum hominem factum, aut eandem esse imaginem angelorum et Dei: recte illic intellegitur pluralitas trinitatis. Quae tamen trinitas quia unus Deus est, etiam cum dixisset: 'Faciamus': 'Et fecit, inquit, Deus hominem ad imaginem Dei', non dixit 'fecerunt di' aut 'ad imaginem deorum'. Poterat et hic eadem intellegi trinitas, tamquam Pater dixerit ad Filium et Spiritum sanctum: Venite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum, si aliquid esset, quod angelos prohiberet intellegi, quibus potius conuenit uenire ad Deum motibus sanctis, hoc est cogitationibus piis, quibus ab eis consulitur incommutabilis Veritas, tamquam lex aeterna in illa eorum curia superna. Neque enim sibi ipsi sunt ueritas, sed creatricis participes Veritatis ad illam mouentur, tamquam ad fontem uitae, ut, quod non habent ex se ipsis, capiant ex ipsa. Et eorum stabilis est iste motus, quo ueniunt, qui non recedunt. Nec sic loquitur angelis Deus, quo modo nos in uicem nobis uel Deo uel angelis uel ipsi angeli nobis siue per illos Deus nobis, sed ineffabili suo modo; nobis autem hoc indicatur nostro modo. Dei quippe sublimior ante suum factum locutio ipsius sui facti est inmutabilis ratio, quae non habet sonum strepentem adque transeuntem, sed uim sempiterne manentem et temporaliter operantem. Hac loquitur angelis sanctis, nobis autem aliter longe positis. Quando autem etiam nos aliquid

5 Gen. 1, 26 sq.

7 igmaginem *e* 8 ad imaginem *e* ideo recte *v* 12 autem *V* eandem *V* 15 esse *e* 17 incommut. *V b v Domb.*; immut. *a e g p r α F* 18 tam quam *V* 19 particeps *V* 21 ex semet *b* ipsi *p*[1] *F* 29 hec *g*

talis locutionis interioribus auribus capimus, angelis propinquamus. Non itaque mihi adsidue reddenda ratio est in hoc opere de locutionibus Dei. Aut enim Veritas incommutabilis per se ipsam ineffabiliter loquitur rationalis creaturae mentibus, aut per mutabilem creaturam loquitur, siue spiritalibus imaginibus nostro spiritui siue corporalibus uocibus corporis sensui.

Illud sane quod dictum est: Et nunc non deficient ex illis omnia, quae conati fuerint facere, non dictum est confirmando, sed tamquam interrogando, sicut solet a comminantibus dici, quem ad modum ait quidam:

Non arma expedient totaque ex urbe sequentur?

Sic ergo accipiendum est, tamquam dixerit: 'Nonne omnia deficient ex illis, quae conati fuerint facere?' Sed si ita dicatur, non exprimit comminantem. Verum propter tardiusculos addidimus particulam, id est 'ne', ut diceremus 'nonne', quoniam uocem pronuntiantis non possumus scribere.

Ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt, quae crescendo et insulas inpleuerunt. Auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum. Nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus, et homines quidem multiplicato genere humano ad insulas inhabitandas nauigio transire potuisse, quis ambigat?

8 Gen. 11, 6 12 Verg. Aen. IIII, 592

2 est ratio *v* 5 spiritual. *v* 17 scribere nōn possumus *v* 23 Et homines ... *initium c.* VII *fecit Domb.*

CAPUT VII.

An omne bestiarum genus etiam remotissimae a terris insulae ex eo numero acceperint, qui in arca a diluuii inundatione seruatus est.

Sed quaestio est de omni genere bestiarum, quae sub cura hominum non sunt neque sicuti ranae nascuntur ex terra, sed sola commixtione maris et feminae propagantur, sicut lupi adque huius modi cetera, quo modo post diluuium, quo ea, quae in arca non erant, cuncta deleta sunt, etiam in insulis esse potuerint, si reparata non sunt nisi ex his, quorum genera in utroque sexu arca seruauit. Possunt quidem credi ad insulas natando transisse, sed proximas. Sunt autem quaedam tam longe positae a continentibus terris, ut ad eas nulla uideatur natare potuisse bestiarum. Quod si homines eas captas secum aduexerunt et eo modo ubi habitabant earum genera instituerunt uenandi studio, fieri potuisse incredibile non est; quamuis iussu Dei siue permissu etiam opere angelorum negandum non sit potuisse transferri. Si uero terra exortae sunt secundum originem primam, quando dixit Deus: Producat terra animam uiuam, multo clarius apparet non tam reparandorum animalium causa quam figurandarum uariarum gentium propter ecclesiae sacramentum in arca fuisse omnia genera, si in insulis, quo transire non possent, multa animalia terra produxit.

CAPUT VIII.

An ex propagine Adam uel filiorum Noe quaedam genera hominum monstrosa prodierint.

Quaeritur etiam, utrum ex filiis Noe uel potius ex illo uno homine, unde etiam ipsi extiterunt, propagata esse credendum

20 Gen. 1, 24

5 est *post* bestiarum *ponit v* 6 nec *v* 10 si rep. non sunt *om.* e^1 13 apositae *V* 15 captasse (i sub e) secum *g* 18 terra *V a Domb.*; e terra *b g v*; ex terra *p*; terrae e^1; e terra e^2 19 dñs *g* 26 propagine *g q v*; propagatione *f p f Domb.*

sit quaedam monstrosa hominum genera, quae gentium narrat historia, sicut perhibentur quidam unum habere oculum in fronte media, quibusdam plantas uersas esse post crura, quibusdam utriusque sexus esse naturam et dextram mammam uirilem, sinistram muliebrem, uicibusque inter se coeundo et gignere et parere; aliis ora non esse eosque per nares tantummodo halitu uiuere, alios statura esse cubitales, quos Pygmaeos a cubito Graeci uocant, alibi quinquennes concipere feminas et octauum uitae annum non excedere. Item ferunt esse gentem, ubi singula crura in pedibus habent nec poplitem flectunt, et sunt mirabilis celeritatis; quos Sciopodas uocant, quod per aestum in terra iacentes resupini umbra se pedum protegant; quosdam sine ceruice oculos habentes in umeris, et cetera hominum uel quasi hominum genera, quae in maritima platea Carthaginis musiuo picta sunt, ex libris depromta uelut curiosioris historiae. Quid dicam de Cynocephalis, quorum canina capita adque ipse latratus magis bestias quam homines confitetur? Sed omnia genera hominum, quae dicuntur esse, credere non est necesse. Verum quisquis uspiam nascitur homo, id est animal rationale mortale, quamlibet nostris inusitatam sensibus gerat corporis formam seu colorem siue motum siue sonum siue qualibet ui, qualibet parte, qualibet qualitate naturam: ex illo uno protoplasto originem ducere nullus fidelium dubitauerit. Apparet tamen quid in pluribus natura obtinuerit et quid sit ipsa raritate mirabile.

Qualis autem ratio redditur de monstrosis aput nos hominum partubus, talis de monstrosis quibusdam gentibus reddi potest. Deus enim creator est omnium, qui ubi et quando

1 monstruosa *e* 5 uicibusque inter se *mss.*; uicibusque alternis *v* 7 alitu *e* quos *om. V* 8 concumbere *V* 9 fe//runt, ce *eras.*, *g* 14 humeris *v* 15 plathea *V* 19 dicantur V^1 20 us/piam *g* 22 qualibet ui *om. e* 23 naturam *V a e g p r ꝑ ꝼ Domb.*; natura *α*; naturae *b v* ex illo in illo protho. *p* protoplausto *g* 25 plurimis e^1 26 27 monstruosis *a b* 26 hominis *p* 27 partu b; *b*; partibus *e r ꝑ α* 28 eṭ uel *e*

creari quid oporteat uel oportuerit, ipse nouit, sciens uniuersitatis pulchritudinem quarum partium uel similitudine uel diuersitate contexat. Sed qui totum inspicere non potest, tamquam deformitate partis offenditur, quoniam cui congruat et quo referatur ignorat. Pluribus quam quinis digitis in manibus et pedibus nasci homines nouimus; et haec leuior est quam ulla distantia; sed tamen absit, ut quis ita desipiat, ut existimet in numero humanorum digitorum errasse Creatorem, quamuis nesciens quur hoc fecerit. Ita etsi maior diuersitas oriatur, scit ille quid egerit, cuius opera iuste nemo reprehendit. Aput Hipponem Zaritum est homo quasi lunatas habens plantas et in eis binos tantummodo digitos, similes et manus. Si aliqua gens talis esset, illi curiosae adque mirabili adderetur historiae. Num igitur istum propter hoc negabimus ex illo uno, qui primus creatus est, esse propagatum? Androgyni, quos etiam Hermaphroditos nuncupant, quamuis admodum rari sint, difficile est tamen ut temporibus desint, in quibus sic uterque sexus apparet, ut, ex quo potius debeant accipere nomen, incertum sit; a meliore tamen, hoc est a masculino, ut appellarentur, loquendi consuetudo praeualuit. Nam nemo umquam Androgynaecas aut Hermaphroditas nuncupauit. Ante annos aliquot, nostra certe memoria, in Oriente duplex homo natus est superioribus membris, inferioribus simplex. Nam duó erant capita, duo pectora, quattuor manus, uenter autem unus, et pedes duo, sicut uni homini; et tam diu uixit, ut multos ad eum uidendum fama contraheret. Quis autem omnes commemorare possit humanos fetus longe

2 uel *ante* simil. *om. V* uel ẹṭ similitudinē uel diuersitatē *e* 7 ulla *b e g p Domb.*; illa *V a v* 9 quasi nesc. *p* 10 *post* reprehendit *p habet:* Marcus euangelista dixit: domine Iesu Xp̄e. ut quid me longe annotasti ıspectu tuo originem ducere 11 ipponem *V a b g p* Zaritum *V b p ρ*; zarium *a*; diaritum *e g α*; Diarrhytum *v* 14 propter istum *V* negauimus *V* ex uno illo *v* 15 primo *V*[1] 19 a *ante* masc. *om. V* 21 androginicas *e g*; androgineas *marg. e* 22 aliquos *g*[2] 25 tamen diu *V* 26 contrahaberet *e*[1] 27 omnis *e*

dissimiles his, ex quibus eos natos esse certissimum est? Sicut ergo haec ex illo uno negari non possunt originem ducere, ita quaecumque gentes in diuersitatibus corporum ab usitato naturae cursu, quem plures et prope omnes tenent, uelut exorbitasse traduntur, si definitione illa includuntur, ut rationalia animalia sint adque mortalia, ab eodem ipso uno primo patre omnium stirpem trahere confitendum est, si tamen uera sunt quae de illarum nationum uarietate et tanta inter se adque nobiscum diuersitate traduntur. Nam et simias et cercopithecos et sphingas si nesciremus non homines esse, sed bestias, possent illi historici de sua curiositate gloriantes uelut gentes aliquas hominum nobis inpunita uanitate mentiri. Sed si homines sunt, de quibus illa mira conscripta sunt: quid, si propterea Deus uoluit etiam nonnullas gentes ita creare, ne in his monstris, quae aput nos oportet ex hominibus nasci, eius sapientiam, qua naturam fingit humanam, uelut artem cuiuspiam minus perfecti opificis, putaremus errasse? Non itaque nobis uideri debet absurdum, ut, quem ad modum in singulis quibusque gentibus quaedam monstra sunt hominum, ita in uniuerso genere humano quaedam monstra sint gentium. Quapropter ut istam quaestionem pedetemtim cauteque concludam: aut illa, quae talia de quibusdam gentibus scripta sunt, omnino nulla sunt; aut si sunt, homines non sunt; aut ex Adam sunt, si homines sunt.

1 ex *om.* ρ[1] natos eos *V*[1] 2 '*post* originem *in cod. a magna est lacuna, quae pertinet usque ad 160, 7' Domb.* 5 exhorbit. *V* rationabilia *e* 7 confidendum *V* 9 simios *V*[1] 10 circopithecos *g;* circopeticos *V e* 14 *sqq. in V uerba* Deus uoluit etiam—ita creare ne — oportet *in maculosa membrana dispici nequeunt; tamen cum l. 15 spatium post* nos *septem litteris par sit,* oportet *non* patet *scriptum fuisse suspicari licet* oportet *a b e g p r ρ λ Domb.;* patet *v;* apparet *scribendum esse suspicatur Domb.* 18 absurdum debet *v* 19 monstrata *e*[1] 21 peditemtim *g*

CAPUT VIIII.

An inferiorem partem terrae, quae nostrae habitationi contraria est, antipodas habere credendum sit.

Quod uero et antipodas esse fabulantur, id est homines a contraria parte terrae, ubi sol oritur, quando occidit nobis, aduersa pedibus nostris calcare uestigia, nulla ratione credendum est. Neque hoc ulla historica cognitione didicisse se adfirmant, sed quasi ratiocinando coniectant, eo quod intra conuexa caeli terra suspensa sit, eundemque locum mundus habeat et infimum et medium; et ex hoc opinantur alteram terrae partem, quae infra est, habitatione hominum carere non posse. Nec adtendunt, etiamsi figura conglobata et rutunda mundus esse credatur siue aliqua ratione monstretur, non tamen esse consequens, ut etiam ex illa parte ab aquarum congerie nuda sit terra; deinde etiamsi nuda sit, neque hoc statim necesse esse, ut homines habeat. Quoniam nullo modo scriptura ista mentitur, quae narratis praeteritis facit fidem eo, quod eius praedicta conplentur, nimisque absurdum est, ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani inmensitate traiecta, nauigare ac peruenire potuisse, ut etiam illic ex uno illo primo homine genus institueretur humanum. Quapropter inter illos tunc hominum populos, qui per septuaginta duas gentes et totidem linguas colliguntur fuisse diuisi, quaeramus, si possumus inuenire, illam in terris peregrinantem ciuitatem Dei, quae usque ad diluuium arcamque perducta est adque in filiis Noe per eorum benedictiones perseuerasse monstratur, maxime in maximo, qui est appellatus Sem, quando quidem Iapheth ita benedictus est, ut in eius, fratris sui, domibus habitaret.

4 sit] est *fg* 13 rutunda $V^1 g r p$ 18 praeteris V^1 24 colligantur *V* 26 producta. *e* 28 monstrantur *V* 29 eius *om.* $b^2 p$; eiusdem *v*

CAPUT X.

De generatione Sem, in cuius progenie tendens ad Abraham ciuitatis Dei ordo dirigitur.

Tenenda est igitur series generationum ab ipso Sem, ut ipsa ostendat post diluuium ciuitatem Dei, sicut eam series generationum ab illo, qui est appellatus Seth, ostendebat ante diluuium. Propter hoc ergo scriptura diuina cum terrenam ciuitatem in Babylone, hoc est in confusione, monstrasset, ad patriarcham Sem recapitulando reuertitur et orditur inde generationes usque ad Abraham, commemorato etiam numero annorum, quanto quisque ad hanc seriem pertinentem filium genuisset quantoque uixisset. Ubi certe agnoscendum est, quod ante promiseram, ut appareat quare sit dictum de filiis Heber: Nomen unius Phalech, quia in diebus eius diuisa est terra. Quid enim aliud intellegendum est terram esse diuisam nisi diuersitate linguarum? Omissis igitur ceteris filiis Sem ad hanc rem non pertinentibus illi conectuntur in ordine generationum, per quos possit ad Abraham perueniri; sicut illi conectebantur ante diluuium, per quos ueniretur ad Noe generationibus, quae propagatae sunt ex illo Adam filio, qui est appellatus Seth. Sic ergo incipit generationum ista contextio: Et hae generationes Sem. Sem filius centum annorum, cum genuit Arphaxat, secundo anno post diluuium. Et uixit Sem, postquam genuit Arphaxat, quingentos annos et genuit filios et filias et mortuus est. Sic exsequitur ceteros dicens, quoto quisque anno uitae suae filium genuerit ad istum generationum

14 Gen. 10, 25 22 Gen. 11, 10 sq.

6 ostendat *e* 8 babylonem—confusionem *V* confessione e^1 9 patriarcam *V* repertitur (u *superscr.*) *V* ordinantur ρ^1 11 quanto quisque *g* 14 eber V^1 *eg* phalec *V* 16 ad diuersitatē e^2 19 conectabantur *e* ueniretur *V e;* perueniretur *rell. v* 20 generationes g^2; per generationes *e* 21 appell. est *v* 22 contexio *e* hęç *g* Sem filius] erat sem filius noe *e* 23 24 arphaxath *V*

ordinem pertinentem, qui pertendit ad Abraham, et quot annos postmodum uixerit, intimans eum filios filiasque genuisse; ut intellegamus unde potuerint populi adcrescere, ne in paucis qui commemorantur hominibus occupati pueriliter haesitemus, unde tanta spatia terrarum adque regnorum repleri potuerint de genere Sem, maxime propter Assyriorum regnum, unde Ninus ille Orientalium domitor usquequaque populorum ingenti prosperitate regnauit et latissimum ac fundatissimum regnum, quod diuturno tempore duceretur, suis posteris propagauit.

Sed nos, ne diutius quam opus est inmoremur, non quot annos quisque in ista generationum serie uixerit, sed quoto anno uitae suae genuerit filium, hoc ordine memorandum tantummodo ponimus, ut et numerum annorum a transacto diluuio usque ad Abraham colligamus et propter illa, in quibus nos cogit necessitas inmorari, breuiter alia cursimque tangamus. Secundo igitur anno post diluuium Sem genuit Arphaxat; Arphaxat autem, cum esset centum triginta quinque <annorum>, genuit Cainan; qui cum esset centum triginta, genuit Sala; porro etiam ipse Sala totidem annorum erat, quando genuit Heber; centum uero et triginta et quattuor agebat annos Heber, cum genuit Phalech, in cuius diebus diuisa est terra; ipse autem Phalech uixit centum triginta, et genuit Ragau; et Ragau centum triginta duo, et genuit Seruch; et Seruch centum triginta, et genuit Nachor; et Nachor septuaginta nouem, et genuit Thara; Thara autem septuaginta, et genuit Abram; quem postea Deus mutato

26 Gen. 11, 10 sqq.

1 quod *V* 8 ${\overset{1}{\text{statissimum}}}$ *V* 10 ne *sup. lin. g* quod *V* 11 in] et *e* 14 propter *a b*[1] *e g p r ρ λ v*; praeter *V b*[2] *Domb.* 16 post diluu. *om. a*[1] Sem genuit *V b e g p ρ f λ*; Sem cum esset centum annorum genuit *a v* 17 arphaxath *V* cum esset *sup. lin. V* 18 annorum *om. V e g r ρ* annorum cxxxv *p* chainan *V g p* cxxx annorum *p* 20 21 eber *V g* 23 Ragau . . . . genuit *om. e* centum trig. duo *V g*; cxxxii *a*; cent. trig. duos *v*; cent. trig. duo annorum *b*; cxxxii annos *p* et *ante* genuit *om. b* 24 serug *p* et *ante* Seruch *om. b*[1] et nacohor *V* 25 lxxviiii ann̄. *p* 26 Deus *om. V*

uocabulo nominauit Abraham. Fiunt itaque anni a diluuio usque ad Abraham mille septuaginta et duo secundum uulgatam editionem, hoc est interpretum septuaginta. In Hebraeis autem codicibus longe pauciores annos perhibent inueniri, de quibus rationem aut nullam aut difficillimam reddunt.

Cum ergo quaerimus in illis septuaginta duabus gentibus ciuitatem Dei, non possumus adfirmare illo tempore, quo erat eis labium unum, id est loquella una, tunc iam genus humanum alienatum fuisse a cultu ueri Dei, ita ut in solis istis generationibus pietas uera remaneret, quae descendunt de semine Sem per Arphaxat et tendunt ad Abraham; sed ab illa superbia aedificandae turris usque in caelum, qua inpia significatur elatio, apparuit ciuitas, hoc est societas, inpiorum. Utrum itaque ante non fuerit an latuerit, an potius utraque permanserit, pia scilicet in duobus filiis Noe, qui benedicti sunt, eorumque posteris; inpia uero in eo, qui maledictus est, adque eius progenie, ubi etiam exortus est gigans uenator contra Dominum, non est diiudicatio facilis. Fortassis enim, quod profecto est credibilius, et in filiis duorum illorum iam tunc, antequam Babylonia coepisset institui, fuerunt contemtores Dei, et in filiis Cham cultores Dei; utrumque tamen hominum genus terris numquam defuisse credendum est. Si quidem et quando dictum est: Omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt; non est qui faciat bonum, non est usque ad unum, in utroque psalmo, ubi haec uerba sunt, et hoc legitur: Nonne cognoscent omnes, qui operantur iniquitatem, qui deuorant populum meum in cibo panis? Erat ergo etiam tunc populus Dei. Unde illud, quod dictum est: Non est qui faciat bonum,

1 Gen. 17, 5 23 Ps. 13, 3. 4. 2

1 Fiunt—Abraham *om. p* a *om.* e^1 2 MLXXII *p* et *om. e* uulgata meditatione e^1 6 duobus *V;* et duabus *g* 7 quoḍ *e* 8 eis *om. e;* illis *v* loquella *V* b^1 *e* g^1 r^1 *p* 15 pia licet e^1 16 eorum, *omisso* que, *g* 20 instituṭụi *V* 23 et *sup. lin. V* 28 in cibum *b e* etiam *sup. lin. V*

non est usque ad unum, de filiis hominum dictum est, non de filiis Dei. Nam praemissum est: Deus de caelo prospexit super filios hominum, ut uideret si est intellegens aut requirens Deum, ac deinde illa subiuncta, quae omnes filios hominum, id est, ad ciuitatem pertinentes, quae uiuit secundum hominem, non secundum Deum, reprobos esse demonstrant.

CAPUT XI.

Quod ea primitus lingua in usu hominum fuerit, quae postea Hebraea ab Heber nomine nuncupata est, et in cuius familia remansit, cum diuersitas esset facta linguarum.

Quam ob rem sicut lingua una cum esset omnium, non ideo filii pestilentiae defuerunt (nam et ante diluuium una erat lingua, et tamen omnes praeter unam Noe iusti domum deleri diluuio meruerunt): ita, quando merito elatioris inpietatis gentes linguarum diuersitate punitae adque diuisae sunt et ciuitas inpiorum confusionis nomen accepit, hoc est, appellata est Babylon, non defuit domus Heber, ubi ea quae antea fuit omnium lingua remaneret. Unde, sicut supra memoraui, cum coepissent enumerari filii Sem, qui singuli gentes singulas procrearunt, primus est commendatus Heber, cum sit abnepos ipsius, hoc est ab illo quintus inueniatur exortus. Quia ergo in eius familia remansit haec lingua, diuisis per alias linguas ceteris gentibus, quae lingua prius humano generi non inmerito creditur fuisse communis, ideo deinceps Hebraea est nuncupata. Tunc enim opus erat eam distingui ab aliis linguis nomine proprio, sicut aliae quoque uocatae

2 ib. 52, 3

4 aut *om.* *V* 6 uiuit, x *m. 2, g* 7 demonstrat *e* 10 eber *g p q* 11 et *om. Domb.* 14 dilluuium *V* 16 diulluuio *V* 22 commemoratus *v* 23 abnepus *g* 28 propriae *V*[1]

sunt nominibus propriis. Quando autem erat una, nihil aliud quam humana lingua uel humana locutio uocabatur, qua sola uniuersum genus humanum loquebatur.

Dixerit aliquis: Si in diebus Phalech filii Heber diuisa est terra per linguas, id est homines, qui tunc erant in terra, ex eius nomine potius debuit appellari lingua illa, quae fuit omnibus ante communis. Sed intellegendum est ipsum Heber propterea tale nomen inposuisse filio suo, ut uocaretur Phalech, quod interpretatur diuisio, quia tunc ei natus est, quando per linguas terra diuisa est, id est ipso tempore, ut hoc sit quod dictum est: In diebus eius diuisa est terra. Nam nisi adhuc Heber uiueret quando linguarum facta est multitudo, non ex eius nomine nomen acciperet lingua, quae aput illum potuit permanere. Et ideo credenda est ipsa fuisse prima illa communis, quoniam de poena uenit illa multiplicatio mutatioque linguarum et utique praeter hanc poenam esse debuit populus Dei. Nec frustra lingua haec est, quam tenuit Abraham, nec in omnes suos filios transmittere potuit, sed in eos tantum, qui propagati per Iacob et insignius adque eminentius in Dei populum coalescentes Dei testamenta et stirpem Christi habere potuerunt. Nec Heber ipse eandem linguam in uniuersam progeniem suam refudit, sed in eam tantum, cuius generationes perducuntur ad Abraham. Quapropter etiamsi non euidenter expressum est fuisse aliquod pium genus hominum, quando ab inpiis Babylonia condebatur, non ad hoc ualuit haec obscuritas, ut quaerentis fraudaretur, sed potius ut exerceretur intentio. Cum enim legitur unam fuisse linguam primitus omnium et ante omnes filios Sem commendatur Heber, quamuis ex illo quintus oriatur, et Hebraea uocatur lingua, quam patriarcharum et prophetarum non

11 Gen. 10, 25

1 sunt e^2; sič e^1 14 credend$\overset{\text{a}}{\underset{\cdot\,\cdot}{\text{um}}}$ *V* est *om. e* 18 filios suos *v* 20 de test. *V* 23 perduc$\overset{\text{uN}}{\text{a}}$|tur, uN *m. 1 sed rescript.*, *V*; perducuntur *rell. v*; perducantur *Domb.* 29 ab illo *v*

[redacted]

solum in sermonibus suis, uerum etiam in litteris sacris custodiuit auctoritas: profecto, cum quaeritur in diuisione linguarum, ubi lingua illa remanere potuerit, quae fuit ante communis (quae sine ulla dubitatione ubi remansit, non ibi fuit illa poena, quae facta est mutatione linguarum), quid aliud occurrit, nisi quod in huius gente remanserit, a cuius nomine nomen accepit, et hoc iustitiae gentis huius non paruum apparuisse uestigium, quod, cum aliae gentes plecterentur mutatione linguarum, ad istam non peruenit tale supplicium?

Sed adhuc illud mouet, quo modo potuerunt singulas gentes facere Heber et filius eius Phalech, si una lingua permansit ambobus. Et certe una est Hebraea gens ex Heber propagata usque ad Abraham et per eum deinceps, donec magnus fieret populus Israel. Quo modo igitur omnes filii, qui commemorati sunt, trium filiorum Noe fecerunt singulas gentes, si Heber et Phalech singulas non fecerunt? Nimirum illud est probabilius, quod gigans ille Nebroth fecerit etiam ipse gentem suam, sed propter excellentiam dominationis et corporis seorsum eminentius nominatus est, ut maneat numerus septuaginta duarum gentium adque linguarum. Phalech autem propterea commemoratus est, non quod gentem fecerit (nam eadem ipsa est eius gens Hebraea eademque lingua), sed propter tempus insigne, quod in diebus eius terra diuisa sit. Nec mouere nos debet, quo modo potuerit gigans Nebroth ad illud aetatis occurrere, quo Babylon condita est et confusio facta linguarum adque ex hoc diuisio gentium. Non enim quia Heber sextus est a Noe, ille autem quartus, ideo non potuerunt ad idem tempus conuenire uiuendo. Hoc enim contigit, cum plus uiuerent ubi pauciores sunt generationes,

7 nomine *om. e* 8 prauum apperuisse *e* 9 ad ista *V* 11 ad hoc *g* mouent *V* 14 deinceps *sup. lin. V* 15 filium *V*[1] 22 quot *e* 23 eius gens propter hebrea *V* 24 sit *V a b e g p* ρ λ *Domb.*; est *v* 26 quo *om. V*; quod *p* 27 hoc *codd.*; hac *v* 28 qui sextus *e* 29 idem *V a e g p Domb.*; id *b* ρ *v*

minus ubi plures; aut serius nati essent ubi pauciores, maturius ubi plures. Sane intellegendum est, quando terra diuisa est, non solum iam natos ceteros filios filiorum Noe, qui commemorantur patres gentium, sed etiam eius aetatis fuisse, ut numerosas familias haberent, quae dignae fuissent nominibus gentium. Unde nequaquam putandum, quod eo fuerint ordine geniti, quo commemorati leguntur. Alioquin duodecim filii Iectan, qui erat alius filius Heber, frater Phalech, quo modo potuerunt iam gentes facere, si post Phalech fratrem suum Iectan natus est, sicut post eum commemoratus est; quando quidem tempore, quo natus est Phalech, diuisa est terra. Proinde intellegendum est priorem quidem nominatum, sed longe post fratrem suum Iectan fuisse natum, cuius Iectan duodecim filii tam grandes iam familias haberent, ut in linguas proprias diuidi possent. Sic enim potuit prior commemorari, qui erat aetate posterior, quem ad modum prius commemorati sunt ex tribus filiis Noe procreati filii Iapheth, qui erat minimus eorum; deinde filii Cham, qui erat medius; postremo filii Sem, qui erat primus et maximus. Illarum autem gentium uocabula partim manserunt, ita ut hodieque appareat unde fuerint deriuata, sicut ex Assur Assyrii et ex Heber Hebraei; partim temporis uetustate mutata sunt, ita ut uix homines doctissimi antiquissimas historias perscrutantes, nec omnium, sed aliquarum ex istis origines gentium potuerint reperire. Nam quod ex filio Cham, qui uocabatur Mesraim, Aegyptii perhibentur exorti, nulla hic resonat origo uocabuli; sicut nec Aethiopum, qui dicuntur ad eum filium Cham pertinere, qui Chus appellatus est. Et si omnia considerentur, plura mutata quam manentia nomina apparent.

5 ut *om.* e 6 quaquam e 8 filius alius v alius *om.* V
14 quuius V 22 et *om.* V 26 hoc a 28 Cham *om.* g

CAPUT XII.

De articulo temporis in Abraham, a quo sanctae successionis nouus ordo contexitur.

Nunc iam uideamus procursum ciuitatis Dei etiam ab illo articulo temporis, qui factus est in patre Abraham, unde incipit esse notitia eius euidentior, et ubi clariora leguntur promissa diuina, quae nunc in Christo uidemus inpleri. Sicut ergo scriptura sancta indicante didicimus, in regione Chaldaeorum natus est Abraham, quae terra ad regnum Assyrium pertinebat. Aput Chaldaeos autem iam etiam tunc superstitiones inpiae praeualebant, quem ad modum per ceteras gentes. Una igitur Tharae domus erat, de quo natus est Abraham, in qua unius ueri Dei cultus et, quantum credibile est, in qua iam sola etiam Hebraea lingua remanserat (quamuis et ipse, sicut iam manifestior Dei populus in Aegypto, ita in Mesopotamia seruisse dis alienis Iesu Naue narrante referatur) ceteris ex progenie illius Heber in linguas paulatim alias et in nationes alias defluentibus. Proinde sicut per aquarum diluuium una domus Noe remanserat ad reparandum genus humanum, sic in diluuio multarum superstitionum per uniuersum mundum una remanserat domus Tharae, in qua custodita est plantatio ciuitatis Dei. Denique sicut illic enumeratis supra generationibus usque ad Noe simul cum annorum numeris et exposita diluuii causa, priusquam Deus inciperet de arca fabricanda loqui ad Noe, dicitur: Hae autem generationes Noe: ita et hic enumeratis generationibus ab illo, qui est appellatus Sem, filio Noe, usque ad Abraham, deinde insignis articulus similiter ponitur ut

8 Gen. 11, 28 16 Ios. 24, 2 25 Gen. 6, 9

2 afticulo *f* 6 clarior ubi, *in marg.* ubi clariora, *e* 9 assyrium pertinebat *V a b e g p ƒ Domb.*; pertinebat assyriorum *ρ v* 10 tunc *sup. lin. g* 12 de quo *V b e g p* ρ^2 *ƒ Domb.*; de qua *a* ρ^1 *λ v* 15 ipse V^1 *a* b^1 *e g p ρ ƒ λ*; ipsa V^2 b^2 *v Domb.* 17 ceteris *om. e* 19 *sqq.* dillu. *V* 24 et *om. g* 26 et ita *e*; ita *om. ρ* numer. *b*

dicatur: Hae sunt generationes Tharae. Thara genuit Abram et Nachor et Arran, et Arran genuit Loth. Et mortuus est Arran coram Thara patre suo in terra in qua natus est, in regione Chaldaeorum. Et sumsit Abram et Nachor sibi uxores; nomen mulieris Abram Sara et nomen mulieris Nachor Melcha, filia Arran. Iste Arran pater Melchae fuit et pater Iescae, quae Iesca creditur ipsa esse etiam Sarra uxor Abrahae.

CAPUT XIII.

Quae ratio fecisse uideatur, ut in transmigratione Tharae, qua Chaldaeos deserens in Mesopotamiam transiit, nulla filii eius Nachor facta sit mentio.

Deinde narratur quem ad modum Thara cum suis regionem reliquerit Chaldaeorum et uenerit in Mesopotamiam et habitauerit in Charra. Tacetur autem de uno eius filio, qui uocabatur Nachor, tamquam eum non duxerit secum. Nam ita narratur: Et sumsit Thara Abram filium suum et Loth filium Arran, filium filii sui, et Saram nurum suam uxorem Abram filii sui, et eduxit illos de regione Chaldaeorum ire in terram Chanaan; et uenit in Charran et habitauit ibi. Nusquam hic nominatus est Nachor et uxor eius Melcha. Sed inuenimus postea, cum seruum suum mitteret Abraham ad accipiendam uxorem filio suo Isaac, ita scriptum: Et accepit puer decem

1 Gen. 11, 27 sqq. 18 Gen. 11, 31 25 Gen. 24, 10

2 abraḥạm *V* arran *et sic deinde V;* aram *bis a;* aran *rell. v* 3 tharra *V;* thare *a* 5 sumsit *V b e g Domb.;* sumpserunt *a p v* sibi *om. a*[1] uxores abram et nachor *p* 6 sarai *a;* sarar *p* 7 aram *bis V e g;* aran *rell. v* 8 iesca *V e g;* ieschę *a p* quę iescha *a p* sarra *V p; sup. lin. e;* sara *a b g v;* sarar *p* 16 in thara *e* 17 duxerint *V* 19 sarṛam *e* 20 abraḥạm *e* 21 caldeor. *V* canaan *V*[1] 22 carran *V;* charran *g*[2] *f;* charan *e g*[1] *p;* carram *b*[1]*;* charram *a b*[2] *v* habuit *b*[1] nominatur *p* 24 mit ther | et *g* (*sic*)

camelos de camelis domini sui et de omnibus bonis domini sui secum, et exsurgens profectus est in Mesopotamiam in ciuitatem Nachor. Isto et aliis sacrae huius historiae testimoniis ostenditur etiam Nachor frater Abrahae exisse de regione Chaldaeorum sedesque constituisse in Mesopotamia, ubi cum patre suo habitauerat Abraham. Quur ergo eum scriptura non commemorauit, quando ex gente Chaldaea cum suis profectus est Thara et habitauit in Mesopotamia; ubi non solum Abraham filius eius, uerum etiam Sarra nurus et Loth nepos eius commemorantur, quod eos duxerit secum? Quur, putamus, nisi forte quod a paterna et fraterna pietate desciuerat et superstitioni adhaeserat Chaldaeorum et postea inde siue paenitendo siue persecutionem passus, quod suspectus haberetur, et ipse emigrauit? In libro enim qui inscribitur Iudith, cum quaereret Holofernes, hostis Israelitarum, quaenam illa gens esset, utrum aduersus eam bellandum fuisset, sic ei respondit Achior dux Ammanitarum: Audiat dominus noster uerbum de ore pueri sui, et referam tibi ueritatem de populo, qui habitat iuxta te montanam hanc, et non exibit mendacium de ore serui tui. Haec enim progenies populi est Chaldaeorum, et antea habitauerunt Mesopotamiam, quia noluerunt sequi deos patrum suorum, qui fuerunt in terra Chaldaeorum gloriosi, sed declinauerunt de uia parentum suorum et adorauerunt Deum caeli, quem cognouerunt, et proiecerunt eos a facie deorum suorum et fugerunt Mesopotamiam et habitauerunt ibi dies multos. Dixit-

18 Iudith 5, 5 sqq.

5 frater *m. 2 in* fratrem *corr. g* de terra, *in marg.* de regione, *e* 7 script. eum *v* 10 nepus *g* 13 siue paenit. *sup. lin. V* 15 scribitur *V* olofernes *Veg* 16 gens illa *v* 17 *et* 153, 3 ammanit. *mss.*; ammonit. *v* 20 te *om. g* exiuit *V* 22 ante *a* mesopotamiam *abgp*; mesopotamia *V*; in mesopotamia *eλ* 27 mesopotamiam *V abepρλ Domb.*; in mesop. *gv*

que illis Deus eorum, ut exirent de habitatione sua et irent in terram Chanaan, et illic habitauerunt, et cetera, quae narrat Achior Ammanites. Unde manifestum est domum Tharae persecutionem passam fuisse a Chaldaeis pro uera pietate, qua unus et uerus ab eis colebatur Deus.

CAPUT XIIII.

De annis Tharae, qui in Charra uitae suae tempus inpleuit.

Defuncto autem Thara in Mesopotamia, ubi uixisse perhibetur ducentos et quinque annos, iam incipiunt indicari factae ad Abraham promissiones Dei, quod ita scriptum est: Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra. Non sic autem accipiendum est, quasi omnes hos dies ibi egerit, sed quia omnes dies uitae suae, qui fuerunt anni ducenti quinque, ibi conpleuerit; alioquin nescietur quot annos uixerit Thara, quoniam non legitur quoto anno uitae suae in Charran uenerit; et absurdum est existimare in ista serie generationum, ubi diligenter commemoratur quot annos quisque uixerit, huius solius numerum annorum uitae non commendatum esse memoriae. Quod enim quorundam, quos eadem scriptura commemorat, tacentur anni, non sunt in hoc ordine, in quo temporum dinumeratio decessione gignentium et genitorum successione contexitur. Iste autem ordo, qui dirigitur ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham, sine numero annorum uitae suae neminem continet.

12 Gen. 11, 32

2 habitauerunt (seent superscr.) *g* 8 in Charra *et* suae *om. p* 11 indicari] incari *e*[1]; incarra *e*[2] factae ad abraham *a b e g p v*; factae ad abraham factae (*sic*) *V*; ad Abraham factae *Domb.* 14 et *om. V* thara *mss.*; *om. v* 17 nescietur *V e g p Domb.*; nesciretur *a b v* quod *V* in charra uixerat tharę *a* 18 charran *V g* ꝑ ρ (?); charram *a e v*; chara *p*; carrā *b* 22 commemorant *V* 24 discessione *b* ρ 27 uitae *usque ad* legitur *l. 154, 5 primitus omissa minoribus litteris m. 1 inter lineas et in margine suppleta, V*

CAPUT XV.

De tempore profectionis Abrahae, qua secundum praeceptum Dei exiit de Charra.

Quod uero commemorata morte Tharae, patris Abraham, deinde legitur: Et dixit Dominus ad Abram: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui et cetera, non, quia hoc sequitur in sermone libri, hoc etiam in rerum gestarum tempore sequi existimandum est. Erit quippe, si ita est, insolubilis quaestio. Post haec enim uerba Dei, quae ad Abraham facta sunt, scriptura sic loquitur: Et exiit Abram, quem ad modum locutus est ei Dominus, et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra. Quo modo potest hoc esse uerum, si post mortem patris sui exiit de Charra? Cum enim esset Thara septuaginta annorum, sicut supra intimatum est, genuit Abraham; cui numero additis septuaginta quinque annis, quos agebat Abraham, quando egressus est de Charra, fiunt anni centum quadraginta quinque. Tot igitur annorum erat Thara, quando exiit Abraham de illa Mesopotamiae ciuitate; agebat enim annum aetatis suae septuagensimum quintum, ac per hoc pater eius, qui eum septuagensimo anno suo genuerat, agebat, ut dictum est, centensimum quadragensimum et quintum. Non ergo inde post mortem patris, id est post ducentos quinque annos, quibus pater eius uixit, egressus est; sed annus de illo loco profectionis eius, quoniam ipsius septuagensimus quintus erat,

10 Gen. 12, 1 sq.; 4

2 profectionis *g f q;* promissionis *g in marg., p v* 4 patre *a* 4 5 habraham *e* 5 deinde—ad Abram] eidem abrahę dr (= dicitur?) *b* dominus *a e g p ρ v;* dš *V* (*conf. l. 11*), λ; deus *Domb.* ad *om. ρ* 8 sequitụr *V* 10 Et *om. b* 11 exit *V* illi locutus est *p* ei *V b* λ; illi *a e g ρ v* dominus *a e g p v Domb.;* dš *V b* 12 habi///it, tau *eras., b* abra *V*[1] 13 ex] de *a b ρ* 14 uerum esse *v* 19 exit *V;* exiuit *p* 21 suae *om. ρ* 26 profectionis, *in marg.* progressionis, *e* ipsius quon. *e ρ*

procul dubio patris eius, qui eum septuagensimo suo anno genuerat, centensimus quadragensimus quintus fuisse colligitur. Ac per hoc intellegendum est more suo scripturam redisse ad tempus, quod iam narratio illa transierat; sicut superius, cum filios filiorum Noe commemorasset, dixit illos fuisse in linguis et gentibus suis, et tamen postea, quasi hoc etiam in ordine temporum sequeretur: Et erat, inquit, omnis terra labium unum et uox una omnibus. Quo modo ergo secundum suas gentes et secundum suas linguas erant, si una erat omnibus, nisi quia ad illud quod iam transierat recapitulando est reuersa narratio? Sic ergo et hic cum dictum esset: Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra, deinde scriptura redeundo ad id, quod ideo praetermiserat, ut prius de Thara id quod incohatum fuerat conpleretur: Et dixit, inquit, Dominus ad Abram: Exi de terra tua et cetera. Post quae Dei uerba subiungitur: Et exiit Abram, quem ad modum locutus est illi Dominus, et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra. Tunc itaque factum est, quando pater eius centensimum quadragensimum et quintum annum agebat aetatis; tunc enim fuit huius septuagensimus quintus. Soluta est autem ista quaestio et aliter, ut septuaginta quinque anni Abrahae, quando egressus est de Charra, ex illo conputarentur, ex quo de igne Chaldaeorum liberatus, non ex quo natus est, tamquam tunc potius natus habendus sit.

Sed beatus Stephanus in actibus apostolorum cum ista narraret: Deus, inquit, gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra, et ait ad illum: Exi de terra tua et

5 Gen. 10, 31 7 Gen. 11, 1 12 Gen. 11, 32 15 Gen. 12, 1 17 Gen. 12, 4 29 Act. 7, 2 sqq.

6 in gentibus et linguis *v* 17 post quam *e* abraḫạm *V* 23 quaest. ista *v* ut *om. g* 24 et quinque *e* 28 sthefanus *V*

de cognatione tua et de domo patris tui, et ueni in terram, quam tibi demonstrabo. Secundum haec uerba Stephani non post mortem patris eius locutus est Deus Abrahae, qui utique in Charra mortuus est, ubi cum illo et ipse filius habitauit, sed priusquam habitaret in eadem ciuitate, iam tamen cum esset in Mesopotamia. Iam ergo exierat a Chaldaeis. Quod itaque adiungit Stephanus: Tunc Abraham egressus est de terra Chaldaeorum et habitauit in Charra, non quid sit factum, postea quam locutus est illi Deus (neque enim post illa Dei uerba egressus est de terra Chaldaeorum, cum dicat ei locutum Deum cum esset in Mesopotamia), sed ad totum illud tempus pertinet quod ait: 'Tunc, id est, ex quo egressus est a Chaldaeis et habitauit in Charra.' Item quod sequitur: Et inde postquam mortuus est pater eius, conlocauit illum in terra hac, in qua uos nunc habitatis et patres uestri, non ait: 'Postquam mortuus est pater eius, exiit de Charra'; sed: 'Inde hic eum conlocauit, postquam mortuus est pater eius'. Intellegendum est igitur locutum Deum fuisse ad Abraham, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra; sed eum in Charram peruenisse cum patre, retento aput se praecepto Dei, et inde exisse septuagensimo et quinto suo, patris autem sui centensimo quadragensimo et quinto anno. Conlocationem uero eius in terra Chanaan, non profectionem de Charra post mortem patris eius factam esse dicit, quia iam mortuus erat pater eius, quando emit terram, cuius ibi iam suae rei coepit esse possessor. Quod autem iam in Mesopotamia constituto, hoc est iam egresso de terra Chaldaeorum, dicit Deus: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris

28 Gen. 12, 1

2 monstrabo *e;* dêmonstrauero *b;* monstrauero *a* uerba haec *V*[1] 9 charra. (*reliqua pars lineae uacua est*) | Non, *ex* Num *corr.*, *g* non demonstrat *inuitis codicibus v* quod *p* sit *m. 1 sup. lin. g* est *om. e* 21 carram *V* 23 c . et . xl . anno *a* et quinto *Vbegpp f;* et *om. v* 24 profectione *V*

tui, non ut corpus inde eiceret, quod iam fecerat, sed ut animum auelleret, dicitur. Non enim exierat inde animo, si spe redeundi et desiderio tenebatur, quae spes et desiderium Deo iubente ac iuuante et illo oboediente fuerat amputandum. Non sane incredibiliter existimatur, cum postea secutus esset Nachor patrem suum, tunc Abraham praeceptum Domini inplesse, ut cum Sarra coniuge sua et Loth filio fratris sui exiret de Charra.

CAPUT XVI.

De ordine et qualitate promissionum Dei, quae ad Abraham factae sunt.

Iam considerandae sunt promissiones Dei factae ad Abraham. In his enim apertiora Dei nostri, hoc est Dei ueri, oracula apparere coeperunt de populo piorum, quem prophetica praenuntiauit auctoritas. Harum prima ita legitur: Et dixit Dominus ad Abram: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui [et uade] in terram, quam tibi demonstrauero; et faciam te in gentem magnam et benedicam te et magnificabo nomen tuum, et eris benedictus, et benedicam benedicentes te et maledicentes te maledicam, et benedicentur in te omnes tribus terrae. Aduertendum est igitur duas res promissas Abrahae; unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius, quod significatur, ubi dictum est: Vade in terram, quam tibi demonstrauero, et faciam te in gentem magnam; aliam uero longe praestantiorem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed

15 ibid.

3 qua V^1 4 ac iubante, a *ex* e *corr.; m. 2 utrumque uocabulum lineola deletum, e* et illo obediente *sup. lin. V* 7 Sara *v* 8 de tharra *V* 12 ad *om. V* 16 abraam *e;* abraham *V* 17 et uade *om. Vgp;* et ueni *p* 18 demonstrabo *p* 21 et maledicam maledicentes te *v* 27 spirituali *v* 28 israhelit. *sic semper Veg*

omnium gentium, quae fidei eius uestigia consequuntur, quod promitti coepit his uerbis: Et benedicentur in te omnes tribus terrae. Hanc promissionem factam arbitratur Eusebius septuagensimo quinto anno aetatis Abrahae, tamquam mox ut facta est de Charra exierit Abraham; quoniam scripturae contradici non potest, ubi legitur: Abraham erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra. Sed si eo anno facta est ista promissio, iam utique in Charra cum patre suo demorabatur Abraham. Neque enim exire inde posset, nisi prius ibi habitasset. Numquidnam ergo contradicitur Stephano dicenti: Deus gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra? Sed intellegendum est, quod eodem anno facta sint omnia, et Dei promissio, antequam in Charra habitaret Abraham, et in Charra habitatio eius et inde profectio; non solum quia Eusebius in chronicis ab anno huius promissionis conputat et ostendit post quadringentos et triginta annos exitum esse de Aegypto, quando lex data est, uerum etiam quia id commemorat apostolus Paulus.

CAPUT XVII.

De tribus excellentioribus gentium regnis, quorum unum, id est Assyriorum, iam Abraham genito sublimius eminebat.

Per idem tempus eminentia regna erant gentium, in quibus terrigenarum ciuitas, hoc est societas hominum secundum hominem uiuentium, sub dominatu angelorum desertorum insignius excellebat, regna uidelicet tria, Sicyoniorum, Aegyp-

6 Gen. 12, 1 sqq. 11 Act. 7, 2 19 Gal. 3, 17

6 abraham *V e g p*; Abram *v Domb.* 7 carra *V* 9 demorabatur, batur *m. 2 sup. lin*, *e* inde exire *v* 11 sthefano *V* 12 mesopotamia[m], m *m. 1 superscr.*, *V* 22 genito *om. p* 26 dominatum *e* 27 insignis *e* *uerba* uidelicet *usque ad* Beli *p. 159 l. 2 macula penitus fere deleta sunt in V*

tiorum, Assyriorum. Sed Assyriorum multo erat potentius adque sublimius. Nam rex ille Ninus Beli filius excepta India uniuersae Asiae populos subiugauerat. Asiam nunc dico non illam partem quae huius maioris Asiae una prouincia est, sed eam quae uniuersa Asia nuncupatur, quam quidam in altera duarum, plerique autem in tertia totius orbis parte posuerunt, ut sint omnes Asia, Europa et Africa; quod non aequali diuisione fecerunt. Namque ista, quae Asia nuncupatur, a meridie per orientem usque ad septentrionem peruenit; Europa uero a septentrione usque ad occidentem, adque inde Africa ab occidente usque ad meridiem. Unde uidentur orbem dimidium duae tenere, Europa et Africa, alium uero dimidium sola Asia. Sed ideo illae duae partes factae sunt, quia inter utramque ab Oceano ingreditur, quidquid aquarum terras interluit; et hoc mare magnum nobis facit. Quapropter si in duas partes orbem diuidas, Orientis et Occidentis, Asia erit in una, in altera uero Europa et Africa. Quam ob rem trium regnorum, quae tunc praecellebant, Sicyoniorum non erat sub Assyriis, quia in Europa sunt; Aegyptiorum autem quo modo eis non subiacebat, a quibus tota Asia tenebatur, solis Indis, ut perhibetur, exceptis? In Assyria igitur praeualuerat dominatus inpiae ciuitatis; huius caput erat illa Babylon, cuius terrigenae ciuitatis nomen aptissimum est, id est confusio. Ibi iam Ninus regnabat post mortem patris sui Beli, qui primus illic regnauerat sexaginta quinque annos. Filius uero eius Ninus, qui defuncto patri successit in regnum, quinquaginta duos regnauit annos, et habebat in regno quadraginta tres, quando natus est Abraham, qui erat annus circiter millensimus ducentensimus ante conditam Romam, ueluti alteram in occidente Babyloniam.

5 Sall. Iug. 17, 3

8 noncup. *g* 9 usque] atque *V e* 15 fecit e^{2} 18 Sicyoniorum *b g*; sychioniorum *V a e*; sicsiniorum *p*; scilicet Sicyon. *v* 22 terriginae *V* 24 iam] nam *g* 26 in regno *p* LII *a* 27 duos *b e g p*; duo *V*

CAPUT XVIII

De iterato adloquio Dei ad Abraham, quo ei et semini eius Chanaan terra promittitur.

Egressus ergo Abraham de Charra septuagensimo quinto anno aetatis suae, centensimo autem quadragensimo et quinto patris sui, cum Loth filio fratris et Sarra coniuge perrexit in terram Chanaan et peruenit usque ad Sichem, ubi rursus diuinum accepit oraculum, de quo ita scriptum est: Et apparuit Dominus Abrahae, et dixit illi: Semini tuo dabo terram hanc. Nihil hic de illo semine dictum est, in quo pater factus est omnium gentium, sed de illo solo, de quo pater est unius Israeliticae gentis; ab hoc enim semine teira illa possessa est.

CAPUT XVIIII.

De Sarrae pudicitia in Aegypto per Deum custodita, quam Abraham non uxorem suam esse dixerat, sed sororem.

Deinde aedificato ibi altari et inuocato Deo Abraham profectus est inde et habitauit in eremo adque inde ire in Aegyptum famis necessitate conpulsus est. Ubi uxorem suam dixit sororem, nihil mentitus; erat enim et hoc, quia propinqua erat sanguine; sicut etiam Loth eadem propinquitate, cum fratris eius esset filius, frater eius est dictus. Itaque uxorem tacuit, non negauit, coniugis tuendam pudicitiam committens Deo et humanas insidias cauens ut homo; quoniam, si periculum quantum caueri poterat non caueret, magis tentaret Deum, quam speraret in Deum. De qua re contra calumniantem Faustum Manichaeum satis diximus. Denique

8 Gen. 12, 7 21 Gen. 12, 7 sqq. 28 XXII, c. 36

4 egressus est *ρλ* 6 fratris sui *a* Sara *v* 7 canaā *V* 8 accepit diuinum *v* 10 dictum *Vbλ Domb.*; promissum *aegppv* 12 unus *V* 15 per dnm *p* 17 de sororem *fg* 19 heremo *V²aegp*; heremum *V¹* 20 conpulsum *g* 22 eandem propinquitatem *V*

factum est, quod de Domino praesumsit Abraham. Nam Pharao rex Aegypti, qui eam sibi uxorem acceperat, grauiter adflictus marito reddidit. Ubi absit ut credamus alieno concubitu fuisse pollutam, quia multo est credibilius, hoc Pharaonem facere adflictionibus magnis non fuisse permissum.

CAPUT XX.

De secessione Loth et Abrahae, quae illis salua caritate conplacuit.

Reuerso igitur Abraham ex Aegypto in locum unde uenerat, nunc Loth fratris filius ab illo in terram Sodomorum salua caritate discessit. Diuites quippe facti erant pastoresque multos pecorum habere coeperant, quibus inter se rixantibus eo modo familiarum suarum pugnacem discordiam uitauerunt. Poterat quippe hinc, ut sunt humana, etiam inter ipsos aliqua rixa consurgere. Proinde hoc malum praecauentis Abrahae uerba ista sunt ad Loth: Non sit rixa inter me et te, et inter pastores meos et inter pastores tuos, quia homines fratres nos sumus. Nonne ecce tota terra ante te est? Discede a me; si tu in sinistram, ego in dextram; uel si tu in dextram, ego in sinistram. Hinc fortassis effecta est inter homines pacifica consuetudo, ut, quando terrenorum aliquid partiendum est, maior diuidat, minor eligat.

CAPUT XXI.

De tertia promissione Dei, qua terram Chanaan Abrahae et semini eius in perpetuum pollicetur.

Cum ergo digressi essent separatimque habitarent Abraham et Loth necessitate sustentandae familiae, non foeditate discor-

1 Gen. 12, 20 16 Gen. 13, 8 sq. 21 Senec. controu. 6, 3

4 multum *e* esto *V* 7 in illis *q* 10 fratris illius, *in marg. adscripto* filius, *e* 13 poterant *V* 15 pracuentis *e*[1] ista sunt uerba *b* 16 ad] a *e* inter pastores tuos et pastores meos *b* 17 et inter pastores tuos *V e g p f*; inter *om. a p v* quia omnes *a* 18 nos fratres *a v* 28 necessitati *g*

diae, et Abraham in terra Chanaan, Loth autem esset in Sodomis, oraculo tertio dixit Dominus ad Abraham: Respiciens oculis tuis uide a loco, in quo nunc tu es, ad aquilonem et Africum et orientem et mare, quia omnem terram, quam tu uides, tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum, et faciam semen tuum tamquam harenam terrae. Si potest aliquis dinumerare harenam terrae, et semen tuum dinumerabitur. Surgens perambula terram in longitudinem eius et in latitudinem, quia tibi dabo eam. In hac promissione utrum sit etiam illa, qua pater factus est omnium gentium, non euidenter apparet. Potest enim uideri ad hoc pertinere: Et faciam semen tuum tamquam harenam terrae, quod ea locutione dictum est, quam Graeci uocant hyperbolen; quae utique tropica est, non propria. Quo tamen modo, ut ceteris tropis, uti solere scripturam, nullus qui eam didicit ambigit. Iste autem tropus, id est modus locutionis, fit, quando id quod dicitur longe est amplius, quam quod eo dicto significatur. Quis enim non uideat. quam sit incomparabiliter amplior harenae numerus, quam potest esse hominum omnium ab ipso Adam usque ad terminum saeculi? Quanto ergo magis quam semen Abrahae, non solum quod pertinet ad Israeliticam gentem, uerum etiam quod est et futurum est secundum imitationem fidei toto orbe terrarum in omnibus gentibus! Quod semen in conparatione multitudinis inpiorum profecto in paucis est; quamuis et ipsi pauci faciant innumerabilem multitudinem suam, quae significata est secundum hyperbolen per harenam terrae. Sane ista multitudo, quae promittitur Abrahae, non Deo est innumerabilis, sed hominibus; Deo autem nec harena terrae. Proinde quia non tantum gens Israelitica, sed uniuersum semen Abrahae, ubi est et promissio non secundum carnem,

2 Gen. 13, 14 sqq.

1 et *om. e* 2 Dominus dixit *v* 3 loquo *g* 5 tu *om. V* eam *mss.; om. v* 10 eius—latitudinem *om. e* 21 omnium hominum *v*

sed secundum spiritum plurium filiorum, congruentius harenae multitudini conparatur: potest hic intellegi utriusque rei facta promissio. Sed ideo diximus, quod non euidenter appareat, quia et illius gentis unius multitudo, quae secundum carnem nata est ex Abraham per eius nepotem Iacob, in tantum creuit, ut paene omnes partes orbis inpleuerit. Et ideo potuit et ipsa secundum hyperbolen harenae multitudini conparari, quia et haec sola innumera est homini. Terram certe illam solam significatam, quae appellata est Chanaan, ambigit nemo. Sed quod dictum est: Tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum, potest mouere nonnullos, si usque in saeculum intellegant 'in aeternum'. Si autem in saeculum hoc loco sic accipiant, quem ad modum fideliter tenemus initium futuri saeculi a fine praesentis ordiri, nihil eos mouebit; quia, etsi expulsi sunt Israelitae de Hierosolymis, manent tamen in aliis ciuitatibus terrae Chanaan, et usque in finem manebunt; et uniuersa terra illa cum a Christianis inhabitatur, etiam ipsum semen est Abrahae.

CAPUT XXII.

De superatis ab Abraham hostibus Sodomorum, quando et Loth de captiuitate eripuit, et a Melchisedech sacerdote benedictus est.

Hoc responso promissionis accepto migrauit Abraham et mansit in alio eiusdem terrae loco, iuxta quercum Mambre, quae erat Chebron. Deinde ab hostibus, qui Sodomis inruerant, cum quinque reges aduersus quattuor bellum gererent et uictis Sodomitis etiam Loth captus esset, liberauit eum Abraham adductis secum in proelium trecentis decem et octo

25 Gen. 13, 18   27 ib. 14, 14 sqq.

9 nemo ambigit *v*   10 quod *om.* *V*   12 intellegatar usque in *b*   13 in saeculum *p v*; in *om.* *V a b e g ρ ϝ λ Domb.*   sic *om.* a^1 17 a *sup. lin.* *b*   21 quam de loth captiu. *p*   de] a *f g*   Melchisedech] meci sed haec *f g*   24 mansit] misit *e*   iuxta *V* b^1 *λ*; id est iuxta *a* b^2 *e g p v*   28 trecentos *V*

uernaculis suis et uictoriam fecit regibus Sodomorum nihilque spoliorum auferre uoluit, cum rex cui uicerat obtulisset. Sed plane tunc benedictus est a Melchisedech, qui erat sacerdos Dei excelsi; de quo in epistula, quae inscribitur ad Hebraeos, quam plures Pauli apostoli esse dicunt, quidam uero negant, multa et magna conscripta sunt. Ibi quippe primum apparuit sacrificium, quod nunc a Christianis offertur Deo toto orbe terrarum, inpleturque illud, quod longe post hoc factum per prophetiam dicitur ad Christum, qui fuerat adhuc uenturus in carne: Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech; non scilicet secundum ordinem Aaron, qui ordo fuerat auferendus inlucescentibus rebus, quae illis umbris praenotabantur.

CAPUT XXIII.

De uerbo Domini ad Abraham, quo ei promittitur secundum multitudinem stellarum multiplicanda posteritas; quod credens iustificatus est adhuc in praeputio constitutus.

Etiam tunc factum est uerbum Domini ad Abraham in uisu. Qui cum ei protectionem mercedemque promitteret ualde multam, ille de posteritate sollicitus quendam Eliezer uernaculum suum futurum sibi dixit heredem, continuoque illi promissus est heres, non ille uernaculus, sed qui de ipso Abraham fuerat exiturus, rursusque semen innumerabile, non sicut harena terrae, sed sicut stellae caeli; ubi mihi magis uidetur promissa posteritas caelesti felicitate sublimis. Nam quantum ad multitudinem pertinet, quid sunt stellae caeli ad harenam terrae? nisi quis et istam conparationem in tantum esse similem dicat, in quantum etiam stellae dinu-

2 Gen. 14, 18 sqq. 4 c. 7 10 Ps. 109, 4 20 Gen. 15, 1 sqq.

2 auferre, au *sup. lin.*, *V* 5 apostoli Pauli *v* 9 prophetiam *V m. 1 corr.*, *e*; propheticam *g*; prophetam *v* 12 aron *V*; aharon *g* 22 heredem dixit *v* 23 illi heredem promissum heres ille non uern. *e* 25 sed sicut *a b e g p* ρ² *v*; sicut *om.* *V* ρ¹ *Domb.*

merari non ualent, quia nec omnes eas uideri posse credendum est. Nam quanto quisque acutius intuetur, tanto plures uidet. Unde et acerrime cernentibus aliquas occultas esse merito existimatur, exceptis eis sideribus, quae in alia parte orbis a nobis remotissima oriri et occidere perhibentur. Postremo quicumque uniuersum stellarum numerum conprehendisse et conscripsisse iactantur, sicut Aratus uel Eudoxus uel si qui alii sunt, eos libri huius contemnit auctoritas. Hic sane illa sententia ponitur, cuius apostolus meminit propter Dei gratiam commendandam: Credidit Abraham Deo, et deputatum est illi ad iustitiam; ne circumcisio gloriaretur gentesque incircumcisas ad fidem Christi nollet admitti. Hoc enim quando factum est, ut credenti Abrahae deputaretur fides ad iustitiam, nondum fuerat circumcisus.

CAPUT XXIIII.

De significatione sacrificii, quod Abraham offerre praeceptus est, cum poposcisset, ut de his quae crediderat doceretur.

In eodem uisu cum loqueretur ei Deus, etiam hoc ait ad illum: Ego Deus, qui eduxi te de regione Chaldaeorum, ut dem tibi terram hanc, ut heres sis eius. Ubi cum interrogasset Abraham secundum quid sciret, quod heres eius erit, dixit illi Deus: Accipe mihi iuuencam trimam et capram trimam et arietem trimum et turturem et columbam. Accepit autem illi haec omnia et diuisit illa media et posuit ea contra faciem alterum alteri;

10 Gen. 15, 6 21 ib. 7 sqq.

2 quantum *p* 3 uident *V* occultas] '*hic desinit lacuna in a*' *Domb.* 4 in alia quae *e* 7 et conscr. *om. V* 9 hi/c, n *eras.*, *b* opponitur Vb^2g; apponitur b^1, *fortasse recte;* ponitur *rell. v Domb.* 13 ammitti *Vg* 18 'crederet *p* 21 te eduxi *v* te *om. g* 22 darem *e* 24 iuuenculam *p* iuuencam, *superscripto* trimam, *b;* iuuencam primam *V* 25 arietum *e* 26 ille *ab* haec ille *e* 27 ea] illa *e*

aues autem non diuisit. Et descenderunt, sicut scriptum est, aues supra corpora quae diuisa erant, et consedit illis Abram. Circa solis autem occasum pauor inruit super Abram, et ecce timor tenebrosus magnus incidit ei; et dictum est ad Abram: Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis; gentem autem, cui seruierint, iudicabo ego. Post haec uero exibunt hoc cum supellectili multa. Tu autem ibis ad patres tuos cum pace nutritus in senecta bona. Quarta uero generatione conuertent se hoc. Nondum enim inpleta sunt peccata Amorrhaeorum usque adhuc. Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media diuisa illa. In die illa disposuit Dominus Deus testamentum ad Abram, dicens: Semini tuo dabo terram hanc, a flumine Aegypti usque ad flumen magnum flumen Euphraten, Cenaeos et Cenezaeos et Cedmonaeos et Chettaeos et Pherezaeos et Raphaim et Amorrhaeos et Chananaeos et Euaeos et Gergesaeos et Iebusaeos.

Haec omnia in uisu facta diuinitus adque dicta sunt, de quibus singulis enucleate disserere longum est et intentionem operis huius excedit. Quod ergo satis est nosse debemus.

5 magnus tenebr. *V* 6 scias *p* 9 hoc *V g ρ α Domb.*; hinc *p*; huc *a b e v* ali(is) cum, al *m. 2 in ras.*, *b* superlectilia *V*; subpellectili *b*; suppellectile *a* 10 pa(t)re *V* 11 nutritus *om.* e^1 senectute *e* 12 hoc *V ρ α*; huc *a b* e^2 *g p*; hic e^1 completa *p* 13 ad hoc *g* 14 erat] iret *a* facta est flamma *v* 16 et in *e* 17 Deus *om.* *f* abraham *V a b p ρ α*; abram *e g v* 19 flumen euphraten *V* b^1 *e f*; flumen *om.* *a* b^2 *g p v* zeneceos *b* 20 celmoneos *V a b e g α f*; celimoneos *p*; celmeos *p* cettheos *V g*; cetheos *a e p*; coetheos *b*; Chetaeos *v* Pheresaeos *v* rafahim *e* 21 gergesseos *V g p* 22 et iebuseos *in marg.* *b* 25 demus *e*

Postea quam dictum est credidisse Abraham Deo et deputatum illi ad iustitiam, non eum in fide defecisse, ut diceret: Dominator Domine, secundum quid sciam, quia heres eius ero? (terrae quippe illius promissa erat hereditas) — non enim ait: 'Unde sciam?' quasi adhuc non crederet; sed ait: Secundum quid sciam? ut ei rei, quam crediderat, aliqua similitudo adhiberetur, qua eius modus agnosceretur; sicut non est uirginis Mariae diffidentia quod ait: Quo modo fiet istud, quoniam uirum non cognosco? quod enim futurum esset, certa erat; modum quo fieret inquirebat, et hoc cum quaesisset, audiuit —: denique et hic similitudo data est de animalibus, iuuenca et capra et ariete et duabus uolucribus, turture et columba, ut secundum haec futurum sciret, quod futurum esse iam non ambigeret. Siue ergo per iuuencam significata sit plebs posita sub iugo legis, per capram eadem plebs peccatrix futura, per arietem eadem plebs etiam regnatura (quae animalia propterea trima dicuntur, quia, cum sint insignes articuli temporum ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham et inde usque ad Dauid, qui reprobato Saule primus in regno gentis Israeliticae Domini est uoluntate fundatus, in hoc ordine tertio, qui tenditur ex Abraham usque ad Dauid, tamquam tertiam aetatem gerens ille populus adoleuit) siue aliquid aliud conuenientius ista significent: nullo modo tamen dubitauerim spiritales in ea praefiguratos additamento turturis et columbae. Et ideo dictum est: Aues autem non diuisit, quoniam carnales inter se diuiduntur, spiritales autem nullo modo, siue a negotiosis

8 Luc. 1, 34

1 est çṭ *e* deputatum *V e*[2] *g p ϱ Domb.*; deput. est *b α*; deput. esse *a e*[1] *v* 3 quis *g* 4 ero eius *α*; ero *om.* *ϱ*[1] promissa *om.* *V* 5 enim *om.* *e* 6 ut ei] uti *V* 10 esset *V a b p ϱ α Domb.*; esse *e g* 𝔣 *v* 11 *quae uulgo post* audiuit *legebantur:* Spiritus sanctus superueniet in te et uirtus Altissimi obumbrabit tibi (*Luc. 1, 34. 35*), *om. mss.* 12 et *ante* capra *om.* *v* 16 peccatri[x] *V* 18 sunt *e*[1] 20 est Domini *v* 24 tamen modo *v* spirituales *v* spiritalesiuca *V*

conuersationibus hominum se remoueant, sicut turtur, siue inter illas degant, sicut columba; utraque tamen auis est simplex et innoxia, significans et in ipso Israelitico populo, cui terra illa danda erat, futuros indiuiduos filios promissionis et heredes regni in aeterna felicitate mansuri. Aues autem descendentes supra corpora, quae diuisa erant, non boni aliquid, sed spiritus indicant aeris huius, pastum quendam suum de carnalium diuisione quaerentes. Quod autem illis consedit Abraham, significat etiam inter illas carnalium diuisiones ueros usque in finem perseueraturos fideles. Et circa solis occasum quod pauor inruit in Abraham et timor tenebrosus magnus significat circa huius saeculi finem magnam perturbationem ac tribulationem futuram fidelium, de qua Dominus dicit in euangelio: Erit enim tunc tribulatio magna, qualis non fuit ab initio.

Quod uero dictum est ad Abraham: Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis, de populo Israel, qui fuerat in Aegypto seruiturus, apertissime prophetatum est; non quod in eadem seruitute sub Aegyptiis adfligentibus quadringentos annos ille populus fuerat peracturus, sed in ipsis quadringentis annis praenuntiatum est hoc futurum. Quem ad modum enim scriptum est de Thara patre Abrahae: Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, non quia ibi omnes acti sunt, sed quia ibi conpleti sunt: ita et hic propterea interpositum est: Et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis, quoniam iste numerus in eadem adflictione conpletus est, non quia ibi uniuersus peractus est. Quadringenti sane dicuntur anni propter numeri

14 Mt. 24, 21 24 Gen. 11, 32

5 mansuros *e* 6 super *v* 7 indicat *e* 10 uero *V*; uiros *g* 14 dixit *v* 17 ęţ non *V* 18 *et* 27 redient *e* et adflig. eos *om. e* 23 hoc—scriptum est *om.* e^1 25 omnes ibi *e* 26 sint *m. 1 in ras. e* omnes compl. *V* 29 numeri afflict. *e* 30 est *om. e*

plenitudinem, quamuis aliquanto amplius sint, siue ex hoc tempore conputentur, quo ista promittebantur Abrahae, siue ex quo natus est Isaac, propter semen Abrahae, de quo ista praedicuntur. Conputantur enim, sicut superius iam diximus, ab anno septuagensimo et quinto Abrahae, quando ad eum facta est prima promissio, usque ad exitum Israel ex Aegypto quadringenti et triginta anni; quorum apostolus ita meminit: Hoc autem dico, inquit: testamentum confirmatum a Deo post quadringentos triginta annos facta lex non infirmat ad euacuandam promissionem. Iam ergo isti quadringenti et triginta anni quadringenti poterant nuncupari, quia non sunt multo amplius: quanto magis cum aliquot iam ex isto numero praeterissent, quando illa in uisu demonstrata et dicta sunt Abrahae, uel quando Isaac natus est centenario patri suo, a prima promissione post uiginti quinque annos, cum iam ex istis quadringentis triginta quadringenti et quinque remanerent, quos Deus quadringentos uoluit nominare. Et cetera, quae sequuntur in uerbis praenuntiantis Dei, nullus dubitauerit ad Israeliticum populum pertinere.

Quod uero adiungitur: Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media diuisa illa, significat iam in fine saeculi per ignem iudicandos esse carnales. Sicut enim adflictio ciuitatis Dei, qualis antea numquam fuit, quae sub Antichristo futura speratur, significatur tenebroso timore Abrahae circa solis occasum, id est propinquante iam fine saeculi: sic ad solis occasum, id

8 Gal. 3, 17 20 Gen. 15, 17

9 quae post *b²v* triginta *V¹egϱ Domb.*; et trig. *V²abpv* facta *Vaegp Domb.*; facta est *bαv* 10 infirmata ad *ep* 11 anni *Vbpv*; *om. aegϱα* potuerant *e* 12 amplius, *superscripto* magis, *a* 15 patre *b¹* uig. quinque *V¹abpϱαv*; uig. et quinque *V²eg Domb.* 16 et quadringenti *e* 23 significant *g* ad iudic. *e* 25 antę xp̄o *V* 27 propinq. iam fine saeculi *m. 1 in ras. g*; propinq. . . . . id est *om. e*

est ad ipsum iam finem, significatur isto igne dies iudicii dirimens carnales per ignem saluandos et igne damnandos. Deinde testamentum factum ad Abraham terram Chanaan proprie manifestat et nominat in ea undecim gentes a flumine Aegypti usque ad flumen magnum Euphraten. Non ergo a flumine magno Aegypti, hoc est Nilo, sed a paruo, quod diuidit inter Aegyptum et Palaestinam, ubi est ciuitas Rhinocorura.

CAPUT XXV.

De Agar ancilla Sarrae, quam eadem Sarra Abrahae uoluit esse concubinam.

Iam hinc tempora consequuntur filiorum Abrahae, unius de Agar ancilla, alterius de Sarra libera, de quibus in libro superiore iam diximus. Quod autem adtinet ad rem gestam, nullo modo est inurendum de hac concubina crimen Abrahae. Usus est ea quippe ad generandam prolem, non ad explendam libidinem, nec insultans, sed potius oboediens coniugi, quae suae sterilitatis credidit esse solacium, si fecundum ancillae uterum, quoniam natura non poterat, uoluntate faceret suum, et eo iure, quo dicit apostolus: Similiter et uir non habet potestatem corporis sui, sed mulier, uteretur mulier ad pariendum ex altera, quod non poterat ex se ipsa. Nulla est hic cupido lasciuiae, nulla nequitiae turpitudo. Ab uxore causa prolis ancilla marito traditur, a marito causa prolis accipitur; ab utroque non culpae luxus, sed naturae fructus exquiritur. Denique cum ancilla grauida dominae sterili superbiret et hoc Sarra suspicione muliebri uiro potius inputaret,

14 C. 3 20 1. Cor. 7, 4

1 significatus *V* 2 igne *V a b;* in igne *rell. v Domb.* 5 aegypti usque ad flumen *sup. lin. V* 7 inter] in terra *g* 10 abr. esse uoluit *f g;* uoluit abrahe esse *p* 13 eagar *g*[1] 16 ad *om. e*[1] 18 sterelit. *g* 22 rapiendum *V*[1] 23 cupido hic *e* 25 culpa luxorię *b* 26 dominae *V a b*[2] *e p ρ α f λ;* domina *b*[1] *g v* stereli *g* 27 suspicatione *e*

etiam ibi demonstrauit Abraham non se amatorem seruum, sed liberum fuisse genitorem et in Agar Sarrae coniugii pudicitiam custodisse nec uoluptatem suam, sed uoluntatem illius inpleuisse; accepisse nec petisse, accessisse nec haesisse, seminasse nec amasse. Ait enim: Ecce ancilla tua in manibus tuis, utere ea quo modo tibi placuerit. O uirum uiriliter utentem feminis, coniuge temperanter, ancilla obtemperanter, nulla intemperanter!

CAPUT XXVI.

De testificatione Dei ad Abraham, qua eidem seni de sterili Sarra filium spondet patremque eum gentium statuit et promissi fidem sacramento circumcisionis obsignat.

Post haec natus est Ismael ex Agar, in quo putare posset inpletum, quod ei promissum fuerat, cum sibi uernaculum suum adoptare uoluisset. Deo dicente: Non erit heres tuus hic; sed qui exiet de te, ille erit heres tuus. Hoc ergo promissum, ne in ancillae filio putaret inpletum, iam cum esset annorum nonaginta et nouem, apparuit ei Dominus et dixit illi: Ego sum Deus, place in conspectu meo et esto sine querella, et ponam testamentum meum inter me et inter te et inplebo te ualde. Et procidit Abraham in faciem suam. Et locutus est illi Deus dicens: Et ego, ecce testa-

5 Gen. 16, 6 16 ib. 15, 4 19 ib. 17, 1—21

1 demonstrabit V^1 se *om.* *V* 2 cō|iugis *V*; coniugii *g*; coniugi *rell.* *v* *Domb.* 4 petiisse *v* 7 latentem *V* 10 Dei *om.* *p q* 11 stereli *f g* spopondit patrem eum *p* 12 promissit *f g* fides s. c. obsignatur *p q* 14 est natus *v* ismahel *V g*; hismael *p*; hismahel *b* 15 ei *om.* *V*; dī *p* 16 dicente Deo *v* 17 hic—tuus *om.* *e* 18 promissum est *p* ne *om.* *V e* 20 ei *om.* V^1; illi *a b* deus *a* 21 querella *V* b^1 *g*; querela *a* b^2 *p v* 22 *alterum* inter *om.* *a* 23 abraham *V e g*; abram *v* *Domb.* in suam faciem abraham *a* 24 Et ego *om.* *p* ego *om.* *a*

mentum meum tecum, et eris pater multitudinis gentium; et non appellabitur adhuc nomen tuum Abram, sed erit nomen tuum Abraham, quia patrem multarum gentium posui te; et augeam te ualde ualde et ponam te in gentes, et reges ex te exibunt: et statuam testamentum meum inter me et [inter] te et inter semen tuum post te in generationes eorum in testamentum aeternum, ut sim tibi Deus et semini tuo post te. Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam, et ero illis Deus. Et dixit Deus ad Abraham: Tu autem testamentum meum conseruabis, tu et semen tuum post te in progenies suas. Et hoc est testamentum, quod conseruabis inter me et uos et inter semen tuum post te in generationes suas: Circumcidetur uestrum omne masculinum, et circumcidemini carnem praeputii uestri, et erit in signo testamenti inter me et uos. Et puer octo dierum circumcidetur, uestrum omne masculinum in progenies uestras. Vernaculus et emticius ab omni filio alieno, qui non est de semine tuo, circumcisione circumcidetur uernaculus domus tuae et emticius. Et erit testamentum meum in carne uestra in testamento aeterno. Et qui non fuerit circumcisus masculus, qui non circumcidetur carnem praeputii sui octauo die, interibit anima illa de genere eius, quia testamentum meum dissipauit. Et dixit

1 multarum *a* 2 adhuc] abhinc *a* 4 et] ut *p* augeam *mss.*; augebo *v* ualde ualde V^1 *Domb.*; ualde *rell.* *v* (*cf. p. 176, 26*) 6 inter te et me *V ρ* 9 et sem. t. post te *om. p* post te *om. a* 11 illi b^1 *p ρ α* 12 tu *om. v* 14 generationes *v* testam. meum *a* 17 omnem uestrum *b*; omne uestrum *v* circumcidimini *V ρ* 18 in *om.* e^1 signo *codd. praeter b*; signum *b v* 21 alieno *codd*; alienigena *v* 24 meum *om. e* in testamentum acternum *v* 27 octauo (octabo *V*) *V e p α v*; octaua *g α f* *Domb.*

Deus ad Abraham: Sara uxor tua, non appellabitur nomen eius Sara, sed Sarra erit nomen eius. Benedicam autem illam et dabo tibi ex ea filium, et benedicam illum, et erit in nationes, et reges gentium ex eo erunt. Et procidit Abraham super faciem suam et risit et dixit in animo suo dicens: Si mihi centum annos habenti nascetur [filius], et si Sarra annorum nonaginta pariet? Dixit autem Abraham ad Deum: Ismael hic uiuat in conspectu tuo. Dixit autem Deus ad Abraham: Ita, ecce Sarra uxor tua pariet tibi filium, et uocabis nomen eius Isaac; et statuam testamentum meum ad illum in testamentum aeternum, esse illi Deus et semini eius post illum. De Ismael autem ecce exaudiui te; ecce benedixi eum et ampliabo illum et multiplicabo eum ualde. Duodecim gentes generabit, et dabo illum in magnam gentem. Testamentum autem meum statuam ad Isaac, quem pariet tibi Sarra in tempore hoc ad annum sequentem.

Hic apertiora promissa sunt de uocatione gentium in Isaac, id est in filio promissionis, quo significatur gratia, non natura, quia de sene et anu sterili promittitur filius. Quamuis enim et naturalem procreationis excursum Deus operetur: ubi tamen euidens opus Dei est uitiata et cessante natura, ibi euidentius intellegitur gratia. Et quia hoc non per generationem, sed per regenerationem futurum erat, ideo nunc imperata est circumcisio, quando de Sarra promissus est filius. Et quod omnes non solum filios, uerum etiam seruos uernaculos et emticios circumcidi iubet, ad omnes istam gratiam pertinere testatur. Quid enim aliud circumcisio significat quam naturam

1 sarai *bis ut editt. uett. p* 3 autem *sup. lin. e* 7 filius *om. V p ρ α f* 8 si *om. p*[1] annorum *om. e*[1] 15 illum] eum *b* eum *mss.;* illum *v* 16 generauit *g* 17 gentem magnam *v* 22 anų *V* 26 futuram *V*[1] nunc *om. p*[1] impetrata *V* 27 quo *e*

exuta uetustate renouatam? Et quid aliud quam Christum octauus dies, qui hebdomade conpleta, hoc est post sabbatum, resurrexit? Parentum mutantur et nomina: omnia resonant nouitatem, et in testamento uetere obumbratur nouum. Quid est enim quod dicitur testamentum uetus nisi noui occultatio? Et quid est aliud quod dicitur nouum nisi ueteris reuelatio? Risus Abrahae exultatio est gratulantis, non inrisio diffidentis. Verba quoque eius illa in animo suo: Si mihi centum annos habenti nascetur filius et si Sarra annorum nonaginta pariet, non sunt dubitantis, sed admirantis. Si quem uero mouet quod dictum est: Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua tu incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam, quo modo accipiatur inpletum siue adhuc expectetur inplendum, cum possessio quaecumque terrena aeterna cuilibet genti esse non possit: sciat aeternum a nostris interpretari, quod Graeci appellant αἰώνιον, quod a saeculo deriuatum est; αἰών quippe Graece saeculum nuncupatur. Sed non sunt ausi Latini hoc dicere saeculare, ne longe in aliud mitterent sensum. Saecularia quippe dicuntur multa, quae in hoc saeculo sic aguntur, ut breui etiam tempore transeant: αἰώνιον autem quod dicitur, aut non habet finem aut usque in huius saeculi tenditur finem.

CAPUT XXVII.

De masculo, qui si octauo die non fuerit circumcisus, perit anima eius, quia testamentum Dei dissipauit.

Item potest mouere, quo modo intellegi oporteat quod hic dictum est: Masculus, qui non circumcidetur carnem

28 Gen. 17, 14

1 uetustate exuta maturam renou. *v* 2 ebdomade *Vegp*; ebdomada *b*; hebdomada *v* sabbato e^2 5 occultatio noui *v* 9 nasceretur *b* filius *Vbgpv*; *om. epαf* 11 et] ex V^1; *om. e* semine *V* 13 in *om. V* 22 saeculi *om. e* 24 qui si] quin *fg* circumc. n. fuerit *q* 27 oportet *b* 28 circumciditur carne *g*

praeputii sui octauo die, interibit anima illa de genere eius, quia testamentum meum dissipauit, cum haec nulla culpa sit paruuli, cuius dixit animam perituram, nec ipse dissipauerit testamentum Dei, sed maiores, qui eum circumcidere non curarunt; nisi quia etiam paruuli, non secundum suae uitae proprietatem, sed secundum communem generis humani originem omnes in illo uno testamentum Dei dissipauerunt, in quo omnes peccauerunt. Multa quippe appellantur testamenta Dei exceptis illis duobus magnis, uetere et nouo, quod licet cuique legendo cognoscere. Testamentum autem primum, quod factum est ad hominem primum, profecto illud est: Qua die ederitis, morte moriemini. Unde scriptum est in libro, qui ecclesiasticus appellatur: Omnis caro sicut uestis ueterescit. Testamentum enim a saeculo: Morte morieris. Cum enim lex euidentior postea data sit, et dicat apostolus: Ubi autem non est lex, nec praeuaricatio, quo pacto in psalmo quod legitur uerum est: Praeuaricatores aestimaui omnes peccatores terrae, nisi quia omnes legis alicuius praeuaricatae sunt rei, qui aliquo peccato tenentur obstricti? Quam ob rem si etiam paruuli, quod uera fides habet, nascuntur non proprie, sed originaliter peccatores, unde illis gratiam remissionis peccatorum necessariam confitemur: profecto eo modo, quo sunt peccatores, etiam praeuaricatores legis illius, quae in paradiso data est, agnoscuntur; ut uerum sit utrumque, quod scriptum est, et: Praeuaricatores aestimaui omnes peccatores terrae, et: Ubi lex non est, nec praeuaricatio. Ac per hoc, quia circumcisio signum regenerationis fuit et non inmerito paruulum propter originale peccatum, quo pri-

8 Rom. 5, 12 12 Gen. 2, 17 14 Eccli. 14, 18 16 Rom. 4, 15 18 Ps. 118, 119

1 octauo *V e g p α v;* octaua *b ρ ꟳ Domb.* 6 suam ρ 14 ueterescit *V e;* ueterescet *b g;* ueterascit *p v* 15 ·ē· (est) *ante* Morte *e* morte *om* g^1 17 quod leg. in Psalmo *v* 18 existimaui *V* 20 tenetur V^1 26 peccatores] praeuaricatores *e*

mum Dei dissipatum est testamentum, generatio disperdet, nisi regeneratio liberet: sic intellegenda sunt haec uerba diuina, tamquam dictum sit: 'Qui non fuerit regeneratus, interibit anima illa de genere eius', quia testamentum Dei dissipauit, quando in Adam cum omnibus etiam ipse peccauit. Si enim dixisset: 'Quia hoc testamentum meum dissipauit', non nisi de ista circumcisione intellegi cogeret; nunc uero, quoniam non expressit cuius modi testamentum paruulus dissipauerit, liberum est intellegere de illo testamento dictum, cuius dissipatio pertinere posset ad paruulum. Si autem hoc quisquam non nisi de ista circumcisione dictum esse contendit, quod in ea testamentum Dei, quoniam non est circumcisus, dissipauerit paruulus: quaerat locutionis aliquem modum, quo non absurde possit intellegi, ideo dissipasse testamentum, quia licet non ab illo, tamen in illo est dissipatum. Verum sic quoque animaduertendum est nulla in se neglegentia sua iniuste interire incircumcisi animam paruuli nisi originalis obligatione peccati.

CAPUT XXVIII.

De commutatione nominum Abrahae et Sarrae, qui cum ob unius sterilitatem, ob utriusque autem senectutem generare non possent, munus fecunditatis indepti sunt.

Facta igitur promissione tam magna tamque dilucida ad Abraham, cui euidentissime dictum est: Patrem multarum gentium posui te; et augeam te ualde ualde et ponam te in gentes, et reges ex te exibunt. Et dabo tibi ex Sarra filium, et benedicam illum, et erit in nationes,

2 diuina uerba *v* 4 genere *V b e g p Domb.*; populo *f v* 8 10 13 parulol *g* 10 posset *V b² e g p α*; possit *b¹ p v* autem *sup. lin. V* quisquam hoc *v* 11 ostendit *e¹* 13 paruulos *V* quod *V* 14 obsurde *V* dissipasset *e* 15 tamen in illo *om. e¹* 23 inde adepti *p* 25 partem, *in marg.* patrem, *e* 26 augeam *mss.*; augebo *v* ualde ualde *V¹ p*; ualde *a b e g v* 27 exibunt ex te *v*

et reges gentium ex eo erunt (quam promissionem nunc in Christo cernimus reddi), ex illo deinceps illi coniuges non uocantur in scripturis, sicut antea uocabantur, Abram et Sara, sed sicut eos nos ab initio uocauimus, quoniam sic iam uocantur ab omnibus, Abraham et Sarra. Quur autem mutatum sit nomen Abrahae, reddita est ratio: Quia patrem, inquit, multarum gentium posui te. Hoc ergo significare intellegendum est [Abraham]; Abram uero, quod ante uocabatur, interpretatur pater excelsus. De nomine autem mutato Sarrae non est reddita ratio; sed, sicut aiunt, qui scripserunt interpretationes nominum Hebraeorum, quae his sacris litteris continentur, Sara interpretatur princeps mea, Sarra autem uirtus. Unde scriptum est in epistula ad Hebraeos: Fide et ipsa Sarra uirtutem accepit ad emissionem seminis. Ambo enim seniores erant, sicut scriptura testatur; sed illa etiam sterilis et cruore menstruo iam destituta, propter quod iam parere non posset, etiam si sterilis non fuisset. Porro si femina ita sit prouectioris aetatis, ut ei solita mulierum adhuc fluant, de iuuene parere potest, de seniore non potest; quamuis adhuc possit ille senior, sed de adulescentula gignere, sicut Abraham post mortem Sarrae de Cettura potuit, quia uiuidam eius inuenit aetatem. Hoc ergo est, quod mirum commendat apostolus, et ad hoc dicit Abrahae iam fuisse corpus emortuum, quoniam non ex omni femina, cui adhuc esset aliquod pariendi tempus extremum, generare ipse in illa aetate adhuc posset. Ad aliquid enim emortuum corpus intellegere debemus, non ad omnia. Nam si ad omnia, non iam senectus uiui, sed cadauer est mortui. Quamuis etiam sic solui soleat ista quaestio, quod de Cettura postea genuit

13 Hebr. 11, 11 23 Rom. 4, 19

4 nos eos *v* uocauimus (uocabimus *V*) *codd. praeter* *ρ*; cognouimus *ρ* iam *om. g* 5 uocabantur *e* 8 Abraham *om. Vegp* 10 agiunt *e* 12 sarai *ap* 14 ad emiss.] in conceptione *b* 15 enim *g*^*F*^ *Domb.*; autem *Vabepρav* 16 etiam *e* 21 cettura *Vg*; cetura *e*; cethura *abpv* 24 esset adhuc *v*

Abraham, quia donum gignendi, quod a Domino accepit, etiam post obitum mansit uxoris. Sed propterea mihi uidetur illa, quam secuti sumus, huius quaestionis solutio praeferenda, quia centenarius quidem senex, sed temporis nostri, de nulla potest femina gignere; non tunc, quando adhuc tamdiu uiuebant, ut centum anni nondum facerent hominem decrepitae senectutis.

CAPUT XXVIIII.

De tribus uiris uel angelis, in quibus ad quercum Mambre apparuisse Abrahae Dominus indicatur.

Item Deus apparuit Abrahae ad quercum Mambre in tribus uiris, quos dubitandum non est angelos fuisse; quamuis quidam existiment unum in eis fuisse Dominum Christum, adserentes eum etiam ante indumentum carnis fuisse uisibilem. Est quidem diuinae potestatis et inuisibilis, incorporalis inmutabilisque naturae, sine ulla sui mutatione etiam mortalibus adspectibus apparere, non per id quod est, sed per aliquid quod sibi subditum est; quid autem illi subditum non est? Verum tamen si propterea confirmant horum trium aliquem fuisse Christum, quia, cum tres uidisset, ad Dominum singulariter est locutus (sic enim scriptum est: Et ecce tres uiri stabant super eum, et uidens procucurrit in obuiam illis ab ostio tabernaculi sui, et adorauit super terram et dixit: Domine, si inueni gratiam ante te, et cetera): quur non et illud aduertunt, duos ex eis uenisse, ut Sodomitae delerentur, cum adhuc Abraham ad unum loqueretur, Dominum appellans et intercedens, ne simul iustum cum inpio in Sodomis perderet? Illos autem duos

21 Gen. 18, 1 sqq.

1 gignendi donum *v* 2 sed e^1; si e^2 10 Abrahae *om. p* indic.] manifestatur *p* 14 etiam eum *V* 15 et uisibilis *V* incommut. *bv* 17 non *om. V* 21 Et *om. p* 22 procurrit b^1p in obuiam *Vabegpϱαf*; in *om. v* 23 hostio *Ve* 25 et] ad *e*; etiam *v* aduertant V^1 ex eis *om.* e^1 27 unam V^1

sic suscepit Loth, ut etiam ipse in conloquio cum illis suo singulariter Dominum appellet. Nam cum eis pluraliter dixisset: Ecce, domini, declinate in domum pueri uestri, et cetera quae ibi dicuntur, postea tamen ita legitur: Et tenuerunt angeli manum eius et manum uxoris eius et manus duarum filiarum eius, in eo quod parceret Dominus ipsi. Et factum est, mox ut eduxerunt illum foras, et dixerunt: Saluam fac animam tuam, ne respexeris retro, nec steteris in tota regione; in monte saluum te fac, ne quando conprehendaris. Dixit autem Loth ad illos: Oro, Domine, quia inuenit puer tuus misericordiam ante te, et quae sequuntur. Deinde post haec uerba singulariter illi respondet et Dominus, cum in duobus angelis esset, dicens: Ecce miratus sum faciem tuam, et cetera. Unde multo est credibilius, quod et Abraham in tribus et Loth in duobus uiris Dominum agnoscebant, cui per singularem numerum loquebantur, etiam cum eos homines esse arbitrarentur; neque enim aliam ob causam sic eos susceperunt, ut tamquam mortalibus et humana refectione indigentibus ministrarent; sed erat profecto aliquid, quo ita excellebant, licet tamquam homines, ut in eis esse Dominum, sicut esse adsolet in prophetis, hi, qui hospitalitatem illis exhibebant, dubitare non possent; adque ideo et ipsos aliquando pluraliter et in eis Dominum aliquando singulariter appellabant. Angelos autem fuisse scriptura testatur, non solum in hoc genesis libro, ubi haec gesta narrantur, uerum etiam in epistula ad Hebraeos, ubi, cum hospitalitas laudaretur: Per hanc, inquit, etiam quidam nescientes hospitio receperunt angelos. Per illos igitur tres uiros, cum rursus

3 Gen. 19, 2 sqq. 28 Hebr. 13, 2

2 appellet *V a b e p p α f Domb.*; appellaret *g v* 3 inclinate V^1 6 manum duarum *g p* 9 in monte *V a e g p v*; in montem *b p α f* 13 ille *a* respondet *V p Domb.*; respondit *rell. v* haec dñs (t et) *b* 15 et *ante* Abrah. *om. V a* 20 quod *e* 22 esse adsolet *a b e* g^1 *p v*; esse solet g^2; esse *om. V Domb.*

filius Isaac de Sarra promitteretur Abrahae, diuinum datum est etiam tale responsum, ut diceretur: Abraham erit in magnam gentem et multam, et benedicentur in eo omnes gentes terrae. Et hic duo illa breuissime plenissimeque promissa sunt, gens Israel secundum carnem et omnes gentes secundum fidem.

CAPUT XXX.

De Loth a Sodomis liberato adque eisdem caelesti igne consumtis et de Abimelech, cuius concupiscentia castitati Sarrae nocere non potuit.

Post hanc promissionem liberato de Sodomis Loth et ueniente igneo imbre de caelo tota illa regio inpiae ciuitatis in cinerem uersa est, ubi stupra in masculos in tantam consuetudinem conualuerant, quantam leges solent aliorum factorum praebere licentiam. Verum et hoc eorum supplicium specimen futuri iudicii diuini fuit. Nam quo pertinet quod prohibiti sunt qui liberabantur ab angelis retro respicere, nisi quia non est animo redeundum ad ueterem uitam, qua per gratiam regeneratus exuitur, si ultimum euadere iudicium cogitamus? Denique uxor Loth, ubi respexit, remansit et in salem conuersa hominibus fidelibus quoddam praestitit condimentum, quo sapiant aliquid, unde illud caueatur exemplum.

Inde rursus Abraham fecit in Geraris aput regem ciuitatis illius Abimelech, quod in Aegypto de coniuge fecerat, eique intacta similiter reddita est. Ubi sane Abraham obiurganti regi, quur tacuisset uxorem sororemque dixisset, aperiens quid timuerit etiam hoc addidit: Etenim uere soror mea est de patre, sed non de matre, quia de patre suo

2 Gen. 18, 18 12 Gen. 19, 24 sq. 27 Gen. 20, 12

2 in gentem magnam *v* 3 benedicantur *e*[1] 9 ignem *fg*[1] consūptis. *31 capitulum.* De abimelech cett. *p* 12 illa tota *e* 14 conualuerunt *V*[1] 15 praeuere *V* 17 liberabuntur *V*[1] 19 regenerati exsuimur, *in marg.* regeneratus exuitur *e;* exsuitur *V*

soror erat Abrahae, de quo propinqua eius erat. Tantae autem pulchritudinis fuit, ut etiam in illa aetate posset adamari.

CAPUT XXXI.

De Isaac secundum promissionem nato, cui nomen ex risu utriusque parentis est inditum.

Post haec natus est Abrahae secundum promissionem Dei de Sarra filius, eumque nominauit Isaac, quod interpretatur risus. Riserat enim et pater, quando ei promissus est, admirans in gaudio; riserat et mater, quando per illos tres uiros iterum promissus est, dubitans in gaudio; quamuis exprobrante angelo, quod risus ille, etiamsi gaudii fuit, tamen plenae fidei non fuit, post ab eodem angelo in fide etiam confirmata est. Ex hoc ergo puer nomen accepit. Nam quod risus ille non ad inridendum obprobrium, sed ad celebrandum gaudium pertinebat, nato Isaac et eo nomine uocato Sarra monstrauit; ait quippe: Risum mihi fecit Dominus; quicumque enim audierit, congaudebit mihi. Sed post aliquantulum tempus ancilla de domo eicitur cum filio suo, et duo illa secundum apostolum testamenta significantur, uetus et nouum, ubi Sarra illa supernae Hierusalem, hoc est ciuitatis Dei, figuram gerit.

CAPUT XXXII.

De oboedientia et fide Abrahae, qua per oblationem immolandi probatus est filii, et de morte Sarrae.

Inter haec, quae omnia commemorare nimis longum est, tentatur Abraham de immolando dilectissimo filio ipso Isaac, ut pia eius oboedientia probaretur, saeculis in notitiam profe-

12 Gen. 18, 13 16 Gen. 21, 6 20 Gal. 4, 26

4 nato *om. f* cuius *p q* 5 est *om. q* 15 et ex eo *V* 18 de *om. p* 19 illa *om. e p p F* 21 gerit] tenet *p* 23 abraham *f g p* 24 prob. est filii *f g Domb.*; filii prob. est *p q v* et de morte Sarrae *om. f g q F; in p. legitur: 34 capitulum.* De morte sarre et de emptione agri ad sepulturam eius 25 est *om. V*

renda, non Deo. Neque enim omnis est culpanda tentatio, quia et gratulanda est, qua fit probatio. Et plerumque aliter animus humanus sibi ipsi innotescere non potest, nisi uires suas sibi non uerbo, sed experimento tentatione quodam modo interrogante respondeat; ubi si Dei munus agnouerit, tunc pius est, tunc solidatur firmitate gratiae, non inflatur inanitate iactantiae. Numquam sane crederet Abraham, quod uictimis Deus delectaretur humanis; quamuis diuino intonante praecepto oboediendum sit, non disputandum; uerum tamen Abraham confestim filium, cum fuisset immolatus, resurrecturum credidisse laudandus est. Dixerat namque illi Deus, cum de ancilla et filio eius foras eiciendis uoluntatem coniugis nollet inplere: In Isaac uocabitur tibi semen. Et certe ibi sequitur ac dicitur: Et filium autem ancillae huius in magnam gentem faciam illum, quia semen tuum est. Quo modo ergo dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen, cum et Ismaelem Deus semen eius uocauerit? Exponens autem apostolus quid sit: In Isaac uocabitur tibi semen: Id est, inquit, non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur in semine. Ac per hoc filii promissionis, ut sint semen Abrahae, in Isaac uocantur, hoc est in Christo uocante gratia congregantur. Hanc ergo promissionem pater pius fideliter tenens, quia per hunc oportebat inpleri, quem Deus iubebat occidi, non haesitauit, quod sibi reddi poterat immolatus, qui dari potuit non speratus. Sic intellectum est et in epistula ad Hebraeos, et sic expositum. Fide, inquit, prae-

13 Gen. 21, 12 sq. 18 Rom. 9, 7 sq. 27 Hebr. 11, 17 sq.

5 si Dei] sisim *g* dņī *e* 10 immolaturus *e* 12 filioque *e* 14 et filium *V'abppα Domb.*; et *om. egƒv* 17 hismahelem *Veg* semen eius deus *V*[1] 21 semine *V m. 1 ex* semen *corr., abegpαƒv (cf. infra p. 186, 20 ubi omnes codd. praebent* in semine); semen *ρ Domb.* 22 christo *V*[1] *abp Domb.*; christum *V*[2] *egv* 25 esitauit *e* 27 praecessit *Ve*[2] *gppαƒv;* obtulit *ab;* non pepercit *e*[1]

cessit Abraham Isaac tentatus et unicum obtulit, qui promissiones suscepit, ad quem dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen, cogitans quia et ex mortuis suscitare potest Deus. Proinde addidit: Pro hoc etiam eum et in similitudinem adduxit: cuius similitudinem, nisi illius unde dicit apostolus: Qui proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum? Propterea et Isaac, sicut Dominus crucem suam, ita sibi ligna ad uictimae locum, quibus fuerat inponendus, ipse portauit. Postremo quia Isaac occidi non oportebat, postea quam est pater ferire prohibitus, quis erat ille aries, quo immolato inpletum est significatiuo sanguine sacrificium? Nempe quando eum uidit Abraham, cornibus in frutice tenebatur. Quis ergo illo figurabatur, nisi Iesus, antequam immolaretur, spinis Iudaicis coronatus?

Sed diuina per angelum uerba potius audiamus. Ait quippe scriptura: Et extendit Abraham manum suam sumere machaeram, ut occideret filium suum. Et uocauit illum angelus Domini de caelo et dixit: Abraham! Ille autem dixit: Ecce ego. Et dixit: Non inicias manum tuam super puerum, neque facias illi quicquam; nunc enim sciui quia times Deum tuum, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me. Nunc sciui dictum est 'nunc sciri feci'; neque enim hoc nondum sciebat Deus. Deinde ariete illo immolato pro Isaac filio suo uocauit, ut legitur, Abraham nomen loci illius: Dominus uidit; ut dicant hodie: In monte Domi-

6 Rom. 8, 32 17 Gen. 22, 10 sqq.

1 isaac *V a b e p p α Domb.*; in isaac *g v* 3 et *om. V*[1] *e* 4 suscitare *V*; excitare *rell. v Domb.* Deus *om. e* 5 et *om. e g* similitudine *p* 6 unde *mss.*; de quo *v* idem apost. *v* 8 illum *a v* 9 et inpon. *V*[1] *Domb.* 14 ferebatur *V*[1] 15 iudaicis *g p p α f v*; iudeis *V*; a iudaeis *a e et m. 2 in ras. b* 22 non enim siui (e *superscr.*) *e* tuum *V a b e p p α Domb.*; tu *g f v* 24 nondum] non *e* 27 hodie, *superscripto* usque, *b* dominus apparuit in monte *V*

nus apparuit. Sicut dictum est: Nunc sciui, pro eo quod est nunc sciri feci: ita hic Dominus uidit, pro eo quod est Dominus apparuit, hoc est uideri se fecit. Et uocauit angelus Domini Abraham secundo de caelo dicens: Per me ipsum iuraui, dicit Dominus, propter quod fecisti uerbum hoc et non pepercisti filio tuo dilecto propter me, nisi benedicens benedicam te, et multiplicans multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli et tamquam harenam, quae iuxta labium maris. Et hereditate possidebit semen tuum ciuitates aduersariorum, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, quia obaudisti uocem meam. Hoc modo est illa de uocatione gentium in semine Abrahae post holocaustum, quo significatus est Christus, etiam iuratione Dei firmata promissio. Saepe enim promiserat, sed numquam iurauerat. Quid est autem Dei ueri ueracisque iuratio nisi promissi confirmatio et infidelium quaedam increpatio?

Post haec Sarra mortua est, centensimo uicensimo septimo anno uitae suae, centensimo autem et tricensimo septimo uiri sui. Decem quippe annis eam praecedebat aetate; sicut ipse, quando sibi ex illa promissus est filius, ait: Si mihi annorum centum nascetur [filius], et si Sarra annorum nonaginta pariet. Tunc emit agrum Abraham, in quo sepeliuit uxorem. Tunc ergo secundum narrationem Stephani in terra illa est conlocatus, quoniam coepit ibi esse possessor; post mortem scilicet patris sui, qui colligitur ante biennium fuisse defunctus.

20 Gen. 23, 1   22 Gen. 17, 17   25 Act. 7, 4

1 uidebit, *superscripto* ł apparuit, *a*   siui e^1 5 me *V e g Domb.*; memet *a b p v*   8 tibi e^1 9 tamquam *mss.*; sicut *v*   quae *V g p ρ*; quae est *a b e α v*   16 autem est *v*   19 uigisimo *e*; et uicesimo *v* et septimo *e g p*   20 tricensimum V^1; trigisimo *e*   23 [filius] *V v Domb.*; *om. a b e g p ƒ ut p. 173, 7*

CAPUT XXXIII.

De Rebecca nepte Nachor, quam Isaac accepit uxorem.

Deinde Rebeccam neptem Nachor patrui sui, cum annorum quadraginta esset Isaac, duxit uxorem, centensimo scilicet et quadragensimo anno uitae patris sui, triennio post mortem matris suae. Ut autem illam duceret, quando ab eius patre in Mesopotamiam seruus missus est, quid aliud demonstratum est, cum eidem seruo dixit Abraham: Pone manum tuam sub femore meo, et adiurabo te per Dominum Deum caeli et Dominum terrae, ut non sumas uxorem filio meo Isaac a filiabus Chananaeorum, nisi Dominum Deum caeli et Dominum terrae in carne, quae ex illo femore trahebatur, fuisse uenturum? Numquid haec parua sunt praenuntiatae indicia ueritatis, quam conpleri uidemus in Christo?

CAPUT XXXIIII.

Quid intellegendum sit in eo, quod Abraham post mortem Sarrae Cetturam accepit uxorem.

Quid autem sibi uult, quod Abraham post mortem Sarrae Cetturam duxit uxorem? Ubi absit ut incontinentiam suspicemur, praesertim in illa iam aetate et in illa fidei sanctitate. An adhuc procreandi filii quaerebantur, cum iam Deo promittente tanta multiplicatio filiorum ex Isaac per stellas caeli et harenam terrae fide probatissima teneretur? Sed profecto si Agar et Ismael, doctore apostolo, significauerunt carnales ueteris testamenti, quur non etiam Cettura et filii eius signi-

9 Gen. 24, 2 sq. 26 Gal. 4, 24

2 nechor *fg* 4 patris *V* 5 ·XL· *V* centensimo *sup. lin. V* 6 sui *om. e* 10 per dominum *a b e g p* ρ^2 *α v* per *om. V* ρ^1 *Domb.* 11 caeli *usque ad* Deum *l. 13 om.* b^1 ut *om.* f 12 de fil. *b in marg., v* 15 praenuntiate, *in marg.* praenuntiata, *e* 18 post sarrae coniugium *fg* 26 signauerunt e^1

ficent carnales, qui se ad testamentum nouum existimant pertinere? Ambae quippe et uxores Abrahae et concubinae sunt appellatae; Sarra uero numquam dicta est concubina. Nam et quando data est Agar Abrahae, ita scriptum est: Et adprehendit Sara uxor Abram Agar Aegyptiam ancillam suam post decem annos, quam habitauerat Abram in terra Chanaan, et dedit eam Abram uiro suo ipsi uxorem. De Cettura autem, quam post obitum Sarrae accepit, sic legitur: Adiciens autem Abraham sumsit uxorem, cui nomen Cettura. Ecce ambae dicuntur uxores; ambae porro concubinae fuisse reperiuntur, postea dicente scriptura: Dedit autem Abraham omnem censum suum Isaac filio suo, et filiis concubinarum suarum dedit Abraham dationes et dimisit eos ab Isaac filio suo adhuc se uiuo ad orientem, in terram orientis. Habent ergo nonnulla munera filii concubinarum, sed non perueniunt ad regnum promissum, nec haeretici, nec Iudaei carnales, quia praeter Isaac nullus est heres, et non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur in semine, de quo dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen. Neque enim uideo, quur etiam Cettura post uxoris mortem ducta, nisi propter hoc mysterium, dicta sit concubina. Sed quisquis haec non uult in istis significationibus accipere, non calumnietur Abrahae. Quid si enim et hoc prouisum est contra haereticos futuros secundarum aduersarios nuptiarum, ut in ipso patre multarum gentium post obitum coniugis iterum coniugari demonstraretur non esse peccatum? Et mortuus est Abraham, cum esset annorum centum septuaginta <quinque>. Annorum

4 Gen. 16, 3 12 ib. 25, 1. 5 sq. 19 Rom. 9, 8 21 Gen. 21, 12 28 Gen. 25, 7

3 sint *V*[1] 4 quando et *a* scribtum *omisso* est *V* 7 eam *om. V* in uxorem *e* 15 se uiuo] seuo *e* 16 terra *g* 19 qui non *e* 20 in semine] *cf. supra p. 182, 21* 25 hoc *om. e*[1] 29 *et 187, 1* quinque *om. codd.*

ergo septuaginta <quinque> Isaac filium dereliquit, quem centenarius genuit.

CAPUT XXXV.

De geminis adhuc in utero Rebeccae matris inclusis quid indicauerit diuina responsio.

Iam ex hoc, quem ad modum per posteros Abrahae ciuitatis Dei procurrant tempora, uideamus. A primo igitur anno uitae Isaac usque ad sexagensimum, quo ei nati sunt filii, illud memorabile est, quod, cum illi Deum roganti ut pareret uxor eius, quae sterilis erat, concessisset Dominus quod petebat, adque haberet illa conceptum, gestiebant gemini adhuc in utero eius inclusi. Qua molestia cum angeretur, Dominum interrogauit accepitque responsum: Duae gentes in utero tuo sunt et duo populi de uentre tuo separabuntur et populus populum superabit et maior seruiet minori. Quod Paulus apostolus magnum uult intellegi gratiae documentum, quia nondum illis natis nec aliquid agentibus boni seu mali sine ullis bonis meritis eligitur minor maiore reprobato; quando procul dubio, quantum adtinet ad originale peccatum, ambo pares erant; quantum autem ad proprium, ullius eorum nullum erat. Sed nunc de hac re dicere aliquid latius instituti operis ratio non sinit, unde in aliis iam multa diximus. Quod autem dictum est: Maior seruiet minori, nemo fere nostrorum aliter intellexit, quam maiorem populum Iudaeorum minori Christiano populo seruiturum. Et re uera quamuis in gente Idumaeorum, quae nata est de maiore, cui duo nomina erant (nam et Esau uocabatur et Edom, unde Idumaei), hoc uideri possit

13 Gen. 25, 23 16 Rom. 9, 11 sqq.

1 filium suum *e* 4 clausis *p* 19 elegitur *V* 22 sinit] permittit *b* 23 unde et in *v* multa iam *begp* est *om. V* 24 nostrorum *Vabepp Domb.*; nostrum *gαv* 25 populo Christ. *v* 28 posset *g*

inpletum, quia postea superanda fuerat a populo, qui ortus est ex minore, id est Israelitico, eique fuerat futura subiecta: tamen in aliquid maius intentam fuisse istam prophetiam, qua dictum est: Populus populum superabit et maior seruiet minori, conuenientius creditur. Et quid est hoc, nisi quod in Iudaeis et Christianis euidenter inpletur?

CAPUT XXXVI.

De oraculo et benedictione, quam Isaac non aliter quam pater ipsius, merito eiusdem dilectus, accepit.

Accepit etiam Isaac tale oraculum, quale aliquotiens pater eius acceperat. De quo oraculo sic scriptum est: Facta est autem fames super terram praeter famem, quae prius facta est in tempore Abrahae. Abiit autem Isaac ad Abimelech regem Philistinorum in Gerara. Apparuit autem illi Dominus et dixit: Noli descendere in Aegyptum; habita autem in terra, quam tibi dixero, et incole in terra hac; et ero tecum et benedicam te. Tibi enim et semini tuo dabo omnem terram hanc, et statuam iuramentum meum, quod iuraui Abrahae patri tuo; et multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli, et dabo semini tuo omnem terram hanc, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudiuit Abraham pater tuus uocem meam et custodiuit praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea. Iste patriarcha nec uxorem habuit aliam nec aliquam concubinam, sed posteritate duorum geminorum ex uno concubitu procreatorum contentus fuit. Timuit sane etiam ipse periculum de pulchritudine coniugis, cum habitaret inter alienos, fecitque quod pater, ut eam sororem

12 Gen. 26, 1 sqq.

1 hortus *e* 11 oraculum tale *v* 14 abit *V* 17 in *om. e* 31 sororem *superscripto* suam *b*

diceret, taceret uxorem; erat enim ei propinqua et paterno et materno sanguine; sed etiam ipsa ab alienis, cognito quod uxor esset, mansit intacta. Nec ideo tamen istum patri eius praeferre debemus, quia iste nullam feminam praeter unam coniugem nouerat. Erant enim procul dubio paternae fidei et oboedientiae merita potiora, in tantum, ut propter illum dicat Deus huic se facere bona quae facit. Benedicentur, inquit, in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudiuit Abraham pater tuus uocem meam et custodiuit praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea; et alio rursus oraculo: Ego sum, inquit, Deus Abraham patris tui, noli timere; tecum enim sum et benedixi te et multiplicabo semen tuum propter Abraham patrem tuum; ut intellegamus quam caste Abraham fecerit, quod hominibus inpudicis et nequitiae suae de scripturis sanctis patrocinia requirentibus uidetur fecisse libidine; deinde ut etiam hoc nouerimus, non ex bonis singulis inter se homines conparare, sed in uno quoque consideremus uniuersa. Fieri enim potest, ut habeat aliquid in uita et moribus quispiam, quo superat alium, idque sit longe praestabilius, quam est illud, unde ab alio superatur. Ac per hoc sano ueroque iudicio, cum continentia coniugio praeferatur, melior est tamen homo fidelis coniugatus quam continens infidelis. Sed infidelis homo non solum minus laudandus, uerum etiam maxime detestandus est. Constituamus ambos bonos; etiam sic profecto melior est coniugatus fidelissimus et oboedientissimus Deo quam continens minoris fidei minorisque oboedientiae. Si uero paria sint cetera, continentem coniugato praeferre quis ambigat?

7 Gen. 26, 24

1 ei] et *e* et paterno *mss. praeter b;* et *om. b v* 2 sanguine/, m *eras., V* alienis *V a b e g p α ꝭ Domb.;* alienigenis *ρ v* cognita b^2 3 esset uxor *p* uxor eius *v* 4 unam *sup. lin. V* 6 deus dicat *e* 15 casta *e* omnibus *e* 17 libidinem *e p* 23 est *om. ρ* 25 degestandus V^1 29 praeferre *g p;* praeferri V^2 *a* b^2 *e;* proferre V^1

CAPUT XXXVII.

De his, quae in Esau et Iacob mystice praefigurabantur.

Duo igitur Isaac filii Esau et Iacob pariter crescunt. Primatus maioris transfunditur in minorem ex pacto et placito inter illos, eo quod lenticulam, quem cibum minor parauerat, maior inmoderatius concupiuit, eoque pretio primogenita sua fratri iuratione interposita uendidit. Ubi discimus in uescendo non cibi genere, sed auiditate inmodesta quemque culpandum. Senescit Isaac eiusque oculis per senectam uisus aufertur. Vult benedicere filium maiorem et pro illo nesciens benedicit minorem, pro fratre maiore, qui erat pilosus, se paternis manibus subponentem, haedinis sibi pelliculis coaptatis uelut aliena peccata portantem. Iste dolus Iacob ne putaretur fraudulentus dolus et non in eo magnae rei mysterium quaereretur, superius praedixit scriptura: Et erat Esau homo sciens uenari, agrestis; Iacob autem homo simplex, habitans domum. Hoc nostri quidam interpretati sunt 'sine dolo'. Siue autem 'sine dolo' siue 'simplex' siue potius 'sine fictione' dicatur, quod est Graece ἄπλαστος: quis est in ista percipienda benedictione dolus hominis sine dolo? Quis est dolus simplicis, quae fictio non mentientis, nisi profundum mysterium ueritatis? Ipsa autem benedictio qualis est? Ecce, inquit, odor filii mei tamquam odor agri pleni, quem benedixit Dominus. Et det tibi Deus de rore caeli et de ubertate terrae et multitudinem frumenti et uini, et seruiant tibi gentes et adorent te principes et fiere dominus fratris tui et adorabunt te filii patris tui. Qui maledixerit te, maledictus; et qui

4 Gen. 25, 29 sqq. 16 Gen. 25, 27 23 Gen. 27, 27 sqq.

2 praefigurantur *p* 9 immoderata quemque, que *om.* e^1 13 pellibus, *in marg.* pelliculis, *e* 14 Iacob *om. V* 16 et *om. v* 18 domi *p* 20 plastos *V* 28 fiere *mss. praeter* b^2; fieri b^2; fias *v* 29 et *om. e*

benedixerit te, benedictus. Benedictio igitur Iacob praedicatio est Christi in omnibus gentibus. Hoc fit, hoc agitur. Lex et prophetia est Isaac; etiam per os Iudaeorum Christus ab illa benedicitur, uelut a nesciente, quia ipsa nescitur. Odore nominis Christi, sicut ager, mundus inpletur; eius est benedictio de rore caeli, hoc est de uerborum pluuia diuinorum, et de ubertate terrae, hoc est congregatione populorum; eius est multitudo frumenti et uini, hoc est multitudo quam colligit frumentum et uinum in sacramento corporis eius et sanguinis. Ei seruiunt gentes, ipsum adorant principes; ipse est dominus fratris sui, quia populus eius dominatur Iudaeis; ipsum adorant filii patris eius, hoc est filii Abrahae secundum fidem, quia et ipse filius est Abrahae secundum carnem; ipsum qui maledixerit, maledictus, et qui benedixerit, benedictus est. Christus, inquam, noster etiam ex ore Iudaeorum quamuis errantium, sed tamen legem prophetasque cantantium benedicitur, id est ueraciter dicitur; et alius benedici putatur, qui ab eis errantibus exspectatur. Ecce benedictionem promissam repetente maiore expauescit Isaac, et alium se pro alio benedixisse cognoscit; miratur et quisnam ille sit percontatur; nec tamen se deceptum esse conqueritur; immo confestim reuelato sibi intus in corde magno sacramento deuitat indignationem, confirmat benedictionem. Quis ergo, inquit, uenatus est mihi uenationem et intulit mihi, et manducaui ab omnibus, antequam tu uenires? et benedixi eum, et benedictus sit. Quis non hic maledictionem potius exspectaret irati, si haec non superna inspiratione, sed terreno more gererentur? O res gestas, sed prophe-

23 Gen. 27, 33

2 est christi *V*; christi est *rell. v* 7 congregatione *V b g Domb.*; de congreg. *a e p v* 9 corporis] caro *V* (*v. I Praef. p. VIII*) et sang. eius *v* 11 dominator *g* 19 repente maior uenit. expauit *p* pro alio se *v* 20 cognoscit *V b e g*; cognoscens *a p v Domb.* percontatur *V b*[2] *e g*; percuntatur *a*; percunctatur *b*[1] *p v* 25 et *ante* mand. *om. V*[1] 26 sit benedictus *v* 27 expectaret potius *V*[1]

tice gestas; in terra, sed caelitus; per homines, sed diuinitus! Si excutiantur singula tantis fecunda mysteriis, multa sunt inplenda uolumina; sed huic operi modus moderate inponendus nos in alia festinare conpellit.

CAPUT XXXVIII.

De misso Iacob in Mesopotamiam ad accipiendam uxorem et de uisione, quam in itinere somniauit, et de quattuor ipsius feminis, cum unam petisset uxorem.

Mittitur Iacob a parentibus in Mesopotamiam, ut ibi ducat uxorem. Patris mittentis uerba haec sunt: Non accipies uxorem ex filiabus Chananaeorum; surgens fuge in Mesopotamiam in domum Bathuel, patris matris tuae, et sume tibi inde uxorem de filiabus Laban, fratris matris tuae. Deus autem meus benedicat te et augeat te et multiplicet te; et eris in congregationes gentium; et det tibi benedictionem Abraham patris tui, tibi et semini tuo post te, ut heres fias terrae incolatus tui, quam dedit Deus Abraham. Hic iam intellegimus segregatum semen Iacob ab alio semine Isaac, quod factum est per Esau. Quando enim dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen, pertinens utique semen ad ciuitatem Dei, separatum est inde aliud semen Abrahae, quod erat in ancillae filio, et quod futurum erat in. filiis Cetturae. Sed adhuc erat ambiguum de duobus geminis filiis Isaac, ad utrumque an ad unum eorum illa benedictio pertineret; et si ad unum, quisnam esset illorum. Quod nunc declaratum

11 Gen. 28, 1 sqq. 21 Gen. 21, 12

6 emisso *fg;* missione *p* 7 in *om. fg* 8 petiisset *v* 11 uerba haec *V;* haec uerba *rell. v* 15 et augeat te *sup. lin. V* 17 benedictiones *p* patris tui abraham *a* abraham *Vagpαf;* abrahae *bρv* 19 deus *sup. lin. V* deus abraham dedit *e* abraham *mss.;* Abrahae *v* hinc *a* 20 intellegemus *e* 24 ancilla et *g* 26 ad *Vae;* an ad *bgpv* an *ex* ad *corr. V*

est, cum prophetice a patre benedicitur Iacob et dicitur ei: Et eris in congregationes gentium, et det tibi benedictionem Abraham patris tui.

Pergens itaque in Mesopotamiam Iacob in somnis accepit oraculum, de quo sic scriptum est: Et exiit Iacob a puteo iurationis et profectus est in Charran et deuenit in locum et dormiuit ibi; occiderat enim sol; et sumsit ex lapidibus loci et posuit ad caput suum et dormiuit in loco illo et somniauit. Et ecce scala stabilita super terram, cuius caput pertingebat ad caelum; et angeli Dei ascendebant et descendebant per illam, et Dominus incumbebat super illam et dixit: Ego sum Deus Abraham patris tui et Deus Isaac, noli timere; terram, in qua tu dormis super eam, tibi dabo illam et semini tuo; et erit semen tuum sicut harena terrae, et dilatabitur supra mare et in Africum et in aquilonem et ad orientem; et benedicentur in te omnes tribus terrae et in semine tuo Et ecce ego sum tecum, custodiens te in omni uia quacumque ibis, et reducam te in terram hanc, quia non te derelinquam, donec faciam omnia, quae tecum locutus sum. Et surrexit Iacob de somno suo et dixit: Quia est Dominus in loco hoc, ego autem nesciebam. Et timuit et dixit: Quam terribilis locus hic! non est hoc nisi domus Dei et haec porta est caeli. Et surrexit Iacob et sumsit lapidem, quem subposuit ibi sub caput suum, et statuit illum titulum et superfudit oleum in cacu-

5 sqq. ib. 28, 10 sqq.

2 congregationem *b* tibi dn̄s *a* 3 abraham *V a b e g p α;* Abrahae *ρ v* 5 sic *om. e* 6 charran *p ƒ;* charra *V e ρ α;* carram *b;* charram *a g v* 11 et descend. *om. e* 16 dilabitur *e* (b sup.) super *e v* in affricam *a* 17 ad] ab *g;* in *α* 19 -ieris *V* 22 Dominus est *v* 24 terribilis est *a* hoc] hic *α* 26 ibi *V p α v;* sibi *a e g ρ* sub *V a e g p α ƒ;* super *ρ;* ad *v* ibi ad *m. 2 sup. lin. b* suum *om. v* 27 in titulum *b v*

men eius; et uocauit Iacob nomen loci illius: domus Dei. Hoc ad prophetiam pertinet; nec more idolatriae lapidem perfudit oleo Iacob, uelut faciens illum Deum; neque enim adorauit eundem lapidem uel ei sacrificauit; sed quoniam Christi nomen a chrismate est, id est ab unctione, profecto figuratum est hic aliquid, quod ad magnum pertineat sacramentum. Scalam uero istam intellegitur ipse Saluator nobis in memoriam reuocare in euangelio, ubi, cum dixisset de Nathanael: Ecce uere Israelita, in quo dolus non est, quia Israel uiderat istam uisionem (ipse est enim Iacob), eodem loco ait: Amen, amen, dico uobis, uidebitis caelum apertum et angelos Dei ascendentes et descendentes super filium hominis.

Perrexit ergo Iacob in Mesopotamiam, ut inde acciperet uxorem. Unde autem illi acciderit quattuor habere feminas, de quibus duodecim filios et unam filiam procreauit, cum earum nullam concupisset inlicite, indicat scriptura diuina. Ad unam quippe accipiendam uenerat; sed cum illi altera [pro altera] subposita fuisset, nec ipsam dimisit, qua nesciens usus fuerat in nocte, ne ludibrio eam uideretur habuisse, et eo tempore, quando multiplicandae posteritatis causa plures uxores lex nulla prohibebat, accepit etiam illam, cui uni iam futuri coniugii fidem fecerat. Quae cum esset sterilis, ancillam suam, de qua filios ipsa susciperet, marito dedit; quod etiam maior soror eius, quamuis peperisset, imitata, quoniam multiplicare prolem cupiebat, effecit. Nullam Iacob legitur petisse praeter unam, nec usus plurimis nisi gignendae prolis officio, coniugali iure seruato, ut neque hoc faceret, nisi uxores eius id fieri flagitassent, quae corporis uiri sui habebant legitimam

9 Io. 1, 47 sqq.

1 innocauit *a* 5 a *om.* *e*[1] id est, *omisso priore* est, *e* unctionem *V* 9 nathanaele *b e v* 10 quoniam *b* est *om.* *V* 12 et descend. *om.* *g* 17 concupiuit *b;* concupisceret *v* diu. script. indicat *v* 19 pro altera *om.* *V a e p ρ* quia *V f;* quam *b* 20 fuerit *e* 23 sterelis *e* 24 filium *ρ* 26 petiisse *v*

potestatem. Genuit ergo duodecim filios et unam filiam ex quattuor mulieribus. Deinde ingressus est in Aegyptum per filium suum Ioseph, qui uenditus ab inuidentibus fratribus eo perductus fuit adque ibidem sublimatus.

CAPUT XXXVIIII.

Quae ratio fecerit, ut Iacob etiam Israel cognominaretur.

Iacob autem etiam Israël, sicut paulo ante dixi, uocabatur, quod nomen magis populus ex illo procreatus obtinuit. Hoc autem nomen illi ab angelo inpositum est, qui cum illo fuerat in itinere de Mesopotamia redeunte luctatus, typum Christi euidentissime gerens. Nam quod ei praeualuit Iacob, utique uolenti, ut mysterium figuraret, significat passionem Christi, ubi uisi sunt ei praeualere Iudaei. Et tamen benedictionem ab eodem angelo, quem superauerat, inpetrauit; ac sic huius nominis inpositio benedictio fuit. Interpretatur autem Israel 'uidens Deum', quod erit in fine praemium sanctorum omnium. Tetigit porro illi idem angelus ueluti praeualenti latitudinem femoris eumque isto modo claudum reddidit. Erat itaque unus adque idem Iacob et benedictus et claudus: benedictus in eis, qui in Christum ex eodem populo crediderunt, adque in infidelibus claudus. Nam femoris latitudo generis multitudo est. Plures quippe sunt in ea stirpe, de quibus prophetice praedictum est: Et claudicauerunt a semitis suis.

18 Gen. 32, 25 24 Ps. 17, 46

3 eo] et *V* 6 fecerit *f p f*[a] *Domb.*; fuerit *g q v* Iacob *om. p q* 11 in *om. e* 12 ei *sup. lin. g* 13 ut *om. e* 14 praeuelare *e* 16 huius *om. p* 18 omn. sanctorum *v* ueluti *V e g p*; uelut *v Domb.* 20 reddit *V*[1] 22 in fidelibus *e* 23 est multitudo *v*

CAPUT XXXX.

Quo modo Iacob cum septuaginta quinque animabus Aegyptum narretur ingressus, cum plerique ex his, qui commemorantur, tempore posteriore sint geniti.

Ingressi itaque referuntur in Aegyptum simul cum ipso Iacob septuaginta quinque homines, adnumerato ipso filiis suis. In quo numero duae tantum feminae commemorantur, una filia, neptis altera. Sed res diligenter considerata non indicat, quod tantus numerus fuerit in progenie Iacob die uel anno quo ingressus est Aegyptum. Commemorati sunt quippe in eis etiam pronepotes Ioseph, qui nullo modo iam tunc esse potuerunt, quoniam tunc centum triginta annorum erat Iacob, filius uero eius Ioseph triginta nouem; quem cum accepisse tricensimo anno suo uel amplius constet uxorem, quo modo potuit per nouem annos habere pronepotes de filiis, quos ex eadem uxore suscepit? Cum igitur nec filios haberent Ephraem et Manasses, filii Ioseph, sed eos pueros infra quam nouennes Iacob Aegyptum ingressus inuenerit, quo pacto eorum non solum filii, sed etiam nepotes in illis septuaginta quinque numerantur, qui tunc Aegyptum ingressi sunt cum Iacob? Nam commemoratur ibi Machir, filius Manasse, nepos Ioseph, et eiusdem Machir filius, id est Galaad, nepos Manasse, pronepos Ioseph; ibi est et quem genuit Ephraem, alter filius Ioseph, id est Utalaam, nepos Ioseph, et filius ipsius Utalaae Edem, nepos Ephraem, pronepos Ioseph; qui nullo modo esse potuerunt, quando Iacob in Aegyptum uenit et filios Ioseph, nepotes suos, auos istorum, minores quam nouem annorum pueros inuenit. Sed nimirum introitus Iacob

7 Gen. 46, 27

2 Iacob *om.* *p q* 4 commemorentur *p* sunt *q* 5 ipso *om.* *ρ* 6 *sq.* ipso cū filiis, *transpositione notata*, *b* filiis *V e g p* *Domb.*; cum filiis *a v* 10 quod *V* 14 accepisset *V* 15 habere *sup. lin.* *V* 21 commemorantur *ρ* 24 tutalaam *g* 25 utaleae *V*; tutalaae *g* ędem (i *sup. lin.*) *V*; aedem *g* 26 filii *V*

in Aegyptum, quando eum in septuaginta quinque hominibus scriptura commemorat, non unus dies uel unus annus, sed totum illud est tempus, quamdiu uixit Ioseph, per quem factum est ut intrarent. Nam de ipso Ioseph eadem scriptura sic loquitur: Et habitauit Ioseph in Aegypto, ipse et fratres eius et omnis cohabitatio patris eius, et uixit annos centum decem, et uidit Ioseph Ephraem filios usque in tertiam generationem. Ipse est ille pronepos eius ab Ephraem tertius. Generationem quippe tertiam dicit filium, nepotem, pronepotem. Deinde sequitur: Et filii Machir, filii Manasse, nati sunt supra femora Ioseph. Et hic ille ipse est nepos Manasse, pronepos Ioseph. Sed pluraliter appellati sunt, sicut scriptura consueuit, quae unam quoque filiam Iacob filias nuncupauit; sicut in Latinae linguae consuetudine liberi dicuntur pluraliter filii, etiamsi non sint uno amplius. Cum ergo ipsius Ioseph praedicetur felicitas, quia potuit uidere pronepotes, nullo modo putandi sunt iam fuisse tricensimo nono anno proaui sui Ioseph, quando ad eum in Aegyptum Iacob pater eius aduenit. Illud autem est, quod fallit minus ista diligenter intuentes, quoniam scriptum est: Haec autem nomina filiorum Israel, qui intrauerunt in Aegyptum simul cum Iacob patre suo. Hoc enim dictum est, quia simul cum illo conputantur septuaginta quinque, non quia simul iam erant omnes, quando Aegyptum ingressus est ipse; sed, ut dixi, totum tempus habetur eius ingressus, quo uixit Ioseph, per quem uidetur ingressus.

5 Gen. 50, 22

1 hominibus *V a b e p* ρ² α *Domb.*; homines ρ¹; animabus *g f v* 6 choabitatio *V*; habitatio *g* 7 centum decem *V a e g* ρ *f*; decem et centum *b*; centum et deeem α *v* filios Ephraem *v* filiosuo usque *V* 14 quoque *om.* *V*¹ 16 praedicetur *V e g p* ρ α *Domb.*; praedicitur *f*; praediceretur *a b v* 17 uidere potuit *v* 18 sunt *sup. lin.* *V* 20 est *om.* *e* 22 aegypto *e*

CAPUT XXXXI.

De benedictione, quam Iacob in Iudam filium suum promisit.

Igitur propter populum Christianum, in quo Dei ciuitas peregrinatur in terris, si carnem Christi in Abrahae semine requiramus, remotis concubinarum filiis occurrit Isaac; si in semine Isaac, remoto Esau, qui est etiam Edom, occurrit Iacob, qui est et Israel; si in semine ipsius Israel, remotis ceteris occurrit Iudas, quia de tribu Iuda exortus est Christus. Ac per hoc cum in Aegypto moriturus Israel suos filios benediceret, quem ad modum Iudam prophetice benedixerit, audiamus: Iuda, inquit, te laudabunt fratres tui. Manus tuae super dorsum inimicorum tuorum; adorabunt te filii patris tui. Catulus leonis Iuda; ex germinatione, fili mi, ascendisti; recumbens dormisti ut leo et ut catulus leonis; quis suscitabit eum? Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec ueniant quae reposita sunt ei; et ipse exspectatio gentium; adligans ad uitem pullum suum et cilicio pullum asinae suae lauabit in uino stolam suam et in sanguine uuae amictum suum. Fului oculi eius a uino et dentes candidiores lacte. Exposui haec aduersus Manichaeum Faustum disputans et satis esse arbitror, quantum ueritas prophetiae huius elucet; ubi et mors Christi praedicta est uerbo dormitionis et non necessitas, sed potestas in morte nomine leonis. Quam potestatem in euangelio ipse praedicat dicens: Potestatem habeo ponendi animam meam et potestatem habeo iterum sumendi eam. Nemo eam tollit a me; sed ego eam pono a me, et iterum

12 Gen. 49, 8 sqq. 23 XII, c. 42 27 Io. 10, 17 sq.

2 Iacob *om.* *p* 4 Dei *om.* e^1 7 e/ō (d suprascr.), *littera* x (?) *erasa*, *V* 8 Israel ipsius *v* 10 filios suos *v* 14 generatione *g* 15 mihi *V* ascendistis *e* 16 qui *Ve* suscitauit *V* 20 lauauit *V* 21 amictus *e* 26 in morte *e* 28 et nemo *g*

sumo eam. Sic leo fremuit, sic quod dixit inpleuit. Ad eam namque pertinet potestatem, quod de resurrectione eius adiunctum est: Quis suscitabit eum? hoc est, quia nullus hominum, nisi se ipse, qui etiam de corpore suo dixit: Soluite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud. Ipsum autem genus mortis, hoc est sublimitas crucis, in uno uerbo intellegitur, quod ait: Ascendisti. Quod uero addidit: Recumbens dormisti, euangelista exponit, ubi dicit: Et inclinato capite tradidit spiritum; aut certe sepultura eius agnoscitur, in qua recubuit dormiens, et unde illum nullus hominum, sicut prophetae aliquos uel sicut ipse alios, suscitauit, sed sicut a somno ipse surrexit. Stola porro eius, quam lauat in uino, id est mundat a peccatis in sanguine suo, cuius sanguinis sacramentum baptizati sciunt, unde et adiungit: Et in sanguine uuae amictum suum, quid est nisi ecclesia? Et fului oculi eius a uino spiritales eius inebriati poculo eius, de quo canit psalmus: Et calix tuus inebrians quam praeclarus est! Et dentes eius candidiores lacte, quod potant aput apostolum paruuli, uerba scilicet nutrientia, nondum idonei solido cibo. Ipse igitur est, in quo reposita erant promissa Iudae, quae donec uenirent numquam principes, hoc est reges Israel, ab illa stirpe defuerunt. Et ipse exspectatio gentium; quod clarius est uidendo quam fit exponendo.

5 Io. 2, 19 7 Io. 19, 30 16 Ps. 22, 5 19 1. Cor. 3, 2

3 qui *V b¹ σ* suscitauit *e* 5 et in triduo *b p*; in triduo *V*; et triduo *a e g* resuscitabo *a b e g p ρ α v*; suscitabo, *m. 1 superscripto* re, *V*; suscitabo *f Domb.* 8 addormisti *e* 11 uel ut *V* 12 porro] purpura *V* 13 labat *V* 16 spirituales *v* 17 inebr. populo eius *sup. lin. V* populo *e¹* 18 clarus *ρ* eius *om. V¹* 19 lacte cand. *a* 22 principis *V¹* 23 et *V* 24 fuit *b¹*; sit *e v*

CAPUT XXXXII.

De filiis Ioseph, quos Iacob prophetica manuum suarum transmutatione benedixit.

Sicut autem duo Isaac filii, Esau et Iacob, figuram praebuerunt duorum populorum in Iudaeis et Christianis (quamuis, quod ad carnis propaginem pertinet, nec Iudaei uenerint de semine Esau, sed Idumaei; nec Christianae gentes de Iacob, sed potius Iudaei; ad hoc enim tantum figura ualuit, quod dictum est: Maior seruiet minori): ita factum est etiam in duobus filiis Ioseph; nam maior gessit typum Iudaeorum, Christianorum autem minor. Quos cum benediceret Iacob, manum dextram ponens super minorem quem habebat ad sinistram, sinistram super maiorem quem habebat ad dextram: graue uisum est patri eorum, et admonuit patrem uelut corrigens eius errorem et quisnam eorum esset maior ostendens. At ille mutare manus noluit, sed dixit: Scio, fili, scio. Et hic erit in populum, et hic exaltabitur; sed frater eius iunior maior illo erit, et semen eius erit in multitudinem gentium. Etiam hic duo illa promissa demonstrat. Nam ille in populum, iste in multitudinem gentium. Quid euidentius quam his duabus promissionibus contineri populum Israelitarum orbemque terrarum in semine Abrahae, illum secundum carnem, istum secundum fidem?

CAPUT XXXXIII.

De temporibus Moysi et Iesu Naue ac iudicum adque inde regum, quorum quidem Saul primus est, sed Dauid praecipuus et sacramento habetur et merito.

Defuncto Iacob, defuncto etiam Ioseph per reliquos centum quadraginta quattuor annos, donec exiretur de terra Aegypti,

9 Gen. 25, 23 16 Gen. 48, 19

2 iosep *g* 3 benedicit *fg* 6 quod *om. V* pertinent *V* de *V a b e p p α f* *Domb.*; ex *g v* 8 ad *ex* ab *corr. V* 9 etiam *om. V* 16 scio *ex* scit *corr. V* 21 his *om. e* 25 De ihu *p* hiesu *fg* 26 inde *fg f*; exinde *p q v* 27 praecepuus *fg*

in modum incredibilem illa gens creuit, etiam tantis adtrita persecutionibus, ut quodam tempore nati masculi necarentur, cum mirantes Aegyptios nimia populi illius incrementa terrerent. Tunc Moyses subtractus furto trucidatoribus paruulorum ad domum regiam, ingentia per eum Deo praeparante, peruenit nutritusque et adoptatus a filia Pharaonis (quod nomen in Aegypto omnium regum fuit) in tantum prouenit uirum, ut ipse illam gentem mirabiliter multiplicatam ex durissimo et grauissimo, quod ibi ferebat, iugo seruitutis extraheret, immo per eum Deus, qui hoc promiserat Abrahae. Prius quippe exinde fugiens, quod, cum Israelitam defenderet, Aegyptum occiderat et territus fuerat, postea diuinitus missus in potestate spiritus Dei superauit Pharaonis resistentes magos. Tunc per eum Aegyptiis inlatae sunt decem memorabiles plagae, cum dimittere populum Dei nollent, aqua in sanguinem uersa, rana et sciniphes, cynomyia, mors pecorum, ulcera, grando, lucusta, tenebrae, mors primogenitorum. Ad extremum Israelitas, quos plagis tot tantisque perfracti tandem aliquando dimiserant, Aegyptii in mari Rubro dum persequuntur extincti sunt. Illis quippe abeuntibus diuisum mare uiam fecit; hos autem insequentes in se rediens unda submersit. Deinde per annos quadraginta duce Moyse Dei populus in deserto actus est, quando tabernaculum testimonii nuncupatum est, ubi Deus sacrificiis futura praenuntiantibus colebatur, cum scilicet iam data lex fuisset in monte multum terribiliter; adtestabatur enim euidentissima mirabilibus signis uocibusque diuinitas. Quod factum est, mox ut exitum est de Aegypto et in deserto populus esse coepit, quinquagensimo die post celebratum Pascha per ouis immolationem; qui usque adeo typus Christi est praenuntians eum per uicti-

1 creauit *V* 7 aegyptu *V* omnium *om. V* prouenit *mss.*; peruenit *v* uerum g^1 9 extrahere V^1 11 cum israhelita defenderat *V* 12 et territus] exterritus *p* 13 resist. Phar. *v* 16 rana *Vp Domb.*; ranae *abegv* et *om.* b^1gp ^{cy}snifes *g*; cinifes *ep* cynomia *Vabegp* 22 in deserto *mss.*; per desertum *v* 29 die *om. V* 30 quibusque *V*; quisque e^1

mam passionis de hoc mundo transiturum ad Patrem (Pascha quippe Hebraea lingua transitus interpretatur), ut iam cum reuelaretur testamentum nouum, postea quam Pascha nostrum immolatus est Christus, quinquagensimo die ueniret de caelo Spiritus sanctus, qui dictus est in euangelio digitus Dei, ut recordationem nostram in primi praefigurati facti memoriam reuocaret, quia et legis illae tabulae digito Dei scriptae referuntur.

Defuncto Moyse populum rexit Iesus Naue et in terram promissionis introduxit eamque populo diuisit. Ab his duobus mirabilibus ducibus bella etiam prosperrime ac mirabiliter gesta sunt, Deo contestante non tam propter merita Hebraei populi quam propter peccata earum, quae debellabantur gentium illas eis prouenisse uictorias. Post istos duces iudices fuerunt, iam in terra promissionis populo conlocato, ut inciperet interim reddi Abrahae prima promissio de gente una, id est Hebraea, et terra Chanaan, nondum de omnibus gentibus et toto orbe terrarum; quod Christi aduentus in carne et non ueteris legis obseruationes, sed euangelii fides fuerat inpletura. Cuius rei praefiguratio facta est, quod non Moyses, qui legem populo acceperat in monte Sina, sed Iesus, cui etiam nomen Deo praecipiente mutatum fuerat ut Iesus uocaretur, populum in terram promissionis induxit. Temporibus autem iudicum, sicut se habebant et peccata populi et misericordia Dei, alternauerunt prospera et aduersa bellorum.

Inde uentum est ad regum tempora, quorum primus regnauit Saul; cui reprobato et bellica clade prostrato eiusque stirpe reiecta, ne inde reges orerentur, Dauid successit in

5 Lc. 11, 20 7 Exod. 31, 18 9 Ios. 1

4 est *om.* *V* uenire *V* 6 i,m,praefigurati (n pri l *suprascr.*) *V* 7 tabula *V*[1] 8 feruntur *g*[1] 10 induxit promissionis *e* 11 uella *V* 13 earum peccata *e* 15 inciperent *e* 16 promissionis *V* 17 et terra] et cetera *e* 19 legis ueteris obseruatione *e* fide *e* 21 Iesus] is *e* 24 populi peccata *g* 27 cui *V a e g p p α f Domb.*; quo *b v* 28 eiecta *b* orerentur *V g*[1]; orirentur *a b g*[2] *p v*

regnum, cuius maxime Christus dictus est filius. In quo articulus quidam factus est et exordium quodam modo iuuentutis populi Dei; cuius generis quaedam uelut adulescentia ducebatur ab ipso Abraham usque ad hunc Dauid. Neque enim frustra Matthaeus euangelista sic generationes commemorauit, ut hoc primum interuallum quattuordecim generationibus commendaret, ab Abraham scilicet usque ad Dauid. Ab adulescentia quippe incipit homo posse generare; propterea generationum ex Abraham sumsit exordium; qui etiam pater gentium constitutus est, quando mutatum nomen accepit. Ante hunc ergo uelut pueritia fuit huius generis populi Dei a Noe usque ad ipsum Abraham; et ideo in lingua inuenta est, id est Hebraea. A pueritia namque homo incipit loqui post infantiam, quae hinc appellata est, quod fari non potest. Quam profecto aetatem primam demergit obliuio, sicut aetas prima generis humani est deleta diluuio. Quotus enim quisque est, qui suam recordetur infantiam? Quam ob rem in isto procursu ciuitatis Dei, sicut superior unam eandemque primam, ita duas aetates secundam et tertiam liber iste contineat, in qua tertia propter uaccam trimam, capram trimam, arietem trimum et inpositum est legis iugum et apparuit abundantia peccatorum et regni terreni surrexit exordium, ubi non defuerunt spiritales, quorum in turture et columba figuratum est sacramentum.

4 Mt. 1, 17

1 dictus Xp̄ſ est *b* 4 ad huc *e* 12 ipsum *om.* *a*[1] et ideo in lingua *V a g p ϱ ꝼ Domb.*; et ideo lingua *e*; in lingua, *omisso* et ideo, *α*; et ideo (idē *b*) prima lingua *b v* 13 est *om. p* incipit homo *b* 14 post infant. *om. e* quod *mss.*; quia *v* 15 estas *g* 16 primi *V*[1] 19 aetates primam et secundam *V* 21 arietem *a e p ϱ α ꝼ Domb.*; et arietem *V b g v* et inpos. *V a b e g p ϱ α ꝼ Domb.*; et *om. v* 23 spirituales *v* 24 *post* sacramentum *in g ꝼ exstat* contuli. AVRELI AVGVSTINI | DE CIVITATE DEI | CONTRA PAGANOS | LIBER XVI EXP. *V* EXPLICIT LIBER XVI. INCIPIT LIBER ·XVII· *e g*

LIBER XVII.

CAPUT I.

De temporibus prophetarum.

Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cuius semini et gentem Israeliticam secundum carnem et omnes gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem ad modum conpleantur, per ordinem temporum procurrens Dei ciuitas indicabit. Quoniam ergo superioris libri usque ad regnum Dauid factus est finis, nunc ab eodem regno, quantum suscepto operi sufficere uidetur, cetera quae sequuntur adtingimus. Hoc itaque tempus, ex quo sanctus Samuel prophetare coepit, et deinceps, donec populus Israel captiuus in Babyloniam duceretur adque inde secundum sancti Hieremiae prophetiam post septuaginta annos reuersis Israelitis Dei domus instauraretur, totum tempus est prophetarum. Quamuis enim et ipsum Noe patriarcham, in cuius diebus uniuersa diluuio terra diluta est, et alios supra et infra usque ad hoc tempus, quo reges in Dei populo esse coeperunt, propter quaedam per eos futura siue quoquo modo significata siue praedicta, quae pertinerent ad ciuitatem Dei regnumque caelorum, non inmerito possumus appellare prophetas, praesertim quia nonnullos eorum id expressius legimus nuncupatos, sicut Abraham, sicut Moysen: tamen dies prophetarum praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit prophetare Samuel, qui et Saulem prius et eo reprobato ipsum Dauid Deo praecipiente unxit in regem, de cuius

14 Hierem. 25, 11 24 Gen. 20, 7 Deut. 34, 10

7 deberi se *e* 9 indicabit b^2 *g v Domb.*; indicauit *a* b^1 *e p α* 14 Ieremiaė *v* 18 terra diluuio *a v* diluta *e* g^2 *α ƒ*; deluta g^1 $ρ^2$; data $ρ^1$; deleta *a b*, *in marg. e*, *p v Domb.* 19 in *om. e* 20 pro eo *e* quo modo *e* 21 praedicata, *in marg.* praedicta, *e* 22 possumus *a* b^1 *p ρ α Domb.*; possimus b^2 *e g v* 25 hii *g*; dii, *in marg.* hi, *e* 26 samuehel *e*

ceteri stirpe succederent, quousque illos succedere sic oporteret. Quae igitur a prophetis sint praedicta de Christo, cum moriendo decedentibus et nascendo succedentibus suis membris ciuitas Dei per ista curreret tempora, si omnia uelim commemorare, in inmensum pergitur, primum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges eorumque facta et euenta digerens uidetur tamquam historica diligentia rebus gestis occupata esse narrandis, si adiuuante Dei spiritu considerata tractetur, uel magis uel certe non minus praenuntiandis futuris quam praeteritis enuntiandis inuenietur intenta; (et hoc perscrutando indagare ac disserendo monstrare quam sit operosum adque prolixum et quam multis indiguum uoluminibus, quis ignorat, qui haec uel mediocriter cogitat?) deinde quia ea ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere, ita sunt multa de Christo regnoque caelorum, quae ciuitas Dei est, ut ad hoc aperiendum maior sit disputatio necessaria, quam huius operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor meo, ut huic operi in Dei uoluntate peragendo nec ea quae supersunt dicam nec ea quae satis sunt praetermittam.

CAPUT II.

Quo tempore sit inpleta promissio Dei de terra Chanaan, quam in possessionem etiam Israel carnalis accepit.

In praecedente libro diximus ab initio ad Abraham promissionum Dei duas res fuisse promissas, unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius (quod significatur, ubi dictum est: Vade in terram, quam tibi

28 Gen. 12, 1

2 sint *b e p α ƒ*; sunt *a g v Domb.* 3 decendent. *e* succendent. *e* 8 occupanda, *in marg.* occupata, *e* 12 prolexum g^1 indiguum $g b^2 p^2$; indignum $a b^1 p^1$; indigeat *ρ*; indigeant *e* 13 cogitet *unus ρ*, *Domb.* 19 supersunt *codd.*; *e in marg.* superflua sunt; supersint *v* sint *v* 27 significat *e g* 28 scriptum *e*

demonstrauero, et faciam te in gentem magnam), aliam uero longe praestantiorem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed omnium gentium, quae fidei eius uestigia consequuntur; quod promitti coepit his uerbis: Et benedicentur in te omnes tribus terrae; et deinceps aliis multis admodum testimoniis haec duo promissa esse monstrauimus. Erat igitur iam in terra promissionis semen Abrahae, id est populus Israel, secundum carnem adque ibi non solum tenendo ac possidendo ciuitates aduersariorum, uerum etiam reges habendo regnare iam coeperat, inpletis de ipso populo promissionibus Dei magna iam ex parte, non solum quae tribus illis patribus Abraham Isaac et Iacob, et quaecumque aliae temporibus eorum, uerum etiam quae per ipsum Moysen, per quem populus idem de seruitute Aegyptia liberatus et per quem cuncta praeterita reuelata sunt, temporibus eius, cum populum per eremum duceret, factae fuerant. Neque autem per insignem ducem Iesum Naue, per quem populus ille in promissionis inductus est terram expugnatisque gentibus eam duodecim tribubus, quibus Deus iusserat, diuisit et mortuus est, neque post illum toto tempore iudicum inpleta fuerat promissio Dei de terra Chanaan a quodam flumine Aegypti usque ad flumen magnum Euphraten; nec tamen adhuc prophetabatur futurum, sed exspectabatur inplendum. Inpletum est autem per Dauid et eius filium Salomonem, cuius regnum tanto, quanto promissum fuerat, spatio dilatatum est; uniuersos quippe illos subdiderunt tributariosque fecerunt. Sic igitur in terra promissionis secundum carnem, hoc est in terra Chanaan, sub his regibus semen Abrahae fuerat constitutum, ut nihil

5 Gen. 12, 3 22 Gen. 15, 18

1 demonstrabo *e* 2 sed spir. *omisso* de, *e* 4 fide *e* 12 iam magna *v* illis tribus *v* 13 alia *e* 15 de *om. e* liberatus *mss.;* liber. est *v* 17 heremum *eg* 24 uenturum *e*[1] 25 tanto quanto *agv;* tanto quantum *p Domb.;* tantum quantum *be* 26 spatiū *e* 28 in terram *g*

deinde superesset, quo terrena illa Dei promissio conpleretur, nisi ut in eadem terra, quantum ad prosperitatem adtinet temporalem, per posteritatis successionem inconcusso statu usque ad mortalis huius saeculi terminum gens permaneret Hebraea, si Domini Dei sui legibus oboediret. Sed quoniam Deus nouerat hoc eam non esse facturam, usus est eius etiam temporalibus poenis ad exercendos in ea paucos fideles suos et admonendos qui postea futuri erant in omnibus gentibus, quod eos admoneri oportebat, in quibus alteram promissionem reuelato nouo testamento per incarnationem Christi fuerat inpleturus.

CAPUT III.

De tripertitis significationibus prophetarum, quae nunc ad terrenam, nunc ad caelestem Hierusalem, nunc autem ad utramque referuntur.

Quocirca sicut oracula illa diuina ad Abraham Isaac et Iacob et quaecumque alia signa uel dicta prophetica in sacris litteris praecedentibus facta sunt, ita etiam ceterae ab isto regum tempore prophetiae partim pertinent ad gentem carnis Abrahae, partim uero ad illud semen eius, in quo benedicuntur omnes gentes coheredes Christi per testamentum nouum ad possidendam uitam aeternam regnumque caelorum; partim ergo ad ancillam, quae in seruitutem generat, id est terrenam Hierusalem, quae seruit cum filiis suis, partim uero ad liberam ciuitatem Dei, id est ueram Hierusalem aeternam in caelis, cuius filii homines secundum Deum uiuentes peregrinantur in terris; sed sunt in eis quaedam, quae ad utramque pertinere intelleguntur, ad ancillam proprie, ad liberam figurate.

Tripertita itaque reperiuntur eloquia prophetarum, si quidem aliqua sunt ad terrenam Hierusalem spectantia, aliqua ad

4 saeculi huius *v* 9 quos eos *g* 15 autem *om. p* 19 partem *g, et sic l. 20 22 24* 25 ueram *om. a* 27 quae in *superscripto* ad *e* utrumque *g* 31 expectantia *g*

caelestem, nonnulla ad utramque. Exemplis uideo probandum esse quod dico. Missus est Nathan propheta, qui regem Dauid argueret de peccato graui et ei, quae consecuta sunt mala, futura praediceret. Haec adque huius modi siue publice, id est pro salute uel utilitate populi, siue priuatim, cum pro suis quisque rebus diuina promereretur eloquia, quibus pro usu temporalis uitae futuri aliquid nosceretur, ad terrenam ciuitatem pertinuisse quis ambigat? Ubi autem legitur: Ecce dies ueniunt, dicit Dominus, et consummabo domui Israel et domui Iuda testamentum nouum, non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die, qua adprehendi manum eorum, ut educerem eos de terra Aegypti, quoniam ipsi non permanserunt in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus. Quia hoc est testamentum, quod constituam domui Israel post dies illos, dicit Dominus, dando leges meas in mentem eorum et super corda eorum scribam eas, et uidebo eos, et ero illis in Deum, et ipsi erunt mihi in plebem: Hierusalem sine dubio superna prophetatur, cuius Deus ipse praemium est, eumque habere adque ipsius esse summum ibi est adque totum bonum. Ad utramque uero pertinet hoc ipsum, quod Hierusalem dicitur Dei ciuitas, et in ea prophetatur futura domus Dei, eaque prophetia uidetur inpleri, cum Salomon rex aedificat illud nobilissimum templum. Haec enim et in terrena Hierusalem secundum historiam contigerunt, et caelestis Hierusalem figurae fuerunt. Quod genus prophetiae ex utroque ueluti conpactum adque commixtum in libris ueteribus canonicis, quibus rerum gestarum narrationes continentur,

2 Reg. II, 12, 1 8 Hierem. 31, 31 sqq.; Hebr. 8, 8 sqq.

2 natham *e g r f* qui] ad *p*[1] regem *om. p*[1] 5 uel utilitate *om. a* pro *om. g* 7 nasceretur *g* 8 pertenuisse *e g* 9 uenient *e*[2] 15 est *om. e* 16 illos dies *e* 17 dando *codd. nisi quod recenti m. in a correctum est* dabo; *sic v* 19 in populum *e* 21 ibi] illi *v* 22 utrumque *g* 25 aedificauit *p*

ualet plurimum multumque exercuit et exercet ingenia scrutantium litteras sacras, ut, quod historice praedictum conpletumque legitur in semine Abrahae secundum carnem, etiam in semine Abrahae secundum fidem quid inplendum allegorice significet inquiratur; in tantum ut quibusdam uisum sit nihil esse in eisdem libris uel praenuntiatum et effectum, uel effectum quamuis non praenuntiatum, quod non insinuet aliquid ad supernam ciuitatem Dei eiusque filios in hac uita peregrinos figurata significatione referendum. Sed si hoc ita est, iam bipertita, non tripertita erunt eloquia prophetarum, uel potius illarum scripturarum omnium, quae ueteris instrumenti appellatione censentur. Nihil enim erit illic, quod ad Hierusalem terrenam tantum pertineat, si, quidquid ibi de illa uel propter illam dicitur adque conpletur, significat aliquid, quod etiam ad Hierusalem caelestem allegorica praefiguratione referatur; sed erunt sola duo genera, unum quod ad Hierusalem liberam, alterum quod ad utramque pertineat. Mihi autem sicut multum uidentur errare, qui nullas res gestas in eo genere litterarum aliquid aliud praeter id, quod eo modo gestae sunt, significare arbitrantur, ita multum audere, qui prorsus ibi omnia significationibus allegoricis inuoluta esse contendunt. Ideo tripertita, non bipertita esse dixi. Hoc enim existimo, non tamen culpans eos, qui potuerint illic de quacumque re gesta sensum intellegentiae spiritalis exsculpere, seruata dumtaxat primitus historiae ueritate. Ceterum quae ita dicuntur, ut rebus humanitus seu diuinitus gestis siue gerendis conuenire non possint, quis fidelis dubitet non esse inaniter dicta? Quis ea non ad intellegentiam spiritalem reuocet, si possit, aut ab eo qui potest reuocanda esse fateatur?

2 quod ibi *e* historiae *e* 3 carnem .... secundum *om. g* 9 sed *abegpϱv*; et *αλ Domb.* ita hoc *b* 20 eodem *e* 23 potuerunt *e* 25 primitus dumtaxat *v* 27 possent *e* 28 ad] in *g* 29 ab eo] habeo *e*

CAPUT IIII.

De praefigurata commutatione Israelitici regni et sacerdotii et de his, quae Anna, mater Samuelis, personam gerens ecclesiae prophetauit.

Procursus igitur ciuitatis Dei ubi peruenit ad regum tempora, quando Dauid Saule reprobato ita regnum primus obtinuit, ut eius deinde posteri in terrena Hierusalem diuturna successione regnarent, dedit figuram, re gesta significans adque praenuntians, quod non est praetereundum silentio, de rerum mutatione futurarum, quod adtinet ad duo testamenta, uetus et nouum, ubi sacerdotium regnumque mutatum est per sacerdotem eundemque regem nouum ac sempiternum, qui est Christus Iesus. Nam et Heli sacerdote reprobato substitutus in Dei ministerium Samuel simul officio functus sacerdotis et iudicis, et Saule abiecto rex Dauid fundatus in regno hoc quod dico figurauerunt. Mater quoque ipsa Samuelis Anna, quae prius fuit sterilis et posteriore fecunditate laetata est, prophetare aliud non uidetur, cum gratulationem suam Domino fundit exultans, quando eundem puerum natum et ablactatum Deo reddidit eadem pietate, qua uouerat. Dicit enim: Confirmatum est cor meum in Domino, exaltatum est cornu meum in Deo meo. Dilatatum est super inimicos meos os meum, laetata sum in salutari tuo. Quoniam non est sanctus sicut Dominus, et non est iustus sicut Deus noster; non est sanctus praeter te. Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque procedat magniloquium de ore uestro. Quoniam

21 Reg. I, 2, 1—10, sec. LXX

8 res *e*^ 9 đe *om.* *ρ* 10 futura, v̄ *m. 2 superscr., e* 14 ministerium *abegpv*; seruitium *ρ Domb.* 14 officium *aegα ƒ* 19 fudit *p* 20 reddidit *agpα ƒ*; reddit *bev Domb.* 21 exaltatum *egpρ Domb.* et exalt. *abα ƒv* 22 cornu *a*b^2*egpv*; cor b^1; cornum *ρα ƒ Domb.* dilatum *e* 23 os meum super inim. meos *α sec. cod. Alex.* 24 sicut .... sanctus *om.* e^1 26 gloriari *abepρα Domb.*; gloriari superbe *gv*

Deus scientiarum Dominus, et Deus praeparans adinuentiones suas. Arcum potentium fecit infirmum, et infirmi praecincti sunt uirtute. Pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram. Quia sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata est. Dominus mortificat et uiuificat, deducit ad inferos et reducit. Dominus pauperes facit et ditat, humiliat et exaltat. Suscitat a terra pauperem et de stercore erigit inopem, ut conlocet eum cum potentibus populi, et sedem gloriae hereditatem dans eis; dans uotum uouenti. et benedixit annos iusti, quoniam non in uirtute potens est uir. Dominus infirmum faciet aduersarium suum, Dominus sanctus. Non glorietur prudens in prudentia sua, et non glorietur potens in potentia sua, et non glorietur diues in diuitiis suis; sed in hoc glorietur, qui gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae. Dominus ascendit in caelos et tonuit; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus est; et dat uirtutem regibus nostris, et exaltabit cornu christi sui.

Itane uero uerba haec unius putabuntur esse mulierculae. de nato sibi filio gratulantis? Tantumne mens hominum a luce ueritatis auersa est, ut non sentiat supergredi modum feminae huius dicta quae fudit? Porro qui rebus ipsis, quae iam coeperunt etiam in hac terrena peregrinatione conpleri, conuenienter mouetur, nonne intendit et adspicit et agnoscit per hanc mulierem, cuius etiam nomen, id est Anna, gratia eius interpretatur, ipsam religionem Christianam, ipsam ciui-

3 infirmi *a b² e g p v* infirmes *b¹ ρ α Domb.* (infirmi *212, 8 mss.*) 5 septim *g* 9 principibus *ρ* 11 benedicit *e²* 12 in uirtutē *e* potest uir *m. 2 rescript. g* 13 faciens *p, fortasse recte cf.* praeparans *l. 1 et* dans—dans *l. 10;* facit *b* suum] eius *f* 15 *uerba* potens *usque ad* glorietur *l. 16 om. e* 17 scire et intell. *α* 19 et ipse *b g α* 20 *alterum* et *om. p* exaltauit *b c α* 21 cornu *a b e g p v;* cornum *ρ α Domb.* 25 huius feminae ḥụịụṣ *e* 28 etiam *om. ρ*

tatem Dei, cuius rex est et conditor Christus, ipsam postremo Dei gratiam prophetico spiritu sic locutam, a qua superbi alienantur, ut cadant, qua humiles inplentur, ut surgant, quod maxime hymnus iste personuit? Nisi quisquam forte dicturus est nihil istam prophetasse mulierem, sed Deum tantummodo propter filium, quem precata inpetrauit, exultanti praedicatione laudasse. Quid ergo sibi uult quod ait: Arcum potentium fecit infirmum, et infirmi praecincti sunt uirtute; pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram; quia sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata est? Numquid septem ipsa pepererat, quamuis sterilis fuerit? Unicum habebat, quando ista dicebat; sed nec postea septem peperit, siue sex, quibus septimus esset ipse Samuel, sed tres mares et duas feminas. Deinde in illo populo cum adhuc nemo regnaret, quod in extremo posuit: Dat uirtutem regibus nostris, et exaltabit cornu christi sui, unde dicebat, si non prophetabat?

Dicat ergo ecclesia Christi, ciuitas regis magni, gratia plena, prole fecunda, dicat quod tanto ante de se prophetatum per os huius piae matris agnoscit: Confirmatum est cor meum in Domino, exaltatum est cornu meum in Deo meo. Vere confirmatum cor et cornu uere exaltatum, quia non in se, sed in Domino Deo suo. Dilatatum est super inimicos meos os meum; quia et in angustiis pressurarum sermo Dei non est adligatus nec in praeconibus adligatis. Laetata sum, inquit, in salutari tuo. Christus est iste Iesus, quem Simeon, sicut in euangelio legitur, senex amplectens paruum, agnoscens magnum: Nunc dimittis, inquit,

28 Lc. 2, 29 sq.

5 tantum////, *eras.* modo, *e* 7 potentiae *b* 8 uirtutes *e*[1]; uirtutem *α ƒ* 10 11 13 septim *g* 16 exaltauit *b e* 17 cornum *ρ*[1] *ƒ Domb.* 21 et exalt. *v* cornum *ρ α Domb.*; cor *b*[1] 22 est cor *e* cornum *α* 25 allegatis *g* 26 in *om.* *e* 27 sanctus symeon *e* sicut et *g* 28 dimittis inquit *a e g*[2] *p v*; dimittes inq. *b g*[1]; inq. dimittes *ρ*[1] *α*; inq. dimittis *Domb.*

Domine, seruum tuum in pace, quoniam uiderunt oculi mei salutare tuum. Dicat itaque ecclesia: Laetata sum in salutari tuo; quoniam non est sanctus, sicut Dominus, et non est iustus, sicut Deus noster; tamquam sanctus et sanctificans, iustus et iustificans. Non est sanctus praeter te, quia nemo fit nisi abs te. Denique sequitur: Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque exeat magniloquium de ore uestro; quoniam Deus scientiarum Dominus. Ipse uos scit, et ubi nemo scit; quoniam qui putat se aliquid esse, cum nihil sit, se ipsum seducit. Haec dicuntur aduersariis ciuitatis Dei ad Babyloniam pertinentibus, de sua uirtute praesumentibus, in se, non in Domino gloriantibus; ex quibus sunt etiam carnales Israelitae, terrenae Hierusalem ciues terrigenae, qui, ut dicit apostolus, ignorantes Dei iustitiam (id est, quam dat homini Deus, qui solus est iustus adque iustificans) et suam uolentes constituere (id est uelut a se sibi partam, non ab illo inpertitam) iustitiae Dei non sunt subiecti, utique quia superbi, de suo putantes, non de Dei, posse placere se Deo, qui est Deus scientiarum adque ideo et arbiter conscientiarum, ibi uidens cogitationes hominum, quoniam uanae sunt, si hominum sunt et ab illo non sunt. Et praeparans, inquit, adinuentiones suas. Quas adinuentiones putamus, nisi ut superbi cadant et humiles surgant? Has quippe adinuentiones exsequitur dicens: Arcus potentium infirmatus est, et infirmi praecincti sunt uirtute. Infirmatus est arcus, id est intentio eorum, qui tam potentes sibi uidentur, ut sine Dei dono adque adiutorio humana sufficientia diuina possint inplere mandata, et praecinguntur uirtute, quorum interna uox est: Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum.

10 Gal. 6, 3   15 Rom. 10, 3   21 Ps. 93, 11   30 Ps. 6, 3

2 laeta *e*[1]   7 gloriari *a b*[1] *e g p ϱ ƒ Domb.*; glor. superbe *b*[2] *α v*   9 nemo sit *e*   10 se ipsum se inducit *e*   16 adque] et *v*   17 statuere *α ƒ*   partam *g p v*; paratam *a b e ϱ*; factam *ƒ*   19 se *om. g*[1]   27 potentes esse *e*   28 sufficientiae *e*[1]

[redacted]

Pleni panibus, inquit, minorati sunt, et ęsurientes transierunt terram. Qui sunt intellegendi pleni panibus, nisi idem ipsi quasi potentes, id est Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei? Sed in eo populo ancillae filii minorati sunt (quo uerbo minus quidem Latine, bene tamen expressum est, quod ex maioribus minores facti sunt), quia et in ipsis panibus, id est diuinis eloquiis, quae Israelitae soli tunc ex omnibus gentibus acceperunt, terrena sapiunt. Gentes autem, quibus lex illa non erat data, postea quam per nouum testamentum ad eloquia illa uenerunt, multum esuriendo terram transierunt, quia in eis non terrena, sed caelestia sapuerunt. Et hoc uelut quaereretur causa quur factum sit: Quia sterilis, inquit, peperit septem, et multa in filiis infirmata est. Hic totum quod prophetabatur eluxit agnoscentibus numerum septenarium, quo est uniuersae ecclesiae significata perfectio. Propter quod et Iohannes apostolus ad septem scribit ecclesias, eo modo se ostendens ad unius plenitudinem scribere; et in prouerbiis Salomonis hoc antea praefigurans Sapientia aedificauit sibi domum et subfulsit columnas septem. Sterilis enim erat in omnibus gentibus Dei ciuitas, antequam iste fetus, quem cernimus, oreretur. Cernimus etiam, quae multa in filiis erat, nunc infirmatam Hierusalem terrenam; quoniam quicumque filii liberae in ea erant, uirtus eius erant; nunc uero ibi quoniam littera est et spiritus non est, amissa uirtute infirmata est.

Dominus mortificat et uiuificat: mortificauit illam, quae multa erat in filiis, et uiuificauit hanc sterilem, quae peperit septem. Quamuis commodius possit intellegi eosdem uiuificare, quos mortificauerit. Id enim uelut repetiuit addendo: Deducit ad inferos et reducit. Quibus enim

4 Rom. 3, 2 16 Apoc. 1, 4 18 Prou. 9, 1

3 iidem *v* 5 latino *abegpςv*; latine *a Domb.* 10 esuriendū *e*[1] 13 septim *g* 14 hoc *g* 15 quod *e*[1]*g* 16 iohannis *g*[1] 17 septim *g*[1] 19 subfulsit *g*; suffulsit *rell. v* 20 septim *g*[1] 21 oreretur *g Domb.*; oriretur *abepv* 22 in filiis *om. g* 23 septim *g*

dicit apostolus: Si mortui estis cum Christo, quae sursum sunt quaerite, ubi Christus est in dextera Dei sedens, salubriter utique mortificantur a Domino: quibus adiungit: Quae sursum sunt sapite, non quae super terram; ut ipsi sint illi, qui esurientes transierunt terram. Mortui enim estis, inquit; ecce quo modo salubriter mortificat Deus; deinde sequitur: Et uita uestra abscondita est cum Christo in Deo; ecce quo modo eosdem ipsos uiuificat Deus. Sed numquid eosdem deduxit ad inferos et reduxit? Hoc utrumque sine controuersia fidelium in illo potius uidemus inpletum, capite scilicet nostro, cum quo uitam nostram in Deo apostolus dixit absconditam. Nam cum proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum, isto modo utique mortificauit eum; et quia resuscitauit a mortuis, eundem rursus uiuificauit. Et quia in prophetia uox eius agnoscitur: Non derelinques animam meam in inferno, eundem deduxit ad inferos et reduxit. Hac eius paupertate ditati sumus. Dominus enim pauperes facit et ditat. Nam quid hoc sit ut sciamus, quod sequitur audiamus: Humiliat et exaltat; utique superbos humiliat et humiles exaltat. Quod enim alibi legitur: Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam, hoc totus habet sermo huius, cuius nomen interpretatur gratia eius.

Iam uero quod adiungitur: Suscitat a terra pauperem, de nullo melius quam de illo intellego, qui propter nos pauper factus est, cum diues esset, ut eius paupertate, sicut paulo ante dictum est, ditaremur. Ipsum enim

1 Col. 3, 1 sqq. 13 Rom. 8, 32 17 Ps. 15, 10 22 Iac. 4, 6 26 2. Cor. 8, 9

1 si mortui estis] si consurrexistis *sacr. Bibl.* 2 ubi *usque ad* sapite *l. 4 om.* b^1 dexterā *g*, *in marg.* b^2 5 ut *ex* et *corr.* *b* 13 cum *g p v*; qui *a b e p α Domb.* 17 derelinquens *g* 18 et *om.* *e* 19 facit et ditat] et diuites facit *α* 21 et *ante* humil. *om.* *e* 22 resistet *g* 27 factus est pauper *v*

de terra suscitauit tam cito, ut caro eius non uideret corruptionem. Nec illud ab illo alienabo, quod additum est: Et de stercore erigit inopem. Inops quippe idem, qui pauper; stercus uero, unde erectus est, rectissime intelleguntur persecutores Iudaei, in quorum numero cum se dixisset apostolus ecclesiam persecutum: Quae mihi fuerunt, inquit, lucra, haec propter Christum damna esse duxi; nec solum detrimenta, uerum etiam stercora existimaui esse, ut Christum lucri facerem. De terra ergo suscitatus est ille supra omnes diuites pauper, et de illo stercore erectus est supra omnes opulentos ille inops, ut sedeat cum potentibus populi, quibus ait: Sedebitis super duodecim sedes, et sedem gloriae hereditatem dans eis; dixerant enim potentes illi: Ecce nos dimisimus omnia et secuti sumus te. Hoc uotum potentissime uouerant. Sed unde hoc eis, nisi ab illo, de quo hic continuo dictum est: Dans uotum uouenti? Alioquin ex illis essent potentibus, quorum infirmatus est arcus. Dans, inquit, uotum uouenti. Non enim Domino quisquam quidquam rectum uoueret, nisi qui ab illo acciperet quod uoueret. Sequitur: Et benedixit annos iusti, ut cum illo scilicet sine fine uiuat, cui dictum est: Et anni tui non deficient. Ibi enim stant anni, hic autem transeunt, immo pereunt; antequam ueniant enim, non sunt; cum autem uenerint, non erunt, quia cum suo fine ueniunt. Horum autem duorum, id est dans uotum uouenti, et benedixit annos iusti, unum est quod facimus, alterum quod sumimus. Sed hoc alterum Deo largitore non sumitur. nisi cum ipso adiutore primum illud efficitur: Quia non in uirtute potens est uir. Dominus infirmum faciet aduersarium eius; illum scilicet, qui homini uouenti inuidet et resistit, ne ualeat inplere quod uouit. Potest ex

2 Ps. 112, 7 6 Phil. 3, 7 sq. 12 Mt. 19, 28 14 Mt. 19, 27 22 Ps. 101, 28

6 inquit, fuerunt *v* 9 lucrificerem *e* 13 hereditate *e* 19 quia *eg* 20 acceperit *g* 23 enim ueniant *v* 24 uenerint *om. e*

ambiguo Graeco intellegi et aduersarium suum. Cum enim Dominus possidere nos coeperit, profecto aduersarius, qui noster fuerat, ipsius fit, et uincetur a nobis, sed non uiribus nostris, quia non in uirtute potens est uir. Dominus ergo infirmum faciet aduersarium suum, Dominus sanctus; ut uincatur a sanctis, quos Dominus sanctus sanctorum efficit sanctos.

Ac per hoc non glorietur prudens in sua prudentia, et non glorietur potens in sua potentia, et non glorietur diues in diuitiis suis; sed in hoc glorietur, qui gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae. Non parua ex parte intellegit et scit Dominum, qui intellegit et scit etiam hoc a Domino sibi dari, ut intellegat et sciat Dominum. Quid enim habes, ait apostolus, quod non accepisti? Si autem et accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis? id est, quasi a te ipso tibi sit, unde gloriaris. Facit autem iudicium et iustitiam, qui recte uiuit. Recte autem uiuit, qui obtemperat praecipienti Deo; et finis praecepti, id est, ad quod refertur praeceptum, caritas est de corde puro et conscientia bona et fide non ficta. Porro ista caritas, sicut Iohannes apostolus testatur, ex Deo est. Facere igitur iudicium et iustitiam ex Deo est. Sed quid est: In medio terrae? Neque enim non debent facere iudicium et iustitiam qui habitant in extremis terrae. Quis hoc dixerit? Quur ergo additum est: In medio terrae? Quod si non adderetur et tantummodo diceretur: Facere iudicium et iustitiam, magis hoc praeceptum ad utrosque homines pertineret, et mediterraneos et maritimos. Sed ne quisquam putaret post finem uitae, quae in hoc agitur corpore, superesse

15 1. Cor. 4, 7   19 1. Tim. 1, 5   22 1. Io. 4, 7

1 et *om.* a^1 3 fit et uincetur $p\,\rho^1$; fiet et uincetur *a b*; fit et uincitur *e g v Domb.*   4 non *om.* g^1 uirtute sua *e*   7 effecit *v*   8 prudens sua *v*   9 potent. sua *v*   13 et sciat etiam *e*   19 fines e^1 23 iustitiam et iudicium *e*

tempus iudicium iustitiamque faciendi, quam dum esset in carne non fecit, et sic diuinum euadi posse iudicium: in medio terrae mihi uidetur dictum 'cum quisque uiuit in corpore'. In hac quippe uita suam terram quisque circumfert, quam moriente homine recipit terra communis, resurgenti utique redditura. Proinde in medio terrae, id est, cum anima nostra isto terreno clauditur corpore, faciendum est iudicium adque iustitia, quod nobis prosit in posterum, quando recipit quisque secundum ea, quae per corpus gessit, siue bonum siue malum. Per corpus quippe ibi dixit apostolus per tempus, quo uixit in corpore. Neque enim si quis maligna mente adque inpia cogitatione blasphemet neque id ullis membris corporis operetur, ideo non erit reus, quia id non motu corporis gessit, cum hoc per illud tempus gesserit, quo gessit et corpus. Isto modo congruenter intellegi potest etiam illud, quod in psalmo legitur: Deus autem rex noster ante saecula operatus est salutem in medio terrae; ut Dominus Iesus accipiatur Deus noster, qui est ante saecula, quia per ipsum facta sunt saecula, operatus salutem nostram in medio terrae, cum Verbum caro factum est et terreno habitauit in corpore.

Deinde postea quam prophetatum est in his uerbis Annae, quo modo gloriari debeat, qui gloriatur, non in se utique, sed in Domino, propter retributionem, quae in die iudicii futura est: Dominus ascendit, inquit, in caelos et tonuit; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus est. Prorsus ordinem tenuit confessionis fidelium. Ascendit enim in caelum Dominus Christus, et inde uenturus est ad uiuos et mortuos iudicandos. Nam quis ascendit, sicut dicit apostolus, nisi

8 2. Cor. 5, 10 16 Ps. 73, 12 20 Io. 1, 14 29 Eph. 4, 9 sq.

1 dum] diu, *in marg.* dū, *e;* cum *p* est *g* 5 recepit e^1; recipiet e^2 resurienti e^1 8 et iust. *v* iusticiam *g* recipiet *a b* e^2 *v* 9 per] in *g* 13 et neque *g* 19 quia .... saecula *om.* g^1 operatus est *e* 22 his *om.* e^1 25 deus, *in marg.* dñſ. *e* inquit, ascendit *v* 27 *sq.* dominus in caelum xp̄s *e* uenturos e^1

qui et descendit in inferiores partes terrae? Qui descendit, ipse est et qui ascendit super omnes caelos, ut adinpleret omnia. Per nubes ergo suas tonuit, quas sancto Spiritu cum ascendisset inpleuit. De quibus ancillae Hierusalem, hoc est ingratae uineae, comminatus est aput Esaiam prophetam, ne pluant super eam imbrem. Sic autem dictum est: Ipse iudicabit extrema terrae, ac si diceretur: 'Etiam extrema terrae.' Non enim alias partes non iudicabit, qui omnes homines procul dubio iudicabit. Sed melius intelleguntur extrema terrae extrema hominis; quoniam non iudicabuntur, quae in melius uel in deterius medio tempore commutantur, sed in quibus extremis inuentus fuerit, qui iudicabitur. Propter quod dictum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit. Qui ergo perseueranter facit iudicium et iustitiam in medio terrae, non damnabitur, cum iudicabuntur extrema terrae. Et dat, inquit, uirtutem regibus nostris; ut non eos iudicando condemnet. Dat eis uirtutem, qua carnem sicut reges regant et in illo mundum, qui propter eos fudit sanguinem, uincant. Et exaltabit cornu christi sui. Quo modo Christus exaltabit cornu christi sui? De quo enim supra dictum est: Dominus ascendit in caelos, et intellectus est Dominus Christus: ipse, sicut hic dicitur, exaltabit cornu christi sui. Quis ergo est christus Christi? An cornu exaltabit uniuscuiusque fidelis sui, sicut ista ipsa in principio huius hymni ait: Exaltatum est cornu meum in Deo meo? Omnes quippe unctos eius chrismate recte christos possumus dicere; quod tamen totum cum suo capite corpus unus est Christus. Haec Anna prophetauit, Samuelis mater, sancti

7 Esai. 5, 6 13 Mt. 10, 22

1 et *om. g* 4 Spiritu sancto *v* 6 Isaiam *v* 8 sic *e* 11 qua *e*[1]; quia *e*[2] 13 quod *sup. lin. e* 19 fundit *e* 20 *sqq.* cornum *a Domb.* 21 exaltauit *p* ênim *sup. lin. e* supra *om. p* scriptum est *p* 23 dicitur hic *e* 24 christi *p Domb.*; christi sui *a b e g v* 25 ipsa ista *e* 27 christos *sup. lin. e* 28 dicere, *in marg.* intellegere, *e*

[redacted]

uiri multumque laudati; in quo quidem tunc figurata est mutatio ueteris sacerdotii et nunc inpleta, quando infirmata est quae multa erat in filiis, ut nouum haberet in Christo sacerdotium sterilis, quae peperit septem.

CAPUT V.

De his, quae ad Heli sacerdotem homo Dei prophetico locutus est spiritu, significans sacerdotium, quod secundum Aaron institutum fuerat, auferendum.

Sed hoc euidentius ad ipsum Heli sacerdotem missus loquitur homo Dei, cuius quidem nomen tacetur, sed intellegitur officio ministerioque suo sine dubitatione propheta. Sic enim scriptum est: Et uenit homo Dei ad Heli et dixit: Haec dicit Dominus: Reuelatus reuelatus sum ad domum patris tui, cum essent in terra Aegypti serui in domo Pharao; et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi, ut ascenderent ad altare meum et incenderent incensum et portarent Ephod; et dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam. Et ut quid respexisti in incensum meum et in sacrificium meum inpudenti oculo et glorificasti filios tuos super me, benedicere primitias omnis sacrificii in Israel in conspectu meo? Propter hoc haec dicit Dominus Deus Israel: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus: Nequaquam, sed glorificantes me glorificabo, et qui spernit

13 Reg. I, 2, 27—36

4 septim *g* 8 aharon *g* 10 eli *g* 14 reuelatus reuelatus *g p Domb.*; reuelatus *a* b^1 *e p*; reuelans reuelatus b^2 *a v* 16 domū *e* pharao *e g f Domb.*; pharaonis *a b p v* 17 septris (*sic*), *in marg.* tribubus, *e* 18 potarent *e* 19 efoth *e* 23 omnis] nominis *a b e g p p a* 24 Dixi *om. g*

me, spernetur. Ecce dies ueniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et uirum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficiant oculi eius et defluat anima eius; et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Et hoc tibi signum, quod ueniet super duos filios tuos hos, Ophni et Phinees: una die morientur ambo. Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quae in corde meo et quae in anima mea, faciat; et aedificabo ei domum fidelem, et transibit coram Christo meo omnibus diebus. Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei obolo argenti dicens: Iacta me in unam partem sacerdotii tui manducare panem.

Non est ut dicatur ista prophetia, ubi sacerdotii ueteris tanta manifestatione praenuntiata mutatio est, in Samuele fuisse conpleta. (Quamquam enim non esset de alia tribu Samuel, quam quae constituta fuerat a Domino, ut seruiret altari, tamen non erat de filiis Aaron, cuius progenies fuerat deputata, unde fierent sacerdotes; ac per hoc in ea quoque re gesta eadem mutatio quae per Christum Iesum futura fuerat, adumbrata est, et ad uetus testamentum proprie, figurate uero pertinebat ad nouum prophetia facti etiam ipsa, non uerbi, id scilicet facto significans, quod uerbo ad Heli sacerdotem dictum est per prophetam.) Nam fuerunt postea sacerdotes ex genere Aaron, sicut Sadoc et Abiathar, regnante Dauid, et alii deinceps, antequam tempus ueniret, quo ista, quae de sacerdotio mutando tanto ante praedicta sunt, effici

26 Reg. II, 15, 24

1 uenient *e*[2] 2 senior tibi *e* 3 domumea *g* 5 omnes *a g* sup//erunt domui *a* 6 decident *a b g p f*; decidet *e p v* 7 hos *om. e* 9 quae sunt *e* 12 dieb. omn. *e* 17 enim sit *omisso* non *b* (sit *in ras.*), *α* 18 quam] non de tribu leui *b α* 19 tamen non erat] et ideo nec *α* haaron *g* 20 depotata *g* ac per hoc] tamen *α* 24 uero *e* eli *g* 26 Sadoch *a b*[2] *e v*

per Christum oportebat. Quis autem nunc fideli oculo haec intuens non uideat esse conpleta? Quando quidem nullum tabernaculum, nullum templum, nullum altare, nullum sacrificium et ideo nec ullus sacerdos remansit Iudaeis, quibus, ut de semine Aaron ordinaretur, in Dei fuerat lege mandatum. Quod et hic commemorátum est illo dicente propheta: Haec dicit Dominus Deus Israel: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus: Nequaquam, sed glorificantes me glorificabo, et qui me spernit, spernetur. Quod enim nominat domum patris eius, non eum de proximo patre dicere, sed de illo Aaron, qui primus sacerdos est institutus, de cuius progenie ceteri sequerentur, superiora demonstrant, ubi ait: Reuelatus sum ad domum patris tui, cum essent in terra Aegypti serui in domo Pharao, et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi. Quis patrum fuit huius in illa Aegyptia seruitute, unde cum liberati essent, electus est ad sacerdotium, nisi Aaron? De huius ergo stirpe isto loco dixit futurum fuisse, ut non essent ulterius sacerdotes; quod iam uidemus inpletum. Vigilet fides, praesto sunt res, cernuntur, tenentur et uidere nolentium oculis ingeruntur. Ecce, inquit, dies ueniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et uirum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficiant oculi eius et defluat anima eius. Ecce dies, qui praenuntiati sunt, iam uenerunt. Nullus sacerdos est secundum ordinem Aaron; et quicumque ex eius genere est homo, cum uidet sacrificium Christianorum toto orbe pollere, sibi autem honorem illum magnum esse subtractum, deficiunt oculi eius et defluit anima eius tabe maeroris.

6 dicente *om. e* 11 domus *e* 15 pharao *e g p α f*; pharaonis *a b p v* 16 domui *e* 25 uerum *g* 27 pronuntiati *e* 29 uidit *e* 30 poll/ere, u (?) *eras.*, *g*

Proprie autem ad huius domum Heli, cui haec dicebantur, quod sequitur pertinet: Et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Et hoc tibi signum, quod ueniet super duos filios tuos hos, Ophni et Phinees: die uno morientur ambo. Hoc ergo signum factum est mutandi sacerdotii de domo huius, quo signo significatum est mutandum sacerdotium domus Aaron. Mors quippe filiorum huius significauit mortem non hominum, sed ipsius sacerdotii de filiis Aaron. Quod autem sequitur, ad illum iam pertinet sacerdotem, cuius figuram gessit huic succedendo Samuel. Proinde quae sequuntur, de Christo Iesu noui testamenti uero sacerdote dicuntur: Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat; et aedificabo ei domum fidelem. Ipsa est aeterna et superna Hierusalem. Et transibit, inquit, coram Christo meo omnibus diebus. Transibit dixit 'conuersabitur'; sicut superius dixerat de domo Aaron: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum. Quod autem ait: Coram Christo meo transibit, de ipsa domo utique intellegendum est, non de illo sacerdote, qui est Christus ipse mediator adque saluator. Domus ergo eius coram illo transibit. Potest et transibit intellegi de morte ad uitam, omnibus diebus, quibus peragitur usque in finem saeculi huius ista mortalitas. Quod autem ait Deus: Qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat: non arbitremur habere animam Deum, cum sit conditor animae; sed ita hoc de Deo tropice, non proprie dicitur, sicut manus et pes et alia corporis membra. Et ne secundum hoc credatur homo in carnis huius effigie factus ad imaginem

1 eli *g* 2 supererit *a* 3 decident *g p ꝑ Domb.*; decidet *a b e v* 5 die uno *codd. praeter* ρ, *v*; uno die ρ *Domb.* 13 quae *om. e*[1] meo sunt *e* 14 domum ei *e* 17 dixit] inquid *g* 23 transibit et *e* 25 ait autem *e* per qui omnia, qui *m. 2 insert.*, *e* 29 pes *a g p ρ ꝑ Domb.*; pedes *b e α v* haec *e* 30 effigies *e*

Dei, adduntur et alae, quas utique non habet homo, et dicitur Deo: Sub umbra alarum tuarum proteges me; ut intellegant homines de illa ineffabili natura, non propriis, sed translatis rerum uocabulis ista dici.

Quod uero adiungitur: Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei, non proprie de domo dicitur huius Heli, sed illius Aaron, de qua usque ad aduentum Iesu Christi homines remanserunt, de quo genere etiam nunc usque non desunt. Nam de illa domo huius Heli iam supra dictum erat: Et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Quo modo ergo hic uere dici potuit: Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei, si illud est uerum, quod ultore gladio nemo inde superarit? nisi quia illos intellegi uoluit, qui pertinent ad stirpem, sed illius totius sacerdotii secundum ordinem Aaron. Ergo si de illis est praedestinatis reliquiis, de quibus alius propheta dixit: Reliquiae saluae fient (unde et apostolus: Sic ergo, inquit, et in hoc tempore reliquiae per electionem gratiae factae sunt), quia de talibus reliquiis bene intellegitur esse, de quo dictum est: Qui superauerit in domo tua: profecto credit in Christum; sicut temporibus apostolorum ex ipsa gente plurimi crediderunt, neque nunc desunt, qui, licet rarissime, tamen credant; et inpletur in eo quod hic iste homo Dei continuo secutus adiunxit: Veniet adorare ei obolo argenti. Cui adorare, nisi summo illi sacerdoti, qui et Deus est? Neque enim in illo sacerdotio secundum ordinem Aaron ad hoc ueniebant homines ad templum uel altare Dei,

2 Ps. 16, 8   17 Esai. 10, 22   18 Rom. 11, 5

2 proteges *e p* ρ^1 *α 𝔣*; protege *a b g v*   6 ueniet//orare *b*   10 omnes *g p* supererit *a*   11 decident *b g p ρ 𝔣*; decidet *a e α v*   12 supererit *a*   13 uerum est *g*   14 superarit *g*; superauerit *ρ Domb.*; super/erit *b*; supererit *a e p v*   19 factae *g* ρ^1 α^1 *Domb.*; saluae factąe *a e p v*; saluae *omisso* factae, *b*   20 de quo] quod ρ^1 21 supererit *a*   23 gente *om. e*   24 in eo *a b e p ρ α 𝔣 Domb.*; in eis *g v*   26 illi summo *v*

ut sacerdotem adorarent. Quid est autem quod ait: Obolo argenti, nisi breuitate uerbi fidei, de quo commemorat apostolus dictum: Verbum consummans et breuians faciet Dominus super terram? Argentum autem pro eloquio poni psalmus testis est, ubi canitur: Eloquia Domini eloquia casta, argentum igne examinatum.

Quid ergo dicit iste, qui uenit adorare sacerdoti Dei et sacerdoti Deo? Iacta me in partem sacerdotii tui, manducare panem. Nolo in patrum meorum conlocari honore, qui nullus est; iacta me in partem sacerdotii tui. Elegi enim abiectus esse in domo Dei; qualecumque et quantulumcumque membrum esse cupio sacerdotii tui. Sacerdotium quippe hic ipsam plebem dicit, cuius plebis ille sacerdos est mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Cui plebi dicit apostolus Petrus: Plebs sancta, regale sacerdotium. Quamuis nonnulli 'sacrificii tui' sint interpretati, non 'sacerdotii tui'; quod nihilo minus eundem significat populum Christianum. Unde dicit apostolus Paulus: Unus panis, unum corpus multi sumus. Quod ergo addidit: Manducare panem, etiam ipsum sacrificii genus eleganter expressit, de quo dicit sacerdos ipse: Panis, quem ego dedero, caro mea est pro saeculi uita. Ipsum est sacrificium; non secundum ordinem Aaron, sed secundum ordinem Melchisedech, qui legit, intellegat. Breuis itaque ista confessio et salubriter humilis, qua dicitur: Iacta me in partem sacerdotii tui manducare panem; ipse est obolus argenti, quia et breue est et eloquium Domini est habitantis in corde credentis. Quia enim dixerat superius,

3 Rom. 9, 28; Esai. 10, 23 5 Ps. 11, 7 11 Ps. 83, 11 15 1. Petr. 2, 9 18 1. Cor. 10, 17 21 Io. 6, 51

1 autem *om. e* 3 breuiens *e* 8 in partem *a b e g p ρ α f Domb.*; in unam partem *v* 10 honorem *g* 12 et quantulumcunque *om. e* 16 sunt e^1 19 *post* sumus *in a b legitur:* et iterum. exhibeatis inquit corpora uestra hostiam uiuam (*Rom. 12, 1*). 20 addit *p*

dedisse se cibos domui Aaron de uictimis ueteris testamenti, ubi ait: Dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam (haec quippe fuerant sacrificia Iudaeorum): ideo hic dixit: Manducare panem, quod est in nouo testamento sacrificium Christianorum.

CAPUT VI.

De Iudaico sacerdotio et regno, quae cum in aeternum dicantur statuta, non permanent, ut alia intellegantur, quorum spondetur aeternitas.

Cum igitur haec tanta tunc altitudine praenuntiata sint, tanta nunc manifestatione clarescant, non frustra tamen moueri quispiam potest ac dicere: Quo modo confidimus uenire omnia, quae in libris illis uentura praedicta sunt, si hoc ipsum, quod ibi diuinitus dictum est: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum, effectum habere non potuit? quoniam uidemus illud sacerdotium fuisse mutatum, et quod illi domui promissum est, nec sperari aliquando conplendum, quia illud, quod ei reprobato mutatoque succedit, hoc potius praedicatur aeternum. Hoc qui dicit, nondum intellegit aut non recolit etiam ipsum secundum ordinem Aaron sacerdotium tamquam umbram futuri aeterni sacerdotii constitutum; ac per hoc, quando aeternitas ei promissa est, non ipsi umbrae ac figurae, sed ei, quod per ipsam adumbrabatur figurabaturque, promissum est. Sed ne putaretur ipsa umbra esse mansura, ideo etiam mutatio eius debuit prophetari.

Regnum quoque isto modo etiam Saulis ipsius, qui certe reprobatus adque reiectus est, futuri regni erat umbra in aeternitate mansuri. Oleum quippe illud, quo unctus est et

14 Reg. I, 2, 30

1 se *sup. lin.* *g* domui Aaron cibos *v* 8 *sq.* ut alia uulgantur correspondentia quorum sponde *omisso* aeternitas *q* 13 futura *e* 16 uidimus *e* 22 ei aeternitas *v* 28 regnium *e* erant *g*

ab eo chrismate christus est dictus, mystice accipiendum et magnum sacramentum intellegendum est; quod in eo tantum ueneratus est ipse Dauid, ut percusso corde pauitauerit, quando in tenebroso occultatus antro, quo etiam Saul urgente intrauerat necessitate naturae, exiguam particulam uestis eius retrorsum latenter abscidit, ut haberet unde monstraret, quo modo ei pepercerit, cum posset occidere, adque ita suspicionem de animo eius, qua sanctum Dauid putans inimicum suum uehementer persequebatur, auferret. Ne itaque reus esset tanti sacramenti in Saule uiolati, quia uel indumentum eius sic adtrectauit, extimuit. Ita enim scriptum est: Et percussit cor Dauid super eum, quia abstulit pinnulam chlamydis eius. Viris autem, qui cum illo erant et, ut Saulem in manus suas traditum interimeret, suadebant: Non mihi, inquit, contingat a Domino, si fecero hoc uerbum domino meo christo Domini, inferre manum meam super eum; quia christus Domini est hic. Huic ergo umbrae futuri non propter ipsam, sed propter illud, quod praefigurabat, tanta ueneratio exhibebatur. Unde et illud, quod ait Sauli Samuel: Quoniam non seruasti mandatum meum, quod mandauit tibi Dominus, quem ad modum nunc parauerat Dominus regnum tuum usque in aeternum super Israel: et nunc regnum tuum non stabit tibi, et quaeret Dominus sibi hominem secundum cor suum, et mandabit ei Dominus esse in principem super populum suum; quia non custodisti quae mandauit tibi Dominus, non sic accipiendum est, ac si ipsum Saulem Deus in aeternum praeparauerit regnaturum, et hoc postea noluerit seruare peccanti (neque enim eum

15 Reg. I, 24, 6 sq. 20 ib. 13, 13 sq.

3 pauitauerit *ex* putauerit *corr.*, *in marg.* palpitauerit, *e* 5 eis *e*[1] 13 pinnolam *g* 15 conting/at, u (?) *eras.*, *g* 19 ipsum *g* 26 man-dauit *g* 30 enim *om. e*

peccaturum esse nesciebat); sed praeparauerat regnum eius, in quo figura regni esset aeterni. Ideo addidit: Et nunc regnum tuum non stabit tibi. Stetit ergo et stabit, quod in illo significatum est; sed non huic stabit, quia non in aeternum ipse fuerat regnaturus, nec progenies eius, ut saltem per posteros alterum alteri succedentes uideretur inpleri quod dictum est: In aeternum. Et quaeret, inquit, Dominus sibi hominem; siue Dauid siue ipsum Mediatorem significans testamenti noui, qui figurabatur in chrismate etiam, quo unctus est ipse Dauid et progenies eius. Non autem quasi nesciat ubi sit, ita sibi hominem Deus quaerit; sed per hominem more hominum loquitur, quia et sic loquendo nos quaerit. Non solum enim Deo Patri, uerum ipsi quoque Unigenito eius, qui uenit quaerere quod perierat, usque adeo iam eramus noti, ut in ipso essemus electi ante constitutionem mundi. Quaeret sibi ergo dixit 'suum habebit'. Unde in Latina lingua hoc uerbum accipit praepositionem et 'adquirit' dicitur; quod satis apertum est quid significet. Quamquam et sine additamento praepositionis quaerere intellegatur adquirere; ex quo lucra uocantur et quaestus.

CAPUT VII.

De disruptione regni Israelitici, qua praefiguratur perpetua diuisio Israelis spiritalis ab Israele carnali.

Rursus peccauit Saul per inoboedientiam, et rursus Samuel in uerbo Domini ait illi: Quia spreuisti uerbum Domini, spreuit te Dominus, ut non sis rex super Israel. Et rursus pro eodem peccato, cum id confiteretur Saul et

14 Lc. 19, 10 16 Eph. 1, 4

2 esset regni *v* 6 saltim *g* succidentes *g* 11 *sq.* Deus sibi hominem *v* 12 more *om. e* 14 uerum *a b e g p ρ α ƒ Domb.*; uerum etiam *v* 27 ait illi in uerbo Domini *v* 29 *post* id *erasum est* quod, *e*

ueniam precaretur rogaretque Samuelem, ut reuerteretur cum illo ad placandum Deum: Non reuertar, inquit, tecum; quia spreuisti uerbum Domini, et spernet te Dominus, ne sis rex super Israel. Et conuertit Samuel faciem suam, ut abiret; et tenuit Saul pinnulam diploidis eius et disrupit eam. Et dixit ad eum Samuel: Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie et dabit proximo tuo bono super te, et diuidetur Israel in duo; et non conuertetur neque paenitebit eum; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum; ipse minatur, et non permanet. Iste, cui dicitur: Spernet te Dominus, ne sis rex super Israel, et: Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie, quadraginta regnauit annos super Israel, tanto scilicet spatio temporis, quanto et ipse Dauid, et audiuit hoc primo tempore regni sui; ut intellegamus ideo dictum, quia nullus de stirpe eius fuerat regnaturus, et respiciamus ad stirpem Dauid, unde exortus est secundum carnem mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus.

Non autem habet scriptura, quod in plerisque Latinis codicibus legitur: Disrupit Dominus regnum Israel de manu tua; sed sicut a nobis positum est inuentum in Graecis: Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua; ut hoc intellegatur de manu tua, quod est ab Israel. Populi ergo Israel personam figurate gerebat homo iste, qui populus regnum fuerat amissurus, Christo Iesu Domino nostro per nouum testamentum non carnaliter, sed spiritaliter regnaturo. De quo cum dicitur: Et dabit illud proximo

2 Reg. I, 15, 23 sqq.

1 cum illo *erasum in a* 2 dominum *a* 3 spernet *a p α f v Domb.;* spernit *g;* spreuit *b e p* 7 disrumpet *a e* ab *om. a* 11 *uerba* ipse min. et non permanet *non exstant in LXX* 12 spernit *e g p* te *om. v* 13 disrumpet *a e* 14 annos regn. *v* 22 *et* 24 disrumpet *a e* 23 inuentum *om.* a^1 28 non *sup. lin. e*

tuo, ad carnis cognationem id refertur; ex Israel enim Christus secundum carnem, unde et Saul. Quod uero additum est: bono super te, potest quidem intellegi 'meliori te'; nam et quidam sic sunt interpretati; sed melius sic accipitur bono super te, ut, quia ille bonus est, ideo sit super te, iuxta illud aliud propheticum: Donec ponam omnes inimicos tuos sub pedibus tuis; in quibus est et Israel, cui suo persecutori regnum abstulit Christus: quamuis fuerit illic et Israel, in quo dolus non erat, quoddam quasi frumentum illarum palearum; nam utique inde erant apostoli, inde tot martyres, quorum prior Stephanus; inde tot ecclesiae, quas apostolus Paulus commemorat, in conuersione eius magnificantes Deum.

De qua re non dubito intellegendum esse quod sequitur: Et diuidetur Israel in duo, in Israel scilicet inimicum Christo et Israel adhaerentem Christo, in Israel ad ancillam et Israel ad liberam pertinentem. Nam ista duo genera primum simul erant, uelut Abraham adhuc adhaereret ancillae, donec sterilis per Christi gratiam fecundata clamaret: Eice ancillam et filium eius. Propter peccatum quidem Salomonis regnante filio eius Roboam scimus Israel in duo fuisse diuisum adque ita perseuerasse, habentibus singulis partibus reges suos, donec illa gens tota a Chaldaeis esset ingenti uastatione subuersa adque translata. Sed hoc quid ad Saulem, cum, si tale aliquid comminandum esset, ipsi Dauid fuerit potius comminandum, cuius erat filius Salomon? Postremo nunc inter se gens Hebraea diuisa non est, sed indifferenter in eiusdem erroris societate dispersa per terras. Diuisio uero illa, quam Deus sub persona Saulis, illius regni et populi

6 Ps. 109, 1 9 Io. 1, 47 12 Gal. 1, 24 19 Gen. 21, 10 20 Reg. III, 12

3 et bono *e* 9 illuc g^1 12 in *om.* e^1 conuersatione, *in marg.* conuersione, *e* 16 et in israhel adh. *e* 17 ad *om.* e^1 23 a *om.* *a* ingenti, *in marg.* in tanta, *e*

figuram gerentis, eidem regno populoque minatus est, aeterna adque inmutabilis significata est per hoc, quod adiunctum est: *Et non conuertetur neque paenitebit eum; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum; ipse minatur, et non permanet;* id est, homo minatur, et non permanet; non autem Deus, quem non paenitet, sicut hominem. Ubi enim legitur, quod paeniteat eum, mutatio rerum significatur, inmutabili praescientia manente diuina. Ubi ergo non paenitere dicitur, non mutare intellegitur.

Prorsus insolubilem uidemus per haec uerba prolatam diuinitus fuisse sententiam de ista diuisione populi Israel et omnino perpetuam. Quicumque enim ad Christum transierunt uel transeunt uel transibunt inde, non erant inde secundum Dei praescientiam, non secundum generis humani unam eandemque naturam. Prorsus quicumque ex Israelitis adhaerentes Christo perseuerant in illo, numquam erunt cum eis Israelitis, qui eius inimici usque in finem uitae huius esse persistunt; sed in diuisione, quae hic praenuntiata est, perpetuo permanebunt. Nihil enim prodest testamentum uetus de monte Sina in seruitutem generans, nisi quia testimonium perhibet testamento nouo. Alioquin, quamdiu legitur Moyses, uelamen super corda eorum positum est; cum autem inde quisque transierit ad Christum, auferetur uelamen. Transeuntium quippe intentio ipsa mutatur de uetere ad nouum, ut iam non quisque intendat accipere carnalem, sed spiritalem felicitatem. Propter quod ipse magnus propheta Samuel, antequam unxisset regem Saul, quando exclamauit ad Dominum pro Israel, et exaudiuit eum, et, cum offerret holocaustosim, accedentibus alienigenis ad pugnam contra populum Dei tonuit Dominus super eos, et confusi sunt et offenderunt coram Israel adque superati sunt: adsumsit lapidem unum

20 Gal. 4, 24 22 2. Cor. 3, 16

2 est *om. g* 17 fine *e* 20 in seruitute *p* 22 quisque inde *v* 24 ipsa intentio *e* 28 holocaustasim, a *m. 2 ex* o *corr., e*

et statuit illum inter Massephat nouam et ueterem, et uocauit nomen eius Abennezer, quod est Latine lapis adiutoris, et dixit: *Usque hoc adiuuit nos Dominus.* Massephat interpretatur intentio. Lapis ille adiutoris medietas est Saluatoris, per quem transeundum est a Massephat uetere ad nouam, id est ab intentione, qua exspectabatur in carnali regno beatitudo falsa carnalis, ad intentionem, qua per nouum testamentum exspectatur in regno caelorum beatitudo uerissima spiritalis; qua quoniam nihil est melius, huc usque adiuuat Deus.

CAPUT VIII.

De promissionibus ad Dauid in filio eius, quae nullatenus in Salomone, sed plenissime inueniuntur in Christo.

Iam nunc uideo esse monstrandum, quid ipsi Dauid, qui Sauli successit in regnum, cuius mutatione finalis illa mutatio figurata est, propter quam diuinitus cuncta dicta, cuncta conscripta sunt, Deus promiserit, quod ad rem de qua agimus pertinet. Cum regi Dauid multa prospera prouenissent, cogitauit facere Deo domum, templum illud scilicet excellentissime diffamatum, quod a rege Salomone filio eius postea fabricatum est. Hoc eo cogitante factum est uerbum Dei ad Nathan prophetam, quod perferret ad regem. Ubi cum dixisset Deus, quod non ab ipso Dauid sibi aedificaretur domus, neque per tantum tempus se mandasse cuiquam in populo suo, ut sibi fieret domus cedrina: *Et nunc,* inquit, *haec dices seruo meo Dauid: Haec dicit Dominus omnipotens: Accepi te de ouili ouium, ut esses in ducem super populum meum super Israel, et eram tecum in*

3 Reg. I, 7, 9 sqq. 26 ib. II. 7, 8 sqq.

1 masephat *a p et sic in sqq.* 3 hoc *b g ρ¹ α ƒ Domb.*; huc *a e p v* adiuuauit *g* 15 nunc *om. e* 18 scripta *e* qua de *e g* 22 dei *e g p*; Domini *a b v Domb.* 23 Deus dixisset *v* 26 fieret sibi *e* 27 dic *g* 28 accipite *e* 29 super *b¹ e p ρ ƒ Domb.*; super *om. a b² α*; in *g v*

omnibus quibus ingrediebaris, et exterminaui omnes inimicos tuos a facie tua, et feci te nominatum secundum nomen magnorum, qui sunt super terram; et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra; et non adponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel; et requiem tibi dabo ab omnibus inimicis tuis, et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi. Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de uentre tuo, et praeparabo regnum eius. Hic aedificabit mihi domum nomini meo, et dirigam thronum illius usque in aeternum. Ego ero illi in patrem, et ille erit mihi in filium. Et si uenerit iniquitas eius, redarguam illum in uirga uirorum et in tactibus filiorum hominum; misericordiam autem meam non amoueam ab eo, sicut amoui, a quibus amoui faciem meam; et fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me, et thronus eius erit erectus usque in aeternum.

Hanc tam grandem promissionem qui putat in Salomone fuisse conpletam, multum errat. Adtendit enim quod dictum est: Hic aedificabit mihi domum, quoniam Salomon templum illud nobile struxit, et non adtendit: Fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me. Adtendat ergo et adspiciat Salomonis domum plenam mulieribus alienigenis colentibus deos falsos et ipsum ab eis regem aliquando sapientem in eandem idolatriam seductum

5 solecitus g^1 9 nuntiauit *eg* 16 si *p* ρ *f v*; cum *a b e g* iniquitatis *e* 19 sicut moui *p* faciem meam *a b e g p* α^2; a facfem meam α^{1}; a facie mea ρ *f v Domb.* 25 aedificauit *g* 26 nobile *codd. praeter* ρ, *v*; nobilissimum ρ *Domb.* struxit *a e p*; instruxit *b* α; extruxit *g v Domb.* 27 eius domus *e* 29 ab eis regem *om.* a^1 30 idololatriam *v*

adque deiectum; et non audeat existimare Deum uel hoc promisisse mendaciter uel talem Salomonem domumque eius futuram non potuisse praescire. Non hinc autem deberemus ambigere, nec si non in Christo Domino nostro, qui factus est ex semine Dauid secundum carnem, iam uideremus ista conpleri, ne uane adque inaniter hic alium aliquem requiramus, sicut carnales Iudaei. Nam et ipsi usque adeo filium, quem loco isto regi Dauid promissum legunt, intellegunt non fuisse Salomonem, ut eo, qui promissus est tanta iam manifestatione, declarato adhuc mirabili caecitate alium sperare se dicant. Facta est quidem nonnulla imago rei futurae etiam in Salomone, in eo quod templum aedificauit et pacem habuit secundum nomen suum (Salomon quippe pacificus est Latine) et in exordio regni sui mirabiliter laudabilis fuit; sed eadem sua persona per umbram futuri praenuntiabat etiam ipse Christum Dominum, non exhibebat. Unde quaedam de illo ita scripta sunt, quasi de ipso ista praedicta sint, dum scriptura sancta etiam rebus gestis prophetans quodam modo in eo figuram deliniat futurorum. Nam praeter libros diuinae historiae, ubi regnasse narratur, psalmus etiam septuagensimus primus titulo nominis eius inscriptus est; in quo tam multa dicuntur, quae omnino ei conuenire non possunt, Domino autem Christo aptissima perspicuitate conueniunt, ut euidenter appareat, quod in illo figura qualiscumque adumbrata sit, in isto autem ipsa ueritas praesentata. Notum est enim, quibus terminis regnum conclusum fuerat Salomonis; et tamen in eo psalmo legitur, ut alia taceam: *Dominabitur a mari usque ad mare et a flumine usque ad terminos orbis terrae*, quod in Christo uidemus inpleri. A flumine quippe dominandi sumsit exordium, ubi baptizatus a Iohanne eodem

5 Rom. 1, 3 27 Ps. 71, 8

4 nostro qui factus] non factus g^1 16 dominum nostrum ab^2v 17 sunt e^1 19 diliniat *g;* declinat *e;* delineat *v* 25 praesentata est *e* 26 fuerit *v* 30 eo demonstrante *eg*

monstrante coepit agnosci a discipulis, qui eum non solum magistrum, uerum etiam Dominum appellauerunt.

Nec ob aliud uiuente adhuc patre suo Dauid regnare coepit Salomon, quod nulli regum illorum contigit, nisi ut hinc quoque satis eluceat non esse ipsum, quem prophetia ista praesignat, quae ad eius patrem loquitur dicens: Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de uentre tuo, et praeparabo regnum illius. Quo modo ergo propter id quod sequitur: Hic aedificabit mihi domum, iste Salomon putabitur prophetatus, et non potius propter id quod praecedit: Cum repleti fuerint dies tui et dormies cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, alius pacificus intellegitur esse promissus, qui non ante, sicut iste, sed post mortem Dauid praenuntiatus est suscitandus? Quamlibet enim longo interposito tempore Iesus Christus ueniret, procul dubio post mortem regis Dauid, cui sic est promissus, eum uenire oportebat, qui aedificaret domum Deo, non de lignis et lapidibus, sed de hominibus, qualem illum aedificare gaudemus. Huic enim domui dicit apostolus, hoc est fidelibus Christi: Templum enim Dei sanctum est, quod estis uos.

CAPUT VIIII.

Quam similis in psalmo octogensimo octauo sit prophetia de Christo his, quae in regnorum libris Nathan prophetante promittuntur.

Propter quod et in psalmo octogensimo octauo, cuius est titulus: Intellectus ipsi Aethan Israelitae. commemorantur promissiones Dei factae regi Dauid, et istis, quae in

21 1. Cor. 3, 17

4 illorum regum *v* 5 ista *om. e* 10 aedificauit *g* 17 uenerit *g* 18 quia *e* 25 natham *fg* 26 promuntur *fg* 27 octuagesimo *p* et octauo *a b e* 28 aetham *f*[1] ezraitae *p*[2]

libro regnorum sunt posita, quaedam ibi similia dicuntur, sicut est: Iuraui Dauid seruo meo: Usque in aeternum praeparabo semen tuum; et iterum: Tunc locutus es in adspectu filiis tuis et dixisti: Posui adiutorium super potentem, exaltaui electum de populo meo. Inueni Dauid seruum meum, in oleo sancto meo unxi eum. Manus enim mea auxiliabitur ei et bracchium meum confortabit eum. Non proficiet inimicus in eo et filius iniquitatis non adponet nocere ei. Et concidam inimicos eius a facie eius, et eos, qui oderunt eum, fugabo. Et ueritas mea et misericordia mea cum ipso, et in nomine meo exaltabitur cornu eius. Et ponam in mari manum eius et in fluminibus dexteram eius. Ipse inuocabit me: Pater meus es tu, Deus meus et susceptor salutis meae. Et ego primogenitum ponam eum, excelsum aput reges terrae. In aeternum seruabo ei misericordiam meam et testamentum meum fidele ipsi. Et ponam in saeculum saeculi semen eius, et thronum eius sicut dies caeli. Quae omnia de Domino Iesu intelleguntur, quando recte intelleguntur, sub nomine Dauid propter formam serui, quam de semine Dauid idem Mediator adsumsit ex uirgine. Continuo etiam dicitur de peccatis filiorum eius tale aliquid, quale in regnorum libro positum est et quasi de Salomone procliuius accipitur. Ibi namque, hoc est in regnorum libro: Et si uenerit, inquit, iniquitas eius, redarguam illum in uirga uirorum et in tactibus filiorum hominum;

2 Ps. 88, 4. 5   3 ib. 20 sqq.   26 Reg. II, 7, 14 sq.

3 tunc et iterum *e*   5 exaltaui *g p Domb.*; et exalt. *a b e p v*   8 confortàbit *a b e g p v*; confortauit *p*; confirmauit *α f*   9 adponet nocere ei *a b e g p α v*; app. noc. eum *f*; nocebit eum *p Domb.*   10 eius *om. e*   a facie eius inimicos eius *a v*   12 ipso *codd. praeter p, v*; illo *p Domb.*   cornum *Domb.*   14 me *om. e*   16 eum *a e g Domb.*; illum *b p v*   17 ei *e g p Domb.*; illi *a b v*   20 iesu Xp̄o *e*   quando recte intelleg. *om. e*   27 actibus *e*[1]

misericordiam autem meam non amoueam ab eo; tactibus significans plagas correptionis. Unde illud est: Ne tetigeritis christos meos. Quod quid est aliud, quam 'ne laeseritis'? In psalmo uero cum ageret tamquam de Dauid, ut quiddam eius modi etiam ibi diceret: Si dereliquerint, inquit, filii eius legem meam et in iudiciis meis non ambulauerint; si iustificationes meas profanauerint et mandata mea non custodierint: uisitabo in uirga iniquitates eorum et in flagellis delicta eorum; misericordiam autem meam non dispergam ab eo. Non dixit 'ab eis', cum loqueretur de filiis eius, non de ipso; sed dixit ab eo, quod bene intellectum tantundem ualet. Non enim Christi ipsius, quod est caput ecclesiae, possent inueniri ulla peccata, quae opus esset humanis correptionibus seruata misericordia diuinitus coherceri; sed in eius corpore ac membris, quod populus eius est. Ideo in libro regnorum: Iniquitas eius dicitur; in psalmo autem: Filiorum eius; ut intellegamus de ipso dici quodam modo, quod de eius corpore dicitur. Propter quod etiam ipse de caelo, cum corpus eius, quod sunt fideles eius, Saulus persequeretur: Saule, inquit, Saule, quid me persequeris? Deinde in consequentibus psalmi: Neque nocebo, inquit, in ueritate mea, neque profanabo testamentum meum, et quae procedunt de labiis meis non reprobabo. Semel iuraui in sancto meo, si Dauid mentiar; id est, nequaquam Dauid mentiar. Solet enim sic loqui scriptura. Quid autem non mentiatur, adiungit et dicit: Semen eius in aeternum manet; et sedes eius sicut sol in conspectu meo, et sicut luna perfecta in aeternum, et testis in caelo fidelis.

2 Ps. 104, 15 5 Ps. 88, 31 sqq. 20 Act. 9, 4 22 Ps. 88, 34 sqq. 37 ib. u. 37 sq.

3 tetigeris *e*[1] 9 flagellis *a b e g p v*; uerberibus *ρ Domb.* delicta *a e g p v*; peccata *b ρ Domb.* 14 correctionibus *g* 28 manet *e g ρ α 𝔣 Domb.*; manebit *a b p v* 30 fideles *g*[1]

CAPUT X.

Quam diuersa acta sint in regno terrenae Hierusalem ab his, quae promiserat Deus, ut intellegeretur promissionis ueritas ad alterius regis et regni gloriam pertinere.

Post haec tantae promissionis ualidissima firmamenta, ne putarentur in Salomone conpleta, tamquam id speraretur nec inueniretur: Tu uero, inquit, reppulisti et ad nihilum deduxisti, Domine. Hoc quippe factum est de regno Salomonis in posteris eius usque ad euersionem ipsius terrenae Hierusalem, quae regni eiusdem sedes fuit, et maxime ipsius templi labem, quod fuerat a Salomone constructum. Sed ne ob hoc putaretur Deus contra sua promissa fecisse, continuo subiecit: Distulisti christum tuum. Non ergo est ille Salomon, sed nec ipse Dauid, si dilatus est christus Domini. Cum enim christi eius dicerentur omnes reges mystico illo chrismate consecrati, non solum a rege Dauid et deinceps, sed ab illo etiam Saule, qui populo eidem rex primus est unctus (ipse quippe Dauid eum christum Domini appellat): erat tamen unus uerus christus, cuius illi figuram prophetica unctione gestabant; qui secundum opinionem hominum, qui eum putabant in Dauid uel in Salomone intellegendum, differebatur in longum; secundum dispositionem autem Dei uenturus suo tempore parabatur. Interea dum ille differtur, quid factum sit de regno terrenae Hierusalem. ubi sperabatur utique regnaturus, secutus iste psalmus adiunxit adque ait: Euertisti testamentum serui tui, profanasti in terra sanctitatem eius; destruxisti omnes macerias eius, posuisti munitiones eius formidinem; diri-

14 ib. u. 39 18 Reg. I, 24, 7 27 Ps. 88, 40 sqq.

3 promisit *p* 14 est ergo *v* 15 si] sed *e* dilatatus *e* 18 etiam .. populo *om. e* 23 autem disposit. *v* 24 dum ille *om. p* 28 in terra *codd. praeter* ϱ, *v*; in terram ϱ *Domb.* distrux. *g* 29 formidinem *a* e^2 *g p*; in formid. *b* e^1 ϱ α ϝ *v* *Domb.*

puerunt eum omnes transeuntes uiam, factus est obprobrium uicinis suis; exaltasti dexteram inimicorum eius, iucundasti omnes inimicos eius; auertisti adiutorium gladii eius et non es opitulatus ei in bello; dissoluisti eum ab emundatione, sedem eius in terram conlisisti; minuisti dies sedis eius, perfudisti eum confusione. Haec omnia uenerunt super ancillam Hierusalem, in qua regnauerunt nonnulli etiam filii liberae, regnum illud tenentes in dispensatione temporaria, regnum autem caelestis Hierusalem, cuius erant filii, in uera fide habentes et in uero Christo sperantes. Quo modo autem ista uenerint super illud regnum, index est rerum gestarum, si legatur, historia.

CAPUT XI.

De substantia populi Dei, quae per susceptionem carnis in Christo est, qui solus eruendi ab inferis animam suam habuit potestatem.

Post haec autem prophetata ad precandum Deum propheta conuertitur; sed et ipsa precatio prophetatio est. Usque quo, Domine, auertis in finem? subauditur 'faciem tuam', sicut alibi dicitur: Quo usque auertis faciem tuam a me? Nam ideo quidam codices hic non habent auertis, sed 'auerteris'; quamquam possit intellegi: 'Auertis misericordiam tuam, quam promisisti Dauid'. Quod autem dixit: In finem, quid est nisi usque in finem? Qui finis intellegendus est ultimum tempus, quando in Christum Iesum etiam gens illa est creditura, ante quem finem illa fieri

19 ib. u. 47 ,, 21 Ps. 12, 1

4 opitulatus ei *abegpv;* ei auxiliatus ρ *Domb.* 6 terra *a* 11 ista autem *e* 12 ista uenerint] statuerunt *p* uenerunt *a* 15 per susceptionem *fgv;* per successionem *pq;* susceptione *f Domb.* 18 prophete *b* prophetia conuert. *b* 21 quo usque *abegpρα;* usque quo *v* 23 auertisti *b* 27 illa gens *v*

oportebat, quae superius aerumnosa defleuit. Propter quae et hic sequitur: Exardescit sicut ignis ira tua: memento quae est mea substantia. Nihil hic melius quam ipse Iesus intellegitur substantia populi eius, ex quo natura est carnis eius. Non enim uane, inquit, constituisti omnes filios hominum. Nisi enim esset unus filius hominis substantia Israel, per quem filium hominis liberarentur multi filii hominum, uane utique constituti essent omnes filii hominum. Nunc uero omnis quidem humana natura per peccatum primi hominis in uanitatem de ueritate conlapsa est, propter quod dicit alius psalmus: Homo uanitati similis factus est, dies eius uelut umbra praetereunt; sed non uane Deus constituit omnes filios hominum, quia et multos a uanitate liberat per mediatorem Iesum, et quos liberandos non esse praesciuit, ad utilitatem liberandorum et conparationem duarum inter se a contrario ciuitatum non utique uane in totius rationalis creaturae pulcherrima adque iustissima ordinatione constituit. Deinde sequitur: Quis est homo, qui uiuet et non uidebit mortem, eruet animam suam de manu inferi? Quis est iste, nisi substantia illa Israel ex semine Dauid, Christus Iesus? De quo dicit apostolus, quod surgens a mortuis iam non moritur, et mors ei ultra non dominabitur. Sic enim uiuet et non uidebit mortem, ut tamen mortuus fuerit, sed animam suam eruerit de manu inferni, quo propter quorundam soluenda inferna uincula descenderat; eruerit autem potestate illa, de qua in euangelio dicit: Potestatem

5 Ps. 88, 47 sq. 11 Ps. 143. 4 19 Ps. 88, 49 22 Rom. 6, 9 27 Io. 10, 18

1 oportebat *a b e g p v*; oportebant *ρ α Domb.* 2 exardiscit *g*; exardescet *v* 9 omnes g^1 15 praesiuit *e* 16 inter se a contrario duarum ciuit. *e* 19 *sq.* uiuit et non uideat *b* 20 eruit *g* inferi *g p v*; inferni *a b e ρ α ƒ Domb.* iste *om.* e^1 23 et mors *a b e g p v*; et *om. ρ α Domb.* ei *om. e* 25 qua propter, superscripto ubi, *b* inferna *a* e^1 *p r α ƒ Domb.*; infernalia e^2; inferni *b g v* 26 uincula *g v*; uincla *cet. Domb.* discenderat *g*

habeo ponendi animam meam et potestatem habeo iterum sumendi eam.

CAPUT XII.

Ad quorum personam pertinere intellegenda sit flagitatio promissorum, de quibus in psalmo dicitur: Ubi sunt misericordiae tuae, Domine, antiquae et cetera.

Sed cetera psalmi huius, quae ita se habent: Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua? Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium; quod exprobrauerunt inimici tui, Domine; quod exprobrauerunt, commutationem Christi tui, utrum ex persona dicta sint illorum Israelitarum, qui desiderabant reddi sibi promissionem, quae facta est ad Dauid, an potius Christianorum, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum sunt Israelitae, merito quaeri potest. Dicta sunt quippe ista uel scripta tempore, quo fuit Aethan, de cuius nomine titulum iste psalmus accepit; et idem tempus regni Dauid fuit; ac per hoc non diceretur: Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua? nisi eorum personam in se propheta transfiguraret, qui longe postea futuri erant, quibus hoc tempus esset antiquum, quando regi Dauid ista promissa sunt. Potest autem intellegi multas gentes, quando Christianos persequebantur, exprobrasse illis passionem Christi, quam scriptura commutationem uocat, quoniam moriendo inmortalis est factus. Potest et commutatio Christi secundum hoc accipi exprobrata Israelitis, quia, cum eorum speraretur futurus,

8 Ps. 88, 50 sq.

6 misericordiae *fgpqv;* miserationes *Domb.* 14 tui *om. e* 17 spiritum] christum *g* 18 ista quippe *g* etham *pρα* 21 misericordiae *e* 22 propheta *gv;* prophetia *rell. Domb.* 25 persequeb. Christ. *v*

factus est gentium, et hoc eis nunc exprobrant multae gentes, quae crediderunt in eum per testamentum nouum, illis in uetustate remanentibus, ut ideo dicatur: Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum, quia non eos obliuiscente, sed potius miserante Domino et ipsi post hoc obprobrium credituri sunt. Sed ille, quem prius posui, conuenientior mihi sensus uidetur. Inimicis enim Christi, quibus exprobratur, quod eos ad gentes transiens reliquerit Christus, incongrue uox ista coaptatur: Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum; non enim serui Dei nuncupandi sunt tales Iudaei; sed eis uerba ista conpetunt, qui, cum graues humilitates persecutionum pro Christi nomine paterentur, recordari potuerunt excelsum regnum semini Dauid fuisse promissum, et eius desiderio dicere, non desperando, sed petendo quaerendo pulsando: Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua? Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium (hoc est, in interioribus meis patienter pertuli); quod exprobrauerunt inimici tui, Domine; quod exprobrauerunt, commutationem Christi tui; non eam putantes commutationem sed consumtionem. Quid est autem: Memento, Domine, nisi ut miserearis et pro tolerata patienter humilitate mea reddas celsitudinem, quam iurasti Dauid in ueritate tua? Si autem Iudaeis adsignemus haec uerba, illi serui Dei talia dicere potuerunt, qui expugnata terrena Hierusalem, antequam Iesus Christus humanitus nasceretur, in captiuitatem ducti sunt, intellegentes commutationem Christi, quia scilicet non per eum terrena carnalisque felicitas, qualis paucis annis regis Salomonis apparuit, sed caelestis ac spiritalis esset fideliter exspectanda; quam tunc ignorans infidelitas gentium, cum Dei populum

2 Nouum Testament. *v* 3 permanent. ρ 7 exprobrabatur *g* 12 pro *om.* ρ̄[1]; <pro> *Domb.* 14 disperando *g* 19 *et* 20 exprobauerunt *e* 21 commutationem *codd. praeter* ρ, *v;* commut. esse ρ *Domb.* 26 Xp̄ſ iesus *e* 28 eam *g*[2]

exultabat adque insultabat esse captiuum, quid aliud quam Christi commutationem, sed scientibus nesciens, exprobrabat? Et ideo quod sequitur, ubi psalmus iste concluditur: Benedictio Domini in aeternum: fiat, fiat, uniuerso populo Dei ad caelestem Hierusalem pertinenti siue in illis, qui latebant in testamento uetere, antequam reuelaretur nouum, siue in his, qui iam testamento nouo reuelato manifeste pertinere cernuntur ad Christum, satis congruit. Benedictio quippe Domini in semine Dauid non ad aliquod tempus, qualis diebus Salomonis apparuit, sed in aeternum speranda est, in qua certissima spe dicitur: Fiat, fiat. Illius enim spei est confirmatio uerbi huius iteratio. Hoc ergo intellegens Dauid ait in secundo regnorum libro, unde ad istum psalmum digressi sumus: Et locutus es pro domo serui tui in longinquum. Ideo autem post paululum ait: Nunc incipe et benedic domum serui tui usque in aeternum et cetera, quia tunc geniturus erat filium, ex quo progenies eius duceretur ad Christum, per quem futura erat domus eius aeterna eademque domus Dei. Domus enim Dauid propter genus Dauid; domus autem Dei eadem ipsa propter templum Dei de hominibus factum, non de lapidibus, ubi habitet in aeternum populus cum Deo et in Deo suo, et Deus cum populo adque in populo suo; ita ut Deus sit inplens populum suum, et populus plenus Deo suo, cum Deus erit omnia in omnibus, ipse in pace praemium, qui uirtus in bello. Ideo cum in uerbis Nathan dictum sit: Et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi, postea dictum est in uerbis Dauid: Quoniam tu Dominus omnipotens Deus Israel, reuelasti aurem serui tui dicens: Domum

3 Ps. 88, 50 sqq. 14 Reg. II, 7, 19; 29 25 1. Cor. 15, 28 26 Reg. II, 7, 11; 27

6 ueteri *g* 9 dei *g* ad *sup. lin. g* 12 ẹịụṣ uerbi *e* 13 ad] et *e* 15 paulolum *g;* paulum *e* 23 suo *om. e* deus *om. e*[1] 27 aedif. domum *e* 29 dicens: Domum] dicendomum *e;* domum *om.* ρ

aedificabo tibi. Hanc enim domum et nos aedificamus bene uiuendo, et Deus ut bene uiuamus opitulando; quia nisi Dominus aedificauerit domum, in uanum laborant aedificantes eam. Cuius domus cum uenerit ultima dedicatio, tunc fiet illud, quod hic per Nathan locutus est Deus dicens: Et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra, et non adponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel.

CAPUT XIII.

An promissae pacis ueritas illis temporibus possit adscribi, quae sub Salomone fluxerunt.

Hoc tam magnum bonum quisquis in hoc saeculo et in hac terra sperat, insipienter sapit. An quispiam putabit in pace regni Salomonis id esse conpletum? Pacem quippe illam scriptura in umbra futuri excellenti praedicatione commendat. Sed huic suspicioni uigilanter occursum est, cum, postea quam dictum est: Et non adponet filius iniquitatis humiliare eum, continuo subiunctum est: Sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel. Iudices namque, priusquam reges ibi esse coepissent, super illum populum fuerant constituti, ex quo terram promissionis accepit. Et utique humiliabat eum filius iniquitatis, hoc est hostis alienigena, per interualla temporum, quibus leguntur paces alternasse cum bellis; et inueniuntur illic pacis tempora prolixiora quam Salomon habuit, qui quadraginta regnauit annos; nam sub eo iudice, qui est appellatus Aod, octoginta anni pacis fuerunt. Absit

2 Ps. 126, 1 6 Reg. II, 7, 10 sq.

3 laborant *g p*; laborauerunt *b*; laborabunt *a e p v Domb.* 5 natham *e g* 12 paucis *f* 15 in pace] in putat *e* 18 occursum *omisso* est, *e* 22 namque] autem *p* 27 prolexiora *g* 29 appell. est *v* ahod *g*; ṣạḍọc̣ḥ, *superscripto* aiot, *b*

ergo ut Salomonis tempora in hac promissione praedicta esse credantur; multo minus itaque cuiuslibet regis alterius. Non enim quisquam eorum in tanta, quanta ille, pace regnauit; nec umquam omnino gens illa ita regnum tenuit, ut sollicita non fuerit ne hostibus subderetur; quia in tanta mutabilitate rerum humanarum nulli aliquando populo concessa est tanta securitas, ut huic uitae hostiles non formidaret incursus. Locus ergo iste, qui promittitur tam pacatae ac securae habitationis, aeternus est aeternisque debetur in matre Hierusalem libera, ubi erit ueraciter populus Israel; hoc enim nomen interpretatur 'uidens Deum'; cuius praemii desiderio pia per fidem uita in hac aerumnosa peregrinatione ducenda est.

CAPUT XIIII.

De studio Dauid in dispositione mysterioque psalmorum.

Procurrente igitur per tempora ciuitate Dei, primo in umbra futuri, in terrena scilicet Hierusalem, regnauit Dauid. Erat autem Dauid uir in canticis eruditus, qui harmoniam musicam non uulgari uoluptate, sed fideli uoluntate dilexerit eaque Deo suo, qui uerus est Deus, mystica rei magnae figuratione seruierit. Diuersorum enim sonorum rationabilis moderatusque concentus concordi uarietate conpactam bene ordinatae ciuitatis insinuat unitatem. Denique omnis fere prophetia eius in psalmis est, quos centum quinquaginta liber continet, quem psalmorum uocamus. In quibus nonnulli uolunt eos solos factos esse a Dauid, qui eius nomine inscripti sunt. Sunt item qui putant non ab eo factos, nisi qui praenotantur: Ipsius Dauid; qui uero habent in titulis: Ipsi Dauid, ab aliis factos personae ipsius fuisse coaptatos. Quae

2 itaque *mss.;* utique *v* 14 mysterioque *om. p* *in fg inscriptiones c. 14 et 15 coniunctae et numeri sequentium capitum mutati sunt* 16 Percurrentes *b* ciuitatis *b* 18 uir *om. p* armon. *eg* 26 scripti *ep* 27 pronominantur *p*

opinio uoce euangelica Saluatoris ipsius refutatur, ubi ait, quod ipse Dauid in spiritu Christum dixerit esse Dominum suum; quoniam psalmus centensimus nonus sic incipit: Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Et certe idem psalmus non habet in titulo: Ipsius Dauid, sed: Ipsi Dauid, sicut plurimi. Mihi autem credibilius uidentur existimare, qui omnes illos centum et quinquaginta psalmos eius operi tribuunt eumque aliquos praenotasse etiam nominibus aliorum aliquid, quod ad rem pertineat, figurantibus, ceteros autem nullius hominis nomen in titulis habere uoluisse, sicut ei uarietatis huius dispositionem, quamuis latebrosam, non tamen inanem Dominus inspirauit. Nec mouere debet ad hoc non credendum, quod nonnullorum nomina prophetarum, qui longe post Dauid regis tempora fuerunt, quibusdam psalmis in eo libro leguntur inscripta et quae ibi dicuntur uelut ab eis dici uidentur. Neque enim non potuit propheticus spiritus prophetanti regi Dauid haec etiam futurorum prophetarum nomina reuelare, ut aliquid, quod eorum personae conueniret, prophetice cantaretur; sicut rex Iosias exorturus et regnaturus post annos amplius quam trecentos cuidam prophetae, qui etiam facta eius futura praedixit, cum suo nomine reuelatus est.

CAPUT XV.

An omnia, quae in psalmis de Christo et ecclesia prophetantur, ad contextum huius operis adhibenda sint.

Nunc iam exspectari a me uideo, ut hoc loco libri huius aperiam quid in psalmis Dauid de Domino Iesu Christo uel eius ecclesia prophetauerit. Ego autem ut hoc non ita faciam,

2 Mt. 22, 43   14 Ps. 145 sqq.   20 Reg. III, 13

5 scabillum *g*   14 non *erasum e*   17 uiderentur *g*   26 adhibenda *fg f*; coaptanda *pqv*   28 a me expect. *g*

sicut uidetur ipsa exspectatio postulare (quamuis iam in uno fecerim), copia quam inopia magis inpedior; omnia enim ponere uitandae prolixitatis causa prohibeor. Vereor autem ne, cum aliqua elegero, multis, qui ea nouerunt, uidear magis necessaria praeterisse; deinde quia testimonium, quod profertur, de contextione totius psalmi debet habere suffragium aut certe nihil sit, quod ei refragetur, si non omnia suffragantur, ne more centonum ad rem, quam uolumus, tamquam uersiculos decerpere uideamur, uelut de grandi carmine, quod non de re illa, sed de alia longeque diuersa reperiatur esse conscriptum. Hoc autem ut in quocumque psalmo possit ostendi, exponendus est totus; quod quanti operis sit et aliorum et nostra uolumina, in quibus hoc fecimus, satis indicant. Legat ergo illa, qui uoluerit et potuerit; inueniet quot et quanta rex Dauid idemque propheta de Christo et eius ecclesia prophetauerit, de rege scilicet et ciuitate quam condidit.

CAPUT XVI.

De his, quae in quadragensimo quarto psalmo ad Christum et ecclesiam pertinentia aut aperte dicuntur aut tropice.

Quamlibet enim de quacumque re propriae sint adque manifestae propheticae locutiones, necesse est ut eis etiam tropicae misceantur; quae maxime propter tardiores ingerunt doctoribus laboriosum disputandi exponendique negotium. Quaedam tamen Christum et ecclesiam ipsa prima facie, mox ut dicuntur, ostendunt; etsi ex otio restant exponenda, quae in eis minus intelleguntur; quale illud est in eodem psalmorum libro: Eructauit cor meum uerbum bonum, dico

29 Ps. 44, 2 sqq.

3 prolexitatis *g* 7 aut *mss.;* ut *v Domb.* 14 illa ergo *e* 15 quos *g* 20 et ad *f* 20 *sq.* aut trop. dicuntur *p* 22 Quantumlibet *p* 29 *sq.* cor meum et reliqua *omissis* uerbum *usque ad* regi *p. 248, 1 b* (*cf. quae in Praef. I p. X de codice b monui*).

ego opera mea regi. Lingua mea calamus scribae uelociter scribentis. Speciosus forma prae filiis hominum; diffusa est gratia in labiis tuis, propterea benedixit te Deus in aeternum. Accingere gladio tuo circa femur, potentissime specie tua et pulchritudine tua, et intende et prospere procede et regna propter ueritatem et mansuetudinem et iustitiam, et deducet te mirabiliter dextera tua. Sagittae tuae acutae, potentissimae (populi sub te cadent) in corda inimicorum regis. Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum, uirga directionis uirga regni tui Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis. Myrrha et gutta et casia a uestimentis tuis, a domibus eburneis; ex quibus te delectauerunt filiae regum in honore tuo. Quis non hic Christum, quem praedicamus et in quem credimus, quamlibet sit tardus, agnoscat, cum audiat Deum, cuius sedes est in saecula saeculorum, et unctum a Deo, utique sicut unguit Deus, non uisibili, sed spiritali adque intellegibili chrismate? Quis enim tam rudis est in hac religione uel tam surdus aduersus eius famam longe lateque diffusam, ut Christum a chrismate, hoc est ab unctione appellatum esse non nouerit? Agnito autem rege Christo, iam cetera, quae hic tropice dicta sunt, quo modo sit speciosus forma prae filiis hominum, quadam tanto magis

1 ego *om. e* calamus . . scribentis] calamus et rlq. . *b* 2—4 forma et relq., *omissis uerbis usque ad* aeternum *l. 4, b* 4 gladio tuo $a^1 g p ϱ^1$; gladium tuum a^2 *b e v Domb.* 5 speciem tuam et rlq. *omissis sequentibus usque ad* regna *l. 6, b* 6 et intende a^1 *g p ϱ Domb.*; et *om.* a^2 *e v* et prospere *a g p α*; et *om. e v Domb.* et procede *a* propt. ueritatem et rlq. *om. sqq. usque ad* dextera tua *l. 8, b* 9 potentissimae *e g v*; potentissime *a b p ϱ α* f^1 *Domb.* corda *p ϱ Domb.*; corde *a b e g v* 10 saeculum saeculi *α* saeculum et rlq *om. sqq. usque ad* tui *l. 11, b* 11 directionis] aequitatis *α* 12 odisti *a b α f.* odisti et rlq. *om. sqq. usque ad* partic. tuis, *b* 13 oleum *α* particibus e^1 *g* 14 gutta et rlq. *om. sqq. usque ad* tuo *l. 16, b* cassia *e g* 15 delect. te *v*

amanda adque miranda, quanto minus corporea pulchritudine, quis gladius eius, quae sagittae, et cetera isto modo non proprie, sed tropice posita iam subditus ei, qui regnat propter ueritatem et mansuetudinem et iustitiam, inquirat ex otio.

Deinde adspiciat eius ecclesiam tanto uiro suo spiritali conubio et diuino amore coniunctam, de qua dicitur in his quae sequuntur. Adstitit regina a dextris tuis in uestitu deaurato, circumamicta uarietate. Audi, filia, et uide et inclina aurem tuam, et obliuiscere populum tuum et domum patris tui; quoniam concupiuit rex speciem tuam, quia ipse est Deus tuus. Et adorabunt eum filiae Tyri in muneribus; uultum tuum deprecabuntur diuites plebis. Omnis gloria eius filiae regis intrinsecus, in fimbriis aureis circumamicta uarietate. Adferentur regi uirgines post eam, proximae eius adferentur tibi. Adferentur cum laetitia et exultatione; adducentur in templum regis. Pro patribus tuis nati sunt tibi filii; constitues eos principes super omnem terram. Memores erunt nominis tui in omni generatione et generatione. Propterea populi confitebuntur tibi in aeternum et in saeculum saeculi. Non opinor quemquam ita desipere, ut hic aliquam mulierculam praedicari credat adque describi; coniugem uidelicet illius, cui dictum est: Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum; uirga directionis uirga regni tui. Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis; Christum utique prae Christianis.

7 ib. 10 sqq.

2 sagitta *e* 3 trop. dicta *e* 7 adstetit *g* tuis et rłq. *om. sqq. usque ad* uarietate *b* 11 deus *e p ϱ α f*; dominus *a g Domb.*; dominus deus *b v* 12 et filiae tyri et rłq. *om. sqq. usque ad* plebis *l. 13*, *b* 14 fimbreis *g* fimbriis et rłq. *om. sqq. usque ad* uarietate, *b* 15 uirgines et rłq. *om. sqq. usque ad* tibi 16 adferentur *om. p* cum *e g p α f*; in *a b v Domb.* 16—22 laetitia et rłq. Propatribus tuis et rłq. Propterea populi et rłq. Non opinor *b*

Hi sunt enim participes eius, ex quorum in omnibus gentibus unitate adque concordia fit ista regina, sicut in alio psalmo de illa dicitur: Ciuitas regis magni. Ipsa est Sion spiritaliter; quod nomen Latine interpretatum speculatio est; speculatur enim futuri saeculi magnum bonum, quoniam illuc dirigitur eius intentio. Ipsa est et Hierusalem eodem modo spiritaliter, unde multa iam diximus. Eius inimica est ciuitas diaboli Babylon, quae confusio interpretatur; ex qua tamen Babylone regina ista in omnibus gentibus regeneratione liberatur et a pessimo rege ad optimum regem, id est a diabolo transit ad Christum. Propter quod ei dicitur: Obliuiscere populum tuum et domum patris tui. Cuius ciuitatis inpiae portio sunt et Israelitae sola carne, non fide; inimici etiam ipsi magni huius regis eiusque reginae. Ad ipsos enim ueniens et ab eis Christus occisus magis aliorum factus est, quos non uidit in carne. Unde per cuiusdam psalmi prophetiam dicit ipse rex noster: Erues me de contradictionibus populi, constitues me in capite gentium. Populus, quem non cognoui, seruiuit mihi; in obauditu auris obaudiuit mihi. Populus ergo iste gentium, quem non cognouit Christus praesentia corporali, in quem tamen Christum sibi adnuntiatum credidit, ut merito de illo diceretur: In obauditu auris obaudiuit mihi, quia fides ex auditu est — iste, inquam, populus additus ueris et carne et fide Israelitis ciuitas est Dei, quae ipsum quoque secundum carnem peperit Christum, quando in solis illis Israelitis fuit. Inde quippe erat uirgo Maria, in qua carnem Christus, ut homo esset, adsumsit. De qua ciuitate psalmus

3 Ps. 47, 3 17 Ps. 17, 44 sq. 23 Rom. 10, 17

1 hii *g* 8 diabuli *g*[1] 9 regenerat. *om.* *b*[1] 11 diabulo *g* propterea *e* ei *om.* *g*[1] 13 impia *b* carne circumcisi *e* 15 ab ipsis *ρ* 17 dicit. tu es ipse rex noster *g* 18 populi et rlq. *b* in capite *egpα*; in caput *av Domb.* 19 populus et rlq. *b* in áuditu *ρ* 20 ergo *om.* *ρ* 24 ueris] ueteris *g*

alius ait: Mater Sion, dicet homo, et homo factus est in ea, et ipse fundauit eam Altissimus. Quis est iste Altissimus nisi Deus? Ac per hoc Christus Deus, antequam in illa ciuitate per Mariam fieret homo, ipse in patriarchis et prophetis fundauit eam. Cum igitur huic reginae ciuitati Dei tanto ante dictum sit per prophetiam, quod iam uidemus inpletum: Pro patribus tuis nati sunt tibi filii, constitues eos principes super omnem terram (ex filiis quippe eius per omnem terram sunt praepositi et patres eius, cum confiteantur ei populi concurrentes ad eam confessionem laudis aeternae in saeculum saeculi): procul dubio quidquid hic tropicis locutionibus subobscure dictum est, quoquo modo intellegatur, debet his rebus manifestissimis conuenire.

CAPUT XVII.

De his, quae ad sacerdotium Christi in psalmo centensimo nono, et de his, quae in psalmo uicensimo primo ad passionem ipsius spectant.

Sicut etiam in illo psalmo, ubi sacerdos Christus, quem ad modum hic rex, apertissime praedicatur: Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Sedere Christus ad dexteram Patris creditur, non uidetur; eius etiam inimicos poni sub pedibus eius nondum apparet; id agitur, apparebit in fine; etiam hoc nunc creditur, post uidebitur. Verum quod sequitur: Virgam uirtutis tuae emittet Dominus ex Sion, et dominare in medio inimicorum tuorum, ita clarum est, ut non solum infideliter et infeliciter, sed etiam

1 Ps. 86, 5 7 Ps. 44, 17

1 ait alius *e* dicit *g* et homo *sup. lin. b* factus a^2 *b e g p v*; natus a^1 *p Domb.* 2 quis est altissimus, *omisso* iste, *b in marg.* iste *om. p* 3 Ac *e p g*; et *v Domb.* 9 illius *e* 10 confessionem *a b g p f Domb.*; confessione *e*; cum confessione *v* 17 spectant ipsius *p* 18 sicut] '*suspicor:* sic' *Domb.* 20 *sq.* dnõ meo et relq. donec ponam et rlq. sedere *b* 22 Dei patris *v* 25 dñſ dñſ exion *e*

[redacted]

inpudenter negetur. Et ipsi quippe fatentur inimici ex Sion missam fuisse legem Christi, quod euangelium nos uocamus, et eam uirgam uirtutis eius agnoscimus. Dominari uero eum in medio inimicorum suorum idem ipsi, inter quos dominatur, dentibus frendendo et tabescendo et nihil aduersus eum ualendo testantur. Deinde quod paulo post dicit: Iurauit Dominus, et non paenitebit eum, quibus uerbis inmutabile futurum esse significat, quod adiungit: Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech, ex eo quod iam nusquam est sacerdotium et sacrificium secundum ordinem Aaron et ubique offertur sub sacerdote Christo, quod protulit Melchisedech, quando benedixit Abraham, quis ambigere permittitur, de quo ista dicantur? Ad haec itaque manifesta referuntur, quae paulo obscurius in eodem psalmo posita sunt, quando recte intelleguntur; quod in nostris iam popularibus sermonibus fecimus. Sic et in illo, ubi humilitatem passionis suae per prophetiam Christus eloquitur dicens: Foderunt manus meas et pedes, dinumerauerunt omnia ossa mea; ipsi uero considerauerunt et conspexerunt me (quibus utique uerbis in cruce corpus significauit extentum manibus pedibusque confixis et clauorum transuerberatione confossis, eoque modo se spectaculum considerantibus et conspicientibus praebuisse), addens etiam: Diuiserunt sibi uestimenta mea et super uestimentum meum miserunt sortem, quae prophetia quem ad modum inpleta sit euangelica narratur historia, tunc profecto et alia recte intelleguntur, quae ibi minus aperte dicta sunt, cum congruunt his, quae tanta manifestatione claruerunt;

8 Ps. 109, 1; 2; 4   12 Gen. 14, 18   18 Ps. 21, 17 sqq. 24 Mt. 27, 35

2 christi legem *e*   5 aduersum *e*   8 *sq.* in aeternum et rlq. ex eo *b*   18 pedes meos *e*   18 *sq.* pedes et relq. ipsi uero *b*   21 extentis *p* confixisset *g*[1]; confixis sed *g*[2]   22 confussis *g*   23 conspuentibus *e*   24 *sq.* uestimenta et rlq. prophetiae, *b*   super uestimentum meum *a e p p f Domb.*; super uestem meam *g v*

praesertim quia et illa, quae non transacta credimus, sed praesentia contuemur, sicut in eodem psalmo leguntur tanto ante praedicta, ita nunc exhibita iam toto orbe cernuntur. Ibi enim paulo post dicitur: Commemorabuntur et conuertentur ad Dominum uniuersi fines terrae et adorabunt in conspectu eius uniuersae patriae gentium; quoniam Domini est regnum, et ipse dominabitur gentium.

CAPUT XVIII.

De psalmo tertio et de quadragensimo et de quinto decimo et de sexagensimo septimo, in quibus mors et resurrectio Domini prophetatur.

De resurrectione quoque eius nequaquam psalmorum oracula tacuerunt. Nam quid est aliud quod in psalmo tertio ex persona eius canitur: Ego dormiui et somnum cepi; exsurrexi, quoniam Dominus suscepit me? An forte quisquam ita desipit, ut credat uelut aliquid magnum nobis indicare uoluisse prophetam, quod dormierit et exsurrexerit, nisi somnus iste mors esset et euigilatio resurrectio, quam de Christo sic oportuit prophetari? Nam et in quadragensimo multo manifestius id ostenditur, ubi ex persona eiusdem Mediatoris more solito tamquam praeterita narrantur, quae futura prophetabantur; quoniam, quae uentura erant, iam in praedestinatione et praescientia Dei uelut facta erant [quia certa erant]. Inimici, inquit, mei dixerunt mala mihi: Quando morietur et peribit nomen eius? Et si ingrediebatur ut uideret, uana locutum est cor

4 Ps. 21, 27 sq. 15 Ps. 3, 6

1 non *om. e* 7 regnū. et rłq. De resurr. *l. 13, b* 11 mors *om. p* 12 prophetatur *fgp* $\digamma$*;* prophetantur *qv* 15 exsurrexi *pϱv;* et surrexi *b;* et exurr. *a* $\digamma$*;* et resurr. *egα* 16 suscepit *b*[2]*gpϱ;* suscipiet *ab*[1]*v* 18 resurrexit *e* 24 praesentia *e* quia certa erant *om. pϱ; interpretationem esse uidit L. Vivis* 27 ingrediebantur ut uiderent *b*[1] *α* uiderent et rłq. egrediebantur (*p. 254, 1*) *b* locutus *p*

eius, congregauit iniquitatem ipsi. Egrediebatur foras et loquebantur simul in unum. Aduersus me susurrabant omnes inimici mei, aduersus me cogitabant mala mihi. Verbum iniquum disposuerunt aduersus me: Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat? Hic certe ita posita sunt uerba haec, ut nihil aliud dixisse intellegatur, quam si diceret: 'Numquid qui moritur, non adiciet ut reuiuescat?' Superiora quippe demonstrant mortem ipsius cogitasse et disposuisse inimicos eius, et hoc actum esse per eum, qui ingrediebatur ut uideret, et egrediebatur ut proderet. Cui autem hic non ocurrat ex discipulo eius factus traditor Iudas? Quia ergo facturi erant quod moliebantur, id est occisuri erant eum, ostendens illos uana malitia frustra occisuros resurrecturum, sic adiecit hunc uersum, uelut diceret: 'Quid agitis uani? quod uestrum scelus erit, meus somnus erit': Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat? Et tamen eos tam magnum nefas non inpune facturos consequentibus indicat uersibus dicens: Etenim homo pacis meae, in quem speraui, qui edebat panes meos, ampliauit super me calcaneum, hoc est conculcauit me. Tu autem, inquit, Domine, miserere mei et resuscita me, et reddam illis. Quis hoc iam neget, qui Iudaeos post passionem resurrectionemque Christi de sedibus suis bellica strage et excidio funditus eradicatos uidet? Occisus enim ab eis resurrexit et reddidit eis interim temporariam disciplinam, excepto quod non correctis seruat, quando uiuos

18 Ps. 40, 6 sqq.

1 congregabit *e*; congregauerunt *α* ipsi *a p ϸ α ꝼ Domb.*; sibi *e g v* egrediebantur *b g ϸ α ꝼ* 2 foras et rł q. aduersum *b* loquebantur *e g ϸ α ꝼ Domb.*; loquebatur *a p v* aduersum *b g* 3 omnes et rł q. mihi (*l. 4*) *b* aduersum *g p* 4 dispos.] mandauerunt *g*; constituerunt *b* 5 adu. et rł q. hic (*l. 6*) *b* 8 resurgat (uiuiscat) *g* 15 uelut si *a e² v* agis *α* scelus est *ϸ Domb.* 16 dormit et rł q. Et tamen, *b* 19 in quo *b* 20 ampliauit aduersum me subplantationem. hoc est conculcationem. tu autem *b*

et mortuos iudicabit. Nam Dominus ipse Iesus istum ipsum traditorem suum per panem porrectum ostendens apostolis hunc etiam uersum psalmi huius commemorauit et in se dixit inpletum: Qui edebat panes meos, ampliauit super me calcaneum. Quod autem ait: In quem speraui, non congruit capiti, sed corpori. Neque enim nesciebat eum ipse Saluator, de quo ante iam dixerat: Unus ex uobis diabolus est. Sed solet in se membrorum suorum transferre personam et sibi tribuere quod esset illorum, quia caput et corpus unus est Christus; unde illud est in euangelio: Esuriui, et dedistis mihi manducare, quod exponens ait: Quando uni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis. Se itaque dixit sperasse, quod tunc sperauerant de Iuda discipuli eius, quando est connumeratus apostolis.

Iudaei autem Christum, quem sperant, moriturum esse non sperant. Ideo quem lex et prophetae adnuntiauerunt, nostrum esse non putant, sed nescio quem suum, quem sibi alienum a mortis passione confingunt. Ideo mirabili uanitate adque caecitate uerba, quae posuimus, non mortem et resurrectionem, sed somnum et euigilationem significasse contendunt. Sed clamat eis etiam psalmus quintus decimus: Propter hoc iucundatum est cor meum et exultauit lingua mea, insuper et caro mea requiescet in spe; quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum uidere corruptionem. Quis in ea spe diceret requieuisse carnem suam, ut non derelicta anima sua in inferno, sed cito ad eam redeunte reuiuesceret, ne corrumperetur, sicut cadauera corrumpi solent, nisi qui die tertio

4 Io. 13, 18; 26 7 Io. 6, 70; 13, 21 10 Mt. 25, 35 11 Ib. 40 21 Ps. 15, 9 sq.

1 Ieus *om.* p 4 meos *om.* e 7 unus ex uobis me tradet et unus ex uobis diabolus est p *Domb.*, ex uobis me tradet *corr. m. in marg.* b 11 dedisti g 15 sperauerant b2 non sperant] non putant b 18 ad mortis passionem b 22 iucund.] laetatum a exultauit et rłq. quoniam (*l. 23*) b 23 requiescit e 24 meam et rłq. quis (*l. 25*) b in infernū g1 27 nec eg1

resurrexit? Quod utique dicere non possunt de propheta et rege Dauid. Clamat et sexagensimus septimus: Deus noster Deus saluos faciendi, et Domini exitus mortis. Quid apertius diceretur? Deus enim saluos faciendi Dominus est Iesus, quod interpretatur saluator siue salutaris. Nam ratio nominis huius haec reddita est, quando priusquam ex uirgine nasceretur dictum est: Pariet filium, et uocabis nomen eius Iesum. Ipse enim saluum faciet populum suum a peccatis eorum. In quorum peccatorum remissionem quoniam sanguis eius effusus est, non utique oportuit eum de hac uita exitus alios habere quam mortis. Ideo cum dictum esset: Deus noster Deus saluos faciendi, continuo subiunctum est: Et Domini exitus mortis, ut ostenderetur moriendo saluos esse facturus. Sed mirando dictum est: Et Domini; tamquam diceretur: 'Talis est ista uita mortalium, ut nec ipse Dominus aliter ab illa exiret, nisi per mortem.'

CAPUT XVIIII.

De psalmo sexagensimo octauo, in quo Iudaeorum infidelitas et pertinacia declaratur.

Sed ut Iudaei tam manifestis huius prophetiae testimoniis etiam rebus ad effectum tam clarum certumque perductis omnino non cedant, profecto in eis illud inpletur, quod in eo psalmo, qui hunc sequitur, scriptum est. Cum enim et illic ex persona Christi, quae ad eius passionem pertinent, prophetice dicerentur, commemoratum est, quod in euangelio patuit: Dederunt in escam meam fel et in siti mea potum mihi dederunt acetum. Et uelut post tale conuiuium epulasque sibi huiusce modi exhibitas mox intulit: Fiat

2 Ps. 67, 21   7 Mt. 1, 21   27 Ps. 68, 22; Mt. 27, 34   29 ib. 23 sq.

1 resurrexerit *b*   2 sept. psalmus *v*   9 remissione *e*   14 facturum *g*   20 infidelitas et pertinacia *g f Domb.*; ut fidel. et pertinacia *f*; pertinax infidelitas *p q v*   21 prophetiae *ex* propriae *corr. e*   23 credant *b*[1] *p f*

mensa eorum coram ipsis in muscipulam et in retributionem et in scandalum; obscurentur oculi eorum ne uideant, et dorsum eorum semper incurua, et cetera, quae non optando sunt dicta, sed optandi specie prophetando praedicta. Quid ergo mirum, si haec manifesta non uident, quorum oculi sunt obscurati, ne uideant? Quid mirum, si caelestia non suspiciunt, qui ut in terrena sint proni, dorsum eorum semper incuruum est? His enim uerbis translatis a corpore uitia significantur animorum. Ista de psalmis, hoc est de prophetia regis Dauid, satis dicta sint, ut aliquis modus sit. Ignoscant autem qui haec legunt et cuncta illa nouerunt, et de his, quae fortasse firmiora me praetermisisse uel intellegunt uel existimant, non querantur.

CAPUT XX.

De regno ac merito Dauid et de filio ipsius Salomone eaque prophetia, quae ad Christum pertinens inuenitur uel in eis libris, qui scriptis ipsius copulantur, uel in eis, quos ipsius esse non dubium est.

Regnauit ergo Dauid in terrena Hierusalem, filius caelestis Hierusalem, diuino multum testimonio praedicatus, quia et delicta eius tanta pietate superata sunt per saluberrimam paenitendi humilitatem, ut prorsus inter eos sit, de quibus ipse ait: Beati quorum remissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata. Post hunc regnauit eidem populo uniuerso Salomon filius eius, qui, ut supra dictum est, patre suo uiuente coepit regnare. Hic bonis initiis malos

23 Ps. 31, 1 26 Reg. III, 1, 2

1 muscipulam et rlq. obscur. *b* 2 in scandalum *a p v Domb.*; in *om. e g* oculi eorum et rlq. et cetera *l. 3, b* 4 non *sup. lin. g* 7 suscipiunt *g* in *om. e* 9 significantur *codd. praeter* ρ, *v*; intelleguntur ρ *Domb.* 15 de filio, *omisso* et, *p* 17 scripturis *p* 23 remissae et rlq. post *l. 24, b* 25 eius filius *b v* 26 patre suo uiuente coepit *b v*; patre suo coepit uiuente *a e p*; suo coepit patre uiuente *g*; patre suo uiuo ρ *Domb.*

exitus habuit. Quippe secundae res, quae sapientium animos fatigant, magis huic obfuerunt, quam profuit ipsa sapientia, etiam nunc et deinceps memorabilis, et tunc longe lateque laudata. Prophetasse etiam ipse reperitur in suis libris, qui tres recepti sunt in auctoritatem canonicam: Prouerbia, ecclesiastes et canticum canticorum. Alii uero duo, quorum unus sapientia, alter ecclesiasticus dicitur, propter eloquii nonnullam similitudinem, ut Salomonis dicantur, obtinuit consuetudo; non autem esse ipsius non dubitant doctiores; eos tamen in auctoritatem maxime occidentalis antiquitus recepit ecclesia. Quorum in uno, qui appellatur sapientia Salomonis, passio Christi apertissime prophetatur. Inpii quippe interfectores eius commemorantur dicentes: Circumueniamus iustum, quoniam insuauis est nobis et contrarius est operibus nostris et inproperat nobis peccata legis et infamat in nos peccata disciplinae nostrae. Promittit scientiam Dei se habere et filium Dei se nominat. Factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum. Grauis est nobis etiam ad uidendum, quoniam dissimilis est aliis uita illius et inmutatae uiae eius. Tamquam nugaces aestimati sumus ab illo, et abstinet se a uiis nostris quasi ab inmunditiis; praefert nouissima iustorum et gloriatur patrem Deum se habere. Videamus ergo si sermones illius ueri sunt, et temptemus quae uentura sunt illi, et sciemus quae erunt nouissima illius. Si enim est iustus filius Dei, suscipiet illum et liberabit eum de manu contrariorum. Contumelia et tormento interrogemus illum, ut

13 Sap. 2, 12—21

5 in auctoritate canonica *b g p*; in auctoritate canonicam *α*[1] 6 quorum duo *e* unus *om. g* 9 ipsius esse *e* 10 recipit *e* 14 quoniam *a b e g p v*; quia *ρ Domb.* 17 se *ante* habere *om. g*[1] et *om. g* 19 similis *e* 20 uite *g*[1] 21 extimati *ρ α* 22 et praefert *e* 25 euentura *ρ Domb.* 26 eius *e v* iustus est *v* 27 liber. illum *g p* manu *a e g p v*; manibus *b ρ Domb.*

sciamus reuerentiam illius et probemus patientiam ipsius. Morte turpissima condemnemus illum; erit enim ei respectus ex sermonibus illius. Haec cogitauerunt et errauerunt; excaecauit enim illos malitia ipsorum. In ecclesiastico autem fides gentium futura praedicitur isto modo: Miserere nostri, dominator Deus omnium, et inmitte timorem tuum super omnes gentes; extolle manum tuam super gentes alienas et uideant potentiam tuam. Sicut coram illis sanctificatus es in nobis, ita coram nobis magnificeris in illis, et agnoscant te secundum quod et nos agnouimus te, quia non est Deus praeter te, Domine. Hanc optandi et precandi specie prophetiam per Iesum Christum uidemus inpletam. Sed aduersus contradictores non tanta firmitate proferuntur, quae scripta non sunt in canone Iudaeorum.

In tribus uero illis, quos Salomonis esse constat et Iudaei canonicos habent, ut ostendatur ad Christum et ecclesiam pertinere quod in eis eius modi reperitur, operosa disputatio necessaria est, quae nos ultra quam oportet, si nunc adhibetur, extendit. Tamen quod in prouerbiis legitur, uiros inpios dicere: Abscondamus in terra uirum iustum iniuste, absorbeamus uero eum tamquam infernus uiuentem et auferamus eius memoriam de terra, possessionem eius pretiosam adprehendamus, non ita obscurum est, ut de Christo et possessione eius ecclesia sine laboriosa expositione non possit intellegi. Tale quippe aliquid etiam Dominus ipse Iesus per euangelicam parabolam ostendit dixisse malos colonos: Hic est heres, uenite, occidamus eum, et nostra erit hereditas. Itemque illud in eodem libro, quod iam ante perstrinximus, cum ageremus de sterili,

6 Eccli. 36, 1 sqq. 21 Prou. 1, 11 sqq. 28 Mt. 21, 38 30 c. 4

2 ipsius *egpv*; illius *a*; eius *b* ρ *Domb.* 3 ei *om. g* ex] in *g* 7 super.... tuam *om. p* 10 ita coram nobis *om.* e^1 11 et nos *om. g* 12 te *sup. lin. g* 17 ad eccles. *e* 18 huiusmodi *b* 20 ueros g^1 30 ante *om. g*

quae peperit septem, non nisi de Christo et ecclesia, mox ut fuerit, pronuntiatum consueuit intellegi ab eis, qui Christum sapientiam Dei esse nouerunt: Sapientia aedificauit sibi domum et subfulsit columnas septem; immolauit suas uictimas, miscuit in cratere uinum suum et parauit mensam suam. Misit seruos suos conuocans cum excellenti praedicatione ad craterem dicens: Quis est insipiens? Diuertat ad me. Et inopibus sensu dixit: Venite, manducate de meis panibus et bibite uinum quod miscui uobis. Hic certe agnoscimus Dei sapientiam, hoc est Verbum Patri coaeternum, in utero uirginali domum sibi aedificasse corpus humanum et huic, tamquam capiti membra, ecclesiam subiunxisse, martyrum uictimas immolasse, mensam in uino et panibus praeparasse, ubi apparet etiam sacerdotium secundum ordinem Melchisedech, insipientes et inopes sensu uocasse, quia, sicut dicit apostolus, infirma huius mundi elegit, ut confunderet fortia. Quibus tamen infirmis quod sequitur dicit: Derelinquite insipientiam, ut uiuatis, et quaerite prudentiam, ut habeatis uitam. Participem autem fieri mensae illius, ipsum est incipere habere uitam. Nam et in alio libro, qui uocatur ecclesiastes, ubi ait: Non est bonum homini, nisi quod manducabit et bibet, quid credibilius dicere intellegitur, quam quod ad participationem mensae huius pertinet, quam sacerdos ipse Mediator testamenti noui exhibet secundum ordinem Melchisedech de corpore et sanguine suo? Id enim sacrificium successit omnibus illis sacrificiis ueteris testamenti, quae immolabantur in umbra futuri; propter quod etiam uocem illam in psalmo tricensimo et nono eiusdem Mediatoris per prophetiam loquen-

3 Prou. 9, 1 sqq. 16 1. Cor. 1, 27 sq. 18 Prou. 9, 6 21 Eccle. 8, 15

1 septim g^{1} 4 septim g^{1}; VII columnas *b* 6 suam mensam *b* 7 cratera *p* *Domb.* 8 diuertat *p p v*; deuertat *a e g α f*; declinet *b* 9 demanducate *e* 16 qui *g* 17 elegit dominus *e* 19 prud.] sapientiam *e* 22 bibit g^{1}

tis agnoscimus: Sacrificium et oblationem noluisti, corpus autem perfecisti mihi; quia pro illis omnibus sacrificiis et oblationibus corpus eius offertur et participantibus ministratur. Nam istum ecclesiasten in hac sententia manducandi et bibendi, quam saepe repetit plurimumque commendat, non sapere carnalis epulas uoluptatis, satis illud ostendit, ubi ait: Melius est ire in domum luctus quam ire in domum potus; et paulo post: Cor, inquit, sapientium in domo luctus et cor insipientium in domo epularum. Sed illud magis commemorandum existimo de hoc libro, quod pertinet ad ciuitates duas, unam diaboli, alteram Christi, et earum reges diabolum et Christum: Vae tibi, terra, inquit, cuius rex adulescens, et principes tui mane comedunt. Beata tu, terra, cuius rex tuus filius ingenuorum, et principes tui in tempore comedunt, in fortitudine, et non in confusione. Adulescentem dixit diabolum propter stultitiam et superbiam et temeritatem et petulantiam ceteraque uitia, quae huic aetati adsolent abundare; Christum autem filium ingenuorum, sanctorum scilicet patriarcharum, pertinentium ad liberam ciuitatem, ex quibus est in carne progenitus. Principes illius ciuitatis mane manducantes, id est ante horam congruam, quia non exspectant opportunam, quae uera est, in futuro saeculo felicitatem, festinanter beari huius saeculi celebritate cupientes; principes autem ciuitatis Christi tempus non fallacis beatitudinis patienter exspectant. Hoc ait: In fortitudine, et non in confusione, quia non eos fallit spes, de qua dicit apostolus: Spes autem non confundit; dicit et psalmus: Etenim qui te exspectant, non confundentur. Iam uero canticum

1 Ps. 39, 7 7 Eccle. 7, 3; 5 12 Ib. 10, 16 sq. 28 Rom. 5, 5 29 Ps. 24, 3

4 ecclesiastem *e*[1] *v* 6 carnales *e* 7 in illud *g* 9 ubi, *in marg.* in domo *e* 14 filius tuus *e* 22 congruam *om. e* 23 felicitate *g* 24 beati *p* celebrítate *b g*; celeritate *a, b in marg., e p ρ α f*

canticorum spiritalis quaedam sanctarum est uoluptas mentium in coniugio illius regis et reginae ciuitatis, quod est Christus et ecclesia. Sed haec uoluptas allegoricis tegminibus inuoluta est, ut desideretur ardentius nudeturque iucundius, et appareat sponsus, cui dicitur in eodem cantico: Aequitas dilexit te, et sponsa, quae ibi audit: Caritas in deliciis tuis. Tacita multa transimus cura huius operis terminandi.

CAPUT XXI.

De regibus post Salomonem siue in Iuda siue in Israel.

Ceteri post Salomonem reges Hebraeorum uix inueniuntur per aliqua aenigmata dictorum suorum rerumue gestarum, quod ad Christum et ecclesiam pertineat, prophetasse, siue in Iuda siue in Israel. Sic enim appellatae sunt illius populi partes, ex quo propter Salomonis offensam tempore filii eius Roboam, qui patri successit in regnum, Deo uindicante diuisus est. Proinde tribus decem, quas accepit Hieroboam seruus Salomonis, rex eis in Samaria constitutus, proprie uocabantur Israel, quamuis hoc uniuersi illius populi nomen esset. Duabus uero tribubus, Iudae scilicet et Beniamin, quae propter Dauid, ne penitus regnum stirpis eius fuisset eradicatum, remanserant subiacentes ciuitati Hierusalem, Iudae nomen fuit, quia ipsa erat tribus unde Dauid. Beniamin uero tribus altera ad idem regnum, sicut dixi, pertinens erat, unde fuit Saul rex ante Dauid. Sed simul istae duae tribus, ut dictum est, Iuda uocabantur, et hoc nomine discernebantur ab Israel, quod appellabantur proprie decem tribus habentes suum regem. Nam tribus Leui, quoniam sacerdotalis fuit, Dei, non regum seruitio mancipata, tertia decima numerabatur. Ioseph quippe unus ex duodecim filiis Israel, non unam, sicut ceteri sin-

5 Cant. 1, 4   6 Cant. 7, 6

1 uolupt. est *e*   15 filius *g*   17 Ieroboam *v*   19 populi illius *v*
23 erat *om. e*   25 sicut *g*

gulas, sed duas tribus fecit, Ephraem et Manassen. Verum tamen etiam tribus Leui ad regnum Hierosolymitanum pertinebat magis, ubi erat Dei templum, cui seruiebat. Diuiso igitur populo primus regnauit in Hierusalem Roboam, rex Iuda, filius Salomonis, et in Samaria Hieroboam, rex Israel, seruus Salomonis. Et cum uoluisset Roboam tamquam tyrannidem diuisae illius partis bello persequi, prohibitus est populus pugnare cum fratribus suis dicente Deo per prophetam se hoc fecisse. Unde apparuit nullum in ea re uel regis Israel uel populi fuisse peccatum, sed uoluntatem Dei uindicantis inpletam. Qua cognita pars utraque inter se pacata conquieuit; non enim religionis, sed regni fuerat facta diuisio.

CAPUT XXII.

De Hieroboam, qui inpietate idolatriae subditum sibi populum profanauit, in quo tamen non destitit Deus et prophetas inspirare et multos ab idolatriae crimine custodire.

Verum rex Israel Hieroboam mente peruersa non credens Deo, quem ueracem promisso sibi regno datoque probauerat, timuit ne ueniendo ad templum Dei, quod erat in Hierusalem, quo secundum diuinam legem sacrificandi causa uniuersae illi genti ueniendum fuit, seduceretur ab eo populus et stirpi Dauid tamquam regio semini redderetur, et instituit idolatriam n regno suo et populum Dei secum simulacrorum cultu obstrictum nefanda inpietate decepit. Nec tamen omni modo cessauit Deus non solum illum regem, uerum etiam successores eius et inpietatis imitatores populumque ipsum arguere per prophetas. Nam ibi exstiterunt et magni illi insignesque

7 Reg. III, 12, 24

1 efrem *eg*; effrem *bp* manasse *aϱf* 3 Dei *om. e* 5 fil. Salom. rex iuda *a* Israel *om. a* 11 peccata *e*[1] *g*[1] 14 16 idololatriae *v* 15 destitit] defuit *p* 18 rex *om. e* peruersa mente *e* 23 et *om. g* idolatriam *abpϱα Domb.*; idololatriam *egv* 27 eius *om. g* ipsum] eius *ϱ*

prophetae, qui etiam mirabilia multa fecerunt, Helias et Helisaeus discipulus eius; ibi etiam dicenti Heliae: Domine, prophetas tuos occiderunt, altaria tua suffoderunt, et ego relictus sum solus, et quaerunt animam meam, responsum est esse illic septem milia uirorum, qui non curuauerunt genua ante Bahal.

CAPUT XXIII.

De uario utriusque regni Hebraeorum statu, donec ambo populi in captiuitatem diuerso tempore ducerentur, reuocato postea Iuda in regnum suum, quod nouissime in Romanorum transiit potestatem.

Itemque in regno Iuda pertinente ad Hierusalem etiam regum succedentium temporibus non defuerunt prophetae; sicut Deo placebat eos mittere uel ad praenuntiandum, quod opus erat, uel ad corripienda peccata praecipiendamque iustitiam. Nam et illic, etsi longe minus quam in Israel, tamen exstiterunt reges, qui suis inpietatibus Deum grauiter offenderent et moderatis flagellis cum populo simili plecterentur. Piorum sane regum merita ibi non parua laudantur; in Israel autem reges alios magis, alios minus, omnes tamen reprobos legimus. Utraque igitur pars, sicut iubebat diuina prouidentia uel sinebat, uariis et erigebatur prosperitatibus et aduersitatibus premebatur, et sic adfligebatur non solum externis, uerum etiam inter se ciuilibus bellis, ut certis exsistentibus causis misericordia Dei uel ira patesceret, donec eius indignatione crescente uniuersa gens illa a Chaldaeis debellantibus non solum subuerteretur in sedibus suis, sed etiam ex maxima

2 Reg. III, 19, 10; 18

1 Elias et Elis. *v* 2 Etiam ibi *v* 3 altar. tua suffod. *om. p* 4 et ego] ego autem *e* 5 illic *om. p*, ⟨illic⟩ *Domb.* curauer. b^1 6 ante *a b e g v; om. p;* contra *p Domb.* bahal *b g Domb.* baal *a p v;* baalim *e* 8 hebreor. *in marg. p* 12 Item in *p* 13 succed. regum *v* 17 offendere *e* 22 prosperabus e^1 24 etiam] et *e g p* cibilibus e^1 existibus e^1 25 paterceret (r *et* ſ *confus.*), g^1; parceret g^2 26 à *om. e g*

sui parte transferretur in terras Assyriorum; prius illa pars, quae uocabatur Israel in tribubus decem; postea uero etiam Iudas, euersa Hierusalem et templo illo nobilissimo; in quibus terris per annos septuaginta captiuum egit otium. Post quos inde dimissa templum, quod euersum fuerat, instaurauit; et quamuis plurimi eius in alienigenarum degerent terris, non habuit tamen deinceps duas regni partes et duos diuersos in singulis partibus reges; sed in Hierusalem princeps eorum erat unus, adque ad Dei templum, quod ibi erat, omnes undique, ubicumque essent et undecumque possent, per certa tempora ueniebant. Sed nec tunc eis hostes ex aliis gentibus expugnatoresque defuerunt; nam etiam Romanorum iam tributarios eos Christus inuenit.

CAPUT XXIIII.

De prophetis, qui uel aput Iudaeos postremi fuerunt, uel quos circa tempus natiuitatis Christi euangelica prodit historia.

Toto autem illo tempore, ex quo redierunt de Babylonia, post Malachiam, Aggaeum et Zachariam, qui tunc prophetauerunt, et Esdram non habuerunt prophetas usque ad Saluatoris aduentum, nisi alium Zachariam patrem Iohannis et Elisabeth eius uxorem, Christi natiuitate iam proxima, et eo iam nato Simeonem senem et Annam uiduam iamque grandaeuam et ipsum Iohannem nouissimum; qui iuuenis iam iuuenem Christum non quidem futurum praedixit, sed tamen incognitum prophetica cognitione monstrauit; propter quod ipse Dominus ait: Lex et prophetae usque ad Iohannem. Sed istorum quinque prophetatio ex euangelio nobis nota est, ubi et ipsa uirgo mater Domini ante Iohannem prophetasse

27 Mt. 11, 13

2 decim *g* 5 quos annos *e* 9 unus erat *v* quo *e* sibi *g* 11 eis *om. e* 13 eos tribut. *e* 20 hesdram *g*; hezram *e* 22 helisab. *g* 28 iam quinque *e* 29 ubi *om.* a^1; ut *ρ*

inuenitur. Sed hanc istorum prophetiam Iudaei reprobi non accipiunt; acceperunt autem, qui ex eis innumerabiles euangelio crediderunt. Tunc enim est uere Israel diuisus in duo diuisione illa, quae per Samuelem prophetam Sauli regi est inmutabilis praenuntiata. Malachiam uero, Aggaeum, Zachariam et Esdram etiam Iudaei reprobi in auctoritatem canonicam receptos nouissimos habent. Sunt enim et scripta eorum, sicut aliorum, qui in magna multitudine prophetarum perpauci ea scripserunt, quae auctoritatem canonis obtinerent. De quorum praedictis, quae ad Christum ecclesiamque eius pertinent, nonnulla mihi in hoc opere uideo esse ponenda; quod commodius fiet adiuuante Domino sequenti libro, ne hunc tam prolixum ulterius oneremus.

LIBER XVIII.

CAPUT I.

De his, quae usque ad tempora Saluatoris decem et septem uoluminibus disputata sunt.

De ciuitatum duarum, quarum Dei una, saeculi huius est altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina, exortu et procursu et debitis finibus me scripturum esse promisi, cum prius inimicos ciuitatis Dei, qui conditori eius Christo deos suos praeferunt et liuore sibi

3 est uere isr. diuisus *egp;* uere Isr. diuisus est *v Domb.* 4 regis *e* 6 eszdram *g;* hezdram *e* canonicam *codd. praeter* ρ, *v;* diuinam ρ *Domb.* 10 qui *g* 11 pertinerent e^2 13 honeremus. amen. *b in b iam sequitur canon capitulorum libri XVIII, quem in Praef. I, p. X exscripsi.* Explicit liber XVII fci ag. | contra paganos de ciuitate dei | Incipt lib. nonodecimuſ octauo decimuſ. *g* 18 decim et septim *fg;* XVII *p* 21 in qua est *a* e^2 *gp Domb.;* et que est e^1*;* in qua *omisso* est *b;* in qua nunc est *v* 22 procursu e^2 *gp;* progressu *a b* e^1

perniciosissimo atrociter inuident Christianis, quantum me adiuuaret eius gratia, refellissem, quod uoluminibus decem prioribus feci. De hac uero mea, quam modo commemoraui, tripertita promissione decimum sequentibus quattuor libris ambarum est digestus exortus, deinde procursus ab homine primo usque ad diluuium libro uno, qui est huius operis quintus decimus, adque inde usque ad Abraham rursus ambae, sicut in temporibus, ita et in nostris litteris cucurrerunt. Sed a patre Abraham usque ad regum tempus Israelitarum, ubi sextum decimum uolumen absoluimus, et inde usque ad ipsius in carne Saluatoris aduentum, quo usque septimus decimus liber tenditur, sola uidetur in meo stilo cucurrisse Dei ciuitas; cum in hoc saeculo non sola cucurrerit, sed ambae utique in genere humano, sicut ab initio, simul suo procursu tempora uariauerint. Verum hoc ideo feci, ut prius, ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, usque ad eius ex uirgine natiuitatem, in quo fuerant quae primo promittebantur inplenda, sine interpellatione a contrario alterius ciuitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret; quamuis usque ad reuelationem testamenti noui non in lumine, sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, quod intermiseram, uideo esse faciendum, ut ex Abrahae temporibus quo modo etiam illa cucurrerit, quantum satis uidetur, adtingam, ut ambae inter se possint consideratione legentium conparari.

CAPUT II.

De terrenae ciuitatis regibus adque temporibus, quibus ab exortu Abrahae sanctorum tempora subputata conueniunt.

Societas igitur usquequaque mortalium diffusa per terras et in locorum quantislibet diuersitatibus unius tamen eius-

2 adiuuerit, *in marg.* adiuuaret, *e* decim *g* 4 decimum *om. p;* in decimo, *in marg.* decimum, *e* 8 ita *om. e* in fcīf, *in marg.* in nostris, *e* 9 sed post *a b e* 11 decimus sept. *v* 18 interpolatione *v*

demque naturae quadam communione deuincta utilitates et cupiditates suas quibusque sectantibus, dum id quod adpetitur aut nemini aut non omnibus sufficit, quia non est id ipsum, aduersus se ipsam plerumque diuiditur, et pars partem, quae praeualet, obprimit. Victrici enim uicta subcumbit, dominationi scilicet uel etiam libertati qualemcumque pacem praeferens ac salutem, ita ut magnae fuerint admirationi, qui perire quam seruire maluerunt. Nam in omnibus fere gentibus quodam modo uox naturae ista personuit, ut subiugari uictoribus mallent, quibus contigit uinci, quam bellica omnifariam uastatione deleri. Hinc factum est, ut non sine Dei prouidentia, in cuius potestate est, ut quisque bello aut subiugetur aut subiuget, quidam essent regnis praediti, quidam regnantibus subditi. Sed inter plurima regna terrarum, in quae terrenae utilitatis uel cupiditatis est diuisa societas (quam ciuitatem mundi huius uniuersali uocabulo nuncupamus), duo regna cernimus longe ceteris prouenisse clariora, Assyriorum primum, deinde Romanorum, ut temporibus, ita locis inter se ordinata adque distincta. Nam quo modo illud prius, hoc posterius: eo modo illud in Oriente, hoc in Occidente surrexit; denique in illius fine huius initium confestim fuit. Regna cetera ceterosque reges uelut adpendices istorum dixerim.

Ninus ergo iam secundus rex erat Assyriorum, qui patri suo Belo successerat, regni illius primo regi, quando in terra Chaldaeorum natus est Abraham. Erat etiam tempore illo regnum Sicyoniorum admodum paruum, a quo ille undecumque doctissimus Marcus Varro scribens de gente populi Romani, uelut antiquo tempore, exorsus est. Ab his enim Sicyoniorum regibus ad Athenienses peruenit, a quibus ad Latinos, inde Romanos. Sed ante conditam Romam in con-

4 aduersum *v* 9 personuit *om.* *ρ*[1] 10 contingit *e* omnifariam *g p ρ v*; omnifaria *a b e α* *f* 11 praeuidentia *g*[1] 12 aut *ante* subiugetur *om.* *e g p* 16 uniũm̈fali *e* 20 horiente—hoccidente *e* 26 sycion. *g*; sition. *e* 29 sichon *e* adthenienses *e* 30 inde roman. *p ρ α* *Domb.*; inde ad rom. *a b e g v*

paratione regni Assyriorum perexigua ista memorantur; quamuis Athenienses in Graecia plurimum claruisse fateatur etiam Sallustius Romanus historicus; plus tamen fama quam re ipsa. Nam loquens de illis: 'Atheniensium, inquit, res gestae, sicuti ego existimo, satis amplae magnificaeque fuere; uerum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia prouenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum qui fecere uirtus tanta habetur, quantum eam uerbis potuere extollere praeclara ingenia.' Accedit huic ciuitati non parua etiam ex litteris et philosophis gloria, quod ibi potissimum talia studia uiguerunt. Nam quantum adtinet ad imperium, nullum maius primis temporibus quam Assyriorum fuit, nec tam longe lateque diffusum, quippe ubi Ninus rex, Beli filius, uniuersam Asiam, quae totius orbis ad numerum partium tertia dicitur, ad magnitudinem uero dimidia reperitur, usque ad Libyae fines subegisse traditur. Solis quippe Indis in partibus Orientis non dominabatur, quos tamen eo defuncto Samiramis uxor eius est adgressa bellando. Ita factum est, ut, quicumque in illis terris populi siue reges erant, Assyriorum regno dicionique parerent et quidquid imperaretur efficerent. Abraham igitur in eo regno aput Chaldaeos Nini temporibus natus est. Sed quoniam res Graecae multo sunt nobis quam Assyriae notiores, et per Graecos ad Latinos ac deinde ad Romanos, qui etiam ipsi Latini sunt, temporum seriem deduxerunt qui gentem populi Romani in originis eius antiquitate rimati sunt: ob hoc debemus, ubi opus est, Assyrios memorare reges, ut appareat quem ad modum Babylonia, quasi prima Roma, cum peregrina in hoc mundo Dei ciuitate procurrat; res autem, quas propter conparationem ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, huic operi oportet

4 Cat. 8

5 fuerunt *v* 9 facere *g* 15 Asiam *om. e* 19 samiramis b^1 *e g Domb.*; semir. b^2 *p v* 23 gregae *g* 24 ad] ac *e* 25 deinde etiam ad *α* lati *g* 28 memorare *codd. praeter* ρ, *v*; nominare ρ *Domb.*

[redacted]

inserere, magis ex Graecis et Latinis, ubi et ipsa Roma quasi secunda Babylonia est, debemus adsumere.

Quando ergo natus est Abraham, secundi reges erant aput Assyrios Ninus, aput Sicyonios Europs; primi autem illic Belus, hic Aegialeus fuerunt. Cum uero egresso Abraham de Babylonia promisit ei Deus ex illo magnam gentem futuram et in eius semine omnium gentium benedictionem, Assyrii quartum regem habebant, Sicyonii quintum; aput illos enim regnabat filius Nini post matrem Samiramidem; quae ab illo interfecta perhibetur, ausa filium mater incestare concubitu. Hanc putant nonnulli condidisse Babylonem, quam quidem potuit instaurare. Quando autem uel quo modo condita fuerit, in sexto decimo libro diximus. Filium porro Nini et Samiramidis, qui matri successit in regnum, quidam etiam ipsum Ninum, quidam uero deriuato a patre uocabulo Ninyan uocant. Sicyoniorum autem regnum tunc tenebat Telxion. Quo regnante usque adeo ibi mitia et laeta tempora fuerunt, ut eum defunctum uelut deum colerent sacrificando et ludos celebrando, quos ei primitus institutos ferunt.

CAPUT III.

Quibus regnantibus aput Assyrios adque Sicyonios Abrahae centenario Isaac de promissione sit natus, uel ipsi Isaac sexagenario Esau et Iacob gemini de Rebecca sint editi.

Huius temporibus etiam Isaac ex promissione Dei natus est centenario patri filius Abrahae de Sarra coniuge, quae sterilis et anus iam spem prolis amiserat. Tunc et Assyriis quintus erat rex Arrius. Ipsi uero Isaac sexagenario nati sunt gemini, Esau et Iacob, quos ei Rebecca uxor peperit,

13 c. 4 p. 132 sq.

5 uero] ergo *e* 9 matrem suam *e* samir. *eg Domb.*; semir *abpv et sic l. 13* 15 ninyam *bρ* 16 telsion *e*; telsyon *a* 22 de prom. *usque ad* Isaac *om. fg* de repromiss. *p* 27 anniserat, *in marg.* amiserat, *e* Tunc *usque ad* erat *om. e* 28 Aralius *v*

auo eorum Abraham adhuc uiuente et centum sexaginta aetatis annos agente, qui expletis centum septuaginta quinque defunctus est, regnantibus aput Assyrios Xerse illo antiquiore, qui etiam Baleus uocabatur, et aput Sicyonios Thuriaco, quem quidam Thurimachum scribunt, septimis regibus. Regnum autem Argiuorum simul cum Abrahae nepotibus ortum est, ubi primus regnauit Inachus. Sane, quod praetereundum non fuit, etiam aput sepulcrum septimi sui regis Thuriaci sacrificare Sicyonios solere Varro refert. Regnantibus porro octauis regibus, Armamitre Assyriorum, Sicyoniorum Leucippo et primo Argiuorum Inacho Deus locutus est ad Isaac adque ipsi quoque eadem, quae patri eius, duo illa promisit, semini scilicet eius terram Chanaan et in eius semine benedictionem cunctarum gentium. Haec ipsa promissa sunt etiam filio eius, nepoti Abrahae, qui est appellatus primo Iacob, post Israel, cum iam Belocus rex nonus Assyriae et Phoroneus Inachi filius secundus regnaret Argiuis, Leucippo adhuc aput Sicyonios permanente. His temporibus Graecia sub Phoroneo Argolico rege legum et iudiciorum quibusdam clarior facta est institutis. Phegous tamen frater huius Phoronei iunior cum esset mortuus, ad eius sepulcrum templum est constitutum, in quo coleretur ut Deus et ei boues immolarentur. Credo honore tanto ideo dignum putarunt, quia in regni sui parte (pater quippe loca ambobus distribuerat, in quibus eo uiuente regnarent) iste sacella constituerat ad colendos deos et docuerat obseruari tempora per menses adque annos, quid eorum quatenus metirentur adque numerarent. Haec in eo noua mirantes rudes adhuc homines morte obita deum esse factum siue opinati sunt siue uoluerunt. Nam et Io filia Inachi fuisse perhibetur, quae postea Isis appellata ut magna dea culta est in Aegypto; quamuis alii

3 xerse *a* b^1 *e g p ρ α ƒ Domb.*; xerxe b^2 *v* 4 thuriaco *a g p*; tyriacho *b*; thyriaco *ρ α*; thiri a cho *e* 5 thurimachum *a g p*; thyrimacum *b ρ α*; thiriamachum *e* 9 sol/ere, *eraso* u, *g* 11 Leucippo Sicyon. *v* 16 assyriae *a b e g p ρ α*; Assyriis *v* 22 est *om.* e^2

Regnantibus Assyriorum decimo rege Baleo
nono Messapo, qui etiam Cephisos a quibusda
tamen duorum nominum homo unus fuit ac n
rum pro altero putauerunt fuisse hominem, qui
runt scriptis alterum nomen), cum rex Argi
Apis esset, mortuus est Isaac annorum centur
reliquit geminos suos annorum centum et ui
minor Iacob pertinens ad ciuitatem Dei, de q
maiore utique reprobato, habebat duodecim f
illum, qui uocabatur Ioseph, mercatoribus in Ae
euntibus fratres adhuc Isaac auo eorum uiuente
Stetit autem ante Pharaonem Ioseph, quando
quam pertulit, sublimatus est, cum triginta es
quoniam somnia regis diuine interpretatus praenu
ubertatis annos futuros, quorum abundantiam
consequentes alii septem steriles fuerant consu
hoc eum rex praefecerat Aegypto de carcere li
eum coniecerat integritas castitatis, quam for
male amanti dominae et male credulo domin
ueste etiam derelicta de manibus adtrahentis a
consensit ad stuprum. Secundo autem anno sep

sterilium Iacob in Aegyptum cum suis omnibus uenit ad filium, agens annos centum et triginta, sicut interroganti regi ipse respondit, cum Ioseph ageret triginta et nouem, ad triginta scilicet, quos agebat, quando a rege honoratus est, additis septem ubertatis et duobus famis.

CAPUT V.

De Api rege Argiuorum, quem Aegyptii Serapim nominatum diuino honore coluerunt.

His temporibus rex Argiuorum Apis nauibus transuectus in Aegyptum, cum ibi mortuus fuisset, factus est Serapis omnium maximus Aegyptiorum deus. Nominis autem huius, quur non Apis etiam post mortem, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca, in qua mortuus ponitur, quod omnes iam sarcophagum uocant, σορὸς dicitur Graece, et ibi eum uenerari sepultum coeperant, priusquam templum eius esset exstructum: uelut soros et Apis Sorapis primo, deinde una littera, ut fieri adsolet, commutata Serapis dictus est. Et constitutum est etiam de illo, ut, quisquis eum hominem fuisse dixisset, capitalem penderet poenam. Et quoniam fere in omnibus templis, ubi colebantur Isis et Serapis, erat etiam simulacrum, quod digito labiis inpresso admonere uideretur, ut silentium fieret: hoc significare idem Varro existimat, ut homines eos fuisse taceretur. Ille autem bos, quem mirabili uanitate decepta Aegyptus in eius honorem deliciis afluentibus alebat, quoniam eum sine sarcophago uiuum uenerabantur, Apis, non Serapis uocabatur. Quo boue mortuo quoniam quaerebatur et reperiebatur uitulus coloris eiusdem, hoc est albis quibusdam maculis similiter insignitus, mirum quiddam et diuinitus sibi procuratum esse

3 Gen. 47, 9

7 saraphim *f* 13 facillam (e *supra* a) *e* 14 sarchofagum *g*; σαρκοφάγον *v* 19 dixisset fuisse *v* 21 lapiis *e*[1] 23 idem] id est *e* 25 afluent. *g* 26 sarchofágo *g* 28 albis (v *supra* i) *g*

credebant. Non enim magnum erat daemonibus ad eos decipiendos phantasiam talis tauri, quam sola cerneret, ostentare uaccae concipienti adque praegnanti, unde libido matris adtraheret, quod in eius fetu iam corperaliter appareret; sicut Iacob de uirgis uariatis, ut oues et caprae uariae nascerentur, effecit. Quod enim homines coloribus et corporibus ueris, hoc daemones figuris fictis facillime possunt animalibus concipientibus exhibere.

CAPUT VI.

Quo regnante aput Argiuos quoue aput Assyrios Iacob in Aegypto sit mortuus.

Apis ergo rex, non Aegyptiorum, sed Argiuorum, mortuus est in Aegypto. Huic filius Argus successit in regnum, ex cuius nomine et Argi et ex hoc Argiui appellati sunt; superioribus autem regibus nondum uel locus uel gens habebat hoc nomen. Hoc regnante aput Argiuos et aput Sicyonios Erato, aput Assyrios uero adhuc manente Baleo mortuus est Iacob in Aegypto annorum centum quadraginta septem, cum moriturus filios suos et nepotes ex Ioseph benedixisset Christumque apertissime prophetasset, dicens in benedictione Iudae: Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec ueniant quae reposita sunt ei; et ipse exspectatio gentium. Regnante Argo suis coepit uti frugibus Graecia et habere segetes in agricultura, delatis aliunde seminibus. Argus quoque post obitum deus haberi coepit, templo et sacrificiis honoratus. Qui honor eo regnante ante illum delatus est homini priuato et fulminato cuidam Homogyro, eo quod primus ad aratrum boues iunxerit.

5 Gen. 30, 37 sqq. 21 Gen. 49, 10

4 apparet *g* 5 ut] et *e* 6 efficit *g* uaris e^1 16 hoc ergo g^1 *v*; hoc argo g^2 17 adhuc *om. p* 19 ex *om. e* christum quem *g* 24 gregia *g* segites *g* 25 post *om. e* deos g^2 habere *g* 26 templum *e* 28 omocyro *g*

CAPUT VII.

Quorum regum tempore Ioseph in Aegypto defunctus sit.

Regnantibus Assyriorum duodecimo Mamytho et undecimo Sicyoniorum Plemmeo et Argis adhuc manente Argo mortuus est Ioseph in Aegypto annorum centum decem. Post cuius mortem populus Dei mirabiliter crescens mansit in Aegypto centum quadraginta quinque annos, tranquille prius, donec morerentur quibus Ioseph notus fuit; deinde quia inuidebatur incrementis eius erantque suspecta, quo usque inde liberaretur, persecutionibus (inter quas tamen diuinitus fecundata multiplicatione crescebat) et laboribus premebatur intolerabilis seruitutis. In Assyria uero et Graecia per idem tempus regna eadem permanebant.

CAPUT VIII.

Quorum regum aetate Moyses natus sit, et quorum deorum eisdem temporibus sit orta religio.

Cum ergo regnaret Assyriis quartus decimus Saphrus et Sicyoniis duodecimus Orthopolis et Criasus quintus Argiuis, natus est in Aegypto Moyses, per quem populus Dei de seruitute Aegyptia liberatus est, in qua eum ad desiderandum sui Creatoris auxilium sic exerceri oportebat. Regnantibus memoratis regibus fuisse a quibusdam creditur Prometheus, quem propterea ferunt de luto formasse homines, quia optimus sapientiae doctor fuisse perhibetur; nec tamen ostenditur, qui eius temporibus fuerint sapientes. Frater eius Atlans magnus fuisse astrologus dicitur; unde occasionem fabula inuenit, ut eum caelum portare confingeret; quamuis

2 in Aegypto *om.* p^1 4 amytho *g;* matho (mi *supra*) *e* 5 ſyciniorū al. mamitheo et argis, *in marg.* al. plem̄eo, *b* plemmeo *e g Domb.;* plemeo *a;* plemineo *p;* Plemnaeo *v* 6 et decem *v* 17 hisdem *f g* 19 sitioniis *e;* sicyoni/is, c ? *eras.*, *g* 24 hom̄. form. *e* sapientiae optimus *g v* 27 atlans *codd. praeter a;* atlas *a v*

mons eius nomine nuncupetur, cuius altitudine potius caeli portatio in opinionem uulgi uenisse uideatur. Multa quoque alia ex illis in Graecia temporibus confingi fabulosa coeperunt; sed usque ad Cecropem regem Atheniensium, quo regnante eadem ciuitas etiam tale nomen accepit, et quo regnante Deus per Moysen eduxit ex Aegypto populum suum, relati sunt in deorum numerum aliquot mortui caeca et uana consuetudine ac superstitione Graecorum. In quibus Criasi regis coniux Melantomice et Phorbas filius eorum, qui post patrem rex Argiuorum sextus fuit, et septimi regis Triopae filius Iasus et rex nonus Sthenelas siue Stheneleus siue Sthenelus, uarie quippe in diuersis auctoribus inuenitur. His temporibus etiam Mercurius fuisse perhibetur, nepos Atlantis ex Maia filia, quod uulgatiores etiam litterae personant. Multarum autem artium peritus claruit, quas et hominibus tradidit; quo merito eum post mortem deum esse uoluerunt siue etiam crediderunt. Posterior fuisse Hercules dicitur, ad ea tamen tempora pertinens Argiuorum; quamuis nonnulli eum Mercurio praeferant tempore; quos falli existimo. Sed quolibet tempore nati sint, constat inter historicos graues, qui haec antiqua litteris mandauerunt, ambos homines fuisse, et quod mortalibus ad istam uitam commodius ducendam beneficia multa contulerint, honores ab eis meruisse diuinos. Minerua uero longe his antiquior; nam temporibus Ogygi ad lacum, qui Tritonis dicitur, uirginali apparuisse fertur aetate, unde et Tritonia nuncupata est; multorum sane operum inuentrix et tanto procliuius dea credita, quanto minus origo eius innotuit. Quod enim de capite Iouis nata canitur, poetis et fabulis, non historiae rebusque gestis est adplicandum. Quamquam Ogygus ipse quando fuerit, cuius temporibus etiam

1 nuncupatur *e*[1] 3 fabulos *e*[1]; fabulose *e*[2] 9 ẹọṛụṃ *m. 2 deletum e* 11 ·i·a·ſuſ (*sic!*) *g*; iapſ *p* 13 nepus *g*; nepṭịs (o) *e* 21 mandụçauerunt *e* 24 Ogygii *v* 26 multo (rū) *e* 30 ogygus (ogigus) *codd. praeter b*; ogigis *b*; Ogygius *v* cuiusque *e*

diluuium magnum factum est, non illud maximum, in quo nulli homines euaserunt, nisi qui in arca esse potuerunt, quod gentium nec Graeca nec Latina nouit historia, sed tamen maius quam postea tempore Deucalionis fuit, inter scriptores historiae non conuenit. Nam Varro inde exorsus est librum, cuius mentionem superius feci, et nihil sibi, ex quo perueniat ad res Romanas, proponit antiquius quam Ogygi diluuium, hoc est Ogygi factum temporibus. Nostri autem qui chronica scripserunt, prius Eusebius, post Hieronymus, qui utique praecedentes aliquos historicos in hac opinione secuti sunt, post annos amplius quam trecentos iam secundo Argiuorum Phoroneo rege regnante Ogygi diluuium fuisse commemorant. Sed quolibet tempore fuerit, iam tamen Minerua tamquam dea colebatur regnante Atheniensibus Cecrope, sub quo rege etiam ipsam uel instauratam ferunt uel conditam ciuitatem.

CAPUT VIIII.

Quando Atheniensium sit ciuitas condita, et quam causam nominis eius Varro perhibeat.

Nam ut Athenae uocarentur, quod certe nomen a Minerua est, quae Graece Ἀθηνᾶ dicitur, hanc causam Varro indicat. Cum apparuisset illic repente oliuae arbor et alio loco aqua erupisset, regem prodigia ista mouerunt, et misit ad Apollinem Delphicum sciscitatum quid intellegendum esset quidue faciendum. Ille respondit, quod olea Mineruam significaret, unda Neptunum, et quod esset in ciuium potestate, ex cuius potius nomine duorum deorum, quorum illa signa essent, ciuitas uocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto ciues omnes utriusque sexus (mos enim tunc in eisdem locis erat, ut etiam feminae publicis consultationibus interessent) ad feren-

1 in quo *egp;* in *om. rell. v Domb.* 7 8 Ogygii *v* 9 cronica *eg;* chronicam *p* eusebeus *p* 10 utrique *e* 12 Ogygii *v* 18 sit ciuitas *fgp;* ciuit. sit *v* 26 ex *om.* p[1] 27 nomine potius *v* signa illa *v* 30 consolt. *g*

dum suffragium conuocauit. Consulta igitur multitudine mares pro Neptuno, feminae pro Minerua tulere sententias, et quia una plus inuenta est feminarum, Minerua uicit. Tunc Neptunus iratus marinis fluctibus exaestuantibus terras Atheniensium populatus est; quoniam spargere latius quaslibet aquas difficile daemonibus non est. Cuius ut iracundia placaretur, triplici supplicio dicit idem auctor ab Atheniensibus adfectas esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia, ut nullus nascentium maternum nomen acciperet, ut ne quis eas Athenaeas uocaret. Ita illa ciuitas, mater aut nutrix liberalium doctrinarum et tot tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Graecia clarius adque nobilius, ludificantibus daemonibus de lite deorum suorum, maris et feminae, et de uictoria per feminas feminae Athenas nomen accepit, et a uicto laesa ipsam uictricis uictoriam punire conpulsa est, plus aquas Neptuni quam Mineruae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerua quae uicerat uicta est; nec adfuit suffragatricibus suis, ut suffragiorum deinceps perdita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Athenaeas saltem uocari liceret et eius deae mereri uocabulum, quam uiri dei uictricem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia properaret!

CAPUT X.

Quid Varro tradat de nuncupatione Areopagi et de diluuio Deucalionis.

Et tamen Marcus Varro non uult fabulosis aduersus deos fidem adhibere figmentis, ne de maiestatis eorum dignitate indignum aliquid sentiat. Et ideo nec Areon pagon, ubi cum Atheniensibus Paulus apostolus disputauit, ex quo

29 Act. 17

3 plus una *p* est inuenta *v* tum *eg* 7 effectas *e* 10 aut *mss.*; ac *v* 11 quia *g* 20 saltim *g* 22 possint *g* 24 ariopagi *p* 26 et tamen *mss.*; attamen *v* 28 *et 279, 8* areon pagon *mss.*; Areopagon *v*

loco Areopagitae appellati sunt curiales urbis eiusdem, uult inde accepisse nomen, quod Mars, qui Graece Ἄρης dicitur, cum homicidii crimine reus fieret, iudicantibus duodecim dis in eo pago sex sententiis absolutus est (quia ubi paris numeri sententiae fuissent, praeponi absolutio damnationi solebat); sed contra istam, quae multo amplius est celebrata opinionem aliam quandam de obscurarum notitia litterarum causam nominis huius conatur adstruere, ne Areon pagon Athenienses de nomine Martis et pagi quasi Martis pagum nominasse credantur, in iniuriam uidelicet numinum, a quibus litigia uel iudicia existimat aliena; non minus hoc, quod de Marte dicitur, falsum esse adseuerans, quam illud quod de tribus deabus, Iunone scilicet et Minerua et Venere, quae pro malo aureo adipiscendo aput iudicem Paridem de pulchritudinis excellentia certasse narrantur et ad placandos ludis deos, qui delectantur seu ueris seu falsis istis criminibus suis, inter theatricos plausus cantantur adque saltantur. Haec Varro non credit, ne deorum naturae seu moribus credat incongrua; et tamen non fabulosam, sed historicam rationem de Athenarum uocabulo reddens tantam Neptuni et Mineruae litem suis litteris inserit, de cuius nomine potius illa ciuitas uocaretur, ut, cum prodigiorum ostentatione contenderent, inter eos iudicare nec Apollo consultus auderet, sed deorum iurgium finiendum, sicut memoratarum trium dearum ad Paridem Iuppiter, ita et iste ad homines mitteret, ubi uinceret Minerua suffragiis et in poena suarum suffragatricium uinceretur, quae in aduersariis suis uiris obtinere Athenas potuit, et amicas suas feminas Athenaeas habere non potuit. His temporibus, ut Varro scribit, regnante Atheniensibus Cranao, successore Cecropis, ut autem nostri Eusebius et Hieronymus, adhuc eodem Cecrope permanente, diluuium fuit, quod appellatum est Deucalionis, eo quod ipse regnabat in earum terrarum par-

2 accipisse *g* 6 est amplius *v* celebratam *g* 7 obscurum e^1 10 nominum e^1*g* 13 iu Non; ſcil. *g* 15 ludis deos] ludeos g^1 29 crano *g* 32 Deucal. *om. e*

tibus, ubi maxime factum est. Hoc autem diluuium nequaquam ad Aegyptum adque ad eius uicina peruenit.

CAPUT XI.

Quo tempore Moyses populum Dei ex Aegypto eduxerit, et Iesus Naue, qui eidem successit, quorum regum aetate sit mortuus.

Eduxit ergo Moyses ex Aegypto populum Dei nouissimo tempore Cecropis Atheniensium regis, cum aput Assyrios regnaret Ascatades, aput Sicyonios Marathus, aput Argiuos Triopas. Educto autem populo in monte Sina diuinitus acceptam tradidit legem, quod uetus dicitur testamentum, quia promissiones terrenas habet, et per Iesum Christum futurum fuerat testamentum nouum, quo regnum caelorum promitteretur. Hunc enim ordinem seruari oportebat, sicut in uno quoque homine, qui in Deum proficit, id agitur, quod ait apostolus, ut non sit prius quod spiritale est; sed quod animale, postea spiritale; quoniam sicut dicit et uerum est, primus homo de terra, terrenus; secundus homo de caelo. Rexit autem populum Moyses per annos quadraginta in deserto et mortuus est annorum centum et uiginti, cum Christum etiam ipse prophetasset per figuras obseruationum carnalium in tabernaculo et sacerdotio et sacrificiis aliisque mysticis plurimisque mandatis. Moysi successit Iesus Naue et in terra promissionis introductum populum conlocauit ex auctoritate diuina debellatis gentibus, a quibus eadem loca tenebantur. Qui cum populum rexisset post mortem Moysi uiginti et septem annos, etiam ipse defunctus

16 1. Cor. 15, 46 sq.

4 populum dei ex *fg;* populum de *pqv* 5 et hiesus *fg;* de iesu *pqv* 9 maratheus *e α* 10 acceptum *e*[1] 15 pficit *e* 19 de caelo *e g p ρ Domb.;* de caelo caelestis *a b α v* per omnes, *in marg.* annos, *e* 23 iesu *e g;* hiesu *b* 24 terra *a e g p ρ Domb.;* terram *b α v* repromissionis *g* inductum *p* 26 populo///, rum (?) *eras., g* 27 septim annis *g*

est regnante aput Assyrios octauo decimo Amynta, aput Sicyonios sexto decimo Corace, aput Argiuos decimo Danao, aput Athenienses quarto Erichthonio.

CAPUT XII.

De sacris falsorum deorum, quae reges Graeciae illis temporibus instituerunt, quae ab exitu Israel ex Aegypto usque ad Iesu Naue obitum dinumerantur.

Per haec tempora, id est ab exitu Israel ex Aegypto usque ad mortem Iesu Naue, per quem populus idem terram promissionis accepit, sacra sunt instituta dis falsis a regibus Graeciae, quae memoriam diluuii et ab eo liberationis hominum uitaeque tunc aerumnosae modo ad alta, modo ad plana migrantium sollemni celebritate reuocarunt. Nam et Lupercorum per sacram uiam adscensum adque descensum sic interpretantur, ut ab eis significari dicant homines, qui propter aquae inundationem summa montium petiuerunt et rursus eadem residente ad ima redierunt. His temporibus Dionysum, qui etiam Liber pater dictus est et post mortem deus habitus, uitem ferunt ostendisse in Attica terra hospiti suo. Tunc Apollini Delphico instituti sunt ludi musici, ut placaretur ira eius, qua putabant adflictas esse sterilitate Graeciae regiones, quia non defenderint templum eius, quod rex Danaus, cum easdem terras bello inuasisset, incendit. Hos autem ludos ut instituerent, oraculo sunt eius admoniti. In Attica uero rex Erichthonius ei ludos primus instituit, nec ei tantum, sed etiam Mineruae, ubi praemium uictoribus oleum ponebatur, quod eius fructus inuentricem Mineruam, sicut uini Liberum tradunt. Per eos annos a rege Xantho Creten-

2 denao (a *supra* e) *e*   6 ex] de *p*   7 ad iesu (iesu/, s *eras.*, *g*; hiesū *f*) naue obitum *f g p q*; ad obitum Iesu Naue *v Domb.*   denum. *f*   9 promiss. *b e p p α*; repromiss. *a g v*   14 ac *p*   17 dionysium *mss. v*   19 terra *om. e*   20 apollini (ab *supra*) *g*   21 sterelit. *g*   24 attico g^1; actica *e*   25 ericthon. *g*

sium, cuius aput alios aliud nomen inuenimus, rapta perhibetur Europa, et inde geniti Rhadamanthus, Sarpedon et Minos, quos magis ex eadem muliere filios Iouis esse uulgatum est. Sed talium deorum cultores illud, quod de rege Cretensium diximus, historicae ueritati, hoc autem, quod de Ioue poetae cantant, theatra concrepant, populi celebrant, uanitati deputant fabularum, ut esset unde ludi fierent placandis numinibus etiam falsis eorum criminibus. His temporibus Hercules in Syria clarus habebatur; sed nimirum alius, non ille, de quo supra locuti sumus. Secretiore quippe historia plures fuisse dicuntur et Liberi patres et Hercules. Hunc sane Herculem, cuius ingentia duodecim facta numerant, inter quae Antaei Afri necem non commemorant, quod ea res ad alterum Herculem pertinet, in Oeta monte a se ipso incensum produnt suis litteris, cum ea uirtute, qua multa subegerat, morbum tamen, quo languebat, sustinere non posset. Illo tempore uel rex uel potius tyrannus Busiris suis dis suos hospites immolabat, quem filium perhibent fuisse Neptuni ex matre Libya, filia Epaphi. Verum non credatur hoc stuprum perpetrasse Neptunus, ne di accusentur; sed poetis et theatris ista tribuantur, ut sit unde placentur. Erichthonii regis Atheniensium, cuius nouissimis annis Iesus Naue mortuus reperitur, Vulcanus et Minerua parentes fuisse dicuntur. Sed quoniam Mineruam uirginem uolunt, in amborum contentione Vulcanum commotum effudisse aiunt semen in terram adque inde homini nato ob eam causam tale inditum nomen. Graeca enim lingua ἔρις contentio, χϑὼν terra est, ex quibus duobus conpositum uocabulum est Erichthonius. Verum, quod fatendum est, refellunt et a suis dis repellunt ista doctiores, qui hanc opinionem

2 minus *g* 6 cantent *g* 13 anthei *eg* affri *e* ad *om.* *e*[1] 14 quem in *e* o&a *g*[1]; o&'a' (n *superscr.*) *g*[2]; oete *p* 15 multa *a b e g p ϱ α ƒ Domb.*; monstra *v* 16 possit *g* uel *om.* *g* 17 busirius *e* suos potius hosp. *e* 19 paphi *b* trupum (*sic!*) *e* 21 ericthon. *et sic l. 28 eg* 27 χϑών] cthon *g ϱ α*; ethon *p*; othon *e*; ce thon *a*; ///thon, etc (?) *eras., in marg.* icton, *b*; et χϑών *v*

fabulosam hinc exortam ferunt, quia in templo Vulcani et Mineruae, quod ambo unum habebant Athenis, expositus inuentus est puer dracone inuolutus, qui eum significauit magnum futurum, et propter commune templum, cum essent parentes eius ignoti, Vulcani et Mineruae dictum esse filium. Nominis tamen eius originem fabula illa potius quam ista designat historia. Sed quid ad nos? Hoc in ueracibus libris homines instruat religiosos, illud in fallacibus ludis daemones delectet inpuros; quos tamen illi religiosi tamquam deos colunt, et cum de illis haec negant, ab omni eos crimine purgare non possunt, quoniam ludos eis poscentibus exhibent, ubi turpiter aguntur, quae uelut sapienter negantur, et his falsis ac turpibus di placantur, ubi etsi fabula cantat crimen numinum falsum, delectari tamen falso crimine crimen est uerum.

CAPUT XIII.

Qualium fabularum figmenta exorta sint eo tempore, quo Hebraeis iudices praeesse coeperunt.

Post mortem Iesu Naue populus Dei iudices habuit, quibus temporibus alternauerunt aput eos et humilitates laborum pro eorum peccatis, et prosperitates consolationum propter miserationem Dei. His temporibus fabulae fictae sunt de Triptolemo, quod iubente Cerere anguibus portatus alitibus indigentibus terris frumenta uolando contulerit; de Minotauro, quod bestia fuerit inclusa Labyrintho, quo cum intrassent homines, inextricabili errore inde exire non poterant; de Centauris, quod equorum hominumque fuerit natura coniuncta; de Cerbero, quod sit triceps inferorum canis; de Phryxo et Helle eius sorore, quod uecti ariete uolauerint; de Gorgone, quod fuerit

3 eum, *in marg. m. 2* cū, *e* 18 praecesse *f* coeperunt de theologis poetis *adiuncta cap. XIIII inscriptione, f* 19 hiesu *g* 23 anguibus *g* indegent. g^1 24 uolando frum. *e* 26 de centauris, *in marg.* de ipocentauris, *e* 28 et belle *e*

[redacted]

crinita serpentibus et adspicientes conuertebat in lapides; de Bellerophonte, quod equo pennis uolante sit uectus, qui equus Pegasus dictus est; de Amphione, quod citharae suauitate lapides mulserit et adtraxerit; de fabre Daedalo et eius Icaro filio, quod sibi coaptatis pinnis uolauerint; de Oedipo, quod monstrum quoddam, quae Sphinga dicebatur, humana facie quadrupedem, soluta quae ab illa proponi soleret uelut insolubili quaestione suo praecipitio perire conpulerit; de Antaeo, quem necauit Hercules, quod filius terrae fuerit, propter quod cadens in terram fortior soleret adsurgere; et si qua forte alia praetermisi. Hae fabulae bellum ad usque Troianum, ubi secundum librum Marcus Varro de populi Romani gente finiuit, ex occasione historiarum, quae res ueraciter gestas continent, ita sunt ingeniis hominum fictae, ut non sint obprobriis numinum adfixae. Porro autem quicumque finxerunt a Ioue ad stuprum raptum pulcherrimum puerum Ganymedem, quod nefas rex Tantalus fecit et Ioui fabula tribuit, uel Danaes per imbrem aureum adpetisse concubitum, ubi intellegitur pudicitia mulieris auro fuisse corrupta, quae illis temporibus uel facta uel ficta sunt, aut facta ab aliis et ficta de Ioue, dici non potest quantum mali de hominum praesumserint cordibus, quod possent ista patienter ferre mendacia, quae tamen etiam libenter amplexi sunt. Qui utique quanto deuotius Iouem colunt, tanto eos, qui haec de illo dicere ausi sunt, seuerius punire debuerunt. Nunc uero non solum eis, qui ista finxerunt, irati non sunt, sed ut talia figmenta etiam in theatris agerent, ipsos deos potius iratos habere timuerunt. His temporibus Latona Apollinem peperit, non illum, cuius oracula solere consuli superius loquebamur,

2 bellorofonte *gp;* bellerefronte *e* pinnis *e Domb.* 3 anphione *eg* 4 mulcerit. i *m. 2 in* e *corr.*, *g* eius icaro *mss.;* Icaro eius *v* 5 oedippo *egp* 6 spinga *ep* 7 solutam *e* soleret *a b ρ Domb.;* solet *gp α;* solebat *e f v* 9 antheo *eg* negauit *e*[1] *g*[1] herculis *g* 11 bellum ad usque *mss.;* ad bellum usque *v* 15 abpropriis *e* 21 uel ficta *e* 24 de illo *om. ρ, inclusit Domb.* 25 ausi sunt dicere *p* 26 pinxerunt *e* 28 peperit Apoll. *v*

sed illum, qui cum Hercule seruiuit Admeto; qui tamen sic est deus creditus, ut plurimi ac paene omnes unum eundemque Apollinem fuisse opinentur. Tunc et Liber pater bellauit in India, qui multas habuit in exercitu feminas, quae Bacchae appellatae sunt, non tam uirtute nobiles quam furore. Aliqui sane et uictum scribunt istum Liberum et uinctum; nonnulli et occisum in pugna a Perseo, nec ubi fuerit sepultus tacent; et tamen eius uelut dei nomine per inmundos daemones Bacchanalia sacra uel potius sacrilegia sunt instituta, de quorum rabiosa turpitudine post tam multos annos sic senatus erubuit, ut in urbe Roma esse prohiberet. Per ea tempora Perseus et uxor eius Andromeda postea quam sunt mortui, sic eos in caelum receptos esse crediderunt, ut imagines eorum stellis designare eorumque appellare nominibus non erubescerent, non timerent.

CAPUT XIIII.

De theologis poetis.

Per idem temporis interuallum exstiterunt poetae, qui etiam theologi dicerentur, quoniam de dis carmina faciebant, sed talibus dis, qui licet magni homines, tamen homines fuerunt aut mundi huius, quem uerus Deus fecit, elementa sunt aut in principatibus et potestatibus pro uoluntate Creatoris et suis meritis ordinati, et si quid de uno uero Deo inter multa uana et falsa cecinerunt, colendo cum illo alios, qui di non sunt, eisque exhibendo famulatum, qui uni tantum debetur Deo, non ei utique rite seruierunt nec a fabuloso deorum suorum dedecore etiam sibi se abstinere potuerunt — Orpheus, Musaeus, Linus. Verum isti theologi deos coluerunt, non pro dis culti sunt; quamuis Orpheum nescio quo modo infernis sacris uel potius sacrilegiis praeficere soleat ciuitas inpiorum. Uxor

1 qui cum Hercule seruiuit admeto (amneto *p*) *mss.;* quem cum Hercule ferunt Admeti regis armenta pauisse *v* 11 perhiberet *e* 12 persaeus *e* 15 non *ante* timer. *om. e* 24 cecinerunt *abegpαv;* cecinerint *ρ Domb.* colendo ...... sunt *om. e* 26 recté, *in marg.* rite, *e* 30 sacrilegis *e*[1]

[redacted]

autem regis Athamantis, quae uocabatur Ino, et eius filius Melicertes praecipitio spontaneo in mari perierunt et opinione hominum in deos relati sunt, sicut alii homines eorum temporum, Castor et Pollux. Illam sane Melicertis matrem Leucothean Graeci, Matutam Latini uocauerunt, utrique tamen putantes deam.

CAPUT XV.

De occasu regni Argiuorum, quo tempore aput Laurentes Picus Saturni filius regnum [patris] primus accepit.

Per ea tempora regnum finitum est Argiuorum, translatum ad Mycenas, unde fuit Agamemnon, et exortum est regnum Laurentum, ubi Saturni filius Picus regnum primus accepit, iudicante aput Hebraeos femina Debbora; sed per illam Dei spiritus id agebat; nam etiam prophetissa erat, cuius prophetia minus aperta est, quam ut possimus eam sine diuturna expositione de Christo demonstrare prolatam. Iam ergo regnabant Laurentes utique in Italia, ex quibus euidentior ducitur origo Romana post Graecos; et tamen adhuc regnum Assyrium permanebat, ubi erat rex uicensimus et tertius Lampares, cum primus Laurentum Picus esse coepisset. De huius Pici patre Saturno uiderint quid sentiant talium deorum cultores, qui negant hominem fuisse; de quo et alii scripserunt, quod ante Picum filium suum in Italia ipse regnauerit, et Vergilius notioribus litteris dicit:

14 Iudic. 5

1 athamantis *b*; adamantis *rell.* ut *superscripto* et, *e* 2 melicertos *b* 5 maturam *e* 6 deam *g* 8 hoccasu *fg* aput latinos *p* 9 secturni *f* patris *om. fg* 12 ad Myc. *usque ad* exortum *om. e* mecenas *g* 13 laurentium *be* 14 iudeos, *in marg.* hebreos, *e* deborra, *in marg.* debbora, *e*; debrora *g* 16 eam *om.* *e*[1] 18 ubique *p* 19 assyrium *gp*; assyriorum *rell.* *v* 20 uice/simus (n *eras.*) *g* et tertius *beg*; et *om.* *v* *Domb.* lamperes *e* 21 laurentium *e* 23 eum hominem *e*

Is genus indocile et dispersum montibus altis
Conposuit legesque dedit Latiumque uocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aurea quae perhibent illo sub rege fuere
Saecula.

Sed haec poetica opinentur esse figmenta et Pici patrem Stercen potius fuisse adseuerent, a quo peritissimo agricola inuentum ferunt, ut fimo animalium agri fecundarentur, quod ab eius nomine stercus est dictum; hunc quidam Stercutium uocatum ferunt. Qualibet autem ex causa eum Saturnum appellare uoluerint, certe tamen hunc Stercen siue Stercutium merito agriculturae fecerunt deum. Picum quoque similiter eius filium in talium deorum numerum receperunt, quem praeclarum augurem et belligeratorem fuisse adserunt. Picus Faunum genuit, Laurentum regem secundum; etiam iste deus illis uel est uel fuit. Hos ante Troianum bellum diuinos honores mortuis hominibus detulerunt.

CAPUT XVI.

De Diomede post excidium Troiae in deos relato, cuius socii crediti sunt in uolucres esse conuersi.

Troia uero euersa excidio illo usquequaque cantato puerisque notissimo, quod et magnitudine sui et scriptorum excellentibus linguis insigniter diffamatum adque uulgatum est gestumque regnante iam Latino Fauni filio, ex quo Latinorum regnum dici coepit Laurentumque cessauit, Graeci uictores deletam Troiam relinquentes et ad propria remeantes diuersis et horrendis cladibus dilacerati adque contriti sunt; et tamen

5 Aen. VIII, 321 sqq.

1 et *mss.*; ac *v*   3 totus *g*   4 Aureaque ut *v*   10 saturnom *e*[1]   11 extercen *g*   stercensi ɑſ cuᵗium *e*   15 laurentium *e*   16 uel est] uellem *e*   Hoſ *e*   19 excid. troiae *fg*; Troiae excid. *pqv*   20 crediti sunt *fgp*; traditi sunt *qv*   21 excidio *eg*; et excidio *abppα*   22 sua *e*[2]   25 laurentiumq. *e*   26 relinquentes *mss.*; derelinquentes *v*   27 constructi *e*

[redacted]

etiam ex eis deorum suorum numerum auxerunt. Nam et Diomeden fecerunt deum, quem poena diuinitus inrogata perhibent ad suos non reuertisse: eiusque socios in uolucres fuisse conuersos non fabuloso poeticoque mendacio, sed historica adtestatione confirmant; quibus nec. deus, ut putant, factus humanam reuocare naturam uel ipse potuit uel certe a Ioue suo rege tamquam caelicola nouicius inpetrauit. Quin etiam templum eius esse aiunt in insula Diomedea, non longe a monte Gargano, qui est in Apulia, et hoc templum circumuolare adque incolere has alites tam mirabili obsequio, ut aquam inpleant et adspergant; et eo si Graeci uenerint uel Graecorum stirpe prognati, non solum quietas esse, uerum et insuper adulare; si autem alienigenas uiderint, subuolare ad capita tamque grauibus ictibus, ut etiam perimant, uulnerare. Nam duris et grandibus rostris satis ad haec proelia perhibentur armatae.

CAPUT XVII.

De incredibilibus commutationibus hominum quid Varro tradiderit.

Hoc Varro ut adstruat, commemorat alia non minus incredibilia de illa maga famosissima Circe, quae socios quoque Ulixis mutauit in bestias, et de Arcadibus, qui sorte ducti tranatabant quoddam stagnum adque ibi conuertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta uiuebant. Si autem carne non uescerentur humana, rursus post nouem annos eodem renatato stagno reformabantur in homines.

2 diomeden *a e g ρ α*; diomedem *b p v* 8 diomedia *e p* 11 aquam *mss.*; rostrum aqua *v* 12 prognati *b g ρ α*; propugnati *e*; propaginati *p*; progeniti *a v* 13 adulare *b g*: adolare *ρ f*; adulari *e p*; aduolare *a*[2] *α*; auolare *a*[1] 14 perimantur *e* 15 nostris, *in marg.* rostris *e* 18 hom. commut. *p* 19 tradiderit *f g p q*; crediderit *v* 21 de maga illa *v* magna *b e*[1] circea *b* 22 Ulyssis *v* 23 tranatabant *p*; tranabant *g*[1]; transtabant *e*[1]; transnatabant *a b e*[2] *g*[2] *α v*; transebantur (?) *ρ*; transibant *ρ*[2] *Domb.* 26 annos ·VIIII· *a* renatato *mss.*; renato *v* formabantur *g*

Denique etiam nominatim expressit quendam Demaenetum gustasse de sacrificio, quod Arcades immolato puero deo suo Lycaeo facere solerent, et in lupum fuisse mutatum et anno decimo in figuram propriam restitutum pugilatum sese exercuisse et Olympiaco uicisse certamine. Nec idem propter aliud arbitratur historicus in Arcadia tale nomen adfictum Pani Lycaeo et Ioui Lycaeo nisi propter hanc in lupos hominum mutationem, quod eam nisi ui diuina fieri non putarent. Lupus enim Graece λύκος dicitur, unde Lycaei nomen apparet inflexum. Romanos etiam Lupercos ex illorum mysteriorum ueluti semine dicit exortos.

CAPUT XVIII.

Quid credendum sit de transformationibus, quae arte daemonum hominibus uidentur accidere.

Sed de ista tanta ludificatione daemonum nos quid dicamus, qui haec legent, fortassis exspectent. Et quid dicemus, nisi de medio Babylonis esse fugiendum? Quod praeceptum propheticum ita spiritaliter intellegitur, ut de huius saeculi ciuitate, quae profecto et angelorum et hominum societas inpiorum est, fidei passibus, quae per dilectionem operatur, in Deum uiuum proficiendo fugiamus. Quanto quippe in haec ima potestatem daemonum maiorem uidemus, tanto tenacius Mediatori est inhaerendum, per quem de imis ad summa conscendimus. Si enim dixerimus ea non esse credenda, non desunt etiam nunc, qui eius modi quaedam uel certissima audisse uel etiam expertos se esse adseuerent. Nam et nos cum essemus in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres inbutas his malis artibus in caseo dare

17 Esai. 48, 20

2 gustasse *a b e g p ρ² α f*; cum gustasset *v Domb.* 3 et in lupum *a b e g p ρ f*; et lupum *α*; iñ lupum *v* 4 ḍụọdecimo *e* pugilatum *a e g ρ*; pugillatu *b p*; pugilatu *α v* 8 ui diuina] diuinitus *e* potarent *g*¹ 9 lykos *g*; lycus *e* 10 uelut *v* 11 exhortos *g* 14 accedere *f g* 16 ni *e*¹

[redacted]

solere dicebant quibus uellent seu possent uiatoribus, unde in iumenta ilico uerterentur et necessaria quaeque portarent postque perfuncta opera iterum ad se redirent; nec tamen in eis mentem fieri bestialem, sed rationalem humanamque seruari, sicut Apuleius in libris, quos asini aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse, ut accepto ueneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicauit aut finxit.

Haec uel falsa sunt uel tam inusitata, ut merito non credantur. Firmissime tamen credendum est omnipotentem Deum posse omnia facere quae uoluerit, siue uindicando siue praestando, nec daemones aliquid operari secundum naturae suae potentiam (quia et ipsa angelica creatura est, licet proprio uitio sit maligna) nisi quod ille permiserit, cuius iudicia occulta sunt multa, iniusta nulla. Nec sane daemones naturas creant, si aliquid tale faciunt, de qualibus factis ista uertitur quaestio; sed specie tenus, quae a uero Deo sunt creata, commutant, ut uideantur esse quod non sunt. Non itaque solum animum, sed ne corpus quidem ulla ratione crediderim daemonum arte uel potestate in membra et liniamenta bestialia ueraciter posse conuerti, sed phantasticum hominis, quod etiam cogitando siue somniando per rerum innumerabilia genera uariatur et, cum corpus non sit, corporum tamen similes mira celeritate formas capit, sopitis aut obpressis corporeis hominis sensibus ad aliorum sensum nescio quo ineffabili modo figura corporea posse perduci; ita ut corpora ipsa hominum alicubi iaceant, uiuentia quidem, sed multo grauius adque uehementius quam somno suis sensibus obseratis; phantasticum autem illud ueluti corporatum in alicuius animalis effigie appareat sensibus alienis talisque etiam sibi esse homo uide-

1 seu] uel, *in marg.* seu, *p* et in iumenta *e* 2 illico *bpv* quae g^1; q;quae g^2 post quae *g* 3 ad se ipsos *e* 7 uinxit *e* 8 Hec autem *p* 9 tenendum *bp* 10 omnia posse *v* 13 sit uitio *v* 14 sunt nulla *g* 16 a *om.* e^1 17 quae, *in marg.* quod, *e* 18 ne *appa;* nec *begfv* 19 lineam. e^1 *v* 20 plantast. *et sic 27* e^1 25 figuràm corpoream *e* 26 quidem] tamen *p* 28 uelut *p* 29 homo esse *v*

atur, sicut talis sibi uideri posset in somnis, et portare onera; quae onera si uera sunt corpora, portantur a daemonibus, ut inludatur hominibus, partim uera onerum corpora, partim iumentorum falsa cernentibus. Nam quidam nomine Praestantius patri suo contigisse indicabat, ut uenenum illud per caseum in domo sua sumeret et iaceret in lecto suo quasi dormiens, qui tamen nullo modo poterat excitari. Post aliquot autem dies eum uelut euigilasse dicebat et quasi somnia narrasse quae passus est, caballum se scilicet factum annonam inter alia iumenta baiulasse militibus, quae dicitur Retica, quoniam ad Retias deportatur. Quod ita, ut narrauit, factum fuisse conpertum est; quae tamen ei sua somnia uidebantur. Indicauit et alius se domi suae per noctem, antequam requiesceret, uidisse uenientem ad se philosophum quendam sibi notissimum sibique exposuisse nonnulla Platonica, quae antea rogatus exponere noluisset. Et cum ab eodem philosopho quaesitum fuisset, quur in domo eius fecerit, quod in domo sua petenti negauerat: „Non feci, inquit, sed me fecisse somniaui.“ Ac per hoc alteri per imaginem phantasticam exhibitum est uigilanti, quod alter uidit in somnis.

Haec ad nos non quibuscumque, qualibus credere putaremus indignum, sed eis referentibus peruenerunt, quos nobis non existimaremus fuisse mentitos. Proinde quod homines dicuntur mandatumque est litteris ab dis uel potius daemonibus Arcadibus in lupos solere conuerti, et quod

Carminibus Circe socios mutauit Ulixi,

secundum istum modum mihi uidetur fieri potuisse, quem dixi, si tamen factum est. Diomedeas autem uolucres, quando quidem genus earum per successionem propaginis durare per-

26 Verg. Eclog. 8, 70

1 possit *p* 3 uero honesta, *in marg.* onerū, *e* 6 et] ut *e*[1] 10 quoniam . . deportatur *om. e* 14 quendam philos. *v* 17 quor *e* 24 ab *om. e* 25 lubos *e* 26 mutabit *e* Olyxi *e;* Ulyxis *b;* Ulyssis *v* 28 diomedias *e* 29 propaganis *e*

hibetur, non mutatis hominibus factas, sed subtractis credo fuisse subpositas, sicut cerua pro Iphigenia, regis Agamemnonis filia. Neque enim daemonibus iudicio Dei permissis huius modi praestigiae difficiles esse potuerunt; sed quia illa uirgo postea uiua reperta est, subpositam pro illa esse ceruam facile cognitum est. Socii uero Diomedis quia nusquam subito conparuerunt et postea nullo loco apparuerunt, perdentibus eos ultoribus angelis malis, in eas aues, quae pro illis sunt occulte ex aliis locis, ubi est hoc genus auium, ad ea loca perductae ac repente subpositae, creduntur esse conuersi. Quod autem Diomedis templo aquam rostris adferunt et adspergunt, et quod blandiuntur Graecigenis adque alienigenas persequuntur, mirandum non est fieri daemonum instinctu, quorum interest persuadere deum factum esse Diomeden ad decipiendos homines, ut falsos deos cum ueri Dei iniuria multos colant et hominibus mortuis, qui nec cum uiuerent uere uixerunt, templis altaribus, sacrificiis sacerdotibus (quae omnia cum recta sunt non nisi uni Deo uiuo et uero debentur) inseruiant.

CAPUT XVIIII.

Quod eo tempore Aeneas in Italiam uenerit, quo Labdon iudex praesidebat Hebraeis.

Eo tempore post captam Troiam adque deletam Aeneas cum uiginti nauibus, quibus portabantur reliquiae Troianorum, in Italiam uenit, regnante ibi Latino et aput Athenienses Menestheo, aput Sicyonios Polyphide, aput Assyrios Tautane, aput Hebraeos autem iudex Labdon fuit. Mortuo autem Latino regnauit Aeneas tribus annis, eisdem in supradictis locis manentibus regibus, nisi quod Sicyoniorum iam Pelasgus erat

2 figenia *e* agamen/nonis *g*; agemennonis *e* 5 ceruam esse *v* 9 ab eo loco, *in marg.* ad ea loca, *e* 11 templo *a b e g p p f*; templum *a*; in templum *v* 12 adque (atque) *mss.*; *om. v* alienas *g* 18 non si (ni) *e* 21 praessidebat *f* 24 menisteo *e* 25 autane *mss. praeter* b^2; au,tane (i) b^2 28 pelagus *g*

et Hebraeorum iudex Samson; qui cum mirabiliter fortis esset, putatus est Hercules. Sed Aenean, quoniam quando mortuus est non conparuit, deum sibi fecerunt Latini. Sabini etiam regem suum primum Sancum siue, ut aliqui appellant, Sanctum, rettulerunt in deos. Per idem tempus Codrus rex Atheniensium Peloponnensibus eiusdem hostibus ciuitatis se interficiendum ignotus obiecit; et factum est. Hoc modo eum praedicant patriam liberasse. Responsum enim acceperant Peloponnenses tum demum se superaturos, si eorum regem non occidissent. Fefellit ergo eos habitu pauperis apparendo et in suam necem per iurgium prouocando. Unde ait Vergilius:

Et iurgia Codri.

Et hunc Athenienses tamquam deum sacrificiorum honore coluerunt. Quarto Latinorum rege Siluio Aeneae filio, non de Creusa, de qua fuit Ascanius, qui tertius ibi regnauit, sed de Lauinia Latini filia, quem postumum Aeneas dicitur habuisse, Assyriorum autem uicensimo et nono Oneo et Melantho Atheniensium sexto decimo, iudice autem Hebraeorum Heli sacerdote regnum Sicyoniorum consumtum est, quod per annos nongentos quinquaginta et nouem traditur fuisse porrectum.

CAPUT XX.

De successione ordinis regii aput Israelitas post iudicum tempora.

Mox eisdem per loca memorata regnantibus Israelitarum regnum finito tempore iudicum a Saule rege sumsit exordium, quo tempore fuit propheta Samuel. Ab illo igitur tempore hi reges Latinorum esse coeperunt, quos cognominabant Siluios;

12 Ecl. 5, 11

1 sampson *g* 4 xanctum *gp* alii quidam *p* 6 peloponens. *eg* 7 ignotus[ut] *e* 8 acciperant *g;* acceperunt *e* 13 at iurgia *v* 15 ụoluerunt[c] *e* 17 laḅuinia *e* posthumum *gv* 21 nungent. *e* 23 post iudices *pq* 27 Samuel proph. *v* hii *g*

[redacted]

ab eo quippe, qui filius Aeneae primus dictus est Siluius, ceteris subsecutis et propria nomina inponebantur et hoc non defuit cognomentum; sicut longe postea Caesares cognominati sunt, qui successerunt Caesari Augusto. Reprobato autem Saule, ne quisquam ex eius stirpe regnaret, eoque defuncto Dauid successit in regnum post annos a Saulis imperio quadraginta. Tunc Athenienses habere deinde reges post Codri interitum destiterunt et magistratus habere coeperunt administrandae rei publicae. Post Dauid, qui etiam ipse quadraginta regnauit annos, filius eius Salomon rex Israelitarum fuit, qui templum illud nobilissimum Dei Hierosolymitanum condidit. Cuius tempore aput Latinos condita est Alba, ex qua deinceps non Latinorum, sed Albanorum reges appellari, in eodem tamen Latio, coeperunt. Salomoni successit filius eius Roboam, sub quo in duo regna populus ille diuisus est, et singulae partes suos singulos reges habere coeperunt.

CAPUT XXI.

De regibus Latii, quorum primus Aeneas et duodecimus Auentinus di facti sunt.

Latium post Aenean, quem deum fecerunt, undecim reges habuit, quorum nullus deus factus est. Auentinus autem, qui duodecimo loco Aenean sequitur, cum esset prostratus in bello et sepultus in eo monte, qui etiam nunc eius nomine nuncupatur, deorum talium, quales sibi faciebant, numero est additus. Alii sane noluerunt eum in proelio scribere occisum, sed non conparuisse dixerunt; nec ex eius uocabulo appellatum montem, sed ex aduentu auium dictum Auentinum. Post hunc non est deus factus in Latio nisi Romulus conditor Romae. Inter istum autem et illum reges reperiuntur duo, quorum primus est, ut eum Vergiliano uersu eloquar:

6 Reg. II, 2

6 ·XL· *g* 8 admagistrandae regi publicae *e* 10 eius *om.* *e* 20 fecerunt *b e p ρ a*; fecerat *a*; fecerant *g f v* 25 in *om.* *e* 26 eum dixerunt *g* nec *a b e p ρ a f*; sed nec *v* 27 dictum esse *a f* 30 Virgil. *v*

Proximus ille Procas, Troianae gloria gentis.

Cuius tempore quia iam quodam modo Roma parturiebatur, illud omnium regnorum maximum Assyrium finem tantae diuturnitatis accepit. Ad Medos quippe translatum est post annos ferme mille trecentos quinque, ut etiam Beli, qui Ninum genuit et illic paruo contentus imperio primus rex fuit, tempora conputentur. Procas autem regnauit ante Amulium. Porro Amulius fratris sui Numitoris filiam, Rheam nomine, quae etiam Ilia uocabatur, Romuli matrem, Vestalem uirginem fecerat, quam uolunt de Marte geminos concepisse, isto modo stuprum eius honorantes uel excusantes, et adhibentes argumentum, quod infantes expositos lupa nutriuerit. Hoc enim genus bestiae ad Martem existimant pertinere, ut uidelicet ideo lupa credatur admouisse ubera paruulis, quia filios domini sui Martis agnouit; quamuis non desint qui dicant, cum expositi uagientes iacerent, a nescio qua primum meretrice fuisse collectos et primas eius suxisse mamillas (meretrices autem lupas uocabant, unde etiam nunc turpia loca earum lupanaria nuncupantur), et eos postea ad Faustulum peruenisse pastorem adque ab eius Acca uxore nutritos. Quamquam si ad arguendum hominem regem, qui eos in aquam proici crudeliter iusserat, eis infantibus, per quos tanta ciuitas condenda fuerat, de aqua diuinitus liberatis per lactantem feram Deus uoluit subuenire, quid mirum est? Amulio successit in regnum Latiare frater eius Numitor, auus Romuli, cuius Numitoris primo anno condita est Roma; ac per hoc cum suo deinceps, id est Romulo, nepote regnauit.

1 Aen. VI, 767

3 assyrium *b² g p ρ*; assyriorum *a b¹ e v* 4 est *om. b¹ ρ* 11 struprum *e* 12 nutrierit *e* 24 amulio autem *g* 25 latiare *e g ρ f̄ Domb.*; latiar *α*; latiale *a b p v* eius *om. e* 27 est *om. e*

[redacted]

CAPUT XXII.

Quod eo tempore Roma sit condita, quo regnum Assyriorum intercidit et quo Ezechias regnabat in Iuda.

Ne multis morer, condita est ciuitas Roma uelut altera Babylon et uelut prioris filia Babylonis, per quam Deo placuit orbem debellare terrarum et in unam societatem rei publicae legumque perductum longe lateque pacare. Erant enim iam populi ualidi et fortes et armis gentes exercitatae, quae non facile cederent, et quas opus esset ingentibus periculis et uastatione utrimque non parua adque horrendo labore superari. Nam quando regnum Assyriorum totam paene Asiam subiugauit, licet bellando sit factum, non tamen multum asperis et difficilibus bellis fieri potuit, quia rudes adhuc ad resistendum gentes erant nec tam multae uel magnae. Si quidem post illud maximum adque uniuersale diluuium, cum in arca Noe octo soli homines euaserunt, anni non multo amplius quam mille transierant, quando Ninus Asiam totam excepta Indla subiugauit. Roma uero tot gentes [et] Orientis et Occidentis, quas imperio Romano subditas cernimus, non ea celeritate ac facilitate perdomuit, quoniam paulatim crescendo robustas eas et bellicosas, quaqua uersum dilatabatur, inuenit. Tempore igitur, quo Roma condita est, populus Israel habebat in terra promissionis annos septingentos decem et octo. Ex quibus uiginti septem pertinent ad Iesum Naue, deinde ad tempus iudicum trecenti uiginti nouem. Ex quo autem reges ibi esse coeperant, anni erant trecenti sexaginta duo. Et rex tunc erat in Iuda, cuius nomen erat Achaz uel, sicut alii conputant, qui ei successit Ezechias, quem quidem constat optimum et piissimum regem Romuli regnasse temporibus. In

3 regnauit *p* 11 superare *e*[1] 15 nec tamen *ep* uel magnae *mss.*; uel tam magnae *v* 16 illum *g* et uniu. *e* 18 transierunt *a* 19 et *ante* Orientis *om.* *egp* 21 crescendo *codd. praeter* p, *v*; increscendo p *Domb.* 24 decim *g* 25 hiesum *g* 26 ibi reges *v* 28 in

ea uero Hebraei populi parte, quae appellabatur Israel, regnare coeperat Osee.

CAPUT XXIII.

De Sibylla Erythraea, quae inter alias Sibyllas cognoscitur de Christo euidentia multa cecinisse.

Eodem tempore nonnulli Sibyllam Erythraeam uaticinatam ferunt. Sibyllas autem Varro prodit plures fuisse, non unam. Haec sane Erythraea Sibylla quaedam de Christo manifesta conscripsit; quod etiam nos prius in Latina lingua uersibus male Latinis et non stantibus legimus per nescio cuius interpretis inperitiam, sicut post cognouimus. Nam uir clarissimus Flaccianus, qui etiam proconsul fuit, homo facillimae facundiae multaeque doctrinae, cum de Christo conloqueremur, Graecum nobis codicem protulit, carmina esse dicens Sibyllae Erythraeae, ubi ostendit quodam loco in capitibus uersuum ordinem litterarum ita se habentem, ut haec in eo uerba legerentur: Ἰησοῦς Χρειστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ, quod est Latine, Iesus Christus Dei filius saluator. Hi autem uersus, quorum primae litterae istum sensum, quem diximus, reddunt, sicut eos quidam Latinis et stantibus uersibus est interpretatus, hoc continent:

Ι Iudicii signum tellus sudore madescet.
Η E caelo rex adueniet per saecla futurus,
Σ Scilicet ut carnem praesens, ut iudicet orbem.
Ο Unde Deum cernent incredulus adque fidelis

22 Oracc. Sibyll. VIII, 217 sqq. (p. 153 ed. Rzach)

1 hebraei *mss.;* Hebraici *v* 3 XXIII. *in margine:* quando uel quid fuerit erythea (*sic*) sibylla uaticinata de Xp̄o. *g* 4 aerithrea *fg* 5 agnoscitur *p* 6 erytheream *p* 7 prodit *ep Domb.;* prodidit *bgv* 10 et constantibus *e* 12 proconsule *p* 17 CREISTOS *p* yos *p;* hos *b* 20 testantibus, *in marg.* et non, *e* 22 *sqq. uersus non discreti sunt in g; graecae initiales singulis uersibus praemissae sunt in e* 23 H] E *e* 24 ut carnem *e* ρ[1] (?) *Domb.* (*cf. graeca* Σάρκα παρὼν πᾶσαν κρῖναι καὶ κόσμον ἅπαντα); carnem *g;* carne *α;* in carnem, in *in ras. b* ρ[2]; in carne *apf v* 25 cernet *g*

[redacted]

Υ Celsum cum sanctis aeui iam termino in ipso.
Σ Sic animae cum carne aderunt, quas iudicat ipse,
Χ Cum iacet incultus densis in uepribus orbis,
Ρ Reicient simulacra uiri, cunctam quoque gazam,
Ε Exuret terras ignis pontumque polumque
Ι Inquirens taetri portas effringet Auerni.
Σ Sanctorum sed enim cunctae lux libera carni
Τ Tradetur, sontes aeterna flamma cremabit.
Ο Occultos actus retegens tunc quisque loquetur
Σ Secreta, adque Deus reserabit pectora luci.
Θ Tunc erit et luctus, stridebunt dentibus omnes.
Ε Eripitur solis iubar et chorus interit astris.
Ο Voluetur caelum, lunaris splendor obibit;
Υ Deiciet colles, ualles extollet ab imo.
Υ Non erit in rebus hominum sublime uel altum.
Ι Iam aequantur campis montes et caerula ponti
Ο Omnia cessabunt, tellus confracta peribit:
Σ Sic pariter fontes torrentur fluminaque igni.
Σ Sed tuba tum sonitum tristem demittet ab alto
Ω Orbe, gemens facinus miserum uariosque labores,
Τ Tartareumque chaos monstrabit terra dehiscens.
Η Et coram hic Domino reges sistentur ad unum.
Ρ Reccidet e caelo ignisque et sulphuris amnis.

In his Latinis uersibus de Graeco utcumque translatis ibi non potuit ille sensus occurrere, qui fit, cum litterae, quae sunt in eorum capitibus, conectuntur, ubi Υ littera in Graeco posita est, quia non potuerunt Latina uerba inueniri, quae ab eadem littera inciperent et sententiae conuenirent. Hi autem sunt uersus tres, quintus et octauus decimus et nonus decimus. Denique si litteras quae sunt in capitibus omnium uersuum conectentes horum trium quae scriptae sunt non legamus, sed pro eis Υ litteram, tamquam in eisdem locis ipsa sit posita, recordemur, exprimitur in quinque uerbis: Iesus Christus Dei

2 iudicet *v* 3 uebribus *e* 5 terra⁀s.ignis *e* pontum que al caelum polūq; (= alii cael. polūq;) *marginali glossa in textum recepta g* 8 tradentur *g* aeternum *v* 9 occultus *g* 10 adque *om. e* reserauit *e* 19 dimittet *gp* 23 reccidet *b² e g ρ*; recidet *a b¹ p α ſ v* eccelo *e* caelo *a b g p ρ α ſ*; caelis *v* sulphoris *g*; sullpuris *e* 28 hii *g* 30 si *om. e* 32 eis *a*

filius saluator; sed cum Graece hoc dicitur, non Latine. Et sunt uersus uiginti et septem, qui numerus quadratum ternarium solidum reddit. Tria enim ter ducta fiunt nouem; et ipsa nouem si ter ducantur, ut ex lato in altum figura consurgat, ad uiginti septem perueniunt. Horum autem Graecorum quinque uerborum, quae sunt Ἰησοῦς Χρειστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ, quod est Latine Iesus Christus Dei filius saluator, si primas litteras iungas, erit ἰχθύς, id est piscis, in quo nomine mystice intellegitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abysso uelut in aquarum profunditate uiuus, hoc est sine peccato, esse potuerit.

Haec autem Sibylla siue Erythraea siue, ut quidam magis credunt, Cumaea ita nihil habet in toto carmine suo, cuius exigua ista particula est, quod ad deorum falsorum siue factorum cultum pertineat, quin immo ita etiam contra eos et contra cultores eorum loquitur, ut in eorum numero deputanda uideatur, qui pertinent ad ciuitatem Dei. Inserit etiam Lactantius operi suo quaedam de Christo uaticinia Sibyllae, quamuis non exprimat cuius. Sed quae ipse singillatim posuit, ego arbitratus sum coniuncta esse ponenda, tamquam unum sit prolixum, quae ille plura commemorauit et breuia. 'In manus [iniquas], inquit, infidelium postea ueniet; dabunt autem Deo alapas manibus incestis et inpurato ore exspuent uenenatos sputus; dabit uero ad uerbera simpliciter sanctum dorsum. Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat, quod uerbum uel unde uenit, ut inferis loquatur et corona spinea coronetur. Ad cibum autem fel et ad sitim acetum dederunt; inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam. Ipsa enim insipiens tuum Deum non intellexisti, ludentem mortalium mentibus, sed

18 Instit. IIII, 18 sq.

2 ·XXVII· *gp* 4 ex alto, *in marg.* ex lato, *e* consurg. figura *b* 6 Xp̄ſ *mss.* theu *mss.* y/ioſ, i *eras.*, *g* 8 IXOYC *g;* IXYC *e* pincis *g* 10 unus *e*[1] 21 illa *a* 22 iniquas *om. a b e g p ρ α ƒ* inquit *om. a* postea *om. p* 24 exputus *p* uerba *e* 26 inde *e* 27 acoetum *e* 29 sed spinis *a b e g;* sed et spinis *p v Domb.*

[redacted]

spinis coronasti et horridum fel miscuisti. Templi uero uelum scindetur; et medio die nox erit tenebrosa nimis in tribus horis. Et morte morietur tribus diebus somno suscepto; et tunc ab inferis regressus ad lucem ueniet primus resurrectionis principio reuocatis ostenso.' Ista Lactantius carptim per interualla disputationis suae, sicut ea poscere uidebantur, quae probare intenderat, adhibuit testimonia Sibyllina, quae nos nihil interponentes, sed in unam seriem conexa ponentes solis capitibus, si tamen scriptores deinceps ea seruare non neglegant, distinguenda curauimus. Nonnulli sane Erythraeam Sibyllam non Romuli, sed belli Troiani tempore fuisse scripserunt.

CAPUT XXIIII.

Quod regnante Romulo septem sapientes claruerint, quo tempore decem tribus, quae Israel dicebantur, in captiuitatem a Chaldaeis ductae sunt, idemque Romulus mortuus diuino honore donatus est.

Eodem Romulo regnante Thales Milesius fuisse perhibetur unus e septem sapientibus, qui post theologos poetas, in quibus Orpheus maxime omnium nobilitatus est, σοφοὶ appellati sunt, quod est Latine sapientes. Per idem tempus decem tribus, quae in diuisione populi uocatae sunt Israel, debellatae a Chaldaeis et in eas terras captiuae ductae sunt, remanentibus in Iudaea terra duabus illis tribubus, quae nomine Iudae uocabantur sedemque regni habebant Hierusalem. Mortuum Romulum, cum et ipse non conparuisset, in deos, quod et uulgo notissimum est, rettulere Romani; quod usque adeo fieri iam desierat (nec postea nisi adulando, non errando, factum est temporibus Caesarum), ut Cicero magnis Romuli laudibus tribuat, quod non rudibus et indoctis temporibus, quando

31 cf. infra XXII, 6

2 in medio *e* in trib. horis *om. p* 8 conexam *e* 10 eritheam *g* 21 Soppby [ñ], *m. 2 corr., e* 25 in iudaeam *e* 30 et, *in marg.* ut, *e*

facile homines fallebantur, sed iam expolitis et eruditis meruerit hos honores, quamuis nondum efferbuerat ac pullulauerat philosophorum subtilis et acuta loquacitas. Sed etiamsi posteriora tempora deos homines mortuos non instituerunt, tamen ab antiquis institutos colere ut deos et habere non destiterunt; quin etiam simulacris, quae ueteres non habebant, auxerunt uanae adque inpiae superstitionis inlecebram, id efficientibus inmundis in eorum corde daemonibus per fallacia quoque oracula decipientibus, ut fabulosa etiam crimina deorum, quae iam urbaniore saeculo non fingebantur, per ludos tamen in eorundem falsorum numinum obsequium turpiter agerentur. Regnauit deinde Numa post Romulum, qui cum illam ciuitatem putauerit deorum profecto falsorum numerositate muniendam, in eandem turbam referri mortuus ipse non meruit, tamquam ita putatus sit caelum multitudine numinum constipasse, ut locum ibi reperire non posset. Hoc regnante Romae et aput Hebraeos initio regni Manasse, a quo inpio rege propheta Esaias perhibetur occisus, Samiam fuisse Sibyllam ferunt.

CAPUT XXV.

Qui philosophi enituerint regnante aput Romanos Tarquinio Prisco, aput Hebraeos Sedechia, cum Hierusalem capta est templumque subuersum.

Regnante uero aput Hebraeos Sedechia et aput Romanos Tarquinio Prisco, qui successerat Anco Marcio, ductus est captiuus in Babyloniam populus Iudaeorum euersa Hierusalem et templo illo a Salomone constructo. Increpantes enim eos prophetae de iniquitatibus et inpietatibus suis haec eis uentura praedixerant, maxime Hieremias, qui etiam numerum

28 Hierem. 25, 11

1 sed etiam *e* eruditis et expolitis *p* meruerit *abegpv*; meruit *Domb.* 2 efferbuerat *aev*; efferuuerat b^1 *gp*; efferuerat b^2 *p* 9 quae etiam *e* 10 orbaniore *g* non fingeb.] confingeb. *e* 11 nominum *gp* 17 mannasse *e* 21 sedhecia *g*; sedecia *f* 23 sedecia *g* 24 succes-serat (unt) *e* ancho martio *ep* 25 babyllon. *g* 28 iheremias *g*

definiuit annorum. Eo tempore Pittacus Mitylenaeus, alius e septem sapientibus, fuisse perhibetur. Et quinque ceteros, qui, ut septem numerentur, Thaleti, quem supra commemorauimus, et huic Pittaco adduntur, eo tempore fuisse scribit Eusebius, quo captiuus Dei populus in Babylonia tenebatur. Hi sunt autem: Solon Atheniensis, Chilon Lacedaemonius, Periandrus Corinthius, Cleobulus Lindius, Bias Prienaeus. Omnes hi, septem appellati sapientes, post poetas theologos claruerunt, quia genere uitae quodam laudabili praestabant hominibus ceteris et morum nonnulla praecepta sententiarum breuitate conplexi sunt. Nihil autem monumentorum, quod ad litteras adtinet, posteris reliquerunt, nisi quod Solon quasdam leges Atheniensibus dedisse perhibetur; Thales uero physicus fuit et suorum dogmatum libros reliquit. Eo captiuitatis Iudaicae tempore et Anaximander et Anaximenes et Xenophanes physici claruerunt. Tunc et Pythagoras, ex quo coeperunt appellari philosophi.

CAPUT XXVI.

Quod eo tempore, quo inpletis septuaginta annis Iudaeorum est resoluta captiuitas, Romani quoque a dominatu sint regio liberati.

Per idem tempus Cyrus, rex Persarum, qui etiam Chaldaeis et Assyriis imperabat, relaxata aliquanta captiuitate Iudaeorum, quinquaginta milia hominum ex eis ad instaurandum templum regredi fecit. A quibus tantum prima coepta fundamina et altare constructum est. Incursantibus autem hostibus nequaquam progredi aedificando ualuerunt, dilatumque opus est usque ad Darium. Per idem tempus etiam illa sunt gesta, quae conscripta sunt in libro Iudith; quem sane in canone scripturarum Iudaei non recepisse dicuntur. Sub Dario ergo

3 ut] usque *p* numerantur et thaleti *p* 6 chilon (cilon *g*) *codd.*; Chilo *v* periandrus *codd.*; Periander *v* 7 cleubulus *p*; cleobolus lydius *b* byas *g* 14 docmatum *g* iudeicę *e* 21 sint *fgp*; sunt *qv* 29 canone *abegpv*; canonem *p* *f* *Domb.* 30 recipisse *g*

rege Persarum inpletis septuaginta annis, quos Hieremias propheta praedixerat, reddita est Iudaeis soluta captiuitate libertas, regnante Romanorum septimo rege Tarquinio. Quo expulso etiam ipsi a regum suorum dominatione liberi esse coeperunt. Usque ad hoc tempus prophetas habuit populus Israel; qui cum multi fuerint, paucorum et aput Iudaeos et aput nos canonica scripta retinentur. De quibus me aliqua positurum esse promisi in hoc libro, cum clauderem superiorem, quod iam uideo esse faciendum.

CAPUT XXVII.

De temporibus prophetarum, quorum oracula habentur in libris quique tunc de uocatione gentium multa cecinerunt, quando Romanorum regnum coepit Assyriorumque defecit.

Tempora igitur eorum ut possimus aduertere, in anteriora paululum recurramus. In capite libri Osee prophetae, qui primus in duodecim ponitur, ita scriptum est: Verbum Domini, quod factum est ad Osee in diebus Oziae et Ioatham et Achaz et Ezechiae regum Iuda. Amos quoque diebus regis Oziae prophetasse se scribit; addit etiam Hieroboam regem Israel, qui per eosdem dies fuit. Nec non Esaias, filius Amos, siue supradicti prophetae siue, quod magis perhibetur, alterius qui non propheta eodem nomine uocabatur, eosdem reges quattuor, quos posuit Osee, in capite libri sui ponit, quorum diebus se prophetasse praeloquitur. Michaeas etiam eadem suae prophetiae commemorat tempora post dies Oziae. Nam tres qui sequuntur reges nominat, quos et Osee nominauit, Ioatham et Achaz et Ezechian. Hi sunt, quos eodem tempore simul prophetasse ex eorum litteris

17 Osee 1, 1

5 c. XXVII. Usque *g* 7 scriptura *bp* 9 faciendum, *in marg.* factū, *e* 11 oraculo *gf* 15 in anter.] interiora *e* 17 est *om. e* 19 28 ioatham *g*; iotham *e*; ioathan *abpv* 28 ezechian *eg*; Ezechiam *v Domb.*

[redacted]

inuenitur. His adiungitur Ionas eodem Ozia rege regnante et Ioel, cum iam regnaret Ioatham, qui successit Oziae. Sed istorum prophetarum duorum tempora in chronicis, non in eorum libris potuimus inuenire, quoniam de suis diebus tacent. Tenduntur autem hi dies a rege Latinorum Proca siue superiore Auentino usque ad regem Romulum iam Romanum, uel etiam usque ad regni primordia successoris eius Numae Pompilii (Ezechias quippe rex Iuda eo usque regnauit); ac per hoc per ea tempora isti uelut fontes prophetiae pariter eruperunt, quando regnum defecit Assyrium coepitque Romanum; ut scilicet, quem ad modum regni Assyriorum primo tempore exstitit Abraham, cui promissiones apertissimae fierent in eius semine benedictionis omnium gentium, ita occidentalis Babylonis exordio, qua fuerat Christus imperante uenturus, in quo inplerentur illa promissa, oracula prophetarum non solum loquentium, uerum etiam scribentium in tantae rei futurae testimonium soluerentur. Cum enim prophetae numquam fere defuissent populo Israel, ex quo ibi reges esse coeperunt, in usum tantummodo eorum fuere, non gentium; quando autem scriptura manifestius prophetica condebatur, quae gentibus quandoque prodesset, tunc oportebat inciperet, quando condebatur haec ciuitas, quae gentibus imperaret.

CAPUT XXVIII.

De his, quae ad euangelium Christi pertinent, quid Osee et Amos prophetauerint.

Osee igitur propheta, quanto profundius quidem loquitur, tanto operosius penetratur. Sed aliquid inde sumendum est

5 latino *a* Proca siue super. Auentino *om. a* 6 romanorum *b v* 8 eosque *e* 15 *post* promissa *cum Dombarto uirgulam posui* oracula *a b e g p;* ora *ρ a*[1] *Domb.* (ora prophetarum scribentium soluuntur *uix ferri potest, etiamsi cum Dombarto progr. p. 9 interpreteris* loquendi potestas conceditur. *oracula prophetarum cum* promissiones sint, soluuntur *ut* promissa soluuntur) 20 scriptura *a b e g p ρ a;* ea script. *v* 21 incipere *b e p a* 26 quando *g* 27 operiosius *e* þnotatur, *in marg.* penetratur, *e* est *om. e*

et hic ex nostra promissione ponendum. *Et erit*, inquit, *in loco quo dictum est eis: Non populus meus uos, uocabuntur et ipsi filii Dei uiui.* Hoc testimonium propheticum de uocatione populi gentium, qui prius non pertinebat ad Deum, etiam apostoli intellexerunt. Et quia ipse quoque populus gentium spiritaliter est in filiis Abrahae ac per hoc recte dicitur Israel, propterea sequitur et dicit: *Et congregabuntur filii Iuda et filii Israel in id ipsum, et ponent sibi principatum unum et adscendent a terra.* Hoc si adhuc uelimus exponere, eloquii prophetici obtundetur sapor. Recolatur tamen lapis ille angularis et duo parietes, unus ex Iudaeis, alter ex gentibus; ille nomine filiorum Iuda, iste nomine filiorum Israel, eidem uni principatui suo in id ipsum innitentes et adscendentes agnoscantur a terra. Istos autem carnaliter Israelitas, qui nunc nolunt credere in Christum, postea credituros, id est filios eorum (nam utique isti in suum locum moriendo transibunt), idem propheta testatur dicens: *Quoniam diebus multis sedebunt filii Israel sine rege, sine principe, sine sacrificio, sine altari, sine sacerdotio, sine manifestationibus.* Quis non uideat nunc sic esse Iudaeos? Sed quid adiungat, audiamus. *Et postea*, inquit, *reuertentur filii Israel et inquirent Dominum Deum suum et Dauid regem suum, et stupescent in Domino et in bonis ipsius in nouissimis diebus.* Nihil est ista prophetia manifestius, cum Dauid regis nomine significatus intellegitur Christus, quia *factus est*, sicut dicit apostolus, *ex semine Dauid secundum carnem.* Praenuntiauit iste propheta etiam tertio die Christi resurrectionem

1 Osee 1, 10   5 Rom. 9, 26   7 Osee 1, 11   12 Eph. 2, 14   22 Osee 3, 4 sq.   27 Rom. 1, 3

2 quod *e p*[1]   3 ibi uocab. *b*[2] *p*[2]   6 abrahe reputatur *e*   9 sibi *a b e g p p α*; sibimet *f v*   12 duo illi *v*   15 carnaliter *a b e g p p α* carnales *f v*   18 testatuſ ē *e*   20 sacerdote, *in marg.* sacerdotio, *e*   26 cum] quia *a*   27 intellegatur *g v*   quia *e g p Domb.*; qui *a b v*

[redacted]

futuram, sicut eam prophetica altitudine praenuntiari oportebat, ubi ait: Sanabit nos post biduum, in die tertio resurgemus. Secundum hoc enim nobis dicit apostolus: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite. Amos quoque de rebus talibus sic prophetat: Praepara, inquit, te, ut inuoces Deum tuum Israel; quia ecce ego firmans tonitrum et creans spiritum et adnuntians in hominibus Christum suum; et alio loco: In illa die, inquit, resuscitabo tabernaculum Dauid, quod cecidit, et reaedificabo, quae ceciderunt eius, et destructa eius resuscitabo et reaedificabo ea sicut dies saeculi; ita ut exquirant me residui hominum et omnes gentes, in quibus inuocatum est nomen meum super eos, dicit Dominus faciens haec.

CAPUT XXVIIII.

Quae ab Esaia de Christo et ecclesia sint praedicta.

Esaias propheta non est in libro duodecim prophetarum, qui propterea dicuntur minores, quia sermones eorum sunt breues in eorum conparatione, qui maiores ideo uocantur, quia prolixa uolumina condiderunt; ex quibus est hic Esaias, quem propter eadem prophetiae tempora subiungo supradictis duobus. Esaias ergo inter illa, quae arguit iniqua et iusta praecepit et peccatori populo mala futura praedixit, etiam de Christo et ecclesia, hoc est de rege et ea quam condidit ciuitate, multo plura quam ceteri prophetauit, ita ut a quibusdam euangelista quam propheta potius diceretur. Sed propter rationem operis terminandi unum de multis hoc loco ponam. Ex

2 Osee 6, 2 4 Coloss. 3, 1 6 Amos 4, 12 sq. 9 Amos 9, 11 sq.

2 et in *e*. 3 nobis *sup. lin. g* 6 prepara//. ta *eras., e* 7 tonitrum *e p p Domb.*; tonitruum *a b g a f v* 8 nominibus *g* 10 ceciderunt ei *e* 19 Esaias, E *ex* I *corr., g* 22 prolexa *g*[1]

persona quippe Dei Patris loquens: Ecce, inquit, intelleget puer meus et exaltabitur et glorificabitur ualde. Quem ad modum stupescent super te multi, ita gloria priuabitur ab hominibus species tua et gloria tua ab hominibus; ita mirabuntur gentes multae super eum et continebunt reges os suum; quoniam quibus non est nuntiatum de illo, uidebunt, et qui non audierunt, intellegent. Domine, quis credidit auditui nostro, et brachium Domini cui reuelatum est? Adnuntiauimus coram illo, ut infans, ut radix in terra sitienti: non est species illi neque gloria. Et uidimus eum, et non habebat speciem neque decorem; sed species eius sine honore, deficiens prae omnibus hominibus. Homo in plaga positus et sciens ferre infirmitatem; quoniam auersa est facies eius, inhonoratus est nec magni aestimatus est. Hic peccata nostra portat et pro nobis dolet; et nos existimauimus illum esse in dolore et in plaga et in adflictione. Ipse autem uulneratus est propter iniquitates nostras et infirmatus est propter peccata nostra. Eruditio pacis nostrae in eo; liuore eius nos sanati sumus. Omnes ut oues errauimus, homo a uia sua errauit; et Dominus tradidit illum pro peccatis nostris; et ipse, propter quod adflictus est, non aperuit os. Ut ouis ad immolandum ductus est et ut agnus ante eum, qui se tonderet, sine uoce, sic non aperuit os suum. In humilitate iudicium eius sublatum est. Generationem eius

1 Esai. 52, 13 sqq. 8 ib. 53, 1 sqq.

2 glorif.] honorificabitur *e*[1] *α* 3 stupiscent *g* 4 *prius* ab hominibus *om. p;* species .... ab hominibus *om. b* , gl. t. ab omnibus *e* 7 nuntiatum *mss.;* annuntiatum *v* 8 auditu *e* 9 bracchium *ρ Domb.* annuntiabimus *b g* 10 radex *g* sicienti *g* 11 Et *om. e* 12 eius *om. e* 13 hominibus *om. e* 14 iniquitatem *p* 15 aduersa *e* est *post* inhon. *om. e* 17 existimauimus *a b p;* exestimabimus *ρ*[1]; aestimauimus *e g α* 24 os *mss.;* os suum *v* 25 tonderet *mss ;* tondet *v*

quis enarrabit? Quoniam tolletur de terra uita eius. Ab iniquitatibus populi mei ductus est ad mortem. Et dabo malignos pro sepultura eius et diuites pro morte eius. Quoniam iniquitatem non fecit nec dolum in ore suo; et Dominus uult purgare eum de plaga. Si dederitis pro peccato animam uestram, uidebitis semen longaeuum; et Dominus uult auferre a dolore animam eius, ostendere illi lucem et formare intellectum, iustificare iustum bene seruientem pluribus; et peccata eorum ipse portabit. Propterea ipse hereditabit plures et fortium diuidet spolia, propter quod tradita est ad mortem anima eius, et inter iniquos aestimatus est et ipse peccata multorum portauit, et propter peccata eorum traditus est. Haec de Christo

Iam uero de ecclesia, quod sequitur, audiamus. Laetare, inquit, sterilis, quae non paris; erumpe et clama, quae non parturis; quoniam multi filii desertae magis quam eius, quae habet uirum. Dilata locum tabernaculi tui et aulaearum tuarum; fige, noli parcere, prolonga funiculos tuos et palos tuos conforta, adhuc in dextram et sinistram partèm extende. Et semen tuum hereditabit gentes, et ciuitates desertas inhabitabis. Ne timeas, quoniam confusa es, neque reuerearis, quia exprobrata es; quoniam confusionem aeternam obliuisceris et obprobrium uiduitatis tuae non eris memor. Quoniam Dominus faciens te, Dominus Sabaoth nomen ei; et qui eruit te, ipse Deus Israel uniuersae terrae uocabitur; et cetera. Verum ista

15 Esai. 54, 1 sqq.

5 de] a *e* 10 propterea ipse hered. *m. 1 in marg. e* 13 portabit *a e g p ϱ α* 16 sterelis *g ϱ α* clama *a* b^1 *g p α ƒ v*; exclama b^2 *e ϱ Domb.* 19 aulearum *e;* aula/rum *ϱ;* aularum *a g p α ƒ;* aula^{ru} *b* 21 dexteram *e g* 22 hereditauit e^1 inhabitabilis e^1 25 obprobrium b^1 *e p ϱ α ƒ Domb.;* obprobrii *a* b^2 *g v* 26 domini sab. *ϱ* 27 ei *a b g p ϱ ƒ;* eius *e α v* eruit] ef *e*

sint satis; et in eis sunt exponenda nonnulla; sed sufficere arbitror quae ita sunt aperta, ut etiam inimici intellegere cogantur inuiti.

CAPUT XXX.

Quae Michaeas et Ionas et Ioel nouo testamento congruentia prophetarint.

Michaeas propheta Christum in figura ponens magni cuiusdam montis haec loquitur: Erit in nouissimis diebus manifestus mons Domini paratus super uertices montium et exaltabitur super colles. Et festinabunt ad eum plebes, et ibunt gentes multae et dicent: Venite, ascendamus in montem Domini et in domum Dei Iacob, et ostendet nobis uiam suam, et ibimus in semitis eius; quia ex Sion procedet lex et uerbum Domini ex Hierusalem. Et iudicabit inter plebes multas, et redarguet gentes potentes usque in longinquum. Praedicens iste propheta et locum in quo natus est Christus: Et tu, inquit, Bethleem, domus Ephrata, minima es, ut sis in milibus Iuda; ex te mihi prodiet, ut sit in principem Israel; et egressus eius ab initio et ex diebus aeternitatis. Propterea dabit eos usque ad tempus parturientis, pariet, et residui fratres eius conuertentur ad filios Israel. Et stabit et uidebit et pascet gregem suum in uirtute Domini, et in honore nominis Domini Dei sui erunt; quoniam nunc magnificabitur usque ad summum terrae.

18 Mich. 5, 2 sqq.

1 sint] ĩ *e*   5 iohel *gfp*   de nouo *p*   6 prophetarint *gf*; prophetauerint *pqv*   8 et erit *a*   9 uertice g^1 13 ostendit *g*   14 syon *et sic semper eg* procedit *g*   18 ephrata nequaquam minima es in principibus iudae *a*   19 prodiet dux *e*   21 die *e*   22 parturientis] quo parturiens *a*   et pariet *e*   residui *omisso* et *g*   patres, *in marg.* fratres, *e*   23 filas (*sic*) *e*   24 parcet *g*   25 nominis *om. e*   26 ad summum terminum terrae *e*

Ionas autem propheta non tam sermone Christum, quam sua quadam passione prophetauit, profecto apertius, quam si eius mortem et resurrectionem uoce clamaret. Ut quid enim exceptus est uentre beluino et die tertio redditus, nisi ut significaret Christum de profundo inferni die tertio rediturum?

Ioel omnia, quae prophetat, multis uerbis conpellit exponi, ut quae pertinent ad Christum et ecclesiam dilucescant. Unum tamen, quod etiam apostoli commemorauerunt, quando in congregatos credentes Spiritus sanctus, sicut a Christo promissus fuerat, desuper uenit, non praetermittam. *Et erit*, inquit, *post haec, et effundam de spiritu meo super omnem carnem; et prophetabunt filii uestri et filiae uestrae, et seniores uestri somnia somniabunt, et iuuenes uestri uisa uidebunt; et quidem in seruos et ancillas meas in illis diebus effundam de spiritu meo.*

CAPUT XXXI.

Quae in Abdia et Naum et Ambacu de salute mundi in Christo praenuntiata reperiantur.

Tres prophetae de minoribus, Abdias, Naum, Ambacum, nec tempora sua dicunt ipsi, nec in chronicis Eusebii et Hieronymi, quando prophetauerint, inuenitur. Abdias enim positus est quidem ab eis cum Michaea, sed non eo loco, ubi notantur tempora, quando Michaeam prophetasse ex eius litteris constat; quod errore neglegenter describentium labores alienos existimo contigisse; duos uero alios commemoratos in codicibus chronicorum, quos habuimus, non potuimus inuenire. Tamen quia canone continentur, nec ipsi oportet praetereantur

3 Ion. 2, 1 9 Act. 2, 17 10 Ioel 2, 28 sq.

6 conpellet *g* 14 seruos *codd, praeter a;* seruos meos *a v* 18 et naum *g f;* in naum *p q v Domb.* ambacu *g f;* abacuc *p q v Domb.* 20 ambacum *g p² v;* ambcū *e;* abacuc *b p¹ α Domb.;* abacuch *a;* abbacuc *p f* 21 sua tempora *v* 27 quod *e* 28 in canone *e* oportet ut *e*

a nobis. Abdias, quantum ad scripturam eius adtinet, omnium breuissimus prophetarum, aduersus Idumaeam loquitur, gentem scilicet Esau, ex duobus geminis filiis Isaac, nepotibus Abrahae, maioris illius reprobati. Porro si Idumaeam modo locutionis, quo intellegitur a parte totum, accipiamus positam esse pro gentibus: possumus de Christo agnoscere, quod ait inter cetera: In monte autem Sion erit salus et erit sanctum; et paulo post in fine ipsius prophetiae: Et adscendent, inquit, resaluati ex monte Sion, ut defendant montem Esau, et erit Domino regnum. Apparet quippe id esse conpletum, cum resaluati ex monte Sion, id est ex Iudaea credentes in Christum, qui praecipue agnoscuntur apostoli, adscenderunt, ut defenderent montem Esau. Quo modo defenderent, nisi per euangelii praedicationem saluos faciendo eos qui crediderunt, ut eruerentur de potestate tenebrarum et transferrentur in regnum Dei? Quod consequenter expressit addendo: Et erit Domino regnum. Mons enim Sion Iudaeam significat, ubi futura praedicta est salus et sanctum, quod est Christus Iesus. Mons uero Esau Idumaea est, per quam significata est ecclesia gentium, quam defenderunt, sicut exposui, resaluati ex monte Sion, ut esset Domino regnum. Hoc obscurum erat, antequam fieret; sed factum quis non fidelis agnoscat?

Naum uero propheta, immo per illum Deus: Exterminabo, inquit, sculptilia et conflatilia, ponam sepulturam tuam; quia ueloces ecce super montes pedes euangelizantis et adnuntiantis pacem. Celebra, Iuda, dies festos tuos, redde uota tua; quia iam non adicient ultra, ut transeant in uetustatem. Consummatum est, consumtum est, ablatum est. Adscen-

24 Naum 1, 14 sq.; 2, 1

6 de Christo agn. possumus *v* 15 eruerentur *ex* eutentur *corr. e* 16 transferantur *e* 18 significabant *e* 21 essent *e* 25 conflatilia ponam] conponam *e* 26 ecce *om. p* 29 adicie[n]tur *e* 30 consummatum est *om. p* consumtum est *g;* consummatum est *p α; om. a b e*

dit, qui insufflat in faciem tuam, eripiens te ex tribulatione. Quis adscenderit ab inferis et insufflauerit in faciem Iudae, hoc est Iudaeorum discipulorum, Spiritum sanctum, recolat qui meminit euangelium. Ad nouum enim testamentum pertinent, quorum dies festi ita spiritaliter innouantur, ut in uetustatem transire non possint. Porro per euangelium exterminata sculptilia et conflatilia, id est idola deorum falsorum, et obliuioni tamquam sepulturae tradita iam uidemus et hanc etiam in hac re prophetiam conpletam esse cognoscimus.

Ambacum de quo alio quam de Christi aduentu, qui futurus fuerat, intellegitur dicere: Et respondit Dominus ad me et dixit: Scribe uisum aperte in buxo, ut adsequatur qui legit ea; quia adhuc uisio ad tempus, et orietur in fine et non in uacuum; si tardauerit, sustine eum, quia ueniens ueniet et non morabitur?

CAPUT XXXII.

De prophetia quae in oratione Ambaçu et cantico continetur.

In oratione autem sua cum cantico cui nisi Domino Christo dicit: Domine, audiui auditionem tuam, et timui; Domine, consideraui opera tua, et expaui? Quid enim hoc est nisi praecognitae nouae ac repentinae salutis hominum ineffabilis admiratio? In medio duorum animalium cognosceris quid est nisi aut in medio duorum testamentorum, aut in medio duorum latronum, aut in medio

12 Ambac. 2, 2 sq. 22 ib. 3, 1

6 uetustate *e* 7 sculptilia (bl *superscr.*) *e* 9 uidemus, *in marg.* cognoscimus, *e*; uidemus *a* 11 ambacum *egv*; abacuc *bp Domb.*; abacuch *a* 12 res//pondit, po *eras.*, *e* 13 mihi scribe *e* 16 tardabitur, *in marg.* morabitur, *e* 19 ambacu *gf*; abacuc *pqv* 22 auditionem .... consideraui *in marg.* *e* 23 et *om.* *g*[1]

Moysi et Heliae cum illo in monte sermocinantium? Dum adpropinquant anni. nosceris; in aduentu temporis ostenderis, nec exponendum est. In eo cum turbata fuerit anima mea, in ira misericordiae memor eris quid est nisi quod Iudaeos in se transfigurauit, quorum gentis fuit, qui cum magna ira turbati crucifigerent Christum, ille misericordiae memor dixit: Pater ignosce illis, quia nesciunt quod faciunt? Deus de Theman ueniet et sanctus de monte umbroso et condenso. Quod hic dictum est: De Theman ueniet, alii interpretati sunt 'ab Austro' uel 'Africo'; per quod significatur meridies, id est feruor caritatis et splendor ueritatis. Montem uero umbrosum adque condensum, quamuis multis modis possit intellegi, libentius acceperim scripturarum altitudinem diuinarum, quibus prophetatus est Christus. Multa ibi quippe umbrosa adque condensa sunt, quae mentem quaerentis exerceant. Inde autem uenit, cum ibi eum, qui intellegit, inuenit. Operuit caelos uirtus eius, et laudis eius plena est terra quid est nisi quod etiam in psalmo dicitur: Exaltare super caelos, Deus, et super omnem terram gloria tua? Splendor eius ut lumen erit quid est nisi 'fama eius credentes inluminabit'? Cornua in manibus eius sunt quid est nisi tropaeum crucis? Et posuit caritatem firmam fortitudinis suae nec exponendum est. Ante faciem eius ibit uerbum, et prodiet in campum post pedes eius quid est nisi quod et antequam huc ueniret praenuntiatus est, et postea quam hinc reuersus est, adnuntiatus est? Ste-

7 Lc. 23, 34

1 cum eo *v* 2 adpropinquauerint *a e* nosceris *e g Domb.*; cognosceris *a b p v* in aduentum *b p* 3 cum *a b e g Domb.*; dum *p v* turbata *b e g p p Domb.*; conturbata *a α v* 5 transfigurabit *e* 8 quod *g p Domb.*; quid *a b e p v* 11 ab africo b^2 *v* affrico *a e p*; afrigo (h above) *g* 14 acciperim *g* 15 quippe ibi (: above) *v* 21 nisi quod (: above) *e* 23 tropaeum *g*; trophaeum *v* 25 secus pedes, *in marg.* post, *e* 26 nisi antequam quod hic *e* nisi et *omisso* quod *p*

tit, *et terra commota est* quid est nisi 'stetit ad subueniendum, et terra commota est ad credendum'? *Respexit, et tabuerunt gentes*, hoc est 'misertus est et fecit populos paenitentes'. *Contriti sunt montes uiolentia*, hoc est 'uim facientibus miraculis elatorum est contrita superbia'. *Defluxerunt colles aeternales*, hoc est 'humiliati sunt ad tempus, ut erigerentur in aeternum'. *Ingressus aeternos eius pro laboribus uidi*, hoc est 'non sine mercede aeternitatis laborem caritatis adspexi'. *Tabernacula Aethiopum expauescent et tabernacula terrae Madiam*, hoc est 'gentes repente perterritae nuntio mirabilium tuorum etiam quae non sunt in iure Romano erunt in populo Christiano.' *Numquid in fluminibus iratus es, Domine, aut in fluminibus furor tuus aut in mari impetus tuus?* hoc ideo dictum est, quia non uenit nunc ut iudicet mundum, sed ut saluetur mundus per ipsum. *Quia adscendes super equos tuos, et equitatio tua salus*, hoc est 'euangelistae tui portabunt te, qui reguntur a te, et euangelium tuum salus erit eis, qui credunt in te.' *Intendens intendes arcum tuum super sceptra, dicit Dominus*, hoc est 'comminaberis iudicium tuum etiam regibus terrae.' *Fluminibus scindetur terra*, hoc est 'influentibus sermonibus praedicantium te aperientur ad confitendum hominum corda, quibus est dictum: *Scindite corda uestra et non uestimenta*.' Quid est: *Videbunt te et dolebunt populi*, nisi ut lugendo sint beati? Quid est: *Dispergens aquas incessu*, an 'ambulando in eis, qui te usque quaque adnuntiant, hac adque hac dispergis fluenta doctrinae'? Quid est: *Dedit abyssus uocem suam*, an 'profunditas cordis

2 Ps. 56, 6 16 Io. 3, 17 24 Ioel 2, 13

4 contrita est *v* 10 madiam *gp*; madian *abepav* 13 irasceris *e* 14 uel in mari *v* 16 qui *p* 17 salus . . . . . te qui *om. e* 20 dicet *g* 22 scinditur *g* 24 quibus . . . corda *m. 1 in marg. e* dictum est *v* 27 incensum *e*; in incessu *ab* an *abg Domb.*; in *e*; nisi *pv* 29 Abyssus dedit *v*

humani quid ei uideretur expressit'? *Altitudo phantasiae suae* tamquam uersus superioris est expositio; altitudo enim est abyssus. Quod autem ait: *Phantasiae suae*, subaudiendum est 'uocem dedit'; hoc est, quod diximus, 'quid ei uideretur expressit'. Phantasia quippe uisio est, quam non tenuit, non operuit, sed confitendo eructauit. *Eleuatus est sol, et luna stetit in ordine suo*, hoc est 'adscendit Christus in caelum, et ordinata est ecclesia sub rege suo'. *In lucem iacula tua ibunt*, hoc est 'non in occultum, sed in manifestum tua uerba mittentur.' *In splendorem coruscationis armorum tuorum*, subaudiendum est 'iacula tua ibunt'. Dixerat enim suis: *Quae dico uobis in tenebris, dicite in lumine. In comminatione minorabis terram*, id est 'comminando humiliabis homines.' *Et in furore deicies gentes*, quia eos, qui se exaltant, uindicando conlides. *Existi in salutem populi tui, ut saluos facias christos tuos; misisti in capita iniquorum mortem*, nihil horum est exponendum. *Excitasti uincula usque ad collum*, et bona hic possunt intellegi uincula sapientiae, ut iniciantur pedes in conpedes eius et collum in torquem eius. *Praecidisti in stupore mentis*, subaudimus 'uincula'; excitauit enim bona, praecidit mala, de quibus ei dicitur: *Disrupisti uincula mea*, et hoc *in stupore mentis*, id est mirabiliter. *Capita potentium mouebuntur in ea*, in ea scilicet admiratione. *Adaperient morsus suos, sicut edens pauper absconse.* Potentes enim quidam Iudaeorum ueniebant ad Dominum facta eius et uerba mirati, et esurientes panem doctrinae manducabant absconse propter metum Iudaeorum, sicut eos prodidit euan-

12 Mt. 10, 27 23 Ps. 115, 16

1 altitudinē *e* 8 Xp̄ſ *sup. lin. e* 10 uerba tua *v* 11 chorusc. *g* 17 facias *mss.*; faceres *v* iniquorum, *in marg.* inimicorum, *e* 21 praecidisti (eni *sup.*) *b* mentis (e *sup.*), *m. 2 corr.*, *g* 22 subaudimus *a b² e² p*; subaudiuimus *b¹ e¹ g*; subaudiamus *v* 23 disrupisti *e g*; dirupisti *p v Domb.* 27 dom. nostrum *e*

gelium. Et inmisisti in mare equos tuos turbantes aquas multas, quae nihil sunt aliud quam populi multi; non enim alii timore conuerterentur, alii furore persequerentur, nisi omnes turbarentur. Obseruaui, et expauit uenter meus a uoce orationis labiorum meorum; et introiit tremor in ossa mea, et subtus me turbata est habitudo mea. Intendit in ea, quae dicebat, et ipsa sua est oratione perterritus, quam prophetice fundebat et in qua futura cernebat; turbatis enim populis multis uidit inminentes ecclesiae tribulationes; continuoque se membrum eius agnouit adque ait: Requiescam in die tribulationis. tamquam ad eos pertinens, qui sunt spe gaudentes, in tribulatione patientes. Ut adscendam, inquit, ad populum peregrinationis meae, recedens utique a populo maligno carnalis cognationis suae, non peregrinante in hac terra nec supernam patriam requirente. Quoniam ficus, inquit, non adferet fructus, et non erunt natiuitates in uineis; mentietur opus oliuae, et campi non facient escam. Defecerunt ab esca oues, et non supersunt in praesepibus boues. Vidit eam gentem, quae Christum fuerat occisura, ubertatem copiarum spiritalium perdituram, quas per terrenam fecunditatem more prophetico figurauit. Et quia iram Dei talem propterea passa est illa gens, quia ignorans Dei iustitiam suam uoluit constituere, iste continuo: Ego autem, inquit, in Domino exultabo, gaudebo in Deo salutari meo. Dominus Deus meus uirtus mea, statuit pedes meos in consummationem; super excelsa inponet me, ut uincam in cantico eius, illo scilicet cantico, de quo similia quaedam dicuntur in psalmo:

1 Io. 19, 38 13 Rom. 12, 12 25 Ambac. 3, 16 sq.

5 introiuit *epv* 8 suae, *omisso* est (sua ē ?), *e* 13 pacientes *eg* ad *gp*, *in marg. e;* in *rell. v* 15 neque *v* 17 auferet *e* 21 cupiarum *e* 24 Dei ignor. *v* 25 *prius* in *om. e* 27 statuit *abegpρaf;* statuet *v* 28 inponet *a*b^2*egpav;* inponit b^1; statuit *ρ Domb.* ut] et *e* scil. illo *v*

Statuit super petram pedes meos et direxit gressus meos, et inmisit in os meum canticum nouum, hymnum Deo nostro. Ipse ergo uincit in cantico Domini, qui placet in eius laude non sua, ut qui gloriatur, in Domino glorietur. Melius autem mihi uidentur quidam codices habere: Gaudebo in Deo Iesu meo, quam hi, qui uolentes id Latine ponere, nomen ipsum non posuerunt, quod est nobis amicius et dulcius nominare.

CAPUT XXXIII.

De Christo et uocatione gentium quae Hieremias et Sophonias prophetico spiritu sint praefati.

Hieremias propheta de maioribus est, sicut Esaias, non de minoribus, sicut ceteri, de quorum scriptis nonnulla iam posui. Prophetauit autem regnante Iosia in Hierusalem et aput Romanos Anco Marcio, iam propinquante captiuitate Iudaeorum Tetendit autem prophetiam usque ad quintum mensem captiuitatis, sicut in eius litteris inuenimus. Sophonias autem unus de minoribus adiungitur ei. Nam et ipse in diebus Iosiae prophetasse se dicit; sed quousque, non dicit. Prophetauit ergo Hieremias non solum Anci Marcii, uerum etiam Tarquinii Prisci temporibus, quem Romani habuerunt quintum regem. Ipse enim, quando illa captiuitas facta est, regnare iam coeperat. Prophetans ergo de Christo Hieremias: Spiritus, inquit, oris nostri Christus Dominus captus est in peccatis nostris, sic breuiter ostendens et dominum nostrum Christum et passum esse pro nobis. Item loco alio: Hic Deus meus, inquit, et non aestimabitur alter ad eum; qui inuenit omnem uiam prudentiae et dedit

1 Ps. 39, 3 sq. 4 1. Cor. 1, 31 17 Sophon. 1, 1 23 Thren. 4, 20 26 Bar. 3, 36 sqq.

1 super petram *e g p α*; suppetram *p*; supra petram *a b v* 6 dño *e p* 11 sunt *p* 12 est . . . de minoribus *om. e* 20 marci *g* 22 est illa capt. facta *v* 24 Dominus Christus *v* 25 nostrum ihm X̄p̄m *g* 26 alio loco *v*

eam Iacob puero suo et Israel dilecto suo; post haec in terra uisus est et cum hominibus conuersatus est. Hoc testimonium quidam non Hieremiae, sed scribae eius adtribuunt, qui uocabatur Baruch; sed Hieremiae celebratius habetur. Rursus idem propheta de ipso: Ecce, inquit, dies ueniunt, ait Dominus, et suscitabo Dauid germen iustum, et regnabit rex et sapiens erit et faciet iudicium et iustitiam in terra. In diebus illis saluabitur Iuda, et Israel habitabit confidenter; et hoc est nomen, quod uocabunt eum: Dominus iustus noster. De uocatione etiam gentium, quae fuerat futura et eam nunc inpletam cernimus, sic locutus est: Domine Deus meus et refugium meum in die malorum, ad te gentes uenient ab extremo terrae et dicent: Vere mendacia coluerunt patres nostri simulacra, et non est in illis utilitas. Quia uero non erant eum agnituri Iudaei, a quibus eum et occidi oportebat, sic idem propheta significat: Graue cor per omnia, et homo est, et quis agnoscit eum? Huius est etiam illud quod in libro septimo decimo posui de testamento nouo, cuius est mediator Christus. Ipse quippe Hieremias ait: Ecce dies ueniunt, dicit Dominus, et consummabo super domum Iacob testamentum nouum, et cetera quae ibi leguntur.

Sophoniae autem prophetae, qui cum Hieremia prophetabat, haec praedicta de Christo interim ponam: Exspecta me, dicit Dominus, in die resurrectionis meae in futurum; quia iudicium meum, ut congregem gentes et colli-

5 Hier. 23, 5 sq. 13 Hier. 16, 19 18 Hierem. 17, 9 20 c. 3 22 Hierem. 31, 31 26 Soph. 3, 8

1 iac. puero suo eam *e* 2 terram *g;* terris *e* omnibus *e* 6 dicit *e* 9 iuda *a g p f v;* iudas *b e p a Domb.* 12 fuerit *g* futura fuerat *v* 15 mendatio *e* 19 agnoscit *b g p f Domb.;* agnoscet *p;* agnouit *e a;* cognoscet *a v* 20 decimo sept. *v* 21 mediator est *a* 26 predic/ta, a *eras. g* 27 meae] me *e*

gam regna. Et iterum: Horribilis, inquit, Dominus super eos, et exterminabit omnes deos terrae, et adorabit eum uir de loco suo, omnes insulae gentium. Et paulo post: Tunc, inquit, transuertam in populos linguam et progenies eius, ut inuocent omnes nomen Domini et seruiant ei sub iugo uno; a finibus fluminum Aethiopiae adferent hostias mihi. In illo die [non] confunderis ex omnibus adinuentionibus tuis, quas inpie egisti in me; quia tunc auferam abs te prauitates iniuriae tuae; et iam non adicies, ut magnificeris super montem sanctum meum, et subrelinquam in te populum mansuetum et humilem; et uerebuntur a nomine Domini, qui reliqui fuerint Israel. Hae sunt reliquiae, de quibus alibi prophetatur, quod apostolus etiam commemorat: Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, reliquiae saluae fient. Hac quippe in Christum illius gentis reliquiae crediderunt.

CAPUT XXXIIII.

De prophetia Danielis et Hiezechielis, quae in Christum ecclesiamque concordat.

In ipsa porro Babyloniae captiuitate prius prophetauerunt Daniel et Hiezechiel, alii scilicet duo ex prophetis maioribus. Quorum Daniel etiam tempus, quo uenturus fuerat Christus adque passurus, numero definiuit annorum; quod longum est conputando monstrare, et ab aliis factitatum est ante nos. De potestate uero eius et ecclesia sic locutus est: Vide-

1 ib. 2, 11 4 Ib. 3, 9 sqq. 15 Esai. 10, 22 16 Rom. 9, 27 26 Dan. 7, 13 sq.

4 et progen. *a b e p ρ α ʃ Domb.*; et in progen. *g v* 5 omnes inuoc. *v* 6 uno iugo *v* 7 mihi hostias *v* non *om. codd.* confiteris *ρ*[1] 10 audies *e g ρ α* 13 israel *a b e ρ α v*; in israel *g p*; de isr. *ʃ* haec *g* 14 prophetabatur *p* 16 haec *b*[1] *ρ α ʃ* 19 danihelis *g f* 21 babyllonia/, e *eras.*, *g* 22 23 danihel *e g* 22 hiezhechiel *e* 26 et *om. b* ecclesia *a g p ρ α*; ecclesiae *b e ʃ*; gloria *v*

bam, inquit, in uisu noctis, et ecce cum nubibus caeli ut filius hominis ueniens erat, et usque ad uetustum dierum peruenit, et in conspectu eius praelatus est; et ipsi datus est principatus et honor et regnum, et omnes populi, tribus, linguae ipsi seruient. Potestas eius potestas perpetua, quae non transibit, et regnum eius non corrumpetur.

Hiezechiel quoque more prophetico per Dauid Christum significans, quia carnem de Dauid semine adsumsit (propter quam formam serui, qua factus est homo, etiam seruus Dei dicitur idem Dei filius), sic eum prophetando praenuntiat ex persona Dei Patris: Et suscitabo, inquit, super pecora mea pastorem unum qui pascat ea, seruum meum Dauid; et ipse pascet ea et ipse erit his in pastorem. Ego autem Dominus ero eis in Deum, et seruus meus Dauid princeps in medio eorum; ego Dominus locutus sum. Et alio loco: Et rex, inquit, unus erit omnibus imperans; et non erunt ultra duae gentes, nec diuidentur amplius in duo regna; neque polluentur ultra in idolis suis et abominationibus et in cunctis iniquitatibus suis. Et saluos eos faciam de uniuersis sedibus suis, in quibus peccauerunt, et mundabo eos; et erunt mihi populus, et ego ero eis Deus; et seruus meus Dauid rex super eos, et pastor unus erit omnium eorum.

13 Hiezech. 34, 23 sq. 18 ib. 37, 22 sq.

5 linguae *eg Domb.*; et linguae *abpv* 15 pascit *g* his *egp*; eis *v Domb.* 21 in abomin. *ab* abominationibus suis *av* 25 eis *gp*; illis *rell. v Domb.*

CAPUT XXXV.

De trium prophetarum uaticinio, id est Aggaei, Zachariae et Malachiae.

Restant tres minores prophetae, qui prophetauerunt in fine captiuitatis, Aggaeus, Zacharias, Malachias. Quorum Aggaeus Christum et ecclesiam hac apertius breuitate prophetat: Haec dicit Dominus exercituum: Adhuc unum modicum est, et ego commouebo caelum et terram et mare et aridam, et mouebo omnes gentes, et ueniet desideratus cunctis gentibus. Haec prophetia partim conpleta iam cernitur, partim speratur in fine conplenda. Mouit enim caelum angelorum et siderum testimonio, quando incarnatus est Christus; mouit terram ingenti miraculo de ipso uirginis partu; mouit mare et aridam, cum et in insulis et in orbe toto Christus adnuntiatur: ita moueri omnes gentes uidemus ad fidem. Iam uero quod sequitur: Et ueniet desideratus cunctis gentibus, de nouissimo eius exspectatur aduentu. Ut enim esset desideratus exspectantibus, prius oportuit eum dilectum esse credentibus.

Zacharias de Christo et ecclesia: Exulta, inquit, ualde, filia Sion, iubila, filia Hierusalem; ecce rex tuus uenit tibi iustus et saluator; ipse pauper et adscendens super asinum et super pullum filium asinae; et potestas eius a mari usque ad mare et a fluminibus usque ad fines terrae. Hoc quando factum sit, ut Dominus Christus in itinere iumento huius generis uteretur, in euangelio legitur, ubi et haec prophetia commemoratur ex parte, quantum illi loco sufficere uisum est. Alio loco ad ipsum Christum in spiritu prophetiae

6 Agg. 2, 7 sq. 20 Zach. 9, 9 sq. 27 Mt. 21

3 zacchar. *g*, *et sic l.* 5 *20 b g p* 5 et malach. *a* malchias *e* 10 partem *g* 11 iam compl*e*ta *v* conplenda/, m *eras.*, *g* 18 desider. esset *v* 22 uenit *g p*; ueniet *v* tibi *om. p* 23 asinum *mss.*; asinam *v* 25 flumine *e g*

loquens de remissione peccatorum per eius sanguinem: Tu quoque, inquit, in sanguine testamenti tui emisisti uinctos tuos de lacu, in quo non est aqua. Quid per hunc lacum uelit intellegi, possunt diuersa sentiri etiam secundum rectam fidem. Mihi tamen uidetur non eo significari melius, nisi humanae miseriae profunditatem siccam quodam modo et sterilem, ubi non sunt fluenta iustitiae, sed iniquitatis lutum. De hoc quippe etiam in psalmo dicitur: Et eduxit me de lacu miseriae et de luto limi.

Malachias prophetans ecclesiam, quam per Christum cernimus propagatam, Iudaeis apertissime dicit ex persona Dei: Non est mihi uoluntas in uobis, et munus non suscipiam de manu uestra. Ab ortu enim solis usque ad occasum magnum nomen meum in gentibus, et in omni loco sacrificabitur et offeretur nomini meo oblatio munda; quia magnum nomen meum in gentibus, dicit Dominus. Hoc sacrificium per sacerdotium Christi secundum ordinem Melchisedech cum in omni loco a solis ortu usque ad occasum Deo iam uideamus offerri, sacrificium autem Iudaeorum, quibus dictum est: Non est mihi uoluntas in uobis, nec accipiam munus de manibus uestris, cessasse negare non possunt: quid adhuc exspectant alium Christum, cum hoc, quod prophetatum legunt et inpletum uident, inpleri non potuerit nisi per ipsum? Dicit enim paulo post de ipso ex persona Dei: Testamentum meum erat cum eo uitae et pacis, et dedi ei, ut timore timeret me, et a facie nominis mei reuereretur. Lex ueritatis erat in ore ipsius, in pace dirigens ambulauit mecum et multos conuertit ab iniquitate; quoniam labia sacerdotis

1 Zach. 9, 11 9 Ps. 39, 3 12 Mal. 1, 10 sq. 26 ib. 2, 5 sqq.

4 sentire *e* 6 siccam prof. *v* 11 dei suscipiam *g* 14 magnum *b e g p ρ a f*; magnum est *a v* 22 de manibus uestris munus *v* possint *e* 24 potueriṇt *e* adhuc] aliud *p* 26 cum ipso *p* 27 ei *om. e* 28 reueretur *e* 29 ambulabit *e g* conuertet *e p*

custodient scientiam et legem inquirent ex ore eius; quoniam angelus Domini omnipotentis est. Nec mirandum est, quia Domini omnipotentis angelus dictus est Christus Iesus. Sicut enim seruus propter formam serui, in qua uenit ad homines, sic angelus propter euangelium, quod nuntiauit hominibus. Nam si Graeca ista interpretemur, et euangelium bona nuntiatio est et angelus nuntius. De ipso quippe iterum dicit: Ecce mittam angelum meum, et prospiciet uiam ante faciem meam; et subito ueniet in templum suum Dominus, quem uos quaeritis, et angelus testamenti, quem uos uultis. Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens; et quis sustinebit diem introitus eius? aut quis resistet in adspectu eius? Hoc loco et primum et secundum Christi praenuntiauit aduentum; primum scilicet, de quo ait: Et subito ueniet in templum suum, id est in carnem suam, de qua dixit in euangelio: Soluite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud; secundum uero, ubi ait: Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens, et quis sustinebit diem introitus eius? aut quis resistet in adspectu eius? Quod autem dixit: Dominus, quem uos quaeritis, et angelus testamenti, quem uos uultis, significauit utique etiam Iudaeos secundum scripturas, quas legunt, Christum quaerere et uelle. Sed multi eorum, quem quaesierunt et uoluerunt, uenisse non agnouerunt, excaecati in cordibus suis praecedentibus meritis suis. Quod sane hic nominat testamentum, uel supra, ubi ait: Testamentum meum erat cum eo, uel hic, ubi eum dixit

3 ib. 3, 1 sq. 17 Io. 2, 19

2 omnipotentis Dei *v* 3 angelis *g* est dictus *a* 4 formam] personam *p* 5 sic *a b e g p ϱ α*; sic et *v* 6 ista nomina *g*; ista ita *p* interpretaremur *e* 8 mittam *a e g p ϱ α*; mitto *b v* 10 quem .... testamenti *in marg. e* 12 ueniet *e* 16 suum d̄n̄s *e* 18 et in triduū, *in marg.* et triduo, *e* 21 dixit *g p*; dicit *rell. v Domb.*

angelum testamenti, nouum procul dubio testamentum debemus accipere, ubi sempiterna, non uetus, ubi temporalia sunt promissa; quae pro magno habentes plurimi infirmi et Deo uero talium rerum mercede seruientes, quando uident eis inpios abundare, turbantur. Propter quod idem propheta, ut noui testamenti aeternam beatitudinem, quae non dabitur nisi bonis, distingueret a ueteris terrena felicitate, quae plerumque datur et malis: Ingrauastis, inquit, super me uerba uestra, dicit Dominus, et dixistis: In quo detraximus de te? Dixistis: Vanus est omnis, qui seruit Deo, et quid plus, quia custodiuimus obseruationes eius, et quia ambulauimus supplicantes ante faciem Domini omnipotentis? Et nunc nos beatificamus alienos, et reaedificantur omnes, qui faciunt iniqua; et aduersati sunt Deo, et salui facti sunt. Haec oblocuti sunt, qui timebant Dominum, unusquisque ad proximum suum; et animaduertit Dominus et audiuit; et scripsit librum memoriae in conspectu suo eis, qui timent Dominum et reuerentur nomen eius. Isto libro significatum est testamentum nouum. Denique quod sequitur audiamus: Et erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in diem qua ego facio in adquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum seruientem sibi; et conuertimini, et uidebitis inter iustum et iniustum, et inter seruientem Deo et non seruientem. Quoniam ecce dies uenit ardens sicut clibanus et concremabit eos, et erunt omnes alienigenae et

8 Mal. 3, 13 sqq.; 4, 1 sqq.

4 uident eis] uidentes *e* 6 beatitud. aeternam *v* 12 eius *ex* eis *corr. e* 15 et *ante* aduers. *om. g* 20 in isto *g* 22 in diem *b p ϱ α ϝ v*; in die *α e*[2] *g*; inde *e*[1] qua *α e g p α ϝ v*; quam *b ϱ Domb.* 24 eligit *b ϱ*; elegit *α e g p α ϝ* homo eligit *v* conuertimini *b g p*[1]; conuertemini *α e p*[2] *v* 27 uenit dies *e* 28 concremauit *g*; ñ cremabit *e* alienigińae *g*

omnes facientes iniquitatem stipula, et incendet illos dies, qui adueniet, dicit Dominus omnipotens; et non derelinquetur eorum radix neque sarmentum. Et orietur uobis timentibus nomen meum sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius; et exibitis et exultabitis sicut uituli ex uinculis resoluti; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedibus uestris in die, in quo ego facio, dicit Dominus omnipotens. Hic est qui dicitur dies iudicii; de quo suo loco, si Deus uoluerit, loquemur uberius.

CAPUT XXXVI.

De Esdra et libris Macchabaeorum.

Post hos tres prophetas, Aggaeum, Zachariam, Malachiam, per idem tempus liberationis populi ex Babylonica seruitute scripsit etiam Esdras, qui magis rerum gestarum scriptor est habitus quam propheta (sicuti est et liber, qui appellatur Esther, cuius res gesta in laudem Dei non longe ab his temporibus inuenitur); nisi forte Esdras in eo Christum prophetasse intellegendus est, quod inter quosdam iuuenes orta quaestione, quid amplius ualeret in rebus, cum reges unus dixisset, alter uinum, tertius mulieres, quae plerumque regibus imperarent, idem tamen tertius ueritatem super omnia demonstrauit es e uictricem. Consulto autem euangelio Christum esse cognoscimus ueritatem. Ab hoc tempore aput Iudaeos restituto templo non reges, sed principes fuerunt usque ad Aristobolum quorum subputatio temporum non in

20 3 Esdr. 3, 4 sqq.

5 pinnis *e*[1] *g*[2] *Domb.*; pennis *a b e*[2] *g*[1] *p v* exhibitis *a*; exilibitis *e* 6 exult.] letabitis *a* sicuti *p* reuoluti *g* 7 erit *e* 8 in die quo facio *a* iniquo *e* 12 ezdra *g f* 13 zacchar *g* 14 babylonica *a b e g p f v*; babylonia *α*; babyloniae *ρ Domb.* 15 18 ezdras *b g ρ*; hezras *e* 17 hester *e g p* 19 quo *g* iuuenes quosdam *v* 24 esse cogn. *e g p*; cogn. esse *v Domb.* 26 aristobolum *mss.*; Aristobulum *v* subpotatio *g*

scripturis sanctis, quae appellantur canonicae, sed in aliis inuenitur, in quibus sunt et Macchabaeorum libri, quos non Iudaei, sed ecclesia pro canonicis habet propter quorundam martyrum passiones uehementes adque mirabiles, qui, antequam Christus uenisset in carne, usque ad mortem pro Dei lege certarunt et mala grauissima adque horribilia pertulerunt.

CAPUT XXXVII.

Quod prophetica auctoritas omni origine gentilis philosophiae inueniatur antiquior.

Tempore igitur prophetarum nostrorum, quorum iam scripta ad notitiam fere omnium gentium peruenerunt, et multo magis post eos fuerunt philosophi gentium, qui hoc etiam nomine uocarentur, quod coepit a Samio Pythagora, qui eo tempore, quo Iudaeorum est soluta captiuitas, coepit excellere adque cognosci. Multo magis ergo ceteri philosophi post prophetas reperiuntur fuisse. Nam ipse Socrates Atheniensis, magister omnium, qui tunc maxime claruerunt, tenens in ea parte, quae moralis uel actiua dicitur, principatum, post Esdram in chronicis inuenitur. Non multo post etiam Plato natus est, qui longe ceteros Socratis discipulos anteiret. Quibus si addamus etiam superiores, qui nondum philosophi uocabantur, septem scilicet sapientes ac deinde physicos, qui Thaleti successerunt in perscrutanda natura rerum studium eius imitati, Anaximandrum scilicet et Anaximenem et Anaxagoram aliosque nonnullos, antequam Pythagoras philosophum primus profiteretur: nec illi prophetas nostros uniuersos temporis antiquitate praecedunt, quando quidem Thales, post quem ceteri fuerunt, regnante Romulo eminuisse fertur, quando de fontibus Israel

1 canon. appell. *v* 5 carne *a* e^2 *g p* *Domb.*; carnem *b* e^1 *v* 6 certauerunt *v* 14 aſamo phytag. *g* 16 ergo magis *v* 19 mor/alis, t *eras.*, *e* 23 ac] an *g* taleti *g* 24 praescrut. *e* 26 se philos. *p* ^se^ primus, se *m. 2*, *e*

in eis litteris, quae toto orbe manarent, prophetiae flumen erupit. Soli igitur illi theologi poetae, Orpheus, Linus, Musaeus et si quis alius aput Graecos fuit, his prophetis Hebraeis, quorum scripta in auctoritate habemus, annis reperiuntur priores. Sed nec ipsi uerum theologum nostrum Moysen, qui unum uerum Deum ueraciter praedicauit, cuius nunc scripta in auctoritatis canone prima sunt, tempore praeuenerunt; ac per hoc, quantum ad Graecos adtinet, in qua lingua litterae huius saeculi maxime ferbuerunt, nihil habent unde sapientiam suam iactent, quo religione nostra, ubi uera sapientia est, si non superior, saltem uideatur antiquior. Verum, quod fatendum est, non quidem in Graecia, sed in barbaris gentibus, sicut in Aegypto, iam fuerat ante Moysen nonnulla doctrina, quae illorum sapientia diceretur; alioquin non scriptum esset in libris sanctis, Moysen eruditum fuisse omni sapientia Aegyptiorum, tunc utique, quando ibi natus et a filia Pharaonis adoptatus adque nutritus etiam liberaliter educatus est. Sed nec sapientia Aegyptiorum sapientiam prophetarum nostrorum tempore antecedere potuit, quando quidem et Abraham propheta fuit. Quid autem sapientiae potuit esse in Aegypto, antequam eis Isis, quam mortuam tamquam magnam deam colendam putarunt, litteras traderet? Isis porro Inachi filia fuisse proditur, qui primus regnare coepit Argiuis, quando Abrahae iam nepotes reperiuntur exorti.

15 Act. 7, 22   19 Gen. 20, 7

1 prophetia et (*fortasse* ut) *g*   9 fer/uerunt, b *eraso*, *g*   16 natus et *b e* $g^2 p^2$ *p α Domb.*; natus est *a* $g^1 p^1$ *f*; natus est et *v*   17 edocatus *g*   20 esse potuit *v*   21 deam magnam *v*   22 putarunt *g p*; putauerunt *rell.* *v*   23 prius *e*

[redacted]

CAPUT XXXVIII.

Quod quaedam sanctorum scripta ecclesiasticus canon propter nimiam non receperit uetustatem, ne per occasionem eorum falsa ueris insererentur.

Iam uero si longe antiquiora repetam, et ante illud grande diluuium noster erat utique Noe patriarcha, quem prophetam quoque non inmerito dixerim; si quidem ipsa arca, quam fecit et in qua cum suis euasit, prophetia nostrorum temporum fuit. Quid Enoch septimus ab Adam, nonne etiam in canonica epistula apostoli Iudae prophetasse praedicatur? Quorum scripta ut aput Iudaeos et aput nos in auctoritate non essent, nimia fecit antiquitas, propter quam uidebantur habenda esse suspecta, ne proferrentur falsa pro ueris. Nam et proferuntur quaedam quae ipsorum esse dicantur ab eis, qui pro suo sensu passim quod uolunt credunt. Sed ea castitas canonis non recepit, non quod eorum hominum, qui Deo placuerunt, reprobetur auctoritas, sed quod ista esse non credantur ipsorum. Nec mirum debet uideri, quod suspecta habentur, quae sub tantae antiquitatis nomine proferuntur; quando quidem in ipsa historia regum Iuda et regum Israel, quae res gestas continet, de quibus eidem scripturae canonicae credimus, commemorantur plurima, quae ibi non explicantur et in libris dicuntur aliis inueniri, quos prophetae scripserunt, et alicubi eorum quoque prophetarum nomina non tacentur; nec tamen inueniuntur in canone, quem recepit populus Dei. Cuius rei, fateor, causa me latet, nisi quod existimo etiam ipsos, quibus ea, quae in auctoritate religionis esse deberent, sanctus utique Spiritus reuelabat, alia sicut homines historica diligentia, alia sicut prophetas inspiratione

24 1. Chron. 29, 29; 2. Chron. 9, 29

3 recipit *p* 4 hoccas. *g f* miscerentur, *in marg.* ł insererentur, *p* 6 noe utique *e* 8 et in qua *a b e g p f v*; et *om.* p^1 α *Domb.* 9 enoc *g* 19 sub tantae] substantie *g* 23 aliis inueniri dicuntur *v* 24 scrips.] dixerunt *e* 28 itaque, *in marg.* utique, *e*

diuina scribere potuisse, adque haec ita fuisse distincta, ut illa tamquam ipsis, ista uero tamquam Deo per ipsos loquenti iudicarentur esse tribuenda, ac sic illa pertinerent ad ubertatem cognitionis, haec ad religionis auctoritatem, in qua auctoritate custoditur canon, praeter quem iam si qua etiam sub nomine uerorum prophetarum scripta proferuntur, nec ad ipsam copiam scientiae ualent, quoniam utrum eorum sint, quorum esse dicuntur, incertum est; et ob hoc eis non habetur fides, maxime his, in quibus etiam contra fidem librorum canonicorum quaedam leguntur, propter quod ea prorsus non esse apparet illorum.

CAPUT XXXVIIII.

De Hebraicis litteris, quae numquam in suae linguae proprietate non fuerint.

Non itaque credendum est, quod nonnulli arbitrantur, Hebraeam tantum linguam per illum, qui uocabatur Heber, unde Hebraeorum uocabulum est, fuisse seruatam, adque inde peruenisse ad Abraham, Hebraeas autem litteras a lege coepisse, quae data est per Moysen, sed potius per illam successionem patrum memoratam linguam cum suis litteris custoditam. Denique Moyses in populo constituit qui docendis litteris praeessent, priusquam diuinae legis ullas litteras nossent. Hos appellat scriptura γραμματοεισαγωγούς, qui Latine dici possunt litterarum inductores uel introductores, eo quod eas inducant, id est introducant, quodam modo in corda discentium uel in eas potius ipsos quos docent. Nulla igitur gens de antiquitate suae sapientiae super patriarchas et prophetas nostros, quibus diuina inerat sapientia, ulla se uanitate

5 quem] quae *e* si qua iam *v* 6 uerorum (uerborum *p*) *mss.*; ueterum *v* 9 etiam *om.* *p* 13 aebreicis *g f* 18 non a lege *g* 21 in *om.* *p*[1] pop. Dei *v* 23 ΓΡΑΜΜΑΤΟΙCΑΓΟΓΟΥC *p*; grammatoisagogus *g p*, *in marg* *b*; grammatogisagogos (-gos *ex* -gas *corr.*) *e*; -gas *a*; -gos *f*; ΓΡΑΜΜΑΤΟΫ//· CΑΓΟΓΟC *a*; γραμματοεισαγωγεῖς *v* 27 sapient. suae *v* 28 inerat diuina *v* uanitate *om.* *e*

[redacted]

iactauerit, quando nec Aegyptus inuenitur, quae solet falso et inaniter de suarum doctrinarum antiquitate gloriari, qualicumque sapientia sua patriarcharum nostrorum tempore praeuenisse sapientiam. Neque enim quisquam dicere audebit mirabilium disciplinarum eos peritissimos fuisse, antequam litteras nossent, id est, antequam Isis eo uenisset easque ibi docuisset. Ipsa porro eorum memorabilis doctrina, quae appellata est sapientia, quid erat nisi maxime astronomia et si quid aliud talium disciplinarum magis ad exercenda ingenia quam ad inluminandas uera sapientia mentes solet ualere? Nam quod adtinet ad philosophiam, quae se docere profitetur aliquid, unde fiant homines beati, circa tempora Mercurii, quem Trismegistum uocauerunt, in illis terris eius modi studia claruerunt, longe quidem ante sapientes uel philosophos Graeciae, sed tamen post Abraham et Isaac et Iacob et Ioseph, nimirum etiam post ipsum Moysen. Eo quippe tempore, quo Moyses natus est, fuisse reperitur Atlans ille magnus astrologus, Promethei frater, maternus auus Mercurii maioris, cuius nepos fuit Trismegistus iste Mercurius.

CAPUT XXXX.

De Aegyptiorum mendacissima uanitate, quae antiquitati scientiae suae centum milia adscribit annorum.

Frustra itaque uanissima praesumtione garriunt quidam dicentes, ex quo Aegyptus rationem siderum conprehendit, amplius quam centum annorum milia numerari. In quibus enim libris istum numerum collegerunt, qui non multum ante annorum duo milia litteras magistra Iside didicerunt? Non enim paruus auctor est in historia Varro, qui hoc prodidit,

7 porro appellata est eorum *g* 8 quae quid *g* si] his *p* 9 disciplinarum doctrina *p* 10 ualere solet *v* 17 Atlas *v* 22 adscribit *g f* 24 grauissima, *in marg.* uanissima, *e* 25 conprehendit Aegyptus *v* conprehendat *e*[1] 28 iside/, m *eras.*, *g*

quod a litterarum etiam diuinarum ueritate non dissonat. Cum enim ab ipso primo homine, qui est appellatus Adam, nondum sex annorum milia conpleantur, quo modo non isti ridendi potius quam refellendi sunt, qui de spatio temporum tam diuersa et huic exploratae ueritati tam contraria persuadere conantur? Cui enim melius narranti praeterita credimus, quam qui etiam futura praedixit, quae praesentia iam uidemus? Nam et ipsa historicorum inter se dissonantia copiam nobis praebet, ut ei potius credere debeamus, qui diuinae, quam tenemus, non repugnat historiae. Porro autem ciues inpiae ciuitatis diffusi usquequaque per terras cum legunt doctissimos homines, quorum nullius contemnenda uideatur auctoritas, inter se de rebus gestis ab aetatis nostrae memoria remotissimis discrepantes, cui potius credere debeant, non inueniunt. Nos uero in nostrae religionis historia fulti auctoritate diuina, quidquid ei resistit, non dubitamus esse falsissimum, quomodolibet sese habeant cetera in saecularibus litteris, quae seu uera seu falsa sint, nihil momenti adferunt, quo recte beateque uiuamus.

CAPUT XXXXI.

De philosophicarum opinionum dissensionibus et canonicarum aput ecclesiam concordia scripturarum.

Ut autem iam cognitionem omittamus historiae, ipsi philosophi, a quibus ad ista progressi sumus, qui non uidentur laborasse in studiis suis, nisi ut inuenirent quo modo uiuendum esset adcommodate ad beatitudinem capessendam, quur dissenserunt et a magistris discipuli, et inter se condiscipuli, nisi quia ut homines humanis sensibus et humanis ratiocinationibus ista quaesierunt? Ubi quamuis esse potuerit et studium gloriandi, quo quisque alio sapientior et acutior

2 ab illo *b* 3 milia annorum *v* isti *om. p* 15 Hos *e* 18 monenti *e* 21 et *om. f* 27 capissendam *g*; capescend. *ep* 31 aliof ſap. et auctior *e*

uideri cupit nec sententiae quodam modo addictus alienae, sed sui dogmatis et opinionis inuentor, tamen ut nonnullos uel etiam plurimos eorum fuisse concedam, quos a suis doctoribus uel discendi sociis amor ueritatis abruperit, ut pro ea certarent, quam ueritatem putarent, siue illa esset, siue non esset: quid agit aut quo uel qua, ut ad beatitudinem perueniatur, humana se porrigit infelicitas, si diuina non ducit auctoritas? Denique auctores nostri, in quibus non frustra sacrarum litterarum figitur et terminatur canon, absit ut inter se aliqua ratione dissentiant. Unde non inmerito, cum illa scriberent, eis Deum uel per eos locutum, non pauci in scholis adque gymnasiis litigiosis disputationibus garruli, sed in agris adque urbibus cum doctis adque indoctis tot tantique populi crediderunt. Ipsi sane pauci esse debuerunt, ne multitudine uilesceret, quod religione carum esse oporteret; nec tamen ita pauci, ut eorum non sit miranda consensio. Neque enim in multitudine philosophorum, qui labore etiam litterario monumenta suorum dogmatum reliquerunt, facile quis inuenerit, inter quos cuncta quae sensere conueniant; quod ostendere hoc opere longum est.

Quis autem sectae cuiuslibet auctor sic est in hac daemonicola ciuitate adprobatus, ut ceteri inprobarentur, qui diuersa et aduersa senserunt? Nonne aput Athenas et Epicurei clarebant, adserentes res humanas ad deorum curam non pertinere, et Stoici, qui contraria sentientes eas regi adque muniri dis adiutoribus et tutoribus disputabant? Unde miror quur Anaxagoras reus factus sit, quia solem dixit esse lapidem ardentem, negans utique deum, cum in eadem ciui-

5 siue non esset *om*. *e* 9 terminator *e*[1] 11 locuti[um] credimus cum eis non pauci *p* 12 scolis *ep* 13 in agris adque urbibus (*cf. l. 12* in scholis adque gymnasiis) *gp*; in agris atque in urbibus *rell*. *v* *Domb*. 14 crediderint *p* Ipsi . . . debuerunt *om*. *e* 16 ita esse pauci *p* earum *e* 19 quae inter cuncta *p* 21 demonicula *e*; dimimicula, *in marg. m. rec.* demonicula, *p* 23 *prius* et *om*. *p* 24 ad eorum *e* 26 atque tutor. *v* 27 esse dix. *v*

tate gloria floruerit Epicurus uixeritque securus, non solum solem uel ullum siderum deum esse non credens, sed nec Iouem nec ullum deorum omnino in mundo habitare contendens, ad quem preces hominum supplicationesque perueniant. Nonne ibi Aristippus in uoluptate corporis summum bonum ponens, ibi Antisthenes uirtute animi potius hominem fieri beatum adseuerans, duo philosophi nobiles et ambo Socratici, in tam diuersis adque inter se contrariis finibus uitae summam locantes, quorum etiam ille fugiendam, iste administrandam sapienti dicebat esse rem publicam, ad suam quisque sectam sectandam discipulos congregabat? Nempe palam in conspicua et notissima porticu, in gymnasiis, in hortulis, in locis publicis ac priuatis cateruatim pro sua quisque opinione certabant, alii adserentes unum, alii innumerabiles mundos; ipsum autem unum alii ortum esse, alii uero initium non habere; alii interiturum, alii semper futurum; alii mente diuina, alii fortuito et casibus agi; alii inmortales esse animas, alii mortales; et qui inmortales, alii reuolui in bestias, alii nequaquam; qui uero mortales, alii mox interire post corpus, alii uiuere etiam postea uel paululum uel diutius, non tamen semper; alii in corpore constituentes finem boni, alii in animo, alii in utroque, alii extrinsecus posita etiam bona ad animum et corpus addentes; alii sensibus corporis semper, alii non semper, alii numquam putantes esse credendum. Has et alias paene innumerabiles dissensiones philosophorum quis umquam populus, quis senatus, quae potestas uel dignitas publica inpiae ciuitatis diiudicandas et alias probandas ac recipiendas, alias inprobandas repudiandasque curauit, ac non passim sine ullo iudicio confuseque habuit in gremio suo tot controuersias hominum dissidentium, non de agris et domibus uel quacumque pecuniaria ratione, sed

2 desiderū e^1, de sideribus e^2 17 fortuito $e^2 g p \varrho$; fortuitu $a b e^1 \alpha f v$ 17 18 alii mortales—alii inmortales *e p* 18 reuoluti *g*; resolui *p* 24 putant *e p* 26 qui senat. *e* 28 ac . . inprobandas *om. p* repudiend. *e*

de his rebus, quibus aut misere uiuitur aut beate? Ubi etsi aliqua uera dicebantur, eadem licentia dicebantur et falsa, prorsus ut non frustra talis ciuitas mysticum uocabulum Babylonis acceperit. Babylon interpretatur quippe confusio, quod nos iam dixisse meminimus. Nec interest diaboli regis eius, quam contrariis inter se rixentur erroribus, quos merito multae uariaeque inpietatis pariter possidet.

At uero gens illa, ille populus, illa ciuitas, illa res publica, illi Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei, nullo modo pseudoprophetas cum ueris prophetis parilitate licentiae confuderunt, sed concordes inter se adque in nullo dissentientes sacrarum litterarum ueraces ab eis agnoscebantur et tenebantur auctores. Ipsi eis erant philosophi, hoc est amatores sapientiae, ipsi sapientes, ipsi theologi, ipsi prophetae, ipsi doctores probitatis adque pietatis. Quicumque secundum illos sapuit et uixit, non secundum homines, sed secundum Deum, qui per eos locutus est, sapuit et uixit. Ibi si prohibitum est sacrilegium, Deus prohibuit. Si dictum est: Honora patrem [tuum] et matrem tuam, Deus iussit. Si dictum est: Non moechaberis, non homicidium facies, non furaberis, et cetera huius modi, non haec ora humana, sed oracula diuina fuderunt. Quidquid philosophi quidam inter falsa, quae opinati sunt, uerum uidere potuerunt et laboriosis disputationibus persuadere moliti sunt, quod mundum istum Deus fecerit eumque ipse prouidentissimus administret, de honestate uirtutum, de amore patriae, de fide amicitiae, de bonis operibus adque omnibus ad mores probos pertinentibus rebus, quamuis nescientes ad quem finem et quonam modo essent ista omnia referenda, propheticis, hoc est diuinis, uocibus, quamuis per homines, in illa ciuitate populo commendata

5 L. XVI c. 4 p. 133, 12 sqq. 18 Exod. 20, 12 sqq.

1 quibus *om. e* 4 acciperit *e g* quippe interpr. *v* 7 possident *g* 8 giens *e* 10 parilitate licentiae *codd.;* pari licentia *v* 12 cognosc. *p* et teneb. *om. e* 19 tuum *om. b e p p* 24 dispot. *g* 25 fecerit Deus *v* 28 quodam *g*

sunt, non argumentationum concertationibus inculcata, ut non hominis ingenium, sed Dei eloquium contemnere formidaret, qui illa cognosceret.

CAPUT XXXXII.

Qua dispensatione prouidentiae Dei scripturae sacrae ueteris testamenti ex Hebraeo in Graecum eloquium translatae sint, ut gentibus innotescerent.

Has sacras litteras etiam unus Ptolomaeorum regum Aegypti nosse studuit et habere. Nam post Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diuturnam potentiam, qua uniuersam Asiam, immo paene totum orbem, partim ui et armis, partim terrore subegerat, quando inter cetera Orientis etiam Iudaeam ingressus obtinuit; eo mortuo comites eius cum regnum illud amplissimum non pacifice inter se possessuri diuisissent, sed potius dissipassent bellis omnia uastaturi, Ptolomaeos reges habere coepit Aegyptus; quorum primus, Lagi filius, multos ex Iudaea captiuos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolomaeus, qui est appellatus Philadelphus, omnes, quos ille adduxerat subiugatos, liberos redire permisit; insuper et dona regia in templum Dei misit petiuitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante diuinas, et ideo concupiuerat habere in bibliotheca, quam nobilissimam fecerat. Has ei cum idem pontifex misisset Hebraeas, post ille etiam interpretes postulauit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duodecim tribubus seni homines, linguae utriusque doctissimi, Hebraeae scilicet adque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta uocetur, iam obtinuit consuetudo. Traditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque diuinum in eorum uerbis fuisse consensum, ut,

7 aeloquium *gf* gentibus *gf;* uniuersis gentibus *pq* 17 19 ptholomeos *g* 24 concupierat *g* bybliothica *g* 26 etiam ille *v* 30 mirabile *eg*

cum ad hoc opus separatim singuli sederint (ita enim eorum fidem Ptolomaeo placuit explorare), in nullo uerbo, quod idem significaret et tantundem ualeret, uel in uerborum ordine alter ab altero discreparet; sed tamquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt unum erat; quoniam re uera spiritus erat unus in omnibus. Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illarum scripturarum non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam diuinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque gentibus profutura, quod iam uidemus effectum.

CAPUT XXXXIII.

De auctoritate septuaginta interpretum, quae, saluo honore Hebraei stili, omnibus sit interpretibus praeferenda.

Nam cum fuerint et alii interpretes, qui ex Hebraea lingua in Graecam sacra illa eloquia transtulerunt, sicut Aquila, Symmachus, Theodotion; sicut etiam illa est interpretatio, cuius auctor non apparet et ob hoc sine nomine interpretis quinta editio nuncupatur: hanc tamen, quae Septuaginta est, tamquam sola esset, sic recepit ecclesia, eaque utuntur Graeci populi Christiani, quorum plerique utrum alia sit aliqua ignorant. Ex hac Septuaginta interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod ecclesiae Latinae tenent; quamuis non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus et omnium trium linguarum peritus, qui non ex Graeco, sed ex Hebraeo in Latinum eloquium easdem scripturas conuerterit. Sed eius tam litteratum laborem quamuis Iudaei fateantur esse ueracem, septuaginta uero interpretes in multis errasse contendant: tamen ecclesiae Christi tot hominum auctoritati ab Eleazaro tunc pontifice ad hoc

1 sederent *p* 6 unus erat spir., *e* 7 acceperunt *p* 13 stili hebrei *p* 17 est *om. p* 20 recipit *p* eaque] atque *e* 22 etiam *om. p* 23 tenent latinae *e* 27 tam *om. p*

tantum opus electorum neminem iudicant praeferendum; quia, etsi non in eis unus apparuisset spiritus sine dubitatione diuinus, sed inter se uerba interpretationis suae septuaginta docti more hominum contulissent, ut, quod placuisset omnibus, hoc maneret, nullus eis unus interpres debuit anteponi; cum uero tantum in eis signum diuinitatis apparuerit, profecto quisquis alius illarum scripturarum ex Hebraea in quamlibet aliam linguam interpres est uerax, aut congruit illis septuaginta interpretibus, aut si non congruere uidetur, altitudo ibi prophetica esse credenda est. Spiritus enim, qui in prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in septuaginta uiris, quando illa interpretati sunt; qui profecto auctoritate diuina et aliud dicere potuit, tamquam propheta ille utrumque dixisset, quia utrumque idem Spiritus diceret, et hoc ipsum aliter, ut, si non eadem uerba, idem tamen sensus bene intellegentibus dilucesceret, et aliquid praetermittere et aliquid addere, ut etiam hinc ostenderetur non humanam fuisse in illo opere seruitutem, quam uerbis debebat interpres, sed diuinam potius potestatem, quae mentem replebat et regebat interpretis. Nonnulli autem codices Graecos interpretationis Septuaginta ex Hebraeis codicibus emendandos putarunt; nec tamen ausi sunt detrahere, quod Hebraei non habebant et Septuaginta posuerunt; sed tantum modo addiderunt, quae in Hebraeis inuenta aput Septuaginta non erant, eaque signis quibusdam in stellarum modum factis ad capita eorundem uersuum notauerunt, quae signa asteriscos uocant. Illa uero, quae non habent Hebraei, habent autem Septuaginta, similiter ad capita uersuum iacentibus uirgulis, sicut scribuntur unciae, signauerunt. Et multi codices has notas habentes usquequaque diffusi sunt et Latini. Quae autem non praetermissa uel addita, sed aliter dicta sunt, siue alium sensum faciant etiam ipsum

3 se *om. e* 4 placuissent *e* 6 apparuerit *p;* apparuit *rell. v Domb.* 9 congruere non *v* 13 et *om. p* 15 et si, *in marg.* ut si, *e* si *om. p* 19 potest.] uoluntatem *p* 20 interpretatione *e* 26 astericos *e*

non abhorrentem, siue alio modo eundem sensum explicare monstreutur, nisi utrisque codicibus inspectis nequeunt reperiri. Si ergo, ut oportet, nihil aliud intueamur in scripturis illis, nisi quid per homines dixerit Dei Spiritus, quidquid est in Hebraeis codicibus et non est aput interpretes septuaginta, noluit ea per istos, sed per illos prophetas Dei Spiritus dicere. Quidquid uero est aput Septuaginta, in Hebraeis autem codicibus non est, per istos ea maluit quam per illos idem Spiritus dicere, sic ostendens utrosque fuisse prophetas. Isto enim modo alia per Esaiam, alia per Hieremiam, alia per alium aliumque prophetam uel aliter eadem per hunc ac per illum dixit, ut uoluit. Quidquid porro aput utrosque inuenitur, per utrosque dicere uoluit unus adque idem Spiritus; sed ita ut illi praecederent prophetando, isti sequerentur prophetice illos interpretando; quia sicut in illis uera et concordantia dicentibus unus pacis Spiritus fuit, sic et in istis non secum conferentibus et tamen tamquam ore uno cuncta interpretantibus idem Spiritus unus apparuit.

CAPUT XXXXIIII.

Quid intellegendum sit de Nineuitarum excidio, cuius denuntiatio in Hebraeo quadraginta dierum spatio tenditur, in Septuaginta autem tridui breuitate concluditur.

Sed ait aliquis: 'Quo modo sciam quid Ionas propheta dixerit Nineuitis, utrum: Triduum, et Nineue euertetur,

25 Ion. 3, 4

1 aborcentē *e*[1] 2 utriusque *p*[1] ρ *α* 3 igitur *v* 6 ea *om.* *e* illos proph. *om.* *p* 8 ea *m. 2 in rasura uocis* etiam, *g* mallnit *g* 10 alium aliumque proph. uel aliter eadem per *m. 1 in infer. marg.* *g* aliumque] atque alium *v* 12 autem, *in marg.* por (*sic*) *e* apud utros *p* per utros (q:) *p* 16 non *om.* *c* 17 tamen *om.* *p* more *p* uno ore *v* 22 tendit.] traditur *p* autem *om.* *p* 25 nineuitis *p;* niniuetis *a;* neniuitis *g;* niniuitis *b e v* nineue *p;* neniue *g;* niniuen *e;* ninine *a b v*

an: Quadraginta dies? Quis enim non uideat non potuisse utrumque tunc dici a propheta, qui missus fuerat terrere comminatione inminentis exitii ciuitatem? Cui si tertio die fuerat futurus interitus, non utique quadragensimo die; si autem quadragensimo, non utique tertio. Si ergo a me quaeritur, quid horum Ionas dixerit, hoc puto potius quod legitur in Hebraeo: Quadraginta dies, et Nineue euertetur. Septuaginta quinque longe posterius interpretati aliud dicere potuerunt, quod tamen ad rem pertineret et in unum eundemque sensum, quamuis sub altera significatione, concurreret, admoneretque lectorem utraque auctoritate non spreta ab historia sese adtollere ad ea requirenda, propter quae significanda historia ipsa conscripta est. Gesta sunt quippe illa in Nineue ciuitate, sed aliquid etiam significauerunt, quod modum illius ciuitatis excedat; sicut gestum est, quod ipse propheta in uentre ceti triduo fuit, et tamen alium significauit in profundo inferni triduo futurum, qui dominus est omnium prophetarum. Quapropter si per illam ciuitatem recte accipitur ecclesia gentium prophetice figurata, euersa scilicet per paenitentiam, ut qualis fuerat iam non esset, hoc quoniam per Christum factum est in ecclesia gentium, cuius illa Nineue figuram gerebat, siue per quadraginta dies siue per triduum idem ipse significatus est Christus; per quadraginta scilicet, quia tot dies peregit cum discipulis suis post resurrectionem et adscendit in caelum; per triduum uero, quia die tertio resurrexit; tamquam lectorem nihil aliud quam historiae rerum gestarum inhaerere cupientem de somno excitauerint septuaginta interpretes idemque prophetae ad perscrutandam altitudinem prophetiae et quodam modo dixerint: 'In quadraginta diebus ipsum quaere, in quo et triduum potueris inuenire;

3 exitii, *in marg.* exdii (*sic pro* excidii) *e* 7 neniue *et sic semper g;* ninive *rell. v* euertetur *a b g p;* uertetur *ρ;* subuertetur *e α ƒ* 8 longe *om. ρ, uncis inclusit Domb.* 12 sese *usque ad* historia *m. 1 in marg. g* 13 quippé sunt *p* 16 aliud *p* profundum *p* 25 resurrexerit *e* 27 septuaginta *usque ad* dixerint *l. 29 om. e* 30 et *om. e* poteris *p*

illud in adscensione, hoc in eius resurrectione reperies.' Propter quod utroque numero significari conuenientissime potuit, quorum unum per Ionam prophetam, alterum per septuaginta interpretum prophetiam, tamen unus adque idem Spiritus dixit. Longitudinem fugio, ut non haec per multa demonstrem, in quibus ab Hebraica ueritate putantur septuaginta interpretes discrepare et bene intellecti inueniuntur esse concordes. Unde etiam ego pro meo modulo uestigia sequens apostolorum, quia et ipsi ex utriusque, id est ex Hebraeis et ex Septuaginta, testimonia prophetica posuerunt, utraque auctoritate utendum putaui, quoniam utraque una adque diuina est. Sed iam quae restant, ut possumus, exsequamur.

CAPUT XXXXV.

Quod post instaurationem templi Iudaei prophetas habere destiterint et exinde usque ad natiuitatem Christi continuis aduersitatibus sint adflicti, ut probaretur alterius templi aedificationem propheticis uocibus fuisse promissam.

Postea quam gens Iudaea coepit non habere prophetas, procul dubio deterior facta est, eo scilicet tempore, quo se sperabat, instaurato templo post captiuitatem, quae fuit in Babylonia, futuram esse meliorem. Sic quippe intellegebat populus ille carnalis, quod praenuntiatum est per Aggaeum prophetam dicentem: *Magna erit gloria domus istius nouissimae, plus quam primae*; quod de nouo testamento dictum esse paulo superius demonstrauit, ubi ait aperte Christum promittens: *Et mouebo omnes gentes, et ueniet desideratus cunctis gentibus*. Quo loco septua-

24 Agg. 2, 10 27 ib. 2, 8

2 potuit ..... alterum *om. e* 8 ego etiam *e* modolo g^1 11 quae iam *e* 12 possumus *egp*; possimus *v Domb.* 14 iud. prophet. *gf*; proph. iud. *pqv* 15 exindeus, *omisso* que, *gf* 16 sunt *p* 19 coep. iud. *e*

ginta interpretes alium sensum magis corpori quam capiti, hoc est magis ecclesiae quam Christo, conuenientem prophetica auctoritate dixerunt: Venient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus, id est homines, de quibus ipse Iesus in euangelio: Multi, inquit, uocati, pauci uero electi. Talibus enim electis gentium domus aedificatur Dei per testamentum nouum lapidibus uiuis, longe gloriosior, quam templum illud fuit, quod a rege Salomone constructum est et post captiuitatem instauratum. Propter hoc ergo nec prophetas ex illo tempore habuit illa gens et multis cladibus adflicta est ab alienigenis regibus ipsisque Romanis, ne hanc Aggaei prophetiam in illa instauratione templi opinaretur inpletam.

Non multo post enim adueniente Alexandro subiugata est, quando etsi nulla est facta uastatio, quoniam non sunt ei ausi resistere et ideo placatum facillime subditi receperunt, non erat tamen gloria tanta domus illius, quanta fuit in suorum regum libera potestate. Hostias sane Alexander immolauit in Dei templo, non ad eius cultum uera pietate conuersus, sed inpia uanitate cum dis eum falsis colendum putans. Deinde Ptolomaeus, Lagi filius, quod supra memoraui, post Alexandri mortem captiuos inde in Aegyptum transtulit, quos eius successor Ptolomaeus Philadelphus beneuolentissime inde dimisit; per quem factum est, quod paulo ante narraui, ut septuaginta interpretum scripturas haberemus. Deinde contriti sunt bellis, quae in Macchabaeorum libris explicantur. Post haec capti a rege Alexandriae Ptolomaeo, qui est appellatus Epiphanes; inde ab Antiocho rege Syriae multis et grauissimis malis ad idola colenda conpulsi, templumque ipsum repletum sacrilegis superstitionibus gentium, quod tamen dux

5 Mt. 22, 14

5 iohannes, *in marg.* ⁒ ihſ, *p* 6 Dei aedific. *v* 9 nec] quod *p* 10 non habuit *p* et *om. p* 14 enim post *v* 15 facta est *v* 16 ausi ei *v* 23 philadelfus beneuol. . . per *m. 1 i* *arg. g* beniuol. *q b e p p a* 28 anthioço *g, et sic p. 342, 2*

eorum strenuissimus Iudas, qui etiam Macchabaeus dictus est, Antiochi ducibus pulsis ab omni illa idolatriae contaminatione mundauit.

Non autem multo post Alcimus quidam per ambitionem, cum a genere sacerdotali esset alienus, quod nefas erat, pontifex factus est. Hinc iam post annos ferme quinquaginta, in quibus eis tamen pax non fuit, quamuis aliqua et prospere gesserint, primus aput eos Aristobolus adsumto diademate et rex et pontifex factus est. Antea quippe, ex quo de Babyloniae captiuitate reuersi sunt templumque instauratum est, non reges, sed duces uel principes habuerunt; quamuis et qui rex est possit dici princeps a principatu imperandi et dux eo, quod sit ductor exercitus; sed non continuo, quicumque principes uel duces sunt, etiam reges dici possunt, quod iste Aristobolus fuit. Cui successit Alexander, etiam ipse rex et pontifex, qui crudeliter in suos regnasse traditur. Post hunc uxor eius Alexandra regina Iudaeorum fuit, ex cuius tempore deinceps mala sunt eos secuta grauiora. Filii quippe huius Alexandrae Aristobolus et Hyrcanus inter se de imperio dimicantes uires aduersus Israeliticam gentem prouocauere Romanas. Hyrcanus namque ab eis contra fratrem poposcit auxilium. Tunc iam Roma subiugauerat Africam, subiugauerat Graeciam lateque etiam aliis orbis partibus imperans, tamquam se ipsam non ualens ferre, sua se quodam modo magnitudine fregerat. Peruenerat quippe ad seditiones domesticas graues adque inde ad bella socialia moxque ciuilia, tantumque se comminuerat et adtriuerat, ut ei mutandus rei publicae status, quo regeretur regibus, inmineret. Pompeius ergo, populi Romani praeclarissimus princeps, Iudaeam cum exercitu ingressus ciuitatem capit, templum reserat, non deuotione sup-

4 post multum *ap* alcimus *g;* alchimus *a b e p ρ α* 5 esset, *m. 2 superscripto* non, *e* alienus *om. e* 6 etiam *e* 11 uel] et, *in marg.* uel, *p* quamuis enim *e* 18 deinceps *a b e p ρ f*; et deinceps *g a v* 20 aduersum *e* 24 ipsam *a b e g p f v;* ipsa *ρ α Domb.* ferre non ualens *v* 27 et] atque *v*

plicis, sed iure uictoris, et ad sancta sanctorum, quo nisi summum sacerdotem non licebat intrare, non ut uenerator, sed ut profanator accedit; confirmatoque Hyrcani pontificatu et subiugatae genti inposito custode Antipatro, quos tunc procuratores uocabant, uinctum secum Aristobolum ducit. Ex illo Iudaei etiam tributarii Romanorum esse coeperunt. Postea Cassius etiam templum exspoliauit. Deinde post paucos annos etiam Herodem alienigenam regem habere meruerunt, quo regnante natus est Christus. Iam enim uenerat plenitudo temporis significata prophetico spiritu per os patriarchae Iacob, ubi ait: Non deficiet princeps ex Iuda, neque dux de femoribus eius, donec ueniat cui repositum est, et ipse exspectatio gentium. Non ergo defuit Iudaeorum princeps ex Iudaeis usque ad istum Herodem, quem primum acceperunt alienigenam regem. Tempus ergo iam erat, ut ueniret ille, cui repositum erat, quod nouo promissum est testamento, ut ipse esset exspectatio gentium. Fieri autem non posset, ut exspectarent eum gentes uenturum, sicut eum cernimus exspectari, ut ueniat ad faciendum iudicium in claritate potentiae, nisi prius in eum crederent, cum uenit ad patiendum iudicium in humilitate patientiae.

CAPUT XXXXVI.

De ortu Saluatoris nostri, secundum quod Verbum caro factum est, et de dispersione Iudaeorum per omnes gentes, sicut fuerat prophetatum.

Regnante ergo Herode in Iudaea, aput Romanos autem iam mutato rei publicae statu imperante Caesare Augusto

11 Gen. 49, 10

3 accessit e^2 4 inposito custode Anti *om.* *e* 7 post *om.* *e* 8 etiam *om.* *e* regem alienig. *e* 9 uenerat] erat *p* 13 ipse erit *p;* ipse, *m. 2 superscripto* est, *e* 15 ergo] enim *p* 16 nouo (nopo) *e* 18 gentes eum *v* 19 ueniant *e* 20 iudicitium *e* in cla (= in saecula) *e* 21 uenerit *e* 23 nostri *om.* *p* 27 iam *om.* *p*

et per eum orbe pacato natus est Christus secundum praecedentem prophetiam in Bethleem Iudae, homo manifestus ex homine uirgine, Deus occultus ex Deo Patre. Sic enim propheta praedixerat: Ecce uirgo accipiet in utero et pariet filium, et uocabunt nomen eius Emmanuel, quod est interpretatum: Nobiscum Deus. Qui ut in se commendaret Deum, miracula multa fecit, ex quibus quaedam, quantum ad eum praedicandum satis esse uisum est, scriptura euangelica continet. Quorum primum est, quod tam mirabiliter natus est; ultimum autem, quod cum suo resuscitato a mortuis corpore adscendit in caelum. Iudaei autem, qui eum occiderunt et in eum credere noluerunt, quia oportebat eum mori et resurgere, uastati infelicius a Romanis funditusque a suo regno, ubi iam eis alienigenae dominabantur, eradicati dispersique per terras (quando quidem ubique non desunt) per scripturas suas testimonio nobis sunt prophetias nos non finxisse de Christo; quas plurimi eorum considerantes et ante passionem et maxime post eius resurrectionem crediderunt in eum, de quibus praedictum est: Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, reliquiae saluae fient. Ceteri uero excaecati sunt, de quibus praedictum est: Fiat mensa eorum [coram ipsis] in laqueum et in retributionem et scandalum. Obscurentur oculi eorum, ne uideant; et dorsum illorum semper incurua. Proinde cum scripturis nostris non credunt, conplentur in eis suae, quas caeci legunt. Nisi forte quis dixerit illas prophetias Christianos finxisse de Christo, quae Sibyllae nomine proferuntur uel aliorum, si quae sunt, quae non pertinent ad populum Iudaeorum. Nobis quidem illae

2 Mich. 5, 2 4 Esai. 7, 14; Mt. 1, 23 19 Esai. 10, 22 22 Ps. 68, 23 sq.

2 iudeae *g* 4 in utero accipiet *v*; in utero *om.* *p* 14 alieniginae *g* 21 uero *om.* *e* 22 coram ipsis *f*; *om. rell.* 23 scandalum *e g p α*; in scand. *a b p f v* 24 dors. eorum *e* 28 uel aliorum profer. *v* si *sup. lin.* *g*

sufficiunt, quae de nostrorum inimicorum codicibus proferuntur, quos agnoscimus propter hoc testimonium, quod nobis inuiti perhibent eosdem codices habendo adque seruando, per omnes gentes etiam ipsos esse dispersos, quaqua uersum Christi ecclesia dilatatur. Nam prophetia in psalmis, quos legunt etiam, de hac re praemissa est, ubi scriptum est: Deus meus, misericordia eius praeueniet me; Deus meus demonstrauit mihi in inimicis meis, ne occideris eos, ne quando obliuiscantur legem tuam; disperge eos in uirtute tua. Demonstrauit ergo Deus ecclesiae in eius inimicis Iudaeis gratiam misericordiae suae, quoniam, sicut dicit apostolus, delictum illorum salus gentibus; et ideo non eos occidit, id est non in eis perdidit quod sunt Iudaei, quamuis a Romanis fuerint deuicti et obpressi, ne obliti legem Dei ad hoc, de quo agimus, testimonium nihil ualerent. Ideo parum fuit, ut diceret: Ne occideris eos, ne quando obliuiscantur legem tuam, nisi adderet etiam: Disperge eos; quoniam si cum isto testimonio scripturarum in sua tantummodo terra, non ubique essent, profecto ecclesia, quae ubique est, eos prophetiarum, quae de Christo praemissae sunt, testes in omnibus gentibus habere non posset.

CAPUT XXXXVII.

An ante tempora Christiana aliqui fuerint extra Israeliticum genus, qui ad caelestis ciuitatis consortium pertinerent.

Quapropter quisquis alienigena, id est non ex Israel progenitus nec ab illo populo in canonem sacrarum litterarum receptus, legitur aliquid prophetasse de Christo, si in nostram

7 Ps. 58, 11 sq. 12 Rom. 11, 11

4 quaque *p* 5 dilatatur *ex* delectatur *corr. p* 6 etiam legunt *v* 7 eius] tua *p* 8 in *om. eg* 9 eos *om. p* disperde *p* 10 illos *ep* 13 eos *sup. lin. e* in *om. e* eis, o *m. 2, e* perdedit *g* 17 etiam adderet *v* 20 prophetarum $e^1 g^2$ 23 xp̄i *p* 26 ex *om. g* 27 canone *ep*

[redacted]

notitiam uenit aut uenerit, ad cumulum a nobis commemorari potest; non quo necessarius sit, etiamsi desit, sed quia non incongrue creditur fuisse et in aliis gentibus homines, quibus hoc mysterium reuelatum est, et qui haec etiam praedicere inpulsi sunt, siue participes eiusdem gratiae fuerint siue expertes, sed per malos angelos docti sunt, quos etiam praesentem Christum, quem Iudaei non agnoscebant, scimus fuisse confessos. Nec ipsos Iudaeos existimo audere contendere neminem pertinuisse ad Deum praeter Israelitas, ex quo propago Israel esse coepit, reprobato eius fratre maiore. Populus enim re uera, qui proprie Dei populus diceretur, nullus alius fuit; homines autem quosdam non terrena, sed caelesti societate ad ueros Israelitas supernae ciues patriae pertinentes etiam in aliis gentibus fuisse negare non possunt; quia si negant, facillime conuincuntur de sancto et mirabili uiro Iob, qui nec indigena nec proselytus, id est aduena populi Israel fuit, sed ex gente Idumaea genus ducens, ibi ortus, ibidem mortuus est; qui diuino sic laudatur eloquio, ut, quod ad iustitiam pietatemque adtinet, nullus ei homo suorum temporum coaequetur. Quae tempora eius quamuis non inueniamus in Chronicis, colligimus tamen ex libro eius, quem pro sui merito Israelitae in auctoritatem canonicam receperunt, tertia generatione posteriorem fuisse quam Israel. Diuinitus autem prouisum fuisse non dubito, ut ex hoc uno sciremus etiam per alias gentes esse potuisse, qui secundum Deum uixerunt eique placuerunt, pertinentes ad spiritalem Hierusalem. Quod nemini concessum fuisse credendum est, nisi cui diuinitus reuelatus est unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus, qui uenturus in carne sic antiquis sanc-

16 Iob. 1

1 comulum *g* 2 quod *e* 3 homines *om. e* 4 hoc *v* etiam hec *p* 6 expartes *g* sunt *b e g a v*; sint *a p p Domb.* 9 pertenuisse *g* 11 enim] eI (= eius) *e* 13 uiros *g* 14 in aliis, *in marg.* in altis, *e* 15 mirabile *e* 16 prosilitus *g* 21 colligemus *g* 24 fuisse prouis. *e*

tis praenuntiabatur, quem ad modum nobis uenisse nuntiatus est, ut una eademque per ipsum fides omnes in Dei ciuitatem, Dei domum, Dei templum praedestinatos perducat ad Deum. Sed quaecumque aliorum prophetiae de Dei per Iesum Christum gratia proferuntur, possunt putari a Christianis esse confictae. Ideo nihil est firmius ad conuincendos quoslibet alienos, si de hac re contenderint, nostrosque faciendos, si recte sapuerint, quam ut diuina praedicta de Christo ea proferantur, quae in Iudaeorum codicibus scripta sunt; quibus auulsis de sedibus propriis et propter hoc testimonium toto orbe dispersis Christi usquequaque creuit ecclesia.

CAPUT XXXXVIII.

Prophetiam Aggaei, qua dixit maiorem futuram gloriam domus Dei, quam primum fuisset, non in reaedificatione templi, sed in ecclesia Christi esse conpletam.

Haec domus Dei maioris est gloriae, quam fuerat illa prima lignis et lapidibus ceterisque pretiosis rebus metallisque constructa. Non itaque Aggaei prophetia in templi illius instauratione conpleta est. Ex quo enim est instauratum, numquam ostenditur habuisse tantam gloriam, quantam habuit tempore Salomonis; immo potius ostenditur primum cessatione prophetiae fuisse domus illius gloriam diminutam, deinde ipsius gentis cladibus tantis usque ad ultimum excidium, quod factum est a Romanis, sicut ea, quae supra sunt commemorata testantur. Haec autem domus ad nouum pertinens testamentum tanto utique maioris est gloriae, quanto meliores sunt lapides uiui, quibus credentibus renouatisque construitur. Sed ideo per instaurationem templi illius significata est, quia ipsa

3 praedist. *g* 4 Christum Iesum *v* 6 ad conuincendum *p* 9 scripta sunt codicibus *v* scripta .... sedibus *in marg. e* 10 de] a *p* 20 instaur. est *v* 21 tam (tan) *e* 22 primo *e* 23 deminut. *g* 27 utique ... quanto *om. e*

renouatio illius aedificii significat eloquio prophetico alterum testamentum, quod appellatur nouum. Quod ergo Deus dixit per memoratum prophetam: Et dabo pacem in loco isto, per significantem locum ille, qui eo significatur, intellegendus est; ut, quia illo loco instaurato significata est ecclesia, quae fuerat aedificanda per Christum, nihil aliud accipiatur, quod dictum est: Dabo pacem in loco isto, nisi 'dabo pacem in loco, quem significat locus iste'. Quoniam omnia significantia uidentur quodam modo earum rerum, quas significant, sustinere personas; sicut dictum est ab apostolo: Petra erat Christus, quoniam petra illa, de qua hoc dictum est, significabat utique Christum. Maior est itaque gloria domus huius noui testamenti quam domus prioris ueteris testamenti, et tunc apparebit maior cum dedicabitur. Tunc enim ueniet desideratus cunctis gentibus, sicut legitur in Hebraeo. Nam primus eius aduentus nondum erat desideratus omnibus gentibus. Non enim quem deberent desiderare sciebant, in quem non crediderant. Tunc etiam secundum septuaginta interpretes (quia et ipse propheticus sensus est) uenient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus. Tunc enim uere non uenient nisi electa, de quibus dicit apostolus: Sicut elegit nos in ipso ante mundi constitutionem. Ipse quippe architectus, qui dixit: Multi uocati, pauci uero electi, non de his, qui uocati sic uenerunt, ut de conuiuio proicerentur, sed de electis demonstraturus est aedificatam domum, quae nullam ruinam deinceps formidabit. Nunc autem, quando et hi replent ecclesias, quos tamquam in area uentilatio separabit, non apparet tanta gloria domus

8 Agg. 2, 10   11 1. Cor. 10, 4   15 Agg. 2, 8   22 Eph. 1, 4   28 Mt. 22, 14

5 instaurata *p*   6 aliud *om.* *ep*^{1} $\overset{ac}{\text{recipiatur}}$ *e*   12 significat *e*   16 prius *v*   erat *om.* *e*   17 cunctis *ep*   18 crediderant, a *ex* u *corr.*, *e*   19 sensus] sermo *p*   20 inuenient *e*   24 uero] autem *gv*   26 deinceps formid. ruinam *v*   28 harea *g*

huius, quanta tunc apparebit, quando, quisquis ibi erit, semper erit.

CAPUT XXXXVIIII.

De indiscreta multiplicatione ecclesiae, qua in hoc saeculo multi reprobi miscentur electis.

In hoc ergo saeculo maligno, in his diebus malis, ubi per humilitatem praesentem futuram conparat ecclesia celsitudinem et timorum stimulis, dolorum tormentis, laborum molestiis, tentationum periculis eruditur, sola spe gaudens, quando sanum gaudet, multi reprobi miscentur bonis et utrique tamquam in sagenam euangelicam colliguntur et in hoc mundo tamquam in mari utrique inclusi retibus indiscrete natant, donec perueniatur ad litus, ubi mali segregentur a bonis, et in bonis tamquam in templo suo sit Deus omnia in omnibus. Proinde uocem nunc agnoscimus eius inpleri, qui loquebatur in psalmo adque dicebat. Adnuntiaui et locutus sum, multiplicati sunt super numerum. Hoc fit nunc, ex quo primum per os praecursoris sui Iohannis, deinde per os proprium adnuntiauit et locutus est dicens: Agite paenitentiam, adpropinquauit enim regnum caelorum. Elegit discipulos, quos et apostolos nominauit, humiliter natos, inhonoratos, inlitteratos, ut, quidquid magnum essent et facerent, ipse in eis esset et faceret. Habuit inter eos unum, quo malo utens bene et suae passionis inpleret dispositum et ecclesiae suae tolerandorum malorum praeberet exemplum. Seminato, quantum per eius oportebat praesentiam corporalem, sancto euangelio passus est, mortuus est, resurrexit, passione ostendens quid sustinere pro ueritate, resurrec-

11 Mt. 13, 47 14 1. Cor. 15, 28 16 Ps. 39, 6 19 Mt. 3, 2; 4, 17 21 Lc. 6, 13

6 maligno saec. *v* 7 praesentem *et* ecclesia *om. p* 10 et *om. p* utique *p* 20 appropinquabit *p* 24 dispos. impleret *v* 27 et resurr. *e*

tione quid sperare in aeternitate debeamus, excepta altitudine sacramenti, qua sanguis eius in remissionem fusus est peccatorum. Conuersatus est in terra quadraginta dies cum discipulis suis adque ipsis uidentibus adscendit in caelum et post dies decem misit promissum Spiritum sanctum; cuius uenientis in eos qui crediderant tunc signum erat maximum et maxime necessarium, ut unusquisque eorum linguis omnium gentium loqueretur; ita significans unitatem catholicae ecclesiae per omnes gentes futuram ac sic linguis omnibus locuturam.

CAPUT L.

De praedicatione euangelii, quae per passiones praedicantium clarior et potentior facta est.

Deinde secundum illam prophetiam: Ex Sion lex prodiet et uerbum Domini ex Hierusalem, et secundum ipsius Domini Christi praedicta, ubi post resurrectionem stupentibus eum discipulis suis aperuit sensum, ut intellegerent scripturas, et dixit eis, quoniam sic scriptum est, et sic oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die et praedicari in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum per omnes gentes, incipientibus ab Hierusalem, et ubi rursus eis de aduentu eius nouissimo requirentibus respondit adque ait: Non est uestrum scire tempora quae Pater posuit in sua potestate; sed accipietis uirtutem Spiritus sancti superuenientem in uos, et eritis mihi testes in Hierusalem et in totam Iudaeam et Samariam et usque in fines terrae, primum se ab Hierusalem diffudit ecclesia, et cum

14 Esai. 2, 3 17 Lc. 24, 45 sq. 23 Act. 1, 7 sq.

2 peccat. fusus est *v* 3 diebus *e* 7 ut] et *p* 8 eccles. cath. *e* 9 si *e* 20 tertia *f* 24 scire] nosse *ae* tempora *codd. praeter a;* tempora uel momenta *av* 25 superuenientis *a* 27 *ut editur abeg pρα f;* in tota Iudaea et Samaria *v*

in Iudaea adque Samaria plurimi credidissent, et in alias gentes itum est, eis adnuntiantibus euangelium, quos ipse sicut luminaria et aptauerat uerbo et accenderat Spiritu sancto. Dixerat enim eis: Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere. Qui ut frigidi timore non essent, igne caritatis ardebant. Denique non solum per ipsos, qui eum et ante passionem et post resurrectionem uiderant et audierant, uerum etiam post obitum eorum per posteros eorum inter horrendas persecutiones et uarios cruciatus ac funera martyrum praedicatum est toto orbe euangelium, contestante Deo signis et ostentis et uariis uirtutibus et Spiritus sancti muneribus; ut populi gentium credentes in eum, qui pro eorum redemtione crucifixus est, Christiano amore uenerarentur sanguinem martyrum, quem diabolico furore fuderunt, ipsique reges, quorum legibus uastabatur ecclesia, ei nomini salubriter subderentur, quod de terra crudeliter auferre conati sunt, et falsos deos incipereut persequi, quorum causa cultores Dei ueri fuerant antea persecuti.

CAPUT LI.

Quod etiam per haereticorum dissensiones fides catholica roboretur.

Videns autem diabolus templa daemonum deseri et in nomen liberantis Mediatoris currere genus humanum, haereticos mouit, qui sub uocabulo Christiano doctrinae resisterent Christianae, quasi possent indifferenter sine ulla correptione haberi in ciuitate Dei, sicut ciuitas confusionis indifferenter habuit philosophos inter se diuersa et aduersa sentientes. Qui ergo in ecclesia Christi morbidum aliquid prauumque sapiunt, si

4 Mt. 10, 28

3 accendebat *gp* 7 per ipsos non solum *v* 11 portentis, *in marg.* ostentis, *e* 14 uenerentur *g* 16 ei] dei *e* subd. salubr. *e* 22 roburetur *gf;* roboratur *p*

[redacted]

correpti, ut sanum rectumque sapiant, resistunt contumaciter suaque pestifera et mortifera dogmata emendare nolunt, sed defensare persistunt, haeretici fiunt et foras exeuntes habentur in exercentibus inimicis. Etiam sic quippe ueris illis catholicis membris Christi malo suo prosunt, dum Deus utitur et malis bene et diligentibus eum omnia cooperantur in bonum. Inimici enim omnes ecclesiae, quolibet errore caecentur uel malitia deprauentur, si accipiunt potestatem corporaliter adfligendi, exercent eius patientiam; si tantummodo male sentiendo aduersantur, exercent eius sapientiam; ut autem etiam inimici diligantur, exercent eius beneuolentiam aut etiam beneficentiam, siue suadibili doctrina cum eis agatur siue terribili disciplina. Ac per hoc diabolus princeps inpiae ciuitatis aduersus peregrinantem in hoc mundo ciuitatem Dei uasa propria commouendo nihil ei nocere permittitur, cui procul dubio et rebus prosperis consolatio, ut non frangatur aduersis, et rebus aduersis exercitatio, ut non corrumpatur prosperis, per diuinam prouidentiam procuratur, adque ita temperatur utrumque ab alterutro, ut in psalmo illam uocem non aliunde agnoscamus exortam: Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo consolationes tuae iucundauerunt animam meam. Hinc est et illud apostoli: Spe gaudentes, in tribulatione patientes.

Nam et id, quod ait idem doctor: Quicumque uolunt in Christo pie uiuere, persecutionem patiuntur, nullis putandum est deesse posse temporibus. Quia et cum ab eis, qui foris sunt, non saeuientibus uidetur esse tranquillitas et re uera est plurimumque consolationis adfert, maxime infirmis:

6 Rom. 8, 28 20 Ps. 93, 19 23 Rom. 12, 12 24 2. Tim. 3, 12

1 correcti *ep*[1] 4 si *e* 5 et *sup. lin. b* 6 eum] deum *g* cooperantur *agp a f v;* cooperatur *b e p Domb.* 11 beniuolent. *a b e p p a* 12 beneficientiam *g* doctrina .... terribili *om. g* 17 et rebus aduersis *om. p* 18 prouid.] misericordiam *p* 20 cognoscamus *p* 21 consulationis *g* 22 iocundau. *p* et *om. p* 24 et *om. e* 25 patiuntur *codd.;* patientur *v* 26 ab *om. p* 27 saeuient.] facientibus *p* 28 re uera utile est *g*

non tamen desunt, immo multi sunt intus, qui corda pie uiuentium suis perditis moribus cruciant; quoniam per eos blasphematur Christianum et catholicum nomen; quod quanto est carius eis, qui uolunt pie uiuere in Christo, tanto magis dolent, quod per malos intus positos fit, ut minus, quam piorum mentes desiderant, diligatur. Ipsi quoque haeretici, cum cogitantur habere nomen et sacramenta Christiana et scripturas et professionem, magnum dolorem faciunt in cordibus piorum; quia et multi uolentes esse Christiani propter eorum dissensiones haesitare coguntur et multi maledici etiam in his inueniunt materiam blasphemandi Christianum nomen, quia et ipsi quoquo modo Christiani appellantur. His adque huius modi prauis moribus et erroribus hominum persecutionem patiuntur, qui uolunt in Christo pie uiuere, etiam nullo infestante neque uexante corpus illorum. Patiuntur quippe hanc persecutionem non in corporibus, sed in cordibus. Unde illa uox est: Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo. Non enim ait: 'In corpore meo. Sed rursus quoniam cogitantur inmutabilia diuina promissa, et quod ait apostolus: Nouit Dominus qui sunt eius (quos enim praesciuit et praedestinauit conformes imaginis filii sui, ex eis perire nullus potest): ideo sequitur in illo psalmo: Consolationes tuae iucundauerunt animam meam. Dolor autem ipse, qui fit in cordibus piorum, quos persequuntur mores Christianorum malorum siue falsorum, prodest dolentibus, quoniam de caritate descendit, qua eos perire nolunt nec inpedire aliorum salutem. Denique magnae consolationes fiunt etiam de correctionibus eorum, quae piorum animas tanta iucunditate perfundunt, quantis doloribus de sua perditione cruciauerunt. Sic in hoc saeculo, in his diebus

20 2. Tim. 2, 19 Rom. 8, 29

6 diligantur *p* 7 cogitant *e* 8 pectoribus, *in marg.* cordibus, *e* 9 uolentes xpiani fieri *p* 11 plasphem. *g* 20 dominus *sup. lin. e* 26 discendit *g* 28 correption. *g* 30 cruciauerant *gp*

[redacted]

malis non solum a tempore corporalis praesentiae Christi et apostolorum eius, sed ab ipso Abel, quem primum iustum inpius frater occidit, et deinceps usque in huius saeculi finem inter persecutiones mundi et consolationes Dei peregrinando procurrit ecclesia.

CAPUT LII.

An credendum sit, quod quidam putant, inpletis decem persecutionibus, quae fuerunt, nullam iam superesse praeter undecimam, quae in ipso Antichristi tempore sit futura.

Proinde ne illud quidem temere puto esse dicendum siue credendum, quod nonnullis uisum est uel uidetur, non amplius ecclesiam passuram persecutiones usque ad tempus Antichristi, quam quot iam passa est, id est decem, ut undecima eademque nouissima sit ab Antichristo. Primam quippe conputant a Nerone quae facta est, secundam a Domitiano, a Traiano tertiam, quartam ab Antonino, a Seuero quintam, sextam a Maximino, a Decio septimam, octauam a Valeriano, ab Aureliano nonam, decimam a Diocletiano et Maximiano. Plagas enim Aegyptiorum, quoniam decem fuerunt, antequam exire inde inciperet populus Dei, putant ad hunc intellectum esse referendas, ut nouissima Antichristi persecutio similis uideatur undecimae plagae, qua Aegyptii, dum hostiliter sequerentur Hebraeos, in mari Rubro populo Dei per siccum transeunte perierunt. Sed ego illa re gesta in Aegypto istas persecutiones prophetice significatas esse non arbitror; quamuis ab eis, qui

4 finem *om.* *p*¹ 8 decim *g f* nullam nullam iam *f* 10 futura sit *p* 11 nec *a; om. e* puto temere *b* poto *g* 14 quod *e p* iam *sup. lin. g* decem ut] decima aut *a e* undecim *g* 15 sit nouiss. *a* 17 antonio *p* 18 maximiano *p* 19 dioclitianó *p* 21 inde exire *v* inde exiret populus *omisso* inciperet *a* 22 *uerba inde ab* referendas *usque ad* infans et puer *p. 359, 17 sine ullo lacunae signo omissa esse in cod. g in Praefat. uol. I p. XIII sq. monui* 25 per illas res gestas *a*

hoc putant, exquisite et ingeniose illa singula his singulis conparata uideantur, non prophetico spiritu, sed coniectura mentis humanae, quae aliquando ad uerum peruenit, aliquando fallitur.

Quid enim, qui hoc sentiunt, dicturi sunt de persecutione, qua ipse Dominus crucifixus est? in quo eam numero posituri? Si autem hac excepta existimant conputandum, tamquam illae numerandae sint, quae ad corpus pertinent, non qua ipsum caput est adpetitum et occisum: quid agent de illa, quae, postea quam Christus adscendit in caelum, Hierosolymis facta est, ubi beatus Stephanus lapidatus est, ubi Iacobus frater Iohannis gladio trucidatus, ubi apostolus Petrus ut occideretur inclusus et per angelum liberatus, ubi fugati adque dispersi de Hierosolymis fratres, ubi Saulus, qui postea Paulus apostolus factus est, uastabat ecclesiam, ubi ipse quoque iam fidem, quam persequebatur, euangelizans, qualia faciebat, est passus, siue per Iudaeam siue per alias gentes, quacumque Christum feruentissimus praedicabat? Quur ergo eis a Nerone uidetur ordiendum, cum ad Neronis tempora inter atrocissimas persecutiones, de quibus nimis longum est cuncta dicere, ecclesia crescendo peruenerit? Quod si a regibus factas persecutiones in numero existimant esse debere: rex fuit Herodes, qui etiam post adscensum Domini grauissimam fecit. Deinde quid respondent etiam de Iuliano, quem non numerant in decem? An ipse non est ecclesiam persecutus, qui Christianos liberales litteras docere ac discere uetuit? Sub quo Valentinianus maior, qui post eum tertius imperator fuit, fidei Christianae confessor exstitit militiaque priuatus est; ut omittam quae aput Antiochiam facere coeperat, nisi unius fidelissimi et constantissimi iuuenis, qui

9 quia, *in marg.* qua, *e*   15 dictus est *a*   17 est talia, talia *m. 2 in fine uersus*, *e*   18 quaquūque *e*   21 cuncta *sup. lin. a*   crescendo *extra lin. a*   24 etiam *sup. lin. a*   25 an non ipse *p* et ipse *e*   27 m̌etuit *e*   28 quia fidei *e*   militia, *omisso* que, *e*

multis, ut torquerentur, adprehensis per totum diem primus est tortus, inter ungulas cruciatusque psallentis libertatem adque hilaritatem miratus horruisset et in ceteris deformius erubescere timuisset. Postremo nostra memoria Valens, supradicti Valentiniani frater, Arianus, nonne magna persecutione per Orientis partes catholicam uastauit ecclesiam? Quale est autem, non considerare ecclesiam per totum mundum fructificantem adque crescentem posse in aliquibus gentibus persecutionem pati a regibus, et quando in aliis non patitur? Nisi forte non est persecutio conputanda, quando rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum plurimi martyrio coronati sunt, sicut a quibusdam fratribus, qui tunc illic pueri fuerant et se ista uidisse incunctanter recordabantur, audiuimus? Quid modo in Perside? Nonne ita in Christianos ferbuit persecutio (si tamen iam quieuit), ut fugientes inde nonnulli usque ad Romana oppida peruenerint? Haec adque huius modi mihi cogitanti non uidetur esse definiendus numerus persecutionum, quibus exerceri oportet ecclesiam. Sed rursus adfirmare aliquas futuras a regibus praeter illam nouissimam, de qua nullus ambigit Christianus, non minoris est temeritatis. Itaque hoc in medio relinquimus neutram partem quaestionis huius adstruentes siue destruentes, sed tantummodo ab adfirmandi quodlibet horum audaci praesumtione reuocantes.

CAPUT LIII.

De tempore nouissimae persecutionis nulli hominum reuelato.

Illam sane nouissimam persecutionem, quae ab Antichristo futura est, praesentia sua exstinguet ipse Iesus. Sic enim scrip-

3 exhorruisset *a* 5 arrianus *a e p* 7 non *om. e* 11 est persecutus *a* 12 cum ibi... catholici *om. p* 14 illic] ibi *p* 16 feruuit *p* ρ *a*; feruit *b* iam, *superscripto m. 2*.non, *e* 17 ad romana usque *a* peruenirent *a* 20 a *om. p* 23 struentes *e* 24 quolibet *e* 27 nulli hominum reuelato. *g f*; occulto *p q v Domb.* 29 nouiss. *om. p* 30 praes. sua *in marg. a* ipse exsting. *v*

tum est, quod eum interficiet spiritu oris sui et euacuabit inluminatione praesentiae suae. Hic quaeri solet: Quando istud erit? Inportune omnino. Si enim hoc nobis nosse prodesset, a quo melius quam ab ipso Deo magistro interrogantibus discipulis diceretur? Non enim siluerunt inde aput eum, sed a praesente quaesierunt dicentes: Domine, si hoc tempore repraesentabis regnum Israel? At ille: Non est, inquit, uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate. Non utique illi de hora uel die uel anno, sed de tempore interrogauerant, quando istud accepere responsum. Frustra igitur annos, qui remanent huic saeculo, conputare ac definire conamur, cum hoc scire non esse nostrum ex ore Veritatis audiamus; quos tamen alii quadringentos, alii quingentos, alii etiam mille ab adscensione Domini usque ad eius ultimum aduentum conpleri posse dixerunt. Quem ad modum autem quisque eorum adstruat opinionem suam, longum est demonstrare et non necessarium. Coniecturis quippe utuntur humanis, non ab eis aliquid certum de scripturae canonicae auctoritate profertur. Omnium uero de hac re calculantium digitos resoluit et quiescere iubet ille, qui dicit: Non est uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.

Sed haec quia euangelica sententia est, mirum non est non ea repressos fuisse deorum multorum falsorumque cultores, quominus fingerent daemonum responsis, quos tamquam deos colunt, definitum esse quanto tempore mansura esset religio Christiana. Cum enim uiderent nec tot tantisque persecutio-

1 2. Thess. 2, 8 6 Act. 1, 6 sq.

1 et spiritu *e* 3 istuc *e* 4 scire *a* 7 si in tempore hoc *a* repraesentabis *p ρ α ϝ Domb.*; repraesentaberis *e*; praesentabis *a*; praesentab̄ (= -beris) *b* regnum *codd. praeter a*; aut quando regnum *a*; et quando regnum *v* 8 nosse *a* 9 in sua posuit *v* 10 interrogabant *a* istuc *e* acceperant *p* 11 huic saec. remanent *v* 12 hoc *om. a* 18 nec ab *a* certum aliquid *v* 19 p̄fertur *p* 21 nosse *a* tempora uel momenta *a* 22 in sua posuit *v* 25 daemon responsit *e* 26 quanto *sup. lin. a* christ. relig. *a*

[redacted]

nibus eam potuisse consumi, sed his potius mira incrementa sumsisse, excogitauerunt nescio quos uersus Graecos tamquam consulenti cuidam diuino oraculo effusos, ubi Christum quidem ab huius tamquam sacrilegii crimine faciunt innocentem, Petrum autem maleficia fecisse subiungunt, ut coleretur Christi nomen per trecentos sexaginta quinque annos, deinde conpleto memorato numero annorum, sine mora sumeret finem. O hominum corda doctorum! O ingenia litterata digna credere ista de Christo, quae credere non uultis in Christum, quod eius discipulus Petrus ab eo magicas artes non didicerit, sed, ipso innocente, tamen eius maleficus fuerit nomenque illius quam suum coli maluerit magicis artibus suis, magnis laboribus et periculis suis, postremo etiam effusione sanguinis sui! Si Petrus maleficus fecit, ut Christum sic diligeret mundus, quid fecit innocens Christus, ut eum sic diligeret Petrus? Respondeant igitur ipsi sibi et si possunt intellegant illa superna gratia factum esse, ut propter aeternam uitam Christum diligeret mundus, qua gratia factum est, ut et propter aeternam uitam ab illo accipiendam et usque ad temporariam mortem pro illo patiendam Christum diligeret Petrus. Deinde isti di qui sunt, qui possunt ista praedicere nec possunt auertere, ita succumbentes uni malefico et uni sceleri magico, quo puer, ut dicunt, anniculus occisus et dilaniatus et ritu nefario sepultus est, ut sectam sibi aduersariam tam prolixo tempore conualescere, tot tantarumque persecutionum horrendas crudelitates non resistendo, sed patiendo superare et ad suorum simulacrorum templorum, sacrorum oraculorum euersionem peruenire permitterent? Quis

2 reuersus, u *m. 2 in* o *corr.*, *e* 3 quidam *p* effuso *p* 5 maleficia *a b e p a* ſ *Domb.*; maleficiis *p v* 6 quinque *om. p*[1] 13 magnisque *a* laboribus suis *a* 16 ipsis sibi *e;* sibi ipsi *a* 19 *prius* et *om. a* 20 tempor,iam (ale), alē *m. 2, e* capiendam *e a; in marg.* patiendam *e* 21 qui sunt *om. p* 22 praedicare *e* uertere *p* 23 quo, *in marg.* qui, *e* ut dicitur, *in marg.* ut dicunt, *e* 24 in ritu *p* ut secta sibi aduersaria—conualesceret *p* 28 qui *p*

postremo est deus, non noster utique, sed ipsorum, qui uel inlectus tanto scelere uel inpulsus est ista praestare? Non enim alicui daemoni, sed deo dicunt illi uersus haec Petrum arte magica definisse. Talem deum habent, qui Christum non habent.

CAPUT LIIII.

De stultissimo mendacio paganorum, quo Christianam religionem non ultra trecentos sexaginta quinque annos mansuram esse finxerunt.

Haec adque huius modi multa colligerem, si nondum annus ipse transisset, quem diuinatio ficta promisit et decepta uanitas credidit. Cum uero, ex quo nominis Christi cultus per eius in carne praesentiam et per apostolos institutus est, ante aliquot annos anni trecenti sexaginta quinque conpleti sint, quid aliud quaerimus, unde ista falsitas refellatur? Ut enim in Christi natiuitate huius rei non ponamus initium, quia infans et puer discipulos non habebat, tamen quando habere coepit, procul dubio tunc innotuit per eius corporalem praesentiam doctrina et religio Christiana, id est, postea quam in fluuio Iordane ministerio Iohannis est baptizatus. Propter hoc enim de illo prophetia illa praecesserat: Dominabitur a mari usque ad mare et a flumine usque ad terminos orbis terrae. Sed quoniam, priusquam passus esset et resurrexisset a mortuis, nondum fides omnibus fuerat definita (in resurrectione quippe Christi definita est, nam sic apostolus Paulus Atheniensibus loquitur dicens: Iam nunc adnuntiat hominibus omnes ubique agere paenitentiam, eo quod statuit diem iudicare orbem in aequitate in uiro quo definiuit fidem omnibus resuscitans illum

21 Ps. 71, 8 26 Act. 17, 30 sq.

1 est *om. a* 2 ita *a* 14 sunt *ap* 15 refallatur *e* 17 infans *hinc redit g* discipulos *deest in uacuo spatio g* 22 ternos *g* 24 fuerat omnibus *p* 25 sicut *g* 29 quo *a b e p p α f Domb.*; in quo *g v*

a mortuis): melius in hac quaestione soluenda inde initium sumimus; praesertim quia tunc datus est etiam Spiritus sanctus, sicut eum dari post resurrectionem Christi oportebat in ea ciuitate, ex qua debuit incipere lex secunda, hoc est testamentum nouum. Prima enim fuit ex monte Sina per Moysen, quod testamentum uocatur uetus. De hac autem, quae per Christum danda erat, praedictum est: Ex Sion lex prodiet et uerbum Domini ex Hierusalem. Unde et ipse per omnes gentes dixit praedicari oportere in nomine suo paenitentiam, sed tamen incipientibus ab Hierusalem. Ibi ergo exorsus est huius nominis cultus, ut in Iesum Christum, qui crucifixus fuerat et resurrexerat, crederetur. Ibi haec fides tam insignibus initiis incanduit, ut aliquot hominum milia in Christi nomen mirabili alacritate conuersa uenditis suis rebus, ut egenis distribuerentur, proposito sancto et ardentissima caritate ad paupertatem uoluntariam peruenirent adque inter frementes et sanguinem sitientes Iudaeos se usque ad mortem pro ueritate certare non armata potentia, sed potentiore patientia praepararent. Hoc si nullis magicis artibus factum est, quur credere dubitant eadem uirtute diuina per totum mundum id fieri potuisse, qua hoc factum est? Si autem ut Hierosolymis sic ad cultum nominis Christi accenderetur tanta hominum multitudo, quae illum in cruce uel fixerat prensum uel riserat fixum, iam maleficium illud fecerat Petrus, ex ipso anno quaerendum est, quando trecenti sexaginta quinque conpleti sint. Mortuus est ergo Christus duobus Geminis consulibus octauo Kalendas Aprilis. Resurrexit tertio die, sicut apostoli suis etiam sensibus probauerunt.

7 Esai. 2, 3 9 Lc. 24, 27

7 data p^1 prodiet lex *v* 10 '*hic desinit cod. f*' *Domb.* 11 Christum Iesum *v* 13 aliquod *eg* 17 se *om. g;* se utique usque *a* 18 arma sed, *in marg.* armati potentia, *p* 21 posse, *m. 2 rescript.*, *g* quia *p* 22 sic *om. eg* 24 apprehensum *p* 26 sunt *p* 27 octauo *eg;* ·VIII· *abp;* octauum *ϱ Domb.* aprilis *ae;* apriles *g*$ϱ^2$*;* april'. *bp* 28 tertio *abegϱα;* tertia *pv* apostolis *e*

Deinde post quadraginta dies adscendit in caelum; post decem dies, id est quinquagensimo post suam resurrectionem die, misit Spiritum sanctum. Tunc tria milia hominum apostolis eum praedicantibus crediderunt. Tunc itaque nominis illius cultus exorsus est, sicut nos credimus et ueritas habet, efficacia Spiritus sancti; sicut autem finxit uanitas inpia uel putauit, magicis artibus Petri. Paulo post etiam signo mirabili facto, quando ad uerbum ipsius Petri quidam mendicus ab utero matris ita claudus, ut ab aliis portaretur et ad portam templi, ubi stipem peteret, poneretur, in nomine Iesu Christi saluus exsiliuit, quinque hominum milia crediderunt; ac deinde aliis adque aliis accessibus credentium creuit ecclesia. Ac per hoc colligitur etiam dies, ex quo annus ipse sumsit initium, scilicet quando missus est Spiritus sanctus, id est per Idus Maias. Numeratis proinde consulibus trecenti sexaginta quinque anni reperiuntur inpleti per easdem Idus consulatu Honorii et Eutychiani. Porro sequenti anno, consule Mallio Theodoro, quando iam secundum illud oraculum daemonum aut figmentum hominum nulla esse debuit religio Christiana, quid per alias terrarum partes forsitan factum sit, non fuit necesse perquirere; interim, quod scimus, in ciuitate notissima et eminentissima Carthagine Africae Gaudentius et Iouius comites imperatoris Honorii quarto decimo Kalendas Aprilis falsorum deorum templa euerterunt et simulacra fregerunt. Ex quo usque ad hoc tempus per triginta ferme annos quis non uideat quantum creuerit cultus nominis Christi, praesertim postea quam multi eorum Christiani facti sunt, qui tamquam uera illa diuinatione reuocabantur a fide eamque conpleto eodem numero annorum inanem ridendamque uide-

8 Act. 3, 2 sqq.

5 efficañtia *e* 7 paulo *m. 2 lineolis deletum e* 10 ut, *in marg.* ubi, *e* 11 Christi *om. p* exiliuit *b g p v;* exiluit *a e Domb.* milia hom. *a v* 17 consolatu *g* 17. 18 consolē alio *g* mallio *p v;* malio *b e Domb.; alio a* 22 et eminent. *om. e*[1] 23 ·XIIII· Kł. aprilis *p* 25 terme *g* 29 annorum num. *v*

[redacted]

runt? Nos ergo, qui sumus uocamurque Christiani, non in Petrum credimus, sed in quem credidit Petrus; Petri de Christo aedificati sermonibus, non carminibus uenenati; nec decepti maleficiis, sed beneficiis eius adiuti. Ille Petri magister Christus in doctrina, quae ad uitam ducit aeternam, ipse est magister et noster.

Sed aliquando iam concludamus hunc librum, huc usque disserentes et quantum satis uisum est demonstrantes, quisnam sit duarum ciuitatum, caelestis adque terrenae, ab initio usque in finem permixtarum mortalis excursus; quarum illa, quae terrena est, fecit sibi quos uoluit uel undecumque uel etiam ex hominibus falsos deos, quibus sacrificando seruiret; illa autem, quae caelestis peregrinatur in terra, falsos deos non facit, sed a uero Deo ipsa fit, cuius uerum sacrificium ipsa sit. Ambae tamen temporalibus uel bonis pariter utuntur uel malis pariter adfliguntur, diuersa fide, diuersa spe, diuerso amore, donec ultimo iudicio separentur, et percipiat unaquaeque suum finem, cuius nullus est finis: de quibus ambarum finibus deinceps disserendum est.

LIBER XVIIII.

CAPUT I.

Quod in quaestione, quam de finibus bonorum et malorum philosophica disputatio uentilauit, ducentas octoginta et octo sectas esse posse Varro perspexerit.

Quoniam de ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, debitis finibus deinceps mihi uideo disputandum: prius

2 credidimus *eg* 3 in carminibus *e*; carnibus *g* 4 eius *om. p* 5 eternam ducit *e* 6 et magister *a* b^2 *v* 7 huc *abgpv*; hoc *e ρ a Domb.* 8 ad disserentes *g* 10 permistarum e^1 12 omnibus *g* 14 a *om. p ρ* EXPLICIT LIBER XVIII. INCIPIT LIBER XVIIII *egp* 24 De inquisitione quam de bonorum et malorum finibus *g*

exponenda sunt, quantum operis huius terminandi ratio patitur, argumenta mortalium, quibus sibi ipsi beatitudinem facere in huius uitae infelicitate moliti sunt, ut ab eorum rebus uanis spes nostra quid differat, quam Deus nobis dedit, et res ipsa, hoc est uera beatitudo, quam dabit, non tantum auctoritate diuina, sed adhibita etiam ratione, qualem propter infideles possumus adhibere, clarescat. De finibus enim bonorum et malorum multa et multipliciter inter se philosophi disputarunt; quam quaestionem maxima intentione uersantes inuenire conati sunt, quid efficiat hominem beatum. Illud enim est finis boni nostri, propter quod adpetenda sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum; et illud finis mali, propter quod uitanda sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum. Finem boni ergo nunc dicimus, non quo consumatur, ut non sit, sed quo perficiatur, ut plenum sit; et finem mali, non quo esse desinat, sed quo usque nocendo perducat. Fines itaque isti sunt summum bonum et summum malum. De quibus inueniendis adque in hac uita summo bono adipiscendo, uitando autem summo malo, multum, sicut dixi, laborauerunt, qui studium sapientiae in saeculi huius uanitate professi sunt; nec tamen eos, quamuis diuersis errantes modis, naturae limes in tantum ab itinere ueritatis deuiare permisit, ut non alii in animo, alii in corpore, alii in utroque fines bonorum ponerent et malorum. Ex qua tripertita uelut generalium distributione sectarum Marcus Varro in libro de philosophia tam multam dogmatum uarietatem diligenter et subtiliter scrutatus aduertit, ut ad ducentas octoginta et octo sectas, non quae iam essent, sed quae esse possent, adhibens quasdam differentias facillime perueniret.

Quod ut breuiter ostendam, inde oportet incipiam, quod ipse aduertit et posuit in libro memorato, quattuor esse quaedam, quae homines sine magistro, sine ullo doctrinae

2 in quibus *p* 3 uanis rebus *p* 7 clariscat *g*[1] 10 est *om. e* 11 quod *om. e*[1] 12 semet ipsum *a b* 13 ergo boni *a v* 20 huius saec. *v* 27 et LXXX· VIII· *a* (ta, to superscr.) et octo *b e g p p α*; et *om. a v*

[redacted]

adminiculo, sine industria uel arte uiuendi, quae uirtus dicitur et procul dubio discitur, uelut naturaliter adpetunt, aut uoluptatem, qua delectabiliter mouetur corporis sensus, aut quietem, qua fit ut nullam molestiam corporis quisque patiatur, aut utramque, quam tamen uno nomine uoluptatis Epicurus appellat, aut uniuersaliter prima naturae, in quibus et haec sunt et alia, uel in corpore, ut membrorum integritas et salus adque incolumitas eius, uel in animo, ut sunt ea, quae uel parua uel magna in hominum reperiuntur ingeniis. Haec igitur quattuor, id est uoluptas, quies, utrumque, prima naturae, ita sunt in nobis, ut uel uirtus, quam postea doctrina inserit, propter haec adpetenda sit, aut ista propter uirtutem, aut utraque propter se ipsa; ac per hoc fiunt hinc duodecim sectae; per hanc enim rationem singulae triplicantur; quod cum in una demonstrauero, difficile non erit id in ceteris inuenire. Cum ergo uoluptas corporis animi uirtuti aut subditur aut praefertur aut iungitur, tripertita uariatur diuersitate sectarum. Subditur autem uirtuti, quando in usum uirtutis adsumitur. Pertinet quippe ad uirtutis officium et uiuere patriae et propter patriam filios procreare, quorum neutrum fieri potest sine corporis uoluptate; nam sine illa nec cibus potusque sumitur, ut uiuatur, nec concumbitur, ut generatio propagetur. Cum uero praefertur uirtuti, ipsa adpetitur propter se ipsam, uirtus autem adsumenda creditur propter illam, id est, ut nihil uirtus agat nisi ad consequendam uel conseruandam corporis uoluptatem; quae uita deformis est quidem, quippe ubi uirtus seruit dominae uoluptati, quamuis nullo modo haec dicenda sit uirtus; sed tamen etiam ista horribilis turpitudo habuit quosdam philosophos patronos et defensores suos. Virtuti porro uoluptas iungitur, quando neutra earum propter alteram, sed propter se ipsas ambae adpetuntur. Quapropter sicut uoluptas uel subdita uel praelata uel iuncta

3 que *g* 4 quisque corp. *a b v* 12 inserit ista *e* 13 ipsam *e p* 15 difficile *in marg.* difficillime, *e* 22 concubituſ *e* 29 habuit *post* defens. suos *v*

uirtuti tres sectas facit, ita quies, ita utrumque, ita prima naturae alias ternas inueniuntur efficere. Pro uarietate quippe humanarum opinionum uirtuti aliquando subduntur, aliquando praeferuntur, aliquando iunguntur, ac sic ad duodenarium sectarum numerum peruenitur. Sed iste quoque numerus duplicatur adhibita una differentia, socialis uidelicet uitae, quoniam, quisquis sectatur aliquam istarum duodecim sectam, profecto aut propter se tantum id agit aut etiam propter socium, cui debet hoc uelle quod sibi. Quocirca duodecim sunt eorum, qui propter se tantum unamquamque tenendam putant, et aliae duodecim eorum, qui non solum propter se sic uel sic philosophandum esse decernunt, sed etiam propter alios, quorum bonum adpetunt sicut suum. Hae autem sectae uiginti quattuor iterum geminantur addita differentia ex Academicis nouis et fiunt quadraginta octo. Illarum quippe uiginti quattuor unamquamque sectarum potest quisque sic tenere ac defendere ut certam, quem ad modum defenderunt Stoici, quod hominis bonum, quo beatus esset, in animi tantummodo uirtute consisteret; potest alius ut incertam, sicut defenderunt Academici noui, quod eis etsi non certum, tamen ueri simile uidebatur. Viginti quattuor ergo fiunt per eos, qui eas uelut certas propter ueritatem, et aliae uiginti quattuor per eos, qui easdem quamuis incertas propter ueri similitudinem sequendas putant. Rursus, quia unamquamque istarum quadraginta octo sectarum potest quisque sequi habitu ceterorum philosophorum, itemque alius potest habitu Cynicorum, ex hac etiam differentia duplicantur et nonaginta sex fiunt. Deinde quia earum singulas quasque ita tueri homines possunt adque sectari, ut aut otiosam diligant uitam, sicut hi, qui tantummodo studiis doctrinae uacare uoluerunt adque

4 duodeçenarium *e* 6 sociali differentia *p* 7 sectam *g p; sectarum* *rell. v Domb.* 13 haec *g* 18 quod beatus *g* uirtute tantummodo *p* 19 incerta *e* 21 uerissimile *e* 26 potest alius *v* 28 ſtatuere, *in marg.* ita tueri, *e*

ualuerunt, aut negotiosam, sicut hi, qui cum philosopharentur tamen administratione rei publicae regendisque rebus humanis occupatissimi fuerunt, aut ex utroque genere temperatam, sicut hi. qui partim erudito otio partim necessario negotio alternantia uitae suae tempora tribuerunt: propter has differentias potest etiam triplicari numerus iste sectarum et ad ducentas octoginta octo perduci.

Haec de Varronis libro, quantum potui, breuiter ac dilucide posui, sententias eius meis explicans uerbis. Quo modo autem refutatis ceteris unam eligat, quam uult esse Academicorum ueterum (quos a Platone institutos usque ad Polemonem, qui ab illo quartus eius scholam tenuit, quae Academia dicta est, habuisse certa dogmata uult uideri et ob hoc distinguit ab Academicis nouis, quibus incerta sunt omnia, quod philosophiae genus ab Arcesila coepit successore Polemonis), eamque sectam, id est ueterum Academicorum, sicut dubitatione ita omni errore carere arbitretur, longum est per omnia demonstrare; nec tamen omni ex parte res omittenda est. Remouet ergo prius illas omnes differentias, quae numerum multiplicauere sectarum, quas ideo remouendas putat, quia non in eis est finis boni. Neque enim existimat ullam philosophiae sectam esse dicendam, quae non eo distet a ceteris, quod diuersos habeat fines bonorum et malorum. Quando quidem nulla est homini causa philosophandi, nisi ut beatus sit; quod autem beatum facit, ipse est finis boni; nulla est igitur causa philosophandi, nisi finis boni: quam ob rem quae nullum boni finem sectatur, nulla philosophiae secta dicenda est. Cum ergo quaeritur de sociali uita, utrum sit tenenda sapienti, ut summum bonum, quo fit homo beatus, ita uelit et curet amici sui, quem ad modum suum, an suae tantummodo beatitudinis causa faciat quidquid facit: non de ipso

6 triplecari *g* 12 scolam *eg* academica *a* 15 arcesila *g;* archesila *a b e ρ a v;* archesilao *p* 20 [re]mouendas *g* 21 illam *p* 22 distet g^1; distat *a b e* g^2 *p ρ a* 23 quo *p* 29 uellit *g* 30 et] ut *e* 31 faciet *g* quicquid faciat *p* facit *om.* g^1

summo bono quaestio est, sed de adsumendo uel non adsumendo socio ad huius participationem boni, non propter se ipsum, sed propter eundem socium, ut eius bono ita gaudeat, sicut gaudet suo. Item cum quaeritur de Academicis nouis, quibus incerta sunt omnia, utrum ita sint res habendae, in quibus philosophandum est, an, sicut aliis philosophis placuit, certas eas habere debeamus: non quaeritur quid in boni fine sectandum sit, sed de ipsius boni ueritate, quod sectandum uidetur, utrum sit necne dubitandum; hoc est, ut id planius eloquar, utrum ita sectandum sit, ut, qui sectatur, dicat esse uerum, an ita, ut, qui sectatur, dicat uerum sibi uideri, etiamsi forte sit falsum, tamen uterque sectetur unum adque idem bonum. In illa etiam differentia, quae adhibetur ex habitu et consuetudine Cynicorum, non quaeritur, quisnam sit finis boni, sed utrum in illo habitu et consuetudine sit uiuendum ei, qui uerum sectatur bonum, quodlibet ei uerum uideatur esse adque sectandum. Denique fuerunt, qui cum diuersa sequerentur bona finalia, alii uirtutem, alii uoluptatem, eundem tamen habitum et consuetudinem tenebant, ex qua Cynici appellabantur. Ita illud quidquid est, unde philosophi Cynici discernuntur a ceteris, ad eligendum ac tenendum bonum, quo beati fierent, utique nil ualebat. Nam si aliquid ad hoc interesset, profecto idem habitus eundem finem sequi cogeret, et diuersus habitus eundem sequi finem non sineret.

1 uel non asumendo *m. 2 in marg. g*   9 id *sup. lin. e*   10 eloquamur, *in marg.* eloquar, *e*   ẹṣṣẹ *m. 1 deletum e*   11 an . . . . . uerum *om. e*   20 qua *a b e g p α v;* quo *ρ λ Domb.*   cyinoci *b;* cyniaca *e*   23 finem *om. g*[1]

[redacted]

CAPUT II.

Quo modo remotis omnibus differentiis, quae non sectae, sed quaestiones sint, ad tripertitam summi boni definitionem Varro perueniat, quarum tamen una sit eligenda.

In tribus quoque illis' uitae generibus, uno scilicet non segniter, sed in contemplatione uel inquisitione ueritatis otioso, altero in gerendis rebus humanis negotioso, tertio ex utroque genere temperato, cum quaeritur quid horum sit potius eligendum, non finis boni habet controuersiam; sed quid horum trium difficultatem uel facilitatem adferat ad consequendum uel retinendum finem boni, id in ista quaestione uersatur. Finis enim boni, cum ad eum quisque peruenerit, protinus beatum facit; in otio autem litterato, uel in negotio publico, uel quando utrumque uicibus agitur, non continuo quisque beatus est. Multi quippe in quolibet horum trium possunt uiuere, et in adpetendo boni fine, quo fit homo beatus, errare. Alia est igitur quaestio de finibus bonorum et malorum, quae unamquamque philosophorum sectam facit, et aliae sunt quaestiones de sociali uita, de cunctatione Academicorum, de uestitu et uictu Cynicorum, de tribus uitae generibus, otioso, actuoso, ex utroque modificato; quarum nulla est, in qua de bonorum et malorum finibus disputatur. Proinde quoniam Marcus Varro has quattuor adhibens differentias, id est ex uita sociali, ex Academicis nouis, ex Cynicis, ex isto uitae genere tripertito ad sectas ducentas ơctoginta octo peruenit, et si quae aliae possunt similiter adici: remotis eis omnibus, quoniam de sectando summo bono nullam inferunt quaestionem et ideo sectae nec sunt nec uocandae sunt, ad illas duodecim, in quibus quaeritur, quod sit bonum hominis, quo adsecuto fit beatus, ut ex eis unam ueram, ceteras falsas ostendat esse,

3 sint *g f;* sunt *p q v* 9 qui *e*[1] 12 in *sup. lin. g* 14 litteratio *e* 17 ad petendi *e* 20 de uictu et uestitu *p* 22 et ex *p v* 27 adicere motis *e* 30 quod *a b e g p p a;* quid *v*

reuertitur. Nam remoto illo tripertito genere uitae duae partes huius numeri detrahuntur et sectae nonaginta sex remanent. Remota uero differentia ex Cynicis addita ad dimidium rediguntur et quadraginta octo fiunt. Auferamus etiam quod ex Academicis nouis adhibitum est: rursus dimidia pars remanet, id est uiginti quattuor. De sociali quoque uita quod accesserat similiter auferatur: duodecim sunt reliquae, quas ista differentia, ut uiginti quattuor fierent, duplicauerat. De his ergo duodecim nihil dici potest, quur sectae non sint habendae. Nihil quippe aliud in eis quaeritur quam fines bonorum et malorum. Inuentis autem bonorum finibus profecto e contrario sunt malorum. Hae autem ut fiant duodecim sectae, illa quattuor triplicantur, uoluptas, quies, utrumque et prima naturae, quae primigenia Varro uocat. Haec quippe quattuor dum singillatim uirtuti aliquando subduntur, ut non propter se ipsa, sed propter officium uirtutis adpetenda uideantur, aliquando praeferuntur, ut non propter se ipsa, sed propter haec adipiscenda uel conseruanda necessaria uirtus putetur, aliquando iunguntur, ut propter se ipsa et uirtus et ista adpetenda credantur, quaternarium numerum triplum reddunt et ad duodecim sectas perueniunt. Ex illis autem quattuor rebus Varro tres tollit, uoluptatem scilicet et quietem et utrumque; non quod eas inprobet, sed quod primigenia illa naturae et uoluptatem in se habeant et quietem. Quid ergo opus est ex his duabus tria quaedam facere, duo scilicet, cum singillatim adpetuntur uoluptas aut quies, et tertium cum ambae simul, quando quidem prima naturae et ipsas et praeter ipsas alia multa contineant? De tribus ergo sectis ei placet diligenter esse tractandum, quaenam sit potius eligenda. Non enim

3 dimedium *g* 5 adhitum *e* 8 et quattuor *g* 9 sint non *e* 10 fines *a b e*; finis *g p ꝑ α* 12 haec *g* ut *m. 2 superscripto* ita *e* 13 ille *e* 14 primigenia $e^1 g^1$ *e*, primogenia g^2; primogeniam *p*; prima genia e^2 16 ipsam *e* 19 iunguntur *a b e g ꝑ α Domb.*; iungantur *p*; iungitur *v* 22 tris g^1 23 primogenia g^2 25 cum *a b e g p ꝑ α Domb.*; dum *v* singellatim *g* 27 praeter ipsa *e*

[redacted]

ueram plus quam unam uera ratio esse permittit, siue in his tribus sit siue alicubi alibi, quod post uidebimus. Interim de his tribus quo modo unam Varro eligat, quantum breuiter aperteque possumus, disseramus. Istae nempe tres sectae ita fiunt, cum uel prima naturae propter uirtutem, uel uirtus propter prima naturae, uel utraque, id est et uirtus et prima naturae, propter se ipsa sunt expetenda.

CAPUT III.

De tribus sectis summum hominis bonum quaerentibus quam eligendam Varro definiat sequens ueteris Academiae Antiocho auctore sententiam.

Quid ergo istorum trium sit uerum adque sectandum, isto modo persuadere conatur. Primum, quia summum bonum in philosophia non arboris, non pecoris, non Dei, sed hominis quaeritur, quid sit ipse homo, quaerendum putat Sentit quippe in eius natura duo esse quaedam, corpus et animam, et horum quidem duorum melius esse animam longeque praestabilius omnino non dubitat, sed utrum anima sola sit homo ut ita sit ei corpus tamquam equus equiti (eques enim non homo et equus, sed solus homo est; ideo tamen eques dicitur, quod aliquo modo se habeat ad equum), an corpus solum sit homo, aliquo modo se habens ad animam, sicut poculum ad potionem (non enim calix et potio, quam continet calix, simul dicitur poculum, sed calix solus; ideo tamen quod potioni continendae sit adcommodatus), an uero nec anima sola nec solum corpus, sed simul utrumque sit homo, cuius sit pars una siue anima siue corpus, ille autem totus ex utroque constet, ut homo sit (sicut duos equos iunctos bigas uocamus, quorum siue dexter siue sinister pars est bigarum,

1 ueram *g* 2 siue alicubi .... tribus *om.* *a*[1] alibi *om.* *p* 4 tris *g* 5 dum, *in marg.* cū, *e* 11 anticho *gf* 15 ipse sit *g* homó ipse *p* sensit *a* 19 equiti ..... equus *om.* *e* 21 habet *ep* ad *om.* *e*[1] cum corpus, *in marg.* an, *p* 27 pars sit *v*

unum uero eorum, quoquo modo se habeat ad alterum, bigas non dicimus, sed ambo simul). Horum autem trium hoc elegit tertium hominemque nec animam solam nec solum corpus, sed animam simul et corpus esse arbitratur. Proinde summum bonum hominis, quo fit beatus, ex utriusque rei bonis constare dicit, et animae scilicet et corporis. Ac per hoc prima illa naturae propter se ipsa existimat expetenda ipsamque uirtutem, quam doctrina inserit uelut artem uiuendi, quae in animae bonis est excellentissimum bonum. Quapropter eadem uirtus, id est ars agendae uitae, cum acceperit prima naturae, quae sine illa erant, sed tamen erant etiam quando eis doctrina adhuc deerat, omnia propter se ipsa adpetit simulque etiam se ipsam, omnibusque simul et se ipsa utitur, eo fine, ut omnibus delectetur adque perfruatur, magis minusque, ut quaeque inter se maiora adque minora sunt, tamen omnibus gaudens et quaedam minora, si necessitas postulat, propter maiora uel adipiscenda uel tenenda contemnens. Omnium autem bonorum uel animi uel corporis nihil sibi uirtus omnino praeponit. Haec enim bene utitur et se ipsa et ceteris, quae hominem faciunt beatum, bonis. Ubi uero ipsa non est, quamlibet multa sint bona, non bono eius sunt, cuius sunt, ac per hoc iam nec eius bona dicenda sunt, cui male utenti utilia esse non possunt. Haec ergo uita hominis, quae uirtute et aliis animi et corporis bonis, sine quibus uirtus esse non potest, fruitur, beata esse dicitur; si uero et aliis, sine quibus esse uirtus potest, uel ullis uel pluribus, beatior; si autem prorsus omnibus, ut nullum omnino bonum desit uel animi uel corporis, beatissima. Non

2 ambo *b* g^1 *ϱ Domb.*, ambos *a e* g^2 *p v* 3 elegit *a b e Domb.*; eliget *g*; eligit *p v* hominem que, *in marg.* neque, *e* 7 ipsa/, m *eraso*, *e* 12 *sq.* propter se omnibusque simul et se ipsa appetit *b* ipsa *a* e^2 *ϱ Domb.*; ipsam e^1 *g p α v* 13 simulque etiam se ipsa utitur *omissis reliquis b* ipsa *e* et se] et sepe *p* 19 et *om. g* 22 iam nec *a b e p α v*; iam *om. g ϱ λ Domb.* 24 qua *e* 26 uirtus esse *p* utilis, *in marg.* ullis, *e* 27 plurimis *p*

[redacted]

enim hoc est uita, quod uirtus, quoniam non omnis uita, sed sapiens uita uirtus est; et tamen qualiscumque uita sine ulla uirtute potest esse; uirtus uero sine ulla uita non potest esse. Hoc et de memoria dixerim adque ratione, et si quid tale aliud est in homine. Sunt enim haec et ante doctrinam, sine his autem non potest esse ulla doctrina, ac per hoc nec uirtus; quae utique discitur. Bene autem currere, pulchrum esse corpore, uiribus ingentibus praeualere et cetera huius modi talia sunt, ut et uirtus sine his esse possit et ipsa sine uirtute; bona sunt tamen, et secundum istos etiam ipsa propter se ipsam diligit uirtus, utiturque illis et fruitur, sicut uirtutem decet.

Hanc uitam beatam etiam socialem perhibent esse, quae amicorum bona propter se ipsa diligat sicut sua eisque propter ipsos hoc uelit quod sibi; siue in domo sint, sicut coniux et liberi et quicumque domestici, siue in loco, ubi domus est eius, sicuti est urbs, ut sunt hi qui ciues uocantur, siue in orbe toto, ut sunt gentes quas ei societas humana coniungit, siue in ipso mundo, qui censetur nomine caeli et terrae, sicut esse dicunt deos, quos uolunt amicos esse homini sapienti, quos nos familiarius angelos dicimus. De bonorum autem et e contrario malorum finibus negant ullo modo esse dubitandum et hanc inter se et nouos Academicos adfirmant esse distantiam, nec eorum interest quidquam, siue Cynico siue alio quolibet habitu et uictu in his finibus, quos ueros putant, quisque philosophetur. Ex tribus porro illis uitae generibus, otioso, actuoso et quod ex utroque conpositum est, hoc tertium sibi placere adseuerant. Haec sensisse adque docuisse Academicos ueteres Varro adserit, auctore Antiocho, magistro Ciceronis et suo, quem sane Cicero in pluribus fuisse Stoicum quam ueterem Academicum

31 Acad. pr. II, 21 sq.

3 uirtus ...... esse *om. e* 5 aliud tale *e* 11 se ipsam *e g p a v;* se ipsa *a b p Domb.* diligitur *a b p a* 14 ipsam *e* diligit *p* 17 eius est *e* 18 toto orbe *v*

uult uideri. Sed quid ad nos, qui potius de rebus ipsis iudicare debemus, quam pro magno de hominibus quid quisque senserit scire?

CAPUT IIII.

De summo bono et summo malo quid Christiani sentiant contra philosophos, qui summum bonum in se sibi esse dixerunt.

Si ergo quaeratur a nobis, quid ciuitas Dei de his singulis interrogata respondeat ac primum de finibus bonorum malorumque quid sentiat: respondebit aeternam uitam esse summum bonum, aeternam uero mortem summum malum; propter illam proinde adipiscendam istamque uitandam recte nobis esse uiuendum. Propter quod scriptum est: Iustus ex fide uiuit; quoniam neque bonum nostrum iam uidemus, unde oportet ut credendo quaeramus, neque ipsum recte uiuere nobis ex nobis est, nisi credentes adiuuet et orantes qui et ipsam fidem dedit, qua nos ab illo adiuuandos esse credamus. Illi autem, qui in ista uita fines bonorum et malorum esse putauerunt, siue in corpore siue in animo siue in utroque ponentes summum bonum, adque, ut id explicatius eloquar, siue in uoluptate siue in uirtute siue in utraque; siue in quiete siue in uirtute siue in utraque; siue in uoluptate simul et quiete siue in uirtute siue in utrisque, siue in primis naturae siue in uirtute siue in utrisque; hic beati esse et a se ipsis beati fieri mira uanitate uoluerunt. Inrisit hos Veritas per prophetam dicentem: Dominus nouit cogitationes hominum uel, sicut hoc testimonium posuit apostolus Paulus, Dominus nouit cogitationes sapientium, quoniam uanae sunt.

Quis enim sufficit quantouis eloquentiae flumine uitae huius

13 Abac. 2, 4; Gal. 3, 11 26 Ps. 93, 11 28 1. Cor. 3, 20

9 primum *om. p* 20 ut *om. e*[1] 24 beatis *g* 25 beati fieri *abegpv*; beatificari *p Domb.* uoluerunt (u *s. l.*) *e* 26 nouit *Dom. v* 30 sufficiet *g*[2]

miserias explicare? Quam lamentatus est Cicero in consolatione de morte filiae, sicut potuit; sed quantum est quod potuit? Ea quippe, quae dicuntur prima naturae, quando, ubi, quo modo tam bene se habere in hac uita possunt, ut non sub incertis casibus fluctuent? Quis enim dolor contrarius uoluptati, quae inquietudo contraria quieti in corpus cadere sapientis non potest? Membrorum certe amputatio uel debilitas hominis expugnat incolumitatem, deformitas pulchritudinem, inbecillitas sanitatem, uires lassitudo, mobilitatem torpor aut tarditas; et quid horum est, quod nequeat in carnem sapientis inruere? Status quoque corporis adque motus, cum decentes et congruentes sunt, inter naturae prima numerantur; sed quid si aliqua mala ualetudo membra tremore concutiat? quid si usque ad ponendas in terra manus dorsi spina curuetur et hominem quodam modo quadrupedem faciat? Nonne omnem statuendi corporis et mouendi speciem decusque peruertet? Quid ipsius animi primigenia quae appellantur bona, ubi duo prima ponunt propter conprehensionem perceptionemque ueritatis sensum et intellectum? Sed qualis quantusque remanet sensus, si, ut alia taceam, fiat homo surdus et caecus? Ratio uero et intellegentia quo recedet, ubi sopietur, si aliquo morbo efficiatur insanus? Phrenetici multa absurda cum dicunt uel faciunt, plerumque a bono suo proposito et moribus aliena, immo suo bono proposito moribusque contraria, siue illa cogitemus siue uideamus, si digne consideremus, lacrimas tenere uix possumus aut forte nec possumus. Quid dicam de his, qui daemonum patiuntur incursus? Ubi habent absconditam uel obrutam intellegentiam suam, quando secundum suam uoluntatem et anima eorum et corpore malignus utitur spiritus? Et quis confidit hoc malum in hac uita euenire non posse sapienti? Deinde perceptio ueritatis in hac carne qualis aut quanta est, quando,

8 deformas *g* 9 latitudo *b* 10 tepor *e* torpor aut] corporū *b* ecquid *v* 12 et] atque *p v* 13 ualitudo *g* 14 terra *a b g p ρ λ*; terram *e a v* 17 peruertit *e* 24 et *sup. lin. g* 28 obruptam *ρ*; ut ruptam *e*

sicut legimus in ueraci libro sapientiae, corpus corruptibile adgrauat animam et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem? Inpetus porro uel adpetitus actionis, si hoc modo recte Latine appellatur ea, quam Graeci uocant ὁρμήν, quia et ipsam primis naturae deputant bonis, nonne ipse est, quo geruntur etiam insanorum illi miserabiles motus et facta, quae horremus, quando peruertitur sensus ratioque sopitur?

Porro ipsa uirtus, quae non est inter prima naturae, quoniam eis postea doctrina introducente superuenit, cum sibi bonorum culmen uindicet humanorum, quid hic agit nisi perpetua bella cum uitiis, nec exterioribus, sed interioribus, nec alienis, sed plane nostris et propriis, maxime illa, quae Graece σωφροσύνη, Latine temperantia nominatur, qua carnales frenantur libidines, ne in quaeque flagitia mentem consentientem trahant? Neque enim nullum est uitium, cum, sicut dicit apostolus, caro concupiscit aduersus spiritum; cui uitio contraria uirtus est, cum, sicut idem dicit, spiritus concupiscit aduersus carnem. Haec enim, inquit, inuicem aduersantur, ut non ea quae uultis faciatis. Quid autem facere uolumus, cum perfici uolumus fine summi boni, nisi ut caro aduersus spiritum non concupiscat, nec sit in nobis hoc uitium, contra quod spiritus concupiscat? Quod in hac uita, quamuis uelimus, quoniam facere non ualemus, id saltem in adiutorio Dei facimus, ne carni concupiscenti aduersus spiritum spiritu succumbente cedamus et ad perpetrandum peccatum nostra consensione pertrahamur. Absit ergo ut, quamdiu in hoc bello intestino sumus, iam nos beatitudinem, ad quam uincendo uolumus peruenire, adeptos esse credamus.

1 Sap. 9, 15   17 Gal. 5, 17

4 actionis appet. *v*   si *om. e*   ea *om. e*   5 ormen *codd.* 14 CωΦPOCTNdC *e*   18 uitiū *e*[1]   19 concupiscet *g*[1]   20 quaecumque uultis *p λ*   illa faciatis *α λ*   21 fine *p λ* *Domb.*; finē, *lineola sup. e euanida, g*; finem *a b p α v*; fines *e*   25 facimus *e p* *Domb.*; faciamus *a b g v*   nec *b*   concupiscentiā *e*   29 in uincendo *e*

Et quis est usque adeo sapiens, ut contra libidines nullum habeat omnino conflictum?

Quid illa uirtus, quae prudentia dicitur, nonne tota uigilantia sua bona discernit a malis, ut in illis adpetendis istisque uitandis nullus error obrepat, ac per hoc et ipsa nos in malis uel mala in nobis esse testatur? Ipsa enim docet malum esse ad peccandum consentire bonumque esse ad peccandum non consentire libidini. Illud tamen malum, cui nos non consentire docet prudentia, facit temperantia, nec prudentia nec temperantia tollit huic uitae. Quid iustitia, cuius munus est sua cuique tribuere (unde fit in ipso homine quidam iustus ordo naturae, ut anima subdatur Deo et animae caro, ac per hoc Deo et anima et caro), nonne demonstrat in eo se adhuc opere laborare potius quam in huius operis iam fine requiescere? Tanto minus quippe anima subditur Deo, quanto minus Deum in ipsis suis cogitationibus concipit; et tanto minus animae subditur caro, quanto magis aduersus spiritum concupiscit, Quamdiu ergo nobis inest haec infirmitas, haec pestis, hic languor, quo modo nos iam saluos, et si nondum saluos, quo modo iam beatos illa finali beatitudine dicere audebimus? Iam uero illa uirtus, cuius nomen est fortitudo, in quantacumque sapientia euidentissima testis est humanorum malorum, quae conpellitur patientia tolerare. Quae mala Stoici philosophi miror qua fronte mala non esse contendant, quibus fatentur, si tanta fuerint, ut ea sapiens uel non possit uel non debeat sustinere, cogi eum mortem sibimet inferre adque ex hac uita emigrare. Tantus autem superbiae stupor est in his hominibus hic se habere finem boni et a se ipsis fieri beatos putantibus, ut sapiens eorum, hoc est, qualem mirabili uanitate describunt, etiamsi excaecetur obsurdescat obmute-

6 testatur .... esse *om.* *b* docet nos *v* 7 esse *om.* *e* 9 facit .. prudentia *om.* *p* 10 tollet g^2 huic uitae *sup. lin.* *e* iustitie *p* 13 se *om.* *e* 15 quippe minus *pv* 19 langor $e^1 g^1$ 23 quae mala compellitur *p* quo (o *ex* e *corr.*) malo *e* philos. stoici *g* 26 cogit *e* 28 hic] sic *g* ipsos p^1 29 beatus $e^1 g^1$ 30 uanitatē *g* discrib. *g* ommutescat *g*

scat, membris debilitetur doloribus crucietur et, si quid aliud talium malorum dici aut cogitari potest, incidat in eum, quo sibi mortem cogatur inferre, hanc in his malis uitam constitutam eum non pudeat beatam uocare. O uitam beatam, quae ut finiatur mortis quaerit auxilium! Si beata est, maneatur in ea. Quo modo ista non sunt mala, quae uincunt fortitudinis bonum eandemque fortitudinem non solum sibi cedere, uerum etiam delirare conpellunt, ut eandem uitam et dicat beatam et persuadeat esse fugiendam? Quis usque adeo caecus est, ut non uideat, quod, si beata esset, fugienda non esset? Sed aperta infirmitatis uoce fugiendam fatentur. Quid igitur causae est, quur non etiam miseram fracta superbiae ceruice fateantur? Utrum, obsecro, Cato ille patientia an potius inpatientia se peremit? Non enim hoc fecisset, nisi uictoriam Caesaris inpatienter tulisset. Ubi est fortitudo? Nempe cessit, nempe succubuit, nempe usque adeo superata est, ut uitam beatam derelinqueret desereret fugeret. An non erat iam beata? Misera ergo erat. Quo modo igitur mala non erant, quae uitam miseram fugiendamque faciebant?

Quapropter etiam ipsi, qui mala ista esse confessi sunt, sicut Peripatetici, sicut ueteres Academici, quorum sectam Varro defendit, tolerabilius quidem loquuntur, sed eorum quoque mirus est error, quod in his malis, etsi tam grauia sint, ut morte fugienda sint ab ipso sibimet inlata, qui haec patitur, uitam beatam tamen esse contendunt. Mala sunt, inquit, tormenta adque cruciatus corporis, et tanto sunt peiora, quanto potuerint esse maiora; quibus ut careas, ex hac uita fugiendum est.' Qua uita, obsecro? 'Hac, inquit, quae tantis

1 qui *e*[1] 4 eum *codd.*; eos *v* 6 in ea (in ea beatitudine *p*). quomodo ista e. q. s. *codd.* in ea: si uero propter ista mala fugitur ab ea, quomodo est beata? Aut quomodo ista e. q. s. *v* 8 delerare *g* 9 Quis *usque ad* fugienda *l. 10 om. e* 11 *ut editur a b e g p ρ α Domb.*; Sed si propter infirmitatis pondus, qua premitur, hanc fugiendam *v* fugienda *b* 17 est *om. e* deseret *e*[1] ac fugeret *e* 23 quoque] qm̄ que, que *in* qui *corr.*, *g* /error, t *eras.*, *g*

adgrauatur malis.' Certe ergo beata est in eisdem ipsis malis, propter quae dicis esse fugiendam? An ideo beatam dicis, quia licet tibi ab his malis morte discedere? Quid si ergo in eis aliquo diuino iudicio tenereris nec permittereris mori nec umquam sine illis esse sinereris? Nempe tunc saltem miseram talem diceres uitam. Non igitur propterea misera non est, quia cito relinquitur. Quando quidem si sempiterna sit, etiam abs te ipso misera iudicatur; non itaque propterea, quoniam breuis est, nulla miseria debet uideri aut, quod est absurdius. quia breuis miseria est, ideo etiam beatitudo appellari. Magna uis est in eis malis, quae cogunt hominem secundum ipsos etiam sapientem sibimet auferre quod homo est; cum dicant, et uerum dicant, hanc esse naturae primam quodam modo et maximam uocem, ut homo concilietur sibi et propterea mortem naturaliter fugiat, ita sibi amicus, ut esse se animal et in hac coniunctione corporis adque animae uiuere uelit uehementer adque adpetat. Magna uis est in eis malis, quibus iste naturae uincitur sensus, quo mors omni modo omnibus uiribus conatibusque uitatur, et ita uincitur, ut, quae uitabatur optetur adpetatur et, si non potuerit aliunde contingere, ab homine ipso sibimet inferatur. Magna uis est in eis malis, quae fortitudinem faciunt homicidam; si tamen adhuc dicenda est fortitudo, quae ita his malis uincitur, ut hominem, quem sicut uirtus regendum tuendumque suscepit, non modo non possit per patientiam custodire, sed ipsa insuper cogatur occidere. Debet quidem etiam mortem sapiens ferre patienter, sed quae accidit aliunde. Secundum istos autem si eam sibi ipse inferre conpellitur, profecto fatendum est eis non solum mala, sed intolerabilia etiam mala esse, quae hoc eum perpetrare conpellunt. Vita igitur, quae istorum tam magnorum tamque grauium malorum aut premitur oneri-

4 iudicio diuino *v* 5 sinereres g^1 6 diceris g^1 12 sapientes e^1 15 se *om. e* 17 uehementer adque *mss.*; uehementerque *v* 19 uitiatur *e* 21 ipso homine *v* 25 posset g^1 26 cogatur cogitatur occid. *e* 27 accidet g^1 30 conpellunt, ll *m. 2 in ras.* (*m. 1* conpelabunt?), *e*

bus aut subiacet casibus, nullo modo beata diceretur, si homines, qui hoc dicunt, sicut uicti malis ingrauescentibus, cum sibi ingerunt mortem, cedunt infelicitati, ita uicti certis rationibus, cum quaerunt beatam uitam, dignarentur cedere ueritati et non sibi putarent in ista mortalitate fine summi boni esse gaudendum, ubi uirtutes ipsae, quibus hic certe nihil melius adque utilius in homine reperitur, quanto maiora sunt adiutoria contra uim periculorum laborum dolorum, tanto fideliora testimonia miseriarum. Si enim uerae uirtutes sunt, quae nisi in eis, quibus uera inest pietas, esse non possunt: non se profitentur hoc posse, ut nullas miserias patiantur homines, in quibus sunt (neque enim mendaces sunt uerae uirtutes, ut hoc profiteantur), sed ut uita humana, quae tot et tantis huius saeculi malis esse cogitur misera, spe futuri saeculi sit beata, sicut et salua. Quo modo enim beata est, quae nondum salua est? Unde et apostolus Paulus non de hominibus inprudentibus inpatientibus, intemperantibus et iniquis, sed de his, qui secundum ueram pietatem uiuerent et ideo uirtutes, quas haberent, ueras haberent, ait: Spe enim salui facti sumus. Spes autem quae uidetur, non est spes. Quod enim uidet quis, quid et sperat? Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam expectamus. Sicut ergo spe salui, ita spe beati facti sumus, et sicut salutem, ita beatitudinem non iam tenemus praesentem, sed exspectamus futuram, et hoc per patientiam; quia in malis sumus, quae patienter tolerare debemus, donec ad illa ueniamus bona, ubi omnia erunt, quibus ineffabiliter delectemur, nihil erit autem, quod iam tolerare debeamus. Talis salus, quae in futuro erit saeculo, ipsa erit etiam

19 Rom. 8, 24 sq.

2 dicti *e* ingrauiscent. g^1 5 ụṭarent (d *superscr.*), d *m. 2*, *e* 8 laborem dolorem *e* 21 quis uidet *v* quid et sperat *g ρ*; quid sperat *a b p α v*; quid speratur λ 23 sicut ergo spe salui facti sumus, ita spe beati facti sumus *p* beati ficati, *in marg.* facti, *e* 27 //ueniamus, in *eras.*, *e* ubi sunt omnia *g p*

finalis beatitudo. Quam beatitudinem isti philosophi, quoniam non uidentes nolunt credere, hic sibi conantur falsissimam fabricare, quanto superbiore, tanto mendaciore uirtute.

CAPUT V.

De sociali uita, quae, cum maxime expetenda sit, multis offensionibus saepe subuertitur.

Quod autem socialem uitam uolunt esse sapientis, nos multo amplius adprobamus. Nam unde ista Dei ciuitas, de qua huius operis ecce iam undeuicensimum librum uersamus in manibus, uel inchoaretur exortu uel progrederetur excursu uel adprehenderet debitos fines, si non esset socialis uita sanctorum? Sed in huius mortalitatis aerumna quot et quantis abundet malis humana societas, quis enumerare ualeat? quis aestimare sufficiat? Audiant aput comicos suos hominem cum sensu adque consensu omnium hominum dicere:

> Duxi uxorem; quam ibi miseriam uidi! Nati filii,
> Alia cura.

Quid itidem illa, quae in amore uitia commemorat idem Terentius, iniuriae suspiciones, inimicitiae bellum, pax rursum: nonne res humanas ubique inpleuerunt? nonne et in amicorum honestis amoribus plerumque contingunt? nonne his usquequaque plenae sunt res humanae, ubi iniurias suspiciones, inimicitias bellum mala certa sentimus; pacem uero incertum bonum, quoniam corda eorum, cum quibus eam tenere uolumus, ignoramus, et si hodie nosse possemus, qualia cras futura essent utique nesciremus. Qui porro inter se amiciores solent esse uel debent, quam qui una etiam continentur domo? Et tamen quis inde securus est, cum tanta saepe mala ex eorum occultis insidiis exstiterint, tanto

16 Ter. Ad. V, 4, 13 sq. 19 Eun. I, 1, 14 sq.

3 superiore *ep* 7 sapientes *g* 12 quod *g* 13 una societas *p* societas hum. *v* 19 rursus *e* 25 nosse hodie *v* possumus *g* 27 amicitiores *e*

amariora, quanto pax dulcior fuit, quae uera putata est, cum astutissime fingeretur? Propter quod omnium pectora sic adtingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius: 'Nullae sunt occultiores insidiae quam hae, quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est aduersarius, facile cauendo uitare possis; hoc uero occultum intestinum ac domesticum malum non solum exsistit, uerum etiam obprimit, antequam prospicere adque explorare potueris. Propter quod etiam diuina uox illa: Et inimici hominis domestici eius cum magno dolore cordis auditur, quia, etsi quisque tam fortis sit, ut aequo animo perferat, uel tam uigilans, ut prouido consilio caueat, quae aduersus eum molitur amicitia simulata, eorum tamen hominum perfidorum malo, cum eos esse pessimos experitur, si ipse bonus est, grauiter excrucietur necesse est, siue semper mali fuerint et se bonos finxerint, siue in istam malitiam ex bonitate mutati sint. Si ergo domus, commune perfugium in his malis humani generis, tuta non est, quid ciuitas, quae quanto maior est, tanto forum eius litibus et ciuilibus et criminalibus plenius, etiamsi quiescant non solum turbulentae, uerum saepius et cruentae seditiones ac bella ciuilia, a quorum euentis sunt aliquando liberae ciuitates, a periculis numquam?

CAPUT VI.

De errore humanorum iudiciorum, cum ueritas latet.

Quid ipsa iudicia hominum de hominibus, quae ciuitatibus in quantalibet pace manentibus deesse non possunt, qualia putamus esse, quam misera, quam dolenda? Quando quidem hi iudicant, qui conscientias eorum, de quibus iudicant, cernere nequeunt. Unde saepe coguntur tormentis innocentium

3 Verr. act. 2, 1, 15   9 Mt. 10, 36

4 quam hae *om.* e[1]   6 posses *p*   14 malorum *sup. lin. g*   cum] quo *p*   19 eius, *m. 1 ex* eſcis *corr., g*   22 sint *e*   26 deesse non possunt in quantalibet pace manent. *e*

[redacted]

testium ad alienam causam pertinentem quaerere ueritatem. Quid cum in sua causa quisque torquetur et, cum quaeritur utrum sit nocens, cruciatur et innocens luit pro incerto scelere certissimas poenas, non quia illud commisisse detegitur, sed quia non commisisse nescitur? Ac per hoc ignorantia iudicis plerumque est calamitas innocentis. Et quod est intolerabilius magisque plangendum rigandumque, si fieri possit, fontibus lacrimarum, cum propterea iudex torqueat accusatum, ne occidat nesciens innocentem, fit per ignorantiae miseriam, ut et tortum et innocentem occidat, quem ne innocentem occideret torserat. Si enim secundum istorum sapientiam delegerit ex hac uita fugere quam diutius illa sustinere tormenta: quod non commisit, commisisse se dicit. Quo damnato et occiso, utrum nocentem an innocentem iudex occiderit, adhuc nescit, quem ne innocentem nesciens occideret torsit; ac per hoc innocentem et ut sciret torsit, et dum nesciret occidit. In his tenebris uitae socialis sedebit iudex ille sapiens an non audebit? Sedebit plane. Constringit enim eum et ad hoc officium pertrahit humana societas, quam deserere nefas ducit. Hoc enim nefas esse non ducit, quod testes innocentes in causis torquentur alienis; quod hi, qui arguuntur, ui doloris plerumque superati et de se falsa confessi etiam puniuntur innocentes, cum iam torti fuerint innocentes; quod, etsi non morte puniantur, in ipsis uel ex ipsis tormentis plerumque moriuntur; quod aliquando et ipsi, qui arguunt, humanae societati fortasse, ne crimina inpunita sint, prodesse cupientes et mentientibus testibus reoque ipso contra tormenta durante inmaniter nec fatente probare quod obiciunt non ualentes, quamuis uera obiecerint, a iudice nesciente damnantur. Haec tot et tanta mala non deputat esse

2 in *sup. lin. e* 9 nescius *g* 10 tortum est *g* 11 occiderit *g* 12 delegerit *begpv;* diligeret *a;* elegerit *p Domb.* 13 commisisse dicitur *p* 18 audebit *mss.;* sedebit *v* constringet *g* 19 pertrahet *g* 22 se *om. e* 23 cum . . . innocentes, *in marg. e* 24 si *e* 25 tormentis *in marg. g* 29 uerba *g* 30 ^{ne}sciente *g* et] ac *e* putant *p*

peccata; non enim haec facit sapiens iudex nocendi uoluntate, sed necessitate nesciendi, et tamen, quia cogit humana societas, necessitate etiam iudicandi. Haec est ergo quam dicimus miseria certe hominis, etsi non malitia sapientis. An uero necessitate nesciendi adque iudicandi torquet insontes, punit insontes, et parum est illi, quod non est reus, si non sit insuper et beatus? Quanto consideratius et homine dignius agnoscit in ista necessitate miseriam eamque odit in se et, si pie sapit, clamat ad Deum: De necessitatibus meis erue me!

CAPUT VII.

De diuersitate linguarum, qua societas hominum dirimatur, et de miseria bellorum, etiam quae iusta dicuntur.

Post ciuitatem uel urbem sequitur orbis terrae, in quo tertium gradum ponunt societatis humanae, incipientes a domo adque inde ad urbem, deinde ad orbem progrediendo uenientes; qui utique, sicut aquarum congeries, quanto maior est, tanto periculis plenior. In quo primum linguarum diuersitas hominem alienat ab homine. Nam si duo sibimet inuicem fiant obuiam neque praeterire, sed simul esse aliqua necessitate cogantur, quorum neuter linguam nouit alterius: facilius sibi muta animalia, etiam diuersi generis, quam illi, cum sint homines ambo, sociantur. Quando enim quae sentiunt inter se communicare non possunt propter solam diuersitatem linguae, nihil prodest ad consociandos homines tanta similitudo naturae; ita ut libentius homo sit cum cane suo quam cum homine alieno. At enim opera data est, ut impe-

9 Ps. 24, 17

2 quia . . . . etiam *om. e* 5 iudicanti *g* 8 in se odit *v* 10 eruente *e*[1] 13 dirimatur *g f p; dirimitur v Domb.* 17 urbem, *omisso* ad, *e* 20 inuicem sibimet *e* 21 necessita *g* 22 norit linguam *v* 23 animalia muta *v* 25 linguae diuersitatem *v* 28 ad enim *g;* aperte enim *b*

riosa ciuitas non solum iugum, uerum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis inponeret, per quam non deesset, immo et abundaret etiam interpretum copia. Verum est; sed hoc quam multis et quam grandibus bellis, quanta strage hominum, quanta effusione humani sanguinis conparatum est? Quibus transactis, non est tamen eorundem malorum finita miseria. Quamuis enim non defuerint neque desint hostes exterae nationes, contra quas semper bella gesta sunt et geruntur: tamen etiam ipsa imperii latitudo peperit peioris generis bella, socialia scilicet et ciuilia, quibus miserabilius quatitur humanum genus, siue cum belligeratur, ut aliquando conquiescant, siue cum timetur, ne rursus exsurgant. Quorum malorum multas et multiplices clades, duras et diras necessitates si ut dignum est eloqui uelim, quamquam nequaquam sicut res postulat possim: quis erit prolixae disputationis modus? Sed sapiens, inquiunt, iusta bella gesturus est. Quasi non, si se hominem meminit, multo magis dolebit iustorum necessitatem sibi extitisse bellorum, quia nisi iusta essent, ei gerenda non essent, ac per hoc sapienti nulla bella essent. Iniquitas enim partis aduersae iusta bella ingerit gerenda sapienti; quae iniquitas utique homini est dolenda, quia hominum est, etsi nulla ex ea bellandi necessitas nasceretur. Haec itaque mala tam magna, tam horrenda, tam saeua quisquis cum dolore considerat, miseriam fateatur; quisquis autem uel patitur ea sine animi dolore uel cogitat, multo utique miserius ideo se putat beatum, quia et humanum perdidit sensum.

1 suam *om.* ρ 3 habund. *g* 8 hostes desint *v* 11 genus hum. *v* belligeratŏr *g* 17 meminet *g*[1] 23 mala tam] multā *g* tāquam seua *g* 25 patiatur *p*

CAPUT VIII.

Quod amicitia bonorum secura esse non possit, dum a periculis, quae in hac uita sunt, trepidari necesse est.

Si autem non contingat quaedam ignorantia similis dementiae, quae tamen in huius uitae misera condicione saepe contingit, ut credatur uel amicus esse, qui inimicus est, uel inimicus, qui amicus est: quid nos consolatur in hac humana societate erroribus aerumnisque plenissima nisi fides non ficta et mutua dilectio uerorum et bonorum amicorum? Quos quanto plures et in locis pluribus habemus, tanto longius latiusque metuimus, ne quid eis contingat mali de tantis malorum aggeribus huius saeculi. Non enim tantummodo solliciti sumus, ne fame, ne bellis, ne morbis, ne captiuitatibus adfligantur, ne in eadem seruitute talia patiantur, qualia nec cogitare sufficimus; uerum etiam, ubi timor est multo amarior, ne in perfidiam malitiam nequitiamque mutentur. Et quando ista contingunt (tanto utique plura, quanto illi sunt plures) et in nostram notitiam perferuntur, quibus cor nostrum flagris uratur, quis potest, nisi qui talia sentit, aduertere? Mortuos quippe audire mallemus, quamuis et hoc sine dolore non possimus audire. Quorum enim nos uita propter amicitiae solacia delectabat, unde fieri potest, ut eorum mors nullam nobis ingerat maestitudinem? Quam qui prohibet, prohibeat, si potest, amica conloquia, interdicat amicalem uel intercidat adfectum, humanarum omnium necessitudinum

3 quae in hac uita sunt] praesentis uitę *p* 4 est *gfp;* sit *qv Domb.* 7 contingitur (ut *suprascr.*), ut *m. 2, g* 11 habe/mus, a *eras., g* 15 pa/ciantur, r *eras., g* 17 malitiamquę, *adscripto in marg.* nequitiamque. *e* 19 plures *codd.;* plures et in pluribus locis *v* 23 solatia, *in marg.* socialia, *e* 24 proibet proibeat *g* 25 *sq.* interdicat . . interdicat, *in marg.* intercidat, *e;* intercidat . . intercidat *b* interdicat amicalem conuersationem *p* 26 omnium hum. *v*

uincula mentis inmiti stupore disrumpat aut sic eis utendum censeat, ut nulla ex eis animum dulcedo perfundat. Quod si fieri nullo modo potest, etiam hoc quo pacto futurum est, ut eius nobis amara mors non sit, cuius dulcis est uita? Hinc enim est et luctus quoddam non inhumani cordis quasi uulnus aut ulcus, cui sanando adhibentur officiosae consolationes. Non enim propterea non est quod sanetur, quoniam quanto est animus melior, tanto in eo citius faciliusque sanatur. Cum igitur etiam de carissimorum mortibus, maxime quorum sunt humanae societati officia necessaria, nunc mitius, nunc asperius adfligatur uita mortalium: mortuos tamen eos, quos diligimus, quam uel a fide uel a bonis moribus lapsos, hoc est in ipsa anima mortuos, audire seu uidere mallemus. Qua ingenti materia malorum plena est terra, propter quod scriptum est: Numquid non tentatio est uita humana super terram? et propter quod ipse Dominus ait: Vae mundo ab scandalis, et iterum: Quoniam abundauit, inquit, iniquitas, refrigescet caritas multorum. Ex quo fit, ut bonis amicis mortuis gratulemur et, cum mors eorum nos contristet, ipsa nos certius consoletur, quoniam caruerunt malis, quibus in hac uita etiam boni homines uel conteruntur uel deprauantur uel in utroque periclitantur.

CAPUT VIIII.

De amicitia sanctorum angelorum, quae homini in hoc mundo non potest esse manifesta propter fallaciam daemonum, in quos inciderunt, qui multos sibi deos colendos putarunt.

In societate uero sanctorum angelorum, quam philosophi illi, qui nobis deos amicos esse uoluerunt, quarto constitue-

15 Iob 7, 1 16 Mt. 18, 7 17 Ib. 24, 12

1 mentis inmitis *b*; inmitis mentis *α* stuporẹ *b* dirrumpat *e*; dirumpat *p* aut] ac *p* 4 hic *b* 5 est ẹnim *p v* quidam *p* humani *e* 7 quod] qui *α* 11 quos] qm̃ (= quoniam) *e* 15 hominis *p* 16 ipse *om. σ* 17 abundabit *b e g* 18 inquit *om. e p* refrigescit *g p*; refrigessit *b* 21 malis caruerunt *v* 22 conterentur *g* 29 quarto constit. *om. e*

runt loco, uelut ad mundum uenientes ab orbe terrarum, ut sic quodam modo conplecterentur et caelum, nullo modo quidem metuimus, ne tales amici uel morte nos sua uel deprauatione contristent. Sed quia nobis non ea, qua homines, familiaritate miscentur (quod etiam ipsum ad aerumnas huius pertinet uitae) et aliquando Satanas, sicut legimus, transfigurat se uelut angelum lucis ad tentandos eos, quos ita uel erudiri opus est uel decipi iustum est: magna Dei misericordia necessaria est, ne quisquam, cum bonos angelos amicos se habere putat, habeat malos daemones fictos amicos, eosque tanto nocentiores, quanto astutiores ac fallaciores, patiatur inimicos. Et cui magna ista Dei misericordia necessaria est nisi magnae humanae miseriae, quae ignorantia tanta premitur, ut facile istorum simulatione fallatur? Et illos quidem philosophos in inpia ciuitate, qui deos sibi amicos esse dixerunt, in daemones malignos incidisse certissimum est, quibus tota ipsa ciuitas subditur, aeternum cum eis habitura supplicium. Ex eorum quippe sacris uel potius sacrilegiis, quibus eos colendos, et ex ludis inmundissimis, ubi eorum crimina celebrantur, quibus eos placandos putarunt eisdem ipsis auctoribus et exactoribus talium tantorumque dedecorum, satis ab eis qui colantur apertum est.

CAPUT X.

Quis fructus sanctis de superata huius uitae tentatione pariatur.

Sed neque sancti et fideles unius ueri Dei summique cultores ab eorum fallaciis et multiformi tentatione securi sunt. In hoc enim loco infirmitatis et diebus malignis etiam ista

6 2. Cor. 11, 14

7 uelut *egpv;* sicut *aρ Domb.;* ut *α;* in *bλ*   10 amicos fictos *v*   13 miseriae *sup. lin. e;* misericordiae *g*   15 in *om. e*   17 ista, *in marg.* ipsa, *e*   19 exc̣ludis *e*   20 putarunt *egp;* putauerunt *v Domb.*   25 pariatur *gfp;* paratus sit *v*

sollicitudo non est inutilis, ut illa securitas, ubi pax plenissima adque certissima est, desiderio feruentiore quaeratur. Ibi enim erunt naturae munera, hoc est, quae naturae nostrae ab omnium naturarum creatore donantur, non solum bona, uerum etiam sempiterna, non solum in animo, qui sanatur per sapientiam, uerum etiam in corpore, quod resurrectione renouabitur; ibi uirtutes, non contra ulla uitia uel mala quaecumque certantes, sed habentes uictoriae praemium aeternam pacem, quam nullus aduersarius inquietet. Ipsa est enim beatitudo finalis, ipse perfectionis finis, qui consumentem non habet finem. Hic autem dicimur quidem beati, quando pacem habemus, quantulacumque hic haberi potest in uita bona; sed haec beatitudo illi, quam finalem dicimus, beatitudini conparata prorsus miseria reperitur. Hanc ergo pacem, qualis hic potest esse, mortales homines in rebus mortalibus quando habemus, si recte uiuimus, bonis eius recte utitur uirtus; quando uero eam non habemus, etiam malis, quae homo patitur, bene utitur uirtus. Sed tunc est uera uirtus, quando et omnia bona, quibus bene utitur, et quidquid in bono usu bonorum et malorum facit, et se ipsam ad eum finem refert, ubi nobis talis et tanta pax erit, qua melior et maior esse non possit.

CAPUT XI.

De beatitudine pacis aeternae, in qua sanctis finis est, id est uera perfectio.

Quapropter possemus dicere fines bonorum nostrorum esse pacem, sicut aeternam diximus uitam, praesertim quia ipsi ciuitati Dei, de qua nobis est ista operosissima disputatio, in

1 ut *sup. lin.* *g* 2 feruentia requera/tur, n *eras.*, *g* 8 abentes, *l. 12* aberi, *l. 16* abemus *g* 15 mortales homines, i *m. 2 superscriptum*, *e* 19 uso, *g* 21 ac tanta *e* quam *g* 22 poscit *e*[1] 26 possemus *a b e p ϱ α*; possimus *g*; possumus *λ v* pacem esse *a* 27 aeternam esse *v*

sancto dicitur psalmo: Lauda Hierusalem Dominum, conlauda Deum tuum Sion; quoniam confirmauit seras portarum tuarum, benedixit filios tuos in te, qui posuit fines tuos pacem. Quando enim confirmatae fuerint serae portarum eius, iam in illam nullus intrabit nec ab illa ullus exibit. Ac per hoc fines eius eam debemus hic intellegere pacem, quam uolumus demonstrare finalem. Nam et ipsius ciuitatis mysticum nomen, id est Hierusalem, quod et ante iam diximus, uisio pacis interpretatur. Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus mortalibus frequentatur, ubi utique non est uita aeterna, propterea finem ciuitatis huius, ubi erit summum bonum eius, aeternam uitam maluimus commemorare quam pacem. De quo fine apostolus ait: Nunc uero liberati a peccato, serui autem facti Deo, habetis fructum uestrum in sanctificationem, finem uero uitam aeternam. Sed rursus quia uita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum uita, uel secundum quosdam etiam philosophos propter animae inmortalitatem uel secundum etiam fidem nostram propter poenas interminabiles inpiorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam uixerint in aeternum: profecto finis ciuitatis huius, in quo summum habebit bonum, uel pax in uita aeterna uel uita aeterna in pace dicendus est, ut facilius ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis adque mortalibus nihil gratius soleat audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inueniri. De quo si aliquanto diutius loqui uoluerimus, non erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter

1 Ps. 146, 12 sqq. 14 Rom. 6, 22

1 psalmo sancto dicitur *e* 2 lauda *ep* confortauit *e*[1]*p* 3 *et* 5 se/ras se/rae, r *eras.*, *g* 4 cui *g* 5 iam *sup. lin. e* illa *g* intrauit *g* 6 nullus exiuit *g* 7 hinc *e* 12 uitam eternam *e* 17 ab his *av* 19 cosdam *e*[1] etiam *sup. lin. e* 20 etiam secundum *v* 21 interminales *e* 23 quod *g* 28 quo/, d *eras.*, *g*

finem ciuitatis huius, de qua nobis sermo est, et propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

CAPUT XII.

Quod etiam bellantium saeuitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant peruenire, sine cuius adpetitu nulla natura sit.

Quod enim mecum quisquis res humanas naturamque communem utcumque intuetur agnoscit, sicut nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui bella uolunt, nihil aliud quam uincere uolunt; ad gloriosam ergo pacem bellando cupiunt peruenire. Nam quid est aliud uictoria nisi subiectio repugnantium? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam, qui uirtutem bellicam student exercere imperando adque pugnando. Unde pacem constat belli esse optabilem finem. Omnis enim homo etiam belligerando pacem requirit; nemo autem bellum pacificando. Nam et illi qui pacem, in qua sunt, perturbari uolunt, non pacem oderunt, sed eam pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam uolunt. Denique etsi per seditionem se ab aliis separauerint, cum eis ipsis conspiratis uel coniuratis suis nisi qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut uehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem uolunt habere sociorum. Sed etsi unus sit tam praepollens uiribus et conscios ita cauens, ut nulli socio se committat solusque insidians et praeualens quibus potuerit obpressis et

7 *sq.* quod enim mecum ... sicut nemo est *a b e g p α λ v*; quod mecum .. sicut enim nemo est ρ *Domb.* quisque (i *sup.*), *in marg.* quisquis, *e* res *om.* e^1 naturam *om.* *g* 11 pertenere (i *sup.*) *g* 14 et *om.* *e* 15 belli constat *e* 16 etiam *in marg.* *g* 17 requiret *g* 20 ut *sup. lin.* *g* 21 dicionem (fe *sup.*) *g* 22 pacis speciem *v* 24 infestis in paci *g* 25 Sed *om.* $ρ^1$ 26 conscios *ρ α v*; conscius *g p*; consocios *a e*

exstinctis praedas agat, cum eis certe, quos occidere non potest et quos uult latere quod facit, qualemcumque umbram pacis tenet. In domo autem sua cum uxore et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet profecto esse pacatus; eis quippe ad nutum obtemperantibus sine dubio delectatur. Nam si non fiat, indignatur corripit uindicat et domus suae pacem, si ita necesse sit, etiam saeuiendo conponit, quam sentit esse non posse, nisi cuidam principio, quod ipse in domo sua est, cetera in eadem domestica societate subiecta sint. Ideoque si offerretur ei seruitus plurium, uel ciuitatis uel gentis, ita ut sic ei seruirent, quem ad modum sibi domi suae seruiri uolebat: non se iam latronem latebris conderet, sed regem conspicuum sublimaret, cum eadem in illo cupiditas et malitia permaneret. Pacem itaque cum suis omnes habere cupiunt, quos ad arbitrium suum uolunt uiuere. Nam et cum quibus bellum gerunt, suos facere, si possint, uolunt eisque subiectis leges suae pacis inponere.

Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam insociabilem feritatem semihominem quam hominem dicere maluerunt. Quamuis ergo huius regnum dirae speluncae fuerit solitudo tamque malitia singularis, ut ex hac ei nomen inuentum sit (Graece namque malus κακὸς dicitur, quod ille uocabatur), nulla coniux ei blandum ferret referretque sermonem, nullis filiis uel adluderet paruulis uel grandiusculis imperaret, nullo amici conloquio frueretur, nec Vulcani patris, quo uel hinc tantum non parum felicior fuit, quia tale monstrum ipse non genuit; nihil cuiquam daret, sed a quo posset quidquid uellet et

4 profectum *g* 5 annutum *g* 6 uinçdicat *e* 10 offeretur *egp* 11 sibi] si *g* domum suam *p* seruire *e* 13 cum ...... permaneret *om. e* 15 suum arbitrium *v* 19 feritatem *m. 2 in* ueritatem *corr., g* 21 tamquam *a* e^2 *g*; tantaque *p* 22 nam malus Graece *v* 25 imperaret. quod etiam ferę et aues que rapinis insistunt pacem cum suis habent. nullo amici cett. *b* 26 uulgani *e*; uult cani *b*; ut cani *g* patres *g* qui *ag* hinc] in *g* tantum *om. p* 27 facilior *b* talem *bg* non *om. b* 28 possit ... possit *g* quidquid ... posset *om. b*

[redacted]

quando posset et cum uellet auferret: tamen in ipsa sua spelunca solitaria, cuius, ut describitur. 'semper recenti caede tepebat humus,' nihil aliud quam pacem uolebat, in qua nemo illi molestus esset, nec eius quietem uis ullius terrorue turbaret. Cum corpore denique suo pacem habere cupiebat, et quantum habebat, tantum bene illi erat. Quando quidem membris obtemperantibus imperabat, et ut suam mortalitatem aduersum se ex indigentia rebellantem ac seditionem famis ad dissociandam adque excludendam de corpore animam concitantem quanta posset festinatione pacaret, rapiebat necabat uorabat et quamuis inmanis ac ferus paci tamen suae uitae ac salutis inmaniter ac ferociter consulebat; ac per hoc si pacem, quam in sua spelunca adque in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis habere uellet, nec malus nec monstrum nec semihomo uocaretur. Aut si eius corporis forma et atrorum ignium uomitus ab eo deterrebat hominum societatem, forte non nocendi cupiditate, sed uiuendi necessitate saeuiebat. Verum iste non fuerit uel, quod magis credendum est, non talis fuerit, qualis poetica uanitate describitur; nisi enim nimis accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur. Talis ergo homo siue semihomo melius, ut dixi, creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum. Ipsae enim saeuissimae ferae, unde' ille partem habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), genus proprium quadam pace custodiunt, coeundo gignendo pariendo, fetus fouendo adque nutriendo, cum sint pleraeque insociabiles et soliuagae; non scilicet ut [oues]

2 Verg. Aen. VIII, 195 sq. 23 Aen. VIII, 267

1 cum *g p a λ*; quem *b p Domb.*; quę *a*; et quantum *e v* 5 suo denique *v* 8 ad *e*[2] 11 uitae suae *e* 12 ac feroc. *e g p*; et feroc. *v Domb.* consolabat *g* si per hoc *p* 14 cum aliis etiam *v* 18 uerum est quod iste *p* 19 non talis *e q p*; talis non *v Domb.* uanitate poet. *v* discrib. *g* 20 cacos *e* ercules *b g* 21 seuihomo (m *superscr.*) *g* 26 soliuagę (i *superscr.*) *g* oues *inclusi; non de gregibus bestiarum cicurum agitur, sed de animalibus natura sua congregabilibus; neque oues simili loco I, p. 606. 26 inter ea animalia commemorantur*, 'quae congregata adque in gregibus malint uiuere'.

cerui columbae sturni apes, sed ut leones uulpes aquilae noctuae. Quae enim tigris non filiis suis mitis inmurmurat et pacata feritate blanditur? Quis miluus, quantumlibet solitarius rapinis circumuolet, non coniugium copulat, nidum congerit, oua confouet, pullos alit et quasi cum sua matre familias societatem domesticam quanta potest pace conseruat? Quanto magis homo fertur quodam modo naturae suae legibus ad ineundam societatem pacemque cum hominibus, quantum in ipso est, omnibus obtinendam, cum etiam mali pro suorum pace belligerent omnesque, si possint, suos facere uelint, ut uni cuncti et cuncta deseruiant; quo pacto, nisi in eius pacem uel amando uel timendo consentiant? Sic enim superbia peruerse imitatur Deum. Odit namque cum sociis aequalitatem sub illo, sed inponere uult sociis dominationem suam pro illo. Odit ergo iustam pacem Dei et amat iniquam pacem suam. Non amare tamen qualemcumque pacem nullo modo potest. Nullius quippe uitium ita contra naturam est, ut naturae deleat etiam extrema uestigia.

Itaque pacem iniquorum in pacis conparatione iustorum ille uidet nec pacem esse dicendam, qui nouit praeponere recta prauis et ordinata peruersis. Quod autem peruersum est, etiam hoc necesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum aliqua rerum parte pacatum sit, in quibus est uel ex quibus constat; alioquin nihil esset omnino. Velut si quisquam capite deorsum pendeat, peruersus est utique situs corporis et ordo membrorum, quia id, quod desuper esse natura postulat, subter est, et quod illa subter uult esse, desuper factum est; conturbauit carnis pacem ista peruersitas et ideo molesta est: uerum tamen anima corpori suo pacata est et pro eius salute satagit, et ideo est qui doleat; quae si molestiis eius exclusa

1 leones lupi *α Domb.* 2 inmurmorat *g* 3 pacat *g* 4 circumualet *g* 5 alet *g* 8 eundam *g* quanto *g* 9 pace suorum *v* 10 omnes qui *g* se possent *g* 13 imitantur *g* 14 se (d), d *sicco stilo impressum*, *g* 17 nullius *e ρ α Domb.*; nullum *a b g p v* ita *om. g* 18 etiam *om.* *p*[1] 22 hoc etiam *v* 28 est molesta *v*

[redacted]

discesserit, quamdiu conpago membrorum manet, non est sine quadam partium pace quod remanet, et ideo est adhuc qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et uinculo quo suspensum est renititur, in suae pacis ordinem tendit et locum quo requiescat quodam modo uoce ponderis poscit, iamque exanime ac sine ullo sensu a pace tamen naturali sui ordinis non recedit, uel cum tenet eam, uel cum fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta adque curatio. quae formam cadaueris dissolui dilabique non sinat, adhuc pax quaedam partes partibus iungit totamque molem adplicat terreno et conuenienti ac per hoc pacato loco. Si autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur dissidentibus exhalationibus et nostro inconuenientibus sensui (id enim est quod in putore sentitur), donec mundi conueniat elementis et in eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo tamen inde aliquid legibus summi illius creatoris ordinatorisque subtrahitur, a quo pax uniuersitatis administratur; quia, etsi de cadauere maioris animantis animalia minuta nascantur, eadem lege creatoris quaeque corpuscula in salutis pace suis animulis seruiunt; etsi mortuorum carnes ab aliis animalibus deuorentur, easdem leges per cuncta diffusas ad salutem generis cuiusque mortalium congrua congruis pacificantes, quaqua uersum trahantur et rebus quibuscumque iungantur et in res quaslibet conuertantur et commutentur, inueniunt.

1 membr. manet compago *v* 2 adhuc est *v* 5 ponderis uoce *v* 9 dilauique *g* sinant *bep* 11 loco pacato *v* 12 condendi (contendi *b*) *mss.*; condiendi *v* 13 exalat. *egp* 16 particulatim paulatimque *v* 17 legibus aliquid *e* 19 cauere *g* 20 sui animalis *e*; suis animalibus *p* 21 et[si] *p* 24 quibusque cum *e*

CAPUT XIII.

De pace uniuersali, quae inter quaslibet perturbationes priuari non potest lege naturae, dum sub iusto iudice ad id quisque peruenit ordinatione, quod meruit uoluntate.

Pax itaque corporis est ordinata temperatura partium, pax animae inrationalis ordinata requies adpetitionum, pax animae rationalis ordinata cognitionis actionisque consensio, pax corporis et animae ordinata uita et salus animantis, pax hominis mortalis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia, pax hominum ordinata concordia, pax domus ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium, pax ciuitatis ordinata imperandi adque oboediendi concordia ciuium, pax caelestis ciuitatis ordinatissima et concordissima societas fruendi Deo et inuicem in Deo, pax omnium rerum tranquillitas ordinis. Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio. Proinde miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, ubi perturbatio nulla est; uerum tamen quia merito iusteque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria sua praeter ordinem esse non possunt; non quidem coniuncti beatis, sed ab eis tamen ordinis lege seiuncti. Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, in quibus sunt, quantacumque congruentia coaptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla tranquillitas, inest ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent, non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non debeant; miseriores autem, si pax eis cum ipsa lege non est, qua naturalis ordo administratur. Cum autem dolent, ex qua parte dolent, pacis perturbatio facta est; in illa uero adhuc pax est, in qua nec

12 oboediendique *egp;* atque oboediendi *v Domb.* quohabitantium (co *suprascr.*) *e* 15 hominum *g*[1] 17 tribuendis positio *g* 20 miseri sunt *v* in *om. beg* sua miseria *v* 21 coniuncti] cum *p*[1] 23 conturbatione *p*[1] 24 est in eis *pv* 27 a/, c *eras., g* dolore *e*[1] *g*

dolor urit nec conpago ipsa dissoluitur. Sicut ergo est quaedam uita sine dolore, dolor autem sine aliqua uita esse non potest: sic est quaedam pax sine ullo bello, bellum uero esse sine aliqua pace non potest; non secundum id, quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis uel in eis geritur, quae aliquae naturae sunt; quod nullo modo essent, si non qualicumque pace subsisterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum est uel etiam in qua nullum esse malum potest; esse autem natura, in qua nullum bonum sit, non potest. Proinde nec ipsius diaboli natura, in quantum natura est, malum est; sed peruersitas eam malam facit. Itaque in ueritate non stetit, sed ueritatis iudicium non euasit; in ordinis tranquillitate non mansit, nec ideo tamen a potestate ordinatoris effugit. Bonum Dei, quod illi est in natura, non eum subtrahit iustitiae Dei, qua ordinatur in poena; nec ibi Deus bonum insequitur quod creauit, sed malum quod ille commisit. Neque enim totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid adimit, aliquid relinquit, ut sit qui doleat quod ademit. Et ipse dolor testimonium est boni ademti et boni relicti. Nisi enim bonum relictum esset, bonum amissum dolere non posset. Nam qui peccat, peior est, si laetatur in damno aequitatis; qui uero cruciatur, si nihil inde adquirat boni, dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas ac salus utrumque bonum est bonique amissione dolendum est potius quam laetandum (si tamen non sit conpensatio melioris; melior est autem animi aequitas quam corporis sanitas): profecto conuenientius iniustus dolet in supplicio, quam laetatus est in delicto. Sicut ergo laetitia

12 Io. 8, 44

1 hurit *g* ipsa *om. g p* 3 non potest esse *e* pax quaedam *v* 8 natura est *v* 9 potest esse malum *v* 13 *sq.* non in ord. tranq. remansit *e* 14 postate *g* 18 natura *b* 18 ademit *p* 19 relinquid *g;* reliquid *p;* derelinquit *b* ademit *codd. praeter a;* adimit *a v* 22 qui uero *usque ad* aequitas *l. 24 om. e*[1] 23 inde nihil *v* 24 aequalitas *g* 28 dilecto *g*

deserti boni in peccato testis est uoluntatis malae, ita dolor amissi boni in supplicio testis est naturae bonae. Qui enim dolet amissam naturae suae pacem, ex aliquibus reliquiis pacis id dolet, quibus fit, ut sibi amica natura sit. Hoc autem in extremo supplicio recte fit; ut iniqui et inpii naturalium bonorum damna in cruciatibus defleant, sentientes eorum ablatorem iustissimum Deum, quem contemserunt benignissimum largitorem. Deus ergo naturarum omnium sapientissimus conditor et iustissimus ordinator, qui terrenorum ornamentorum maximum instituit mortale genus humanum, dedit hominibus quaedam bona huic uitae congrua, id est pacem temporalem pro modulo mortalis uitae in ipsa salute et incolumitate ac societate sui generis, et quaeque huic paci uel tuendae uel recuperandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et conuenienter adiacent sensibus, lux uox, aurae spirabiles aquae potabiles, et quidquid ad alendum tegendum curandum ornandumque corpus congruit), eo pacto aequissimo, ut, qui mortalis talibus bonis paci mortalium adcommodatis recte usus fuerit, accipiat ampliora adque meliora, ipsam scilicet inmortalitatis pacem eique conuenientem gloriam et honorem in uita aeterna ad fruendum Deo et proximo in Deo; qui autem perperam, nec illa accipiat et haec amittat.

CAPUT XIIII.

De ordine ac lege siue terrena siue caelesti, per quam societati humanae etiam dominando consulitur, cui et consulendo seruitur.

Omnis igitur usus rerum temporalium refertur ad fructum pacis terrenae in terrena ciuitate: in caelesti autem ciuitate

3 aliif, *m. 2 ex* alib; *corr., e* 7 contemxerunt *g* 12 hac societatis suae *g* 14 et *gp;* ac *rell. v Domb.* 15 uox *codd.;* nox *ex coniectura Moreli v* aer spiritales *b* 16 t/ege//ndum, *ex* daegerendum *ut uidetur correctum, g* tegendumque *e* 19 accepi atēpliora *g* accipit *p* 24 hac lege siue terrenae siue celestis *g f;* a lege caritatis terrene siue celestis *p* siue caelesti siue terrena *v* 26 qui *g f* 28 terrenae pacis *p v* in ciuitate terrena *v*

refertur ad fructum pacis aeternae. Quapropter si inrationalia essemus animantia, nihil adpeteremus praeter ordinatam temperaturam partium corporis et requiem adpetitionum; nihil ergo praeter quietem carnis et copiam uoluptatum, ut pax corporis prodesset paci animae. Si enim desit pax corporis, inpeditur etiam inrationalis animae pax, quia requiem adpetitionum consequi non potest. Utrumque autem simul ei paci prodest, quam inter se habent anima et corpus, id est ordinatae uitae ac salutis. Sicut enim pacem corporis amare se ostendunt animantia, cum fugiunt dolorem, et pacem animae, cum propter explendas indigentias adpetitionum uoluptatem sequuntur: ita mortem fugiendo satis indicant, quantum diligant pacem, qua sibi conciliantur anima et corpus. Sed quia homini rationalis anima inest, totum hoc, quod habet commune cum bestiis, subdit paci animae rationalis, ut mente aliquid contempletur et secundum hoc aliquid agat, ut sit ei ordinata cognitionis actionisque consensio, quam pacem rationalis animae dixeramus. Ad hoc enim uelle debet nec dolore molestari nec desiderio perturbari nec morte dissolui, ut aliquid utile cognoscat et secundum eam cognitionem uitam moresque conponat. Sed ne ipso studio cognitionis propter humanae mentis infirmitatem in pestem alicuius erroris incurrat, opus habet magisterio diuino, cui certus obtemperet, et adiutorio, ut liber obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in isto mortali corpore, peregrinatur a Domino: ambulat per fidem, non per speciem; ac per hoc omnem pacem uel corporis uel animae uel simul corporis et animae refert ad illam pacem, quae homini mortali est cum inmortali Deo, ut ei sit ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia. Iam uero

25 2. Cor. 5, 6 sq.

1 inrationabilia *b p α* 6 pax animae *v* 11 expellendas *g* 12 quantam, *in marg.* quantū, *e* 17 cognitio *p* 18 uel *g* 21 isto *e* 23 et adiut. ut lib. obtemperet *om.* $e^1 g^1$ 28 cum Deo immortali *v* est cum inmortali *om. e* 29 sit] si *g*

quia duo praecipua praecepta, hoc est dilectionem Dei et dilectionem proximi, docet magister Deus, in quibus tria inuenit homo quae diligat, Deum, se ipsum et proximum, adque ille in se diligendo non errat, qui Deum diligit: consequens est, ut etiam proximo ad diligendum Deum consulat, quem iubetur sicut se ipsum diligere (sic uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si forte indiget, consuli uelit; ac per hoc erit pacatus, quantum in ipso est, omni homini pace hominum, id est ordinata concordia, cuius hic ordo est, primum ut nulli noceat, deinde ut etiam prosit cui potuerit. Primitus ergo inest ei suorum cura; ad eos quippe habet opportuniorem facilioremque aditum consulendi, uel naturae ordine uel ipsius societatis humanae. Unde apostolus dicit: Quisquis autem suis et maxime domesticis non prouidet, fidem denegat et est infideli deterior. Hinc itaque etiam pax domestica oritur, id est ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium. Imperant enim, qui consulunt; sicut uir uxori, parentes filiis, domini seruis. Oboediunt autem quibus consulitur; sicut mulieres maritis, filii parentibus, serui dominis. Sed in domo iusti uiuentis ex fide et adhuc ab illa caelesti ciuitate peregrinantis etiam qui imperant seruiunt eis, quibus uidentur imperare. Neque enim dominandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, nec principandi superbia, sed prouidendi misericordia.

CAPUT XV.

De libertate naturali et de seruitute, cuius prima causa peccatum est, quia homo malae uoluntatis, etiamsi non est mancipium alterius hominis, seruus est propriae libidinis.

Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus hominem condidit. Nam: Dominetur, inquit, piscium maris et uolati-

15 1. Tim. 5, 8 21 Abac. 2, 4 32 Gen. 1, 26

4 diligit Deum *v* 6 uxoris *g* 18 cūcordia *g* quohabit. *g* 27 nature *p* 28 quia *gf*; qua *pqv* *Domb.* 31 praescibit *g*

[redacted]

lium caeli et omnium repentium, quae repunt super terram. Rationalem factum ad imaginem suam noluit nisi inrationabilibus dominari; non hominem homini, sed hominem pecori. Inde primi iusti pastores pecorum magis quam reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinuaret Deus, quid postulet ordo creaturarum, quid exigat meritum peccatorum. Condicio quippe seruitutis iure intellegitur inposita peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus seruum, antequam hoc uocabulo Noe iustus peccatum filii uindicaret. Nomen itaque istuc culpa meruit, non natura. Origo autem uocabuli seruorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod hi, qui iure belli possent occidi, a uictoribus cum seruabantur serui fiebant, a seruando appellati; quod etiam ipsum sine peccati merito non est. Nam et cum iustum geritur bellum, pro peccato e contrario dimicatur; et omnis uictoria, cum etiam malis prouenit, diuino iudicio uictos humiliat uel emendans peccata uel puniens. Testis est homo Dei Daniel, cum in captiuitate positus peccata sua et peccata populi sui confitetur Deo et hanc esse causam illius captiuitatis pio dolore testatur. Prima ergo seruitutis causa peccatum est, ut homo homini condicionis uinculo subderetur; quod non fit nisi Deo iudicante, aput quem non est iniquitas et nouit diuersas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem supernus Dominus dicit: Omnis, qui facit peccatum, seruus est peccati, ac per hoc multi quidem religiosi dominis iniquis, non tamen liberis seruiunt: A quo enim quis deuictus est, huic et seruus addictus est. Et utique felicius seruitur homini, quam libidini, cum saeuissimo dominatu uastet corda mortalium, ut alias omittam, libido

9 Gen. 9, 25 17 Dan. 9, 5 sqq. 24 Io. 8, 34 26 2. Petr. 2, 19

7 condicio *usque ad* peccatori *in marg. e* iure] iudae *g* 8 numquem uel in scripturis *p* 10 nominataque *g*[1] istuc *e g;* istud *v Domb.* 12 a *om. g* conseruabantur *p* seruantur *e* 13 et serui *p* 15 e] et *a* e *in marg., v; om. a* 17 punians *g* 24 superius *g* 28 facilius *e*[1] 29 aliif *g*

ipsa dominandi. Hominibus autem illo pacis ordine, quo aliis alii subiecti sunt, sicut prodest humilitas seruientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, seruus est hominis aut peccati. Verum et poenalis seruitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem conseruari iubet, perturbari uetat; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali seruitute cohercendum. Ideoque apostolus etiam seruos monet subditos esse dominis suis et ex animo eis cum bona uoluntate seruire; ut scilicet, si non possunt a dominis liberi fieri, suam seruitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed fideli dilectione seruiendo, donec transeat iniquitas et euacuetur omnis principatus et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

CAPUT XVI.

De aequo iure dominandi.

Quocirca etiamsi habuerunt seruos iusti patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut secundum haec temporalia bona filiorum sortem a seruorum condicione distinguerent; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda sunt, omnibus domus suae membris pari dilectione consulerent. Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late uulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem ueri patres familias sunt, omnibus in familia sua tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes adque optantes uenire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non erit officium consulendi iam in illa inmortalitate felicibus; quo donec ueniatur, magis debent patres quod dominantur,

8 Eph. 6, 5. 13 1. Cor. 15, 24; 28

4 deus prius *g* deus est *e* 7 non esset poen., *in marg.* nihil, *e* 8 subditus *g* 17 sic quidem *v* 23 inique etiam *v*

quam serui tolerare quod seruiunt. Si quis autem in domo per inoboedientiam domesticae paci aduersatur, corripitur seu uerbo seu uerbere seu quolibet alio genere poenae iusto adque licito, quantum societas humana concedit, pro eius qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut enim non est beneficentiae adiuuando efficere, ut bonum quod maius est amittatur: ita non est innocentiae parcendo sinere, ut in malum grauius incidatur. Pertinet ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, uerum etiam cohibere a peccato uel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur corrigatur experimento, aut alii terreantur exemplo. Quia igitur hominis domus initium siue particula debet esse ciuitatis. omne autem initium ad aliquem sui generis finem et omnis pars ad uniuersi, cuius pars est, integritatem refertur, satis apparet esse consequens, ut ad pacem ciuicam pax domestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium referatur ad ordinatam imperandi oboediendique concordiam ciuium. Ita fit, ut ex lege ciuitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum suam sic regat, ut sit paci adcommoda ciuitatis.

CAPUT XVII.

Unde caelestis societas cum terrena ciuitate pacem habeat et unde discordiam.

Sed domus hominum, qui non uiuunt ex fide, pacem terrenam ex huius temporalis uitae rebus commodisque sectatur; domus autem hominum ex fide uiuentium exspectat ea, quae in futurum aeterna promissa sunt, terrenisque rebus ac temporalibus tamquam peregrina utitur, non quibus capiatur et auertatur quo tendit in Deum, sed quibus sustentetur ad facilius toleranda minimeque augenda onera corporis corrup-

2 auersatur *g* 5 dissolueret *e*[1] 7 minus est *p* 9 malum grauius *p* 13 finem refertur *p* 20 accommoda *a b g p α*; accommodata *e v* 25 temporis *p* uita//rebus, *&* *eras.*, *g*

tibilis, quod adgrauat animam. Idcirco rerum uitae huic mortali necessariarum utrisque hominibus et utrique domui communis est usus; sed finis utendi cuique suus proprius multumque diuersus. Ita etiam terrena ciuitas, quae non uiuit ex fide, terrenam pacem adpetit in eoque defigit imperandi oboediendique concordiam ciuium, ut sit eis de rebus ad mortalem uitam pertinentibus humanarum quaedam conpositio uoluntatum. Ciuitas autem caelestis uel potius pars eius, quae in hac mortalitate peregrinatur et uiuit ex fide, etiam ista pace necesse est utatur, donec ipsa, cui talis pax necessaria est, mortalitas transeat; ac per hoc, dum aput terrenam ciuitatem uelut captiuam uitam suae peregrinationis agit, iam promissione redemtionis et dono spiritali tamquam pignore accepto legibus terrenae ciuitatis, quibus haec administrantur, quae sustentandae mortali uitae adcommodata sunt, obtemperare non dubitat, ut, quoniam communis est ipsa mortalitas, seruetur in rebus ad eam pertinentibus inter ciuitatem utramque concordia. Verum quia terrena ciuitas habuit quosdam suos sapientes, quos diuina inprobat disciplina, qui uel suspicati uel decepti a daemonibus crederent multos deos conciliandos esse rebus humanis, ad quorum diuersa quodam modo officia diuersa subdita pertinerent, ad alium corpus, ad alium animum, inque ipso corpore ad alium caput, ad alium ceruicem et cetera singula ad singulos; similiter in animo ad alium ingenium, ad alium doctrinam, ad alium iram, ad alium concupiscentiam; inque ipsis rebus uitae adiacentibus ad alium pecus, ad alium triticum, ad alium uinum, ad alium

1 Sap. 9, 15

1 incirco *g* 2 hominibus fidelibus et infidelibus *p* et] ad *g* 3 usus] census *a* 4 uidit *g* 5 ideoque *e* 6 oboediendi et *g* eis *om. p* 8 uolunt.] ciuitatum *g* 12 ágittiam, e *m. 2, e* 20 decepti] deco&i *g* 21 ad quorum *a b e g p α v;* atque ad eorum ρ *Domb.* 22 pertinerent *codd. v;* pertinere ρ[1] *Domb.* 23 *sqq. ut editur codd.;* animus ceruix — doctrina — ira — concupiscentia — nummi — nauigatio — uictoriae — partus — fecunditas *v* 26 ad alium pecus . . triticum *om.* *e*[1]

[redacted]

oleum, ad alium siluas, ad alium nummos, ad alium nauigationem, ad alium bella adque uictorias, ad alium coniugia, ad alium partum ac fecunditatem et ad alios alia cetera; caelestis autem ciuitas cum unum Deum solum colendum nosset eique tantum modo seruiendum seruitute illa, quae Graece λατρεία dicitur et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret: factum est, ut religionis leges cum terrena ciuitate non posset habere communes proque his ab ea dissentire haberet necesse adque oneri esse diuersa sentientibus eorumque iras et odia et persecutionum inpetus sustinere, nisi cum animos aduersantium aliquando terrore suae multitudinis et semper diuino adiutorio propulsaret. Haec ergo caelestis ciuitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus ciues euocat adque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid in moribus legibus institutisque diuersum est, quibus pax terrena uel conquiritur uel tenetur, nihil eorum rescindens uel destruens, immo etiam seruans ac sequens, quod licet diuersum in diuersis nationibus, ad unum tamen eundemque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et uerus Deus colendus docetur, non inpedit. Utitur ergo etiam caelestis ciuitas in hac sua peregrinatione pace terrena et de rebus ad mortalem hominum naturam pertinentibus humanarum uoluntatum conpositionem, quantum salua pietate ac religione conceditur, tuetur adque adpetit eamque terrenam pacem refert ad caelestem pacem, quae uere ita pax est, ut rationalis dumtaxat creaturae sola pax habenda adque dicenda sit, ordinatissima scilicet et concordissima societas fruendi Deo et inuicem in Deo; quo cum uentum erit, non erit uita mortalis, sed plane certeque uitalis

4 cum *p; om. rell. v Domb., sed ad aperiendam nimis impeditam constructionem necessarium uidetur* 6 latria *mss.* 7 conferet *e*[1]; conferet *e*[2] 8 habere, *in marg.* debere, *e* 10 et *ante* odia *om. e* et *ante* persequnt. *om. g* 14 etuocat *e* 17 uel destr. (distr. *g*) *g ρ λ Domb.;* nec destr. *a b e p α v* 26 est ita pax *g* 29 erit *b e p ρ λ Domb.;* fuerit *a g α v* plene *p*

nec corpus animale, quod, dum corrumpitur, adgrauat animam, sed spiritale sine ulla indigentia ex omni parte subditum uoluntati. Hanc pacem, dum peregrinatur in fide, habet adque ex hac fide iuste uiuit, cum ad illam pacem adipiscendam refert quidquid bonarum actionum gerit erga Deum et proximum, quoniam uita ciuitatis utique socialis est.

CAPUT XVIII.

Quam diuersa sit Academiae nouae ambiguitas a constantia fidei Christianae.

Quod autem adtinet ad illam differentiam, quam de Academicis nouis Varro adhibuit, quibus incerta sunt omnia, omnino ciuitas Dei talem dubitationem tamquam dementiam detestatur, habens de rebus, quas mente adque ratione conprehendit, etiamsi paruam propter corpus corruptibile, quod adgrauat animam (quoniam, sicut dicit apostolus, ex parte scimus), tamen certissimam scientiam, creditque sensibus in rei cuiusque euidentia, quibus per corpus animus utitur, quoniam miserabilius fallitur, qui numquam putat eis esse credendum; credit etiam scripturis sanctis et ueteribus et nouis, quas canonicas appellamus, unde fides ipsa concepta est, ex qua iustus uiuit; per quam sine dubitatione ambulamus, quamdiu peregrinamur a Domino; qua salua adque certa de quibusdam rebus, quas neque sensu neque ratione percepimus neque nobis per scripturam canonicam claruerunt nec per testes, quibus non credere absurdum est, in nostram notitiam peruenerunt, sine iusta reprehensione dubitamus.

CAPUT XVIIII.

De habitu et moribus populi Christiani.

Nihil sane ad istam pertinet ciuitatem quo habitu uel more uiuendi, si non est contra diuina praecepta, istam fidem,

15 1. Cor. 13, 9 21 Abac. 2, 4 22 Cor. 5, 6

1 co/rump., n *eras.*, *g* 3 habitatq; *g* 5 ergo *g* 10 hacadem. *g* 23 percepimus *e p v;* percipimus *a b g*

[redacted]

qua peruenitur ad Deum, quisque sectetur; unde ipsos quoque philosophos, quando Christiani fiunt, non habitum uel consuetudinem uictus, quae nihil inpedit religionem, sed falsa dogmata mutare conpellit. Unde illam quam Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter adque intemperanter agat, omnino non curat. Ex tribus uero illis uitae generibus, otioso, actuoso et ex utroque conposito, quamuis salua fide quisque possit in quolibet eorum uitam ducere et ad sempiterna praemia peruenire, interest tamen quid amore teneat ueritatis, quid officio caritatis inpendat. Nec sic esse quisque debet otiosus, ut in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec sic actuosus, ut contemplationem non requirat Dei. In otio non iners uacatio delectare debet, sed aut inquisitio aut inuentio ueritatis, ut in ea quisque proficiat et quod inuenerit ne alteri inuideat. In actione uero non amandus est honor in hac uita siue potentia, quoniam omnia uana sub sole, sed opus ipsum, quod per eundem honorem uel potentiam fit, si recte adque utiliter fit, id est, ut ualeat ad eam salutem subditorum, quae secundum Deum est; unde iam superius disputauimus. Propter quod ait apostolus: Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat. Exponere uoluit quid sit episcopatus, quia nomen est operis, non honoris. Graecum est enim adque inde ductum uocabulum, quod ille qui praeficitur eis quibus praeficitur superintendit, curam scilicet eorum gerens; σκοπὸς quippe intentio est; ergo ἐπισκοπεῖν, si uelimus, Latine superintendere possumus dicere, ut intellegat non se esse episcopum, qui prae-

19 c. 6 20 1. Tim. 3, 1

8 colibet *g* ducere/, t *eras.*, *g* 10 quisque debet esse *v* 13 in aers *g* ua,tio (ca *suprascr.*) *g*; uocatio *e*[1] 15 ne alteri *a b g ρ α Domb.*; nec alteri *p*; teneat et alteri non *v*; teneat inuideat *e* 22 *post* nomen est *marginalis glossa* De episcopi nomine. quid sit *exstat in g* 24 eis quib. praefic. *om. e* 25 eorum scilicet *v* *post* gerens *inuitis libb. mss. v habet* ἐπὶ quippe super. σκοπὸς (scopos)] epſ *b* quippe] quidē, *b*; uero *v* 26 episcopin *a e g*; epm (= episcopum) *p* superintendentem *p* 27 se *om. g* esse se *p*

esse dilexerit, non prodesse. Itaque ab studio cognoscendae ueritatis nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium; locus uero superior, sine quo regi populus non potest, etsi ita teneatur adque administretur ut decet, tamen indecenter adpetitur. Quam ob rem otium sanctum quaerit caritas ueritatis; negotium iustum suscipit necessitas caritatis. Quam sarcinam si nullus inponit, percipiendae adque intuendae uacandum est ueritati; si autem inponitur, suscipienda est propter caritatis necessitatem; sed nec sic omni modo ueritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suauitas et obprimat ista necessitas.

CAPUT XX.

Quod ciues sanctorum in huius uitae tempore spe beati sint.

Quam ob rem summum bonum ciuitatis Dei cum sit pax aeterna adque perfecta, non per quam mortales transeant nascendo adque moriendo, sed in qua inmortales maneant nihil aduersi omnino patiendo: quis est qui illam uitam uel beatissimam neget uel in eius comparatione istam, quae hic agitur, quantislibet animi et corporis externarumque rerum bonis plena sit, non miserrimam iudicet? Quam tamen quicumque sic habet, ut eius usum referat ad illius finem, quam diligit ardentissime ac fidelissime sperat, non absurde dici etiam nunc beatus potest, spe illa potius quam re ista. Res ista uero sine spe illa beatitudo falsa et magna miseria est; non enim ueris animi bonis utitur, quoniam non est uera sapientia, quae intentionem suam in his, quae prudenter discernit, gerit fortiter, cohibet temperanter iusteque distribuit, non in illum dirigit finem, ubi erit Deus omnia in omnibus, aeternitate certa et pace perfecta.

29 1. Cor. 15, 28

1 a stud. *v* 5 castitas *e* 9 sicom/ni, u *eras.*, *g* 13 huius uitae *gf*; uitae huius *v*; hoc *p* 15 aeterna pax *v* 25 uero ista *a v* 29 in illum a^2 *b e g p v*; in *om.* a^1; ad illum ϱ α *Domb.*

CAPUT XXI.

An secundum definitiones Scipionis, quae in dialogo Ciceronis sunt, umquam fuerit Romana res publica.

Quapropter nunc est locus, ut quam potero breuiter ac dilucide expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus aput Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Breuiter enim rem publicam definit esse rem populi. Quae definitio si uera est, numquam fuit Romana res publica, quia numquam fuit res populi, quam definitionem uoluit esse rei publicae. Populum enim esse definiuit coetum multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia nön posse rem publicam; ubi ergo iustitia uera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt uel putanda iniqua hominum constituta, cum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manauerit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca ubi non est uera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse et ideo nec populus iuxta illam Scipionis uel Ciceronis definitionem; et si nön populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res est populi et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est: procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia

6 c. 21   13 cf. I p. 90, 23 sqq.

5 et- *e*[1]   9 fuisse ... rem publicam *in marg. e*   enim] autem *p*   10 definiuit *g*   18 autem *om. e*[1]*p*   iniuste fit *p*   20 iustitia et (ut?) *g*   28 populi est *v*

porro ea uirtus est, quae sua cuique distribuit. Quae igitur iustitia est hominis, quae ipsum hominem Deo uero tollit et inmundis daemonibus subdit? Hocine est sua cuique distribuere? An qui fundum aufert eius, a quo emtus est, et tradit ei, qui nihil habet in eo iuris, iniustus est; et qui se ipsum aufert dominanti Deo, a quo factus est, et malignis seruit spiritibus, iustus est?

Disputatur certe acerrime adque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris aduersus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc ueluti ualidissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus seruiant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa ciuitas, cuius est magna res publica, non eam posse prouinciis imperare: responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis seruitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est cum inprobis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt; subditumque est, ut ista ratio firmaretur, ueluti a natura sumtum nobile exemplum adque dictum est: 'Quur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque uitiosis animi partibus?' Plane hoc exemplo satis edoctum est quibusdam esse utilem seruitutem, et Deo quidem ut seruiatur utile esse omnibus. Seruiens autem Deo animus recte imperat corpori, inque ipso animo ratio Deo Domino subdita recte imperat libidini uitiisque ceteris. Quapropter ubi homo Deo non seruit, quid in eo putandum est esse iustitiae? quando quidem Deo non seruiens nullo modo potest iuste animus corpori aut humana ratio uitiis imperare. Et si in

3 hocin est *e*[1] *gp*; hocne est *b e*[2]; hoccine est *av*   4 eius *agppαλ*; ei *ev*   eius *usque ad* aufert *l.* 6 *om. b*   5 in eo habet *v*   9 aduersus iustitiam pro iniustitia *p*   12 augerique *abegppλv*; gerique *α* *Domb.*   13 iustum *p*   14 iustitiam *p*   16 talis *g*   19 se melius *v*   se *ante* habuerunt *om. gp*   26 Domino Deo *v*   30 uitiis ceteris *e*   in homine] in dī nomine *b*

homine tali non est ulla iustitia, procul dubio nec in hominum coetu, qui ex hominibus talibus constat. Non est hic ergo iuris ille consensus, qui hominum multitudinem populum facit, cuius res dicitur esse res publica. Nam de utilitate quid dicam, cuius etiam communione sociatus coetus hominum, sicut sese habet ista definitio, populus nuncupatur? Quamuis enim, si diligenter adtendas, nec utilitas sit ulla uiuentium, qui uiuunt inpie, sicut uiuit omnis, qui non seruit Deo seruitque daemonibus, tanto magis inpiis, quanto magis sibi, cum sint inmundissimi spiritus, tamquam dis sacrificari uolunt: tamen quod de iuris consensu diximus satis esse arbitror, unde appareat per hanc definitionem non esse populum, cuius res publica esse dicatur, in quo iustitia non est. Si enim dicunt non spiritibus inmundis, sed dis bonis adque sanctis in sua re publica seruisse Romanos: numquid eadem totiens repetenda sunt, quae iam satis, immo ultra quam satis est diximus? Quis enim ad hunc locum per superiores huius operis libros peruenit, qui dubitare adhuc possit malis et inpuris daemonibus seruisse Romanos, nisi uel nimium stolidus uel inpudentissime contentiosus? Sed ut taceam quales sint, quos sacrificiis colebant: in lege ueri Dei scriptum est: Sacrificans dis eradicabitur nisi Domino tantum. Nec bonis igitur nec malis dis sacrificari uoluit, qui hoc cum tanta comminatione praecepit.

CAPUT XXII.

An uerus sit Deus, cui Christiani seruiunt, cui soli debeat sacrificari.

Sed responderi potest: 'Quis iste Deus est aut unde dignus probatur, cui deberent obtemperare Romani, ut nullum deorum

22 Exod. 22, 20

1 talis *b* 6 se *v* 7 adtendatur *p* 12 appaṛet *p* 14 sed iis *g* 17 quid *g* 21 sint] f̃ (= sunt) *e* 22 ni[ſi] *g* 23 qui/, a *eras.*, *g* 26 deus χ̣p̄ianorum *p*

praeter ipsum colerent sacrificiis?' Magnae caecitatis est, adhuc quaerere, quis iste sit Deus. Ipse est Deus, cuius prophetae praedixerunt ista quae cernimus. Ipse est Deus, a quo responsum accepit Abraham: In semine tuo benedicentur omnes gentes. Quod in Christo fieri, qui secundum carnem de illo semine exortus est, idem ipsi qui remanserunt huius nominis inimici, uelint nolintue, cognoscunt. Ipse est Deus, cuius diuinus Spiritus per eos locutus est, quorum praedicta adque conpleta per ecclesiam, quam uidemus toto orbe diffusam, in libris superioribus posui. Ipse est Deus, quem Varro doctissimus Romanorum Iouem putat, quamuis nesciens quid loquatur; quod tamen ideo commemorandum putaui, quoniam uir tantae scientiae nec nullum istum Deum potuit existimare nec uilem. Hunc enim eum esse credidit, quem summum putauit deum. Postremo ipse est Deus, quem doctissimus philosophorum, quamuis Christianorum acerrimus inimicus, etiam per eorum oracula, quos deos putat, deum magnum Porphyrius confitetur.

CAPUT XXIII.

Quae Porphyrius dicat oraculis deorum responsa esse de Christo.

Nam in libris. quos ἐκ λογίων φιλοσοφίας appellat, in quibus exsequitur adque conscribit rerum ad philosophiam pertinentium uelut diuina responsa, ut ipsa uerba eius, quem ad modum ex Graeca lingua in Latinam interpretata sunt, ponam: 'Interroganti, inquit, quem deum placando reuocare possit uxorem suam a Christianismo, haec ait uersibus Apollo.' Deinde uerba

4 Gen. 22, 18

6 remanserant *e* 7 nomini *e*[1] uellint nollentue *g* 8 diuinitus *gp* 11 Varro *om. b* 12 quamuis etiam *e* 13 putauit *g* 14 putuit *g* exaestimare *g*; estimare, *in marg.* existim., *e* eum *om. e* 20 Quod *q* deorum] sanctorum *p* 21 esse *om. gf* 22 eglogion *abegp* 25 ling. graeca *v* 26 posset *p*; pos set, set *m. 2.*, *e* 27 christianissimo *b*

uelut Apollinis ista sunt: 'Forte magis poteris in aqua inpressis litteris scribere aut adinflans leues pinnas per aera auis uolare, quam pollutae reuoces inpiae uxoris sensum. Pergat quo modo uult inanibus fallaciis [perseuerans et lamentari fallaciis] mortuum Deum cantans, quem iudicibus recta sentientibus perditum pessima in speciosis ferro uincta mors interfecit.' Deinde post hos uersus Apollinis, qui non stante metro Latine interpretati sunt, subiunxit adque ait: 'In his quidem inremediabile sententiae eorum manifestauit dicens, quoniam Iudaei suscipiunt Deum magis quam isti.' Ecce, ubi decolorans Christum Iudaeos praeposuit Christianis, confitens quod Iudaei suscipiant Deum. Sic enim exposuit uersus Apollinis, ubi a iudicibus recta sentientibus Christum dicit occisum, tamquam illis iuste iudicantibus merito sit ille punitus. Viderim quid de Christo uates mendax Apollinis dixerit adque iste crediderit aut fortasse uatem, quod non dixit, dixisse iste ipse confinxerit. Quam sibi constet uel ipsa oracula inter se faciat conuenire, postea uidebimus; hic tamen Iudaeos, tamquam Dei susceptores, recte dicit iudicasse de Christo, quod eum morte pessima excruciandum esse censuerint. Deus itaque Iudaeorum, cui perhibet testimonium, audiendus fuit dicens: Sacrificans dis eradicabitur, nisi Domino tantum. Sed ad manifestiora ueniamus et audiamus quam magnum Deum dicat esse Iudaeorum. Item ad ea, quae inter-

1 in . . litteris *om. b* 2 inflans *a α λ* pennas leues *v* pinnas *b e g;* pennas *a p* auis *a b g p¹ ρ λ;* ut auis *p² v;* aut auis *e* 3 polluta *g* pollutare uoces *e* uxorisis sensum *b* peragat *e* 4 perseuerans et lamentari fallaciis *om. g, recte ut puto, cum haec uerba interpretatio esse uideantur antecedentium* perseu. et lam. fallaciis *a b e ρ α;* fallaciis *om. p;* perseu. et lamentationibus fallacissimis *v* 5 captans *p* cantasque *b* iudicibus *a¹ b g p¹ ρ α λ;* a iudicibus *a² e p² v* 6 in *om. e* 7 stant *e* 9 tergiuersationem irremediabilis *v* inremediabile *a e g;* inremediabili *b* inremediabilem sententiam *p* 12 suscipiunt *e p* 13 a iud. *b e g p α λ v;* a *om. a ρ¹ Domb.* 14 iuste *om. b* iuste dicantibus *g* 15 uiderim *a b g ρ;* uiderint *p α Domb.;* uiderit *e v* uatex *g* 17 Quam uero *v* ut uel *e* 18 hinc *e* 20 censuerant *e* 24 ad eū *g*

rogauit Apollinem, quid melius, uerbum siue ratio an lex: 'Respondit, inquit, uersibus haec dicens.' Ac deinde subicit Apollinis uersus, in quibus et isti sunt, ut quantum satis est inde decerpam: 'In Deum uero, inquit, generatorem et in regem ante omnia, quem tremit et caelum et terra adque mare et infernorum abdita et ipsa numina perhorrescunt; quorum lex est Pater, quem ualde sancti honorant Hebraei.' Tali oraculo dei sui Apollinis Porphyrius tam magnum Deum dixit Hebraeorum, ut eum et ipsa numina perhorrescant. Cum ergo Deus iste dixerit: Sacrificans dis eradicabitur, miror quod ipse Porphyrius non perhorruerit et sacrificans dis eradicari non formidauerit.

Dicit etiam bona philosophus iste de Christo, quasi oblitus illius, de qua paulo ante locuti sumus, contumeliae suae, aut quasi in somnis di eius maledixerint Christo et euigilantes eum bonum esse cognouerint digneque laudauerint. Denique tamquam mirabile aliquid adque incredibile prolaturus: 'Praeter opinionem, inquit, profecto quibusdam uideatur esse quod dicturi sumus. Christum enim di piissimum pronuntiauerunt et inmortalem factum et cum bona praedicatione eius meminerunt; Christianos uero pollutos, inquit, et contaminatos et errore implicatos esse dicunt et multis talibus aduersus eos blasphemiis utuntur.' Deinde subicit uelut oracula deorum blasphemantium Christianos et post haec: 'De Christo autem, inquit, interrogantibus si est Deus, ait Hecate: Quoniam quidem inmortalis anima post corpus ut incedit, nosti; a sapientia autem abscisa semper errat. Viri pietate praestantissimi est illa anima; hanc colunt aliena a se ueritate.'

2 cf. Lactant. de ira Dei c. 23 10 Exod. 22, 20 17 cf. Euseb. demonstr. euang. III, c. 7

2 subi(i)ecit *e* 3 est *om. p* 5 et caelum *a b e p Domb.*; et *om. g* ρ^1 λ *v* 6 nomina *g* 7 ualde] uel *p* honorent p^1 9 dixit esse ρ 13 etiam] enim *e* 19 dicitur e^1 23 deor. orac. *v* 25 inquit *om. b* ha(e)cate *g* 26 ut *inclusit Domb.* nostis *b* 27 abscissa g^1 α *v* erat *g* 28 a se aliena *g*

Deinde post uerba huius quasi oraculi sua ipse contexens: 'Piissimum igitur uirum, inquit, eum dixit et eius animam, sicut et aliorum piorum, post obitum inmortalitate dignatam et hanc colere Christianos ignorantes.' 'Interrogantibus autem, inquit: Quur ergo damnatus est? oraculo respondit dea: Corpus quidem debilitantibus tormentis semper obpositum est; anima autem piorum caelesti sedi insidet. Illa uero anima aliis animabus fataliter dedit, quibus fata non adnuerunt deorum dona obtinere neque habere Iouis inmortalis agnitionem, errore inplicari. Propterea ergo dis exosi, quia, quibus fato non fuit nosse Deum nec dona ab dis accipere, his fataliter dedit iste errore inplicari. Ipse uero pius et in caelum, sicut pii, concessit. Itaque hunc quidem non blasphemabis, misereberis autem hominum dementiam, ex eo in eis facile praecepsque periculum.'

Quis ita stultus est, ut non intellegat aut ab homine callido eoque Christianis inimicissimo haec oracula fuisse conficta aut consilio simili ab inpuris daemonibus ista fuisse responsa, ut scilicet, quoniam laudant Christum, propterea credantur ueraciter uituperare Christianos adque ita, si possint, intercludant uiam salutis aeternae, in qua fit quisque Christianus? Suae quippe nocendi astutiae milleformi sentiunt non esse contrarium, si credatur eis laudantibus Christum, dum tamen credatur etiam uituperantibus Christianos; ut eum, qui utrumque crediderit, talem Christi faciant laudatorem, ne uelit esse Christianus, ac sic quamuis ab illo laudatus ab istorum tamen daemonum dominatu eum non liberet Christus; praesertim quia ita laudant Christum, ut, quisquis in eum talem crediderit, qualis ab eis praedicatur, Christianus

1 sua, *m. 2 superscripto* uerba, *p* contegens *e*[1] 3 dignatam *codd. praeter b, in quo* dignam; donatam *v* 7 sede *p* semper insidet *a* 8 animalibus *e* fatabiliter *e* 9 obtinere dona *v* 11 a *b*[2] *v* ab iis, *in marg.* a diis, *p* 14 miseraberis *e* 18 coufi/cta, n *eras.*, *g* ista *a b e g p v;* ita *p a Domb.* 20 i/ta, s *eras.*, *g* possent *g*

uerus non sit, sed Photinianus haereticus, qui tantummodo hominem, non etiam Deum nouerit Christum, et ideo per eum saluus esse non possit nec istorum mendaciloquorum daemonum laqueos uitare uel soluere. Nos autem neque Apollinem uituperantem Christum neque Hecaten possumus adprobare laudantem. Ille quippe tamquam iniquum Christum uult credi, quem iudicibus recta sentientibus dicit occisum; ista hominem piissimum, sed hominem tantum. Una est tamen et illius et huius intentio, ut nolint homines esse Christianos, quia, nisi Christiani erunt, ab eorum erui potestate non poterunt. Iste uero philosophus, uel potius qui talibus aduersus Christianos quasi oraculis credunt, prius faciant, si possunt, ut inter se de ipso Christo Hecate adque Apollo concordent eumque aut ambo condemnent aut ambo conlaudent. Quod si facere potuissent, nihilo minus nos et uituperatores et laudatores Christi fallaces daemones uitaremus. Cum uero eorum deus et dea inter se de Christo, ille uituperando, ista laudando dissentiant: profecto eis blasphemantibus Christianos non credunt homines, si recte ipsi sentiant.

Sane Christum laudans uel Porphyrius uel Hecate, cum dicat eum ipsum fataliter dedisse Christianis, ut inplicarentur errore, causas tamen eiusdem, sicut putat, pandit erroris. Quas antequam ex uerbis eius exponam, prius quaero, si fataliter dedit Christus Christianis erroris inplicationem, utrum uolens an nolens dederit. Si uolens, quo modo iustus? Si nolens, quo modo beatus? Sed iam causas ipsius audiamus erroris. 'Sunt, inquit, spiritus terreni minimi loco quodam malorum daemonum potestati subiecti. Ab his sapientes Hebraeorum (quorum unus iste etiam Iesus fuit, sicut audisti diuina Apollinis, quae superius dicta sunt) — ab his ergo Hebraei daemonibus pessimis et minoribus spiritibus uetabant

1 uerus *om.* *e* fotianus *e* 3 mendacilocorum *g* 6 probare *g* 7 iudicibus *e p p α Domb.*; a iud. *a b g v* 17 illa *g* 21 dedisse fatal. *v* 26 iam *om.* *p* causam *e* x̣p̄ſ (i above) *g* 28 potestate *e* 29 iste *eras.* *g* 30 apollonis *e g*

religiosos et ipsis uacare prohibebant; uenerari autem magis caelestes deos, amplius autem uenerari Deum Patrem. Hoc autem, inquit, et di praecipiunt et in superioribus ostendimus, quem ad modum animum aduertere ad Deum monent et illum colere ubique imperant. Verum indocti et inpiae naturae, quibus uere fatum non concessit ab dis dona obtinere neque habere Iouis inmortalis notionem, non audientes et deos et diuinos uiros deos quidem omnes recusauerunt, prohibitos autem daemones et hos non odisse, sed reuereri. Deum autem simulantes colere, ea sola, per quae Deus adoratur, non agunt. Nam Deus quidem, utpote omnium Pater, nullius indiget; sed nobis est bene, cum eum per iustitiam et castitatem aliasque uirtutes adoramus, ipsam uitam precem ad ipsum facientes per imitationem et inquisitionem de ipso. Inquisitio enim purgat, inquit; imitatio deificat adfectionem ad ipsum operando.' Bene quidem praedicauit Deum Patrem, et quibus sit colendus moribus dixit; quibus praeceptis prophetici libri pleni sunt Hebraeorum, quando sanctorum uita siue imperatur siue laudatur. Sed in Christianis tantum errat aut tantum calumniatur, quantum uolunt daemones, quos opinatur deos; quasi cuiquam difficile sit recolere, quae turpia, quae dedecora erga deorum obsequium in theatris agebantur et templis, et adtendere quae legantur dicantur audiantur in ecclesiis, uel Deo uero quid offeratur, et hinc intellegere ubi aedificium, et ubi ruina sit morum. Quis autem huic dixit uel inspirauit, nisi diabolicus spiritus, tam uanum apertumque mendacium, quod daemones ab Hebraeis coli prohibitos uereantur potius, quam oderint Christiani? Sed Deus ille, quem coluerunt sapientes Hebraeorum, etiam caelestibus sanctis

1 uacare *om. e* uenerari *e* 3 et] ut *p* 4 anim/aduertere, u *eras., g*; animaduertere *b*; animaduerte//, *e* 5 Verum *om. g* 6 factum *b g*[1] ab his *p*; a diis *v* 7 abere *e* et *om. g* 9 sed ueri, *in marg.* sed se uereri, *e* 15 deficat *g* 19 imperatur *b g p* ϸ α *Domb.*; uituperatur *a e v*

angelis et uirtutibus Dei, quos beatissimos tamquam ciues in hac nostra peregrinatione mortali ueneramur et amamus, sacrificari uetat intonans in lege sua, quam dedit Hebraeo populo suo, et ualde minaciter dicens: Sacrificans dis eradicabitur. Et ne quisquam putaret daemonibus pessimis terrenisque spiritibus, quos iste dicit minimos uel minores, ne sacrificetur esse praeceptum (quia et ipsi in scripturis sanctis dicti sunt di, non Hebraeorum, sed gentium; quod euidenter in psalmo septuaginta interpretes posuerunt, dicentes: Quoniam [omnes] di gentium daemonia), — ne quis ergo putaret istis quidem daemoniis prohibitum, caelestibus autem uel omnibus uel aliquibus sacrificari esse permissum, mox addidit: Nisi Domino soli, id est nisi Domino tantum; ne forte in eo, quod ait: Domino soli, Dominum solem credat esse quispiam, cui sacrificandum putet; quod non ita esse intellegendum in scripturis Graecis facillime reperitur.

Deus igitur Hebraeorum, cui tam magnum tantus etiam iste philosophus perhibet testimonium, legem dedit Hebraeo populo suo, Hebraeo sermone conscriptam, non obscuram et incognitam, sed omnibus iam gentibus diffamatam, in qua lege scriptum est: Sacrificans dis eradicabitur nisi Domino tantum. Quid opus est in hac eius lege eiusque prophetis de hac re multa perquirere; immo non perquirere, non enim abstrusa uel rara sunt, sed aperta et crebra colligere et in hac disputatione mea ponere, quibus luce clarius apparet nulli omnino nisi tantum sibi Deum uerum et summum uoluisse sacrificari? Ecce hoc unum breuiter, immo granditer, minaciter, sed ueraciter dictum ab illo Deo, quem tam excellenter eorum doctissimi praedicant, audiatur timeatur inpleatur, ne inoboedientes eradicatio consequatur. Sacri-

4 Exod. 22, 20   10 Ps. 95, 5

3 populo suo Hebr. *v*   10 omnes *om. egp*   14 domino *begppa*, nisi Domino *av*   15 putet *pp Domb.*; putat *rell. v*   25 obstrusa *g*   26 disputatione/aponere, m *eras.*, *g*

ficans, inquit, dis eradicabitur nisi Domino tantum; non quo rei egeat alicuius, sed quia nobis expedit, ut res eius simus. Huic enim canitur in sacris litteris Hebraeorum: Dixi Domino: Deus meus es tu, quoniam bonorum meorum non eges. Huius autem praeclarissimum adque optimum sacrificium nos ipsi sumus, hoc est ciuitas eius, cuius rei mysterium celebramus oblationibus nostris, quae fidelibus notae sunt, sicut in libris praecedentibus disputauimus. Cessaturas enim uictimas, quas in umbra futuri offerebant Iudaei, et unum sacrificium gentes a solis ortu usque ad occasum, sicut iam fieri cernimus, oblaturas per prophetas Hebraeos oracula increpuere diuina; ex quibus quantum satis uisum est, nonnulla protulimus et huic iam operi adspersimus. Quapropter ubi non est ista iustitia, ut secundum suam gratiam ciuitati oboedienti Deus imperet unus et summus, ne cuiquam sacrificet nisi tantum sibi, et per hoc in omnibus hominibus ad eandem ciuitatem pertinentibus adque oboedientibus Deo animus etiam corpori adque ratio uitiis ordine legitimo fideliter imperet; ut, quem ad modum iustus unus, ita coetus populusque iustorum uiuat ex fide, quae operatur per dilectionem, qua homo diligit Deum, sicut diligendus est Deus, et proximum sicut semet ipsum, — ubi ergo non est ista iustitia, profecto non est coetus hominum iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Quod si non est. utique populus non est, si uera est haec populi definitio. Ergo nec res publica est, quia res populi non est, ubi ipse populus non est.

4 Ps. 15, 2

2 quod *p* 3 huic *codd.*; Hinc *v* 4 dixit, *g* 13 uisum est satis *e* 16 nec *e* 22 se *ep* 23 ista iusta iustitia *p* 26 puplica *g*

CAPUT XXIIII.

Qua definitione constet populi et rei publicae nuncupationem recte sibi non solum Romanos, sed etiam regna alia uindicare.

Si autem populus non isto, sed alio definiatur modo, uelut si dicatur: 'Populus est coetus multitudinis rationalis rerum quas diligit concordi communione sociatus', profecto, ut uideatur qualis quisque populus sit, illa sunt intuenda, quae diligit. Quaecumque tamen diligat, si coetus est multitudinis non pecorum, sed rationalium creaturarum et eorum quae diligit concordi communione sociatus est, non absurde populus nuncupatur; tanto utique melior, quanto in melioribus, tantoque deterior, quanto est in deterioribus concors. Secundum istam definitionem nostram Romanus populus populus est et res eius sine dubitatione res publica. Quid autem primis temporibus suis quidue sequentibus populus ille dilexerit et quibus moribus ad cruentissimas seditiones adque inde ad socialia adque ciuilia bella perueniens ipsam concordiam, quae salus est quodam modo populi, ruperit adque corruperit, testatur historia; de qua in praecedentibus libris multa posuimus. Nec ideo tamen uel ipsum non esse populum uel eius rem dixerim non esse rem publicam, quamdiu manet qualiscumque rationalis multitudinis coetus, rerum quas diligit concordi communione sociatus. Quod autem de isto populo et de ista re publica dixi, hoc de Atheniensium uel quorumcumque Graecorum, hoc de Aegyptiorum, hoc de illa priore Babylone Assyriorum, quando in rebus publicis suis imperia uel parua uel magna tenuerunt, et de alia quacumque aliarum gentium intellegar dixisse adque sensisse. Generaliter quippe ciuitas inpiorum, cui non imperat Deus oboedienti sibi, ut sacrificium non offerat nisi tantummodo sibi, et per hoc in illa et animus

10 rationabilium p[1] 11 commun. concordi *v* 14 *alterum* populus *om. g* 15 resbuplica *e* 18 solus *g* 19 quodammodo est *v* ru/perit, m *eras.*, *g* corrupuerit *e* 24 cummun. *e* 27 suis publicis *v*

corpori ratioque uitiis recte ac fideliter imperet, caret iustitiae ueritate.

CAPUT XXV.

Quod non possint ibi uerae esse uirtutes, ubi non est uera religio.

Quamlibet enim uideatur animus corpori et ratio uitiis laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio ipsa non seruit, sicut sibi esse seruiendum ipse Deus praecepit, nullo modo corpori uitiisque recte imperat. Nam qualis corporis adque uitiorum potest esse mens domina ueri Dei nescia nec eius imperio subiugata, sed uitiosissimis daemonibus corrumpentibus prostituta? Proinde uirtutes, quas habere sibi uidetur, per quas imperat corpori et uitiis, ad quodlibet adipiscendum uel tenendum rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae uitia sunt potius quam uirtutes. Nam licet a quibusdam tunc uerae adque honestae putentur esse uirtutes, cum referuntur ad se ipsas nec propter aliud expetuntur: etiam tunc inflatae ac superbae sunt, et ideo non uirtutes, sed uitia iudicanda sunt. Sicut enim non est a carne sed super carnem, quod carnem facit uiuere: sic non est ab homine, sed super hominem, quod hominem facit beate uiuere; nec solum hominem, sed etiam quamlibet potestatem uirtutemque caelestem.

CAPUT XXVI.

De pace populi alienati a Deo, qua utitur ad pietatem populus Dei, dum in hoc peregrinus est mundo.

Quocirca ut uita carnis anima est, ita beata uita hominis Deus est, de quo dicunt sacrae litterae Hebraeorum: Beatus

28 Ps. 143, 15

1 imperat *e* 4 possunt *q;* sint *p* esse uerae *q;* esse *om. p* 8 seruiendum esse *v* praecipit *p* 9 imperant *e* 12 'restituta, *in marg. m. 2* 'prostituta, *e* haberi *p* sibi habere *v* 13 et uitiis] iudiciis *e* 14 nisi ad Deum rettulerit *v* ipsa *codd.* 16 adque] et *v* cum ad se ipsas referuntur *v* 18 et ideo *a b e g p* ρ² *v;* et *om.* ρ¹ α *Domb.* 24 aliena *f* ad p. p. Dei *om. q*

populus, cuius est Dominus Deus ipsius. Miser igitur populus ab isto alienatus Deo. Diligit tamen etiam ipse quandam pacem suam non inprobandam, quam quidem non habebit in fine, quia non ea bene utitur ante finem. Hanc autem ut interim habeat in hac uita, etiam nostri interest; quoniam, quamdiu permixtae sunt ambae ciuitates, utimur et nos pace Babylonis; ex qua ita per fidem populus Dei liberatur, ut aput hanc interim peregrinetur. Propter quod et apostolus admonuit ecclesiam, ut oraret pro regibus eius adque sublimibus, addens et dicens: Ut quietam et tranquillam uitam agamus cum omni pietate et caritate, et propheta Hieremias, cum populo Dei ueteri praenuntiaret captiuitatem et diuinitus imperaret, ut oboedienter irent in Babyloniam Deo suo etiam ista patientia seruientes monuit et ipse ut oraretur pro illa dicens: Quia in eius est pace pax uestra, utique interim temporalis, quae bonis malisque communis est.

CAPUT XXVII.

De pace seruientium Deo, cuius perfecta tranquillitas in hac temporali uita non potest adprehendi.

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo per fidem et in aeternum erit cum illo per speciem. Sed hic siue illa communis siue nostra propria talis est pax, ut solacium miseriae sit potius quam beatitudinis gaudium. Ipsa quoque nostra iustitia, quamuis uera sit propter uerum boni finem, ad quem refertur, tamen tanta est in hac uita, ut potius remissione peccatorum constet quam perfectione uirtutum. Testis est

10 1. Tim. 2, 2   15 Hierem. 29, 7   22 2. Cor. 5, 7

1 eius *a f*   2 isto *a b e g p α v*; ipso *p Domb.*   ipse etiam *v* 5 etiam nostri *mss.*; nostra etiam *v*   7 Dei populus *v*   12 praenunt. *codd.*; uenturam praenunt. *v*   14 in Babyl. irent *v*   15 pro ipsa, *in marg.* pro illa, *e*   22 hęc, ę *m. 2 in ras.*, *e*   24 sit populus *g* 25 ueri boni *v*   27 peccat. remiss. *v*

oratio totius ciuitatis Dei, quae peregrinatur in terris. Per omnia quippe membra sua clamat ad Deum: Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Nec pro eis est efficax haec oratio, quorum fides sine operibus mortua est; sed pro eis, quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim Deo quidem subdita, in hac tamen condicione mortali et corpore corruptibili, quod adgrauat animam, non perfecte uitiis imperat ratio, ideo necessaria est iustis talis oratio. Nam profecto quamquam imperetur, nequaquam sine conflictu uitiis imperatur; et utique subrepit aliquid in hoc loco infirmitatis etiam bene confligenti siue hostibus talibus uictis subditisque dominanti, unde si non facili operatione, certe labili locutione aut uolatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu uitiis imperatur, plena pax non est, quia et illa, quae resistunt, periculoso debellantur proelio, et illa, quae uicta sunt, nondum securo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo tentationibus, de quibus omnibus in diuinis eloquiis breuiter dictum est: Numquid non tentatio est uita humana super terram? quis ita uiuere se praesumat, ut dicere Deo: Dimitte nobis debita nostra necesse non habeat nisi homo elatus? nec uero magnus, sed inflatus ac tumidus, cui per iustitiam resistit, qui gratiam largitur humilibus. Propter quod scriptum est: Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam. Hic itaque in unoquoque iustitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem uitiis etiam repugnantibus imperet, uel subigendo uel resistendo, adque ut ab ipso Deo petatur et meritorum gratia et uenia delictorum ac de acceptis bonis gratiarum actio persoluatur.

2 Mat. 5, 12 4 Iac. 2, 17 sqq. 5 Gal. 5, 6 7 Sap. 9, 15 19 Iob 7, 1 24 Iac. 4, 6; 1. Petr. 5, 5

1 totius] huius *p* 4 non, *in marg.* nec, *e* 5 sed ipse eis *b* 8 ratio imperat *v* 9 tamquam *b* 10 subripet *g* aliquid subrep. *v* 13 flabili *p*[1] 20 dicere/, t *eras.*, *e* 21 non necesse *v* 23 resistet *g* qui] *p e*

In illa uero pace finali, quo referenda et cuius adipiscendae causa habenda est ista iustitia, quoniam sanata inmortalitate adque incorruptione natura uitia non habebit nec unicuique nostrum uel ab alio uel a se ipso quippiam repugnabit, non opus erit ut ratio uitiis, quae nulla erunt, imperet; sed imperabit Deus homini, animus corpori, tantaque ibi erit oboediendi suauitas et facilitas, quanta uiuendi regnandique felicitas. Et hoc illic in omnibus adque in singulis aeternum erit aeternumque esse certum erit, et ideo pax beatitudinis huius uel beatitudo pacis huius summum bonum erit.

CAPUT XXVIII.

In quem finem uenturus sit exitus inpiorum.

Eorum autem, qui non pertinent ad istam ciuitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna, quae mors etiam secunda dicitur, quia nec anima ibi uiuere dicenda est, quae a uita Dei alienata erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subiacebit; ac per hoc ideo durior ista secunda mors erit, quia finiri morte non poterit. Sed quoniam sicut miseria beatitudini et mors uitae, ita bellum paci uidetur esse contrarium: merito quaeritur, sicut pax in bonorum finibus praedicata est adque laudata, quod uel quale bellum e contrario in finibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc quaerit, adtendat quid in bello noxium perniciosumque sit, et uidebit nihil aliud quam rerum esse inter se aduersitatem adque conflictum. Quod igitur bellum grauius et amarius cogitari potest, quam ubi uoluntas sic aduersa est passioni et passio uoluntati, ut nullius earum uictoria tales inimicitiae finiantur, et ubi sic confligit cum ipsa natura corporis uis doloris, ut neutrum alteri cedat?

14 Apoc. 2, 11. 20, 6. 21, 8

1 reuerenda *e* cuius] eius *p* 2 ista] iusta *p* 4 quidquam *v* repugnauit *e* 6 oboed. ibi erit *v* 8 in *om. e* 9 esse *om. e* 14 e *om. e* etiam secunda mors *v* 18 finire *g* 21 in fin. mal. e contrario *v* 23 *sq.* esse quam inter se rerum aduersitatem *v* 24 esse *om. p* 27 ut ubi *e*

Hic enim quando contingit iste conflictus, aut dolor uincit et sensum mors adimit, aut natura uincit et dolorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet ut adfligat, et natura perdurat ut sentiat; quia utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad hos autem fines bonorum et malorum, illos expetendos, istos cauendos, quoniam per iudicium transibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc iudicio, quantum Deus donauerit, in consequenti uolumine disputabo.

LIBER XX.

CAPUT I.

Quod, quamuis omni tempore Deus iudicet, in hoc tamen libro de nouissimo eius iudicio sit proprie disputandum.

De die ultimi iudicii Dei quod ipse donauerit locuturi eumque adserturi aduersus inpios et incredulos tamquam in aedificii fundamento prius ponere testimonia diuina debemus; quibus qui nolunt credere, humanis ratiunculis falsis adque fallacibus contrauenire conantur, ad hoc ut aut aliud significare contendant quod adhibetur testimonium de litteris sacris, aut omnino diuinitus esse dictum negent. Nam nullum existimo esse mortalium, qui cum ea, sicut dicta sunt, intellexerit et a summo ac uero Deo per animas sanctas dicta esse crediderit, non eis cedat adque consentiat, siue id etiam ore fateatur siue aliquo uitio fateri erubescat aut metuat, uel etiam peruicacia simillima insaniae id, quod falsum esse nouit

4 defecit *g* 5 expectandos g^1 6 cauendos *usque ad* istos *om.* *e* EXPLICIT LIBER NONUS DECIMUS. INCIPIT LIBER VIGESIMUS *e* EXPLIC̄. LIB̄. XVIIII. INCIP̄. LIB. XX. *g* 16 ultimo e^1 20 aut (*m. 2 in ras.*) hoc aut aliud *e* 22 omnino, no *m. 2 eraso* ū, *g* 23 mortalem g^1 25 crędat, cre *m. 2 in ras.*, *e* etiam id *e*

aut credit, [contra id, quod uerum esse nouit aut credit,] etiam contentiosissime defendere moliatur.

Quod ergo in confessione ac professione tenet omnis ecclesia Dei ueri Christum de caelo esse uenturum ad uiuos ac mortuos iudicandos, hunc diuini iudicii ultimum diem dicimus, id est nouissimum tempus. Nam per quot dies hoc iudicium tendatur, incertum est; sed scripturarum more sanctarum diem poni solere pro tempore nemo, qui illas litteras quamlibet neglegenter legerit, nescit. Ideo autem, cum diem iudicii Dei dicimus, addimus ultimum uel nouissimum, quia et nunc iudicat et ab humani generis initio iudicauit dimittens de paradiso et a ligno uitae separans primos homines peccati magni perpetratores; immo etiam quando angelis peccantibus non pepercit, quorum princeps homines a se ipso subuersus inuidendo subuertit, procul dubio iudicauit; nec sine illius alto iustoque iudicio et in hoc aerio caelo et in terris et daemonum et hominum miserrima est uita, erroribus aerumnisque plenissima. Verum etsi nemo peccasset, non sine bono rectoque iudicio uniuersam rationalem creaturam perseuerantissime sibi suo Domino cohaerentem in aeterna beatitudine retineret. Iudicat etiam non solum uniuersaliter de genere daemonum adque hominum, ut miseri sint propter primorum meritum peccatorum; sed etiam de singulorum operibus propriis, quae gerunt arbitrio uoluntatis. Nam et daemones ne torqueantur precantur, nec utique iniuste uel parcitur eis uel pro sua quique inprobitate torquentur; et homines plerumque aperte, semper occulte, luunt pro suis factis diuinitus poenas siue in hac uita siue post mortem: quamuis nullus hominum agat recte, nisi diuino adiuuetur auxilio; nullus daemonum aut hominum agat inique, nisi diuino eodemque iustissimo

13 Gen. 3, 23 14 2. Petr. 2, 4 24 Mt. 8, 29

1 *uerba inclusa om. b e g p* 3 aut prof. *g; om. p* 4 ueri dei *p* 6 quod *g* 14 subuersus *m. 2 in ras. e;* subuersos *a b g;* submersos *p;* subuersis *p* 16 aereo *p* 20 sibi] sub *p* Domino suo *v* 26 quisque *p* torque/tur, n *eras., g;* torquetur *p*

[redacted]

iudicio permittatur. Sicut enim ait apostolus, non est iniquitas aput Deum; etiam sicut ipse alibi dicit, inscrutabilia sunt iudicia eius et inuestigabiles uiae eius. Non igitur in hoc libro de illis primis nec de istis mediis Dei iudiciis, sed de ipso nouissimo, quantum ipsi tribuerit, disputabo, quando Christus de caelo uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos. Iste quippe dies iudicii proprie iam uocatur, eo quod nullus ibi erit inperitae querellae locus, quur iniustus ille sit felix et quur ille iustus infelix. Omnium namque tunc nonnisi bonorum uera et plena felicitas et omnium nonnisi malorum digna et summa infelicitas apparebit.

CAPUT II.

De uarietate rerum humanarum, cui non potest dici deêsse iudicium Dei, quamuis nequeat uestigari.

Nunc autem et mala aequo animo ferre discimus, quae patiuntur et boni, et bona non magnipendere, quae adipiscuntur et mali; ac per hoc etiam in his rebus, in quibus non apparet diuina iustitia, salutaris est diuina doctrina. Nescimus enim quo iudicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille sit diues; iste gaudeat, quem pro suis perditis moribus cruciari debuisse maeroribus arbitramur, contristetur ille, quem uita laudabilis gaudere debuisse persuadet; exeat de iudicio non solum inultus, uerum etiam damnatus innocens, aut iniquitate iudicis pressus aut falsis obrutus testimoniis, e contrario scelestus aduersarius eius non solum inpunitus, uerum etiam uindicatus insultet; inpius optime ualeat, pius languore tabescat; latrocinentur sanissimi iuuenes, et qui nec

1 Rom. 9, 14   2 Rom. 11, 33

2 etiam *codd.*; et *v*   3 eius *a b e g p ρ α Domb.*; Dei *v*   5 nouissimo *e g p Domb.*; nouiss. indicio *a b v*   9 iustus ille *v*   14 cuius *p*   23 debuissem erroribus *g*[1]

uerbo quemquam laedere potuerunt, diuersa morborum atrocitate adfligantur infantes; utilis rebus humanis inmatura morte rapiatur, et qui uidetur nec nasci debuisse, diutissime insuper uiuat; plenus criminibus sublimetur honoribus, et hominem sine querella tenebrae ignobilitatis abscondant, et cetera huius modi, quae quis colligit, quis enumerat? Quae si haberent in ipsa uelut absurditate constantiam, ut in hac uita, in qua homo, sicut sacer psalmus eloquitur, uanitati similis factus est et dies eius uelut umbra praetereunt, nonnisi mali adipiscerentur transitoria bona ista adque terrena, nec nisi boni talia paterentur mala: posset hoc referri ad iudicium iustum Dei siue etiam benignum, ut, qui non erant adsecuturi bona aeterna, quae faciunt beatos, temporalibus uel deciperentur pro malitia sua, uel pro Dei misericordia consolarentur bonis, et qui non erant passuri aeterna tormenta, temporalibus uel pro suis quibuscumque et quantuliscumque peccatis adfligerentur, uel propter inplendas uirtutes exercerentur malis. Nunc uero, quando non solum in malo sunt boni et in bono mali, quod uidetur iniustum, uerum etiam plerumque et malis mala eueniunt et bonis bona proueniunt: magis inscrutabilia fiunt iudicia Dei et inuestigabiles uiae eius. Quamuis ergo nesciamus quo iudicio Deus ista uel faciat uel fieri sinat, aput quem summa uirtus est et summa sapientia, summa iustitia, nulla infirmitas, nulla temeritas, nulla iniquitas: salubriter tamen discimus non magnipendere seu bona seu mala, quae uidemus esse bonis malisque communia, et illa bona quaerere, quae bonorum, adque illa mala maxime fugere, quae propria sunt malorum.

8 Ps. 143, 4

2 affligantur : infantes *v*, *correxit Dübner* utiles—rapiantur *p v* 3 uidentur—uiuant *v* 5 querilla g^1 9 et *om. e* 11 posit et *g* 12 siue] sicut *b*; uel *v* ut et *p* 22 illius *v* 24 est et *a b ĕ g p α v*; et *om. ρ Domb.* summa iust. *a b e g p Dübn.*; summaque iust. *v*; et summa iust. *ρ Domb.* 24 *sq.* nulla iniquitas, nulla infirmitas, nulla temeritas *e* 28 mala *om. g*

[redacted]

Cum uero ad illud Dei iudicium uenerimus, cuius tempus iam proprie dies iudicii et aliquando dies Domini nuncupatur: non solum quaecumque tunc iudicabuntur, uerum etiam quaecumque ab initio iudicata et quaecumque usque ad illud tempus adhuc iudicanda sunt, apparebunt esse iustissima. Ubi hoc quoque manifestabitur, quam iusto iudicio Dei fiat, ut nunc tam multa ac paene omnia iusta iudicia Dei lateant sensus mentesque mortalium, cum tamen in hac re piorum fidem non lateat, iustum esse quod latet.

CAPUT III.

Quid in libro ecclesiaste Salomon de his, quae in hac uita et bonis et malis sunt communia, disputarit.

Nempe Salomon, sapientissimus rex Israel, qui regnauit in Hierusalem, librum, qui uocatur ecclesiastes et a Iudaeis quoque habetur in sacrarum canone litterarum, sic exorsus est: Vanitas uanitantium, dixit ecclesiastes; uanitas uanitantium, omnia uanitas. Quae abundantia homini in omni labore suo, quo laborat sub sole? Et cum ex hac sententia conecteret cetera, commemorans aerumnas erroresque uitae huius et uanescentes interea temporum lapsus, ubi nihil solidum, nihil stabile retinetur: in ea rerum uanitate sub sole illud etiam deplorat quodam modo, quod, cum sit abundantia sapientiae super insipientiam, sicut abundantia lucis super tenebras, sapientisque oculi sint in capite ipsius et stultus in tenebris ambulet, unus tamen incursus incurrat omnibus, utique in hac uita quae sub sole agitur, significans uidelicet ea mala, quae bonis et malis

17 Eccle. 1, 2 sq. 24 Eccle. 2, 13 sq.

1 ad] in *p* 6 dei iudicio *p* 7 multe paene et omnia *p* 8 *sq.* sensus mentesque mort. lateant *v* 12 sint *p* disputaret *g f* 17 uanitantium *a b*[1] *g v*; uatantium *e*[1]; uanitatum *e*[2] *p* dixit eccles. uan. uanitantium *om.* *e p* 18 uanita/t/um, n *et* i *erasis*, *a b* omnia *e p p a* *Domb.*; et omnia *a b g v* homini abund. *v* 19 quod *g*

uidemus esse communia. Dicit etiam illud, quod et boni patiantur mala, tamquam mali sint, et mali, tamquam boni sint, adipiscantur bona, ita loquens: Est, inquit, uanitas, quae facta est super terram, quia sunt iusti, super quos uenit sicut factum inpiorum, et sunt inpii super quos uenit sicut factum iustorum. Dixi quoniam hoc quoque uanitas. In hac uanitate, cui quantum satis uisum est intimandae totum istum librum uir sapientissimus deputauit (non utique ob aliud, nisi ut eam uitam desideremus, quae uanitatem non habet sub hoc sole, sed ueritatem sub illo qui fecit hunc solem), — in hac ergo uanitate numquid nisi iusto Dei rectoque iudicio similis eidem uanitati factus uanesceret homo? In diebus tamen uanitatis suae interest plurimum, utrum resistat an obtemperet ueritati, et utrum sit expers uerae pietatis an particeps; non propter uitae huius uel bona adquirenda uel mala uitanda uanescendo transeuntia, sed propter futurum iudicium, per quod erunt et bonis bona et malis mala sine fine mansura. Denique iste sapiens hunc librum sic conclusit, ut diceret: Deum time et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo; quia omne hoc opus Deus adducet in iudicium in omni despecto, siue bonum siue malum. Quid breuius, uerius, salubrius dici potuit? Deum, inquit, time et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo. Quicumque enim est, hoc est, custos utique mandatorum Dei; quoniam qui hoc non est, nihil est; non enim ad ueritatis imaginem reformatur, remanens in similitudine uanitatis. Quia omne hoc opus, id est, quod ab homine fit in hac uita, siue bonum siue malum, Deus adducet in iudicium

3 Eccle. 8, 14   19 Eccle. 12, 13 sq.

2 sint *om. g*   4 isti *g*   5 *sq.* inpiorum *in ras. g;* iniustorum *p* et sunt *usque ad* Dixi *in marg. g;* et sunt *usque ad* iustorum *om. p*   8 intimanda e/totum, t *eras., g;* intimandae, *in marg.* uanitati, *e*   9 eam] beatam *α*   10 desideraremus *e*   19 concludit *p*   22 *et 430, 1* despecto *a b p ρ v;* dispectu *g;* despectu *e α*

in omni despecto, id est in omni etiam qui contemtibilis hic uidetur et ideo nec uidetur; quoniam Deus et ipsum uidet nec eum despicit nec cum iudicat praeterit.

CAPUT IIII.

Quod ad disserendum de nouissimo iudicio Dei noui primum testamenti ac deinde ueteris testimonia prolaturus sit.

Huius itaque ultimi iudicii Dei testimonia de scripturis sanctis, quae ponere institui, prius eligenda sunt de libris instrumenti noui, postea de ueteris. Quamuis enim uetera priora sint tempore, noua tamen anteponenda sunt dignitate, quoniam illa uetera praeconia sunt nouorum. Noua igitur ponentur prius, quae ut firmius probemus, adsumentur et uetera. In ueteribus habentur lex et prophetae, in nouis euangelium et apostolicae litterae. Ait autem apostolus: *Per legem enim cognitio peccati. Nunc autem sine lege iustitia Dei manifestata est, testificata per legem et prophetas; iustitia autem Dei per fidem Iesu Christi in omnes qui credunt.* Haec iustitia Dei ad nouum pertinet testamentum et testimonium habet a ueteribus libris, hoc est lege ac prophetis. Prius igitur ipsa causa ponenda est, et postea testes introducendi. Hunc et ipse Christus Iesus ordinem seruandum esse demonstrans: *Scriba*, inquit, *eruditus in regno Dei similis est uiro patri familias proferenti de thesauro suo noua et uetera.* Non dixit: 'Vetera et noua', quod utique dixisset, nisi maluisset meritorum ordinem seruare quam temporum.

15 Rom. 3, 20 sqq. 23 Mt. 13, 52

2 nec *om.* *e* 3 dispicet (i *supra* e) *g* 13 cuae *e*[1] 21 lege *gp;* a lege *v* *Domb.* ac *egp;* et *v* *Domb.* ergo *v* 22 et *ante* ipse *om.* *g* 23 Iesus Chr. *v* 24 uiro *om.* *p*

CAPUT V.

Quibus sententiis Domini Saluatoris diuinum iudicium futurum in fine saeculi declaretur.

Ergo ipse Saluator cum obiurgaret ciuitates, in quibus uirtutes magnas fecerat neque crediderant, et eis alienigenas anteponeret: Verum tamen, inquit, dico uobis, Tyro et Sidoni remissius erit in die iudicii quam uobis; et paulo post alteri ciuitati: Amen, inquit, dico uobis, quia terrae Sodomorum remissius erit in die iudicii quam tibi (hic euidentissime praedicat diem iudicii esse uenturum); et alio loco: Viri Nineuitae, inquit, surgent in iudicio cum generatione ista et condemnabunt eam; quia paenitentiam egerunt in praedicatione Ionae, et ecce plus quam Iona hic. Regina Austri surget in iudicio cum generatione ista et condemnabit eam; quia uenit a finibus terrae audire sapientiam Salomonis, et ecce plus quam Salomon hic. Duas res hoc loco discimus, et uenturum esse iudicium et cum mortuorum resurrectione uenturum. De Nineuitis enim et regina Austri quando ista dicebat, de mortuis sine dubio loquebatur, quos tamen in die iudicii resurrecturos esse praedixit. Nec ideo dixit: 'Condemnabunt', quia ipsi iudicabunt; sed quia ex ipsorum conparatione isti merito damnabuntur.

Rursus alio loco, cum de hominum bonorum et malorum nunc permixtione, postea separatione, quae utique die iudicii futura est, loqueretur, adhibuit similitudinem de tritico seminato et superseminatis zizaniis, eamque suis exponens discipulis: Qui seminat, inquit, bonum semen, est filius

6 Ib. 11, 22   8 Ib. 24   11 Mt. 12, 41 sq.   29 Mt. 13, 37 sqq.

3 in finem futuri *p*   11 surgant *g*; resurgent ρ   12 in *sup. lin.* *g*   13 eierunt *g*   17 et *om.* *e*   18 hoc loco res *v*   21 resurrecturos *abegpαv*; surrect. ρλ *Domb.*   24 condemnabuntur, con *lineola deletum*, *p*   28 eaque *g*

hominis; ager autem est mundus; bonum uero semen hi sunt filii regni; zizania autem filii sunt nequam; inimicus autem, qui seminauit ea, est diabolus; messis uero consummatio saeculi est, messores autem angeli sunt. Sicut ergo colliguntur zizania et igni comburuntur: sic erit in consummatione saeculi. Mittet filius hominis angelos suos, et colligunt de regno eius omnia scandala et eos, qui faciunt iniquitatem, et mittunt eos in caminum ignis; ibi erit fletus et stridor dentium. Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno patris eorum. Qui habet aures, audiat. Hic iudicium quidem uél diem iudicii non nominauit, sed eum multo clarius ipsis rebus expressit et in fine saeculi futurum esse praedixit.

Item discipulis suis: Amen, inquit, dico uobis, quod uos, qui secuti estis me, in regeneratione, cum sederit filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et uos super sedes duodecim iudicantes duodecim tribus Israel. Hic discimus cum suis discipulis iudicaturum Iesum. Unde et alibi Iudaeis dixit: Si ego in Beelzebub eicio daemonia, filii uestri in quo eiciunt? Ideo ipsi iudices erunt uestri. Nec quoniam super duodecim sedes sessuros esse ait, duodecim solos homines cum illo iudicaturos putare debemus. Duodenario quippe numero uniuersa quaedam significata est iudicantium multitudo propter duas partes numeri septenarii, quo significatur plerumque uniuersitas; quae duae partes, id est tria et quat-

16 Ib. 19, 28 21 Mt. 12, 27

3 eam *gp* 4 uero *mss.*; autem *v* 5 autem *mss.*; uero *v* 8 *sq.* colligunt—mittunt *g p a Domb.*; colligent—mittent *a b e p v* 10 camino *g* 11 gentium *e* sicut *sup. lin. e* 12 aures *a e g p p a Domb.*; aures audiendi *b v* 13 multo eum *v* 17 qui secuti] pſecuti (p *pro* q *scripto*) *e* generat. *e* 19 iudic. duodecim *om. e* 21 ergo *e* 22 behelzebum *g* 23 uestri erunt *p v* 27 septinarii quod *g*

tuor, altera per alteram multiplicatae duodecim faciunt, nam et quattuor ter et tria quater duodecim sunt, et si qua alia huius duodenarii numeri, quae ad hoc ualeat, ratio reperitur. Alioquin, quoniam in locum Iudae traditoris apostolum Matthiam legimus ordinatum, apostolus Paulus, qui plus omnibus illis laborauit, ubi ad iudicandum sedeat non habebit; qui profecto cum aliis sanctis ad numerum iudicum se pertinere demonstrat, cum dicit: *Nescitis quia angelos iudicabimus?* De ipsis quoque iudicandis in hoc numero duodenario similis causa est. Non enim quia dictum est: *Iudicantes duodecim tribus Israel*, tribus Leui, quae tertia decima est, ab eis iudicanda non erit, aut solum illum populum, non etiam gentes ceteras iudicabunt. Quod autem ait: *In regeneratione*, procul dubio mortuorum resurrectionem nomine uoluit regenerationis intellegi. Sic enim caro nostra regenerabitur per incorruptionem, quem ad modum est anima nostra regenerata per fidem.

Multa praetereo, quae de ultimo iudicio ita dici uidentur, ut diligenter considerata reperiantur ambigua uel magis ad aliud pertinentia, siue scilicet ad eum Saluatoris aduentum, quo per totum hoc tempus in ecclesia sua uenit, hoc est in membris suis, particulatim adque paulatim, quoniam tota corpus est eius; siue ad excidium terrenae Hierusalem; quia et de illo cum loquitur, plerumque sic loquitur, tamquam de fine saeculi adque illo die iudicii nouissimo et magno loquatur; ita ut dignosci non possit omnino, nisi ea, quae aput tres euangelistas Matthaeum, Marcum et Lucam de hac re similiter dicta sunt, inter se omnia conferantur. Quaedam quippe alter obscurius, alter explicat planius, ut ea, quae ad

4 Act. 1, 26 5 1. Cor. 15, 10

1 per *sup. lin.* *e* 3 huius .... ualeat *in marg.* *g* 4 mathian *e* 5 illis omnibus *v* 13 cet. gentes *v* 14 ^{re}gener. *e* 22 adque paul. *om.* *ep* 23 eius est *e* 25 illo *e* g^1 *p* *Domb.*; de illo *a b* g^2 *v* dī iudicio, *in marg.* die iudicii, *e* 26 dinosci *e g* 29 plenius *g*

autem uenerit, inquit, filius hominis in m
sua, et omnes angeli cum eo, tunc sedeb
sedem maiestatis suae, et congregabun
eum omnes gentes, et separabit eos ab
sicut pastor segregat oues ab haedis, et
oues quidem a dextris suis, haedos aute
stris. Tunc dicet rex his, qui a dextris ei
Venite, benedicti patris mei, possidete
uobis regnum a constitutione mundi. Esur
et dedistis mihi manducare; sitiui, et
mihi bibere; hospes eram, et collegistis m
et operuistis me; [infirmus, et uisitasti
carcere eram, et uenistis ad me. Tunc r
bunt ei iusti dicentes: Domine, quando
mus esurientem, et pauimus; sitientem,
mus potum? Quando autem te uidimus h
et collegimus te; aut nudum, et cooperu
Aut quando te uidimus infirmum aut in
et uenimus ad te? Et respondens rex dic
Amen dico uobis, quamdiu fecistis uni de
tribus meis minimis, mihi fecistis. Tun
inquit, et his qui a sinistris erunt: Disced

maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius. Deinde similiter etiam his enumerat, quod illa non fecerint, quae dextros fecisse memorauit. Similiterque interrogantibus, quando eum uiderint in horum indigentia constitutum: quod minimis suis non factum est, sibi factum non fuisse respondet; sermonemque concludens: Et ibunt, inquit, hi in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam. Iohannes uero euangelista apertissime narrat eum in resurrectione mortuorum futurum praedixisse iudicium. Cum enim dixisset: Neque enim Pater iudicat quemquam, sed iudicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem; qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem, qui misit illum: protinus addidit: Amen, amen dico uobis, quia, qui uerbum meum audit et credit ei qui misit me, habet uitam aeternam, et in iudicium non uenit, sed transiit a morte in uitam. Ecce hic dixit fideles suos in iudicium non uenire. Quo modo ergo per iudicium separabuntur a malis et ad eius dexteram stabunt, nisi quia hoc loco iudicium pro damnatione posuit? In tale quippe iudicium non uenient, qui audiunt uerbum eius et credunt ei, qui misit illum.

CAPUT VI.

Quae sit prima resurrectio, quae secunda.

Deinde adiungit et dicit: Amen, amen dico uobis, quia uenit hora et nunc est, quando mortui audient uocem filii Dei, et qui audierint uiuent. Sicut enim Pater habet uitam in semet ipso, sic dedit

7 Mt. 25, 31 sqq. 10 Io. 5, 22 sqq. 25 ib. 5, 25 sq.

2 diabolo (diabulo *g*) *codd. praeter* ρ, *v*; zabulo ρ *Domb.* 3 dextros] istos *m. 2 in ras. e* 5 factum non est *v* 6 respondit *e g* ρ α; respondebit *p* 7 et ibunt inquit hi *a b e g p* ρ *Domb.*; et ibunt hi inquit α; et hi, inquit, in suppl aet. ibunt *v* 16 me misit *v* 17 uenit *a b e g p* ρ α *Domb.*; ueniet *v* transit *e p* a] de *p* 18 inuenire *e* 22 et *om. e*[1]

mortuos sepelire mortuos suos; ut scilicet mortui in corpore mortuos sepelirent. Propter istos tate et iniquitate in anima mortuos: Venit, inq et nunc est, quando mortui audient uoc Dei; et qui audierint, uiuent. Qui audie qui oboedierint, qui crediderint et usque in finem uerint. Nec fecit hic ullam differentiam bonorum et Omnibus enim bonum est audire uocem eius et uitam pietatis ex inpietatis morte transeundo. De ait apostolus Paulus: Ergo omnes mortui sun omnibus mortuus est, ut qui uiuunt iam uiuant, sed ei, qui pro ipsis mortuus est rexit. Omnes itaque mortui sunt in peccatis, nemi excepto, siue originalibus siue etiam uoluntate ad ignorando uel sciendo nec faciendo quod iustum e omnibus mortuis uiuus mortuus est unus, id es habens omnino peccatum; ut, qui per remissionem p uiuunt, iam non sibi uiuant, sed ei, qui pro omnibu est propter peccata nostra et resurrexit propter iusti nostram, ut credentes in eum, qui iustificat inpium tate iustificati, tamquam ex morte uiuificati, ad prin rectionem, quae nunc est, pertinere possimus. Ad

primam non pertinent, nisi qui beati erunt in aeternum; ad secundam uero, de qua mox locuturus est, et beatos pertinere docebit et miseros. Ista est misericordiae, illa iudicii. Propter quod in psalmo scriptum est: Misericordiam et iudicium cantabo tibi, Domine.

De quo iudicio consequenter adiunxit adque ait: Et potestatem dedit ei iudicium facere, quia filius hominis est. Hic ostendit, quod in ea carne ueniet iudicaturus, in qua uenerat iudicandus. Ad hoc enim ait: Quoniam filius hominis est. Ac deinde subiungens unde agimus: Nolite, inquit, mirari hoc, quia ueniet hora, in qua omnes, qui in monumentis sunt, audient uocem eius et procedent, qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae; qui uero mala egerunt, in resurrectionem iudicii. Hoc est illud iudicium, quod paulo ante, sicut nunc, pro damnatione posuerat dicens: Qui uerbum meum audit et credit ei qui misit me, habet uitam aeternam et in iudicium non uenit, sed transiit a morte in uitam, id est, pertinendo ad primam resurrectionem, qua nunc transitur a morte ad uitam, in damnationem non ueniet, quam significauit appellatione iudicii, sicut etiam hoc loco, ubi ait: Qui [uero] mala egerunt, in resurrectionem iudicii, id est damnationis. Resurgat ergo in prima, qui non uult in secunda resurrectione damnari. Venit enim hora, et nunc est, quando mortui audient uocem filii Dei, et qui audierint, uiuent, id est, in damnationem non uenient, quae secunda mors dicitur: in quam mortem post secundam, quae corporum futura est, resurrectionem praecipitabuntur, qui in prima, quae animarum

4 Ps. 100, 1 6 Io. 5, 27 11 ib. 28 sq. 16 ib. 24 24 ib. 25

3 est *post* iudicii *habet e* 7 ei et *g* 11 uenit *v* 17 aud(i)et *g* habet (hit) *g* 18 uenit *a b p* $\mathfrak{p}^1$ *Domb.*; ueniet *e g* $\mathfrak{p}^2$ *α v* transiit g^1 *v*; transiet *e* g^2; transit *p*; transitus *b* 18 a] de *e* 19 in] ad *b e* 20 ad] in *p* 22 [uero] *om.* b^1 *e g p*

uita possent audire et de monumentis resurgente carn dere. Quare autem non omnes uiuent, in eo quod s docet; qui bona, inquit, fecerunt, in resurrect uitae, hi sunt qui uiuent; qui uero mala egeru resurrectionem iudicii, hi sunt qui non uiuen secunda morte morientur. Mala quippe egerunt, quonia uixerunt; male autem uixerunt, quia in prima, quae nu animarum resurrectione non reuixerunt aut in eo, quo xerant, non in finem usque manserunt. Sicut ergo du regenerationes, de quibus iam supra locutus sum, una dum fidem, quae nunc fit per baptismum; alia sec carnem, quae fit in eius incorruptione adque inmor per iudicium magnum adque nouissimum: ita sunt et re tiones duae, una prima, quae et nunc est et animaru quae uenire non permittit in mortem secundam; alia s quae non nunc, sed in saeculi fine futura est, nec ani sed corporum est, quae per ultimum iudicium alios in secundam mortem, alios in eam uitam, quae non mortem.

2 saec. erit *v* 6 scil. uita *v* 8 resurgentes *e* 9 non *su* 16 ergo] enim *b* 19 fiet *p* in corruptione *g* 21 quae *o* 23 non nunc *a b e g p ρ α λ Domb.*; nunc non est *v* 24 mittit

CAPUT VII.

De duabus resurrectionibus et de mille annis quid in apocalypsi Iohannis scriptum sit et quid de eis rationabiliter sentiatur.

De his duabus resurrectionibus idem Iohannes euangelista in libro, qui dicitur apocalypsis, eo modo locutus est, ut earum prima a quibusdam nostris non intellecta insuper etiam in quasdam ridiculas fabulas uerteretur. Ait quippe in libro memorato Iohannes apostolus: Et uidi angelum descendentem de caelo, habentem clauem abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas; [et] adligauit illum mille annis et misit illum in abyssum; et clusit et signauit super eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni; post haec oportet eum solui breui tempore. Et uidi sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est. Et animae occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei, et si qui non adorauerunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, et regnauerunt cum Iesu mille annis; reliqui eorum non uixerunt, donec finiantur mille anni. Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus est, qui habet in hac prima resurrectione partem. In istis secunda mors non habet potestatem; sed erunt sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis. Qui propter haec huius libri uerba primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti

9 Apoc. 20, 1 sqq.

2 resurrectionis *g f* 13 et *ante* adlig. *om.* *e* g^1 *p ϱ α λ* 14 clusit a^1 *b* e^1 *g ϱ Domb.*; clausit a^2 e^2 *p α v* significauit *b* 17 et *ante* sedent. *erasum e* super, *in marg.* supra, *e* 20 adorauerint *e* 21 nec *b e*

inpletis, sequatur uelut septimus sabbati in annis stremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resu sanctis. Quae opinio esset utcumque tolerabilis, s deliciae spiritales in illo sabbato adfuturae sanctis p praesentiam crederentur. Nam etiam nos hoc opina aliquando. Sed cum eos, qui tunc resurrexerint, dic deratissimis carnalibus epulis uacaturos, in quibus tantus ac potus, ut non solum nullam modestiam sed modum quoque ipsius incredulitatis excedant: nu ista possunt nisi a carnalibus credi. Hi autem qui sunt, istos ista credentes χιλιαστάς appellant Graeco u quos uerbum e uerbo exprimentes nos possemus nuncupare. Eos autem longum est refellere ad sing potius, quem ad modum scriptura haec accipienda debemus ostendere.

Ait ipse Dominus Iesus Christus: Nemo potest i in domum fortis et uasa eius eripere, nis adligauerit fortem, diabolum uolens intellegi quia ipse genus humanum potuit tenere captiuum; u eius, quae fuerat erepturus, fideles suos futuros, qu diuersis peccatis adque inpietatibus possidebat. Ut e garetur hic fortis, propterea uidit iste apostolus in a

angelum descendentem de caelo, habentem clauem abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit, inquit, draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas, et adligauit illum mille annis, hoc est, eius potestatem ab eis seducendis ac possidendis, qui fuerant liberandi, cohibuit adque frenauit. Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occurrit, intellegi: aut quia in ultimis annis mille ista res agitur, id est sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc spatia posteriora uoluuntur, secuturo deinde sabbato, quod non habet uesperam, requie scilicet sanctorum, quae non habet finem, ut huius miliarii tamquam diei nouissimam partem, quae remanebat usque ad terminum saeculi, mille annos appellauerit eo loquendi modo, quo pars significatur a toto; aut certe mille annos pro annis omnibus huius saeculi posuit, ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo. Millenarius quippe numerus denarii numeri quadratum solidum reddit. Decem quippe deciens ducta fiunt centum, quae iam figura quadrata, sed plana est; ut autem in altitudinem surgat et solida fiat, rursus centum deciens multiplicantur, et mille sunt. Porro si centum ipsa pro uniuersitate aliquando ponantur, quale illud est, quod Dominus omnia sua dimittenti et eum sequenti promisit dicens: Accipiet in hoc saeculo centuplum, quod exponens quodam modo apostolus ait: Quasi nihil habentes, et omnia possidentes; quia et ante iam dictum erat: Fidelis hominis totus mundus diuitiarum est: quanto magis mille pro uniuersitate ponuntur, ubi est soliditas ipsius denariae quadraturae? Unde nec illud melius intellegitur, quod in psalmo legitur: Memor fuit

23 Mt. 19, 29 24 2. Cor. 6, 10 26 Prou. 17, 6 29 Ps. 104, 8

4 illum *b e g p ϱ λ*; eum *a α v* 7 uidetur, *in marg.* occurrit, *e* 8 agetur g^2 10 spatio *b* 18 faciunt *e* iam] etiam *b*, *om. p* 19 plena *b* 20 fiat *ex* fiunt *corr. e* rursum *e* 21 aliqua *p* ponantur *b g p* 22 dominus ait *g* 23 in saeculum *g* 27 magis *om. g* ponantur *p*

credentibus plus coepit inpios possidere. Plus nam detur a diabolo, qui non solum est alienatus a D etiam gratis odit seruientes Deo. Et clausit, signauit super eum, ut non seduceret iam donec finiantur mille anni. Clausit su dictum est interdixit ei, ne posset exire, id es transgredi. Signauit autem, quod addidit, signifi uidetur, quia occultum esse uoluit, qui pertineant diaboli, et qui non pertineant. Hoc quippe in sa prorsus latet, quia et qui uidetur stare, utrum si et qui uidetur iacere, utrum sit surrecturus, ince Ab eis autem gentibus seducendis huius interdic et claustro diabolus prohibetur adque cohibetur, q nentes ad Christum seducebat antea uel tenebat. Deus elegit ante mundi constitutionem eruere de tenebrarum et transferre in regnum filii caritatis s apostolus dicit. Nam seducere illum gentes etiam secum trahere in aeternam poenam, sed non prae in aeternam uitam, quis fidelis ignorat? Nec mou saepe diabolus seducit etiam illos, qui regenera Christo uias ingrediuntur Dei. Nouit enim Dom sunt eius; ex his in aeternam damnationem nem

seducit. Sic enim eos nouit Dominus, ut Deus, quem nil latet etiam futurorum, non ut homo, qui hominem ad praesens uidet (si tamen uidet, cuius cor non uidet), qualis autem postea sit futurus nec se ipsum uidet. Ad hoc ergo ligatus est diabolus et inclusus in abysso, ut iam non seducat gentes, ex quibus constat ecclesia, quas antea seductas tenebat, antequam essent ecclesia. Neque enim dictum est ut non seduceret aliquem, sed ut non seduceret, inquit, iam gentes, in quibus ecclesiam procul dubio uoluit intellegi, donec finiantur, inquit, mille anni, id est, aut quod remanet de sexto die, qui constat ex mille annis, aut omnes anni, quibus deinceps hoc saeculum peragendum est.

Nec sic accipiendum est quod ait: Ut non seduceret gentes, donec finiantur mille anni, quasi postea sit seducturus eas dumtaxat gentes, ex quibus praedestinata constat ecclesia, a quibus seducendis illo est uinculo claustroque prohibitus. Sed aut illa locutione dictum est, quae in scripturis aliquotiens inuenitur, qualis est in psalmo: Sic oculi nostri ad Dominum Deum nostrum, donec misereatur nostri; neque enim, cum misertus fuerit, non erunt oculi seruorum eius ad Dominum Deum suum; aut certe iste est ordo uerborum: Et clausit et signauit super eum, donec finiantur mille anni; quod uero interposuit: Ut non seduceret iam gentes, ita se habet, ut ab huius ordinis conexione sit liberum et seorsus intellegendum, uelut si post adderetur, ut sic se haberet tota sententia: Et clausit et signauit super eum, donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes; id est, ideo clausit donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes.

18 Ps. 122, 2

1 nouit eos *v* cui *b* nihil *p* 4 se *om. b* 7 essent *a b p p*[1] *Domb.*; esset *e g v* ecclesie *a* nec *v* 8 etiam *g* 14 iam gentes *v* 15 seducturus sit *v* 20 miseratus *b* 28 iam non seduc. *v* etiam *e p* 30 etiam *p*

electa ante mundi constitutionem, de qua dictum
Dominus qui sunt eius. Et tamen hic er
tempore, quo soluendus est diabolus, sicut, ex q
tuta, hic fuit et erit omni tempore, in suis utiqu
dunt nascendo morientibus. Nam paulo post
solutus diabolus seductas gentes toto orbe terra
in bellum aduersus eam, quorum hostium num
harena maris. Et adscenderunt, inquit, su
latitudinem, et cinxerunt castra sanc
dilectam ciuitatem, et descendit ignis
Deo et comedit eos; et diabolus, qui
eos, missus est in stagnum ignis et sulp
et bestia et pseudopropheta; et cruciab
et nocte in saecula saeculorum. Sed hoc
cium nouissimum pertinet, quod nunc propterea
randum putaui, ne quis existimet eo ipso paruo t
soluetur diabolus, in hac terra ecclesiam non f
hic eam uel non inueniente, cum fuerit solutus
mente, cum fuerit modis omnibus persecutus. No
totum hoc tempus, quod liber iste conplectitu
scilicet aduentu Christi usque in saeculi fine
secundus eius aduentus, ita diabolus adligatur, u
ipsa sit adligatio, per hoc interuallum, quod mi

numero appellat, non seducere ecclesiam, quando quidem illam nec solutus utique seducturus est. Nam profecto ei si adligari est non posse seducere siue non permitti: quid erit solui nisi posse seducere siue permitti? Quod absit ut fiat; sed adligatio diaboli est non permitti exserere totam tentationem, quam potest uel ui uel dolo ad seducendos homines in partem suam cogendo uiolenter fraudulenterue fallendo. Quod si permitteretur in tam longo tempore et tanta infirmitate multorum, plurimos tales, quales Deus id perpeti non uult, et fideles deiceret et ne crederent inpediret; quod ne faceret, adligatus est.

Tunc autem soluetur, quando et breue tempus erit. (Nam tribus annis et sex mensibus legitur totis suis suorumque uiribus saeuiturus) et tales erunt, cum quibus ei belligerandum est, ut uinci tanto eius inpetu insidiisque non possint. Si autem numquam solueretur, minus appareret eius maligna potentia, minus sanctae ciuitatis fidelissima patientia probaretur, minus denique perspiceretur, quam magno eius malo tam bene fuerit usus Omnipotens, qui eum nec omnino abstulit a tentatione sanctorum, quamuis ab eorum interioribus hominibus, ubi in Deum creditur, foras missum, ut eius forinsecus obpugnatione proficerent; et in eis, qui sunt ex parte ipsius, adligauit, ne quantam posset effundendo et exercendo malitiam innumerabiles infirmos, ex quibus ecclesiam multiplicari et inpleri oportebat, alios credituros, alios iam

1 in numero *e* 2 ille *b* ei si *b e g p ϱ Domb.*; et si *a;* si ei *v;* eius alligatio est *marg. e* 4 faciat *b g* 5 exserere *ϱ;* exerere *b e g;* exherere *α;* exercere *a p v* 6 uel ui *om. b* 7 uiolenterue, *omisso* fraudulenter, *b* 9 quales *sup. lin. e* 12 soluetur *usque ad* tribus *om. b* et] ei *g* est *e* 13 suorumque] supraque *b* 14 eis *b* 21 *post* hominibus *in e sequuntur:* id est ab eorum mentibus foras missum inquid. Sicut contigit in fc̄o iob. ut in eius exteriore homine. id est in eius corpore potestatem accepisset. ab interiori autem id est ab anima uel mente eius foras missus esset. unus enim homo et exteriore homine constat et interiore, apostolo dicente. Et si exterior homo noster corrumpitur. sed interior renouatur forins. eius *v* 22 his *e* 23 illius *b*

credentes, a fide pietatis hos deterreret, hos frangeret; et soluet in fine, ut, quam fortem aduersarium Dei ciuitas superauerit, cum ingenti gloria sui redemtoris adiutoris liberatoris adspiciat. In eorum sane, qui tunc futuri sunt, sanctorum adque fidelium conparatione quid sumus? Quando quidem ad illos probandos tantus soluetur inimicus, cum quo nos ligato tantis periculis dimicamus. Quamuis et hoc temporis interuallo quosdam milites Christi tam prudentes et fortes fuisse adque esse non dubium est, ut, etiamsi tunc in ista mortalitate uiuerent, quando ille soluetur, omnes insidias eius adque inpetus et cauerent sapientissime et patientissime sustinerent.

Haec autem adligatio diaboli non solum facta est, ex quo coepit ecclesia praeter Iudaeam terram in nationes alias adque alias dilatari; sed etiam nunc fit et fiet usque ad terminum saeculi, quo soluendus est, quia et nunc homines ab infidelitate, in qua eos ipse possidebat, conuertuntur ad fidem et usque in illum finem sine dubio conuertentur; et utique unicuique iste fortis tunc adligatur, quando ab illo tamquam uas eius eripitur; et abyssus, ubi inclusus est, non in eis consumta est, quando sunt mortui, qui tunc erant quando esse coepit inclusus; sed successerunt eis alii nascendo adque succedunt, donec finiatur hoc saeculum, qui oderint Christianos, in quorum cottidie, uelut in abysso, caecis et profundis cordibus includatur. Utrum autem etiam illis ultimis tribus annis et mensibus sex, quando solutus totis uiribus saeuiturus est, aliquis, in qua non fuerat, sit accessurus ad fidem, nonnulla quaestio est. Quo modo enim stabit quod dictum est: Quis intrat in domum fortis, ut uasa eius eri-

29 Mt. 12, 29

3 adiutoriū *e* 6 tantos *g*; tanto *e* ligato/, ſ *eras.*, *g* 14 in nationū filias *b* adq. alias] aliasque *v* 17 ipse eos *v* 19 unicuique, *in marg.* fidelium, *p* ista *g* 20 eripitur] aperitur *g* 21 consummata, *in marg.* consumpta, *p* 23 finitur *b* 27 quo *b*

piat, nisi prius adligauerit fortem, si etiam soluto eripiuntur? Ac per hoc ad hoc cogere uidetur ista sententia, ut credamus illo licet exiguo tempore neminem accessurum esse populo Christiano, sed cum eis, qui iam Christiani, reperti fuerint, diabolum pugnaturum; ex quibus etiamsi aliqui uicti secuti eum fuerint, non eos ad praedestinatum filiorum Dei numerum pertinere. Neque enim frustra idem Iohannes apostolus, qui et hanc apocalypsin scripsit, in epistula sua de quibusdam dicit: Ex nobis exierunt, sed non erant ex nobis; nam si fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum. Sed quid fit de paruulis? Nimium quippe incredibile est nullos iam natos et nondum baptizatos praeoccupari Christianorum filios illo tempore infantes, nullos etiam ipsis nasci iam diebus; aut si erunt, non eos a parentibus suis ad lauacrum regenerationis modo quocumque perduci. Quod si fiet, quo pacto soluto iam diabolo uasa ista eripientur, in cuius domum nemo intrat, ut uasa eius eripiat, nisi prius adligauerit eum? Immo uero id potius est credendum, nec qui cadant de ecclesia nec qui accedant ecclesiae illo tempore defuturos; sed profecto tam fortes erunt et parentes pro baptizandis paruulis suis et hi, qui tunc primitus credituri sunt, ut illum fortem uincant etiam non ligatum, id est omnibus, qualibus antea numquam, uel artibus insidiantem uel urgentem uiribus et uigilanter intellegant et toleranter ferant, ac sic illi etiam non ligato eripiantur. Nec ideo falsa erit euangelica illa sententia: Quis intrat in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius adligauerit fortem? Secundum eius enim sententiae ueritatem ordo iste seruatus est, ut prius adligaretur fortis

9 1. Io. 2, 19

2 ad hoc *om. e* 6 praedestinandum *b* 7 enim *om. a* 8 apocalypsim *g*[1] *v* 10 nam *usque ad* nobiscum *om. e* permansissent *a* 11 fit *codd.*; fiet *v* 11 21 paruolis *g* 14 nullos *om. b* 16 fit *e* 18 fortem eum *p* 19 cadunt *b* accedunt *b*; cedant *p* 25 etiam illi *g* 28 enim sent. eius *v*

ereptisque uasis eius longe lateque in omnibus gentibus ex firmis et infirmis ita multiplicaretur ecclesia, ut ex ipsa rerum diuinitus praedictarum et inpletarum robustissima fide etiam soluto uasa posset auferre. Sicut enim fatendum est multorum refrigescere caritatem, cum abundat iniquitas, et inusitatis maximisque persecutionibus adque fallaciis diaboli iam soluti eos, qui in libro uitae scripti non sunt, multos esse cessuros: ita cogitandum est non solum quos bonos fideles illud tempus inueniet, sed nonnullos etiam, qui foris adhuc erunt, adiuuante Dei gratia per considerationem scripturarum, in quibus et alia et finis ipse praenuntiatus est, quem uenire iam sentiunt, ad credendum quod non credebant futuros esse firmiores et ad uincendum etiam non ligatum diabolum fortiores. Quod si ita erit, propterea praecessisse dicenda est eius adligatio, ut et ligati et soluti exspoliatio sequeretur; quoniam de hac re m est: Quis intrabit in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius adligauerit fortem?

CAPUT VIIII.

Quod sit regnum sanctorum cum Christo per mille annos, et in quo discernatur a regno aeterno.

Interea dum mille annis ligatus est diabolus, sancti regnant cum Christo etiam ipsis mille annis, eisdem sine dubio et eodem modo intellegendis, id est isto iam tempore prioris eius aduentus. Excepto quippe illo regno, de quo in fine dicturus est: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum, nisi alio aliquo modo, longe quidem inpari, iam nunc regnarent cum illo sancti eius, quibus ait: Ecce ego uobiscum sum usque in con-

5 Mt. 24, 12 25 ib. 25, 34 28 ib. 28, 20

1 uassis *g*; uisis *e*[1] ex] et *b* 4 posset *egp* 11 quam *b* iam///, non *eras.*, *g* 12 esse *om.* *b* 16 uas *b* 22 ipsis *codd. praeter* ρ, *v*; ipsi ρ *Domb.* 23 isto] eorum (ex isto) *e* 27 impar fiam *g* 28 usque, *m. 2 superscripto* ad, *e*

summationem saeculi: profecto non etiam nunc diceretur ecclesia regnum eius regnumue caelorum. Nam utique isto tempore in regno Dei eruditur scriba ille, qui profert de thensauro suo noua et uetera, de quo supra locuti sumus; et de ecclesia collecturi sunt zizania messores illi, quae permisit cum tritico simul crescere usque ad messem; quod exponens ait: Messis est finis saeculi, messores autem angeli sunt. Sicut ergo colliguntur zizania et igni comburuntur, sic erit in consummatione saeculi; mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala. Numquid de regno illo, ubi nulla sunt scandala? De isto ergo regno eius, quod est hic ecclesia, colligentur. Item dicit: Qui soluerit unum de mandatis istis minimis et docuerit sic homines, minimus uocabitur in regno caelorum; qui autem fecerit et sic docuerit, magnus uocabitur in regno caelorum. Utrumque dicit in regno caelorum, et qui non facit mandata quae docet (hoc est enim soluere: non seruare, non facere), et illum qui facit et sic docet; sed istum minimum, illum magnum. Et continuo secutus adiungit: Dico enim uobis quia, nisi abundauerit iustitia uestra super scribarum et Pharisaeorum, id est super eos, qui soluunt quod docent (de scribis enim et Pharisaeis dicit alio loco: Quoniam dicunt, et non faciunt), — nisi ergo super hos abundauerit iustitia uestra, id est, ut uos non soluatis, sed faciatis potius quod docetis, non intrabitis, inquit, in regnum caelorum. Alio modo igitur intellegendum est regnum caelorum, ubi ambo sunt,

3 ib. 13, 52 7 ib. 13, 39 sq. 13 ib. 5, 19 21 ib. 5, 20 24 ib. 23, 3

2 regnum *omisso* ue *b* 3 erudituſ *g* 5 quē *e* 13 iterum *e* 15 uocab. minimus *p* regnum *e* 16 qui *usque ad* caelorum *om. p* 19 et *ante* sic *om. e* 21 adiunxit *e* 22 super] plus quam *a* 23 super eos *codd.*; super iustitiam eorum *v* 24 alio loco dicit *a* 25 hos *a b* e^2 hoc *g*; eos e^1 *p v* 26 et fac. *b*

et ille scilicet qui soluit quod docet, et ille qui facit; sed ille minimus, ille magnus: alio modo autem regnum caelorum dicitur, quo non intrat nisi ille qui facit. Ac per hoc ubi utrumque genus est, ecclesia est, qualis nunc est; ubi autem illud solum erit, ecclesia est, qualis tunc erit, quando malus in ea non erit. Ergo et nunc ecclesia regnum Christi est regnumque caelorum. Regnant itaque cum illo etiam nunc sancti eius, aliter quidem, quam tunc regnabunt; nec tamen cum illo regnant zizania, quamuis in ecclesia cum tritico crescant. Regnant enim cum illo, qui faciunt quod ait apostolus: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quae sursum sunt quaerite, non quae super terram; de qualibus item dicit, quod eorum conuersatio sit in caelis. Postremo regnant cum illo, qui eo modo sunt in regno eius, ut sint etiam ipsi regnum eius. Quo modo autem sunt regnum Christi, qui, ut alia taceam, quamuis ibi sint donec colligantur in fine saeculi de regno eius omnia scandala, tamen illic sua quaerunt, non quae Iesu Christi?

De hoc ergo regno militiae, in quo adhuc cum hoste confligitur et aliquando repugnatur pugnantibus uitiis, aliquando cedentibus imperatur, donec ueniatur ad illud pacatissimum regnum, ubi sine hoste regnabitur, et de hac prima resurrectione, quae nunc est, liber iste sic loquitur. Cum enim dixisset adligari diabolum mille annis, et postea solui breui tempore, tum recapitulando quid in istis mille annis agat ecclesia uel agatur in ea: Et uidi, inquit, sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est. Non hoc putan-

11 Col. 3, 1 sq. 14 Phil. 3, 20 27 Apoc. 20, 4

1 quif°luit *g* 2 ille magnus *codd.*; iste m. *v* 6 Ergo Ecclesia et nunc est *v* 7 utique *b* 10 Apost. ait *v* 11 surrexistis *p* 12 in dexteram *b*; ad dexteram *α* 14 item *om. b* 17 quam uisibili *b* sunt *g* 19 illi *b* quae *om. b* 21 pugnantibus *a b e g p ρ α Domb.*; repugnantibus *v* 22 cedentibus *a e g p*; doce de omibus (*sic*) *b* 26 tum *e g p Domb.*; tunc *a α*; *om. b*; mox *v* 27 sedes (des *in ras.*) sedentes *g* 28 supra *ρ*

dum est de ultimo iudicio dici; sed sedes praepositorum et ipsi praepositi intellegendi sunt, per quos nunc ecclesia gubernatur. Iudicium autem datum nullum melius accipiendum uidetur, quam id quod dictum est: Quae ligaueritis in terra, ligata erunt et in caelo; et quae solueritis in terra, soluta erunt et in caelo. Unde apostolus: Quid enim mihi est, inquit, de his, qui foris sunt, iudicare? Nonne de his qui intus sunt uos iudicatis? Et animae, inquit, occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei; subauditur quod postea dicturus est: Regnauerunt cum Iesu mille annis; animae scilicet martyrum nondum sibi corporibus suis redditis. Neque enim piorum animae mortuorum separantur ab ecclesia, quae nunc etiam est regnum Christi. Alioquin nec ad altare Dei fieret eorum memoria in communicatione corporis Christi; nec aliquid prodesset ad eius baptismum in periculis currere, ne sine illo finiatur haec uita; nec ad reconciliationem, si forte per paenitentiam malamue conscientiam quisque ab eodem corpore separatus est. Quur enim fiunt ista, nisi quia fideles etiam defuncti membra sunt eius? Quamuis ergo cum suis corporibus nondum, iam tamen eorum animae regnant cum illo, dum isti anni mille decurrunt. Unde in hoc eodem libro et alibi legitur: Beati mortui, qui in Domino moriuntur. Amodo etiam dicit Spiritus, ut requiescant a laboribus suis; nam opera eorum sequuntur eos. Regnat itaque cum

4 Mt. 18, 18 7 1. Cor. 5, 12 11 Apoc. 20, 4 23 ib. 14, 13

1 sed *om.* *b* 2 nunc eccles. *egp* 6 et *om.* *e* 7 quae *e* 9 occisor. inquid *g* 10 subaudiatur *e* 13 enim *om.* *e* impiorum *b* 14 etiam nunc *v* 15 ad *om.* *e*[1] 17 in peric. baptism. *v* nec *e*[2] uita haec *e* 20 cum *b* 21 eius sunt *v* ergo] enim, *m. 2 in ras.*, *e* 22 mille anni *v* 23 hoc *om.* *be* 24 moriuntur. amodo etiam *abpα*; moriuntur. amodo et iam *egv*; moriuntur, amodo enī iam *p*; moriuntur amodo. Etiam *Domb.* 26 eos *beg Domb.*; illos *apv*

Christo nunc primum ecclesia in uiuis et mortuis. Propterea enim, sicut dicit apostolus, mortuus est Christus, ut et uiuorum et mortuorum dominetur. Sed ideo tantummodo martyrum animas commemorauit, quia ipsi praecipue regnant mortui, qui usque ad mortem pro ueritate certarunt. Sed a parte totum etiam ceteros mortuos intellegimus pertinentes ad ecclesiam, quod est regnum Christi.

Quod uero sequitur: Et si qui non adorauerunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, simul de uiuis et mortuis debemus accipere. Quae sit porro ista bestia, quamuis sit diligentius requirendum, non tamen abhorret a fide recta, ut ipsa inpia ciuitas intellegatur et populus infidelium contrarius populo fideli et ciuitati Dei. Imago uero eius simulatio eius mihi uidetur, in eis uidelicet hominibus, qui uelut fidem profitentur et infideliter uiuunt. Fingunt enim se esse quod non sunt, uocanturque non ueraci effigie, sed fallaci imagine Christiani. Ad eandem namque bestiam pertinent non solum aperte inimici nominis Christi et eius gloriosissimae ciuitatis, sed etiam zizania, quae de regno eius, quod est ecclesia, in fine saeculi colligenda sunt. Et qui sunt qui non adorant bestiam nec imaginem eius, nisi qui faciunt quod ait apostolus: Ne sitis iugum ducentes cum infidelibus? 'Non adorant' enim est non consentiunt, non subiciuntur; 'neque accipiunt inscriptionem', notam scilicet criminis, 'in fronte' propter professionem, 'in manu' propter operationem. Ab his igitur malis alieni, siue adhuc in ista mortali carne uiuentes siue defuncti, regnant cum Christo iam nunc modo quodam huic tempori congruo per totum hoc interuallum, quod numero mille significatur annorum.

1 Rom. 14, 9 8 Apoc. 20, 4 23 2. Cor. 6, 14

2 $\overline{\text{Xpſ}}$ mortuus est *g* 6 certauerunt *v* aperte *g*[1] 8 si *om.* *p*[1] adorauerit *b* 9 nec—nec *v* acceperit *b* scriptionem *p* 10 et *begp*; ac *v* *Domb.* 11 de mort. *b* 12 inquirendum *v* 22 nec] et *g* 24 est *e*[1] *Domb.*; et *g*; id est *abe*[2]*pv* 27 Ab his *om.* *b* 28 quodam modo *v*

Reliqui eorum, inquit, non uixerunt. Hora enim nunc est, cum mortui audiunt uocem filii Dei, et qui audierint uiuent; reliqui ergo eorum non uiuent. Quod uero subdidit: Donec finiantur mille anni, intellegendum est, quod eo tempore non uixerunt, quo uiuere debuerunt, ad uitam scilicet de morte transeundo. Et ideo cum dies uenerit, quo fiat et corporum resurrectio, non ad uitam de monumentis procedent, sed ad iudicium; ad damnationem scilicet, quae secunda mors dicitur. Donec finiantur enim mille anni, quicumque non uixerit, id est, toto isto tempore, quo agitur prima resurrectio, non audierit uocem filii Dei et ad uitam de morte transierit, profecto in secunda resurrectione, quae carnis est, in mortem secundam cum ipsa carne transibit. Sequitur enim et dicit: Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus qui habet in hac prima resurrectione partem, id est particeps eius est. Ipse est autem particeps eius, qui non solum a morte, quae in peccatis est, reuiuescit, uerum etiam in eo, quod reuixerit, permanebit. In istis, inquit, secunda mors non habet potestatem. Habet ergo in reliquis, de quibus superius ait: Reliqui eorum non uixerunt, donec finiantur mille anni; quoniam toto isto temporis interuallo, quod mille annos uocat, quantumcumque in eo quisque eorum uixit in corpore, non reuixit a morte, in qua eum tenebat inpietas, ut sic reuiuescendo primae resurrectionis particeps fieret adque in eo potestatem secunda mors non haberet.

1 Io. 5, 25 14 Apoc. 20, 5 sq.

1 enim] eorum *e* 2 audiunt *abegρ*; audiant *p*; audient *αv* 3 ergo *abegpρ Domb.*; uero *v* 5 uixerant *b* quod *b*; qui *g* 6 transeundum *b* 7 quando *b* 9 enim finiantur *v* 10 isto toto *v* isto *om. e* 17 reuiscit *e*¹*p* 21 toto isto *begp*; isto toto *v Domb.* 22 quantum *e* 23 corpore] tempore *b*

[redacted]

CAPUT X.

Quid respondendum sit eis, qui putant resurrectionem ad sola corpora, non etiam ad animas pertinere.

Sunt qui putant resurrectionem dici non posse nisi corporum ideoque istam quoque primam in corporibus futuram esse contendunt. Quorum enim est, inquiunt, cadere, eorum est resurgere. Cadunt autem corpora moriendo; nam et a cadendo cadauera nuncupantur Non ergo animarum, inquiunt, resurrectio potest esse, sed corporum. Sed quid contra apostolum dicunt, qui eam resurrectionem appellat? Nam secundum interiorem, non secundum exteriorem hominem utique rosurrexerant, quibus ait: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite. Quem sensum uerbis aliis alibi posuit dicens: Ut, quem ad modum Christus resurrexit a mortuis per gloriam Patris, sic et nos in nouitate uitae ambulemus. Hinc est et illud: Surge qui dormis et exsurge a mortuis, et inluminabit te Christus. Quod autem dicunt non posse resurgere, nisi qui cadunt, et ideo putant resurrectionem ad corpora, non ad animas pertinere, quia corporum est cadere: quur non audiunt: Non recedatis ab illo, ne cadatis, et: Suo Domino stat aut cadit; et: Qui se putat stare, caueat ne cadat? Puto enim quod in anima, non in corpore casus iste cauendus est. Si igitur cadentium est resurrectio, cadunt autem et animae: profecto et animas resurgere confitendum est. Quod autem, cum dixisset: In istis secunda mors non habet potestatem, adiunxit adque ait: Sed erunt

13 Col. 3, 1 15 Rom. 6, 4 17 Eph. 5, 14 22 Eccli. 2, 7 Rom. 14. 4 23 1. Cor. 10, 12

6 in corp. primam *v* 7 est *om. b* inquit *b* 8 est et *b* et] ea *b* 12 non sec. exteriorem *om. b* 13 Si *om. b* surrexistis *b* 15 Ut] et *b* 16 a mort. resurr. *v* 17 sic, *in marg.* hinc, *e* 23 cadit *g* putat se *v* caueat *eg Domb.;* uideat *abpv* 27 et in *g*

sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis: non utique de solis episcopis et presbyteris dictum est, qui proprie iam uocantur in ecclesia sacerdotes; sed sicut omnes christos dicimus propter mysticum chrisma, sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis; de quibus apostolus Petrus: **Plebs,** inquit, **sancta, regale sacerdotium.** Sane, licet breuiter adque transeunter, insinuauit esse Deum Christum dicendo: **Sacerdotes Dei et Christi,** hoc est Patris et Filii; quamuis propter formam serui sicut hominis filius, ita etiam sacerdos Christus effectus sit in aeternum secundum ordinem Melchisedech. De qua re in hoc opere non semel diximus.

CAPUT XI.

De Gog et Magog, quos ad persequendam ecclesiam Dei solutus prope finem saeculi diabolus incitabit.

Et cum finiti fuerint, inquit, **mille anni, soluetur satanas de custodia sua, et exibit ad seducendas nationes, quae sunt in quattuor angulis terrae, Gog et Magog, et trahet eos in bellum, quorum numerus est ut harena maris.** Ad hoc ergo tunc seducet, ut in hoc bellum trahat. Nam et antea modis quibus poterat per mala multa et uaria seducebat. **Exibit** autem dictum est 'in apertam persecutionem de latebris erumpet odiorum.' Haec enim erit nouissima persecutio, nouissimo inminente iudicio, quam sancta ecclesia toto terrarum orbe patietur, uniuersa scilicet ciuitas Christi ab uniuersa diaboli ciuitate, quantacumque erit utraque super terram. Gentes

6 1. Petr. 2, 9 17 Apoc. 20, 7 sq.

1 cum illo, *in marg.* eo, *e* 4 christos dicimus *a b e g p p Domb.*; chr̄isti dicimur *α*; Christianos dicimus *v* 8 esse *om. e* Deum esse *v* 10 filius hominis *v* xp̄of *g* 15 diabulus *g* 17 inquit *om. p* 19 angelus, *in marg. m. 2* angulis, *e* 20 eas *p* 24 quia in *p*

[redacted]

quippe istae, quas appellat Gog et Magog, non sic sunt accipiendae, tamquam sint aliqui in aliqua parte terrarum barbari constituti, siue quos quidam suspicantur Getas et Massagetas propter litteras horum nominum primas, siue aliquos alios alienigenas et a Romano iure seiunctos. Toto namque orbe terrarum significati sunt isti esse, cum dictum est *nationes quae sunt in quattuor angulis terrae*, easque subiecit esse *Gog et Magog*. Quorum interpretationem nominum esse comperimus Gog tectum, Magog de tecto; tamquam domus et ipse qui procedit de domo. Gentes ergo sunt, in quibus diabolum uelut in abysso superius intellegebamus inclusum, et ipse de illis quodam modo sese efferens et procedens; ut illae sint tectum, ipse de tecto. Si autem utrumque referamus ad gentes, non unum horum ad illas, alterum ad diabolum: et tectum ipsae sunt, quia in eis nunc includitur et quodam modo tegitur inimicus antiquus; et de tecto ipsae erunt, quando in apertum odium de operto erupturae sunt. Quod uero ait: *Et adscenderunt supra terrae latitudinem et cinxerunt castra sanctorum et dilectam ciuitatem*: non utique ad unum locum uenisse uel uenturi esse significati sunt, quasi uno aliquo loco futura sint castra sanctorum et dilecta ciuitas, cum haec non sit nisi Christi ecclesia toto terrarum orbe diffusa; ac per hoc ubicumque tunc erit, quae in omnibus gentibus erit, quod significatum est nomine latitudinis terrae, ibi erunt castra sanctorum, ibi erit dilecta Deo ciuitas eius, ibi ab omnibus inimicis suis, quia et ipsi in omnibus cum illa gentibus erunt, persecutionis illius inmanitate cingetur, hoc est, in angustias tribulationis artabitur urgebitur concludetur; nec militiam suam deseret, quae uocabulo est appellata castrorum.

1 quas *om.* *e*[1] 3 constituti, i *eraso ut uidetur* e, *g* 4 massegetas *e* 5 aliquas alias *b* 9 detectum *b* 10 igitur *v* 11 in] hi *b* 12 et ipse] sed *b* se *b* 13 detectum *b* 14 ṇọṇ, *m. rec. superscripto* ut, *p* 16 detectum *b* 18 supra *ag;* super *bepv* 21 aliquo uno *v* loco *om.* *p* 23 orbe terrarum *b* 27 gentibus cum illa *v* 29 urguebitur *ep;* urgeditur *g* 30 deseret suam *e*

CAPUT XII.

An ad ultimum supplicium pertineat inpiorum, quod descendisse ignis de caelo et eosdem comedisse memoratur.

Quod uero ait: Et descendit ignis de caelo et comedit eos: non extremum putandum est id esse supplicium, quod erit, cum dicetur: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum. Tunc quippe in ignem mittentur ipsi, non ignis de caelo ueniet in ipsos. Hic autem bene intellegitur ignis de caelo de ipsa firmitate sanctorum, qua non cessuri sunt saeuientibus, ut eorum faciant uoluntatem. Firmamentum est enim caelum, cuius firmitate illi cruciabuntur ardentissimo zelo, quoniam non poterunt adtrahere in partes Antichristi sanctos Christi. Et ipse erit ignis, qui comedet eos, et hoc a Deo, quia Dei munere insuperabiles fiunt sancti, unde excruciantur inimici. Sicut enim in bono positum est: Zelus domus tuae comedit me: ita e contrario: Zelus occupauit plebem ineruditam, et nunc ignis contrarios comedet. Et nunc utique, excepto scilicet ultimi illius igne iudicii. Aut si eam plagam, qua percutiendi sunt ecclesiae persecutores ueniente iam Christo, quos uiuentes inueniet super terram, quando interficiet Antichristum spiritu oris sui, ignem appellauit descendentem de caelo eosque comedentem: neque hoc ultimum supplicium erit inpiorum, sed illud quod facta corporum resurrectione passuri sunt.

5 Apoc. 20, 9   7 Mt. 25, 41   16 Ps. 68, 10   17 Esai. 26, 11   22 2. Thess. 2, 8

3 descendisset *gf*   5 descendet—comedet *p*   9 in *mss.*; super *v* eos *a*   12 enim est *v*   caelorum *b*   19 comedit *b g*[1]   24 neque enim *b*

[redacted]

CAPUT XIII.

An tempus persecutionis Antichristi mille annis adnumerandum sit.

Haec persecutio nouissima, quae futura est ab Antichristo (sicut iam diximus, quia et in hoc libro superius et aput Danielem prophetam positum est), tribus annis et sex mensibus erit. Quod tempus, quamuis exiguum, utrum ad mille annos pertineat, quibus et diabolum ligatum dicit et sanctos regnare cum Christo, an eisdem annis hoc paruum spatium superaddatur adque extra sit, merito ambigitur; quia, si dixerimus ad eosdem annos hoc pertinere, non tanto tempore, sed prolixiore cum Christo regnum sanctorum reperietur extendi quam diabolus adligari. Profecto enim sancti cum suo rege etiam in ipsa praecipue persecutione regnabunt mala tanta uincentes, quando iam diabolus non erit adligatus, ut eos persequi omnibus uiribus possit. Quo modo ergo ista scriptura eisdem mille annis utrumque determinat, diaboli scilicet adligationem regnumque sanctorum, cum trium annorum et sex mensum interuallo prius desinat adligatio diaboli quam regnum sanctorum in his annis mille cum Christo? Si autem dixerimus paruum persecutionis huius hoc spatium non conputandum in mille annis, sed eis inpletis potius adiciendum, ut proprie possit intellegi, quod, cum dixisset: S a c e r d o t e s D e i e t C h r i s t i r e g n a b u n t c u m e o m i l l e a n n i s, adiecit: E t c u m f i n i t i f u e r i n t m i l l e a n n i, s o l u e t u r s a t a n a s d e c u s t o d i a s u a; isto enim modo et regnum sanctorum et uinculum diaboli simul cessatura esse significat, ut deinde persecutionis illius tempus nec ad sanctorum regnum nec ad custodiam satanae, quorum utrumque in mille annis est, per-

5 p. 445, 13 6 Dan. 12

3 sit annumer. *p* 7 erit *om. b* 10 extraxit *g;* sit extra *v* ambigimus *b* 15 diab. iam *Domb.* 17 annis mille *e* 18 mensuum *bgpa Domb.;* mensium *aepv* 20 mille annis *v* 22 ut] et *p* 24 cum illo, *in marg.* eo, *e*

tinere, sed superadditum et extra conputandum esse credatur: cogemur fateri sanctos in illa persecutione regnaturos non esse cum Christo; sed quis audeat tunc cum illo non regnatura sua membra, quando ei maxime adque fortissime cohaerebunt, et quo tempore, quanto erit acrior inpetus belli, tanto maior gloria non cedendi, tanto densior corona martyrii? Aut si propter tribulationes, quas passuri sunt, non dicendi sunt regnaturi: consequens erit, ut etiam superioribus diebus in eisdem mille annis, quicumque tribulabantur sanctorum, eo ipso tempore tribulationis suae cum Christo non regnasse dicantur; ac per hoc et illi, quorum animas auctor libri huius uidisse se scribit occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei, non regnabant cum Christo, quando patiebantur persecutionem, et ipsi regnum Christi non erant, quos Christus excellentius possidebat. Absurdissimum id quidem et omni modo auersandum. Sed certe animae uictrices gloriosissimorum martyrum omnibus doloribus ac laboribus superatis adque finitis, postea quam mortalia membra posuerunt, cum Christo utique regnauerunt et regnant, donec finiantur mille anni, ut postea receptis etiam corporibus iam inmortalibus regnent. Proinde tribus illis annis adque dimidio animae occisorum pro eius martyrio, et quae antea de corporibus exierunt, et quae ipsa nouissima persecutione sunt exiturae, regnabunt cum illo, donec finiatur mortale saeculum et ad illud regnum, ubi mors non erit, transeatur. Quocirca cum Christo regnantium sanctorum plures anni erunt quam uinculi diaboli adque custodiae, quia illi cum suo rege Dei filio iam diabolo non ligato etiam per tres illos annos ac semissem regnabunt. Remanet igitur, ut, cum audimus: Sacer-

29 Apoc. 20, 6 sq.

3 *interpunctione mutata scripsi:* sed quis audeat (sc. fateri). audeat *b e g p;* audiat *a ρ α Domb.;* audeat dicere *e v* 6 non cedendi] credendi *p* 7 cedendi *e* 9 tribulabantur *e g;* tribulabuntur *a b;* tribulantur *p ρ α* 13 et *om.* g^1 16 aduersandum *e* 17 ac] a *p* 27 uinculis *p;* uincula *b* et cust. *v* 29 semisse *g*

[redacted]

dotes Dei et Christi regnabunt cum eo mille annis, et cum finiti fuerint mille anni, soluetur satanas de custodia sua, aut non regni huius sanctorum intellegamus annos mille finiri, sed uinculi diaboli adque custodiae, ut annos mille, id est annos omnes suos, quaeque pars habeat diuersis ac propriis prolixitatibus finiendos, ampliore sanctorum regno, breuiore diaboli uinculo; aut certe, quoniam trium annorum et sex mensum breuissimum spatium est, conputari noluisse credatur, siue quod minus satanae uinculum, siue quod amplius uidetur regnum habere sanctorum, sicut de quadringentis annis in sexto decimo huius operis uolumine disputaui; quoniam plus aliquid erant, et tamen quadringenti sunt nuncupati; et talia saepe reperiuntur in litteris sacris, si quis aduertat.

CAPUT XIIII.

De damnatione diaboli cum suis et per recapitulationem de resurrectione corporea omnium mortuorum et de iudicio ultimae retributionis.

Post hanc autem commemorationem nouissimae persecutionis breuiter conplectitur totum, quod ultimo iam iudicio diabolus et cum suo principe ciuitas inimica passura est. Dicit enim: Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum. Bestiam bene intellegi ipsam inpiam ciuitatem supra diximus. Pseudopropheta uero eius aut Antichristus est aut imago illa, id est figmentum, de quo ibi locuti sumus. Post haec ipsum nouissimum iudicium, quod

11 II. p. 168, 30 22 Apoc. 20, 9 sq.

1 cum illo *v* 3 huius *om.* *ρ* 4 uinculum *b* 5 omnes annos *g* 8 mensum *e;* mensuum *ρ*[1] *a;* mensium *a b g p* 13 alia *g* 21 ciuitate *b* 23 sulpuris *e p* et bestia *codd.;* et *om.* *v* 24 pseudoprophetę *a* 25 bene bestiam *a* intellige ipsam imp. ciuitatem quam supra *a* 26 supra iam diximus *v* Pseudo uero propheta *v*

erit in secunda resurrectione mortuorum, quae corporum est, recapitulando narrans quo modo sibi fuerit reuelatum: Et uidi, inquit, thronum magnum et candidum et sedentem super eum, cuius a facie fugit caelum et terra, et locus eorum inuentus non est. Non ait: 'Vidi thronum magnum et candidum et sedentem super eum, et ab eius facie fugit caelum et terra', quoniam non tunc factum est, id est, antequam esset de uiuis et mortuis iudicatum; sed eum se uidisse dixit in throno sedentem, a cuius facie fugit caelum et terra, sed postea. Peracto quippe iudicio, tunc esse desinet hoc caelum et haec terra, quando incipiet esse caelum nouum et terra noua. Mutatione namque rerum, non omni modo interitu transibit hic mundus. Unde et apostolus dicit: Praeterit enim figura huius mundi, uolo uos sine sollicitudine esse. Figura ergo praeterit, non natura. Cum ergo se Iohannes uidisse dixisset sedentem super thronum, cuius a facie, quod postea futurum est, fugit caelum et terra: Et uidi, inquit, mortuos magnos et pusillos, et aperti sunt libri; et alius liber apertus est, qui est uitae uniuscuiusque; et iudicati sunt mortui ex ipsis scripturis librorum secundum facta sua. Libros dixit esse apertos et librum; sed librum cuius modi non tacuit: Qui est, inquit, uitae uniuscuiusque. Ergo illi libri, quos priore loco posuit, intellegendi sunt sancti, et ueteres et noui, ut in illis ostenderetur, quae Deus fieri sua mandata iussisset; in illo autem, qui est uitae uniuscuiusque, quid horum quisque non fecisset siue fecisset. Qui liber si carnaliter cogitetur, quis eius magnitudinem aut longitudinem ualeat aestimare? Aut quanto tempore legi poterit liber, in quo scriptae sunt uniuersae uitae uniuersorum? An tantus angelorum numerus aderit, quantus hominum erit, et

2 Apoc. 20, 10 sq. 14 1. Cor. 7, 31 sq. 18 Apoc. 20, 12

2 fuerit sibi *v* 5 uidi tunc *p* 6 et sed. super eum *om. g* 8 id est *om. b* iudicatum est *e* 9 in *om. e* 13 et *om. p* 14 dicit *abgpp Domb.*; ait *ev* 16 iohannes se *b* 17 a cuius *v* 24 priori *e*

uitam suam quisque ab angelo sibi adhibito audiet recitari? Non ergo unus liber erit omnium, sed singuli singulorum. Scriptura uero ista unum uolens intellegi: Et alius, inquit, liber apertus est. Quaedam igitur uis est intellegenda diuina, qua fiet, ut cuique opera sua, uel bona uel mala, cuncta in memoriam reuocentur et mentis intuitu mira celeritate cernantur, ut accuset uel excuset scientia conscientiam adque ita simul et omnes et singuli iudicentur. Quae nimirum uis diuina libri nomen accepit. In ea quippe quodam modo legitur, quidquid ea faciente recolitur. Ut autem ostendat, qui mortui iudicandi sint, pusilli et magni, recapitulando dicit tamquam ad id rediens, quod praeterierat potiusue distulerat: Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant. Hoc procul dubio prius factum est, quam essent mortui iudicati; et tamen illud prius dictum est. Hoc est ergo quod dixi, recapitulando eum ad id redisse quod intermiserat. Nunc autem ordinem tenuit, adque ut explicaretur ipse ordo, commodius etiam de iudicatis mortuis, quod iam dixerat, suo repetiuit loco. Cum enim dixisset: Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant: mox addidit quod paulo ante posuerat: Et iudicati sunt singuli secundum facta sua. Hoc est enim quod supra dixerat: Et iudicati sunt mortui secundum facta sua.

13 Apoc. 20, 13

2 omnibus sed singulis *e* 7 excusset *g* 9 diuini *b* 11 sunt *ep* 13 *et* 21 mare mortuos *v* 17 rediisse *v* 22 mortuos suos *e* 24 *sq.* Hoc *usque ad* facta sua *om. e*

CAPUT XV.

Qui sint mortui, quos ad iudicium exhibuit mare, uel quos mors et inferi reddiderunt.

Sed qui sunt mortui, quos exhibuit mare, qui in eo erant? Neque enim qui in mari moriuntur, non sunt in inferno, aut corpora eorum seruantur in mari, aut, quod est absurdius, mare habebat bonos mortuos et infernus malos. Quis hoc putauerit? Sed profecto conuenienter quidam hoc loco mare pro isto saeculo positum accipiunt. Cum ergo et quos hic inueniet Christus in corpore constitutos simul significaret cum eis, qui resurrecturi sunt, iudicandos, etiam ipsos mortuos appellauit, et bonos, quibus dicitur: Mortui enim estis, et uita uestra abscondita est cum Christo in Deo, et malos, de quibus dicitur: Sine mortuos sepelire mortuos suos. Possunt mortui etiam propter hoc dici, quod mortalia gerunt corpora; unde apostolus: Corpus quidem, inquit, mortuum est propter peccatum; spiritus autem uita est propter iustitiam, utrumque in homine uiuente adque in hoc corpore constituto esse demonstrans, et corpus mortuum et spiritum uitam. Nec tamen dixit corpus mortale, sed mortuum, quamuis eadem paulo post etiam mortalia corpora, sicut usitatius uocantur, appellet. Hos ergo mortuos exhibuit mare, qui in eo erant, id est, exhibuit homines hoc saeculum, quicumque in eo erant, quia nondum obierant. Et mors et infernus, inquit, reddiderunt mortuos, quos in se habebant. Mare exhibuit, quia, sicut inuenti sunt, adfuerunt; mors uero et infernus reddiderunt, quoniam uitae, de qua iam exierant, reuocarunt. Nec frustra fortasse non satis fuit ut diceret mors aut infernus, sed utrumque dictum est: mors propter bonos, qui tantummodo mortem perpeti potuerunt, non et infernum;

12 Col. 3, 3 14 Mt. 8, 22 16 Rom. 8, 10

2 exibuit *g* 11 iis *v* 14 sepellire *e* 19 uiuere *e* in *om. b*
26 exibuit *e* 29 mors *usque ad* dictum est *in marg. g*

[redacted]

infernus autem propter malos, qui etiam poenas aput inferos pendunt. Si enim non absurde credi uidetur antiquos etiam sanctos, qui uenturi Christi tenuerunt fidem, locis quidem a tormentis inpiorum remotissimis, sed aput inferos fuisse, donec eos inde Christi sanguis et ad ea loca descensus erueret, profecto deinceps boni fideles effuso illo pretio iam redemti prorsus inferos nesciunt, donec etiam receptis corporibus bona recipiant, quae merentur. Cum autem dixisset: Et iudicati sunt singuli secundum facta sua, breuiter subiecit, quem ad modum fuerint iudicati: Et mors et infernus, inquit, missi sunt in stagnum ignis, his nominibus significans diabolum, quoniam mortis est auctor infernarumque poenarum, uniuersamque simul daemonum societatem. Hoc est enim quod supra euidentius praeoccupando iam dixerat: Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris. Quod uero ibi obscurius adiunxerat dicens: Quo et bestia et pseudopropheta, hic apertius: Et qui non sunt, inquit, inuenti in libro uitae scripti, missi sunt in stagnum ignis. Non Deum liber iste commemorat, ne obliuione fallatur; sed praedestinationem significat eorum, quibus aeterna dabitur uita. Neque enim nescit eos Deus et in hoc libro legit, ut sciat; sed potius ipsa eius praescientia de illis, quae falli non potest, liber est uitae, in quo sunt scripti, id est ante praecogniti.

CAPUT XVI.

De caelo nouo et terra noua.

Finito autem iudicio, quo praenuntiauit iudicandos malos, restat ut etiam de bonis dicat. Iam enim explicauit quod

17 Apoc. 20, 14 sq.

5 sanguis Christi *v* 10 quemamodum *g* 13 infernarumque *egp*; et infernarum *v Domb.* 16 sulpuris *e p* ibi uero *v* 20 non dm, *in marg.* dum, *e*; nondum *b* 22 legit *a e g p v*; legitur *b p a Domb.*

breuiter a Domino dictum est: Sic ibunt isti in supplicium aeternum; sequitur ut explicet, quod etiam ibi conectitur: Iusti autem in uitam aeternam. Et uidi, inquit, caelum nouum et terram nouam. Nam primum caelum et terra recesserunt, et mare iam non est. Isto fiet ordine, quod superius praeoccupando iam dixit, uidisse se super thronum sedentem, cuius a facie fugit caelum et terra. Iudicatis quippe his, qui scripti non sunt in libro uitae, et in aeternum ignem missis (qui ignis cuius modi et in qua mundi uel rerum parte futurus sit, hominem scire arbitror neminem, nisi forte cui Spiritus diuinus ostendit), tunc figura huius mundi mundanorum ignium conflagratione praeteribit, sicut factum est mundanarum aquarum inundatione diluuium. Illa itaque, ut dixi, conflagratione mundana elementorum corruptibilium qualitates, quae corporibus nostris corruptibilibus congruebant, ardendo penitus interibunt, adque ipsa substantia eas qualitates habebit, quae corporibus inmortalibus mirabili mutatione conueniant; ut scilicet mundus in melius innouatus apte adcommodetur hominibus etiam carne in melius innouatis. Quod autem ait: Et mare iam non est: utrum maximo illo ardore siccetur an et ipsum uertatur in melius, non facile dixerim. Caelum quippe nouum et terram nouam futuram legimus, de mari autem nouo aliquid me uspiam legisse non recolo; nisi quod in hoc eodem libro reperitur: Tamquam mare uitreum simile crystallo. Sed tunc non de isto fine saeculi loquebatur, nec proprie dixisse uidetur mare, sed tamquam mare. Quamuis et nunc, sicut amat prophetica locutio propriis uerbis translata miscere ac sic quodam modo uelare quod dicitur, potuit de illo mari

1 Mt. 25, 46 3 Apoc. 21, 1 25 ib. 4, 6. 15, 2

1 sic *mss.; om. v* isti] iniusti *g* 5 et terra *mss.;* et prima terra *v* 6 ordine fiet *p* 7 a cuius *v* 11 scire *hic omissum infra post* ostendit *correctoris manu insertum est, e* Spiritus *om. p* diuinitus ostenditur *p* 14 mundanae *b* 25 cristallum *g* 28 amat *om. b* 29 ac si *b*

[redacted]

dicere: Et mare iam non est, de quo supra dixerat: Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant. Iam enim tunc non erit hoc saeculum uita mortalium turbulentum et procellosum, quod maris nomine figurauit.

CAPUT XVII.

De ecclesiae glorificatione sine fine post finem.

Et ciuitatem, inquit, magnam Hierusalem nouam uidi descendentem de caelo a Deo, aptatam, quasi nouam nuptam ornatam marito suo. Et audiui uocem magnam de throno dicentem: Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, et habitabit cum eis, et erunt ipsi populus eius, et ipse Deus erit cum eis. Et absterget omnem lacrimam ab oculis eorum; et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus, quia priora abierunt. Et dixit sedens in throno: Ecce noua facio omnia. De caelo descendere ista ciuitas dicitur, quoniam caelestis est gratia, qua Deus eam fecit. Propter quod ei dicit etiam per Esaiam: Ego sum Dominus faciens te. Et de caelo quidem ab initio sui descendit, ex quo per huius saeculi tempus gratia Dei desuper ueniente per lauacrum regenerationis in Spiritu sancto misso de caelo subinde ciues eius adcrescunt. Sed per iudicium Dei, quod erit nouissimum per eius filium Iesum Christum, tanta eius et tam noua de Dei munere claritas apparebit, ut nulla remaneant uestigia uetustatis; quando quidem et corpora ad incorruptionem adque inmortalitatem nouam ex uetere corruptione ac mortalitate transibunt. Nam hoc de isto tempore accipere, quo regnat cum rege suo mille

7 Apoc. 21, 2 sqq. 19 Esai. 45, 8

2 mare mortuos *v* 8 uitae *e* 11 habitauit *b* 12 ipsi erunt *v* 13 absterget *begpa Domb*; absterget deus *apv* sanctorum eorum *p* 15 ullus dolor *v* 18 ei *om. b* /eseiam, *ex* feiam *corr.*, *g* 20 sui *om. b* 23 erit] ei *e* 24 sed tam *b* 25 uetust. uestigia *v* 27 atque mort. *v* 28 quod *g* regnant *e*

annis, inpudentiae nimiae mihi uidetur, cum apertissime dicat: Absterget omnem lacrimam ab oculis eorum; et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus. Quis uero tam sit absurdus et obstinatissima contentione uesanus, qui audeat adfirmare in huius mortalitatis aerumnis, non dico populum sanctum, sed unumquemque sanctorum, qui hanc uel ducat uel ducturus sit uel duxerit uitam, nullas habentem lacrimas et dolores; cum potius quanto est quisque sanctior et desiderii sancti plenior, tanto sit eius in orando fletus uberior? An non est uox ciuitatis supernae Hierusalem: Factae sunt mihi lacrimae meae panis die ac nocte, et: Lauabo per singulas noctes lectum meum, in lacrimis meis stratum meum rigabo, et: Gemitus meus non est absconditus a te, et: Dolor meus renouatus est? Aut uero non eius filii sunt, qui ingemescunt grauati, in quo nolunt spoliari, sed superuestiri, ut absorbeatur mortale a uita? Nonne ipsi sunt, qui primitias habentes Spiritus in semet ipsis ingemescunt, adoptionem exspectantes, redemtionem corporis sui? An ipse apostolus Paulus non erat supernus Hierosolymitanus, uel non multo magis hoc erat, quando pro Israelitis carnalibus fratribus suis tristitia illi erat magna et continuus dolor cordi eius? Quando autem mors non erit in ista ciuitate, nisi quando dicetur: Ubi est, mors, contentio tua? Ubi est, mors, aculeus tuus? Aculeus autem mortis est peccatum. Quod tunc utique non erit,

11 Ps. 41, 4   12 ib. 6, 7   14 ib. 37, 10   15 ib. 38, 3   16 2. Cor. 5, 4   18 Rom. 8, 23   22 Rom. 9, 2   24 1. Cor. 15, 55 sq.

1 inpudentia eni iae (*sic*) *g*   2 abstergit *g*   absterget deus *a b v*   4 ullus dolor *v*   et] aut *a*   8 nullus *g*[1]   9 quisque est *v*   11 ciuitatis *e g*; ciuis *b v Domb.*; *om.* *p*   12 panes *p*   13 in *om.* *p*   16 gemescunt *ρ*   in *om.* *p*   17 spoliari *a e g p ρ*; exspoliari *v Domb.*   abscondeatur mortali uita, n *et* a *m. 2 superscript.*, *b*   mortale hoc *ρ Domb.*   18 ipsos *e*   22 fratribus carnal. *v*   23 cordis *g*   26 peccatum est *e*

[redacted]

quando dicetur: Ubi est? Nunc uero non quilibet infimus ciuis illius ciuitatis, sed idem iste Iohannes in epistula sua clamat: Si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est. Et in hoc quidem libro, cuius nomen est apocalypsis, obscure multa dicuntur, ut mentem legentis exerceant, et pauca in eo sunt, ex quorum manifestatione indagentur cetera cum labore; maxime quia sic eadem multis modis repetit, ut alia adque alia dicere uideatur, cum aliter adque aliter haec ipsa dicere uestigetur. Verum in his uerbis, ubi ait: Absterget omnem lacrimam ab oculis eorum, et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus, tanta luce dicta sunt de saeculo futuro et de inmortalitate adque aeternitate sanctorum (tunc enim solum adque ibi solum ista non erunt), ut nulla debeamus in litteris sacris quaerere uel legere manifesta, si haec putauerimus obscura.

CAPUT XVIII.

Quid apostolus Petrus de nouissimo Dei iudicio praedicarit.

Nunc iam uideamus, quid etiam apostolus Petrus de hoc iudicio scripserit: Venient, inquit, in nouissimo dierum inlusione inludentes, secundum proprias concupiscentias suas euntes et dicentes: Ubi est promissum praesentiae ipsius? Ex quo enim patres dormierunt, sic omnia perseuerant ab initio creaturae. Latet enim illos hoc uolentes, quia caeli erant olim et terra de aqua, et per aquam constituta Dei uerbo, per quae, qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperiit. Qui

3 1. Io. 1, 8   21 2. Petr. 3, 3 sqq.

1 infimus *a p α v;* infirmus *b e g p Domb.*   2 iste *e g p;* ipse *v Domb*   4 decipimus *a b α*   6 exſerceat *g*   7 et cetera *b*   10 Absterget Deus *v*   12 ullus dolor *v*   13 de inmortalitate *b e g p;* de *om. v Domb.*   22 inlusiones *b;* inlusores, ores *m. 2 in ras., e*   illudentes in illusione *p*   27 per quę *ex* per quē *corr., g;* per quē *e p*

autem nunc sunt caeli et terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum. Hoc unum uero non lateat uos, carissimi, quia unus dies aput Dominum sicut mille anni et mille anni sicut dies unus. Non tardat Dominus promissum, sicut quidam tarditatem existimant; sed patienter fert propter uos, nolens aliquem perire, sed omnes in paenitentiam conuerti. Veniet autem dies Domini ut fur, in quo caeli magno inpetu transcurrent, elementa autem ardentia resoluentur et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur. His ergo omnibus pereuntibus quales oportet esse uos in sanctis conuersationibus exspectantes et properantes ad praesentiam diei Domini, per quam caeli ardentes soluentur et elementa ignis ardore decoquentur? Nouos uero caelos et terram nouam secundum promissa ipsius exspectamus, in quibus iustitia inhabitat. Nihil hic dixit de resurrectione mortuorum, sed sane de perditione mundi huius satis. Ubi etiam commemorans factum ante diluuium uidetur admonuisse quodam modo, quatenus in fine huius saeculi mundum istum periturum esse credamus. Nam et illo tempore perisse dixit, qui tunc erat, mundum; nec solum orbem terrae, uerum etiam caelos, quos utique istos aerios intellegimus, quorum locum ac spatium tunc aqua crescendo superauerat. Ergo totus aut paene totus aer iste uentosus (quod caelum uel potius caelos uocat, sed utique istos imos, non illos supremos, ubi sol et luna et sidera constituta sunt) conuersus fuerat in umidam qualitatem adque hoc modo cum terra perierat, cuius terrae utique prior

1 tunc. t *m. 2 in ras., g* ac terra *b* 2 die *b* 3 iniquorum *b* 4 deum *e* 6 quidem *g* exestimant *g*¹ 8 pacientiam *e* 9 magno *om. g*¹ 12 uos esse *b e* 13 et proper. *om. b* 15 dequoquentur *g* 17 eius *e* 19 huius *om. p* 21 saeculi huius *g* 24 intellegimus..... aqua *in marg. g* 25 aer...... caelos *in marg. g* 27 istos utique *v* immo *b*

facies fuerat deleta diluuio. Qui autem nunc sunt, inquit, caeli et terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum. Proinde qui caeli et quae terra, id est, qui mundus pro eo mundo, qui diluuio periit, ex eadem aqua repositus est, ipse igni nouissimo reseruatur in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum. Nam et hominum propter magnam quandam commutationem non dubitat dicere perditionem futuram, cum tamen eorum quamuis in aeternis poenis sit mansura natura. Quaerat forsitan aliquis, si post factum iudicium iste mundus ardebit, antequam pro illo caelum nouum et terra noua reponatur, eo ipso tempore conflagrationis eius ubi erunt sancti, cum eos habentes corpora in aliquo corporali loco esse necesse sit. Possumus respondere futuros eos esse in superioribus partibus, quo ita non adscendet flamma illius incendii, quem ad modum nec unda diluuii. Talia quippe illis inerunt corpora, ut illic sint, ubi esse uoluerint. Sed nec ignem conflagrationis illius pertimescent inmortales adque incorruptibiles facti, si uirorum trium corruptibilia corpora adque mortalia in camino ardenti inlaesa uiuere potuerunt.

CAPUT XVIIII.

Quid apostolus Paulus Thessalonicensibus scripserit de manifestatione Antichristi, cuius tempus dies Domini subsequetur.

Multas euangelicas apostolicasque sententias de diuino isto iudicio nouissimo uideo mihi esse praetereundas, ne hoc uolumen in nimiam longitudinem prouoluatur; sed nullo modo est praetereundus apostolus Paulus, qui scribens ad

19 sq. Dan. 3, 25

3 die *e* 11 mundus iste *v* 14 sit] est p^1 15 esse eos *b* 18 pertimescerent *e* 19 si *mss.*; sicut *v* 20 uiuere inlaesa *v* 25 subsequitur *p* 28 protendatur *a* 29 Paulus *om.* *b*

Thessalonicenses: **Rogamus, inquit, uos, fratres, per aduentum Domini nostri Iesu Christi et nostrae congregationis in ipsum, ut non cito moueamini mente neque terreamini neque per spiritum neque per uerbum neque per epistulam tamquam per nos, quasi instet dies Domini, ne quis uos seducat ullo modo; quoniam nisi uenerit refuga primum et reuelatus fuerit homo peccati, filius interitus, qui aduersatur et superextollitur supra omne, quod dicitur Deus aut quod colitur, ita ut in templo dei sedeat, ostentans se tamquam sit Deus. Non retinetis in memoria, quod adhuc cum essem aput uos haec dicebantur uobis? et nunc quid detineat scitis, ut reueletur in suo tempore. Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat; et tunc reuelabitur iniquus, quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui, et euacuabit inluminatione praesentiae suae eum, cuius est praesentia secundum operationem satanae, in omni uirtute et signis et prodigiis mendacii et in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt, pro eo quod dilectionem ueritatis non receperunt, ut salui fierent. Et ideo mittet illis Deus operationem erroris, ut credant mendacio et iudicentur omnes, qui non crediderunt ueritati, sed consenserunt iniquitati.**

Nulli dubium est eum de Antichristo ista dixisse, diemque iudicii (hunc enim appellat diem Domini) non esse uentu-

1 2. Thess. 2, 1 sqq.

3 in id ipsum *p* 4 perterreamini *b* 5 per nos *e*[1] *g*[1] *p* *ρ*[1] *α* *Domb.*; per nos missam *a b e*[2] *g*[2] *v* 10 in templo dei *a b e g p*; dei *om. v Domb.* 11 ostendens *g* se *sup. lin. g* 12 memoriam *b* cum adhuc *p* essent *b* 13 dicebantur *p ρ α Domb.*; dicebam/// *e*; dicebam *a b g v* qui *b* 14 ut] et *b* 18 aeuacuabitur *g* 24 mittit *g* 25 ut iudic. *e* 27 die/que, m *eras.*, *e*

[redacted]

rum, nisi ille prior uenerit. quem refugam uocat, utique a Domino Deo. Quod si de omnibus inpiis merito dici potest, quanto magis de isto! Sed in quo templo Dei sit sessurus, incertum est; utrum in illa ruina templi, quod a Salomone rege constructum est, an uero in ecclesia. Non enim templum alicuius idoli aut daemonis templum Dei apostolus diceret. Unde nonnulli non ipsum principem, sed uniuersum quodam modo corpus eius, id est ad eum pertinentem hominum multitudinem, simul cum ipso suo principe hoc loco intellegi Antichristum uolunt; rectiusque putant etiam Latine dici, sicut in Graeco est, non *in templo Dei*, sed *in templum Dei sedeat*, tamquam ipse sit templum Dei, quod est ecclesia; sicut dicimus; 'Sedet in amicum', id est uelut amicus, uel si quid aliud isto locutionis genere dici solet. Quod autem ait: *Et nunc quid detineat scitis*, id est, quid sit in mora, quae causa sit dilationis eius, *ut reueletur in suo tempore*, scitis: quoniam scire illos dixit, aperte hoc dicere noluit. Et ideo nos, qui nescimus quod illi sciebant, peruenire cum labore ad id, quod sensit apostolus, cupimus nec ualemus; praesertim quia et illa, quae addidit, hunc sensum faciunt obscuriorem. Nam quid est: *Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat; et tunc reuelabitur iniquus?* Ego prorsus quid dixerit me fateor ignorare. Suspiciones tamen hominum, quas uel audire uel legere potui, non tacebo.

Quidam putant hoc de imperio dictum fuisse Romano, et propterea Paulum apostolum non id aperte scribere uoluisse, ne calumniam uidelicet incurreret, quod Romano imperio male optauerit, cum speraretur aeternum; ut hoc quod dixit: *Iam enim mysterium iniquitatis operatur*, Neronem uo-

8 ad eundem *g* 10 potant *g* 11 *sq.* in templom *g* 19 sentit *e* 21 addit *g* 23 quo *p* 24 nunc *e* 25 suspetiones *g*[1] 28 aperte, *ex* oportet *correctum*, *e* 30 coṇ *e*

luerit intellegi, cuius iam facta uelut Antichristi uidebantur. Unde nonnulli ipsum resurrecturum et futurum Antichristum suspicantur; alii uero nec occisum putant, sed subtractum potius, ut putaretur occisus, et uiuum occultari in uigore ipsius aetatis, in qua fuit, cum crederetur exstinctus, donec suo tempore reueletur et restituatur in regnum. Sed multum mihi mira est haec opinantium tanta praesumtio. Illud tamen, quod ait apostolus: Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat, non absurde de ipso Romano imperio creditur dictum, tamquam dictum sit: 'Tantum qui modo imperat imperet, donec de medio fiat', id est de medio tollatur. Et tunc reuelabitur iniquus, quem significari Antichristum nullus ambigit. Alii uero et quod ait: Quid detineat scitis et mysterium operari iniquitatis non putant dictum nisi de malis et fictis, qui sunt in ecclesia, donec perueniant ad tantum numerum, qui Antichristo magnum populum faciat; et hoc esse mysterium iniquitatis, quia uidetur occultum; hortari autem apostolum fideles, ut in fide quam tenent tenaciter perseuerent, dicendo: Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat, hoc est, donec exeat de medio ecclesiae mysterium iniquitatis, quod nunc occultum est. Ad ipsum enim mysterium pertinere arbitrantur, quod ait in epistula sua Iohannes euangelista: Pueri, nouissima hora est; et sicut audistis, quod Antichristus sit uenturus, nunc autem Antichristi multi facti sunt; unde cognoscimus quod nouissima sit hora. Ex nobis exierunt; sed non erant ex nobis. Quod si fuissent ex nobis, permansissent utique nobiscum. Sicut ergo ante finem in hac hora, inquiunt, quam Iohannes nouissimam dicit, exierunt

24 1. Io. 2, 18 sq.

2 ipsum] poſſū̧ *g* 6 et] ut *g* 8 ut qui *e* quo *p* 9 dimedio *g* 11 fiat id est de medio *om. b* 13 et *om. g* 14 et *om. g*[1] operatur *g* 16 perueniat *p* 17 est *b* 18 ortari *g;* hortatur *b* 22 tunc *b* 30 ora *g; om. e*

[redacted]

multi haeretici de medio ecclesiae, quos multos dicit Antichristos: ita omnes tunc inde exibunt, qui non ad Christum, sed ad illum nouissimum Antichristum pertinebunt, et tunc reuelabitur.

Alius ergo sic, alius autem sic apostoli obscura uerba coniectant; quod tamen eum dixisse non dubium est: non ueniet ad uiuos et mortuos iudicandos Christus, nisi prius uenerit ad seducendos in anima mortuos aduersarius eius Antichristus; quamuis ad occultum iam iudicium Dei pertineat, quod ab illo seducentur. Praesentia quippe eius erit, sicut dictum est, secundum operationem satanae in omni uirtute et signis et prodigiis mendacii et in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt. Tunc enim soluetur satanas et per illum Antichristum in omni sua uirtute mirabiliter quidem, sed mendaciter operabitur. Quae solet ambigi utrum propterea dicta sint signa et prodigia mendacii, quoniam mortales sensus per phantasmata decepturus est, ut quod non facit facere uideatur, an quia illa ipsa, etiamsi erunt uera prodigia, ad mendacium pertrahent credituros non ea potuisse nisi diuinitus fieri, uirtutem diaboli nescientes, maxime quando tantam, quantam numquam habuit, acceperit potestatem. Non enim quando de caelo ignis cecidit et tantam familiam cum tantis gregibus pecorum sancti Iob uno inpetu absumsit et turbo inruens et domum deiciens filios eius occidit, phantasmata fuerunt; quae tamen fuerunt opera satanae, cui Deus dederat hanc potestatem. Propter quid horum ergo dicta sint prodigia et signa mendacii, tunc potius apparebit. Sed propter quodlibet horum dictum sit, seducentur eis signis adque prodigiis, qui seduci merebuntur, pro eo quod dilectionem, inquit, ueritatis non receperunt, ut salui fierent. Nec dubitauit apostolus addere

1 eretici *g* 5 uero *a* coniectant *abgav;* coniectat *ep* p *Domb.* 8 eius *om. b* 16 dicta,ſ ut *e* sunt *b* 20 ea *om. b* diabuli *g* 21 nequam *b* 26 quod *g*[2]*p* 27 horum *usque ad* dictum sit *l. 28 corr. manu in marg. g* 30 ueritatis inquit *v*

ac dicere: *Ideo mittet illis Deus operationem erroris ut credant mendacio.* Deus enim mittet, quia Deus diabolum facere ista permittet, iusto ipse iudicio, quamuis faciat ille iniquo malignoque consilio: *Ut iudicentur*, inquit, *omnes, qui non crediderunt ueritati, sed consenserunt iniquitati.* Proinde iudicati seducentur et seducti iudicabuntur. Sed iudicati seducentur illis iudiciis Dei occulte iustis, iuste occultis, quibus ab initio peccati rationalis creaturae numquam iudicare cessauit; seducti autem iudicabuntur nouissimo manifestoque iudicio per Christum Iesum, iustissime iudicaturum, iniustissime iudicatum.

CAPUT XX.

Quid idem apostolus in prima ad eosdem epistula de resurrectione docuerit mortuorum.

Sed hic apostolus tacuit de resurrectione mortuorum; ad eosdem autem scribens in epistula prima: *Nolumus*, inquit, *ignorare uos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini, sicut et ceteri, qui spem non habent. Nam si credimus, quod Iesus mortuus est et resurrexit: ita et Deus eos, qui dormierunt per Iesum, adducet cum illo. Hoc enim uobis dicimus in uerbo Domini, quia nos uiuentes, qui reliqui sumus in aduentum Domini, non praeueniemus eos, qui ante dormierunt; quoniam ipse Dominus in iussu et in uoce archangeli et in tuba Dei descendet de caelo, et mortui in Christo resurgent primo; deinde nos uiuentes, qui reliqui sumus, simul cum illis rapiemur in nubibus in ob-*

16 1. Thess. 4, 13 sq.

1 et dicere *v* operationem ... mendacio *corr. manu in marg. g* 3 permittit *e* ipso *ep* 4 ille faciat *p* 8 rationali scripturae *g* 9 cessabit *b* 10 Iesum Christum *v* 13 apostolus paulus ad eosdem epistula secunda *p* 14 docuerit mortuorum *g f*; mort. doc. *p q v* 19 et resurrexit *om. b* 21 cum eo *v* 24 et *om. b* 25 de scendit *b* 26 primo *p ϱ α v*; primi *a b e g*

uiam Christi in aera, et ita semper cum Domino erimus. Haec uerba apostolica resurrectionem mortuorum futuram, quando ueniet Christus, utique ad uiuos et mortuos iudicandos, praeclarissime ostendunt.

Sed quaeri solet, utrum illi, quos hic uiuentes inuenturus est Christus, quorum personam in se adque illos, qui tunc secum uiuebant, transfigurabat apostolus, numquam omnino morituri sint, an ipso temporis puncto, quo cum resurgentibus rapientur in nubibus in obuiam Christo in aera, ad inmortalitatem per mortem mira celeritate transibunt. Neque enim dicendum est fieri non posse, ut, dum per aera in sublime portantur, in illo spatio et moriantur et reuiuescant. Quod enim ait: Et ita semper cum Domino erimus, non sic accipiendum est, tamquam in aere nos dixerit semper cum Domino esse mansuros; quia nec ipse utique ibi manebit, quia ueniens transiturus est; uenienti quippe ibitur obuiam, non manenti; sed ita cum Domino erimus, id est, sic erimus habentes corpora sempiterna, ubicumque cum illo fuerimus. Ad hunc autem sensum, quo existimemus etiam illos, quos hic uiuos inuenturus est Dominus, in ipso paruo spatio et passuros mortem et accepturos inmortalitatem, ipse apostolus nos uidetur urgere, ubi dicit: In Christo omnes uiuificabuntur; cum alio loco de ipsa loquens resurrectione corporum dicat: Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur. Quo modo igitur, quos uiuentes hic Christus inueniet, per inmortalitatem in illo uiuificabuntur, etsi non moriantur, cum uideamus propter hoc esse dictum: Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur? Aut si recte non dicimus seminari nisi ea corpora hominum, quae moriendo

22 1. Cor. 15, 22 24 ib. 36.

1 semper *om.* *a* cum Domino *om.* *e* 2 futuram mort. *b* 3 Dominus Christus *v* 8 sunt *b v* quocumque *b* 9 in *ante* obuiam *om.* *p* 11 per *om.* *e* 16 qua ueniens *e* //itur, ob *eras.*, *e* 19 extimemus *g* 23 uiuificabitur *a* 24 nisi prius *a* 28 nisi prius *e a* moriantur *g*

quoquo modo reuertuntur in terram (sicut sese habet etiam illa in transgressorem patrem generis humani diuinitus prolata sententia: Terra es, et in terram ibis): fatendum est istos, quos nondum de corporibus egressos cum ueniet Christus inueniet, et istis uerbis apostoli et illis de genesi non teneri; quoniam sursum in nubibus rapti non utique seminantur, quia nec eunt in terram nec redeunt, siue nullam prorsus experiantur mortem siue paululum in aere moriantur.

Sed aliud rursus occurrit, quod idem dixit apostolus, cum de resurrectione corporum ad Corinthios loqueretur: Omnes resurgemus, uel sicut alii codices habent: Omnes dormiemus. Cum ergo nec resurrectio fieri, nisi mors praecesserit, possit, nec dormitionem possimus illo loco intellegere nisi mortem: quo modo omnes uel dormient uel resurgent, si tam multi, quos in corpore inuenturus est Christus, nec dormient nec resurgent? Si ergo sanctos, qui reperientur Christo ueniente uiuentes eique in obuiam rapientur, crediderimus in eodem raptu de mortalibus corporibus exituros et ad eadem mox inmortalia redituros, nullas in uerbis apostoli patiemur angustias, siue ubi dicit: Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur, siue ubi dicit: Omnes resurgemus aut: Omnes dormiemus; quia nec illi per inmortalitatem uiuificabuntur, nisi, quamlibet paululum, tamen ante moriantur, ac per hoc et a resurrectione non erunt alieni, quam dormitione praecedunt, quamuis breuissima, non tamen nulla. Quur autem nobis incredibile uideatur illam multitudinem corporum in aere quodam modo seminari adque ibi protinus inmortaliter adque incorruptibiliter reuiuescere, cum credamus, quod

3 Gen. 3, 19 10 1. Cor. 15, 51

1 quo modo *b* reuertentur *g* sese] se *e*; ēē (= esse) *g* 4 egressus *g* Christus inueniet *om. b* 7 redebunt, *g* 9 dicit *p* 10 mortuorum *b α* 12 fieri possit nisi mors praecesserit *v* 13 possumus *b* 16 repperiuntur *e* 17 rapiuntur *g* 23 uiuicabuntur *e* 24 dormitione praecedunt (praecedent *a*) *mss.;* dormitio praecedit *v* 26 uidebatur *b*

idem ipse apostolus apertissime dicit, in ictu oculi futuram resurrectionem et in membra sine fine uictura tanta facilitate tamque inaestimabili uelocitate rediturum antiquissimorum cadauerum puluerem? Nec ab illa sententia, qua homini dictum est: Terra es et in terram ibis, futuros illos sanctos arbitremur inmunes, si eorum morientium in terram non recident corpora, sed, sicut in ipso raptu morientur, ita et resurgent, dum ferentur in aera. In terram quippe ibis est 'in hoc ibis amissa uita, quod eras antequam sumeres uitam': id est, hoc eris exanimatus, quod eras antequam esses animatus (terrae quippe insufflauit Deus in faciem flatum uitae, cum factus est homo in animam uiuam); tamquam diceretur: 'Terra es animata, quod non eras; terra eris exanimis, sicut eras'; quod sunt et antequam putrescant omnia corpora mortuorum; quod erunt et illa, si morientur, ubicumque moriantur, cum uita carebunt, quam continuo receptura sunt. Sic ergo ibunt in terram, quia ex uiuis hominibus terra erunt, quem ad modum it in cinerem, quod fit cinis; it in uetustatem, quod fit uetus; it in testam, quod ex luto fit testa; et alia sescenta sic loquimur. Quo modo autem sit futurum, quod nunc pro nostrae ratiunculae uiribus utcumque conicimus, tunc erit potius, ut nosse possimus. Resurrectionem quippe mortuorum futuram et in carne, quando Christus uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos, oportet, si Christiani esse uolumus, ut credamus; sed non ideo de hac re inanis est fides nostra, si, quem ad modum futura sit, perfecte conprehendere non ualemus.

Verum iam, sicut [supra] promisimus, de hoc iudicio Dei nouissimo etiam prophetici ueteres libri quid praenuntiauerint,

1 1. Cor. 15, 52   28 c. 4

3 tamquam *g*   7 recedent *b*; recedunt *g*   moriantur *g*   8 resurgunt *p*   feruntur *b e*   in *ante* aera *om. g*   est] et *e*; id est *b*   11 quidem *b*   13 anima tua *g*   examinis *e*   16 continua *b*   si *e*   18 quemammodum *g*   18 *sq.* id—id—id *g*   23 quippe *om.* *a*[1]   et *mss.*; esse *v*   25 ut, *in marg.* et, *e*   26 si quidem ammodum *g*   28 supra *om. g p p*

quantum satis esse uidebitur, debemus ostendere; quae, sicut arbitror, non tanta mora necesse erit tractari et exponi, si istis, quae praemisimus, lector curauerit adiuuari.

CAPUT XXI.

Quid Esaias propheta de mortuorum resurrectione et de retributione iudicii sit locutus.

Propheta Esaias. Resurgent, inquit, mortui et resurgent qui erant in sepulcris, et laetabuntur omnes qui sunt in terra; ros enim, qui abs te est, sanitas illis est; terra uero inpiorum cadet. Totum illud superius ad resurrectionem pertinet beatorum. Quod autem ait: Terra uero inpiorum cadet, bene intellegitur dictum: 'Corpora uero inpiorum ruina damnationis excipiet.' Iam porro si de bonorum resurrectione quod dictum est diligentius et distinctius uelimus intueri, ad primam referendum est quod dictum est: Resurgent mortui; ad secundam uero quod sequitur: Et resurgent qui erant in sepulcris. Iam si et illos inquiramus sanctos, quos hic uiuos inuenturus est Dominus, eis congrue deputabitur quod adiunxit: Et laetabuntur omnes qui sunt in terra; ros enim, qui abs te est, sanitas illis est. Sanitatem loco isto inmortalitatem rectissime accipimus; ea namque est plenissima sanitas, quae non reficitur alimentis tamquam cottidianis medicamentis. Item de iudicii die spem prius dans bonis, deinde terrens malos idem propheta sic loquitur: Haec dicit Dominus: Ecce ego declino in eos ut flumen pacis et ut torrens inundans gloriam gentium. Filii eorum super umeros portabuntur et super genua consolabuntur. Quem ad

7 Esai. 26, 19 25 ib. 66, 12 sqq.

8 erunt *e a* in sep. erant *v* 9 sunt] erant *p* super terram *a b* qui *ex* quos *corr. g* est illis *a e* 12 uero *om. a* 13 Iam *om.* ρ[1] 15 dictum est diligentius *b* 17 ut resurg. *b* erunt *α* in sep. erant *v* 20 super terram *a b* 21 illis sanitas *e* certissime *b* 24 terrenis *b g* malis *b* 25 sicut *e*

modum si quem mater consoletur, ita ego uos consolabor; et in Hierusalem consolabimini, et uidebitis, et gaudebit cor uestrum et ossa uestra ut herba exorientur. Et cognoscetur manus Domini colentibus eum, et comminabitur contumacibus. Ecce enim Dominus ut ignis ueniet, et ut tempestas currus eius, reddere in indignatione uindictam et uastationem in flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius omnis caro; multi uulnerati erunt a Domino. In bonorum promissione flumen pacis profecto abundantiam pacis illius debemus accipere, qua maior esse non possit. Hac utique in fine rigabimur; de qua in praecedenti libro abundanter locuti sumus. Hoc flumen se in eos declinare dicit, quibus tantam beatitudinem pollicetur, ut intellegamus in illius felicitatis regione, quae in caelis est, hoc flumine omnia satiari; sed quia et terrenis corporibus pax incorruptionis adque inmortalitatis inde influet, ideo declinare se dixit hoc flumen, ut de supernis quodam modo etiam inferiora perfundat et homines aequales angelis reddat. Hierusalem quoque, non illam quae seruit cum filiis suis, sed liberam matrem nostram intellegamus secundum apostolum aeternam in caelis. Ibi post labores aerumnarum curarumque mortalium consolabimur, tamquam paruuli eius in umeris genibusque portati. Rudes enim nos et nouos blandissimis adiutoriis insolita nobis beatitudo illa suscipiet. Ibi uidebimus, et gaudebit cor nostrum. Nec expressit quid uidebimus; sed quid nisi Deum? ut inpleatur in nobis promissum euangelicum: Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum uidebunt, et omnia illa, quae nunc non uidemus, credentes

22 Gal. 4, 26 28 Mt. 5, 8

1 quam, a *ex* e *corr.*, *g* 3 ut *mss.*; sicut *v* 5 eum . . contumacibus *om.* *b* 8 In *om.* *g* 9 multis uulnera *b* 12 fine/, m *eras.*, *g* 18 dixit *b e g p*; dicit *v Domb.* ut *om.* *g* 22 eternū *g* 25 illa beatit. *v* 28 mundicordes *e*; mundi cordis (e *sup.*) *g*; mundo cordes *p α*; mundo corde *a b p v Domb.* (*cf. XXII, c. 29 p. 627, 16 Domb.*[2]: mundicordes *a e f*)

autem pro modulo capacitatis humanae longe minus quam sunt adque incomparabiliter cogitamus. Et uidebitis, inquit, et gaudebit cor uestrum. Hic creditis, ibi uidebitis.

Sed quoniam dixit: Et gaudebit cor uestrum, ne putaremus illa bona Hierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere: Et ossa, inquit, uestra ut herba exorientur; ubi resurrectionem corporum strinxit, uelut quod non dixerat reddens; neque enim cum uiderimus fiet, sed cum fuerit facta uidebimus. Nam et de caelo nouo ac terra noua iam supra dixerat, dum ea, quae sanctis promittuntur in fine, saepe ac multiformiter diceret. Erit, inquit, caelum nouum et terra noua, et non erunt memores priorum, nec adscendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exsultationem inuenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exsultationem et populum meum laetitiam; et exsultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo; et ultra non audietur in illa uox fletus, et cetera, quae quidam ad illos carnales mille annos referre conantur. Locutiones enim tropicae propriis prophetico more miscentur, ut ad intellectum spiritalem intentio sobria cum quodam utili ac salubri labore perueniat; pigritia uero carnalis uel ineruditae adque inexercitatae tarditas mentis contenta litterae superficie nihil putat interius requirendum. Haec de propheticis uerbis, quae ante istum locum scripta sunt, satis dixerim. In hoc autem loco, unde ad illa digressi sumus, cum dixisset: Et ossa uestra ut herba exorientur, ut resurrectionem carnis quidem, sed tamen bonorum se nunc commemorare monstraret, adiunxit: Et cognoscetur manus Domini colentibus eum. Quid est hoc nisi manus distinguentis

11 Esai. 65, 17 sqq.

2 incomparabitur *b* 6 inquit *om.* *e*[1] 7 instruxit *b* 11 multipliciter *b* 13 adscendet (asc.) *mss.*; ascendent *v* 14 faciem *g* 18 carn. illos *v* 20 quodam] coquam *g* 21 perueniant *b* uelut *e* inerudita—inexercitata *b* 22 contentaliter& superf. *g* 27 quidem carnis *v* 29 munus *b*

cultores suos a contemtoribus suis? De quibus sequentia contexens: Et comminabitur, inquit, contumacibus, siue, ut ait alius interpres, incredulis. Nec tunc comminabitur, sed quae nunc dicuntur minaciter, tunc efficaciter inplebuntur. Ecce enim Dominus, inquit, ut ignis ueniet et ut tempestas currus eius, reddere in indignatione uindictam et uastationem in flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius omnis caro; multi uulnerati erunt a Domino. Siue igne, siue tempestate, siue gladio poenam iudicii significat; quando quidem ipsum Dominum quasi ignem dicit esse uenturum, eis profecto quibus poenalis erit eius aduentus. Currus uero eius (nam pluraliter dicti sunt) angelica ministeria non inconuenienter accipimus. Quod autem ait omnem terram et omnem carnem in eius igne et gladio iudicari, non etiam hic spiritales intellegamus et sanctos, sed terrenos adque carnales, de qualibus dictum est: Qui terrena sapiunt, et: Sapere secundum carnem mors est; et quales omnino caro appellantur a Domino, ubi dicit: Non permanebit spiritus meus in hominibus istis, quoniam caro sunt. Quod uero hic positum est: Multi uulnerati erunt a Domino, isto fiet uulnere mors secunda. Potest quidem et ignis et gladius et uulnus accipi in bono. Nam et ignem Dominus uelle se dixit mittere in mundum, et uisae sunt illis linguae diuisae uelut ignis, quando uenit Spiritus sanctus; et: Non ueni, inquit idem Dominus, pacem mittere in terram, sed gladium, et sermonem Dei dicit scriptura gladium bis acutum propter aciem geminam testamentorum

5 ib. 66, 15 sq. 17 Phil. 3, 19 18 Rom. 8, 6 19 Gen. 6, 3
23 Lc. 12, 49 24 Act. 2, 3 26 Mt. 10, 34 28 Hebr. 4, 12

3 ut alius interpretatus est *b* tum *b* 7 In *om. g* enī zeli dñi *a* 8 iudicabuntur ρ^1 11 Dominum *om. b* 12 eius erit *v* 13 eis *b* nam] q// *in ras. p* dicta *p* 15 et gladio *a b e g p ρ α*; et in gladio *v* 16 sed] et e^1; *om. b* 18 et qual.] equales *g* 22 uulnere fiet *v* 25 uenit *om. e*

duorum, et in cantico canticorum caritate se dicit sancta ecclesia uulneratam, uelut amoris inpetu sagittatam. Sed hic cum legimus uel audimus ultorem Dominum esse uenturum, quem ad modum haec intellegenda sint, clarum est.

Deinde breuiter commemoratis eis, qui per hoc iudicium consumentur, sub figura ciborum in lege uetere uetitorum, a quibus se non abstinuerunt, peccatores inpiosque significans recapitulat ab initio gratiam noui testamenti a primo Saluatoris aduentu usque ad ultimum iudicium, de quo nunc agimus, perducens finiensque sermonem. Narrat namque Dominum dicere se uenire, ut congreget omnes gentes, easque uenturas et uisuras eius gloriam. Omnes enim, sicut dicit apostolus, peccauerunt et egent gloria Dei. Et relicturum se dicit super eos signa, quae utique mirantes credant in eum: et emissurum ex illis saluatos in gentes diuersas et in longinquas insulas, quae non audierunt nomen eius neque uiderunt eius gloriam; et adnuntiaturos gloriam eius in gentibus et adducturos fratres istorum, quibus loquebatur, id est in fide sub Deo Patre fratres Israelitarum electorum; adducturos autem ex omnibus gentibus munus Domino in iumentis et uehiculis (quae iumenta et uehicula bene intelleguntur adiutoria esse diuina per cuiusque generis ministeria Dei, uel angelica uel humana) in sanctam ciuitatem Hierusalem, quae nunc in sanctis fidelibus est diffusa per terras. Ubi enim diuinitus adiuuantur, ibi credunt, et ubi credunt, ibi ueniunt. Conparauit autem illos Dominus tamquam per similitudinem filiis Israel offerentibus ei suas hostias cum

1 Cant. 2, 5 10 Esai. 66, 18 12 Rom. 3, 23

1 cantico *om.* *g* 2 mortis *b* 3 audiuimus *b* 6 in lege uetere] intellegere *b* ueteri *g* 8 a] et *b* 9 de quo] quod *b* 10 narrant *g* 12 et uisuras *om.* *b* gloriam eius *v* Omnes *usque ad* Dei *om.* *b* 13 peccauerunt *om.* g^1 15 emissurum utique *g* 16 in longinquas *abegpv*; in *om.* p^1 *a* *Domb.* 17 gloriam eius *v* glor. eius ... adducturos *om.* *b* 18 adducturus *g* 21 et in uehic. *e* 22 cuius, *omisso* que, *b* 23 ciuitatem sanctam *v* 24 in *om.* *bp* 26 ibi inueniunt *p* 27 similitudines *b* ei suas] uas *b*

psalmis in domo eius, quod ubique iam facit ecclesia; et promisit ab ipsis se accepturum sibi sacerdotes et Leuitas; quod nihilo minus fieri nunc uidemus. Non enim ex genere carnis et sanguinis, sicut erat primum secundum ordinem Aaron; sed, sicut oportebat in testamento nouo, ubi secundum ordinem Melchisedech summus sacerdos est Christus, pro cuiusque merito, quod in eum gratia diuina contulerit, sacerdotes et Leuitas eligi nunc uidemus; qui non isto nomine, quod saepe adsequuntur indigni, sed ea, quae non est bonis malisque communis, sanctitate pensandi sunt.

Haec cum de ista, quae nunc inpertitur ecclesiae, perspicua nobisque notissima Dei miseratione dixisset, promisit et fines, ad quos per ultimum iudicium facta bonorum malorumque discretione uenietur, dicens per prophetam, uel de Domino dicens ipse propheta: Quo modo enim caelum nouum et terra noua manebit coram me, dicit Dominus, sic stabit semen uestrum et nomen uestrum, et erit mensis ex mense et sabbatum ex sabbato. Veniet omnis caro in conspectu meo adorare in Hierusalem, dixit Dominus; et egredientur et uidebunt membra hominum, qui praeuaricati sunt in me. Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt uisui omni carni. Ad hoc iste propheta terminauit librum, ad quod terminabitur saeculum. Quidam sane non interpretati sunt: Membra hominum, sed cadauera uirorum, per cadauera significantes euidentem corporum poenam; quamuis cadauer nisi caro exanimis non soleat nuncupari, illa uero animata erunt corpora, alioquin nulla poterunt sen-

6 Ps. 109, 4 15 Esai. 66, 22 sqq.

1 palmis *g* fecit *eg* 5 Aaron *usque ad* secundum ordinem *om. b* 6 melchisedec *p* '*itemque saepius*' *Domb.*; melchisedhaec *b* summos ac sacerdos et *g* 7 diuina gratia *e* 8 elegi *g* quia *b* 9 non] nunc *e* 12 in fines *b* 15 nouum] inquiunt *g* 16 dicit *a b p p*; dixit *e g v* 17 et nomen uestrum *om. b* 25 uirorum per cadauera *om. b*

tire tormenta; nisi forte, quia mortuorum erunt corpora, id est eorum, qui in secundam mortem cadent, ideo non absurde etiam cadauera dici possunt. Unde est et illud, quod ab eodem propheta dictum iam supra posui: Terra uero inpiorum cadet. Quis autem non uideat a cadendo esse appellata cadauera? Virorum autem pro eo posuisse illos interpretes, quod est 'hominum', manifestum est. Neque enim quisquam dicturus est praeuaricatrices feminas in illo supplicio non futuras; sed ex potiore, praesertim de quo femina facta est, uterque sexus accipitur. Verum, quod ad rem maxime pertinet, cum et in bonis dicitur: Veniet omnis caro, quia ex omni genere hominum populus ille constabit (non enim omnes homines ibi erunt, quando in poenis plures erunt), — sed, ut dicere coeperam, cum et in bonis caro et in malis membra uel cadauera nominantur: profecto post resurrectionem carnis, cuius fides his rerum uocabulis omnino firmatur, illud, quo boni et mali suis finibus dirimentur, futurum esse iudicium declaratur.

CAPUT XXII.

Qualis futura sit egressio sanctorum ad uidendas poenas malorum.

Sed quo modo egredientur boni ad uidendas poenas malorum? Numquid corporis motu beatas illas relicturi sunt sedes et ad loca poenalia perrecturi, ut malorum tormenta conspiciant praesentia corporali? Absit; sed egredientur per scientiam. Hoc enim uerbo significatum est eos qui cruciabuntur extra futuros. Propter quod et Dominus ea loca tenebras exteriores uocat, quibus contrarius est ille ingressus, de quo

27 Mt. 25, 30

4 posuit ρ α   5 appellanda *b*   6 uiuorum *b*   9 de potiore *p*   10 ue//rum, ſt *eras.*, *g*   12 ille *e g p*; iste *a b v Domb.*   15 nominentur *g*   16 quod *g*   22 egrediuntur *p*   23 illas relicturi *m. 2 superscripto* sedes *e*   sunt *usque ad* perrecturi *om. e*   25 corpora g^1 26 hoc ergo uerbum *b*

dicitur seruo bono: Intra in gaudium Domini tui; ne illuc mali putentur ingredi, ut sciantur, sed ad illos potius uelut egredi scientia, qua eos cognituri sunt, boni, quia id quod extra est cognituri sunt. Qui enim erunt in poenis, quid agatur intus in gaudio Domini nescient; qui uero erunt in illo gaudio, quid agatur foris in illis tenebris exterioribus scient. Ideo dictum est: Egredientur, quia eos etiam qui foris ab eis erunt utique non latebunt. Si enim haec prophetae nondum facta nosse potuerunt per hoc, quod erat Deus, quantulumcumque erat, in eorum mortalium mentibus: quo modo inmortales sancti iam facta tunc nescient, cum Deus erit omnia in omnibus? Stabit ergo in illa beatitudine sanctorum semen in nomen; semen scilicet de quo Iohannes ait: Et semen eius in ipso manet; nomen uero de quo per hunc Esaiam dictum est: Nomen aeternum dabo eis. Erit eis et mensis ex mense et sabbatum ex sabbato, tamquam luna ex luna et requies ex requie, quorum utrumque ipsi erunt cum ex his umbris ueteribus et temporalibus in illa lumina noua ac sempiterna transibunt. In poenis autem malorum et inexstinguibilis ignis et uiuacissimus uermis ab aliis adque aliis aliter adque aliter est expositus. Alii quippe utrumque ad corpus, alii utrumque ad animum rettulerunt; alii proprie ad corpus ignem, tropice ad animum uermem, quod esse credibilius uidetur. Sed nunc de hac differentia non est temporis disputare. De iudicio namque ultimo, quo fiet diremtio bonorum et malorum, hoc uolumen inplere suscepimus;

1 Ib. 25, 21 12 1. Cor. 15, 28 14 1. Io. 3, 9 15 Esai. 56, 5; 66, 23

1 nec *eg* 2 putentur mali *e* 3 quam *b* qua eos *ex* quos *corr., g* 5 intus *usque ad* agatur *om. g*[1] in gaudium *b* 7 qui *a b e g p α v*; quae *ρ Domb.* 9 putauerunt *b* erat *erasum est in e* 10 erat in *om. b* 12 erat *g* 15 iam dictum *b* 16 erit *e p ρ α*; et erit *a b g v* et mensis *e p ρ*[1] *α*; et *om. a b g Domb.* 20 uermis, m *eraso* b. *g*; uer/mis, u *eraso, e* 21 adque aliis *om. b* 22 animam *p* 23 credib. esse *v* 25 quod *p* direptio *b* 26 et malorum *om. b*

de ipsis uero praemiis et poenis alias diligentius disserendum est.

CAPUT XXIII.

Quid prophetauerit Daniel de persecutione Antichristi et de iudicio Dei regnoque sanctorum.

Daniel de hoc ultimo iudicio sic prophetat, ut Antichristum quoque prius uenturum esse praenuntiet adque ad aeternum regnum sanctorum perducat narrationem suam. Cum enim uisione prophetica quattuor bestias significantes quattuor regna uidisset, ipsumque quartum a quodam rege superatum, qui Antichristus agnoscitur, et post haec aeternum regnum filii hominis, qui intellegitur Christus: Horruit, inquit, spiritus meus, ego Daniel, in habitudine mea, et uisus capitis mei conturbabant me. Et accessi, inquit, ad unum de stantibus, et ueritatem quaerebam ab eo de omnibus his, et dixit mihi ueritatem. Deinde, quid audierit ab illo, a quo de omnibus his quaesiuit, tamquam eo sibi exponente sic loquitur: Hae bestiae magnae quattuor quattuor regna surgent in terra, quae auferentur, et accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum. Et quaerebam, inquit, diligenter de bestia quarta, quae erat differens prae omni bestia, terribilis amplius — dentes eius ferrei et ungues eius aerei, manducans et comminuens et reliqua pedibus suis conculcans —, et de cornibus eius decem, quae erant in capite eius, et de altero, quod adscendit et excussit de prioribus tria; cornu illud in quo erant

12 Dan. 7, 15 sqq.

6 danihel *abegppα* 7 prius quoque *v* 8 narration. suam *om. p* 13 ergo *e* 14 conturbabat *bgp* inquit *om.* p^1 15 af tantibus, af (af *supra*) *m. 2, e* 16 his omnibus *v* 18 quatuor bestiae magnae *v* 20 accipiet *b* 23 omnibus *bg* 26 quaerant *g* 27 quo *e* accessit *b* 28 cornua *b*

oculi et os loquens magna, et uisus eius maior ceteris. Videbam, et cornu illud faciebat bellum cum sanctis, et praeualebat ad ipsos, donec uenit uetustus dierum, et regnum dedit sanctis Altissimi; et tempus peruenit, et regnum obtinuerunt sancti. Haec Daniel quaesisse se dixit. Deinde quid audierit continuo subiungens: Et dixit, inquit (id est ille, a quo quaesierat, respondit et dixit): Bestia quarta quartum regnum erit in terra, quod praeualebit omnibus regnis; et manducabit omnem terram, et conculcabit eam et concidet. Et decem cornua eius decem reges surgent; et post eos surget alius, qui superabit malis omnes, qui ante eum fuerunt; et tres reges humiliabit et uerba aduersus Altissimum loquetur et sanctos Altissimi conteret et suspicabitur mutare tempora et legem; et dabitur in manu eius usque ad tempus et tempora et dimidium tempus. Et iudicium sedebit, et principatum remouebunt ad exterminandum et perdendum usque in finem; et regnum et potestas et magnitudo regum, qui sub omni caelo sunt, data est sanctis Altissimi. Et regnum eius regnum sempiternum; et omnes principatus ipsi seruient et obaudient. Huc usque, inquit, finis sermonis. Ego Daniel; multum cogitationes meae conturbabant me, et forma mea inmutata est super me, et uerbum in corde meo conseruaui. Quattuor illa regna exposuerunt quidam Assyriorum, Persarum, Macedonum et Romanorum. Quam uero conuenienter id fecerint, qui nosse desiderant, legant presbyteri Hieronymi librum in Danielem satis erudite diligenterque conscriptum. Antichristi tamen aduersus ecclesiam saeuissimum regnum licet exiguo spatio temporis sustinendum, donec

9 quo *e* 15 suspicatur *b* 17 tempus *aegp Domb.;* temporis *bv* 18 ad] et *b* exterminabunt *b* 20 regum] regni *b* 22 huc *abegpv;* hoc *pa Domb.* 25 et *om. g* 29 diligenter eruditeque *v*

Dei ultimo iudicio regnum sancti acoipiant sempiternum, qui uel dormitans haec legit, dubitare non sinitur. Tempus quippe et tempora et dimidium temporis unum annum esse et duo et dimidium ac per hoc tres annos et semissem etiam numero dierum posterius posito dilucescit, aliquando in scripturis et mensum numero declaratur. Videntur enim tempora indefinite hic dicta lingua Latina; sed per dualem numerum dicta sunt, quem Latini non habent. Sicut autem Graeci, ita hunc dicuntur habere et Hebraei. Sic ergo dicta sunt tempora, tamquam dicerentur duo tempora. Vereri me sane fateor, ne in decem regibus, quos tamquam decem homines uidetur inuenturus Antichristus, forte fallamur, adque ita [ne] ille inopinatus adueniat, non exsistentibus tot regibus in orbe Romano. Quid si enim numero isto denario uniuersitas regum significata est, post quos ille uenturus est; sicut millenario, centenario, septenario significatur plerumque uniuersitas, et aliis adque aliis numeris, quos nunc commemorare non est necesse?

Alio loco idem Daniel: Et erit, inquit, tempus tribulationis, qualis non fuit ex quo nata est gens super terram usque ad tempus illud. Et in tempore illo saluabitur populus tuus omnis, qui inuentus fuerit scriptus in libro. Et multi dormientium in terrae aggere exsurgent: hi in uitam aeternam, et hi in obprobrium et in confusionem aeternam. Et intellegentes fulgebunt sicut claritas firmamenti, et ex iustis multi sicut stellae in saecula et adhuc. Sententiae illi euan-

18 Dan. 12, 1 sqq.

1 Dei *om. b* accipient *b* 3 et *ante* tempora *om. b* tempus *a* annum unum *v* duo $a^1 b^1$ *egp* ϱ α^1; duos $a^2 b^2 \alpha^2$ *v* 4 per hoc per tres *e* 6 mensum e^1 ϱ^1; mensuum *g* α; mensium *a b* e^2 *p* ϱ^2 *v* in|de|finite, de *in marg., p* 10 sane] satis *a b* ne *om. p* 11 post quos *b* inuentus *b* 12 ne *om. a b e g p* 13 non] nunc *b* quod *e* 14 si enim *a b e g p* ϱ α *Domb.*; enim si *v* 16 septenario *om. e* adque aliis *om. b* 19 quale *b e p* 23 et hi .... aeternam *om. e* 25 multi *a e g p* ϱ α^2; multis *b* α^1 *v* 26 sicuti *b* et adhuc. Sententiae *Domb.* (*sec. Graec.* εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ ἔτι); Et adhuc sententiae *v* illius *b*

gelicae est locus iste simillimus de resurrectione dumtaxat corporum mortuorum. Nam qui illic dicti sunt esse in monumentis, ipsi hic dormientes in terrae aggere, uel, sicut alii interpretati sunt, in terrae puluere; et sicut ibi procedent dictum est, ita hic exsurgent; sicut ibi qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii: ita et isto loco hi in uitam aeternam, et hi in obprobrium et in confusionem aeternam. Non autem diuersum putetur, quod, cum ibi positum sit omnes qui sunt in monumentis, hic non ait propheta omnes, sed multi dormientium in terrae aggere. Ponit enim aliquando scriptura pro omnibus multos. Propterea et Abrahae dictum est: Patrem multarum gentium posui te, cui tamen alio loco: In semine, inquit, tuo benedicentur omnes gentes. De tali autem resurrectione huic quoque ipsi prophetae Danieli paulo post dicitur: Et tu ueni et requiesce; adhuc enim dies in conpletionem consummationis, et requiesces et resurges in sorte tua in fine dierum.

CAPUT XXIIII.

In psalmis Dauidicis, quae de fine saeculi huius et nouissimo Dei iudicio prophetentur.

Multa de iudicio nouissimo dicuntur in psalmis, sed eorum plura transeunter et strictim. Hoc tamen quod de fine huius saeculi apertissime ibi dictum est, nequaquam silentio praeteribo. Principio terram tu fundasti, Domine, et opera manuum tuarum sunt caeli. Ipsi peribunt, tu autem

10 Io. 5, 28 sq. 13 Gen. 17, 5 14 ib. 22, 18 17 Dan. 12, 13
26 Ps. 101, 26 sqq.

2 mortuor. corp. *v* illi *g* 8 et hi ..... aeternam *om. b* 10 in monum. sunt *p* 12 ponet g^{1}; posuit *p* scriptura aliquando *e* 16 hic *b* 17 quiesce *e* 21 dauiticis *gf* 22 precinantur *p* 23 eorum] etiam *m. 2 in ras.*, *e* 25 dictum est ibi *v*

permanes; et omnes sicut uestimentum ueterescent, et sicut opertorium mutabis eos, et mutabuntur; tu autem idem ipse es, et anni tui non deficient. Quid est quod Porphyrius, cum pietatem laudet Hebraeorum, qua magnus et uerus et ipsis numinibus terribilis ab eis colitur Deus, Christianos ob hoc arguit maximae stultitiae etiam ex oraculis deorum suorum, quod istum mundum dicunt esse periturum? Ecce in litteris pietatis Hebraeorum dicitur Deo, quem confitente tanto philosopho etiam ipsa numina perhorrescunt: Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt. Numquid quando caeli peribunt, mundus, cuius idem caeli superior pars est et tutior, non peribit? Si haec sententia Ioui displicet, cuius, ut scribit iste philosophus, uelut grauioris auctoritatis oraculo in Christianorum credulitate culpatur: quur non similiter sapientiam tamquam stultitiam culpat Hebraeorum, in quorum libris piissimis inuenitur? Porro si in illa sapientia, quae Porphyrio tam multum placet, ut eam deorum quoque suorum uocibus praedicet, legitur caelos esse perituros: quur usque adeo uana est ista fallacia, ut in fide Christianorum uel inter cetera uel prae ceteris hoc detestentur, quod in ea periturus creditur mundus, quo utique nisi pereunte caeli perire non possunt? Et in litteris quidem sacris, quae proprie nostrae sunt, non Hebraeis nobisque communes, id est in euangelicis et apostolicis libris legitur: Praeterit figura huius mundi; legitur: Mundus transit; legitur: Caelum et terra transibunt. Sed puto, quod praeterit, transit, transibunt aliquanto mitius dicta sunt

7 cf. XVIIII, c. 23 25 1. Cor. 7, 31 1. Io. 2, 17 26 Mt. 24, 35

1 *sq.* permanes. et reliqua. Et sicut opertoriū mutabis eos. et reliqua (*v. tom. I, Praef. p. X*) ueterascent *a v* 4 quod *m. 2 in ras. e* 5 et ipsis numinibus *m. 2 in ras. e* 6 ab hoc *e* 11 idem *b p;* id est *e; om. p;* iidem *v* caelum *p* 18 quoque deorum *e* et legitur *g* 19 usque *om. g* 20 inter cetera] in tertia terra *b* uel praeter cetera *α* 22 non possunt perire *v* 25 mundus transit legitur *om. b* 27 praeteriit *b* aliquando *g p* adhuc mitius *g*

[redacted]

quam *peribunt*. In epistula quoque apostoli Petri, ubi aqua inundatus qui tunc erat perisse dictus est mundus, satis clarum est, et quae pars mundi a toto significata, et quatenus perisse sit dicta, et qui caeli repositi igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum; et in eo quod paulo post ait: *Veniet dies Domini ut fur, in quo caeli magno inpetu transcurrent, elementa autem ardentia resoluentur, et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur*; ac deinde subiecit: *His omnibus pereuntibus quales oportet esse uos?* possunt illi caeli intellegi perituri, quos dixit repositos igni reseruandos, et [ea] elementa accipi arsura quae in hac ima mundi parte subsistunt procellosa et turbulenta, in qua eosdem caelos dixit esse repositos, saluis illis superioribus et in sua integritate manentibus, in quorum firmamento sunt sidera constituta. Nam et illud quod scriptum est, stellas de caelo esse casuras, praeter quod potest multo probabilius et aliter intellegi, magis ostendit mansuros esse illos caelos, si tamen stellae inde casurae sunt; cum uel tropica sit locutio, quod est credibilius, uel in isto imo caelo futurum sit, utique mirabilius quam nunc fit. Unde et illa stella Vergiliana

facem ducens multa cum luce cucurrit,

et Idaea se condidit silua. Hoc autem quod de psalmo commemoraui, nullum caelorum uidetur relinquere, quod periturum esse non dixerit. Ubi enim dicitur: *Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt*, quam nullum eorum ab opere Dei, tam nullum eorum a perditione secernitur. Non enim dignabuntur de Petri apostoli locutione, quem

1 2. Petr. 3, 6 6 ib. 3, 10 sq. 16 Mt. 24, 29 22 Verg. Aen. II, 694

1 Petri apostoli *v* 4 dicta sit *v* 10 uos esse *v* 11 ea *om.* *begp* 12 ac turb. *p* 13 positos *b* 18 caelos *om.* *b* 20 futurae sint *b* 21 stella Vergil. *mss.*; Virg. stella *v* 24 caelum *b* 25 dicitur] dixit *p* 26 eorum ab opere Dei tam nullum eorum *om* *b* 27 pernicione *b*

uehementer oderunt, Hebraeorum defendere pietatem, deorum suorum oraculis adprobatam, ut saltem, ne totus mundus periturus esse credatur, sic a toto pars accipiatur in eo, quod dictum est: Ipsi peribunt, cum soli caeli infimi perituri sint, quem ad modum in apostolica illa epistula a toto pars accipitur, quod diluuio perisse dictus est mundus, quamuis sola eius cum suis caelis pars ima perierit. Sed quia hoc, ut dixi, non dignabuntur, ne uel apostoli Petri adprobent sensum, uel tantum concedant conflagrationi nouissimae, quantum dicimus ualuisse diluuium, qui nullis aquis, nullis flammis totum genus humanum perire posse contendunt: restat ut dicant, quod propterea di eorum Hebraeam sapientiam laudauerunt, quia istum psalmum non legerant.

In psalmo etiam quadragensimo nono de iudicio Dei nouissimo intellegitur dictum: Deus manifestus ueniet, Deus noster, et non silebit. Ignis in conspectu eius ardebit, et in circuitu eius tempestas ualida. Aduocabit caelum sursum et terram discernere populum suum. Congregate illi iustos eius, qui disponunt testamentum eius super sacrificia. Hoc nos de Domino Iesu Christo intellegimus, quem speramus de caelo esse uenturum ad uiuos et mortuos iudicandos. Manifestus enim ueniet inter iustos et iniustos iudicaturus iuste, qui prius uenit occultus ab iniustis iudicandus iniuste. Ipse, inquam, manifestus ueniet et non silebit, id est, in uoce iudicis euidens apparebit, qui prius cum uenisset occultus, ante iudicem siluit, quando sicut ouis ad immolandum ductus est et sicut agnus coram tondente fuit sine uoce, quem ad modum de illo per Esaiam legimus prophetatum et in euangelio uidemus inpletum. De

15 Ps. 49, 3 sqq. 28 Esai. 53, 7 29 Mt. 26, 63

4 caeli *om.* *b* infirmi *b* sint perituri *v* 11 posse perire *v* 13 laudauerunt *a b e g p α v*; laudauerint *p* *Domb.* legerunt *b* 14 domini *b* 15 manifeste *g* 16 eius *om.* *e*[1] exardescet et reliqua *b* 17 circumitu *v* aduocauit *b e g p* 18 desursum *p* 20 Domino nostro *v* 21 de caelo speramus *v* 22 et inter *b* 24 iudicatus *p* 29 uidimus *b*

igne uero et tempestate, cum in Esaiae prophetia tale aliquid tractaremus, quo modo essent haec intellegenda, iam diximus. Quod uero dictum est: Aduocabit caelum sursum: quoniam sancti et iusti recte caelum appellantur, nimirum hoc est, quod ait apostolus: Simul cum illis rapiemur in nubibus in obuiam Christo in aera. Nam secundum litterae superficiem, quo modo aduocatur caelum sursum, quasi possit esse nisi sursum? Quod autem adiunctum est: Et terram discernere populum suum, si tantummodo subaudiatur aduocabit, id est aduocabit et terram, nec subaudiatur sursum, hunc uidetur habere sensum secundum rectam fidem, ut caelum intellegatur in eis, qui cum illo iudicaturi sunt, et terra in eis, qui iudicandi sunt; ut aduocabit caelum sursum non hic intellegamus 'rapiet in aera', sed 'in iudiciarias eriget sedes'. Potest et illud intellegi aduocabit caelum sursum 'aduocabit angelos in supernis et excelsis locis, cum quibus descendat ad faciendum iudicium'; aduocabit et terram, id est homines in terra utique iudicandos. Si autem utrumque subaudiendum est, cum dicitur et terram, id est et aduocabit et sursum, ut iste sit sensus: Aduocabit caelum sursum, et terram aduocabit sursum: nihil melius intellegi existimo quam omnes qui rapientur in obuiam Christo in aera, sed caelum dictum propter animas, terram propter corpora. Discernere porro populum suum, quid est nisi per iudicium separare bonos a malis, tamquam oues ab haedis? Deinde conuersio sermonis ad angelos facta est: Congregate illi iustos eius; profecto

5 1. Thess. 4, 17

1 in esaia propheta *b* tale *om.* *p* 2 haec *om.* g^1 3 aduocauit *b* 6 obuiam, *omisso* in, *e* 7 sursum aduocatur caelum *v* desursum *p* 8 posset *g* 10 aduocauit *b* ne *b* 11 abere *g* 12 qui *usque ad* in eis *om.* p^1 13 sunt iudicaturi *v* 15 sedes eriget *v* aduocauit *b e p; et sic p 16 18 20 21* 21 caelum *om.* *e* terram uocabit *b* 22 omnes *mss.*; homines *v* rapiuntur *g* 24 porro] propter *b* 25 nisi quid est *b* 26 tam *e* edis *p* 27 illic *p*

enim per angelicum ministerium res tanta peragenda est. Si autem quaerimus, quos iustos ei congregaturi sunt angeli: Qui disponunt, inquit, testamentum eius super sacrificia. Haec est omnis uita iustorum: disponere testamentum Dei super sacrificia. Aut enim opera misericordiae sunt super sacrificia, id est sacrificiis praeponenda, iuxta sententiam Dei dicentis: Misericordiam uolo quam sacrificium; aut si super sacrificia 'in sacrificiis' intellegitur dictum, quo modo super terram fieri dicitur quod fit utique in terra: profecto ipsa opera misericordiae sunt sacrificia, quibus placetur Deo, sicut in libro huius operis decimo me disseruisse reminiscor; in quibus operibus disponunt iusti testamentum Dei, quia propter promissiones, quae nouo eius testamento continentur, haec faciunt. Unde congregatis sibi iustis suis et ad suam dexteram constitutis nouissimo utique iudicio dicturus est Christus: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi. Esuriui enim, et dedistis mihi manducare, et cetera quae ibi proferuntur de bonorum operibus bonis et eorum praemiis sempiternis per ultimam sententiam iudicantis.

CAPUT XXV.

De prophetia Malachielis, qua Dei iudicium ultimum declaratur et quorundam dicitur per purificatorias poenas facienda mundatio.

Propheta Malachiel siue Malachi, qui et angelus dictus est, qui etiam Esdras sacerdos, cuius alia in canonem scripta recepta sunt, ab aliquibus creditur (nam de illo hanc esse

7 Osee 6, 6 11 c. 6 16 Mt. 25, 34

1 tanta res *v* 2 sunt *b g p v*; sint *a e Domb.* 5 Aut enim] autem *b* 9 fit *om. b* 14 ea *b* 19 et eorum *b e g p*; et de eorum *v Domb.* 20 indicandis *b* 22 malachihelis *g f*; malachiae *p q v* 23 purgatorias *p* 25 malachiel b^1 *e p ρ α*; malachihel *a g*; malachias b^2 *v* siue] et *b* 26 hesdras *g*; ezdras *e*; ezras *p* canone *b*

Hebraeorum opinionem dicit Hieronymus), iudicium nouissimum prophetat dicens: Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens; et quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit ut adspiciat eum? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lauantium; et sedebit conflans et emundans sicut argentum et sicut aurum, et emundabit filios Leui, et fundet eos sicut aurum et argentum; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Et accedam ad uos in iudicio, et ero testis uelox super maleficos et super adulteros et super eos, qui iurant in nomine meo mendaciter, et qui fraudant mercedem mercennario et obprimunt per potentiam uiduas et percutiunt pupillos et peruertunt iudicium aduenae, et qui non timent me, dicit Dominus omnipotens; quoniam ego Dominus Deus uester, et non mutor. Ex his quae dicta sunt uidetur euidentius apparere in illo iudicio quasdam quorundam purgatorias poenas futuras. Ubi enim dicitur: Quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit, ut adspiciat eum? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lauantium; et sedebit conflans et emundans sicut argentum et sicut aurum et emundabit filios Leui, et fundet eos sicut aurum et argentum: quid aliud intellegendum est? Dicit tale aliquid et Esaias: Lauabit Dominus sordes filiorum et

1 Hier. prooem. in Malach. 2 Mal. 3, 1 sqq. 27 Esai. 4, 4

2 ueniet *g* 3 et *om. g* qui *g* 6 emundans *codd. v;* mundans *Domb.* sicut aurum et sicut argentum *v* 7 emundabit *a e g p v;* ecce mundabit *b;* mundabit *ρ Domb.* 10 iudae *a b e p Domb.;* iuda *g v* 14 mercedem mercennario *a g p v;* mercede mercennarii, ii *m. 2 in ras., in marg.* mercedē mercennario, *e;* mercedem mercennarios *b ρ Domb.* 16 peruerterunt, rt *m. 2 ex* n *corr., e* 17 quia *p* 20 corundam *g*[1] 21 qui sust. *g*[1] 24 mundans *b ρ Domb.* sicut aurum et sicut argentum *v* 25 emundauit *g;* mundabit *b Domb.* 27 lauauit *b*

filiarum Sion, et sanguinem emundabit de medio eorum spiritu iudicii et spiritu combustionis. Nisi forte sic eos dicendum est emundari a sordibus et eliquari quodam modo, cum ab eis mali per poenale iudicium separantur, ut illorum segregatio adque damnatio purgatio sit istorum, quia sine talium de cetero permixtione uicturi sunt. Sed cum dicit: Et emundabit filios Leui et fundet eos sicut aurum et argentum; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, utique ostendit eos ipsos, qui emundabuntur, deinceps in sacrificiis iustitiae Domino esse placituros, ac per hoc ipsi a sua iniustitia mundabuntur, in qua Domino displicebant. Hostiae porro in plena perfectaque iustitia, cum mundati fuerint, ipsi erunt. Quid enim acceptius Deo tales offerunt quam se ipsos? Verum ista quaestio de purgatoriis poenis, ut diligentius pertractetur, in tempus aliud differenda est. Filios autem Leui et Iudam et Hierusalem ipsam Dei ecclesiam debemus accipere, non ex Hebraeis tantum, sed ex aliis etiam gentibus congregatam; nec talem, qualis nunc est, ubi, si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est; sed qualis tunc erit, uelut area per uentilationem, ita per iudicium purgata nouissimum, eis quoque igne mundatis, quibus talis mundatio necessaria est, ita ut nullus omnino sit, qui offerat sacrificium pro peccatis suis. Omnes enim qui sic offerunt, profecto in peccatis sunt, pro quibus dimittendis offerunt, ut, cum obtulerint acceptumque Deo fuerit, tunc dimittantur.

20 I. Io. 1, 8

1 emundauit *b* 3 liquari *b* 4 separentur *e* 6 iustorum *b* qua *b* 10 iuda *b g v* 13 placebant, *in marg.* displicebant *p* 15 tale *b* 17 iudam *g p* *Domb.*; iuda *e p v*; iudę *a b* 19 sed et, et *m. 2 superscriptum, e* 21 in eo *b* 28 dimittuntur *b*

CAPUT XXVI.

De sacrificiis, quae sancti offerent Deo sic placitura, quo modo in diebus pristinis et annis prioribus placuerunt.

Volens autem Deus ostendere ciuitatem suam tunc in ista consuetudine non futuram dixit filios Leui oblaturos hostias in iustitia; non ergo in peccato ac per hoc non pro peccato. Unde intellegi potest in eo quod secutus adiunxit adque ait: *Et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus*, frustra sibi Iudaeos secundum legem ueteris testamenti sacrificiorum suorum praeterita tempora polliceri. Non enim tunc in iustitia, sed in peccatis hostias offerebant, quando pro peccatis praecipue ac primitus offerebant, usque adeo ut sacerdos ipse, quem debemus utique credere ceteris fuisse iustiorem, secundum Dei mandatum soleret pro suis primum offerre peccatis, deinde pro populi. Quapropter exponere nos oportet, quo modo sit accipiendum quod dictum est: *Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus*. Fortassis enim tempus illud commemorat, quo primi homines in paradiso fuerunt. Tunc enim puri adque integri ab omni sorde ac labe peccati se ipsos Deo mundissimas hostias offerebant; ceterum ex quo commissae praeuaricationis causa inde dimissi sunt adque humana in eis natura damnata est, excepto uno Mediatore et post lauacrum regenerationis quibusque adhuc paruulis *nemo mundus a sorde*, sicut scriptum est, *nec infans, cuius est unius diei uita super terram*. Quod si respondetur etiam eos merito dici posse offerre hostias in iustitia, qui offerunt in fide (*iustus enim ex fide uiuit*; quamuis

16 Leuit. 16, 6; Hebr. 7, 27 26 Iob 14, 4 29 Rom. 1, 17

7 ac per hoc non pro peccato *om. p* 8 in *om. b* utique ait *e* 9 Et] ei *g* Iuda *v* 16 primum pro suis *v* prius *b* 20 quo primum *g*; qui primo *b* 21 puri] putari *b* 25 paruolis *g* 27 uita unius diei *v* 29 quia *e* uiuet *e*

se ipsum seducat, si dixerit se non habere peccatum, et ideo non dicat, quia ex fide uiuit): numquid dicturus est quispiam hoc fidei tempus illi fini esse coaequandum, quando igne iudicii nouissimi mundabuntur, qui offerant hostias in iustitia? Ac per hoc quoniam post talem mundationem nullum peccatum iustos habituros esse credendum est, profecto illud tempus, quantum adtinet ad non habere peccatum, nulli tempori conparandum est, nisi quando primi homines in paradiso ante praeuaricationem innocentissima felicitate uixerunt. Recte itaque intellegitur hoc significatum esse, cum dictum est: Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Nam et per Esaiam postea quam caelum nouum et terra noua promissa est, inter cetera, quae ibi de sanctorum beatitudine per allegorias et aenigmata exsequitur, quibus expositionem congruam reddere nos prohibuit uitandae longitudinis cura: Secundum dies, inquit, ligni uitae erunt dies populi mei. Quis autem sacras litteras adtigit et ignorat ubi Deus plantauerit lignum uitae, a cuius cibo separatis illis hominibus, quando eos sua de paradiso eiecit iniquitas, eidem ligno circumposita est ignea terribilisque custodia?

Quod si quisquam illos dies ligni uitae, quos commemorauit propheta Esaias, istos qui nunc aguntur ecclesiae Christi dies esse contendit ipsumque Christum lignum uitae prophetice dictum, quia ipse est sapientia Dei, de qua Salomon ait: Lignum uitae est omnibus amplectentibus eam; nec annos egisse aliquos in paradiso illos primos homines unde tam cito eiecti sunt, ut nullum ibi gignerent filium, et ideo non posse illud tempus intellegi in eo quod dictum est: Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus: istam praetereo quaestionem, ne cogar, quod prolixum est, cuncta

16 Esai. 65, 22 25 Prou. 3, 18

1 peccatum non habere *v* 2 qui *g* 3 coaequando, *omisso sequente* quando, *b* ignem *b* 4 offerebant in iustitia hostias *e* 17 adtingit $bg^{1}p$ dn̄s *g* 27 gignerint *g* 30 quod *om. g*

[redacted]

discutere, ut aliquid horum ueritas manifesta confirmet. Video quippe alterum sensum, ne dies pristinos et annos priores carnalium sacrificiorum nobis pro magno munere per prophetam promissos fuisse credamus. Hostiae namque illae ueteris legis in quibusque pecoribus inmaculatae ac sine ullo prorsus uitio iubebantur offerri, et significabant homines sanctos, qualis solus inuentus est Christus, sine ullo omnino peccato. Proinde quia post iudicium, cum fuerint etiam igne mundati, qui eius modi mundatione sunt digni, in omnibus sanctis nullum inuenietur omnino peccatum, adque ita se ipsos offerent in iustitia, ut tales hostiae omni modo inmaculatae ac sine ullo uitio sint futurae, erunt profecto sicut pristinis diebus et sicut annis prioribus, quando in umbra huius rei futurae mundissimae offerebantur hostiae. Haec erit namque munditia tunc in inmortali carne ac mente sanctorum, quae figurabatur in illarum corporibus hostiarum.

Deinde propter eos, qui non mundatione, sed damnatione sunt digni: Et accedam, inquit, ad uos in iudicium, et ero testis uelox super maleficos et super adulteros, et cetera, quibus damnabilibus enumeratis criminibus addidit: Quoniam ego Dominus Deus uester, et non mutor; tamquam diceret: 'Cum uos mutauerit et in deterius culpa uestra et in melius gratia mea, ego non mutor.' Testem uero se dicit futurum, quia in iudicio suo non indiget testibus, eumque uelocem, siue quia repente uenturus est eritque iudicium ipso inopinato eius aduentu celerrimum, quod tardissimum uidebatur, siue quia ipsas conuincet sine ulla sermonis prolixitate conscientias. In cogitationibus enim, sicut scriptum est, inpii interrogatio erit; et apostolus: Cogitationibus, inquit, accusantibus uel etiam excu-

28 Sap. 1, 9   30 Rom. 2, 15 sq.

1 manifesta *b g* p^2; manifestat p^1; manifestata *a e p a v*   9 quia *e*   10 offerunt *g*   11 omni modo hostiae *e*   13 humbra *g*   22 inde ter/ius, t *eras.*, *g* $\overset{d}{t}$eterius *e*   25 eritque *om.* *e*   27 conuincit *g*

santibus in die, qua iudicabit Deus occulta hominum secundum euangelium meum per Iesum Christum. Etiam sic ergo Dominus futurus testis intellegendus est uelox, cum sine mora reuocaturus est in memoriam, unde conuincat puniatque conscientiam.

CAPUT XXVII.

De separatione bonorum et malorum, per quam nouissimi iudicii discretio declaratur.

Illud etiam, quod aliud agens in octauo decimo libro ex isto propheta posui, ad iudicium nouissimum pertinet, ubi ait: Erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in die qua ego facio in adquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum qui seruit ei; et conuertar et uidebitis quid sit inter iustum et iniquum, et inter seruientem Deo et eum qui non seruit ei. Quia ecce dies uenit ardens sicut clibanus et conburet eos, et erunt omnes alienigenae et uniuersi, qui faciunt iniquitatem, stipula, et succendet eos dies ueniens, dicit Dominus omnipotens, et non relinquetur in eis radix neque ramus. Et orietur uobis, qui timetis nomen meum, sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius, et egrediemini et salietis sicut uituli de uinculis relaxati; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedibus uestris, dicit Dominus omnipotens. Haec distantia praemiorum adque poenarum iustos dirimens ab iniustis, quae sub isto sole in huius uitae uanitate non cernitur, quando sub illo sole iustitiae in illius uitae manifestatione clarebit, tunc profecto erit iudicium quale numquam fuit.

9 c. 35 11 Mal. 3, 17 sq.; 4, 1 sqq.

1 in diem iudicii quando *α* dominus *p* 3 sicut *b*; si *p* 11 in die qua *a e g p ρ α v*; die *om. b* 12 faciam *b* 13 elegit *b g* conuertar *a b*[1] *e p ρ α Domb.*; conuertimini *g*; conuerti// (mini) *m. 2 corr. b*; conuertemini *v* 15 seruit ei *a e g p α v*; ei *om. b ρ Domb.* 21 pinnis *e*[1] *g* 23 erit *p*

post declaratum futurum tam magnum inter
legis contemtoresque discrimen; simul etiam ut
spiritaliter intellegere et inueniant in ea Christu
iudicem facienda est inter bonos et malos ipsa d
enim frustra idem Dominus ait Iudaeis: Si crede
crederetis et mihi; de me enim ille scrips
quippe accipiendo legem et eius promissa terren
lestium figuras esse nescientes in illa murmur
ut dicere auderent: Vanus est qui seruit D
amplius, quia custodiuimus mandata ei
ambulauimus supplices ante faciem Do
potentis? Et nunc nos beatos dicimus alie
ficantur omnes qui faciunt iniquitatem.
uerbis quodam modo propheta conpulsus est
praenuntiare iudicium, ubi mali nec saltem fal
sed apertissime miserrimi appareant, et boni n
saltem miseria laborent, sed clara ac sempiter
perfruantur. Dixerat quippe istorum talia quaedan
superius dicentium: Omnis, qui facit malum
in conspectu Domini, et tales ei placent.
quam, contra Deum murmura peruenerunt legen
piendo carnaliter. Unde et ille in psalmo septuage

paene commotos dicit fuisse pedes suos et effusos gressus suos, utique in lapsum, quia zelauit in peccatoribus, pacem peccatorum intuens; ita ut inter cetera diceret: Quo modo sciuit Deus, et si est scientia in Altissimo? diceret etiam: Numquid uano iustificaui cor meum et laui in innocentibus manus meas? Ut autem solueret hanc difficillimam quaestionem, quae fit, cum uidentur boni esse miseri et felices mali: Hoc, inquit, labor est ante me, donec introeam in sanctuarium Dei et intellegam in nouissima. Iudicio quippe nouissimo non sic erit; sed in aperta iniquorum miseria et aperta felicitate iustorum longe quam nunc est aliud apparebit.

CAPUT XXVIIII.

De aduentu Heliae ante iudicium, cuius praedicatione scripturarum secreta reserante Iudaei conuertentur ad Christum.

Cum autem admonuisset, ut meminissent legis Moysi (quoniam praeüidebat eos multo adhuc tempore non eam spiritaliter, sicut oportuerat, accepturos), continuo subiecit? Et ecce ego mittam uobis Heliam Thesbiten, antequam ueniat dies Domini magnus et inlustris, qui conuertet cor patris ad filium et cor hominis ad proximum suum, ne forte ueniens percutiam terram penitus. Per hunc Heliam magnum mirabilemque prophetam exposita sibi lege ultimo tempore ante iudicium Iudaeos in Christum uerum, id est in Christum nostrum, esse credituros, celeberrimum est in sermonibus cordibusque fidelium. Ipse quippe ante

3 Ps. 72, 11 sqq. 19 Mal. 4, 5 sq.

2 suos *om. b e* 3 uidens intuens *p* 4 in excelso *p* 5 uano *e g p ρ Domb.*; in uano *a b*; uane *v* 6 in innocentibus *e g p v*; inter innocentibus *á*; inter innocentes *a b ρ Domb.* 9 intrem *b p* 15 scriptura reserante *g et f nisi quod* ſeſe ante *habet* 19 Et *om. a g* 20 mitto *b* heliam *a b e g p a*; helian *ρ Domb.*; Eliam *v* 21 conuertit *ρ* 22 ad filium *om. g*[1]

[redacted]

aduentum iudicis Saluatoris non inmerito speratur esse uenturus, quia etiam nunc uiuere non inmerito creditur. Curru namque igneo raptus est de rebus humanis, quod euidentissime sancta scriptura testatur. Cum uenerit ergo, exponendo legem spiritaliter, quam nunc Iudaei carnaliter sapiunt, conuertet cor patris ad filium, id est cor patrum ad filios; singularem quippe pro numero plurali interpretes septuaginta posuerunt; et est sensus, ut etiam filii sic intellegant legem, id est Iudaei, quem ad modum eam patres intellexerunt. id est prophetae, in quibus erat et ipse Moyses; sic enim cor patrum conuertetur ad filios, cum intellegentia patrum perducetur ad intellegentiam filiorum; et cor filiorum ad patres eorum, dum in id, quod senserunt illi, consentiunt et isti; ubi Septuaginta dixerunt: Et cor hominis ad proximum suum. Sunt enim inter se ualde proximi patres et filii. Quamquam in uerbis septuaginta interpretum, qui prophetice interpretati sunt, potest alius sensus idemque electior inueniri, ut intellegatur Helias cor Dei Patris conuersurus ad Filium: non utique agendo ut Pater diligat Filium, sed docendo quod Pater diligat Filium; ut et Iudaei, quem prius oderant, diligant eundem, qui noster est, Christum. Iudaeis enim nunc auersum cor habet Deus a Christo nostro, quia hoc putant. Eis ergo tunc cor eius conuertetur ad Filium, cum ipsi conuerso corde didicerint dilectionem Patris in Filium. Quod uero sequitur: Et cor hominis ad proximum suum, id est, conuertet Helias et cor hominis ad proximum suum: quid melius intellegitur quam cor hominis ad hominem Chri-

2 Reg. II, 2, 11

2 quia *bgpv*; qui *aepα Domb.* 4 exponere *b* 6 patrum. *ex* patris *corr.*, *g* 7 numerum pro plurali, pro plur. *in ras.*, *e* 8 ut *et* filii *om.* *b* 9 patres eam *v* 11 conuertitur—perducitur *g* 13 init *g* consentient *v* 14 Et *om.* *g* Et si *b* 17 sensus alius *v* rectior *p* 19 diligit *b* 21 Christum *abegp* p² *αv*; christus p¹ *Domb.* 22 qui *e* 24 cordędicerint *g* dilectionis patrem ad filium *e* 25 id est ..... ad prox. suum *om.* *p*

stum? Cum enim sit in forma Dei Deus noster, formam serui accipiens esse dignatus est etiam proximus noster. Hoc ergo faciet Helias. Ne forte, inquit, ueniam et percutiam terram penitus. Terra sunt enim, qui terrena sapiunt, sicut Iudaei carnales usque nunc; ex quo uitio contra Deum murmura illa uenerunt: Quia mali ei placent, et: Vanus est qui seruit Deo.

CAPUT XXX.

Quod in libris ueteris testamenti, cum Deus legitur iudicaturus, non euidenter Christi persona monstretur, sed ex quibusdam testimoniis, ubi Dominus Deus loquitur, appareat non dubie, quod ipse sit Christus.

Multa alia sunt scripturarum testimonia diuinarum de nouissimo iudicio Dei, quae si omnia colligam, nimis longum erit. Satis ergo sit, quod et nouis et ueteribus litteris sacris hoc praenuntiatum esse probauimus. Sed ueteribus per Christum futurum esse iudicium, id est iudicem Christum de caelo esse uenturum, non tam, quam nouis, euidenter expressum est, propterea quia, cum ibi dicit Dominus Deus se esse uenturum uel Dominum Deum dicitur esse uenturum, non consequenter intellegitur Christus. Dominus enim Deus et Pater est et Filius et Spiritus sanctus; neque hoc tamen intestatum relinquere nos oportet. Primo itaque demonstrandum est, quem ad modum Iesus Christus tamquam Dominus Deus loquatur in propheticis libris, et tamen Iesus Christus euidenter appareat, ut et quando non sic apparet et tamen ad illud ultimum iudicium Dominus Deus dicitur esse uen-

6 Mal. 2, 17; 3, 14

5 dō *g;* dominum *b* 6 ei *om. p* 12 non dubie appareat *p* 14 sunt *om. g* 16 litteris..... Sed ueteribus *om. b* 19 nobis *b* 21 dicit *b e* 24 intractatum *m. 2 in ras. e* 25 quem amo///dum, nen *eras.. g* 26 et tamen *usque ad* sic apparet *om. b* 27 sic non *v*

[redacted]

turus, possit Iesus Christus intellegi. Est locus aput Esaiam prophetam, qui hoc quod dico euidenter ostendit. Deus enim per prophetam: Audi me, inquit, Iacob et Israel quem ego uoco. Ego sum primus et ego in sempiternum, et manus mea fundauit terram, et dextera mea firmauit caelum. Vocabo eos, et stabunt simul, et congregabuntur omnes et audient. Quis ei nuntiauit haec? Diligens te feci uoluntatem tuam super Babylonem, ut auferrem semen Chaldaeorum. Et locutus sum et ego uocaui; adduxi eum et prosperam feci uiam eius. Accedite ad me et audite haec. Non a principio in abscondito locutus sum; quando fiebant, ibi eram Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius. Nempe ipse est, qui loquebatur sicut Dominus Deus; nec tamen intellegeretur Iesus Christus, nisi addidisset: Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius. Dixit hoc enim secundum formam serui, de re futura utens praeteriti temporis uerbo, quem ad modum aput eundem prophetam legitur: Sicut ouis ad immolandum ductus est. Non enim ait: 'ducetur', sed pro eo, quod futurum erat, praeteriti temporis uerbum posuit. Et adsidue prophetia sic loquitur.

Est [et] alius locus aput Zachariam, qui hoc euidenter ostendit, quod omnipotentem misit omnipotens: quis quem, nisi Deus Pater Deum Filium? Nam ita scriptum est: Haec dicit Dominus omnipotens: Post gloriam misit me super gentes, quae spoliauerunt uos; quia qui

3 Esai. 48, 12 sqq. 19 Esai. 53, 7 25 Zach. 2, 8 sq.

5 et *ante* manus *om.* *b* 6 stabunt *om.* *p* 7 ut audiant *b* ei nuntiauit *a b p ϱ;* enuntiauit *g;* enim nuntiabit *e;* eis nunt. *a v* 9 auferam e^2 12 *sq.* locutus sum in abscondito *v* 15 Christus *om.* *e* 16 audisset *b* 17 dixit *sup. lin.* *g* hoc enim dixit *v* de futuro *e* 23 Est *om.* *b* alius *egp;* et alius *a b v Domb.* qui/, a *eras.*, *g* 24 quem *om.* *b* 27 que espoliau. *g*

tetigerit uos, quasi [qui] tangit pupillam oculi eius. Ecce ego inferam manum meam super eos, et erunt spolia his, qui seruierant eis; et cognoscetis quia Dominus omnipotens misit me. Ecce dicit Dominus omnipotens a Domino omnipotente se missum. Quis hic audeat intellegere nisi Christum loquentem, scilicet ouibus quae perierant domus Israel? Ait namque in euangelio: Non sum missus nisi ad oues quae perierunt domus Israel; quas hic comparauit pupillae oculi Dei propter excellentissimum dilectionis adfectum; ex quo genere ouium etiam ipsi apostoli fuerunt. Sed post gloriam resurrectionis utique suae (quae antequam fieret, ait euangelista: Iesus nondum erat glorificatus) etiam super gentes missus est in apostolis suis, ac sic inpletum est quod in psalmo legitur: Erues me de contradictionibus populi, constitues me in caput gentium, ut, qui spoliauerant Israelitas quibusque Israelitae seruierant, quando sunt gentibus subditi, non uicissim eodem modo spoliarentur, sed ipsi spolia fierent Israelitarum (hoc enim apostolis promiserat dicens: Faciam uos piscatores hominum, et uni eorum: Ex hoc iam, inquit, homines eris capiens); spolia ergo fierent, sed in bonum, tamquam erepta uasa illi forti, sed fortius adligato.

Item per eundem prophetam Dominus loquens: Et erit, inquit, in die illa quaeram auferre omnes gentes quae ueniunt contra Hierusalem, et effundam super domum Dauid et super habitatores Hierusa-

7 Mt. 15, 24 12 Io. 7, 39 15 Ps. 17, 44 20 Mt. 4, 19 21 Lc. 5, 10 24 Zach. 12, 9 sq.

1 quasi tangit *b*[2] *eg*; quasi tangat *b*[1] *p*; quasi qui tangat *p Domb.*; tamquam si tangat *a*; quasi qui tangit *av* oculi mei *p* 3 seruierunt *g*[1]; seruiant *e* cognoscitis *g* 4 haec (ce *suprascr.*) *g* 6 audiat *g* 7 perierunt *e* Ait *usque ad* Israel *l. 9 om. e* 9 popillae *g* 14 est *om. e* 15 erue *p* 17 sunt gent.] subiugentibus *b* 18 modu- spliarentur. *g* 20 uobis *g* 24 Et *om. p* 25 in illa (in die *suprascr.*) *e*

lem spiritum gratiae et misericordiae; et adspicient ad me pro eo quod insultauerunt, et plangent super eo planctum quasi super carissimum, et dolebunt dolore quasi super unigenitum. Numquid nisi Dei est auferre omnes gentes inimicas sanctae ciuitatis Hierusalem, quae ueniunt contra eam, id est contrariae sunt ei, uel, sicut alii sunt interpretati, ueniunt super eam, id est, ut eam sibi subiciant; aut effundere super domum Dauid et super habitatores eiusdem ciuitatis spiritum gratiae et misericordiae? Hoc utique Dei est, et ex persona Dei dicitur per prophetam; et tamen hunc Deum haec tam magna et tam diuina facientem se Christus ostendit adiungendo adque dicendo: Et adspicient ad me pro eo quod insultauerunt, et plangent super eo planctum quasi super carissimum (siue dilectum) et dolebunt dolore quasi super unigenitum. Paenitebit quippe Iudaeos in die illa, etiam eos, qui accepturi sunt spiritum gratiae et misericordiae, quod in eius passione insultauerint Christo, cum ad eum adspexerint in sua maiestate uenientem eumque esse cognouerint, quem prius humilem in suis parentibus inluserunt; quamuis et ipsi parentes eorum tantae illius inpietatis auctores resurgentes uidebunt eum, sed puniendi iam, non adhuc corrigendi. Non itaque hoc loco ipsi intellegendi sunt, ubi dictum est: Et effundam super domum Dauid et super habitatores Hierusalem spiritum gratiae et misericordiae; et adspicient ad me pro eo quod insultauerunt; sed tamen de illorum stirpe uenientes, qui per Heliam illo tempore credituri sunt. Sed sicut dicimus Iudaeis: 'Vos occidistis Christum', quamuis hoc parentes eorum fecerint: sic et isti se dolebunt fecisse quodam modo, quod fecerunt illi, ex quorum stirpe descendunt. Quamuis ergo accepto

3 super eo *begppa;* super eum *av* planctu *g* 7 eī (= eius) *e* 8 offendere *g* sup. dom. Dauid effundere *v* 12 se ipsum *e;* sese *v* 14 planctu *g* 16 in die illa Iudaeos *v* 19 magestate *e* 23 loco *om. b* 28 sunt credituri *v* 31 ergo *om. b*

spiritu gratiae et misericordiae iam fideles non damnabuntur cum inpiis parentibus suis, dolebunt tamen tamquam ipsi fecerint, quod ab illis factum est. Non igitur dolebunt reatu criminis, sed pietatis adfectu. Sane ubi dixerunt septuaginta interpretes: Et adspicient ad me pro eo quod insultauerunt, sic interpretatum est ex Hebraeo: Et adspicient ad me, quem confixerunt; quo quidem uerbo euidentius Christus crucifixus apparet. Sed illa insultatio, quam septuaginta ponere maluerunt, eius uniuersae non defuit passioni. Nam et detento et adligato et adiudicato et obprobrio ignominiosae uestis induto et spinis coronato et calamo in capite percusso et inridenter fixis genibus adorato et crucem suam portanti et in ligno iam pendenti utique insultauerunt. Proinde interpretationem non sequentes unam, sed utramque iungentes, cum et insultauerunt et confixerunt legimus, plenius ueritatem dominicae passionis agnoscimus.

Cum ergo in propheticis litteris ad nouissimum iudicium faciendum Deus legitur esse uenturus, etsi eius alia distinctio non ponatur, tantummodo propter ipsum iudicium Christus debet intellegi, quia etsi Pater iudicabit, per aduentum filii hominis iudicabit. Nam ipse per suae praesentiae manifestationem non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio, qui manifestabitur homo iudicaturus, sicut homo est iudicatus. Quis est enim alius, de quo item Deus loquitur per Esaiam sub nomine Iacob et Israel, de cuius semine corpus accepit? quod ita scriptum est: Iacob puer meus, suscipiam illum; Israel electus meus, adsumsit eum anima mea. Dedi Spiritum meum in illum, iudicium gentibus proferet. Non clamabit neque cessabit neque audietur foris uox eius. Calamum quassatum non

22 Io. 5, 22 26 Esai. 42, 1 sqq.

8 apparet crucifixus *v* 11 caput *b* 12 inridentes *b* 15 ut confix. *e* 18 aliqua *b* 19 ponitur *e* 20 iudicabat g^1; iudicat *b* 24 Quis enim, *omisso* est, *b* 25 et Israel *usque ad* Iacob *om. e* 27 et israel *b* dilectus *b* 29 //gentibus, in *eras.*, *e* cessabit] contendit *g* 30 foras *b*

conteret et linum fumans non exstinguet; sed in ueritate proferet iudicium. Refulgebit et non confringetur, donec ponat in terra iudicium; et in nomine eius gentes sperabunt. In Hebraeo non legitur Iacob et Israel; sed quod ibi legitur seruus meus, nimirum septuaginta interpretes uolentes admonere quatenus id accipiendum sit, quia scilicet propter formam serui dictum est, in qua se Altissimus humillimum praebuit, ipsius hominis nomen ad eum significandum posuerunt, de cuius genere eadem serui forma suscepta est. Datus est in eum Spiritus sanctus, quod et columbae specie euangelio teste monstratum est; iudicium gentibus protulit, quia praenuntiauit futurum, quod gentibus erat occultum; mansuetudine non clamauit, nec tamen in praedicanda ueritate cessauit; sed non est audita foris uox eius nec auditur, quando quidem ab eis, qui foris ab eius corpore praecisi sunt, non illi oboeditur; ipsosque suos persecutores Iudaeos, qui calamo quassato perdita integritate [et] lino fumanti amisso lumine conparati sunt, non contriuit, non exstinxit, quia pepercit eis, qui nondum uenerat eos iudicare, sed iudicari ab eis. In ueritate sane protulit iudicium praedicens eis, quando puniendi essent, si in sua malignitate persisterent. Refulsit in monte facies eius, in orbe fama eius; nec confractus siue contritus est, quia neque in se neque in ecclesia sua, ut esse desisteret, persecutoribus cessit; et ideo non est factum nec fiet, quod inimici eius dixerunt uel dicunt: Quando morietur et peribit nomen eius? donec ponat in terra iudicium. Ecce manifestatum est quod absconditum quaerebamus; hoc enim est nouissimum iudicium, quod ponet in terra, cum uenerit ipse de caelo, de quo iam uide-

10 Mt. 3, 16 22 Mt. 17, 1 sq. 26 Ps. 40, 6

2 profert *b g* 10 in eom *g* 15 qui foris ab eius *om. b; in marg. p* 16 praesciti *e g* 18 et *om. e g p* ligno *g*[1] 19 non extinxit *a e g p p;* nec extinxit *b v* 20 ab eis iudicari *v* iudicium protulit *v* 24 sua *om. p* cōsisteret *p* 25 neque *b* 29 ponit *b* uidebimus *b*

mus inpletum, quod hic ultimum positum est: Et in nomine eius gentes sperabunt. Per hoc certe quod negari non potest etiam illud credatur quod inpudenter negatur. Quis enim speraret, quod etiam hi, qui nolunt adhuc credere in Christum, iam nobiscum uident et, quoniam negare non possunt, dentibus suis frendent et tabescunt? Quis, inquam, speraret gentes in Christi nomine speraturas, quando tenebatur ligabatur, caedebatur inludebatur, crucifigebatur, quando et ipsi discipuli spem perdiderant, quam in illo habere iam coeperant? Quod tunc uix unus latro sperauit in cruce, nunc sperant gentes longe lateque diffusae, et ne in aeternum moriantur, ipsa in qua ille mortuus est cruce signantur.

Nullus igitur uel negat uel dubitat per Christum Iesum tale, quale istis sacris litteris praenuntiatur, nouissimum futurum esse iudicium, nisi qui eisdem litteris nescio qua incredibili animositate seu caecitate non credit, quae iam ueritatem suam orbi demonstrauere terrarum. In illo itaque iudicio uel circa illud iudicium has res didicimus esse uenturas, Heliam Thesbiten, fidem Iudaeorum, Antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque diremtionem, mundi conflagrationem eiusdemque renouationem. Quae omnia quidem uentura esse credendum est; sed quibus modis et quo ordine ueniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum hominum intellegentia ualet consequi. Existimo tamen eo quo a me commemorata sunt ordine esse uentura.

Duo nobis ad hoc opus pertinentes reliqui sunt libri, ut adiuuante Domino promissa conpleamus; quorum erit unus de malorum supplicio, alius de felicitate iustorum; in quibus maxime, sicut Deus donauerit, argumenta refellentur humana, quae contra praedicta ac promissa diuina sapienter sibi miseri

1 Et *om. g* 12 ille *om. p* 13 Iesum Christum *v* 14 futurum esse nouissimum *v* 16 seu caecit. *om. b* 17 In *om. e* 18 dicimus *b e* 24 ualet consequi ad perfectum hominum intellegentia *v* 28 unus erit *v* 30 dñs *g* refelluntur *b*

[redacted]

rodere uidentur et salubris fidei nutrimenta uelut falsa et ridenda contemnunt. Qui uero secundum Deum sapiunt, omnia, quae incredibilia uidentur hominibus et tamen scripturis sanctis, quarum iam ueritas multis modis adserta est, continentur, maximum argumentum tenent ueracem Dei omnipotentiam, quem certum habent nullo modo in eis potuisse mentiri et posse facere quod inpossibile est infideli.

LIBER XXI.

CAPUT I.

De ordine disputationis, qua prius disserendum est de perpetuo supplicio damnatorum cum diabolo quam de aeterna felicitate sanctorum.

Cum per Christum Dominum nostrum, iudicem uiuorum adque mortuorum, ad debitos fines ambae peruenerint ciuitates, quarum est una Dei, altera diaboli, cuius modi supplicium sit futurum diaboli et omnium ad eum pertinentium, in hoc libro nobis, quantum ope diuina ualebimus, diligentius disputandum est. Ideo autem hunc tenere ordinem malui, ut postea disseram de felicitate sanctorum, quoniam utrumque cum corporibus erit et incredibilius uidetur esse in aeternis corpora durare cruciatibus quam sine dolore ullo in aeterna beatitudine permanere; ac per hoc cum illam poenam non debere esse incredibilem demonstrauero, adiuuabit me plurimum, ut multo facilius omni carens molestia inmortalitas corporum in sanctis futura credatur. Nec a diuinis ordo iste

2 omnia *a b g p p a*; omnium *e v Domb.* 4 multi modis *g* 6 quae, *in marg.* quē, *e* 7 infidelibus *b* 17 una est *p v* et altera *e* 24 cum //illam, *duabus litteris erasis*, *g*; quam illam *b* 27 corporum *a b g p v*; corporis *e Domb.*

abhorret eloquiis, ubi aliquando quidem bonorum beatitudo prius ponitur, ut est illud: Qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii; sed aliquando et posterius, ut est: Mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala et mittent in caminum ignis ardentem; illic erit fletus et stridor dentium; tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui, et illud: Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam; et in prophetis, quod commemorare longum est, nunc ille, nunc iste ordo, si quis inspiciat, inuenitur. Sed ego istum qua causa elegerim, dixi.

CAPUT II.

An possint corpora in ustione ignis esse perpetua.

Quid igitur ostendam, unde conuincantur increduli, posse humana corpora animata adque uiuentia non solum numquam morte dissolui, sed in aeternorum quoque ignium durare tormentis? Nolunt enim hoc ad Omnipotentis nos referre potentiam, sed aliquo exemplo persuaderi sibi flagitant. Quibus si respondebimus esse animalia profecto corruptibilia, quia mortalia, quae tamen in mediis ignibus uiuant; nonnullum etiam genus uermium in aquarum calidarum scaturrigine reperiri, quarum feruorem nemo inpune contrectat; illos autem non solum sine ulla sui laesione ibi esse, sed extra esse non posse: aut nolunt credere, si ostendere non ualemus; aut, si ualuerimus siue oculis demonstrare res ipsas siue per testes idoneos edocere, non satis esse hoc ad exemplum rei, de qua

2 Io. 5, 29 4 Mt. 13, 41 sqq. 9 Ib. 25, 46

1 quaedam *b* 4 et aliquando *b* 7 ardentem *mss.;* ardentis *v* gentium *e* 8 illuc g^1 9 isti *radendo ex* iiusti *corr.*, *g*, isti, *in marg.* iniusti, *e* 11 inspiciet *g* 12 legerim *g* 15 Quif *e* 19 alico g^1 22 calidarum . . quarum *om.* *e* scaturregine *g* 23 contractat *e* illas *g* 26 uoluerimus g^1 27 hoc esse *v*

[redacted]

quaestio est, eadem infidelitate contendent, quia haec animalia nec semper uiuunt et in illis feruoribus sine doloribus uiuunt; suae quippe naturae conuenientibus uegetantur illis, non cruciantur elementis; quasi non incredibilius sit uegetari quam cruciari talibus rebus. Mirabile est enim dolere in ignibus et tamen uiuere, sed mirabilius uiuere in ignibus nec dolere. Si autem hoc creditur, quur non et illud?

CAPUT III.

An consequens sit, ut corporeum dolorem sequatur carnis interitus.

Sed nullum est, inquiunt, corpus, quod dolere possit nec possit mori. Et hoc unde scimus? Nam de corporibus quis certus est daemonum, utrum in eis doleant, quando se adfligi magnis cruciatibus confitentur? Quod si respondetur terrenum corpus solidum scilicet adque conspicuum nullum esse, adque ut uno potius nomine id explicem, nullam esse carnem, quae dolere possit morique non possit: quid aliud dicitur, nisi quod sensu corporis homines et experientia collegerunt? Nullam namque carnem nisi mortalem sciunt; et haec est eorum tota ratio, ut, quod experti non sunt, nequaquam esse posse arbitrentur. Nam cuius rationis est dolorem facere mortis argumentum, cum uitae potius sit indicium? Etsi enim quaerimus, utrum semper possit uiuere: certum tamen est uiuere omne quod dolet doloremque omnem nisi in re uiuente esse non posse. Necesse est ergo ut uiuat dolens, non est necesse ut occidat dolor, quia nec corpora ista mortalia et utique moritura omnis dolor occidit, et ut dolor aliquis possit occidere, illa causa est, quoniam sic est anima conexa huic corpori, ut summis doloribus cedat adque discedat; quoniam et ipsa conpago membrorum adque uitalium sic infirma est, ut eam

1 contendunt *e* haec *om. e* 6 et tamen .... in ignibus *om. e*[1] 10 interitus *om. f* 13 se *om. b* 14 magis *b* 16 queṃ *g* 17 dolori *b* 20 tota] i^{n}dita (inita?) *g* non *sup. lin. e* 22 Et enim si *p* 23 *alterum* uiuere *om. e* 27 occidet *g*[1]

uim, quae magnum uel summum dolorem facit, non ualeat sustinere. Tunc autem tali corpori anima et eo conectetur modo, ut illud uinculum, sicut nulla temporis longitudine soluetur, ita nullo dolore rumpatur. Proinde etiamsi caro nunc talis nulla est, quae sensum doloris perpeti possit mortemque non possit: erit tamen tunc talis caro, qualis nunc non est, sicut talis erit et mors qualis nunc non est. Non enim nulla, sed sempiterna mors erit, quando nec uiuere anima poterit Deum non habendo nec doloribus corporis carere moriendo. Prima mors animam nolentem pellit e corpore, secunda mors animam nolentem tenet in corpore; ab utraque morte communiter id habetur, ut quod non uult anima de suo corpore patiatur.

Adtendunt autem isti contradictores nullam esse nunc carnem, quae dolorem pati possit mortemque non possit, et non adtendunt esse tamen aliquid tale quod corpore maius sit. Ipse quippe animus, cuius praesentia corpus uiuit et regitur, et dolorem pati potest et mori non potest. Ecce inuenta res est, quae, cum sensum doloris habeat, inmortalis est. Hoc igitur erit tunc etiam in corporibus damnatorum, quod nunc esse scimus in animis omnium. Si autem consideremus diligentius, dolor, qui dicitur corporis, magis ad animam pertinet. Animae est enim dolere, non corporis, etiam quando ei dolendi causa exsistit a corpore, cum in eo loco dolet, ubi laeditur corpus. Sicut ergo dicimus corpora sentientia et corpora uiuentia, cum ab anima sit corpori sensus et uita: ita corpora dicimus et dolentia, cum dolor corpori nisi ab anima esse non possit. Dolet itaque anima cum corpore in eo loco eius, ubi aliquid contingit ut doleat; dolet et sola, quamuis

2 conectetur *p ρ*[1]; conectententur *g*; conectitur *a b e v* 4 soluetur *g ρ*; soluitur *a b e p v* rumpetur *g*[1] 5 mortemque non possit *om. e*[1] 10 *sq.* dolentem—dolentem *e* a corp. *g* 19 consensum *g* 20 erit *om. b* 23 enim est *v* 25 corpus *om. ρ* scientia *b* 26 *sq.* ita et corpora dicimus dolentia *v* 27 corporis *a g*[1] 29 contingit *a b g p α v*; contigit *e ρ Domb.*

[redacted]

sit in corpore, cum aliqua causa etiam inuisibili tristis est ipsa corpore incolumi; dolet etiam non in corpore constituta; nam utique dolebat diues ille aput inferos, quando dicebat: Crucior in hac flamma. Corpus autem nec exanime dolet nec animatum sine anima dolet. Si ergo a dolore argumentum recte sumeretur ad mortem, ut ideo mors possit accidere, quia potuit accidere et dolor, magis ad animam pertineret mori, ad quam magis pertinet et dolere. Cum uero illa, quae magis dolere potest, non possit mori, quid momenti adfert quur illa corpora, quoniam futura sunt in doloribus, ideo etiam moritura esse credamus? Dixerunt quidem Platonici ex terrenis corporibus moribundisque membris esse animae et metuere et cupere et dolere adque gaudere; unde Vergilius: 'Hinc, inquit, (id est ex moribundis terreni corporis membris) metuunt cupiuntque, dolent gaudentque. Sed conuicimus eos in duodecimo huius operis libro, habere animas secundum ipsos ab omni etiam corporis labe purgatas diram cupiditatem, quae rursus incipiunt in corpora uelle reuerti. Ubi autem potest esse cupiditas, profecto etiam dolor potest. Frustrata quippe cupiditas, siue non perueniendo quo tendebat, siue amittendo quo peruenerat, uertitur in dolorem. Quapropter si anima, quae uel sola uel maxime dolet, habet tamen quandam pro suo modo inmortalitatem suam, non ideo mori poterunt illa corpora, quia dolebunt. Postremo si corpora faciunt, ut animae doleant, quur eis dolorem possunt, mortem uero inferre non possunt, nisi quia non est consequens, ut mortem faciat quod dolorem facit? Quur ergo incredibile est ita ignes illis corporibus dolorem posse inferre, non mortem, sicut ipsa corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori

4 Lc. 16, 24   14 Aen. VI, 783   16 L. XIIII c. 3; 5   18 Aen. VI, 720 sq.

1 inuisibiliter *p*   2 non in] sine *b*   8 ad quam, ad *ex* aut *corr.*, *g*   16 duodecimo *mss.*; quarto decimo *v* (*Augustinus ipse errasse uidetur*)   21 si *om.* *b*   23 potuerunt *b*   24 dolebant e^1 *b*   26 consequens non est *v*   27 ignis *b* g^2 29 tamen *a b e g p v*; tormenta *p* *Domb.*

cogunt? Non est igitur necessarium futurae mortis argumentum dolor.

CAPUT IIII.

De naturalibus exemplis, quorum consideratio doceat posse inter cruciatus uiuentia corpora permanere.

Quapropter si, ut scripserunt qui naturas animalium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus uiuit et quidam notissimi Siciliae montes, qui tanta temporis diuturnitate ac uetustate usque nunc ac deinceps flammis aestuant adque integri perseuerant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet, absumi et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse etiam mori: quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio punitorum et in igne animam non amittant et sine detrimento ardeant et sine interitu doleant? Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam miras et uarias tot rebus indidit, quas uidemus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pauonis mortui ne putesceret? Quod cum auditum incredibile uideretur, euenit ut aput Carthaginem nobis cocta adponeretur haec auis, de cuius pectore pulparum, quantum uisum est, decerptum seruari iussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia caro quaecumque cocta putesceret, prolatum adque oblatum nihilo nostrum offendit olfactum. Itemque repositum post dies amplius quam triginta idem quod erat inuentum est, idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis paleae dedit uel tam frigi-

1 igitur *a b e g p*; ergo *v Domb.* 6 si ut *ρ v*; sibi *g*; sicut *a b e p α* 8 diuturnitate temporis atque *v* 9 ac deinceps *b e g p*; et deinceps *v Domb.* exestuant, *m. 2 in ras.*, *e* 14 in igne *a e g p v*; in *om. b Domb.* 17 sed uar. *b* 19 *et* 24 putesceret *e* g^1 *Domb.*; putresceret *a b* g^2 *p v* 20 auditum *b e g v*; auditu *a p ρ Domb.* 25 nihilo *e g p*; nihil *v* 28 aut quis *g* uel *om. p*

dam uim, ut obrutas niues seruet, uel tam feruidam, ut poma inmatura maturet?

De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus, et paene omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat adque ex pruna fulgida carbonem taeterrimum reddit? Neque id quasi regulariter definitum est; nam e contrario lapides igne candente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamuis magis ille rubeat, illi albicent, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat, contrarios habet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim lapides et ligna diuersa sunt, contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, haec obfuscans, cum in illis deficeret, nisi in istis uiueret. Quid, in carbonibus nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu leuissimo frangantur, pressu facillimo conterantur, et tanta firmitas, ut nullo umore corrumpantur, nulla aetate uincantur, usque adeo ut eos substernere soleant, qui limites figunt, ad conuincendum litigatorem, quisquis post quantalibet tempora exstiterit fixumque lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi ligna putescerent, tamdiu durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis effecit?

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo iam satis diximus, quod igne candicat, quo alia taetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque iam gleba tangentibus frigida tam latenter seruat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed conpertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod

1 obpressa, pressa *m. 2 in ras.*, *e* 3 quo *om.* *g*¹ 4 et lambit *om.* *b* 5 colore *om.* *e* 6 diffinitum *g* 8 ille magis *v* albescant *b* 10 ut] uel *g* cocat *g*¹ 14 claros *b g*¹ 17 et pressu *b e* 18 conuincantur *e* 24 exempto *b* 25 in igne, *m. 2 in ras.*, *e* candescat *b p*, *in marg.* *e* quod alia *e* 27 nullo *g*¹ 29 et sciatur in eis esse *g* positus *b*

eam uiuam calcem loquimur, uelut ipse ignis latens anima sit inuisibilis uisibilis corporis. Iam uero quam mirum est, quod, cum exstinguitur, tunc accenditur! Ut enim occulto igne careat, aquae infunditur aquaue perfunditur, et cum ante sit frigida, inde feruescit, unde feruentia cuncta frigescunt. Velut exspirante ergo illa gleba discedens ignis, qui latebat, apparet, ac deinde tamquam morte sic frigida est, ut adiecta unda non sit arsura et quam calcem uocabamus uiuam, uocemus exstinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse uideatur? et tamen additur. Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla eius perfusione uel infusione feruescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide legeremus siue audiremus et in nostrum experimentum uenire non posset, profecto aut mendacium putaremus aut certe granditer miraremur. Quarum uero rerum ante nostros oculos cottidiana documenta uersantur, non genere minus mirabili, sed ipsa adsiduitate uilescunt, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla mirari, quae ad nos potuerunt miranda perduci.

Adamantem lapidem multi aput nos habent et maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia ui ulla perhibetur praeter hircino sanguine uinci. Sed qui eum habent adque nouerunt, numquid ita mirantur ut hi, quibus primum potentia eius ostenditur? Quibus autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed adsiduitas experiendi paulatim subtrahit

3 Plin. XXXIII, 5, 94 22 Plin. XXXVII, 4, 59

1 uiuam] aliam *b* calcem uiuam *v* 4 aquae infunditur *ed. Lovan.*; aqua infund *abegpαv*; aqua enim funditur *ρ* aqua uero *g* 6 discendens *eg* 7 mortua *e*[1] *α* 8 unde *bg* transura *b* 11 nonnulla *b* 15 quarum rerum uere *b* oculos nostros *v* 17 mirabiles *b* 18 desideremus *b* 22 hircino sanguine *gpv*; hircinum sanguinem *abeρα* *Domb.* 23 *post* ita *inserta sunt uerba infra p. 520, 12 omissa:* ea uinculis subligabat. sed multo est mirabilius, *e* 24 Quibus autem non ostenditur *om. b* 26 mirentur *b*.

[redacted]

admirationis incitamentum. Magnetem lapidem nouimus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum uidi, uehementer inhorrui. Quippe cernebam a lapide ferreum anulum raptum adque suspensum; deinde tamquam ferro, quod rapuerat, uim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri admotus est eundemque suspendit, adque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; iamque sibi per mutua circulis nexis non inplicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhaerentium quasi catena pependerat anulorum. Quis istam uim lapidis non stuperet, quae illi non solum inerat, uerum etiam per tot suspensa transibat et inuisibilibus ea uinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Seuero Mileuitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque uidisse narrauit, quem ad modum Bathanarius quondam comes Africae, cum aput eum conuiuaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argento ferrumque super argentum posuerit; deinde sicut subter mouebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper mouebatur, adque argento medio nihilque patiente concitatissimo cursu ac recursu infra lapis ab homine, supra ferrum rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse conspexi, dixi quod ab illo audiui, cui tamquam ipse uiderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando iuxta eum ponitur adamans, non rapit ferrum, et si iam rapuerat, ut ei propinquauerit, mox remittit. India mittit hos lapides; sed si eos nos cognitos iam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus ueniunt, si eos facilli-

24 Plin. XXXVII, 4, 61

1 magneten *g* 3 a *om. g* anolum *g* 4 quo *b* 5 eodem anulo *m. 2 in ras. e* admotus est alteri *v* 6 eumque *v* 10 uim *abegpαv;* uirtutem ρ *Domb.* 12 *de uerbis* ea uinculis cett. *in e omissis uide ad p. 519, 23. cum uerba* inuisibilibus quod a fratre et coepo *intellegi nequirent, corrector uerbis* quod a fratre *erasis scripsit* Narro quod, *in margine addito* de fratre 14 milemitano *e* Sed *g* 18 mouebat *usque ad* desuper *om. b* 20 patientia *b* ac decursu *b* 23 ego credidi *b* magnite *g* 25 propinquauerit *begp;* adpropinquauerit *v Domb.*

mos habent, sic forsitan habent, ut nos calcem, quam miro modo aqua feruescentem, qua solet ignis exstingui, et oleo non feruescentem, quo solet ignis accendi, quia in promtu nobis est, non miramur.

CAPUT V.

Quanta sint, quorum ratio nequeat agnosci, et tamen eadem uera esse non sit ambiguum.

Verum tamen homines infideles, qui, cum diuina uel praeterita uel futura miracula praedicamus, quae illis experienda non ualemus ostendere, rationem a nobis earum flagitant rerum, quam quoniam non possumus reddere (excedunt enim uires mentis humanae), existimant falsa esse quae dicimus, ipsi de tot mirabilibus rebus, quas uel uidere possumus uel uidemus, debent reddere rationem. Quod si fieri ab homine non posse peruiderint, fatendum est eis non ideo aliquid non fuisse uel non futurum esse, quia ratio inde non potest reddi, quando quidem sunt ista, de quibus similiter non potest. Non itaque pergo per plurima, quae mandata sunt litteris, non gesta adque transacta, sed in locis quibusque manentia; quo si quisquam ire uoluerit et potuerit, utrum uera sint, explorabit; sed pauca commemoro. Agrigentinum Siciliae salem perhibent, cum fuerit admotus igni, uelut in aqua fluescere; cum uero ipsi aquae, uelut in igne crepitare. Aput Garamantas quendam fontem tam frigidum diebus, ut non bibatur, tam feruidum noctibus, ut non tangatur. In Epiro alium fontem, in quo faces, ut in ceteris, exstinguuntur accensae, sed, non ut in ceteris, accenduntur exstinctae. Asbeston Arcadiae lapidem propterea sic uocari, quod accensus semel iam non possit exstingui. Lignum cuiusdam ficus Aegyptiae, non ut ligna cetera in aquis natare, sed mergi; et, quod est mira-

Solin. Polyh. 11 23 ib. 32 25 Plin. II, 102, 228 27 Solin. 13 29 ib. 35

2 a/que (d *eras.* ?) *g* 2 *et* 3 feruescente *g* 7 ambigendum *p* 14 uidimus *b* 15 uiderint *p* 16 futurum non *v* 18 non *om. b* 19 potentia *b* 20 inire *b* 21 scilicae *e* 22 cum] ut *b* 23 garamantes *g*[1] 25 aephiro *g* 26 in co phaces *g*[1] 27 asbenton *b*

bilius, cum in imo aliquamdiu fuerit, inde ad aquae superficiem rursus emergere, quando madefactum debuit umoris pondere praegrauari. Poma in terra Sodomorum gigni quidem et ad maturitatis faciem peruenire; sed morsu pressuue tentata in fumum ac fauillam corio fatiscente uanescere. Pyriten lapidem Persicum tenentis manum, si uehementius prematur, adurere, propter quod ab igne nomen accepit. In eadem Perside gigni etiam lapidem seleniten, cuius interiorem candorem cum luna crescere adque deficere. In Cappadocia etiam uento equas concipere, eosdemque fetus non amplius triennio uiuere. Tylon Indiae insulam eo praeferri ceteris terris, quod omnis arbor, quae in ea gignitur, numquam nudatur tegmine foliorum.

De his adque aliis innumerabilibus mirabilibus, quae historia non factorum et transactorum, sed manentium locorum tenet, mihi autem aliud agenti ea persequi nimis longum est, reddant rationem, si possunt, infideles isti, qui nolunt diuinis litteris credere; quid aliud quam non putantes eas esse diuinas, eo quod res habeant incredibiles, sicuti hoc est unde nunc agimus. Non enim admittit, inquiunt, ulla ratio, ut caro ardeat nec absumatur, doleat neque moriatur; ratiocinatores uidelicet magni, qui de omnibus rebus, quas esse mirabiles constat, possint reddere rationem. Reddant ergo de his, quae pauca posuimus, quae procul dubio si esse nescirent et ea futura esse diceremus, multo minus crederent, quam quod nunc dicentibus nobis nolunt credere aliquando uenturum. Quis enim eorum nobis crederet, si, quem ad modum dicimus futura hominum uiua corpora, quae semper arsura adque dolitura nec tamen aliquando moritura sint, ita diceremus in futuro saeculo futurum salem, quem faceret

3 Solin. 38 5 ib. 40 9 ib. 47 extr.

4 prensuue *b* 5 ac] aut *b* fatescente *p* Pyritem *v* 8 seleniten *e p*; seliniten *g*; sileniten *a*; selenitem *b p v* cuius] eiusque *g* 10 quam triennio *g* 12 quia in ea *g* 16 nimis *om.* *a* 20 ammittit *b g* 21 neque *b e g p*; nec *v* 23 possent *g* 24 quae si procul dubio esse *p* 25 credant *g*[1] 27 esse uenturum *e*

ignis uelut in aqua fluescere, eundemque faceret aqua uelut in igne crepitare; aut futurum fontem, cuius aqua in refrigerio noctis sic ardeat, ut non possit tangi, in aestibus uero diei sic algeat, ut non possit bibi; aut futurum lapidem, uel eum qui suo calore manum constringentis adureret, uel eum qui undecumque accensus exstingui omnino non posset, et cetera quae praetermissis aliis innumeris commemoranda interim duxi? Haec ergo in illo saeculo, quod futurum est, si diceremus futura nobisque increduli responderent: 'Si uultis ut ea credamus, de singulis reddite rationem': nos non posse confiteremur, eo quod istis et similibus Dei miris operibus infirma mortalium ratiocinatio uinceretur; fixam tamen aput nos esse rationem, non sine ratione Omnipotentem facere, unde animus humanus infirmus rationem non potest reddere; et in multis quidem rebus incertum nobis esse quid uelit, illud tamen esse certissimum, nihil eorum illi esse inpossibile, quaecumque uoluerit; eique nos credere praedicenti, quem neque inpotentem neque mentientem possumus credere. Hi tamen fidei reprehensores exactoresque rationis quid ad ista respondent, de quibus ratio reddi ab homine non potest, et tamen sunt, et ipsi rationi naturae uidentur esse contraria? Quae si futura esse diceremus, similiter a nobis, sicut eorum quae futura esse dicimus, ab infidelibus ratio posceretur. Ac per hoc, cum in talibus operibus Dei deficiat ratio cordis et sermonis humani, sicut ista non ideo non sunt, sic non ideo etiam illa non erunt, quoniam ratio de utrisque ab homine non potest reddi.

3 tangi *usque ad* ut non possit *om. e* 4 bibi non possit *v* 6 possit *b* 14 unde animus] uideamus *e* 15 qui uelut ille *b* 16 certissimum . . illi esse *om. b* 21 sunt *om. b* 'uidere, *in marg.* 'uidentur, *e;* uideantur *b*

[redacted]

CAPUT VI.

Quod non omnia miracula naturalia sint, sed pleraque humano ingenio modificata, pleraque autem daemonum arte conposita.

Hic forte respondeant: Prorsus nec ista sunt nec ista credimus; falsa de his dicta, falsa conscripta sunt'; et adiciant ratiocinantes adque dicentes: 'Si talia credenda sunt, credite et uos quod in easdem litteras est relatum, fuisse uel esse quoddam Veneris fanum adque ibi candelabrum et in eo lucernam sub diuo sic ardentem, ut eam nulla tempestas, nullus imber exstingueret, unde sicut ille lapis, ita ista λύχνος ἄσβεστος, id est lucerna inexstinguibilis, nominata est.' Quod propterea poterunt dicere, ut respondendi nobis angustias ingerant; quia si dixerimus non esse credendum, scripta illa miraculorum infirmabimus; si autem credendum esse concesserimus, firmabimus numina paganorum. Sed nos, sicut iam in libro duodeuicensimo huius operis dixi, non habemus necesse omnia credere, quae historia continet gentium, cum et ipsi inter se historici, sicut ait Varro, quasi data opera et quasi ex industria per multa dissentiant; sed ea, si uolumus, credimus, quae non aduersantur libris, quibus non dubitamus oportere nos credere. De his autem miraculorum locis nobis ad ea, quae futura persuadere incredulis uolumus, satis illa sufficiunt, quae nos quoque possumus experiri, et eorum testes idoneos non difficile est inuenire. De isto autem fano Veneris et lucerna inexstinguibili non solum in nullas coartamur angustias, uerum etiam latitudinis nobis campus aperitur. Addimus enim ad istam lucernam inexstinguibilem et humanarum et magicarum, id est per homines daemonicarum

17 c. 18

6 de [h]it//dicta, h *sicco stilo impressum*, *g* 14 quia *usque ad* infirmabimus *om.* *b* scripturam illam, *in marg.* scripta illa, *e* 16 firmabimus *mss.*; confirmab. *v* 18 continet hist. *v* 22 de is *g* 23 credulis *b* 24 sufficiunt *a b e g p a v*; sufficiant *p* *Domb.*

artium et ipsorum per se ipsos daemonum multa miracula; quae si negare uoluerimus, eidem ipsi cui credimus sacrarum litterarum aduersabimur ueritati. Aut ergo in lucerna illa mechanicum aliquid de lapide asbesto ars humana molita est aut arte magica factum est, quod homines illo mirarentur in templo, aut daemon quispiam sub nomine Veneris tanta se efficacia praesentauit, ut hoc ibi prodigium et appareret hominibus et diutius permaneret. Inliciuntur autem daemones ad inhabitandum per creaturas, quas non ipsi, sed Deus condidit, delectabilibus pro sua diuersitate diuersis, non ut animalia cibis, sed ut spiritus signis, quae cuiusque delectationi congruunt, per uaria genera lapidum herbarum, lignorum animalium, carminum rituum. Ut autem inliciantur ab hominibus, prius eos ipsi astutissima calliditate seducunt, uel inspirando eorum cordibus uirus occultum uel etiam fallacibus amicitiis apparendo, eorumque paucos discipulos suos faciunt plurimorumque doctores. Neque enim potuit, nisi primum ipsis docentibus, disci quid quisque illorum adpetat, quid exhorreat, quo inuitetur nomine, quo cogatur; unde magicae artes earumque artifices exstiterunt. Maxime autem possident corda mortalium, qua potissimum possessione gloriantur, cum se transfigurant in angelos lucis. Sunt ergo facta eorum plurima, quae quanto magis mirabilia confitemur, tanto cautius uitare debemus; sed ad hoc, unde nunc agimus, nobis etiam ipsa proficiunt. Si enim haec inmundi daemones possunt, quanto potentiores sunt sancti angeli, quanto potentior est his omnibus Deus, qui tantorum miraculorum effectores etiam ipsos angelos fecit!

Quam ob rem si tot et tanta mirifica, quae μηχανήματα appellant, Dei creatura utentibus humanis artibus fiunt, ut

22 2. Cor. 11, 14

5 illǫ (i above) *g* 6 demonum *b* 14 sed$\overset{\text{v}}{\text{i}}$cunt *g* 15 in eorum *b* 17 potuit] placuit *b* 18 adpetat] appareat *b* 19 coagatur *e* 27 est *om.* *bep* 28 facit *b* 29 moechanismata *b*

ea qui nesciunt opinentur esse diuina (unde factum est, ut in quodam templo lapidibus magnetibus in solo et camera proportione magnitudinis positis simulacrum ferreum aeris illius medio inter utrumque lapidem ignorantibus, quid sursum esset ac deorsum, quasi numinis potestate penderet; quale aliquid etiam in illa lucerna Veneris de lapide asbesto ab artifice fieri potuisse iam diximus); si magorum opera, quos nostra scriptura ueneficos et incantatores uocat, in tantum daemones extollere potuerunt, ut congruere hominum sensibus sibi nobilis poeta uideretur, de quadam femina, quae tali arte polleret, dicens:

Haec se carminibus promittit soluere mentes
Quas uelit, ast aliis duras inmittere curas,
Sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro;
Nocturnosque ciet manes: mugire uidebis
Sub pedibus terram et descendere montibus ornos:

quanto magis Deus potens est facere quae infidelibus sunt incredibilia, sed illius facilia potestati; quando quidem ipse lapidum aliarumque uim rerum et hominum ingenia, qui ea miris utuntur modis, angelicasque naturas omnibus terrenis potentiores animantibus condidit, uniuersa mirabilia mirabili uincente uirtute et operandi iubendi sinendique sapientia, utens omnibus tam mirabiliter, quam creauit.

CAPUT VII.

Quod in rebus miris summa credendi ratio sit omnipotentia Creatoris.

Quur itaque facere non possit Deus, ut et resurgant corpora mortuorum et igne aeterno crucientur corpora damnatorum,

2 Plin. XXXIIII, 14, 148 12 Aen. IIII, 487 sqq.

2 magnitibus *g* in camera *e* 4 inter *om. e* 5 pendere *b* 8 in *om. e* 14 aquas *b* 16 hornos *p* 19 quia ea *e* 22 sapieutia ... mirabiliter *m. 2 in marg. g* 23 quẹm *g* 27 possit Deus] posse dicitur *b* et *om. b g* 28 in igne *b g*

qui fecit mundum in caelo in terra, in aere in aquis innumerabilibus miraculis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est procul dubio maius et excellentius etiam mundus ipse miraculum? Sed isti, cum quibus uel contra quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo factus est mundus, et deos ab illo factos, per quos ab illo administratur mundus, et miraculorum effectrices siue spontaneorum siue cultu et ritu quolibet inpetratorum siue etiam magicorum mundanas uel non negant uel insuper et praedicant potestates, quando eis rerum uim mirabilem proponimus aliarum, quae nec animalia sunt rationalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea, quorum pauca commemorauimus, respondere adsolent: 'Vis est ista naturae, natura eorum sic se habet, propriarum sunt istae efficaciae naturarum.' Tota itaque ratio est, quur Agrigentinum salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia haec est natura eius. At hoc esse potius contra naturam uidetur, quae non igni, sed aquae dedit salem soluere, torrere autem igni, non aquae. Sed ista, inquiunt, salis huius naturalis est uis, ut his contraria patiatur. Haec igitur ratio redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una uena friget diebus, noctibus feruet, ui utraque molesta tangentibus; haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus frigidus et facem sicut alii fontes exstinguat accensam, dissimiliter tamen adque mirabiliter idem ipse accendit exstinctam; haec et de lapide asbesto, qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto tamen sic ardet alieno, ut non possit exstingui; haec de ceteris, quae piget retexere, quibus licet uis insolita contra naturam inesse uideatur, alia tamen de illis non redditur ratio,

1 et in terra et in aere *b* 3 ipse mundus *v* 6 abministr. *g*; administrari *p* hic mundus *e* 8 quodlibet *e* inpetratorum *gp*; imperatorum *v* *Domb.* magi qu çorum *g* 9 eius *b* 10 uim *om.* *p α* 11 praedicti *b* sicuti *b* 13 sese *g*; ēē (= esse) *p* 14 totaque ratio *p* 15 ad *g* crepiturum *b* 17 quia *b* 18 igni /////// sed *e* 19 ut his] uti *g* contra ſua *g*[1] 20 agramantico *e* 21 ui] ut *b* molesta sit *b* 26 haec et *bg*

[redacted]

nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Breuis sane ista est ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum Deus auctor sit naturarum omnium, quur nolunt fortiorem nos reddere rationem, quando aliquid uelut inpossibile nolunt credere eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse uoluntatem omnipotentis Dei? qui certe non ob aliud uocatur omnipotens, nisi quoniam quidquid uult potest, qui potuit creare tam multa, quae nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dicerentur testibus, profecto inpossibilia putarentur, non solum quae ignotissima aput nos, uerum etiam quae notissima posui. Illa enim quae [aput nos] praeter eos, quorum de his libros legimus, non habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non sunt diuinitus docti adque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

Nam nec ego uolo temere credi cuncta quae posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his, quae uel ipse sum expertus et cuiuis facile est experiri; sicut de calce, quod feruet in aqua, in oleo frigida est; de magnete lapide, quod nescio qua sorbitione insensibili stipulam non moueat et ferrum rapiat; de carne non putescente pauonis, cum putuerit et Platonis; de palea sic frigente, ut fluescere niuem non sinat, sic calente ut maturescere poma conpellat; de igne fulgido, quod secundum suam fulgorem lapides coquendo candificet et contra eundem suum fulgorem urendo plurima obfuscet. Tale est et quod nigrae maculae offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae lineae de candido inprimuntur argento, de carbonibus etiam, quod accendente igne sic uertantur in

3 uolunt e^{2} 5 rationē e^{1} 9 testibus dicerentur *v* 11 aput nos *om.* *a b p p* 12 quorum haec de libris *b* 19 cuius *e g* 20 aquam *g* magnite *g* 22 putrescente .. putruerit *a* b^{2} *g p v* 23 frigescente *g* 24 poma] comma *g* 25 flugido *g* candificat p^{1} 26 eundem suum *b g p v*; suum *om.* *Domb.* obfuscat p^{1} 27 est et quod *a b e g p a*; est quod et *v* *Domb.* effund. *p* 29 haccendente *g*

contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fragiles de duris, inputribiles de putribilibus fiant. Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum omnibus noui, et alia plurima, quae huic libro inserere longum fuit. De his autem, quae posui non experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces exstinguuntur ardentes et accenduntur exstinctae, et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquos idoneos, a quibus utrum uera essent audirem, potui reperire. Et illum quidem fontem non inueni qui in Epiro uidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli ciuitate. De fructibus autem arborum Sodomitarum non tantum litterae fide dignae indicant, uerum etiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera uero sic habeo, ut neque neganda neque adfirmanda decreuerim; sed ideo etiam ipsa posui, quoniam aput eorum, contra quos agimus, historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla reddita ratione in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec reddita ratione dignantur. Nam quae melior et ualidior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur et facturus dicitur, quae praenuntiasse ibi legitur, ubi alia multa praenuntiauit, quae fecisse monstratur? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae inpossibilia putantur, qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur.

1 flagiles *e* 5 et extinguuntur *eg* 7 fumineis *b* 12 Sodom. arborum *v* 13 multi eloquuntur *b* 14 possint *b* 14 *sq.* neque affirmanda neque neganda *v* 20 nec ad redditam rationem *b* 23 prehibetur *g*[1] 24 praenuntiauit.. monstratur *om. b* 25 facit *b* 26 inpossib. esse *e*

CAPUT VIII.

Non esse contra naturam, cum in aliqua re, cuius natura innotuit, aliquid ab eo quod erat notum incipit esse diuersum.

Si autem respondent propterea se non credere quae de humanis semper arsuris nec umquam morituris corporibus dicimus, quia humanorum corporum naturam nouimus longe aliter institutam, unde nec illa ratio hinc reddi potest, quae de illis naturis mirabilibus reddebatur, ut dici possit: 'Vis ista naturalis est, rei huius ista natura est'; quoniam scimus humanae carnis istam non esse naturam: habemus quidem quod respondeamus de litteris sacris, hanc ipsam scilicet humanam carnem aliter institutam fuisse ante peccatum, id est, ut posset numquam perpeti mortem; aliter autem post peccatum, qualis in aerumna huius mortalitatis innotuit, ut perpetem uitam tenere non possit; sic ergo aliter, quam nobis nota est, instituetur in resurrectione mortuorum. Sed quoniam istis non credunt litteris, ubi legitur qualis in paradiso uixerit homo quantumque fuerit a necessitate mortis alienus (quibus utique si crederent, non cum illis de poena damnatorum, quae futura est, operosius ageremus): de litteris eorum, qui doctissimi aput illos fuerunt, aliquid proferendum est, quo appareat posse fieri, ut aliter se habeat quaeque res, quam prius in rebus innotuerat suae determinatione naturae.

Est in Marci Varronis libris, quorum inscriptio est: De gente populi Romani, quod eisdem uerbis, quibus ibi legitur, et hic ponam: 'In caelo, inquit, mirabile exstitit portentum; nam stellam Veneris nobilissimam, quam Plautus Vesperu-

2 re *om.* *f* 5 propterea resp. *v* 8 hic *b;* hinc, *in marg.* hic credi, *e* 9 naturalis (bu *suprascr.*) *e* disci *b* 12 quid *p α* 15 in poena, *in marg.* in aruña (*sic*) *e* mortalis *e* metuit *b* 16 perpetuam *α* 17 notum *b* 18 isti *b* 19 quantum, *omisso* que, *b* 25 Marci *om.* *p*[1] 27 cęlum *b* id portentum *ρ* 28 stellam Veneris nobilissimam *a p;* stella Ven. nobilissima *b e g ρ α;* in stella Ven. nobil. *v* *Domb.* uespera regine *b*

ginem, Homerus Hesperon appellat, pulcherrimam dicens, Castor scribit tantum portentum exstitisse, ut mutaret colorem, magnitudinem, figuram, cursum; quod factum ita neque antea nec postea sit. Hoc factum Ogygo rege dicebant Adrastos Cyzicenos et Dion Neapolites, mathematici nobiles.' Hoc certe Varro tantus auctor portentum non appellaret, nisi esse contra naturam uideretur. Omnia quippe portenta contra naturam dicimus esse; sed non sunt. Quo modo est enim contra naturam, quod Dei fit uoluntate, cum uoluntas tanti utique conditoris conditae rei cuiusque natura sit? Portentum ergo fit non contra naturam, sed contra quam est nota natura. Quis autem portentorum numerat multitudinem, quae historia gentium continetur? Sed nunc in hoc uno adtendamus, quod ad rem, de qua agimus, pertinet. Quid ita dispositum est ab auctore naturae caeli et terrae, quem ad modum cursus ordinatissimus siderum? Quid tam ratis legibus fixisque firmatum? Et tamen, quando ille uoluit, qui summo regit imperio ac potestate quod condidit, stella prae ceteris magnitudine ac splendore notissima colorem, magnitudinem, figuram et (quod est mirabilius) sui cursus ordinem legemque mutauit. Turbauit profecto tunc, si ulli iam fuerunt, canones astrologorum, quos uelut inerrabili conputatione de praeteritis ac futuris astrorum motibus conscriptos habent, quos canones sequendo ausi sunt dicere, hoc, quod de Lucifero contigit, nec antea nec postea contigisse. Nos autem in diuinis libris legimus etiam solem ipsum et stetisse, cum hoc a Domino

1 Amphitr. I, 1, 119 Il. XXII, 318 26 Ios. 10, 13

1 hesperona *b* pulcherrimum *g*[1] 3 neque—nec *b e g p*; neque—neque *v Domb.* 4 ogygo *mss.*; Ogyge *v* adrastôs cyzicenos *e g p*; adrastos cizenos *a*; adtractos cycînos *b*; Adrastus Cyzicenus *v* 5 et] a *m. 2 in ras. b* dio *p* dione appolites *b* 9 conditoris .. cuiusque *om. b* 13 hoc *om. p* 14 quicquid *g* 16 siderum *om. b* tum satis *b* firmatur *b* firmatum est tamen *g* 18 magnitudine . . . colorem *om. e* 19 ac *mss.*; atque *v* 21 illa si iam *p* 22 ueluti *p* inenarrabili *b e g*[2]; itinerabili *g*[1] 23 quod *b* 26 et *om. b*

Deo petiuisset uir sanctus Iesus Naue, donec coeptum proelium uictoria terminaret, et retrorsum redisse, ut regi Ezechiae quindecim anni ad uiuendum additi hoc etiam prodigio promissioni Dei significarentur adiuncto. Sed ista quoque miracula, quae meritis sunt concessa sanctorum, quando credunt isti facta, magicis artibus tribuunt. Unde illud est, quod superius commemoraui dixisse Vergilium:

Sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro.

Nam et fluuium stetisse superius inferiusque fluxisse, cum populus Dei ductore supra memorato Iesu Naue uiam carperet, et Helia propheta transeunte ac postea discipulo eius Helisaeo id esse factum in sacris litteris legimus, et retro uersum fuisse maximum sidus regnante Ezechia modo commemorauimus. Quod uero de Lucifero Varro scripsit, non est illic dictum alicui petenti homini id fuisse concessum.

Non ergo de notitia naturarum caliginem sibi faciant infideles, quasi non possit in aliqua re diuinitus fieri aliud, quamdiu eius natura per humanam suam experientiam cognouerunt; quamuis et ipsa, quae in rerum natura omnibus nota sunt, non minus mira sint, essentque stupenda considerantibus cunctis, si solerent homines mirari mira nisi rara. Quis enim consulta ratione non uideat in hominum innumerabili numerositate et tanta naturae similitudine ualde mirabiliter sic habere singulos singulas facies, ut nisi inter se similes essent, non discerneretur species eorum ab animalibus ceteris; et rursus nisi inter se dissimiles essent, non discernerentur singuli ab hominibus ceteris? Quos ergo similes confitemur, eosdem dissimiles inuenimus. Sed mirabilior est

2 Esai. 38, 8 8 Aen. IIII, 489 10 Ios. 4, 18 11 Reg. IIII, 2, 8; 14

2 Ezechiae *om. b* 3 addidit *b* 4 promissionis *p* 9 inferius, *omisso* que, *e* 11 Helia] alio *b* 12 idem *b* 15 homini petenti *v* 16 Non *om. b* faciant sibi *p* 17 alia *b* 18 naturam *b* cognouerunt *om. b* 20 sint] esse *b* 21 cuncti solerent *b* 25 discernerentur *g* 26 et rursus *usque ad* ceteris *om. g* rursus *b e p v;* rursum *Domb.*

consideratio dissimilitudinis. quoniam similitudinem iustius uidetur exposcere natura communis. Et tamen quoniam quae sunt rara ipsa sunt mira, multo amplius admiramur quando duos ita similes reperimus, ut in eis discernendis aut semper aut frequenter erremus.

Sed quod dixi scriptum a Varrone, licet eorum sit historicus idemque doctissimus, fortasse uere factum esse non credunt; aut quia non diu mansit alius eiusdem sideris cursus, sed reditum est ad solitum, minus isto mouentur exemplo. Habent ergo aliud, quod etiam nunc possit ostendi eisque puto debere sufficere, quo commoneantur, cum aliquid aduerterint in aliqua institutione naturae eamque sibi notissimam fecerint, non se inde Deo debere praescribere, quasi eam non possit in longe aliud, quam eis cognita est, uertere adque mutare. Terra Sodomorum non fuit utique ut nunc est, sed iacebat simili ceteris facie eademque uel etiam uberiore fecunditate pollebat; nam Dei paradiso in diuinis eloquiis conparata est. Haec postea quam tacta de caelo est, sicut illorum quoque adtestatur historia et nunc ab eis qui ueniunt ad loca illa conspicitur, prodigiosa fuligine horrori est et poma eius interiorem fauillam mendaci superficie maturitatis includunt. Ecce non erat talis, et talis est. Ecce a conditore naturarum natura eius in hanc foedissimam diuersitatem mirabili mutatione conuersa est; et quod post tam longum accidit tempus, tam longo tempore perseuerat.

Sicut ergo non fuit inpossibile Deo, quas uoluit instituere, sic ei non est inpossibile, in quidquid uoluerit, quas instituit, mutare naturas. Unde illorum quoque miraculorum multitudo siluescit, quae monstra ostenta, portenta prodigia nuncupan-

17 Gen. 13, 10 19 Tac. Hist. V, 7

1 istius *b* 6 a *om. e* istoricus *g* 7 uera *b* non esse *a* non *om. e* 8 alius *mss.;* talis *v* 9 redditum *b e* ad solitum *om. b* 10 eisque] ex his quę *b* 11 communeantur *g* 13 in deo *b* 21 mendacii *b p* matur.] auctoritatis *b* includuntur *b* 25 perseueratur *b* 29 siluescit, *m. 2 in* uilescit *mutatum, g*

[redacted]

tur; quae recolere et commemorare si uelim, huius operis quis erit finis? Monstra sane dicta perhibent a monstrando, quod aliquid significando demonstrent, et ostenta ab ostendendo, et portenta a portendendo, id est praeostendendo, et prodigia, quod porro dicant, id est futura praedicant. Sed uiderint eorum coniectores, quo modo ex eis siue fallantur siue instinctu spirituum, quibus cura est tali poena dignos animos hominum noxiae curiositatis retibus inplicare, etiam uera praedicant, siue multa dicendo aliquando in aliquid ueritatis incurrant. Nobis tamen ista, quae uelut contra naturam fiunt et contra naturam fieri dicuntur (quo more hominum locutus est et apostolus dicendo contra naturam in olea insitum oleastrum factum esse participem pinguedinis oleae) et monstra ostenta, portenta prodigia nuncupantur, hoc monstrare debent, hoc ostendere uel praeostendere, hoc praedicere, quod facturus sit Deus, quae de corporibus hominum se praenuntiauit esse facturum, nulla inpediente difficultate, nulla praescribente lege naturae. Quo modo autem praenuntiauerit, satis in libro superiore docuisse me existimo, decerpendo de scripturis sanctis et nouis et ueteribus non quidem omnia ad hoc pertinentia, sed quae sufficere huic operi iudicaui.

CAPUT VIIII.

De gehenna et aeternarum qualitate poenarum.

Quod igitur de sempiterno supplicio damnatorum per suum prophetam Deus dixit, fiet, omnino fiet: Vermis eorum non morietur et ignis eorum non exstinguetur. Ad hoc enim uehementius commendandum etiam Dominus Iesus, cum membra quae hominem scandalizant pro his hominibus pone-

13 Rom. 11, 17 sqq. 25 Esai. 66, 24

2 perhibentur *b* 3 demonstrentur *b* 5 praedicent *b* 9 praedicunt *b* 10 est ista *b* 11 fiunt et contra naturam *om. b* quomodore *g* 13 pinguidinis *g*[1] 15 praedicare *p* 16 quae *om. b* se *om. g* 19 de serpente *b* 21 iudicauit *b* 25 dicit *b* 26 extinguetur *abegp;* extinguitur *ρ σ*

ret, quos ut sua membra dextra quis diligit, eaque praeciperet amputari: **Bonum est tibi, inquit, debilem introire in uitam quam duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inexstinguibilem, ubi uermis eorum non morietur et ignis non exstinguetur.** Similiter de pede: **Bonum est tibi, inquit, claudum introire in uitam aeternam quam duos pedes habentem mitti in gehennam ignis inexstinguibilis, ubi uermis eorum non moritur et ignis non exstinguitur.** Non aliter ait et de oculo: **Bonum est tibi luscum introire in regnum Dei quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis, ubi uermis eorum non moritur et ignis non exstinguitur.** Non eum piguit uno loco eadem uerba ter dicere. Quem non terreat ista repetitio et illius poenae commonitio tam uehemens ore diuino?

Utrumque autem horum, ignem scilicet adque uermem, qui uolunt ad animi poenas, non ad corporis pertinere, dicunt etiam uri dolore animi sero adque infructuose paenitentes eos, qui fuerint a regno Dei separati, et ideo ignem pro isto dolore urente non incongrue poni potuisse contendunt; unde illud apostoli est: **Quis scandalizatur, et non ego uror?** Eundem etiam uermem putant intellegendum esse. Nam scriptum est, inquiunt: **Sicut tinea uestimentum et uermis lignum, sic maeror excruciat cor uiri.** Qui uero poenas et animi et corporis in illo supplicio futuras esse non dubitant, igne uri corpus, animum autem rodi quodam modo

2 Mr. 9, 43 sqq. 21 2. Cor. 11, 29 23 Prou. 25, 20

2 inquit, tibi *v* 3 abentem *g* ire] mitti *b* geennam *g* 4 in *om. b* ignis inextinguibilis *b* 5 morietur *a e g p;* moritur *b v Domb.* ignis non *a b e g p α;* ignis eorum non *p v* extinguetur *a b g;* extinguitur *v Domb.* 6 inquit tibi *g* 'clodum, *in marg.* 'claudum, *e* 9 morietur—extinguetur *b* 10 tibi est *p* in *om. b* 13 eum *a e p p v;* enim *b g α* 14 communitio *g;* cominatio *e in marg., v;* commendatio *a b e*[1] *p p α Domb.* 16 adque] et *p* uermem *ex* inermem *corr. g* 18 paenitentes *mss.;* paenitentis *v* 21 non ego *g p Domb.;* non *om. α;* ego non *a b e p v* 25 in illo *usque ad* maeroris *p. 536, l. 1 om. e*

[redacted]

uerme maeroris adfirmant. Quod etsi credibilius dicitur, quia utique absurdum est ibi dolorem aut corporis aut animi defuturum: ego tamen facilius est ut ad corpus dicam utrumque pertinere quam neutrum, et ideo tacitum in illis diuinae scripturae uerbis animi dolorem, quoniam consequens esse intellegitur, etiamsi non dicatur, ut corpore sic dolente animus quoque sterili paenitentia crucietur. Legitur quippe et in ueteribus scripturis: *Vindicta carnis inpii, ignis et uermis.* Potuit breuius dici: Vindicta inpii. Quur ergo dictum est: *carnis inpii,* nisi quia utrumque, id est et ignis et uermis, poena erit carnis? Aut si uindictam carnis propterea dicere uoluit, quia hoc in homine uindicabitur, quod secundum carnem uixerit (propter hoc enim ueniet in mortem secundam, quam significauit apostolus dicens: *Si enim secundum carnem uixeritis, moriemini*), eligat quisque quod placet, aut ignem tribuere corpori, animo uermem, hoc proprie, illud tropice, aut utrumque proprie corpori. Iam enim satis superius disputaui posse animalia etiam in ignibus uiuere, in ustione sine consumtione, in dolore sine morte, per miraculum omnipotentissimi Creatoris; cui hoc possibile esse qui negat, a quo sit quidquid in naturis omnibus miratur ignorat. Ipse est enim Deus, qui omnia in hoc mundo magna et parua miracula, quae commemorauimus, et inconparabiliter plura, quae non commemorauimus, fecit eademque ipso mundo uno adque omnium maximo miraculo inclusit. Eligat ergo unum e duobus quisque quod placet, utrum et uermem ad corpus proprie an ad animum translato a corporalibus ad incorporalia uocabulo existimet pertinere. Quid autem horum uerum sit, res ipsa expeditius indicabit, quando erit

8 Eccli. 7, 19 14 Rom. 8, 13

1 erroris *b* etsi] et *e* credibilius *m. 2 in ras. e* 4 in *om. g* 12 uolunt *b* hoc *usque ad* carnem *om. e* 16 corpore aut *g* 19 sine *om. g* consumatione *g* 21 omnibus] ab hominibus *b* 22 ignoratur *b* enim est *v* 25 ipsa *g* modo *b* 26 e *abegpρα;* de *v* quid *b* 28 aestimet *e* 29 horum *om. e*[1]; orum *g*

scientia tanta sanctorum, ut eis cognoscendarum illarum poenarum necessaria non sit experientia, sed ea, quae tunc erit plena adque perfecta, ad hoc quoque sciendum sapientia sola sufficiat (nunc enim ex parte scimus, donec ueniat quod perfectum est); dum tamen nullo modo illa corpora talia futura esse credamus, ut nullis ab igne adficiantur doloribus.

CAPUT X.

An ignis gehennae, si corporalis est, possit malignos spiritus, id est daemones incorporeos, tactu suo adurere.

Hic occurrit quaerere: Si non erit ignis incorporalis, sicut est animi dolor, sed corporalis, tactu noxius, ut eo possint corpora cruciari: quo modo in eo erit etiam poena spirituum malignorum? Idem quippe ignis erit, supplicio scilicet hominum adtributus et daemonum, dicente Christo: **Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius.** Nisi quia sunt quaedam sua etiam daemonibus corpora, sicut doctis hominibus uisum est, ex isto aere crasso adque umido, cuius inpulsus uento flante sentitur. Quod genus elementi si nihil igne perpeti posset, non ureret feruefactus in balneis. Ut enim urat, prior uritur facitque cum patitur. Si autem quisquam nulla habere corpora daemones adseuerat, non est de hac re aut laborandum operosa inquisitione aut contentiosa disputatione certandum. Quur enim non dicamus, quamuis miris, tamen ueris modis etiam spiritus incorporeos posse poena corporalis ignis adfligi, si spiritus hominum, etiam ipsi profecto incorporei, et nunc potuerunt includi corporalibus membris et tunc poterunt cor-

4 1. Cor. 13, 9 15 Mt. 25, 41

2 exponentia *b* sed] et *b* 10 adhurere *g f* 12 corporali facto *b* 15 ac daem. *b* 16 praeparatus *g* 17 diabulo *g* 20 igni *g* possit *e* 21 uteretur *b* ferfe ſtatus *b* (nf above) 22 cum *b e g ϱ α Domb.*; quod *a p v* 25 miseris *b* 26 poene *e*

[redacted]

porum suorum uinculis insolubiliter adligari? Adhaerebunt ergo, si eis nulla sunt corpora, spiritus daemonum, immo spiritus daemones, licet incorporei corporeis ignibus cruciandi, non ut ignes ipsi, quibus adhaerebunt, eorum iunctura inspirentur et animalia fiant, quae constent spiritu et corpore, sed, ut dixi, miris et ineffabilibus modis adhaerendo, accipientes ex ignibus poenam, non dantes ignibus uitam; quia et iste alius modus, quo corporibus adhaerent spiritus et animalia fiunt, omnino mirus est nec conprehendi ab homine potest, et hoc ipse homo est.

Dicerem quidem sic arsuros sine ullo suo corpore spiritus, sicut ardebat aput inferos ille diues, quando dicebat: Crucior in hac flamma, nisi conuenienter responderi cernerem talem fuisse illam flammam, quales oculi quos leuauit et Lazarum uidit, qualis lingua cui umorem exiguum desiderauit infundi, qualis digitus Lazari de quo id sibi fieri postulauit; ubi tamen erant sine corporibus animae. Sic ergo incorporalis et illa flamma qua exarsit et illa guttula quam poposcit, qualia sunt etiam uisa dormientium siue in ecstasi cernentium res incorporales, habentes tamen similitudinem corporum. Nam et ipse homo cum spiritu, non corpore, sit in talibus uisis, ita se tamen tunc similem suo corpori uidet, ut discernere omnino non possit. At uero gehenna illa, quod etiam stagnum ignis et sulphuris dictum est, corporeus ignis erit et cruciabit corpora damnatorum, aut et hominum et daemonum, solida hominum, aeria daemonum, aut tantum hominum corpora cum spiritibus, daemones autem spiritus sine corporibus haerentes sumendo poenam, non inpertiendo uitam

12 Lc. 16, 24 23 Apoc. 20, 10

3 corporeis *om. b* cruciandi *a b e g p* ρ[2] *α v;* cruciantibus ρ[1] *Domb.* 6 diximus *b* 12 aput inferos *om. e* 13 conuenientem *b* cernere *b* 15 desiderabit *e*[1] 16 quales *g* 19 etiam sunt *v* 21 qui cum *b* sit uitalibus *b* 22 corpore *b* 23 At] aut *b* 24 et sulph.... ignis *om. b* sulphoris *g;* sulpuris ρ dictum est *om. g* 25 et hom.] ex omnium *b* et daemonum *om. b* 26 aeri *b* 27 cum *om. e*[1] daemonum *b* 28 pertiendo *b*

corporalibus ignibus. Unus quippe utrisque ignis erit, sicut Veritas dixit.

CAPUT XI.

An hoc ratio iustitiae habeat, ut non sint extensiora poenarum tempora, quam fuerint peccatorum.

Sic autem quidam eorum, contra quos defendimus ciuitatem Dei, iniustum putant, ut pro peccatis quamlibet magnis, paruo scilicet tempore perpetratis, poena quisque damnetur aeterna, quasi ullius id umquam iustitia legis adtendat, ut tanta mora temporis quisque puniatur, quanta mora temporis unde puniretur admisit. Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius, damnum, uincla, uerbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, seruitutem. Quid horum est quod in breue tempus pro cuiusque peccati celeritate coartetur, ut tanta uindicetur morula, quanta deprehenditur perpetratum, nisi forte talio? Id enim agit, ut hoc patiatur quisque quod fecit. Unde illud est legis: Oculum pro oculo, dentem pro dente. Fieri enim potest, ut tam breui tempore quisque amittat oculum seueritate uindictae, quam tulit ipse alteri inprobitate peccati. Porro autem si alienae feminae osculum infixum rationis sit uerbere uindicare, nonne qui illud puncto temporis fecerit, inconparabili horarum spatio uerberatur et suauitas uoluptatis exiguae diuturno dolore punitur? Quid, in uinculis numquid tamdiu quisque iudicandus est esse debere, quamdiu fecit unde meruit adligari; cum iustissime annosas poenas seruus in conpedibus pendat, qui uerbo aut ictu celerrime transeunte uel lacessiuit dominum uel plagauit? Iam uero damnum, ignominia, exsilium, seruitus cum plerumque sic infliguntur, ut nulla uenia relaxentur, nonne pro

1 Mt. 25, 41 12 Legg. (?) frg. 4 17 Exod. 21, 24

1 utriusque *e* 6 si *p ρ* 16 idem agit *g* ait *p* 18 tempus *g* 20 feminae *om. e; uoci* alienae *m. 2 superscriptum est* sc. uxori 27 hictu *g*

aliud scelus non temporis longitudine, sed
pietatis magnitudine metiendum. Qui uero
crimine morte multatur, numquid mora qu
perbreuis est, eius supplicium leges aestin
eum in sempiternum auferunt de societate
est autem de ista ciuitate mortali homines
mortis, hoc est de illa ciuitate inmortali
secundae mortis auferre. Sicut enim non eff
ciuitatis, ut in eam quisque reuocetur occis
ut in uitam reuocetur aeternam secunda
Quo modo ergo uerum est, inquiunt, quod a
In qua mensura mensi fueritis, in ea re
si temporale peccatum supplicio punitur ae
dunt non propter aequale temporis spati
uicissitudinem mali, id est ut qui mala fec
eandem dictam fuisse mensuram. Quamuis
prie possit accipi, de qua Dominus cum
batur, id est de iudiciis et condemnationi
iudicat et condemnat iniuste, si iudicatu
iuste, in eadem mensura recipit, quamui
dedit. Iudicio enim fecit, iudicio patitur;
damnatione quod iniquum est, patiatur
iustum est.

CAPUT XII.

De magnitudine praeuaricationis primae, ob quam aeterna poena omnibus debeatur, qui extra gratiam fuerint Saluatoris.

Sed poena aeterna ideo dura et iniusta sensibus uidetur humanis, quia in hac infirmitate moribundorum sensuum deest ille sensus altissimae purissimaeque sapientiae, quo sentiri possit quantum nefas in illa prima praeuaricatione commissum sit. Quanto enim magis homo fruebatur Deo, tanto maiore inpietate dereliquit Deum et factus est malo dignus aeterno, qui hoc in se peremit bonum, quod esse posset aeternum. Hinc est uniuersa generis humani massa damnata; quoniam, qui hoc primus admisit, cum ea quae in illo fuerat radicata sua stirpe punitus est, ut nullus ab hoc iusto debitoque supplicio nisi misericordi et indebita gratia liberetur adque ita dispertiatur genus humanum, ut in quibusdam demonstretur quid ualeat misericors gratia, in ceteris quid iusta uindicta. Neque enim utrumque demonstraretur in omnibus, quia, si omnes remanerent in poenis iustae damnationis, in nullo appareret misericors gratia; rursus si omnes a tenebris transferrentur in lucem, in nullo appareret ueritas ultionis. In qua propterea multo plures quam in illa sunt, ut sic ostendatur, quid omnibus deberetur. Quod si omnibus redderetur, iustitiam uindicantis iuste nemo reprehenderet; quia uero tam multi exinde liberantur, est unde agantur maximae gratiae gratuito muneri liberantis.

5 uidetur sensibus *p* 9 est *b* 10 derelinquit *ρ*[1] *α*[1] 13 primus *a b e g p ρ α Domb.*; primitus *v* fuerat tradita, *in marg.* futura erat radicata, *e* 14 nullos *g* 15 misericordia *b p* 16 dispitiatur *e* 20 gratia *mss.*; gratia redimentis *m. 2 in marg.* e, *v* rursum *v* 21 seueritas *v* 22 ut *om. g* ostenderetur *p* 26 gratuitu *g*

CAPUT XIIII.

Contra opinionem eorum, qui putant criminosis supplicia post mortem causa purgationis adhiberi.

Platonici quidem, quamuis inpunita nulla uelint esse peccata, tamen omnes poenas emendationi adhiberi putant, uel humanis inflictas legibus uel diuinis, siue in hac uita siue post mortem, si aut parcatur hic cuique aut ita plectatur ut hic non corrigatur. Hinc est Maronis illa sententia, ubi, cum dixisset de terrenis corporibus moribundisque membris, quod animae

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco,

secutus adiunxit adque ait:

Quin et supremo cum lumine uita reliquit

(id est cum die nouissimo reliquit eas ista uita),

Non tamen (inquit) omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis ueterumque malorum
Supplicia expendunt; aliae panduntur inanes
Suspensae ad uentos, aliis sub gurgite uasto
Infectum eluitur scelus aut exuritur igni.

Qui hoc opinantur, nullas poenas nisi purgatorias uolunt esse post mortem, ut, quoniam terris superiora sunt elementa aqua, aer, ignis, ex aliquo istorum mundetur per expiatorias poenas, quod terrena contagione contractum est. Aer quippe accipitur in eo quod ait: 'Suspensae ad uentos'; aqua in eo quod ait:

24 Aen. VI, 733 sqq.

11 dolentq;, q; *m. 2 insertum*, *g* 13 suscipiunt *p* caecos, o *ex* u *corr.*, *g* 14 adque coniunxit adq; ait *g* 15 quum *e* 17 omnein *g* 19 excedunt *egp;* excedent *v Domb.* 20 congregata *g* 29 Suspensae *usque ad* ait *om.* *e*

'Sub gurgite uasto'; ignis autem suo nomine expressus est, cum dixit: 'Aut exuritur igni.' Nos uero etiam in hac quidem mortali uita esse quasdam poenas purgatorias confitemur, non quibus adfliguntur, quorum uita uel non inde fit melior, uel potius inde fit peior; sed illis sunt purgatoriae, qui eis cohercíti corriguntur. Ceterae omnes poenae, siue temporariae siue sempiternae, sicut unusquisque diuina prouidentia tractandus est, inferuntur uel pro peccatis siue praeteritis siue in quibus adhuc uiuit ille qui plectitur, uel pro exercendis declarandisque uirtutibus per homines et angelos seu bonos seu malos. Nam etsi quisque mali aliquid alterius inprobitate uel errore patiatur, peccat quidem homo, qui uel ignorantia uel iniustitia cuiquam mali aliquid facit; sed non peccat Deus, qui iusto, quamuis occulto, iudicio fieri sinit. Sed temporarias poenas alii in hac uita tantum, alii post mortem, alii et nunc et tunc, uerum tamen ante iudicium illud seuerissimum nouissimumque patiuntur. Non autem omnes ueniunt in sempiternas poenas, quae post illud iudicium sunt futurae, qui post mortem sustinent temporales. Nam quibusdam, quod in isto non remittitur, remitti in futuro saeculo, id est, ne futuri saeculi aeterno supplicio puniantur, iam supra diximus.

CAPUT XIIII.

De poenis temporalibus istius uitae, quibus subiecta est humana condicio.

Rarissimi sunt autem qui nullas in hac uita, sed tantum post eam poenas luunt. Fuisse tamen aliquos, qui usque ad decrepitam senectutem ne leuissimam quidem febriculam sen-

20 Mt. 12, 32

9 uiuit adhuc *g* ille *om. a* exerendis *p*[1] 11 quisque *mss.*; quisquam *v* 14 hocculto *g* sinet *g*[1] 15 et tunc et nunc *g* 19 in quibusdam, in *lineola ut uidetur deletum*, *p* 20 remitti] remittit *e g*; remittetur *p* 21 a terreno *g* ut iam *p* 23 temporalis *g* 26 postea *b e*[2] 27 ne (e *sup.*) *g* ne breuissimam quidem ac leuissimam febr. *a*

ras discere; ipsumque discere, ad quod poenis ...
poenale est eis, ut nonnumquam ipsas poenas, ...
pelluntur discere, malint ferre quam discere. Qu...
exhorreat et mori eligat, si ei proponatur au...
tienda aut rursus infantia? Quae quidem quo...
sed a fletu orditur hanc lucem, quid malorum...
nesciens prophetat quodam modo. Solum, qua...
ferunt risisse Zoroastrem, nec ei boni aliquid...
risus ille portendit. Nam magicarum artium fu...
inuentor; quae quidem illi nec ad praesentis...
felicitatem contra suos inimicos prodesse potu...
quippe rege Assyriorum, cum esset ipse Bactr...
superatus est. Prorsus quod scriptum est: ...
super filios Adam a die exitus de u...
eorum usque in diem sepulturae in mat...
usque adeo inpleri necesse est, ut ipsi paruuli...
regenerationis ab originalis peccati, quo solo t...
culo iam soluti mala multa patientes nonnu...
spirituum malignorum aliquando patiantur. Quae...
absit ut eis obsit, si hanc uitam in illa ae...
passione ingrauescente et animam de corp...
finierint.

CAPUT XV.

Quod omne opus gratiae Dei eruentis nos de profunditate ueteris mali ad futuri saeculi pertineat nouitatem.

Verum tamen in graui iugo, quod positum est super filios Adam a die exitus de uentre matris eorum usque in diem sepulturae in matrem omnium, etiam hoc malum mirabile reperitur, ut sobrii simus adque intellegamus hanc uitam de peccato illo nimis nefario, quod in paradiso perpetratum est, factam nobis esse poenalem totumque, quod nobiscum agitur per testamentum nouum, non pertinere nisi ad noui saeculi hereditatem nouam, ut hic pignore accepto illud cuius hoc pignus est suo tempore consequamur, nunc autem ambulemus in spe et proficientes de die in diem spiritu facta carnis mortificemus. Nouit enim Dominus qui sunt eius; et quotquot spiritu Dei aguntur, hi filii sunt Dei, sed gratia, non natura. Unicus enim natura Dei filius propter nos misericordia factus est hominis filius, ut nos, natura filii hominis, filii Dei per illum gratia fieremus. Manens quippe ille inmutabilis naturam nostram, in qua nos susciperet, suscepit a nobis et tenax diuinitatis suae nostrae infirmitatis particeps factus est; ut nos in melius commutati, quod peccatores mortalesque sumus, eius inmortalis et iusti participatione amittamus et, quod in natura nostra bonum fecit, inpletum summo bono in eius naturae bonitate seruemus. Sicut enim per unum hominem peccantem in hoc tam graue malum deuenimus, ita per unum hominem eundemque Deum iustificantem ad illud bonum tam sublime ueniemus. Nec quisquam se debet ab isto ad illum transisse confidere, nisi

15 Rom. 8, 13 2. Tim. 2, 19 Rom. 8, 14 26 Rom. 5, 12

12 ereditat. *g* illo *g* 16 quodquod *g* hii sunt filii *g* 17 enim] autem *g* 18 filius hominis *v; om. b* nos *om. b* 20 susciperet] suscipe *in fine uersus, lineola deletum, e* 23 inmortali *e* 29 ab isto *om. e*

bile, melius est tamen quam priora uitae n
fligitur quippe cum uitiis, quam sine ulla c
nantur. Melius est, inquam, bellum cum s
quam sine ulla liberationis cogitatione capt
quidem etiam hoc bello carere et ad capess
simam pacem, ubi firmissima stabilitate pot
subdantur, igne diuini amoris accendimur. Se
illius tanti boni spes nulla esset, malle deb
conflictationis molestia remanere quam uitiis
tionem non eis resistendo permittere.

CAPUT XVI.

Sub quibus gratiae legibus omnes re habeantur aetates.

Verum tamen tanta est Dei misericordia
cordiae, quae praeparauit in gloriam, ut etiam
aetas, id est infantia, quae sine ullo renisu
et secunda, quae pueritia nuncupatur, ubi no
cepit hanc pugnam et fere sub omnibus uit
nibus iacet, quia, licet fari iam ualeat et

1 Gal. 5, 17 21 Rom. 9, 23

transisse uideatur, nondum in ea est praecepti capax infirmitas mentis, si sacramenta Mediatoris acceperit, etiamsi hanc in eis annis uitam finiat, translata scilicet a potestate tenebrarum in regnum Christi non solum poenis non praeparetur aeternis, sed ne ulla quidem post mortem purgatoria tormenta patiatur. Sufficit enim sola spiritalis regeneratio, ne post mortem obsit quod carnalis generatio cum morte contraxit. Cum autem uentum fuerit ad aetatem, quae praeceptum iam capit et subdi potest legis imperio, suscipiendum est bellum contra uitia et gerendum acriter, ne ad damnabilia peccata perducat. Et si quidem nondum uictoriarum consuetudine roborata sunt, facilius uincuntur et cedunt; si autem uincere adque imperare consuerunt, laboriosa difficultate superantur. Neque id fit ueraciter adque sinceriter nisi uerae delectatione iustitiae; haec est autem in fide Christi. Nam si lex iubens adsit et spiritus iuuans desit, per ipsam prohibitionem desiderio crescente adque uincente peccati etiam reatus praeuaricationis accedit. Nonnumquam sane apertissima uitia aliis uitiis uincuntur occultis, quae putantur esse uirtutes, in quibus regnat superbia et quaedam sibi placendi altitudo ruinosa. Tunc itaque uicta uitia deputanda sunt, cum Dei amore uincuntur, quem nisi Deus ipse non donat nec aliter nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum, qui factus est particeps mortalitatis nostrae, ut nos participes faceret diuinitatis suae. Paucissimi autem sunt tantae felicitatis, ut ab ipsa ineunte adulescentia nulla damnabilia peccata committant uel in flagitiis uel in facinoribus uel in nefariae cuiusquam inpietatis errore, sed magna spiritus largitate obprimant, quidquid eis posset carnali delectatione dominari.

23 1. Tim. 2, 5

1 nondum tamen *g* 2 acciperit *g* 9 capit et] cap/tet, i *eras.*, *e* 10 regendum *g* 12 sin autem *b* 13 consueuerunt *p v* uincuntur *p* 14 id fit] adsit, *superscripto* anima, *b* ueraciter quae sinceriter (*superscr.* uinat) nisi *b* uere *p ρ α*; uera *a b e g* 23 Iesum Christum *v* 24 particeps g^1 25 pauci *p* 29 possit *g* carnaliter *g* damnari *g*

Plurimi uero praecepto legis accepto, cum prius uicti fuerint praeualentibus uitiis et praeuaricatores eius effecti, tunc ad gratiam confugiunt adiuuantem, qua fiant et amarius paenitendo et uehementius pugnando prius Deo subdita adque ita carni praeposita mente uictores. Quisquis igitur cupit poenas euadere sempiternas, non solum baptizetur, uerum etiam iustificetur in Christo, ac sic uere transeat a diabolo ad Christum. Purgatorias autem poenas nullas futuras opinetur, nisi ante illud ultimum tremendumque iudicium. Nequaquam tamen negandum est etiam ipsum aeternum ignem pro diuersitate meritorum quamuis malorum aliis leuiorem, aliis futurum esse grauiorem, siue ipsius uis adque ardor pro poena digna cuiusque uarietur, siue ipse aequaliter ardeat, sed non aequali molestia sentiatur.

CAPUT XVII.

De his, qui putant nullorum hominum poenas in aeternum esse mansuras.

Nunc iam cum misericordibus nostris agendum esse uideo et pacifice disputandum, qui uel omnibus illis hominibus, quos iustissimus iudex dignos gehennae supplicio iudicabit, uel quibusdam eorum nolunt credere poenam sempiternam futuram, sed post certi temporis metas pro cuiusque peccati quantitate longioris siue breuioris eos inde existimant liberandos. Qua in re misericordior profecto fuit Origenes, qui et ipsum diabolum adque angelos eius post grauiora pro meritis et diuturniora supplicia ex illis cruciatibus eruendos et sociandos sanctis angelis credidit. Sed illum et propter hoc et propter alia nonnulla et maxime propter alternantes sine ces-

6 bapticetur *g* 9 tremendumque *egpv;* timendumque *Domb.* 11 maloro//, um *eras.*, *g* 12 propenam dignam *g* 20 geaenne *g* 21 nolunt, *in marg.* noluer, *e* 23 estimant, *in marg.* existimant, *e* 25 *in margine g:* notandus locus atque tractandus, ubi originem adstruit reprobatum et ang. *e* 26 et—et *mss.;* et—atque *v* 28 sine] in *e*

satione beatitudines et miserias et statutis saeculorum interuallis ab istis ad illas adque ab illis ad istas itus ac reditus interminabiles non inmerito reprobauit ecclesia; quia et hoc, quod misericors uidebatur, amisit faciendo sanctis ueras miserias, quibus poenas luerent, et falsas beatitudines, in quibus uerum ac securum, hoc est sine timore certum, sempiterni boni gaudium non haberent. Longe autem aliter istorum misericordia humano errat adfectu, qui hominum illo iudicio damnatorum miserias temporales, omnium uero qui uel citius uel tardius liberantur aeternam felicitatem putant. Quae sententia si propterea bona et uera quia misericors est, tanto erit melior et uerior quanto misericordior. Extendatur ergo ac profundatur fons huius misericordiae usque ad damnatos angelos saltem post multa adque prolixa quantumlibet saecula liberandos. Quur usque uniuersam naturam manat humanam, et cum ad angelicam uentum fuerit, mox arescit? Non audent tamen se ulterius miserando porrigere et ad liberationem ipsius quoque diaboli peruenire. Verum si aliquis audeat, uincit nempe istos. Et tamen tanto inuenitur errare deformius et contra recta Dei uerba peruersius, quanto sibi uidetur sentire clementius.

CAPUT XVIII.

De his, qui nouissimo iudicio propter intercessionem sanctorum neminem hominum putant esse damnandum.

Sunt etiam, quales in conlocutionibus nostris ipse sum expertus, qui, cum uenerari uideantur scripturas sanctas, moribus inprobandi sunt et agendo causam suam multo maiorem quam isti misericordiam Deo tribuunt erga humanum genus.

2 reditur *e*[1] 3 quia *aegppαv*; que *b*; quin *Dübner ex coni. Moreli* 11 tanto ..... misericordior *om. e* 12 misericordior fuerit *v* 15 usque *bgpα Domb.*; usque ad *aepv* 17 ad *om. g* 18 audet *v* 20 clement. sentire *p* 23 intercessionem *fg*; intercessiones *pqv* 24 putant hominum *p* 26 conlocọcionibus *g*

[redacted]

Dicunt enim de malis et infidelibus hominibus diuinitus quidem uerum praedictum esse, quod digni sunt; sed cum ad iudicium uentum fuerit, misericordiam esse superaturam. Donabit enim eos, inquiunt, misericors Deus precibus et intercessionibus sanctorum suorum. Si enim orabant pro illis, quando eos patiebantur inimicos, quanto magis quando uidebunt humiles supplicesque prostratos! Neque enim credendum est, aiunt, tunc amissuros sanctos uiscera misericordiae, cum fuerint plenissimae ac perfectissimae sanctitatis, ut, qui tunc orabant pro inimicis suis, quando et ipsi sine peccato non erant, tunc non orent pro supplicibus suis, quando nullum coeperint habere peccatum. Aut uero Deus tunc eos non exaudiet tot et tales filios suos, quando in tanta eorum sanctitate nullum inueniet orationis inpedimentum? Testimonium uero psalmi et illi quidem, qui permittunt infideles adque inpios homines saltem longo tempore cruciari et postea de malis omnibus erui, sed magis isti pro se dicunt esse, ubi legitur: Numquid obliuiscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas? Ira eius est, inquiunt, ut omnes indigni beatitudine sempiterna ipso iudicante puniantur supplicio sempiterno. Sed si uel longum uel prorsus ullum esse permiserit, profecto, ut possit hoc fieri, continebit in ira sua miserationes suas, quod eum psalmus dicit non esse facturum. Non enim ait: 'Numquid diu continebit in ira sua miserationes suas?' sed quod prorsus non continebit ostendit.

Sic ergo isti uolunt iudicii Dei comminationem non esse mendacem, quamuis sit neminem damnaturus, quem ad modum eius comminationem, qua dixit euersurum se esse Nineuen ciuitatem, mendacem non possumus dicere: et tamen factum

18 Ps. 76, 10   29 Ion. 3, 4

2 digni sunt *b e g Domb.*: morte digni sunt *a*: digni sunt eterno supplicio *p*: d. s. poena *r*   3 donauit *g*   11 erunt *g*   12 abere *g*   19 23 25 sua *om.* *a*   misericordias *a*   21 uel ... ullum esse *om.* *p*   27 uolunt isti *e*   30 non factum *r*

non est, inquiunt, quod sine ulla condicione praedixit. Non enim ait: 'Nineue euertetur, si non egerint paenitentiam seque correxerint'; sed hoc non addito praenuntiauit futuram euersionem illius ciuitatis. Quam comminationem propterea ueracem putant, quia hoc praedixit Deus quod uere digni erant pati, quamuis hoc non esset ipse facturus. Nam etsi paenitentibus pepercit, inquiunt, utique illos paenitentiam non ignorabat acturos, et tamen absolute ac definite eorum euersionem futuram esse praedixit. Hoc ergo erat, inquiunt, in ueritate seueritatis, quia id erant digni; sed in ratione miserationis non erat, quam non continuit in ira sua, ut ab ea poena supplicibus parceret, quam fuerat contumacibus comminatus. Sic ergo tunc pepercit, aiunt, quando sanctum suum prophetam fuerat parcendo contristaturus, quanto magis tunc miserabilius supplicantibus parcet, quando ut parcat omnes sancti eius orabunt! Sed hoc, quod ipsi suis cordibus suspicantur, ideo putant scripturas tacuisse diuinas, ut multi se corrigant uel prolixarum uel aeternarum timore poenarum, et sint qui possint orare pro eis, qui non se correxerint; nec tamen opinantur omni modo id eloquia diuina tacuisse. Nam quo pertinet, inquiunt, quod scriptum est: Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te, nisi ut intellegamus propter timorem fuisse absconditam misericordiae diuinae tam multam secretamque dulcedinem? Addunt etiam propterea dixisse apostolum: Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur, quo significaret, quod ab illo nemo damnabitur. Nec isti tamen, qui hoc sentiunt, hanc opinionem suam usque ad liberationem uel nullam damnationem diaboli adque angelorum eius extendunt; humana quippe circa solos homi-

21 Ps. 30, 20 25 Rom. 11, 32

1 dixit, *superscripto m. 2* ait, *p* 2 egerit—correxerit *p* 13 inquiunt *e* 14 parcit *g* 18 se non *v* 19 correxerunt *p* 21 quam magna *a e* 22 abscondidisti *Domb.* 23 timentibus *mss.;* metuentibus *v* 26 ut *om. e* omnibus *b* 28 opinionem *a b e g p α v;* opinationem *p Domb.*

[redacted]

nes mouentur misericordia et causam maxime agunt suam, per generalem in genus humanum quasi Dei miserationem inpunitatem falsam suis perditis moribus pollicentes; ac per hoc superabunt eos in praedicanda Dei misericordia, qui hanc inpunitatem etiam principi daemonum et eius satellitibus pollicentur.

CAPUT XVIIII.

De his, qui inpunitatem omnium peccatorum promittunt etiam haereticis propter participationem corporis Christi.

Item sunt alii ab aeterno supplicio liberationem nec ipsis saltem omnibus hominibus promittentes, sed tantummodo Christi baptismate ablutis, qui participes fiunt corporis eius, quomodolibet uixerint, in quacumque haeresi uel inpietate fuerint, propter illud quod ait Iesus: Hic est panis qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducauerit, non moriatur. Ego sum panis uiuus, qui de caelo descendi. Si quis manducauerit ex hoc pane, uiuet in aeternum. Ab aeterna ergo morte, inquiunt, necesse est istos erui et ad uitam aeternam quandocumque perduci.

CAPUT XX.

De his, qui non omnibus, sed eis tantum qui aput catholicos sunt renati, etiamsi postea in multa crimina erroresque proruperint, indulgentiam pollicentur.

Item sunt, qui hoc nec omnibus habentibus baptismatis Christi et eius corporis sacramentum, sed solis catholicis quamuis male uiuentibus pollicentur, quia non solo sacra-

15 Io. 6, 50 sq.

8 ac *om.* *g* 14 in quacumque .... fuerint *om.* *e* haeresi] abere *b* 16 discendit *g* ut *om.* *g* 17 morietur *g* 18 discendi *g* 26 nec] non *b* baptisma///, tis *eras.*, *e* 28 solum *b*

mento, sed re ipsa manducauerunt corpus Christi, in ipso eius corpore constituti, de quo dicit apostolus: Unus panis, unum corpus multi sumus; ut, etiamsi postea in aliquam haeresim uel etiam in gentilium idolatriam lapsi fuerint, tantum quia in corpore Christi, id est in catholica ecclesia, sumserunt baptismum Christi et manducauerunt corpus Christi, non moriantur in aeternum, sed uitam quandoque consequantur aeternam; adque illa omnis inpietas, quanto maior fuerit, non eis ualeat ad aeternitatem, sed ad diuturnitatem magnitudinemque poenarum.

CAPUT XXI.

De his, qui eos, qui permanent in catholica fide, etiamsi pessime uixerint et ob hoc uri meruerint, tamen propter fidei fundamentum saluandos esse definiunt.

Sunt autem, qui propter id quod scriptum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit, non nisi in ecclesia catholica perseuerantibus, quamuis in ea male uiuentibus, hoc promittunt, per ignem uidelicet saluandis merito fundamenti, de quo ait apostolus: Fundamentum enim aliud nemo potest ponere praeter id, quod positum est, quod est Christus Iesus. Si quis autem aedificat super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, fenum, stipulam: uniuscuiusque opus manifestabitur; dies enim declarabit, quoniam in igne reuelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit ignis probabit. Si cuius opus permanserit quod superaedificauit, mercedem accipiet. Si cuius autem opus arserit, damnum patietur; ipse autem saluus erit,

2 1. Cor. 10, 17 16 Mt. 24, 13 20 1. Cor. 3, 11 sqq.

4 idolatriam *a b e g p ρ*[1] *α*; idololatriam *v* 5 id est *usque ad* Christi *om. e* 21 id *om. g* 23 supra *b* fundamentum *e g p Domb.*; fundam. hoc *a b* 24 stipula *g* 27 permanserit *a b e g p α v*; manserit *ρ Domb.* 28 opus autem *b v*

CAPUT XXII.

De his, qui putant ea crimina, quae i narum opera committuntur, ad damnati non uocari.

Comperi etiam quosdam putare eos tantı illius aeternitate supplicii, qui pro peccatis sı elemosynas neglegunt, iuxta illud apostoli Ia autem sine misericordia illi, qui non cordiam. Qui ergo fecit, inquiunt, quamuis non mutauerit, sed inter ipsas suas elemos nequiter uixerit, iudicium illi cum misericord ut aut nulla damnatione plectatur aut post siue paruum siue prolixum ab illa damnatione iudicem ipsum uiuorum adque mortuorum nol aliud commemorare se esse dicturum siue de uitam daturus aeternam, siue sinistris, quos a damnaturus, nisi elemosynas siue factas siue hoc pertinere aiunt et in oratione Dominica co lationem: Dimitte nobis debita nostra,

15 Iac. 2, 13 23 Mt. 25, 34 sqq. 27 Ib. 6,

dimittimus debitoribus nostris. Quisquis enim illi, qui in eum peccauit, dimittit ignoscendo peccatum, procul dubio elemosynam facit. Quam rem Dominus ipse sic commendauit, ut diceret: Si enim dimiseritis peccata hominibus, dimittet uobis et pater uester peccata uestra; si autem non dimiseritis hominibus, neque pater uester, qui in caelis est, dimittet uobis. Ergo et ad hoc genus elemosynarum pertinet quod ait apostolus Iacobus iudicium futurum sine misericordia ei, qui non fecit misericordiam. Nec dixit Dominus, inquiunt, magna uel parua, sed: Dimittet uobis pater uester peccata uestra, si et uos dimiseritis hominibus. Ac per hoc putant etiam eis, qui perdite uixerint, donec claudant diem uitae huius extremum, per hanc orationem, qualiacumque et quantacumque fuerint, omnia cottidie peccata dimitti, sicut ipsa cottidie frequentatur oratio, si hoc tantummodo custodire meminerint, ut, quando ab eis ueniam petunt, qui eos peccato qualicumque laeserunt, ex corde dimittant. Cum ad haec omnia Deo donante respondero, liber iste claudendus est.

CAPUT XXIII.

Contra opinionem eorum, qui dicunt nec diaboli nec hominum malorum perpetua futura supplicia.

Ac primum quaeri oportet adque cognosci, quur ecclesia ferre nequiuerit hominum disputationem diabolo etiam post maximas et diuturnissimas poenas purgationem uel indulgentiam pollicentem. Neque enim tot sancti et sacris ueteribus ac nouis litteris eruditi mundationem et regni caelorum beatitudinem post qualiacumque et quantacumque supplicia qualibuscumque et quantiscumque angelis inuiderunt, sed potius uiderunt diuinam uacuari uel infirmari non posse sententiam,

4 ib. 14 sq.

3 ipse dominus sic *b*; Dominus sic ipse *v* 15 et ipsa *g* 16 ut his qui *omissis* quando ab eis ueniam petunt *p*

quam se Dominus praenuntiauit in iudicio prolaturum adque dicturum: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius* (sic quippe ostendit aeterno igne diabolum et angelos eius arsuros); et quod scriptum est in apocalypsi: *Diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum.* Quod ibi dictum est *aeternum*, hic dictum est *in saecula saeculorum*, quibus uerbis nihil scriptura diuina significare consueuit, nisi quod finem non habet temporis. Quam ob rem prorsus nec alia causa nec iustior adque manifestior inueniri potest, quur uerissima pietate teneatur fixum et inmobile nullum regressum ad iustitiam uitamque sanctorum diabolum et angelos eius habituros, nisi quia scriptura, quae neminem fallit, dicit eis Deum non pepercisse, et sic ab illo esse interim praedamnatos, ut carceribus caliginis inferi retrusi traderentur seruandi adque ultimo iudicio puniendi, quando eos aeternus ignis accipiet, ubi cruciabuntur in saecula saeculorum. Quod si ita est, quo modo ab huius aeternitate poenae uel uniuersi uel quidam homines post quantumlibet temporis subtrahentur, ac non statim eneruabitur fides, qua creditur sempiternum daemonum futurum esse supplicium? Si enim quibus dicetur: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius*, uel uniuersi uel aliqui eorum non semper ibi erunt, quid causae est quur diabolus et angeli eius semper ibi futuri esse credantur? An forte Dei sententia, quae in malos et angelos et homines proferetur, in angelos uera erit, in homines falsa? Ita plane hoc erit, si non quod Deus dixit, sed quod suspicantur homines plus ualebit. Quod

2 Mt. 25, 41 5 Apoc. 20, 10 sq. 16 2. Petr. 2, 4

3 diabulo *p* 7 pseudoprophetae *bpρα* et *om. epρα* 8 ac] et *bg* 15 abituros *g* 21 poena *g* 22 enaruab. *bg* 24 dicitur *g* 29 in angelis *e* 30 in hominibus *ep*

fieri quia non potest, non argumentari aduersus Deum, sed diuino potius, dum tempus est, debent parere praecepto, qui sempiterno cupiunt carere supplicio. Deinde quale est aeternum supplicium pro igne diuturni temporis existimare et uitam aeternam credere sine fine, cum Christus eodem ipso loco, in una eademque sententia dixerit utrumque conplexus: Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam? Si utrumque aeternum, profecto aut utrumque cum fine diuturnum aut utrumque sine fine perpetuum debet intellegi. Par pari enim relata sunt, hinc supplicium aeternum, inde uita aeterna. Dicere autem in hoc uno eodemque sensu: 'Vita aeterna sine fine erit, supplicium aeternum finem habebit' multum absurdum est. Unde, quia uita aeterna sanctorum sine fine erit, supplicium quoque aeternum quibus erit finem procul dubio non habebit.

CAPUT XXIIII.

Contra eorum sensum, qui in iudicio Dei omnibus reis propter sanctorum preces putant esse parcendum.

Hoc autem et aduersus eos ualet, qui suas agentes causas contra Dei uenire uerba uelut misericordia maiore conantur, ut ideo uidelicet uera sint, quia ea, quae dixit homines esse passuros, pati digni sunt, non quia passuri sunt. Donabit enim eos, inquiunt, precibus sanctorum suorum, etiam tunc tanto magis orantium pro inimicis suis, quanto sunt utique sanctiores, eorumque efficacior est oratio et exauditione Dei dignior, iam nullum habentium omnino peccatum. Quur ergo eadem perfectissima sanctitate et cuncta inpetrare ualentibus mundissimis et misericordissimis precibus etiam pro angelis

7 Mt. 25, 46

4 proinde, *in marg.* pro igne, *e* 7 hi *e* 9 *alterum* aut *om. g* 13 finem *usque ad* aeternum *l. 15 om. e* 13 abebit *g* 24 enim *om. e* 27 abentium *g*

non orabunt, quibus paratus est ignis aeternus, ut Deus sententiam suam mitiget et reflectat in melius eosque ab illo igne faciat alienos? An erit forsitan quisquam, qui et hoc futurum esse praesumat adfirmans etiam sanctos angelos simul cum sanctis hominibus, qui tunc aequales erunt angelis Dei, pro damnandis et angelis et hominibus oraturos, ut misericordia non patiantur, quod ueritate merentur pati? Quod nemo sanae fidei dixit, nemo dicturus est. Alioquin nulla causa est, quur non etiam nunc pro diabolo et angelis eius oret ecclesia, quam magister Deus pro inimicis suis iussit orare. Haec igitur causa, qua fit ut nunc ecclesia non oret pro malis angelis, quos suos esse nouit inimicos, eadem ipsa causa est, qua fiet ut in illo tunc iudicio etiam pro hominibus aeterno igne cruciandis, quamuis perfecta sit sanctitate, non oret. Nunc enim propterea pro eis orat, quos in genere humano habet inimicos, quia tempus est paenitentiae fructuosae. Nam quid maxime pro eis orat, nisi ut det illis Deus, sicut dicit apostolus, paenitentiam et resipiscant de diaboli laqueis, a quo captiui tenentur secundum ipsius uoluntatem? Denique si de aliquibus ita certa esset, ut qui sint illi etiam nosset, qui licet adhuc in hac uita sint constituti, tamen praedestinati sunt in aeternum ignem ire cum diabolo: tam pro eis non oraret, quam nec pro ipso. Sed quia de nullo certa est, orat pro omnibus dumtaxat hominibus inimicis suis in hoc corpore constitutis; nec tamen pro omnibus exauditur. Pro his enim solis exauditur, qui, etsi aduersantur ecclesiae, ita sunt tamen praedestinati, ut pro eis exaudiatur ecclesia et filii efficiantur ecclesiae. Si qui autem usque ad mortem habebunt cor inpaenitens nec ex

18 2. Tim. 2, 25 sq.

6 ut] et *p*   8 alioquin *begp*; alioqui *v Domb.*   12 nouit esse *be*   17 quidė *e*; quis *p*   19 a co *g*   captiuiſ tenentur g^1; captiui retenentur g^2 20 *sqq. in marg. g legitur:* quod sicut non orat eoclesia pro diabolo. ita non oraret pro praedestinatis ad ętornum gehennae ignem, si sciret in ha uita qui essent   27 tamen sunt *v*   29 usque] nusquam *b*

inimicis conuertentur in filios, numquid tamen pro eis, id est pro talium defunctorum spiritibus, orat ecclesia? Quid ita, nisi quia in parte iam diaboli conputatur, qui cum esset in corpore non est translatus ad Christum?

Eadem itaque causa est, quur non oretur tunc pro hominibus aeterno igne puniendis, quae causa est, ut neque nunc neque tunc oretur pro angelis malis; quae itidem causa est, ut, quamuis pro hominibus, tamen iam nec nunc oretur pro infidelibus inpiisque defunctis. Nam pro defunctis quibusdam uel ipsius ecclesiae uel quorundam piorum exauditur oratio, sed pro his, quorum in Christo regeneratorum nec usque adeo uita in corpore male gesta est, ut tali misericordia iudicentur digni non esse, nec usque adeo bene, ut talem misericordiam reperiantur necessariam non habere; sicut etiam facta resurrectione mortuorum non deerunt, quibus post poenas, quas patiuntur spiritus mortuorum, inpertiatur misericordia, ut in ignem non mittantur aeternum. Neque enim de quibusdam ueraciter diceretur, quod non eis remittatur neque in hoc saeculo neque in futuro, nisi essent quibus, etsi non in isto, tamen remittitur in futuro. Sed cum dictum fuerit a iudice uiuorum adque mortuorum: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi, et aliis e contrario: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius, et ierint isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam: nimiae praesumtionis est dicere cuiquam eorum aeternum supplicium non futurum, quos Deus ituros in supplicium dixit aeternum, et per huius praesum-

19 Mt. 12, 32 21 ib. 25, 34; 41; 46

1 tamen *g;* iam *rell. v Domb.* 2 Quid] cur *b* 3 iam in parte *v* cum *mss.;* dum *v* 7 itidem] eidem *g* 16 patiantur *e* 19 estsi *g* in isto *b g p p v;* in *om. a e α* 20 remittuntur *g;* remittetur *v* 23 a me *om. e* 25 ierint *a p p Domb.;* ibunt, *in marg.* inier, *e;* ibunt *b α v,* erunt *g* in suppl.] in ignem *p*

[redacted]

tionis persuasionem facere, ut de ipsa quoque uita uel desperetur uel dubitetur aeterna.

Nemo itaque sic intellegat psalmum canentem: Numquid obliuiscetur misereri Deus, aut continebit in ira sua miserationes suas? ut opinetur de hominibus bonis ueram, de malis falsam, aut de bonis hominibus et malis angelis ueram, de malis autem hominibus falsam Dei esse sententiam. Hoc enim, quod ait psalmus, ad uasa misericordiae pertinet et ad filios promissionis, quorum erat unus etiam ipse propheta, qui cum dixisset: Numquid obliuiscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas? continuo subiecit: Et dixi: Nunc coepi, haec est inmutatio dexterae Excelsi. Exposuit profecto quid dixerit: Numquid continebit in ira sua miserationes suas? Ira enim Dei est etiam ista uita mortalis, ubi homo uanitati similis factus est: dies eius uelut umbra praetereunt. In qua tamen ira non obliuiscitur misereri Deus, faciendo solem suum oriri super bonos et malos et pluendo super iustos et iniustos, ac sic non continet in ira sua miserationes suas; maximeque in eo, quod expressit hic psalmus dicendo: Nunc coepi, haec est inmutatio dexterae Excelsi, quoniam in hac ipsa aerumnosissima uita, quae ira Dei est, uasa misericordiae mutat in melius, quamuis adhuc in huius corruptionis miseria maneat ira eius, quia nec in ipsa ira sua continet miserationes suas. Cum ergo isto modo conpleatur diuini illius cantici ueritas, non est eam necesse etiam illic intellegi, ubi non pertinentes ad ciuitatem Dei sempiterno supplicio punientur. Sed quibus placet istam sententiam usque ad illa inpiorum tormenta protendere, saltem sic intellegant, ut manente in eis ira Dei, quae in aeterno est praenuntiata

3 Ps. 76, 10 10 Ib. 11 17 Mt. 5, 45

4 sua *om.* *b* 5 misericordias *a* 11 misericordias *p*[1] *a* 12 dixit *g* est] eos *g* 13 qui *e*[1] 14 sua *om.* *b a*[2] 15 uanitatis *g* 16 dies *egp;* et dies *v* 17 obliuiscetur *gp* 19 sua *om.* *a* 22 ira dei est *m. 2 in ras. e*

supplicio, non contineat Deus in hac ira sua miserationes suas et faciat eos non tanta quanta digni sunt poenarum atrocitate cruciari; non ut eas poenas uel numquam subeant uel aliquando finiant, sed ut eas mitiores quam merita sunt eorum leuioresque patiantur. Sic enim et ira Dei manebit, et in ipsa ira sua miserationes suas non continebit. Quod quidem non ideo confirmo, quoniam non resisto.

Ceterum eos, qui putant minaciter potius quam ueraciter dictum: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, et: Ibunt isti in supplicium aeternum, et: Cruciabuntur in saecula saeculorum, et: Vermis eorum non morietur et ignis non exstinguetur, et cetera huius modi, non tam ego, quam ipsa scriptura diuina planissime adque plenissime redarguit ac refellit. Nineuitae quippe in hac uita egerunt paenitentiam et ideo fructuosam, uelut in hoc agro seminantes, in quo Deus uoluit cum lacrimis seminari, quod postea cum laetitia meteretur; et tamen quis negabit, quod Dominus praedixit in eis fuisse conpletum, nisi parum aduertat, quem ad modum peccatores Deus non solum iratus, uerum etiam miseratus euertat? Euertuntur enim peccatores duobus modis, aut sicut Sodomitae, ut pro peccatis suis ipsi homines puniantur, aut sicut Nineuitae, ut ipsa hominum peccata paenitendo destruantur. Factum est ergo quod praedixit Deus; euersa est Nineue quae mala erat, et bona aedificata est quae non erat. Stantibus enim moenibus adque domibus euersa est ciuitas in perditis moribus. Ac sic, quamuis propheta fuerit contristatus, quia non est factum quod illi homines timuerunt illo prophetante uenturum, factum est tamen quod fuerat Deo praesciente praedictum, quoniam nouerat qui praedixit, quo modo in melius esset inplendum.

9 Apoc. 20, 10 · 11 Esai. 66, 24; Mr. 9, 44 sqq. 14 Ion. 3 7 sqq. 16 Ps. 125, 6

1 sua *om.* α 2 eos *om.* *e* 12 morietur *mss.*, moritur *Domb.* ignis eorum *g* extinguetur *codd. praeter* ρ; extinguitur ρ *Domb.* 13 adque plenissime *om.* *p* 20 euertentur *e* 21 sicut] ut *p*

[redacted]

Ut autem nouerint isti in peruersum misericordes quo pertineat quod scriptum est: Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te! legant quod sequitur: Perfecisti autem sperantibus in te. Quid est abscondisti timentibus, perfecisti sperantibus, nisi quia illis, qui timore poenarum suam iustitiam uolunt constituere quae in lege est, non est iustitia Dei dulcis, quia nesciunt eam? Non enim gustauerunt eam. In se namque sperant, non in ipso, et ideo eis absconditur multitudo dulcedinis Dei; quoniam timent quidem Deum, sed illo timore seruili, qui non est in caritate, quia perfecta caritas foras mittit timorem. Ideo sperantibus in eum perficit dulcedinem suam inspirando eis caritatem suam, ut timore casto, non quem caritas foras mittit, sed permanente in saeculum saeculi, cum gloriantur, in Domino glorientur. Iustitia quippe Dei Christus est, qui factus est nobis, sicut dicit apostolus, sapientia a Deo et iustitia et sanctificatio et redemtio, ut, quem ad modum scriptum est, qui gloriatur, in Domino glorietur. Hanc Dei iustitiam, quam donat gratia sine meritis, nesciunt illi, qui suam iustitiam uolunt constituere, et ideo iustitiae Dei, quod est Christus, non sunt subiecti. In qua iustitia est multa multitudo dulcedinis Dei, propter quam dicitur in psalmo: Gustate et uidete quam dulcis est Dominus. Et hanc quidem in hac peregrinatione gustantes, non ad satietatem sumentes, esurimus eam potius ac sitimus, ut ea postea saturemur, cum uidebimus eum, sicuti est, et inplebitur quod scriptum est: Saturabor, cum manifestabitur gloria tua. Ita perficit

2 Ps. 30, 20 6 Rom. 10, 3 11 1. Io. 4, 18 16 1. Cor. 1, 30 sq. 21 Rom. 10, 3 23 Ps. 33, 9 27 1. Io. 3, 2 28 Ps. 16, 15

2 magna *b e; in marg.* multa, *e* 5 metuentibus *a* 6 illis *om. g* uolunt iustitiam *v* 10 in illo *b* 11 foras *om. e*[1] 15 in Domino *om. g* 21 Christus est *v* 22 magna *b* 26 satem, ci *m. 2, e* 28 manifestabitur mihi gloria *a* perfecit *a*

Christus multam multitudinem dulcedinis suae sperantibus in eum. Porro autem si eam, quam illi putant, dulcedinem suam Deus abscondit timentibus eum, qua non est inpios damnaturus, ut hoc nescientes et damnari timentes recte uiuant ac sic possint esse qui orent pro non recte uiuentibus: quo modo eam perficit sperantibus in eum, quando quidem, sicut somniant, per hanc dulcedinem non damnaturus est eos, qui non sperant in eum? Illa igitur eius dulcedo quaeratur, quam perficit sperantibus in eum, non quam perficere putatur contemnentibus et blasphemantibus eum. Frustra itaque homo post hoc corpus inquirit, quod in hoc corpore sibi conparare neglexit.

Illud quoque apostolicum: Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur, non ideo dictum est, quod sit neminem damnaturus, sed superius apparet unde sit dictum. Nam cum de Iudaeis postea credituris apostolus loqueretur ad gentes, ad quas utique iam credentes conscribebat epistulas: Sicut enim uos, inquit, aliquando non credidistis Deo, nunc autem misericordiam consecuti estis illorum incredulitate: sic et hi nunc non crediderunt in uestram misericordiam, ut et ipsi misericordiam consequantur. Deinde subiecit, unde isti sibi errando blandiuntur, adque ait: Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur. Quos omnes, nisi de quibus loquebatur, tamquam dicens: Et uos et illos? Deus ergo et gentiles et Iudaeos, quos praesciuit et praedestinauit conformes imaginis filii sui, omnes in infidelitate conclusit, ut de amaritudine infidelitatis suae paenitendo confusi et ad dulcedinem misericordiae Dei credendo conuersi

18 Rom. 11, 30 sqq. 26 Rom. 8, 29

4 hac *g* 8 eius] eos *e* 9 non quam *usque ad* blasph. eum *in marg. p* 11 hoc corpus *om. e* 15 neminem sit *v* 17 conscriberet *g* 19 nunc *om. a* 21 in uestram misericordiam *a b p ρ α Domb.*; in uestra misericordia *e g v* 22 isti *om.* a^1 24 infidelitate *a b e g p α v*; incredulitate *ρ Domb.* 26 praesciunt *g*

clamarent illud in psalmo: Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te, perfecisti autem sperantibus, non in se, sed in te! Omnium itaque miseretur uasorum misericordiae. Quid est omnium? Et eorum scilicet quos ex gentibus, et eorum quos ex Iudaeis praedestinauit uocauit, iustificauit glorificauit, non hominum omnium, sed istorum omnium neminem damnaturus.

CAPUT XXV.

An hi, qui inter haereticos baptizati sunt et deteriores postea male uiuendo sunt facti, uel hi, qui aput catholicos renati ad haereses aut schismata transierunt, uel hi, qui a catholicis aput quos renati sunt non recedentes criminose uiuere perstiterunt, possint priuilegio sacramentorum remissionem aeterni sperare supplicii.

Sed iam respondeamus etiam illis, qui non solum diabolo et angelis eius, sicut nec isti, sed ne ipsis quidem omnibus hominibus liberationem ab aeterno igne promittunt, uerum eis tantum, qui Christi baptismate abluti et corporis eius et sanguinis participes facti sunt, quomodolibet uixerint, in quacumque haeresi uel inpietate fuerint. Sed contradicit eis apostolus dicens: Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicatio, inmunditia, luxuria, idolorum seruitus, ueneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inui-

1 Ps. 30, 20 22 Gal. 5, 19 sqq.

1 magna, *in marg.* multa, *e* 2 metuentibus *e a* 4 est *om. b* 5 ex] et *b* et horum *b* 6 et uocauit *b* glorific. *om. b* 7 omnium hominum *a b v* 9 An i *g f* 10 sunt facti *g f*; f. s. *p q v* 11 aput *om. g f* scismata *g f* 14 aèterna *f* 15 supplicii sụperare *p* 16 solọ *e* 23 luxoria *g* 24 aemolationes *g*; *om. e* 25 dissenciones *e*[1]; discensiones *g*

diae, ebrietates, comisationes et his similia; quae praedico uobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt. Haec profecto apostolica falsa sententia est, si tales post quantalibet tempora liberati regnum Dei possidebunt. Sed quoniam falsa non est, profecto regnum Dei non possidebunt. Et si in regni Dei possessione numquam erunt, aeterno supplicio tenebuntur; quoniam non est medius locus, ubi non sit in supplicio, qui illo non fuerit constitutus in regno.

Quam ob rem quod ait Dominus Iesus: Hic est panis qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducauerit, non moriatur. Ego sum panis uiuus, qui de caelo descendi; si quis manducauerit ex hoc pane, uiuet in aeternum, quo modo sit accipiendum, merito quaeritur. Et ab istis quidem, quibus nunc respondemus, hunc intellectum auferunt illi, quibus deinde respondendum est; hi sunt autem, qui hanc liberationem nec omnibus habentibus sacramentum baptismatis et corporis Christi, sed solis catholicis, quamuis male uiuentibus, pollicentur, quia non solo, inquiunt, sacramento, sed re ipsa manducauerunt corpus Christi, in ipso scilicet eius corpore constituti; de quo corpore ait apostolus: Unus panis, unum corpus multi sumus. Qui ergo est in eius corporis unitate, id est in Christianorum conpage membrorum, cuius corporis sacramentum fideles communicantes de altari sumere consuerunt, ipse uere dicendus est manducare corpus Christi et bibere sanguinem Christi. Ac per hoc haeretici et schismatici ab huius unitate corporis separati possunt idem percipere sacramentum, sed non sibi utile, immo uero etiam noxium, quo iudicentur grauius,

10 Io. 6, 50 sq. 22 1. Cor. 10, 17

1 comisationes *g* ρ^1 *Domb.*; comissat. e^1; comesat. $b^1 p^2$; comessat. $a b^2 e^2 p \alpha v$ 4 est sententia *v* quanta libeņt *e* 6 in regno dei non possessionem numquam erunt habituri *b* 8 locus medius *v* 14 sit] sic *g* 23 huius *p* 25 altarei *p*; altare ρ consuerunt *e g* *Domb.*; consueuerunt *b p v* uero *p* 27 scismatici *e p*

[redacted]

quam uel tardius liberentur. Non sunt quippe in eo uinculo pacis, quod illo exprimitur sacramento.

Sed rursus etiam isti, qui recte intellegunt, non dicendum esse manducare corpus Christi, qui in corpore non est Christi, non recte promittunt eis, qui uel in haeresim uel etiam in gentilium superstitionem ex illius corporis unitate labuntur, liberationem quandoque ab aeterni igne supplicii; primum, quia debent adtendere, quam sit intolerabile adque a sana doctrina nimis deuium, ut multi ac paene omnes, qui haereses inpias condiderunt exeuntes de catholica ecclesia et facti sunt haeresiarchae, meliores habeant causas, quam hi, qui numquam fuerunt catholici, cum in eorum laqueos incidissent, si illos haeresiarchas hoc facit liberari a supplicio sempiterno, quod in catholica ecclesia baptizati sunt et sacramentum corporis Christi in uero Christi corpore primitus acceperunt; cum peior sit utique desertor fidei et ex desertore obpugnator eius effectus quam ille, qui non deseruit quod numquam tenuit; deinde quia et his occurrit apostolus eadem uerba proferens et enumeratis illis carnis operibus eadem ueritate praedicens: Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt.

Unde nec illi in perditis et damnabilibus moribus debent esse securi, qui usque in finem quidem uelut in communione ecclesiae catholicae perseuerant, intuentes quod dictum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit, et per uitae iniquitatem ipsam uitae iustitiam, quod eis Christus est, deserunt, siue fornicando siue alias inmunditias flagitiorum, quas nec exprimere apostolus uoluit, in suo corpore perpetrando, siue turpitudine luxuriae diffluendo siue

20 Gal. 5, 21 . 25 Mt. 10, 22

4 manducare *mss.;* eum manducare *v* 9 aereses *g* 11 abeant *g* hii *g* 15 in uero Christi *om. b* 16 utique sit *v* 17 quod numquam *abegp* ρ² *a;* quod non ρ¹ *Domb.;* quam numquam *v* 19 eadē ueritatē *e* 22 in perditis *abegpv;* in *om. Domb.* 24 intuentes .... perseuerauerit *om. e* 28 apostolus exprimere *v*

aliquid aliud eorum agendo, de quibus ait: Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt; ac per hoc, quicumque agunt talia, nisi in sempiterno supplicio non erunt, quia in Dei regno esse non poterunt. In his enim perseuerando usque in huius uitae finem non utique dicendi sunt in Christo perseuerasse usque in finem, quia in Christo perseuerare est in eius fide perseuerare; quae fides, ut eam definit idem apostolus, per dilectionem operatur; dilectio autem, sicut ipse alibi dicit, malum non operatur. Nec isti ergo dicendi sunt manducare corpus Christi, quoniam nec in membris conputandi sunt Christi. Ut enim alia taceam, non possunt simul esse et membra Christi et membra meretricis. Denique ipse dicit: Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo. Ostendit quid sit non sacramento tenus, sed re uera corpus Christi manducare et eius sanguinem bibere; hoc est enim in Christo manere, ut in illo maneat et Christus. Sic enim hoc dixit, tamquam diceret: 'Qui non in me manet, et in quo [ego] non maneo, non se dicat aut existimet manducare corpus meum aut bibere sanguinem meum.' Non itaque manent in Christo, qui non sunt membra eius. Non sunt autem membra Christi, qui se faciunt membra meretricis, nisi malum illud paenitendo esse destiterint et ad hoc bonum reconciliatione redierint.

CAPUT XXVI.

Quid sit in fundamento habere Christum et quibus spondeatur salus quasi per ignis usturam.

Sed habent, inquiunt, Christiani catholici in fundamento Christum, a cuius unitate non recesserunt, tametsi huic fun-

8 Gal. 5, 6 9 1. Cor. 13, 4; Rom. 13, 10 12 1. Cor. 6, 15 13 Io. 6, 56

2 taliagunt *g e*[1] 12 *prius* et *om. g* 13 dicit *a b e g p ϱ α*; dicens *v* 14 bibet *g* 15 tenus] teneri, eri *m. 2 in ras., e* 17 sicut enim *p* 18 tamquam hoc *a* qui non in me manet *om. b* in eo *g* 19 ego *om. a b e g p ϱ α* aestimet *e*

[redacted]

damento superaedificauerunt quamlibet pessimam uitam, uelut ligna, fenum, stipulam; recta itaque fides, per quam Christus est fundamentum, quamuis cum damno, quoniam illa, quae superaedificata sunt, exurentur, tamen poterit eos quandoque ab illius ignis perpetuitate saluare. Respondeat eis breuiter apostolus Iacobus: Si quis dicat se fidem habere, opera autem non habeat, numquid poterit fides saluare eum? Et quis est, inquiunt, de quo dicit apostolus Paulus: Ipse autem saluus erit, sic tamen quasi per ignem? Simul quis iste sit, inquiramus; hunc tamen non esse certissimum est, ne duorum apostolorum sententias mittamus in rixam, si unus dicit; 'Etiamsi mala opera quis habuerit, saluabit eum per ignem fides; alius autem: Si opera non habeat, numquid poterit fides saluare eum?

Inueniemus ergo quis possit saluari per ignem, si prius inuenerimus quid sit habere in fundamento Christum. Quod ut de ipsa similitudine quantocius aduertamus: nihil in aedificio praeponitur fundamento; quisquis itaque sic habet in corde Christum, ut ei terrena et temporalia nec ea quae licita sunt adque concessa praeponat, fundamentum habet Christum; si autem praeponit, etsi uideatur habere fidem Christi, non est tamen in eo fundamentum Christus, cui talia praeponuntur; quanto magis, si salutaria praecepta contemnens committat inlicita, non praeposuisse Christum, sed postposuisse conuincitur, quem posthabuit imperantem siue concedentem, dum contra eius imperata siue concessa suam per flagitia delegit explere libidinem! Si quis itaque Christianus diligit meretricem eique adhaerens unum corpus efficitur, iam in fundamento non habet Christum. Si quis autem diligit uxorem suam, si

6 Iac. 2, 14 9 1. Cor. 3, 15 28 1. Cor. 6, 16

4 quandoque, que *om.* e^1 7 abeat *g* 8 e/t, s *eras.*, *g* 12 abuerit *g* 13 fides per ignem *v* 17 ut *om.* *b* de *om.* *b* p in edificatio^ne^ proponitur *b* 19 ut ei non terrena *b* temporaria *eg* 25 post haec habuit *a* 26 sua *g* per flagitia *erasa sunt*, *e* dilegit g^1 *p*; diligit *e* 28 eique, que *m. 2 sup. lin.*, *p*

secundum Christum, quis ei dubitet in fundamento esse Christum? si uero secundum hoc saeculum, si carnaliter, si in morbo concupiscentiarum, sicut et gentes quae ignorant Deum, etiam hoc secundum ueniam concedit apostolus, immo per apostolum Christus. Potest ergo et iste in fundamento habere Christum. Si enim nihil ei talis adfectionis uoluptatisque praeponat, quamuis superaedificet ligna, fenum, stipulam, Christus est fundamentum, propter hoc saluus erit per ignem. Delicias quippe huius modi amoresque terrenos, propter coniugalem quidem copulam non damnabiles, tribulationis ignis exuret; ad quem pertinent ignem et orbitates et quaecumque calamitates quae auferunt haec. Ac per hoc ei, qui aedificauit, erit aedificatio ista damnosa, quia non habebit, quod superaedificauit, et eorum amissione cruciabitur, quibus fruendo utique laetabatur; sed per hunc ignem saluus erit merito fundamenti, quia, etsi utrum id habere mallet an Christum a persecutore proponeretur, illud Christo non praeponeretur. Vide in apostoli uerbis hominem aedificantem super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos: Qui sine uxore est, inquit, cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo. Vide alium aedificantem ligna, fenum, stipulam: Qui autem matrimonio iunctus est, inquit, cogitat quae sunt mundi, quo modo placeat uxori. Uniuscuiusque opus manifestabitur; dies enim declarabit (dies utique tribulationis), quoniam in igne, inquit, reuelabitur. Eandem tribulationem ignem uocat, sicut alibi legitur: Vasa figuli probat fornax et homines iustos tentatio tribulationis. Et uniuscuiusque opus quale sit,

1 Eph. 5, 25   3 1. Thess. 4, 5   19 1. Cor. 7, 32 sq.   23 ib. 3, 13   26 Eccli. 27, 5   29 1. Cor. 3, 13 sqq.

3 et *om.* α   4 concedet g^1 5 habere in fundam. *v*   6 ei nihil *v* uel uoluptatisque *p*   9 huius modi *e*[1] *p* ρ *v*; eius modi *b*; huius mundi *a g*, *in marg. e*   10 damnabilis *g*   11 ignem pertinent *v*   13 16 abebit—abere *g*   16 utrum] uerum *e*   an Christum habere mallet *v*   22 ea quae *b*   24 dies enim domini *a*   25 in igni *e* ρ; in ignem *b* eandem *a b e g p* α *v*; eandemque ρ *Domb.*

[redacted]

ignis probabit. Si cuius opus permanserit (permanet enim quod quisque cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo), quod superaedificauit mercedem accipiet (id est, unde cogitauit, hoc sumet); si cuius autem opus arserit, damnum patietur (quoniam quod dilexerat non habebit), ipse autem saluus erit (quia nulla eum tribulatio ab illius fundamenti stabilitate semouit); sic tamen quasi per ignem (quod enim sine iniciente amore non habuit, sine urente dolore non perdit). Ecce, quantum mihi uidetur, inuentus est ignis, qui nullum eorum damnet, sed unum ditet, alterum damnificet, ambos probet.

Si autem ignem illum loco isto noluerimus accipere, de quo Dominus dicet sinistris: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum; ut in eis etiam isti esse credantur, qui aedificant super fundamentum ligna, fenum, stipulam, eosque ex illo igne post tempus pro malis meritis inpertitum liberet boni meritum fundamenti: quid arbitrabimur dextros quibus dicetur: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum, nisi eos, qui aedificauerunt super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos? Sed in illum ignem, de quo dictum est: Sic tamen quasi per ignem, si hoc modo est intellegendus, utrique mittendi sunt, et dextri scilicet et sinistri. Illo quippe igne utrique probandi sunt, de quo dictum est: Dies enim declarabit, quoniam in igne reuelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit. Si ergo utrumque probabit ignis, ut, si cuius opus permanserit, id est non fuerit igne consumtum, quod superaedificauit mercedem accipiat; si cuius autem opus arserit, damnum patiatur: profecto non est ipse aeternus ille ignis. In illum enim soli sinistri nouissima et

13 Mt. 25, 41 18 ib. 34

6 9 abebit—abuit *g* 7 semouit *ep Domb.*; remouit *ab*; mouet g^1; mouit g^2 *v* 11 hunum *g* 12 isto loco *v* 13 dicit *egp* 17 arbitrabitur *g* 18 quibus dicetur *m. 2 ex* quippe (?) dicitur *corr.*, *g* 22 est *erasum g* 29 patietur b^2 ille ipse eternus ignis *b* ipse *om. e*

perpetua damnatione mittentur, iste autem dextros probat. Sed alios eorum sic probat, ut aedificium, quod super Christum fundamentum ab eis inuenerit esse constructum, non exurat adque consumat; alios autem aliter, id est, ut quod superaedificauerunt ardeat damnumque inde patiantur, salui fiant autem, quoniam Christum in fundamento stabiliter positum praecellenti caritate tenuerunt. Si autem salui fient, profecto et ad dexteram stabunt et cum ceteris audient: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum, non ad sinistram, ubi illi erunt, qui salui non erunt et ideo audient: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum. Nemo quippe ab illo igne saluabitur, quia in supplicium aeternum ibunt illi omnes, ubi uermis eorum non moritur et ignis non exstinguitur, quo cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum.

Post istius sane corporis mortem, donec ad illum ueniatur, qui post resurrectionem corporum futurus est damnationis et remunerationis ultimus dies, si hoc temporis interuallo spiritus defunctorum eius modi ignem dicuntur perpeti, quem non sentiant illi, qui non habuerunt tales mores et amores in huius corporis uita, ut eorum ligna, fenum, stipula consumatur; alii uero sentiant, qui eius modi secum aedificia portauerunt, siue ibi tantum, siue et hic et ibi, siue ideo hic ut non ibi saecularia, quamuis a damnatione uenialia, concremantem ignem transitoriae tribulationis inueniant: non redarguo, quia forsitan uerum est. Potest quippe ad istam tribulationem pertinere etiam mors ipsa carnis, quae de primi peccati perpetratione concepta est, ut secundum cuiusque aedificium tempus quod eam sequitur ab unoquoque sentiatur. Persecutiones quoque, quibus martyres coronati sunt et quas

13 Mr. 9, 45 15 Apoc. 20, 10

3 constrictum *e*[1] 14 moritur ... extinguitur *e p p*; morietur ... exsinguitur *g*; morietur ... extinguetur *a b v* 18 sic *e* 21 et (ut) *p* et fenum et stipula *e p* 25 inuenient *g* 26 quod *m. 2 in ras. e* 27 mors ipsa *b e g p*; ipsa mors *v Domb.* peccati primi *v*

[redacted]

patiuntur quicumque Christiani, probant utraque aedificia uelut ignis et alia consumunt cum ipsis aedificatoribus, si Christum in eis non inueniunt fundamentum; alia sine ipsis, si inueniunt, quia licet cum damno salui erunt ipsi; alia uero non consumunt, quia talia reperiunt quae maneant in aeternum. Erit etiam in fine saeculi tribulatio tempore Antichristi, qualis numquam antea fuit. Quam multa erunt tunc aedificia; siue aurea siue fenea, super optimum fundamentum, quod est Christus Iesus, ut ignis ille probet utraque et de aliis gaudium, de aliis inferat damnum, neutros tamen perdat, in quibus haec inueniet, propter stabile fundamentum! Quicumque autem, non dico uxorem, cuius etiam commixtione carnis ad carnalem utitur uoluptatem, sed ipsa quae ab eius modi delectationibus aliena sunt nomina pietatis humano more carnaliter diligendo Christo anteponit, non eum habet in fundamento et ideo non per ignem saluus erit, sed saluus non erit, quia esse cum Saluatore non poterit, qui de hac re apertissime loquens ait: Qui amat patrem aut matrem plus quam me, non est me dignus; et qui amat filium aut filiam super me, non est me dignus. Verum qui has necessitudines sic amat carnaliter ut tamen eas Christo Domino non praeponat, malitque ipsis carere quam Christo, si ad hunc fuerit articulum tentationis adductus, per ignem erit saluus, quia et earum amissione tantum necesse est urat dolor, quantum haeserat amor. Porro qui patrem matrem, filios filias secundum Christum dilexerit, ut ad eius regnum obtinendum eique cohaerendum illis consulat, uel hoc in eis diligat, quod membra sunt Christi: absit ut ista dilectio reperiatur in lignis, feno, stipula con-

18 Mt. 10, 37

1 probantur *e*[2] *g* 2 et *erasum g* 4 si *om. p* 7 antea numquam *p* fuit *om. e* 13 eius modi *gp;* huius modi *v* 17 qui de hac] pro hac *e* 19 et qui *usque ad* dignus *om. bp* 21 sit *e*[r] 23 ad huc *e* articulus *e*[2] 24 saluus erit *v* et *begp;* ex *v Domb.* 25 aeserat *g* 26 filiasque *e*

sumenda, sed prorsus aedificio aureo, argenteo, gemmeo deputabitur. Quo modo autem potest eos plus amare quam Christum, quos amat utique propter Christum?

CAPUT XXVII.

Contra eorum persuasionem, qui putant sibi non obfutura peccata, in quibus, cum elemosynas facerent, permanserunt.

Restat eis respondere, qui dicunt aeterno igne illos tantummodo arsuros, qui pro peccatis suis facere dignas elemosynas neglegunt, propter illud quod ait apostolus Iacobus: Iudicium autem sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam. Qui ergo fecit, inquiunt, quamuis non correxerit perditos mores, sed nefarie ac nequiter inter ipsas suas elemosynas uixerit, cum misericordia illi futurum est iudicium, ut aut non damnetur omnino aut post aliquod tempus a damnatione nouissima liberetur. Nec ob aliud existimant Christum de solo dilectu adque neglectu elemosynarum discretionem inter dextros et sinistros esse facturum, quorum alios in regnum, alios in supplicium mittat aeternum. Ut autem cottidiana sibi opinentur, quae facere omnino non cessant, qualiacumque et quantacumque sint, per elemosynas dimitti posse peccata, orationem, quam docuit ipse Dominus, et suffragatricem sibi adhibere conantur et testem. Sicut enim nullus est, inquiunt, dies, quo a Christianis haec oratio non dicatur: ita nullum est cottidianum qualecumque peccatum, quod per illam non dimittatur, cum dicimus: Dimitte nobis debita nostra, si quod sequitur facere curemus: Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Non enim ait Dominus, inquiunt: Si dimiseritis peccata hominibus,

10 Iac. 2, 13 26 Mt. 6, 12

7 permanserunt *g f*; perstiterunt *p q v* 9 ęlimosynas *et sic infra g* 17 delectu g^1; delicto *e p* neglecto *p* uel elimos. *g* 23 suffragatricem *g*; suffracatricem *e*

[redacted]

dimittet uobis Pater uester cottidiana parua peccata, sed: Dimittet, inquit, uobis peccata uestra. Qualicumque ergo uel quantacumque sint, etiamsi cottidie perpetrentur nec ab eis uita discedat in melius commutata: per elemosynam ueniae non negatae remitti sibi posse praesumunt.

Sed bene, quod isti dignas pro peccatis elemosynas commonent esse faciendas; quoniam si dicerent qualescumque elemosynas pro peccatis et cottidianis et magnis et quantacumque scelerum consuetudine misericordiam posse inpetrare diuinam, ut ea cottidiana remissio sequeretur, uiderent se rem dicere absurdam adque ridiculam. Sic enim cogerentur fateri fieri posse, ut opulentissimus homo decem nummulis diurnis in elemosynas inpensis homicidia et adulteria et nefaria quaeque facta redimeret. Quod si absurdissimum adque insanissimum est dicere, profecto si quaeratur, quae dignae sint pro peccatis elemosynae, de quibus etiam Christi praecursor ille dicebat: Facite ergo fructus dignos paenitentiae, procul dubio non inuenientur eas facere, qui uitam suam usque ad mortem cottidianorum criminum perpetratione confodiunt; primum, quia in auferendis rebus alienis longe plura diripiunt, ex quibus perexigua pauperibus largiendo Christum se ad hoc pascere existimant, ut licentiam malefactorum ab illo se emisse uel cottidie potius emere credentes securi damnabilia tanta committant. Qui si pro uno scelere omnia sua distribuerent indigentibus membris Christi, nisi desisterent a talibus factis habendo caritatem, quae non agit perperam, aliquid eis prodesse non potest. Qui ergo dignas pro suis peccatis elemosynas facit, prius eas facere incipit a se ipso.

17 Mt. 3, 8 26 1. Cor. 13, 4

1 peccata *mss.*; peccata uestra *v* 4 discedat *abeppa*; descedat *g*: discedant *v* 6 commonent eleemosynas *v* commonenteſſe, ſe *eras.*, *g* 8 et cottid. *g* 9 misericordia . . diuina *e* 10 rem se *v* 11 cogeretur fateri posse *b* 12 decim nummolis *g* diuturnis *b* 13 expensis *a* 14 et *v* inanissimum *a* 20 primum *bv*; primo *aegppa* 23 se *om.* *p* 27 dignus *g* 28 incipit *begp*; incipiat *v* *Domb.*

Indignum est enim, ut in se non faciat, qui facit in proximum, cum audiat dicentem Deum: Diliges proximum tuum tamquam te ipsum: itemque audiat: Miserere animae tuae placens Deo. Hanc elemosynam, id est, ut Deo placeat, non faciens animae suae quo modo dignas pro peccatis suis elemosynas facere dicendus est? Ad hoc enim et illud scriptum est: Qui sibi malignus est, cui bonus erit? Orationes quippe adiuuant elemosynae; et utique intuendum est quod legimus: Fili, peccasti, ne adicias iterum et de praeteritis deprecare, ut tibi dimittantur. Propter hoc ergo elemosynae faciendae sunt, ut, cum de praeteritis peccatis deprecamur, exaudiamur; non ut in eis perseuerantes licentiam malefaciendi nos per elemosynas conparare credamus.

Ideo autem Dominus et dextris elemosynas ab eis factas et sinistris non factas se inputaturum esse praedixit, ut hinc ostenderet quantum ualeant elemosynae ad priora delenda, non ad perpetua inpune committenda peccata. Tales autem elemosynas non dicendi sunt facere, qui uitam nolunt a consuetudine scelerum in melius commutare. Quia et in hoc quod ait: Quando uni ex minimis meis non fecistis, mihi non fecistis, ostendit eos non facere etiam quando se facere existimant. Si enim Christiano esurienti panem tamquam Christiano darent, profecto sibi panem iustitiae, quod ipse Christus est, non negarent; quoniam Deus, non cui detur, sed quo animo detur, adtendit. Qui ergo Christum diligit in Christiano, hoc animo ei porrigit elemosynam, quo accedit ad Christum, non quo uult recedere inpunitus a Christo. Tanto enim magis quisque deserit Christum, quanto magis

2 Mt. 22, 39 3 Eccl. 30, 24 7 ib. 14, 5 9 ib. 21, 1 21 Mt. 25, 45

2 deum *egp*; Dominum *v Domb.* diligis *g* 3 sicut te *e* 4 tuae animae *v* anc *g* 8 '*ante* Orationes *deesse nonnulla uidentur*' *Domb.* 10 dimitt. tibi *v* 11 propter oc *g* 17 priora] preterita *m. 2 in ras. e* 25 cui] quod *p* 27 diliget *g*[2] porriget *g*

[redacted]

diligit quod inprobat Christus. Nam quid cuiquam prodest, quod baptizatur, si non iustificatur? Nonne qui dixit: **Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non intrabit in regnum Dei**, ipse etiam dixit: **Nisi abundauerit iustitia uestra super scribarum et Pharisaeorum, non intrabitis in regnum caelorum?** Quur illud timendo multi currunt baptizari, et hoc non timendo non multi curant iustificari? Sicut ergo non fratri suo dicit: **Fatue**, qui cum hoc dicit non ipse fraternitati, sed peccato eius infensus est (alioquin reus erit gehennae ignis): ita e contrario, qui porrigit elemosynam Christiano, non Christiano porrigit, qui non in eo diligit Christum; non autem diligit Christum, qui iustificari recusat in Christo. Et quem ad modum si quis praeoccupatus fuerit hoc delicto, ut fratri suo dicat: **Fatue**, id est, non eius peccatum uolens auferre conuicietur iniuste, parum est illi ad hoc redimendum elemosynas facere, nisi etiam quod ibi sequitur remedium reconciliationis adiungat (ibi enim sequitur: **Si ergo offeres munus tuum ad altare et ibi recordatus fueris, quia frater tuus habet aliquid aduersum te, relinque ibi munus tuum ad altare et uade prius, reconciliari fratri tuo, et tunc ueniens offeres munus tuum**): ita parum est elemosynas quantaslibet facere pro quocumque scelere et in consuetudine scelerum permanere.

Oratio uero cottidiana, quam docuit ipse Iesus, unde et dominica nominatur, delet quidem cottidiana peccata, cum

2 Io. 3, 5   4 Mt. 5, 20   8 ib. 22   18 ib. 23

3 spiritu *aeg Domb.*; spiritu sancto *bpv*   6 in regnum caelorum, *in marg.* dei, *e*   7 currẹnt (v) *g*; cur/ant, *m. 2 ex* currunt *corr.*, *e*   non multi currunt *b*   8 si ergo *b*   non *om. e*   fratri suo dicit *abegppα*; dicit fratri suo *v*   9 dixit non ipse *b*   10 geennẹ *g*   ite *g*   13 iustificari diligit xp̄m (recusat in e) *g*   15 *sq.* nolens ferre conuinceretur *b*   16 inuicietur *e*   18 offeres *gα*; offerres *ρ*; offers *abepv*   21 ante altare *e*   reconciliari *eg*[1]; reconciliare *v*   22 offers *e*[1]   23 par/ū, u *uel* c *eraso*, *e*   25 ipse iesus *codd. praeter a*; ipse Dominus *v*; dn̄s ipse docuit *a*

cottidie dicitur: Dimitte nobis debita nostra, adque id quod sequitur non solum dicitur, sed etiam fit: Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris; sed quia fiunt peccata, ideo dicitur, non ut ideo fiant, quia dicitur. Per hanc enim nobis uoluit Saluator ostendere, quantumlibet iuste in huius uitae caligine adque infirmitate uiuamus, non nobis deesse peccata, pro quibus dimittendis debeamus orare et eis, qui in nos peccant, ut et nobis ignoscatur, ignoscere. Non utique propterea Dominus ait: Si dimiseritis peccata hominibus, dimittet uobis et Pater uester peccata uestra, ut de hac oratione confisi securi cottidiana scelera faceremus, uel potentia qua non timeremus hominum leges uel astutia qua ipsos homines falleremus; sed ut per illam disceremus non putare nos esse sine peccatis, etiamsi a criminibus essemus inmunes; sicut etiam legis ueteris sacerdotes hoc ipsum Deus de sacrificiis admonuit, quae iussit eos primum pro suis, deinde pro populi offerre peccatis. Nam et ipsa uerba tanti magistri et Domini nostri uigilanter intuenda sunt. Non enim ait: Si dimiseritis peccata hominibus, et Pater uester dimittet uobis qualiacumque peccata, sed ait: Peccata uestra. Cottidianam quippe orationem docebat et iustificatis utique discipulis loquebatur. Quid est ergo: Peccata uestra nisi 'peccata sine quibus nec uos eritis, qui iustificati et sanctificati estis'? Ubi ergo illi, qui per hanc orationem occasionem perpetrandorum cottidie scelerum quaerunt, dicunt Dominum significasse etiam magna peccata, quoniam non dixit: 'Dimittet uobis parua, sed peccata uestra: ibi nos considerantes qualibus loquebatur et audientes dictum peccata uestra nihil aliud debemus existimare quam parua, quoniam talium iam non erant magna. Verum tamen nec ipsa magna, a quibus omnino mutatis in melius moribus recedendum est, dimittuntur oran-

17 Leuit. 16, 6

9 utique *p*; itaque *rell. v Domb.* 16 de *om. g* *post* sacrificiis *repetit* deus *p* 28 nos] non *g*

[redacted]

tibus, nisi fiat quod ibi dicitur: *Sicut et nos dimisimus debitoribus nostris.* Si enim minima peccata, sine quibus non est etiam uita iustorum, aliter non remittuntur: quanto magis multis et magnis criminibus inuoluti, etiamsi ea perpetrare iam desinant, nullam indulgentiam consequentur, si ad remittendum aliis, quod in eis quisque peccauerit, inexorabiles fuerint, cum dicat Dominus: *Si autem non dimiseritis hominibus, neque Pater uester dimittet uobis.* Ad hoc enim ualet quod etiam Iacobus apostolus ait, iudicium futurum sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam. Venire quippe debet in mentem etiam seruus ille, cui debitori dominus eius relaxauit decem milia talentorum, quae postea iussit ut redderet, quia ipse non misertus est conserui sui, qui ei debebat centum denarios. In his ergo, qui filii sunt promissionis et uasa misericordiae, ualet quod ait idem apostolus consequenter adiungens: *Superexsultat autem misericordia iudicio,* quoniam et illi iusti, qui tanta sanctitate uixerunt, ut alios quoque recipiant in tabernacula aeterna, a quibus amici facti sunt de mammona iniquitatis, ut tales essent, misericordia liberati sunt ab eo, qui iustificat inpium, inputans mercedem secundum gratiam, non secundum debitum. In eorum quippe numero est apostolus, qui dicit: *Misericordiam consecutus sum, ut fidelis essem.*

Illi autem, qui recipiuntur a talibus in tabernacula aeterna, fatendum est quod non sint his moribus praediti, ut eis liberandis sine suffragio sanctorum sua possit uita sufficere, ac per hoc multo amplius in eis superexsultat misericordia iudicio.

9 Iac. 2, 13   12 Mt. 18, 23 sqq.   16 Iac. 2, 13   19 Lc. 16, 9   24 1. Cor. 7, 25

5 iam *om.* *p*   consequentur *a*; consequantur *α*   6 in eis *gp*; eis, *omisso* in, *e*; in eos *v Domb.*   8 nec *p*   12 decim *g*   18 ut ali/s (ab *superscr.*) quoque recipiant (ur *superscr.*) b *m. 2 corr.*   19 a quibus *a* e^1 *gp Domb.*; a *om.* *b* e^2 *v*   mamona *et sic semper eg*   25 alii *a*   autem *om.* *a*   27 hac *g*   28 superexaltat *e*

Nec tamen ideo putandus est quisquam sceleratissimus, nequaquam uita uel bona uel tolerabiliore mutatus, recipi in tabernacula aeterna, quoniam obsecutus est sanctis de mammona iniquitatis, id est de pecunia uel diuitiis, quae male fuerant adquisitae, aut etiamsi bene, non tamen ueris, sed quas iniquitas putat esse diuitias, quoniam nescit quae sint uerae diuitiae, quibus illi abundant, qui et alios recipiunt in tabernacula aeterna. Est itaque quidam uitae modus nec tam malae, ut his qui eam uiuunt nihil prosit ad capessendum regnum caelorum largitas elemosynarum, quibus etiam iustorum sustentatur inopia et fiunt amici qui in tabernacula aeterna suscipiant, nec tam bonae, ut ad tantam beatitudinem adipiscendam eis ipsa sufficiat, nisi eorum meritis, quos amicos fecerint, misericordiam consequantur. (Mirari autem soleo etiam aput Vergilium reperiri istam Domini sententiam, ubi ait: Facite uobis amicos de mammona iniquitatis, ut et ipsi recipiant uos in tabernacula aeterna; cui est et illa simillima: Qui recipit prophetam in nomine prophetae, mercedem prophetae accipiet; et qui recipit iustum in nomine iusti, mercedem iusti accipiet. Nam cum Elysios campos poeta ille describeret, ubi putant habitare animas beatorum, non solum ibi posuit eos, qui propriis meritis ad illas sedes peruenire potuerunt, sed adiecit adque ait:

Quique sui memores alios fecere merendo,

id est, qui promeruerunt alios eosque sui memores promerendo fecerunt; prorsus tamquam eis dicerent, quod frequentatur ore Christiano, cum se cuique sanctorum humilis quisque commendat et dicit: 'Memor mei esto, adque id ut esse possit

16 Lc. 16, 9 18 Mt. 10, 41 25 Aen. VI, 664

7 abundant *abegpv;* abundabant *p Domb.* aeterna tabern. *v* 9 ea *p* capescendum *bep* 12 ad *sup. lin. g* 13 ipsae, ae *m. 2, e* 15 istam Domini reperiri *v* 18 cuius *bv* recepit *g* 26 et alios aliasque *p* 27 ei *e* 28 christianorum *p* 29 ut id *v*

[redacted]

promerendo efficit.) Sed quis iste sit modus, et quae sint ipsa peccata, quae ita inpediunt peruentionem ad regnum Dei, ut tamen sanctorum amicorum meritis inpetrent indulgentiam, difficillimum est inuenire, periculosissimum definire. Ego certe usque ad hoc tempus cum inde satagerem ad eorum indaginem peruenire non potui. Et fortassis propterea latent, ne studium proficiendi ad omnia cauenda peccata pigrescat. Quoniam si scirentur quae uel qualia sint delicta, pro quibus etiam permanentibus nec prouectu uitae melioris absumtis intercessio sit inquirenda et speranda iustorum, eis secura se obuolueret humana segnitia, nec euolui talibus inplicamentis ullius uirtutis expeditione curaret, sed tantummodo quaereret aliorum meritis liberari, quos amicos sibi de mammona iniquitatis elemosynarum largitate fecisset. Nunc uero dum uenialis iniquitatis, etiamsi perseueret, ignoratur modus, profecto et studium in meliora proficiendi orando et instando uigilantius adhibetur et faciendi de mammona iniquitatis sanctos amicos cura non spernitur.

Verum ista liberatio, quae fit siue suis quibusque orationibus siue intercedentibus sanctis, id agit ut in ignem quisque non mittatur aeternum, non ut, cum fuerit missus, post quantumcumque inde tempus eruatur. Nam et illi, qui putant sic intellegendum esse quod scriptum est, adferre terram bonam uberem fructum, aliam tricenum, aliam sexagenum, aliam centenum, ut sancti pro suorum diuersitate meritorum alii

24 Mt. 13. 8

3 amicorum *superscripto m. 2* q; *g* 7 peccata cauenda *v* 9 prouectu *abegppa;* profectu *v* 10 adsumptis *bep* 11 se *om. b* segnities *v* uolui p^1 *a* 14 largitate *mss.;* largitione *v* 16 orando et instando *agp Domb.;* orando et stando *b;* orando et instadio, *in marg.* et instando, *e;* orationi instando *v* 17 uigilantius, *in marg.* uigiliis, *e* 19 laboratio, *in marg.* liberatio, *e* operationibus *e* 21 post, *m. 2 superscripto* quam, *b* quanto tum cumque eruatur, *omissis* inde tempus, *b* 22 tempus, *in marg.* temporis, *e* potant *g*

tricenos homines liberent, alii sexagenos, alii centenos, hoc in die iudicii futurum suspicari solent, non post iudicium. Qua opinione quidam cum uideret homines inpunitatem sibi peruersissime pollicentes, eo quod omnes isto modo ad liberationem pertinere posse uideantur, elegantissime respondisse perhibetur, bene potius esse uiuendum, ut inter eos quisque reperiatur, qui pro aliis intercessuri sunt liberandis, ne tam pauci sint, ut cito ad numerum suum uel tricenum uel sexagenum uel centenum unoquoque eorum perueniente multi remaneant, qui erui iam de poenis illorum intercessione non possint et in eis inueniatur quisquis sibi spem fructus alieni temeritate uanissima pollicetur. Haec me illis respondisse suffecerit, qui sacrarum litterarum, quas communes habemus, auctoritatem non spernunt, sed eas male intellegendo non quod illae loquuntur, sed hoc potius putant futurum esse quod ipsi uolunt. Hac itaque responsione reddita librum, sicut promisimus, terminamus.

LIBER XXII.

CAPUT I.

De conditione angelorum et hominum.

Sicut in proximo libro superiore promisimus, iste huius totius operis ultimus disputationem de ciuitatis Dei aeterna beatitudine continebit, quae non propter aetatis per multa saecula longitudinem tamen quandocumque finiendam aeternitatis nomen accepit, sed quem ad modum scriptum est in euangelio, r e g n i e i u s n o n e r i t f i n i s; nec ita ut aliis mo-

28 Lc. 1, 33

11 possent g^1 12 me(i)llis *g;* modo illis *b* respond. illis *v* 15 locuntur *g* (h)oc *g* 16 ac *g* promissimus *et sic l. 23 g* EXPLICIT LIBER . XXI . INCIPIT . LIBER . XXII. *egp* 23 promisi *b* 27 coepit *g* quemammodum *g*

[redacted]

riendo decedentibus, aliis succedentibus oriendo species in ea perpetuitatis appareat, sicut in arbore, quae perenni fronde uestitur, eadem uidetur uiriditas permanere, dum labentibus et cadentibus foliis subinde alia, quae nascuntur, faciem conseruant opacitatis; sed omnes in ea ciues inmortales erunt, adipiscentibus et hominibus, quod numquam sancti angeli perdiderunt. Faciet hoc Deus omnipotentissimus eius conditor. Promisit enim nec mentiri potest, et quibus fidem hinc quoque faceret, multa sua et non promissa et promissa iam fecit.

Ipse est enim, qui in principio condidit mundum, plenum bonis omnibus uisibilibus adque intellegibilibus rebus, in quo nihil melius instituit quam spiritus, quibus intellegentiam dedit et suae contemplationis habiles capacesque sui praestitit adque una societate deuinxit, quam sanctam et supernam dicimus ciuitatem, in qua res, qua sustententur beatique sint, Deus ipse illis est, tamquam uita uictusque communis; qui liberum arbitrium eidem intellectuali naturae tribuit tale, ut, si uellet deserere Deum, beatitudinem scilicet suam, continuo miseria sequeretur; qui cum praesciret angelos quosdam per elationem, qua ipsi sibi ad beatam uitam sufficere uellent, tanti boni desertores futuros, non eis ademit hanc potestatem, potentius et melius esse iudicans etiam de malis bene facere quam mala esse non sinere. Quae omnino nulla essent, nisi natura mutabilis, quamuis bona et a summo Deo adque incommutabili bono, qui bona omnia condidit, instituta, pec-

3 ueriditas *g*[1] 8 et *om. g* fide/, m *eras.*, *g* hinc quoque faceret fidem *p* 9 et promissa *om. p* 11 hominibus *g*[1] 14 deuixit *g*; diuinxit *b* 16 illic *g* uictus, *omisso* que, *b* 17 natura/, e *eras. g* 18 uellet deserere *b e g p ρ*; uelle deseret *α*; uellet desereret *a v Domb.* Deum] eum *b* 18 *sq.* continuo miseria sequeretur *e g*; continuo cum miseria secutura esset *p*; miseria esset secutura sua, *omisso* continuo, *b*; miseriā continuo sequitura'//, *eraso* qui (?), ρ[1]; et cont. miseria secutura *α*; cont. miseria secutura *a*, *mg. e. v*; miseria cont. secutura ρ[2] (?) *Domb.* 19 cum *superscripto m. 2* iam, *b* 22 potentius et *om. p* 23 sineret *a b* que omnino essent *b* 24 quamuis ..... incommutabili *om. g*[1] 25 immutabili *a* bono *om. b* omnia bona *b*

cando ea sibi ipsa fecisset; quo etiam peccato suo teste conuincitur bonam conditam se esse naturam. Nisi enim magnum et ipsa, licet non aequale Conditori, bonum esset, profecto desertio Dei tamquam luminis sui malum eius esse non posset. Nam sicut caecitas oculi uitium est et idem ipsum indicat ad lumen uidendum esse oculum creatum ac per hoc etiam ipso uitio suo excellentius ostenditur ceteris membris membrum capax luminis (non enim alia causa esset uitium eius carere lumine): ita natura, quae fruebatur Deo, optimam se institutam docet etiam ipso uitio, quo ideo misera est quia non fruitur Deo; qui casum angelorum uoluntarium iustissima poena sempiternae infelicitatis obstrinxit adque in eo summo bono permanentibus ceteris, ut de sua sine fine permansione certi essent, tamquam ipsius praemium permansionis dedit. Qui fecit hominem etiam ipsum rectum cum eodem libero arbitrio, terrenum quidem animal, sed caelo dignum, si suo cohaereret auctori, miseria similiter, si eum desereret, secutura, qualis naturae huius modi conueniret. Quem similiter cum praeuaricatione legis Dei per Dei desertionem peccaturum esse praesciret, nec illi ademit liberi arbitrii potestatem, simul praeuidens, quid boni de malo eius esset ipse facturus: qui de mortali progenie merito iusteque damnata tantum populum gratia sua colligit, ut inde subpleat et instauret partem, quae lapsa est angelorum, ac sic illa dilecta et superna ciuitas non fraudetur suorum numero ciuium, quin etiam fortassis et uberiore laetetur.

CAPUT II.

De aeterna Dei et incommutabili uoluntate.

Multa enim fiunt quidem a malis contra uoluntatem Dei; sed tantae est ille sapientiae tantaeque uirtutis, ut in eos exitus siue fines, quos bonos et iustos ipse praesciuit, tendant

1 ea sibi] mala ///// sibi *b* quomodo etiam *b* 2 se *om.* b^1 ρ 5 cecitaſ ſęculi *b* 6 oculum esse *v* 12 obduxit *m. 1 in ras. b* 15 ipsum etiam *v* 17 autori *g* 21 eius *om. v* 25 numerum *g*' 26 fortassi sed *g* 29 quidem anjmalis *b*

[redacted]

omnia, quae uoluntati eius uidentur aduersa. Ac per hoc cum Deus mutare dicitur uoluntatem, ut quibus lenis erat uerbi gratia reddatur iratus, illi potius quam ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in his quae patiuntur inueniunt; sicut mutatur sol oculis sauciatis et asper quodam modo ex miti et ex delectabili molestus efficitur, cum ipse aput se ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam uoluntas Dei, quam facit in cordibus oboedientium mandatis eius, de qua dicit apostolus: Deus est enim, qui operatur in uobis et uelle. Sicut iustitia Dei non solum qua ipse iustus est dicitur, sed illa etiam quam in homine, qui ab illo iustificatur, facit: sic et lex eius uocatur, quae potius est hominum, sed ab ipso data; nam utique homines erant, quibus ait Iesus: In lege uestra scriptum est, cum alio loco legamus: Lex Dei eius in corde eius. Secundum hanc uoluntatem, quam Deus operatur in hominibus, etiam uelle dicitur, quod non ipse uult, sed suos id uolentes facit; sicut dicitur cognouisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo: Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo, fas est ut credamus, quod eos tunc cognouerit Deus praecognitos ante constitutionem mundi; sed tunc cognouisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis iam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo uoluntatem, qua Deum uelle dicimus quod alios efficit uelle, a quibus futura nesciuntur, multa uult nec facit.

Multa enim uolunt fieri sancti eius ab illo inspirata sancta uoluntate, nec fiunt, sicut orant pro quibusdam pie sancteque,

9 Phil. 2, 13 14 Io. 8, 17 15 Ps. 36, 31 19 Gal. 4, 9 21 1. Petr. 1, 20

2 est *α* 9 est enim *codd. praeter* ρ, *v;* enim est ρ *Domb.* 10 quia *a* b^2 *g* 11 *sq.* qua ab illo iustificatus factus sic et lex uocatur *b* 12 et // eius, ex (*non* lex) *eraso, g* 13 data hominibus *e* 15 eius in] est in *e* corde ipsius *v* 17 ipse non *v* 18 facit *b* ρ *α* 25 quam *g* effecit *b g* 27 fieri *om. p*

et quod orant non facit, cum ipse in eis hanc orandi uoluntatem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum uolunt et orant sancti, ut quisque sit saluus, possumus illo modo locutionis dicere: 'Vult Deus et non facit'; ut ipsum dicamus uelle, qui ut uelint isti facit. Secundum illam uero uoluntatem suam, quae cum eius praescientia sempiterna est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque uoluit non solum praeterita uel praesentia, sed etiam futura iam fecit. Verum antequam ueniat tempus, quo uoluit ut fieret, quod ante tempora uniuersa praesciuit adque disposuit, dicimus: 'Fiet quando Deus uoluerit'; si autem non solum tempus quo futurum est, uerum etiam utrum futurum sit ignoramus, dicimus: 'Fiet, si Deus uoluerit'; non quia Deus nouam uoluntatem, quam non habuit, tunc habebit; sed quia id, quod ex aeternitate in eius inmutabili praeparatum est uoluntate, tunc erit.

CAPUT III.

De promissione aeternae beatitudinis sanctorum et perpetuis suppliciis inpiorum.

Quapropter, ut cetera tam multa praeteream, sicut nunc in Christo uidemus inpleri quod promisit Abrahae dicens: In semine tuo benedicentur omnes gentes: ita quod eidem semini eius promisit inplebitur. ubi ait per prophetam: Resurgent qui erant in monumentis, et quod ait: Erit caelum nouum et terra noua, et non erunt memores priorum, nec adscendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exsultationem inuenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exsultationem et populum meum laetitiam; et exsultabo in Hierusalem

22 Gen. 22, 18 24 Esai. 26, 19 25 Ib. 65, 17 sqq.

2 /ac, h *eraso*, *g* secundum eum *g* 9 futuri *g* ueniat *codd. excepto* ρ, *v*; uenit ρ *Domb.* 21 abrae *b g* 24 erunt *a b* munumentis g^1 26 priores *e* ascendet *a b e* ρ^2 *α*; ascendit *g* ρ^1; ascendent *p v* 27 et *om. g* 29 in laetitiam *b*

[redacted]

et laetabor in populo meo, et ultra non audietur in illa uox fletus; et per alium prophetam quod praenuntiauit dicens eidem prophetae: In tempore illo saluabitur populus tuus omnis qui inuentus fuerit scriptus in libro, et multi dormientium in terrae puluere (siue, ut quidam interpretati sunt, aggere) exsurgent, hi in uitam aeternam et hi in obprobrium et in confusionem aeternam; et alio loco per eundem prophetam: Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum; et paulo post: Regnum, inquit, eius regnum sempiternum; et alia quae ad hoc pertinentia in libro uicensimo posui, siue quae non posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, uenient et haec, sicut ista uenerunt, quae increduli non putabant esse uentura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque uentura esse praedixit, quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

CAPUT IIII.

Contra sapientes mundi, qui putant terrena hominum corpora ad caeleste habitaculum non posse transferri.

Sed uidelicet homines docti adque sapientes contra uim tantae auctoritatis, quae omnia genera hominum, sicut tanto ante praedixit, in hoc credendum sperandumque conuertit, acute sibi argumentari uidentur aduersus corporum resurrectionem et dicere quod in tertio de re publica libro a Cicerone commemoratum est. Nam cum Herculem et Romulum

3 Dan. 12, 1 sq. 9 ib. 7, 18 11 ib. 27 13 c. 21 sqq. 27 c. 28

1 et *ante* laetabor *om.* *b* 2 in illa *codd. praeter b;* in ea *b v* 5 multǫ [i] *e* 8 in confus. *e g p* p *Domb.;* in *om.* *a b a v* [con]fusionem *b* 10 obteneb. *g* 12 pertinentia] pertinent iam *p* 14 eiusdem *b* uenientia *b* sicut et *e v* ista] scripta *p* 17 teste etiam *v* 24 tanto *om.* *e* 28 hircul. *g*

ex hominibus deos esse factos adseueraret: 'Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id quod esset e terra nisi in terra maneret. Haec est magna ratio sapientium, quorum Dominus nouit cogitationes, quoniam uanae sunt. Si enim animae tantummodo essemus, id est sine ullo corpore spiritus, et in caelo habitantes terrena animalia nesciremus nobisque futurum esse diceretur, ut terrenis corporibus animandis quodam uinculo mirabili necteremur: nonne multo fortius argumentaremur id credere recusantes et diceremus naturam non pati, ut res incorporea ligamento corporeo uinciretur? Et tamen plena est terra uegetantibus animis haec membra terrena, miro sibi modo conexa et inplicita. Quur ergo eodem uolente Deo, qui fecit hoc animal, non poterit terrenum corpus in caeleste corpus adtolli, si animus omni ac per hoc etiam caelesti corpore praestabilior terreno corpori potuit inligari? An terrena particula tam exigua potuit aliquid caelesti corpore melius aput se tenere, ut sensum haberet et uitam, et eam sentientem adque uiuentem dedignabitur caelum suscipere aut susceptam non poterit sustinere, cum de re sentiat et uiuat ista meliore, quam est corpus omne caeleste? Sed ideo nunc non fit, quia nondum est tempus quo id fieri uoluit, qui hoc, quod uidendo iam uiluit, multo mirabilius quam illud, quod ab istis non creditur, fecit. Quur enim non uehementius admiramur incorporeos animos, caelesti corpore potiores, terrenis inligari corporibus quam corpora licet terrena sedibus quamuis caelestibus, tamen corporeis sublimari, nisi quia hoc uidere consueuimus et hoc sumus, illud uero nondum sumus nec aliquando adhuc uidimus? Nam profecto sobria ratione consulta mirabilioris esse diuini operis reperitur incorporalibus corporalia quodam modo adtexere quam licet diuersa,

4 Ps. 93, 11

2 in *om. b* caelo g^1p neque *om. g* 3 e] et *g* 6 illo *g* 11 uinceretur *g* 13 quonexa *g* 15 attolli si *ex* attulliffe *corr. g* caeleste *g* 16 terrene *g;* terrę *e* 29 uidemus *b*

[redacted]

quia illa caelestia, ista terrestria, tamen corpora et corpora copulare.

CAPUT V.

De resurrectione carnis, quam quidam mundo credente non credunt.

Sed hoc incredibile fuerit aliquando: ecce iam credidit mundus sublatum terrenum Christi corpus in caelum; resurrectionem carnis et adscensionem in supernas sedes, paucissimis remanentibus adque stupentibus uel doctis uel indoctis, iam crediderunt et docti et indocti. Si rem credibilem crediderunt, uideant quam sint stolidi, qui non credunt; si autem res incredibilis credita est, etiam hoc utique incredibile est, sic creditum esse, quod incredibile est. Haec igitur duo incredibilia, resurrectionem scilicet nostri corporis in aeternum et rem tam incredibilem mundum esse crediturum idem Deus, antequam uel unum horum fieret, ambo futura esse praedixit. Unum duorum incredibilium iam factum uidemus, ut, quod erat incredibile, crederet mundus: quur id quod reliquum est desperatur, ut etiam hoc ueniat, quod incredibile credidit mundus, sicut iam uenit, quod similiter incredibile fuit, ut rem tam incredibilem crederet mundus, quando quidem hoc utrumque incredibile, quorum uidemus unum, alterum credimus, in eisdem litteris praedictum sit, per quas credidit mundus? Et ipse modus, quo mundus credidit, si consideretur, incredibilior inuenitur. Ineruditos liberalibus disciplinis et omnino, quantum ad istorum doctrinas adtinet, inpolitos, non peritos grammatica, non armatos dialectica, non rhetorica inflatos, piscatores Christus cum retibus fidei ad mare huius

16 Mt. 26, 13

9 uel indoctis *om. b* 10 et docti *om.* e^1 11 crediderũt dũt (*correctura iuxta posita*) *p* 11 *sq.* credunt esse quod incredibile est. Haec igitur *cett. b* 13 si creditum *g* 14 nostri *om. e* 15 idem] id ē *b e* 16 horum *a b e g p v;* eorum *Domb.* prędidixit *g* 17 ut] et *e* 20 fuit. scilicet ut *p* 23 sit] est *g; om. p p* 24 sed ipse *g* 28 sed piscatores *p*

saeculi paucissimos misit adque ita et ex omni genere tam multos pisces et tanto mirabiliores, quanto rariores, etiam ipsos philosophos cepit. Duobus illis incredibilibus, si placet, immo quia placere debet, addamus hoc tertium. Iam ergo tria sunt incredibilia, quae tamen facta sunt. Incredibile est Christum resurrexisse in carne et in caelum adscendisse cum carne; incredibile est mundum rem tam incredibilem credidisse; incredibile est homines ignobiles, infimos, paucissimos, inperitos rem tam incredibilem tam efficaciter mundo et in illo etiam doctis persuadere potuisse. Horum trium incredibilium primum nolunt isti, cum quibus agimus, credere; secundum coguntur et cernere; quod non inueniunt unde sit factum, si non credunt tertium. Resurrectio certe Christi et in caelum cum carne in qua resurrexit adscensio toto iam mundo praedicatur et creditur; si credibilis non est, unde toto terrarum orbe iam credita est? Si multi, nobiles, sublimes, docti eam se uidisse dixerunt et quod uiderunt diffamare curarunt, eis mundum credidisse non mirum est [sed istos adhuc credere nolle perdurum est]; si autem, ut uerum est, paucis, obscuris, minimis, indoctis eam se uidisse dicentibus et scribentibus credidit mundus, quur pauci obstinatissimi, qui remanserunt, ipsi mundo iam credenti adhuc usque non credunt? qui propterea numero exiguo ignobilium, infimorum, inperitorum hominum credidit, quia in tam contemtibilibus testibus multo mirabilius diuinitas se ipsa persuasit. Eloquia namque persuadentium, quae dicebant, mira fuerunt facta, non uerba. Qui enim Christum in carne resurrexisse et cum illa in caelum adscendisse non uiderant, id se uidisse narrantibus non loquentibus tantum, sed etiam mirifica facientibus signa credebant. Homines quippe, quos unius uel, ut multum, duarum linguarum fuisse nouerant, repente linguis omnium gentium

4 qui *g* 7 tam *om. p* 12 quo e^1 15 et creditur *om. g* 18 *uerba* sed istos adhuc credere nolle perdurum est *ut spuria inclusi; om.* p^1 27 resurrexisse/, t *eraso, et omisso sequente* et, *b* in caelestia assendisse *b* 28 uidisse id se uidisse *g* 29 mira *g* 30 quippe *om. p*

[redacted]

loquentes mirabiliter audiebant; claudum ab uberibus matris ad eorum uerbum in Christi nomine post quadraginta annos incolumem constitisse, sudaria de corporibus eorum ablata sanandis profuisse languentibus, in uia qua fuerant transituri positos in ordine innumerabiles morbis uariis laborantes, ut ambulantium super eos umbra transiret, continuo salutem solere recipere et alia multa stupenda in Christi nomine per eos facta, postremo etiam mortuos resurrexisse cernebant. Quae si, ut leguntur, gesta esse concedunt, ecce tot incredibilia tribus illis incredibilibus addimus, et ut credatur unum incredibile, quod de carnis resurrectione adque in caelum adscensione dicitur, multorum incredibilium testimonia tanta congerimus et nondum ad credendum horrenda duritia incredulos flectimus. Si uero per apostolos Christi, ut eis crederetur resurrectionem adque adscensionem praedicantibus Christi, etiam ista miracula facta esse non credunt, hoc nobis unum grande miraculum sufficit, quod eam terrarum orbis sine ullis miraculis credidit.

CAPUT VI.

Quod Roma conditorem suum Romulum diligendo deum fecerit, ecclesia autem Christum Deum credendo dilexerit.

Recolamus etiam hoc loco illud, quod de Romuli credita diuinitate Tullius admiratur. Verba eius ut scripta sunt inseram. 'Magis est, inquit, in Romulo admirandum, quod ceteri. qui di ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi procliuis esset ratio. cum inperiti facile ad credendum inpellerentur; Romuli autem

8 Act. 3; 4 25 Rep. II, 10

7 et talia *p* 8 etiam *om.* *g* 9 ut si *p* eccethot *g* 10 et *usque ad* carnis *om. b* 11 resurrectioni *b* 12 incredibilia *g* tanta *om. g* 17 eam *e m. 2 corr.; erasum in b* 23 romoli *g* 24 Tullius] illius. i *ex* u *radendo effectum, g* 27 saeculi his *b*[1]; saeculi huius *b*[2] procliuius *eg*; quod procliuius

aetatem minus his sescentis annis iam inueteratis litteris adque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum uita errore sublato fuisse cernimus. Et paulo post de eodem Romulo ita loquitur, quod ad hunc pertinet sensum: 'Ex quo intellegi potest, inquit, permultis annis ante Homerum fuisse quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum uix quicquam esset loci. Antiquitas enim recipit fabulas, fictas etiam nonnumquam incondite: haec aetas autem iam exculta, praesertim eludens omne quod fieri non potest, respuit. Unus e numero doctissimorum hominum idemque eloquentissimus omnium Marcus Tullius Cicero propterea dicit diuinitatem Romuli mirabiliter creditam, quod erudita iam tempora fuerunt, quae falsitatem non reciperent fabularum. Quis autem Romulum deum nisi Roma credidit, adque id parua et incipiens? Tum deinde posteris seruare fuerat necesse quod acceperant a maioribus, ut cum ista superstitione in lacte quodam modo matris ebibita cresceret ciuitas adque ad tam magnum perueniret imperium, ut ex eius fastigio, uelut ex altiore quodam loco, alias quoque gentes, quibus dominaretur, hac sua opinione perfunderet, ut non quidem crederent, sed tamen dicerent deum Romulum, ne ciuitatem, cui seruiebant, de conditore eius offenderent, aliter eum nominando quam Roma, quae id non amore quidem huius erroris, sed tamen amoris errore crediderat. Christus autem quamquam sit caelestis et sempiternae conditor ciuitatis, non tamen eum, quoniam ab illo condita est, Deum credidit, sed ideo potius est condenda, quia credidit. Roma

1 his] bis *a* 2 omniumque *mss.* 4 ad hục *g* 5 per multos *a b* e^2 *a* 6 ut a/doctis, d *eras.*, *b* 8 recipit *a e g p*; recepit *b* ρ *v* *Domb.* factas *g* 9 *ut editur mss.; parum placet Maduigii emendatio* tam exulta praesertim et prudens 15 atq; ad parua et insipiens *b* tunc *p* 17 superstiticione, i *eraso*, *g* 19 quodam ṃọḍọ, *in marg.* loco, *e* 23 amare/. t *eras.*, *g* 24 amoris seruare *g* 25 quam sit *b* sempiternae *codd. praeter* ρ, *v*; aeternae ρ *Domb.* 26 non tamen *usque ad* credidit *om. e* 27 est *om. g* quia credidit *a b g p v*; credit *e* *Domb.*

[redacted]

conditorem suum iam constructa et dedicata tamquam deum coluit in templo: haec autem Hierusalem conditorem suum Deum Christum, ut construi posset et dedicari, posuit in fidei fundamento. Illa illum amando esse deum credidit, ista istum Deum esse credendo amauit. Sicut ergo praecessit unde amaret illa et de amato iam libenter etiam falsum bonum crederet: ita praecessit unde ista crederet, ut recta fide non temere quod falsum, sed quod uerum erat amaret. Exceptis enim tot et tantis miraculis, quae persuaserunt Deum esse Christum, prophetiae quoque diuinae fide dignissimae praecesserunt, quae in illo non sicut a patribus adhuc creduntur implendae, sed iam demonstrantur inpletae: de Romulo autem, quia condidit Romam in eaque regnauit, auditur legiturue quod factum est, non quod antequam fieret prophetatum: sed quod sit receptus in deos, creditum tenent litterae, non factum docent. Nullis quippe rerum mirabilium signis id ei uere prouenisse monstratur. Lupa quippe illa nutrix, quod uidetur quasi magnum extitisse portentum, quale aut quantum est ad demonstrandum deum? Certe enim etsi non meretrix fuit lupa illa, sed bestia, cum commune fuerit ambobus, frater tamen eius non habetur deus. Quis autem prohibitus est aut Romulum aut Herculem aut alios tales homines deos dicere et mori maluit quam non dicere? Aut uero aliqua gentium coleret inter deos suos Romulum, nisi Romani nominis metus cogeret? Quis porro numeret, quam multi quantalibet saeuitia crudelitatis occidi quam Christum Deum negare maluerunt? Proinde metus quamlibet leuis indignationis, quae ab animis Romanorum, si non fieret, posse putabatur exsistere, conpellebat aliquas ciuitates positas sub iure Romano tamquam deum colere Romulum; a Christo autem Deo non solum colendo, uerum etiam

3 possit p et *om.* *g* 5 credendo esse *e* 7 crederet ut] crederetur *g* 8 falsum est *e p* 14 antequam fieret *e g p* *Domb.*; ante fieret *a b*; ante fuerat *v* 16 uere *om.* *a* 17 *uerba inde a* Lupa *usque ad* non dicere *l.* *23* *om.* *b* 19 lupa fuit illa *v* 26 qm (= quoniam) *in marg.* quam, *e* 28 cōpellabat *e* 29 deum *p*; deo *rell.* *v* *Domb.*

confitendo tantam per orbis terrae populos martyrum multitudinem metus reuocare non potuit non leuis offensionis animorum, sed inmensarum uariarumque poenarum et ipsius mortis, quae plus ceteris formidatur. Neque tunc ciuitas Christi, quamuis adhuc peregrinaretur in terris et haberet tamen magnorum agmina populorum, aduersus inpios persecutores suos pro temporali salute pugnauit; sed potius, ut obtineret aeternam, non repugnauit. Ligabantur includebantur, caedebantur torquebantur, urebantur laniabantur, trucidabantur — et multiplicabantur. Non erat eis pro salute pugnare nisi salutem pro Saluatore contemnere.

Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica disputari nullum bellum suscipi a ciuitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute uel intellegi quam salutem uelit, alio loco demonstrans: 'Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate exsilio, uinculis uerberibus, elabuntur saepe priuati oblata mortis celeritate; ciuitatibus autem mors ipsa poena est, quae uidetur a poena singulos uindicare. Debet enim constituta sic esse ciuitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, uerum etiam optanda persaepe. Ciuitas autem cum tollitur, deletur, exstinguitur: simile est quodam modo, ut parua magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. Hoc ideo dixit Cicero, quia mundum non interiturum cum Platonicis sentit. Constat ergo eum pro ea salute uoluisse bellum suscipi a ciuitate, qua fit ut maneat hic ciuitas, sicut

12 c. 23

1 tantam *a b e g p α*; tantum ρ[1] per orbis terrae *e*; per orbem terrae *rell. v* populos *e p*; populus ρ *α*; *om. a b g v Domb.* martirium *g α* multitudine ρ *α* 2 metuū ρ offensiones *g*; occasionis ρ 3 in mensuram *b e*[1] 4 formidatur *m. 2 superscripto* metus *e* 5 peregrinatur *g* habere *g* 6 acmina *g* 8 includ.] indedebantur *b* 9 caedebantur *om. g* trucid. cruciabantur *e* 10 et non *omisso* multiplicab. *b* 17 uinclis *e* 18 ipsa est *omisso* poena *g* 20 ita, *omisso* que, ρ 24 sic *g* hic *om. e* 26 bellum uoluisse *v*

frangere, qua cum ipsa Romana re publica t
suo facto laudantur ab omnibus terrenae rei
Sed quo modo huic disputationi possent ob
ubi dicitur nullum suscipiendum esse bell
fide aut pro salute, nec dicitur, si in unum
ita duo ista concurrerint, ut teneri alterum s
sione non possit, quid sit potius eligendu
Saguntini si salutem eligerent, fides eis fue
fides tenenda, amittenda utique salus, sicut
autem ciuitatis Dei talis est, ut cum fide a
uel potius adquiri possit; fide autem perdit
uenire non possit. Quae cogitatio firmissim
cordis tot ac tantos martyres fecit, qualem
habuit uel habere potuit quando est deus

CAPUT VII.

Quod ut mundus in Christum cre
fuerit diuinae, non persuasioni

Sed ualde ridiculum est de Romuli fal
de Christo loquimur, facere mentionem. V
sescentis ferme annis ante Ciceronem Ro
illa aetas iam fuisse doctrinis dicatur exc
non potest omne respueret; quanto magis n

ipsius tempore Ciceronis maximeque postea sub Augusto adque Tiberio, eruditioribus utique temporibus, resurrectionem carnis Christi adque in caelum adscensionem, tamquam id quod fieri non potest, mens humana ferre non posset eludensque ab auribus cordibusque respueret, nisi eam fieri potuisse adque factam esse diuinitas ipsius ueritatis uel diuinitatis ueritas et contestantia miraculorum signa monstrarent; ut terrentibus et contradicentibus tam multis tamque magnis persecutionibus praecedens in Christo, deinde in ceteris ad nouum saeculum secutura resurrectio adque inmortalitas carnis et fidelissime crederetur et praedicaretur intrepide et per orbem terrae pullulatura fecundius cum martyrum sanguine sereretur. Legebantur enim praeconia praecedentia prophetarum, concurrebant ostenta uirtutum, et persuadebatur ueritas noua consuetudini, non contraria rationi, donec orbis terrae, qui persequebatur furore, sequeretur fide.

CAPUT VIII.

De miraculis, quae ut mundus in Christum crederet facta sunt et fieri mundo credente non desinunt.

Quur, inquiunt, nunc illa miracula, quae praedicatis facta esse, non fiunt? Possem quidem dicere necessaria fuisse, priusquam crederet mundus, ad hoc ut crederet mundus. Quisquis adhuc prodigia ut credat inquirit, magnum est ipse prodigium, qui mundo credente non credit. Verum hoc ideo dicunt, ut nec tunc illa miracula facta fuisse credantur. Unde ergo tanta fide Christus usquequaque cantatur in caelum cum carne sublatus? Unde temporibus eruditis et omne quod fieri non potest respuentibus sine ullis miraculis nimium mirabi-

1 agusto *g* 2 erutioribus *g* 6 factum *g* ueritas diuinitatis *v* 8 conterentibus (radic *sup.*) *litteris stilo sicco impressis correctum g* 9 procedens *p* ad nouum saeculum in caeteris *v* 11 pollulat. *g* 16 furore sequeretur *m. 2 sup. lin. g* 22 possim *g* 25 credenti *g* 26 credentur (a *sup.*) *g*

[redacted]

liter incredibilia credidit mundus? An forte credibilia fuisse et ideo credita esse dicturi sunt? Quur ergo ipsi non credunt? Breuis est igitur nostra conplexio: Aut incredibilis rei, quae non uidebatur, alia incredibilia, quae tamen fiebant et uidebantur, fecerunt fidem; aut certe res ita credibilis, ut nullis quibus persuaderetur miraculis indigeret, istorum nimiam redarguit infidelitatem. Hoc ad refellendos uanissimos dixerim. Nam facta esse multa miracula, quae adtestarentur illi uni grandi salubrique miraculo, quo Christus in caelum cum carne in qua resurrexit adscendit, negare non possumus. In eisdem quippe ueracissimis libris cuncta conscripta sunt, et quae facta sunt, et propter quod credendum facta sunt. Haec, ut fidem facerent, innotuerunt; haec per fidem, quam fecerunt, multo clarius innotescunt. Leguntur quippe in populis, ut credantur; nec in populis tamen nisi credita legerentur. Nam etiam nunc fiunt miracula in eius nomine, siue per sacramenta eius siue per orationes uel memorias sanctorum eius; sed non eadem claritate inlustrantur, ut tanta quanta illa gloria diffamentur. Canon quippe sacrarum litterarum, quem definitum esse oportebat, illa facit ubique recitari et memoriae cunctorum inhaerere populorum; haec autem ubicumque fiunt, ibi sciuntur uix a tota ipsa ciuitate uel quocumque commanentium loco. Nam plerumque etiam ibi paucissimi sciunt ignorantibus ceteris, maxime si magna sit ciuitas; et quando alibi aliisque narrantur, non tanta ea commendat auctoritas, ut sine difficultate uel dubitatione credantur, quamuis Christianis fidelibus a fidelibus indicentur.

Miraculum, quod Mediolani factum est, cum illic essemus, quando inluminatus est caecus, ad multorum notitiam potuit peruenire, quia et grandis est ciuitas et ibi erat tunc impe-

1 ante ferte (*sic*) *g* 2 ipsi ergo *ep* 4 sciebantur et uidebantur *p* 6 istorūomomniam (Nimiam *superscr.*), *sicco stilo corr.*, *g* 8 miraculo. o *ex* a *corr.*, *e* quae *usque ad* miraculo *om.* *e* 11 et quae facta sunt *om.* *p* 17 orationis (e *superscr.*), e *stilo impress.*, *g* memoriae *g* 19 diffem&ur (a, n *superscr.*), *m. 2 corr.*, *g* 20 ricitari *g* 28 miraculum quippe quod *p* 30 quia et] quę *g* ubi *e*

rator et inmenso populo teste res gesta est concurrente ad corpora martyrum Protasii et Geruasii; quae cum laterent et penitus nescirentur, episcopo Ambrosio per somnium reuelata reperta sunt; ubi caecus ille depulsis ueteribus tenebris diem uidit.

Aput Carthaginem autem quis nouit praeter admodum paucissimos salutem, quae facta est Innocentio, ex aduocato uicariae praefecturae, ubi nos interfuimus et oculis adspeximus nostris? Venientes enim de transmarinis me et fratrem meum Alypium, nondum quidem clericos, sed iam Deo seruientes, ut erat cum tota domo sua religiosissimus, ipse susceperat, et aput eum tunc habitabamus. Curabatur a medicis fistulas, quas numerosas adque perplexas habuit in posteriore adque ima corporis parte. Iam secuerant eum et artis suae cetera medicamentis agebant. Passus autem fuerat in sectione illa et diuturnos et acerbos dolores. Sed unus inter multos sinus fefellerat medicos adque ita latuerat, ut eum non tangerent, quem ferro aperire debuerant. Denique sanatis omnibus, quae aperta curabant, iste remanserat solus, cui frustra inpendebatur labor. Quas moras ille suspectas habens multumque formidans, ne iterum secaretur (quod ei praedixerat alius medicus domesticus eius, quem non admiserant illi, ut saltem uideret, cum primum sectus est, quo modo id facerent, iratusque illum domo abiecerat uixque receperat), erupit adque ait: Iterum me secturi estis? Ad illius, quem noluistis esse praesentem, uerba uenturus sum? Inridere illi medicum inperitum metumque hominis bonis uerbis promissionibusque lenire. Praeterierunt alii dies plurimi nihilque proficiebat omne quod fiebat. Medici tamen in sua pollicitatione persistebant, non

2 protrasii *e* 3 reuallata *g* 8 prefęcture (e *supra*) *g* ibi *g* 9 autem enim *p* transmarinis partibus *p* 10 alyppium *p* non quidem *e* 12 habitamus *e* 13 perplexas *g* 14 in ima *p* eum *mss.*; ei *v* 21 ei] et *g* 22 (per *supra*) miserant *b* 24 in domo *b* eruit *b*; eripuit *e* 25 secaturi *bp* 26 *sq.* inridere .. inperitum ceperunt *p* 28 et alii *v* 29 persistebaūt *aegv*; sistebant *bp* *Domb.*

se illum sinum ferro, sed medicamentis esse clausuros. Adhibuerunt et alium grandaeuum iam medicum satisque in illa arte laudatum (adhuc enim uiuebat), Ammonium, qui loco inspecto idem quod illi ex eorum diligentia peritiaque promisit. Cuius ille factus auctoritate securus domestico suo medico, qui futuram praedixerat aliam sectionem, faceta hilaritate, uelut iam saluus, inlusit. Quid plura? Tot dies postea inaniter consumti transierunt, ut fessi adque confusi faterentur eum nisi ferro nullo modo posse sanari. Expauit, expalluit nimio timore turbatus, adque ubi se collegit farique potuit, abire illos iussit et ad se amplius non accedere; nec aliud occurrit fatigato lacrimis et illa iam necessitate constricto, nisi ut adhiberet Alexandrinum quendam, qui tunc chirurgus mirabilis habebatur, ut ipse faceret quod ab illis fieri nolebat iratus. Sed postea quam uenit ille laboremque illorum in cicatricibus sicut artifex uidit, boni uiri functus officio persuasit homini, ut illi potius, qui in eo tantum laborauerant, quantum ipse inspiciens mirabatur, suae curationis fine fruerentur, adiciens, quod re uera nisi sectus esset saluus esse non posset; ualde abhorrere a suis moribus, ut hominibus, quorum artificiosissimam operam industriam diligentiam mirans in cicatricibus eius uideret, propter exiguum quod remansit palmam tanti laboris auferret. Redditi sunt animo eius, et placuit ut eodem Alexandrino adsistente ipsi sinum illum ferro, qui iam consensu omnium aliter insanabilis putabatur, aperirent. Quae res dilata est in consequentem diem. Sed cum abissent illi, ex maerore nimio domini tantus est in domo illa exortus dolor, ut tamquam funeris planctus uix conprimeretur a nobis. Visitabant eum cottidie sancti uiri,

1 clausurus *g* 3 ammonius *e* 7 ueluti *e* plura tot addies *m. 2 corr. g* Postea tot dies *v* 10 turbatus timore *Domb.* se *om. g* 11 accedere imperauit *e* 12 constrictio *g* 13 cyrurgicus *p* 14 ipse] *malim* iste' *Domb.* 18 curationis suae *v* fruentur *g* 20 ualde *gp Domb.;* sed ualde *abep* α *v* 21 admirans *a v* 27 habissent *g*

episcopus tunc Uzalensis, beatae memoriae Saturninus, et presbyter Gulosus ac diaconi Carthaginensis ecclesiae: in quibus erat et ex quibus solus est nunc in rebus humanis iam episcopus cum honore a nobis debito nominandus Aurelius, cum quo recordantes mirabilia operum Dei de hac re saepe conlocuti sumus eumque ualde meminisse, quod commemoramus, inuenimus. Qui cum eum, sicut solebant, uespere uisitarent, rogauit eos miserabilibus lacrimis, ut mane dignarentur esse praesentes suo funeri potius quam dolori. Tantus enim eum metus ex prioribus inuaserat poenis, ut se inter medicorum manus non dubitaret esse moriturum. Consolati sunt eum illi et hortati, ut in Deo fideret eiusque uoluntatem uiriliter ferret. Inde ad orationem ingressi sumus; ubi nobis ex more genua figentibus adque incumbentibus terrae ille se ita proiecit, tamquam fuisset aliquo grauiter inpellente prostratus, et coepit orare: quibus modis, quo adfectu, quo motu animi, quo fluuio lacrimarum, quibus gemitibus adque singultibus subcutientibus omnia membra eius et paene intercludentibus spiritum, quis ullis explicet uerbis? Utrum orarent alii nec in haec eorum auerteretur intentio, nesciebam. Ego tamen prorsus orare non poteram; hoc tantummodo breuiter in corde meo dixi: 'Domine, quas tuorum preces exaudis, si has non exaudis?' Nihil enim mihi uidebatur addi iam posse, nisi ut exspiraret orando. Surreximus et accepta ab episcopo benedictione discessimus, rogante illo ut mane adessent, illis ut aequo animo esset hortantibus. Inluxit dies qui metuebatur, aderant serui Dei, sicut se adfuturos esse promiserant, ingressi sunt medici, parantur omnia quae hora illa poscebat, tremenda ferramenta proferuntur adtonitis suspensisque omnibus. Eis autem, quorum erat maior auctoritas, defectum animi

1 uzalensis *g* 2 gulosus *codd. praeter* p²; gelosus p² *v* hac *g*; atque *e* 5 operum *a b e g p* ρ² *α*; opera ρ¹ *v Domb.* 6 cummoramus *g* 10 et (ut) *e* 20 necne auerteretur eorum *p* 22 *sq.* exaudes—exaudes *g*¹ 25 adessent *om. e* 29 ferramenta illa *p*

[redacted]

eius consolando erigentibus ad manus secturi membra in lectulo conponuntur, soluuntur nodi ligamentorum, nudatur locus, inspicit medicus et secandum illum sinum armatus adque intentus inquirit. Scrutatur oculis digitisque contrectat, tentat denique modis omnibus: inuenit firmissimam cicatricem. Iam laetitia illa et laus adque gratiarum actio misericordi et omnipotenti Deo, quae fusa est ore omnium lacrimantibus gaudiis, non est committenda meis uerbis: cogitetur potius quam dicatur.

In eadem Carthagine Innocentia, religiosissima femina, de primariis ipsius ciuitatis, in mamilla cancrum habebat, rem, sicut medici dicunt, nullis medicamentis sanabilem. Aut ergo praecidi solet et a corpore separari membrum ubi nascitur, aut, ut aliquanto diutius homo uiuat, tamen inde morte quamlibet tardius adfutura, secundum Hippocratis ut ferunt sententiam omnis est omittenda curatio. Hoc illa a perito medico et suae domui familiarissimo acceperat et ad solum Deum se orando conuerterat. Admonetur in somnis propinquante Pascha, ut in parte feminarum obseruanti ad baptisterium, quaecumque illi baptizata primitus occurrisset, signaret ei locum signo Christi. Fecit, confestim sanitas consecuta est. Medicus sane, qui ei dixerat ut nihil curationis adhiberet, si paulo diutius uellet uiuere, cum inspexisset eam postea et sanissimam conperisset, quam prius habere illud malum tali inspectione cognouerat, quaesiuit ab ea uehementer quid adhibuisset [curationis], cupiens, quantum intellegi datur, nosse medicamentum, quo Hippocratis definitio uinceretur. Cumque ab ea quid factum esset audisset, uoce uelut contemnentis et uultu, ita ut illa metueret, ne aliquod contumelio-

1 consolando, *in marg.* cẽsulendo, *e* 6 et grat. *p* atque omnipot. *e* 10 *in margine:* de cancro curato, *g* 14 homo diutius *v* 15 qualibet *p* 16 ut a perito, ut *m. 2 superscript. e* 17 responsum acceperat *a* et *ante* ad solum *erasum e* ut ad solum Deum se or. conuerteret *p* 18 propinquante *a b e p Domb.;* appropinquante *g v* 20 illa *g* 21 confestim *e g p;* et confestim *v Domb.* absecuta *g* 26 curationis *p Domb.; om. a b e g p a v*

sum uerbum proferret in Christum, religiosa urbanitate respondisse fertur: Putabam, inquit, magnum aliquid te mihi fuisse dicturam. Adque illa iam exhorrescente, mox addidit: 'Quid grande fecit Christus sanare cancrum, qui quadriduanum mortuum suscitauit? Hoc ego cum audissem et uehementer stomacharer in illa ciuitate adque in illa persona non utique obscura factum tam ingens miraculum sic latere, hinc eam et admonendam et paene obiurgandam putaui. Quae cum mihi respondisset non se inde tacuisse, quaesiui ab eis, quas forte tunc matronas amicissimas secum habebat, utrum hoc antea scissent. Responderunt se omnino nescisse. Ecce, inquam, quo modo non taces, ut nec istae audiant, quae tibi tanta familiaritate iunguntur. Et quia breuiter ab ea quaesiueram, feci ut, illis audientibus multumque mirantibus et glorificantibus Deum, totum ex ordine, quem ad modum gestum fuerit, indicaret.

Medicum quendam podagrum in eadem urbe fuisse scimus; qui cum dedisset nomen ad baptismum et pridie quam baptizaretur in somnis a pueris nigris cirratis, quos intellegebat daemones, baptizari eodem anno prohibitus fuisset eisque non obtemperans etiam conculcantibus pedes eius in dolorem acerrimum, qualem numquam expertus est, aestuasset, magisque eos uincens lauacro regenerationis, ut uouerat, ablui non distulisset, in baptismate ipso non solum dolore, quo ultra solitum cruciabatur, uerum etiam podagra caruisse nec amplius, cum diu postea uixisset, pedes doluisse quis nouit? Nos tamen nouimus et paucissimi fratres ad quos id potuit peruenire.

Ex mimo quidam Curubitanus non solum a paralysi, uerum

5 Io. 11

9 respond. mihi *g* et non *e* 10 ante asciscent *g* 12 non *om.* p^1 17 *in marg.:* de podagro medico in baptismate curato *g* medicum quendam podagrum in eadem urbe scimus fuisse *a* podagricum *b* fuisse scimus *om. b e p v Domb.* 22 aestuasset *g;* extitisset *omisso antecedente* est *e p;* isset *a b p α v Domb.* 24 quod *g* 28 *in marg.:* de paralitico et ponderoso curato *g* exminimo *a b* curbitanus *e*

[redacted]

etiam ab informi pondere genitalium, cum baptizaretur, saluus effectus est et liberatus utraque molestia, tamquam mali nihil habuisset in corpore, de fonte regenerationis adscendit. Quis hoc praeter Curubim nouit et praeter rarissimos aliquos. qui hoc ubicumque audire potuerunt? Nos autem cum hoc conperissemus, iubente sancto episcopo Aurelio etiam ut ueniret Carthaginem fecimus, quamuis a talibus prius audierimus, de quorum fide dubitare non possemus.

Vir tribunicius Hesperius aput nos est; habet in territorio Fussalensi fundum (Zubedi appellatur); ubi cum adflictione animalium et seruorum suorum domum suam spirituum malignorum uim noxiam perpeti conperisset, rogauit nostros me absente presbyteros, ut aliquis eorum illo pergeret, cuius orationibus cederent. Perrexit unus, obtulit ibi sacrificium corporis Christi, orans quantum potuit, ut cessaret illa uexatio: Deo protinus miserante cessauit. Acceperat autem ab amico suo terram sanctam de Hierosolymis adlatam, ubi sepultus Christus die tertio resurrexit, eamque suspenderat in cubiculo suo, ne quid mali etiam ipse pateretur. Ast ubi domus eius ab illa infestatione purgata est, quid de illa terra fieret, cogitabat, quam diutius in cubiculo suo reuerentiae causa habere nolebat. Forte accidit, ut ego et collega tunc meus, episcopus Sinitensis ecclesiae Maximinus, in proximo essemus; ut ueniremus rogauit, et uenimus. Cumque nobis omnia rettulisset, etiam hoc petiuit, ut infoderetur alicubi adque ibi orationum locus fieret, ubi etiam Christiani possent ad celebranda quae Dei sunt congregari. Non restitimus; factum est. Erat ibi iuuenis paralyticus rusticanus. Hoc audito petiuit a parentibus suis, ut illum ad eum locum sanctum non cunctanter adfer-

4 curubin *g*; curbin *e* 8 possimus *g* 9 *in marg.*: de domo hesperia uiolencia daemonum liberata, *g* 10 fundum qui *e* zebedei, *in marg.* zubedi, *e* appellatur *codd.*; appellatum *v* 16 dei protenus miseratione *b* protenus g^1 19 Ast *codd. praeter b*; adef *b*; At *v* 22 accedit *g* 26 possent Christiani *v* 27 resistimus *g* 28 *in marg.* de paralitico sanato *g* 29 cunctanter *codd. praeter p, v*; cunctantes *p* *Domb.*

rent. Quo cum fuisset adlatus, orauit, adque inde continuo pedibus suis saluus abscessit.

Victoriana dicitur uilla, ab Hippone Regio minus triginta milibus abest. Memoria martyrum ibi est Mediolanensium Protasii et Geruasii. Portatus est eo quidam adulescens, qui cum die medio tempore aestatis equum ablueret in fluminis gurgite, daemonem incurrit. Ibi cum iaceret uel morti proximus uel simillimus mortuo, ad uespertinos illuc hymnos et orationes cum ancillis suis et quibusdam sanctimonialibus ex more domina possessionis intrauit adque hymnos cantare coeperunt. Qua uoce ille quasi percussus excussus est et cum terribili fremitu altare adprehensum mouere non audens siue non ualens, tamquam eo fuerit adligatus aut adfixus, tenebat et cum grandi eiulatu parci sibi rogans confitebatur, ùbi adulescentem et quando et quo modo inuaserit. Postremo se exiturum esse denuntians membra eius singula nominabat, quae se ampùtaturum exiens minabatur, adque inter haec uerba discessit ab homine. Sed oculus eius in maxillam fusus tenui uenula ab interiore quasi radice pendebat, totumque eius medium, quod nigellum fuerat, albicauerat. Quo uiso qui aderant (concurrerant autem etiam alii uocibus eius acciti et se omnes in orationem pro illo strauerant), quamuis eum sana mente stare gauderent, rursus tamen propter eius oculum contristati medicum quaerendum esse dicebant. Ibi maritus sororis eius, qui eum illo detulerat: 'Potens est, inquit, Deus sanctorum orationibus, qui fugauit daemonem, lumen reddere.' Tum, sicut potuit, oculum lapsum adque pendentem loco suo reuocatum ligauit orario nec nisi post septem dies putauit esse soluendum. Quod cum fecisset, sanissimum inuenit. Sanati sunt illic et alii, de quibus dicere longum est.

3 *in marg.* hac demoniacus curatur *g* uilla quę dicitur ab ippone regione nichil hominus XXX milib' abesse, *b* regihominis treginta *g* 4 ubi *a* 11 excussus *om.* ρ^1 12 conprehensum *p* 14 heiulatu *e g* 20 albigauerat *a*; albigabat ρ 21 concurrebant $a^2 \rho\, \alpha$ 23 ocuium eius *v* 27 tunc *e v*

[redacted]

Hipponiensem quandam uirginem scio, cum se oleo perunxisset, cui pro illa orans presbyter instillauerat lacrimas suas, mox a daemonio fuisse sanatam. Scio etiam episcopum semel pro adulescente, quem non uidit, orasse illumque ilico daemone caruisse.

Erat quidam senex Florentius Hipponiensis noster, homo religiosus et pauper; sartoris se arte pascebat; casulam perdiderat et unde sibi emeret non habebat; ad uiginti martyres, quorum memoria est aput nos celeberrima, clara uoce ut uestiretur orauit. Audierunt eum adulescentes qui forte aderant inrisores eumque discedentem exagitantes prosequebantur, quasi a martyribus quinquagenos folles, unde uestimentum emeret, petiuisset. At ille tacitus ambulans eiectum grandem piscem palpitantem uidit in litore eumque illis fauentibus adque adiuuantibus adprehendit et cuidam coquo, Catoso nomine, bene Christiano, ad coquinam conditariam, indicans quid gestum sit, trecentis follibus uendidit, lanam conparare inde disponens, ut uxor eius quo modo posset ei quo indueretur efficeret. Sed coquus concidens piscem anulum aureum in uentriculo eius inuenit moxque miseratione flexus et religione perterritus homini eum reddidit dicens: Ecce quo modo te uiginti martyres uestierunt.

Ad aquas Tibilitanas episcopo adferente Praeiecto martyris gloriosissimi Stephani memoria ueniebat magnae multitudinis concursu et occursu. Ibi caeca mulier, ut ad episcopum portantem duceretur, orauit; flores, quos ferebat, dedit, recepit,

1 a demonio curatam uirginem, *g in marg.* Hipponensem *et sic semper v* 4 adulescentem a demonio sanatum 6 de florentio paupere qualiter a uiginti martyribus uestitus sit *marg. g* 7 se *usque ad* unde *om. g* 9 apud nos est *v* 10 fortes *g* 15 quoquo (e *superscr.*) *g*; coco *e* catoso *a e g p v*; catotso *b*; Cattoso *Domb.* 16 quoquinam *b* 17 uollibus *e* 19 cocus *g* 22 uig. martyres te *v* uestiuerunt *g* 23 de ceca muliere a reliquiis martyrum inluminata *marg. g* aqstabilitanas (a *superscr.*) *a* efferente *p* martyris *a e g p ρ α Domb.*; reliquias martyris *b v* 24 memoria *e g p α Domb.*; memoriam *p*; ad eius memoriam *a b v* 25 concursus et occursus *a b v* 26 florebat *g* addedit (i *superscr.*) *g*

oculis admouit, protinus uidit. Stupentibus qui aderant praeibat exsultans, uiam carpens et uiae ducem ulterius non requirens.

Memorati memoriam martyris, quae posita est in castello Sinitensi, quod Hipponiensi coloniae uicinum est, eiusdem loci Lucillus episcopus populo praecedente adque sequente portabat. Fistula, cuius molestia iam diu laborauerat et familiarissimi sui medici, qui eum secaret, opperiebatur manus, illius piae sarcinae uectatione repente sanata est; nam deinceps eam in suo corpore non inuenit.

Eucharius est presbyter ex Hispania, Calamae habitat, uetere morbo calculi laborabat; per memoriam supradicti martyris, quam Possidius illo aduexit episcopus, saluus factus est. Idem ipse postea morbo alio praeualescente mortuus sic iacebat, ut ei iam pollices ligarentur; opitulatione memorati martyris, cum de memoria eius reportata esset et super iacentis corpus missa ipsius presbyteri tunica, suscitatus est.

Fuit ibi uir in ordine suo primarius, nomine Martialis, aeuo iam grauis et multum abhorrens a religione Christiana. Habebat sane fidelem filiam et generum eodem anno baptizatum. Qui cum eum aegrotanten multis et magnis lacrimis rogarent, ut fieret Christianus, prorsus abnuit eosque a se turbida indignatione submouit. Visum est genero eius, ut iret ad memoriam sancti Stephani et illic pro eo quantum posset oraret, ut Deus illi daret mentem bonam, qua credere non differret in Christum. Fecit hoc ingenti gemitu et fletu et sinceriter ardente pietatis adfectu; deinde abscedens aliquid

1 aụmouit *g* 4 de lucilli fistulata (*sic*) sanata *marg. g* 6 lọcillus *g* 7 et] ei *g* 8 eum *mss.*; eam *v* 11 de euthario (!) presbitero et a morbi calculo liberato et de morte post redito (!) *marg. g* chalame *g* 12 ueteri *a b v* 13 adnexerat *p* 14 est *om. g* reualescente *b* 16 fuisset *v* 18 de marciale iam sene qualiter crediderit *marg. g* suo *om. a* 19 abhorrens religionem christianam *a*; a religione abhorrens Christiana *v* 22 Christ. fieret *v* 25 quae *g* 27 abscọndens *g*

[redacted]

de altari florum, quod occurrit, tulit eique, cum iam nox esset, ad caput posuit; tum dormitum est. Et ecce ante diluculum clamat, ut ad episcopum curreretur, qui mecum forte tunc erat aput Hipponem. Cum ergo eum audisset absentem, uenire presbyteros postulauit. Venerunt, credere se dixit, admirantibus adque gaudentibus omnibus baptizatus est. Hoc, quamdiu uixit, in ore habebat: 'Christe, accipe spiritum meum ; cum haec uerba beatissimi Stephani, quando lapidatus est a Iudaeis, ultima fuisse nesciret; quae huic quoque ultima fuerunt; nam non multo post etiam ipse defunctus est.

Sanati sunt illic per eundem martyrem etiam podagri duo ciues, peregrinus unus: sed ciues omni modo; peregrinus autem per reuelationem, quid adhiberet quando doleret, audiuit; et cum hoc fecerit, dolor continuo conquiescit.

Audurus nomen est fundi, ubi ecclesia et in ea memoria martyris Stephani. Puerum quendam paruulum, cum in area luderet, exorbitantes boues, qui uehiculum trahebant, rota obtriuerunt, et confestim palpitauit exspirans. Hunc mater arreptum ad eandem memoriam posuit, et non solum reuixit, uerum etiam inlaesus apparuit.

Sanctimonialis quaedam in uicina possessione, quae Caspaliana dicitur, cum aegritudine laboraret ac desperaretur, ad eandem memoriam tunica eius adlata est; quae antequam reuocaretur, illa defuncta est. Hac tamen tunica operuerunt cadauer eius parentes, et recepto spiritu salua facta est.

8 Act. 7

1 eique *om.* e^1 4 audisset eum *v* 7 hoc autem *α* 9 quae] haec *ς* 12 podagrici *a p α* duo ciues, peregrinus unus; sed ciues e^1 *g p ς α Domb.*; duo, unus ciuis, peregrinus unus, sed ciuis *a b*, *et* e^2 *nisi quod* sed ciues *habet*, *v* 14 haberet, *in marg.* adhiberet, *e* 15 fecerat, a *ex* i *corr.* *b*; faceret *α* quieuit *α* 16 auturor *g*; aududurus, *in marg.* audurnus, *e* ecclesia *g p*; est ecclesia *rell.* *v Domb.* eadem *a b* 17 Stephani mart. *v* 20 abreptum *e*; abre/tum, c (?) *eraso*, *g* 22 caspalima *p* 25 illa *om.* e^1 tonica *g* 26 praesentes *α* et *om.* *ς*

Aput Hipponem Bassus quidam Syrus ad memoriam eiusdem martyris orabat pro aegrotante et periclitante filia eoque secum uestem eius adtulerat, cum ecce pueri de domo cucurrerunt, qui ei mortuam nuntiarent. Sed cum orante illo ab amicis eius exciperentur, prohibuerunt eos illi dicere, ne per publicum plangeret. Qui cum domum redisset iam suorum eiulatibus personantem et uestem filiae, quam ferebat, super eam proiecisset, reddita est uitae.

Rursus ibidem aput nos Irenaei cuiusdam collectarii filius aegritudine exstinctus est. Cumque corpus iaceret exanime adque a lugentibus et lamentantibus exsequiae pararentur, amicorum eius quidam inter aliorum consolantium uerba suggessit, ut eiusdem martyris oleo corpus perungueretur. Factum est, et reuixit.

Itemque aput nos uir tribunicius Eleusinus super memoriam martyrum, quae in suburbano eius est, aegritudine exanimatum posuit infantulum filium, et post orationem, quam multis cum lacrimis ibi fudit, uiuentem leuauit.

Quid faciam? Urget huius operis inplenda promissio, ut non hic possim omnia commemorare quae scio; et procul dubio plerique nostrorum, cum haec legent, dolebunt me praetermisisse tam multa, quae utique mecum sciunt. Quos iam nunc, ut ignoscant, rogo, et cogitent quam prolixi laboris sit facere quod me hic non facere suscepti operis necessitas cogit. Si enim miracula sanitatum, ut alia taceam, ea tantummodo uelim scribere, quae per hunc martyrem, id est gloriosissimum Stephanum, facta sunt in colonia Calamensi et in nostra, plurimi conficiendi sunt libri, nec tamen omnia colligi

3 currerent *p* 6 plangerent *g* 7 heiulatibus *eg* 8 proiesisset *g* (c *supra*) 9 hiranei *g;* hirenei, *in marg.* cyrenen, *e* 13 perungueretur *eg;* perungeretur *v* 15 item, *omisso* que, *p* eleosinus *g;* eleusimus (n *supra*) *e;* eleusinius *ap* memoria *a* memorati *b* 16 martyris *bv* 19 inplenda *mss.;* implendi *v* 20 possim hic *p* 22 tam multa praetermisisse *v* 25 ut alia] utilia *g* · ea] ad (t *supra*) *g*

poterunt, sed tantum de quibus libelli dati sunt, qui recitarentur in populis. Id namque fieri uoluimus, cum uideremus antiquis similia diuinarum signa uirtutum etiam nostris temporibus frequentari et ea non debere multorum notitiae deperire. Nondum est autem biennium, ex quo aput Hipponem Regium coepit esse ista memoria, et multis, quod nobis certissimum est, non datis libellis de his, quae mirabiliter facta sunt, illi ipsi qui dati sunt ad septuaginta ferme numerum peruenerant, quando ista conscripsi. Calamae uero, ubi et ipsa memoria prius esse coepit et crebrius dantur, inconparabili multitudine superant.

Uzali etiam, quae colonia Uticae uicina est, multa praeclara per eundem martyrem facta cognouimus; cuius ibi memoria longe prius quam aput nos ab episcopo Euodio constituta est. Sed libellorum dandorum ibi consuetudo non est uel potius non fuit; nam fortasse nunc esse iam coepit. Cum enim nuper illic essemus, Petroniam, clarissimam feminam, quae ibi mirabiliter ex magno adque diuturno, in quo medicorum adiutoria cuncta defecerant, languore sanata est, hortati sumus, uolente supradicto loci episcopo, ut libellum daret, qui recitaretur in populo, et oboedientissime paruit. In quo posuit etiam, quod hic reticere non possum, quamuis ad ea, quae hoc opus urgent, festinare conpellar. A quodam Iudaeo dixit sibi fuisse persuasum, ut anulum capillacio uinculo insereret, quo sub omni ueste ad nuda corporis cingeretur; qui anulus haberet sub gemma lapidem in renibus inuentum bouis. Hoc adligata quasi remedio ad sancti martyris limina ueniebat. Sed profecta a Carthagine, cum in confinio fluminis Bagradae in sua possessione mansisset, surgens ut iter perageret ante pedes suos illum iacentem anulum uidit et capillaciam zonam, qua fuerat adligatus, mirata tentauit. Quam cum

7 de iis *v* 14 euuodio *p;* eudoo (o i) *e* 19 langore *g p* 24 uinculo *mss.;* cingulo *v* 25 quod *v* 27 marturis *g* 29 bagrade *a b p;* bagradje *e;* bagrada *g;* uagradae *p a* ageret *g*

omnino suis nodis firmissimis, sicut erat, conperisset adstrictam, crepuisse adque exsiluisse anulum suspicata est; qui etiam ipse cum integerrimus fuisset inuentus, futurae salutis quodam modo pignus de tanto miraculo se accepisse praesumsit adque illud uinculum soluens simul cum eodem anulo proiecit in flumen. Non credant hoc, qui etiam Dominum Iesum per integra matris uirginalia enixum et ad discipulos ostiis clausis ingressum fuisse non credunt; sed hoc certe quaerant et, si uerum inuenerint, illa credant. Clarissima femina est, nobiliter nata, nobiliter nupta, Carthagini habitat; ampla ciuitas, ampla persona rem quaerentes latere non sinit. Martyr certe ipse, quo inpetrante illa sanata est, in filium permanentis uirginis credidit; in eum, qui ostiis clausis ad discipulos ingressus est, credidit; postremo, propter quod omnia ista dicuntur a nobis, in eum, qui adscendit in caelum cum carne, in qua resurrexerat, credidit; et ideo per eum tanta fiunt, quia pro ista fide animam posuit. Fiunt ergo etiam nunc multa miracula eodem Deo faciente per quos uult et quem ad modum uult, qui et illa quae legimus fecit: sed ista nec similiter innotescunt neque, ut non excidant animo, quasi glarea memoriae, crebra lectione tunduntur. Nam et ubi diligentia est, quae nunc aput nos esse coepit, ut libelli eorum, qui beneficia percipiunt, recitentur in populo, semel hoc audiunt qui adsunt pluresque non adsunt, ut nec illi, qui adfuerunt, post aliquot dies quod audierunt mente retineant et uix quisque reperiatur illorum, qui ei, quem non adfuisse cognouerit, indicet quod audiuit.

Unum est aput nos factum, non maius quam illa quae dixi, sed tam clarum adque inlustre miraculum, ut nullum

1 erat *mss.*; fuerat *v Domb.* 6 credant *a e g p ρ α*; credunt *b v* 8 istiis, *in marg.* hostiis, *e* 17 animam posuit *a b e*[1] *g p α v*; an. pos. suam *e*[2] *ρ Domb.* 19 qui *om. g* 20 excidant *e p α v*; excedant *a g ρ Domb.*; exaudiantur *b* 21 glarea] clarę *b* tuntuntur *g* 23 recipiunt *p* 24 asunt *g* plures qui *b*; plures ut *g* 25 aliquod *e g* 26 quisque *mss.*; quisquam *v* ei qui non *b*

[redacted]

arbitrer esse Hipponiensium, qui hoc non uel uiderit uel didicerit, nullum qui obliuisci ulla ratione potuerit. Decem quidam fratres (quorum septem sunt mares, tres feminae) de Caesarea Cappadociae, suorum ciuium non ignobiles, maledicto matris recenti patris eorum obitu destitutae, quae iniuriam sibi ab eis factam acerbissime tulit, tali poena sunt diuinitus coherciti, ut horribiliter quaterentur omnes tremore membrorum; in qua foedissima specie oculos suorum ciuium non ferentes, quaqua uersum cuique ire uisum est, toto paene uagabantur orbe Romano. Ex his etiam ad nos uenerunt duo, frater et soror, Paulus et Palladia, multis aliis locis miseria diffamante iam cogniti. Venerunt autem ante Pascha ferme dies quindecim, ecclesiam cottidie et in ea memoriam gloriosissimi Stephani frequentabant, orantes ut iam sibi placaretur Deus et salutem pristinam redderet. Et illic et quacumque ibant conuertebant in se ciuitatis adspectum. Nonnulli, qui eos alibi uiderant causamque tremoris eorum nouerant, aliis, ut cuique poterant, indicabant. Venit et Pascha, adque ipso die dominico mane, cum iam frequens populus praesens esset et loci sancti cancellos, ubi martyrium erat, idem iuuenis orans teneret, repente prostratus est et dormienti simillimus iacuit, non tamen tremens, sicut etiam per somnum solebant. Stupentibus qui aderant adque aliis pauentibus, aliis dolentibus, cum eum quidam uellent erigere, nonnulli prohibuerunt et potius exitum exspectandum esse dixerunt. Et ecce surrexit, et non tremebat, quoniam sanatus erat, et stabat incolumis, intuens intuentes. Quis ergo se tenuit a laudibus Dei? Clamantium gratulantiumque uocibus ecclesia usquequaque conpleta est. Inde ad me curritur, ubi sedebam iam proces-

4 ignorabilis *g* 6 acerbissime *g* tullit *g* paene *g* 11 pallazia *e* 12 uenerunt autem *ex* uenerant *corr. e* 14 sibi *om. g* placeretur *g* 18 uenit et] ueni,te *m. 2 corr. e* atque ab ipso *p* 20 martyr, *in marg.* martyrium, *e* 22 sicuti *g* somnium ρ^1 *a* solebant $a^1 g^1 \rho$ *Domb.*; solebat $a^2 b e g^2 p v$

surus; inruit alter quisque post alterum, omnis posterior quasi nouum, quod alius prior dixerat, nuntiantes; meque gaudente et aput me Deo gratias agente ingreditur etiam ipse cum pluribus, inclinatur ad genua mea, erigitur ad osculum meum. Procedimus ad populum, plena erat ecclesia, personabat uocibus gaudiorum: Deo gratias, Deo laudes! nemine tacente hinc adque inde clamantium. Salutaui populum, et rursus eadem feruentiore uoce clamabant. Facto tandem silentio scripturarum diuinarum sunt lecta sollemnia. Ubi autem uentum est ad mei sermonis locum, dixi pauca pro tempore et pro illius iucunditate laetitiae. Magis enim eos in opere diuino quandam Dei eloquentiam non audire, sed considerare permisi. Nobiscum homo prandit et diligenter nobis omnem suae fraternaeque ac maternae calamitatis indicauit historiam. Sequenti itaque die post sermonem redditum narrationis eius libellum in crastinum populo recitandum promisi. Quod cum ex dominico Paschae die tertio fieret in gradibus exedrae, in qua de superiore loquebar loco, feci stare ambos fratres, cum eorum legeretur libellus. Intuebatur populus uniuersus sexus utriusque unum stantem sine deformi motu, alteram membris omnibus contrementem. Et qui ipsum non uiderant, quid in eo diuinae misericordiae factum esset, in eius sorore cernebant. Videbant enim quid in illo gratulandum, quid pro illa esset orandum. Inter haec recitato eorum libello de conspectu populi eos abire praecepi, et de tota ipsa causa aliquanto diligentius coeperam disputare, cum ecce me disputante uoces aliae de memoria martyris nouae gratulationis audiuntur. Conuersi sunt eo, qui me audie-

3 gratias deo *v* 4 ienua *g* ạerẹgitur *g* 6 gaudiorum, *in marg.* grandiorum, *e* 8 clamabat g^1 11 pro tempore] in loco *ρ* 13 prandet *g* 14 fraternaeque ac maternae *a b g p α Domb.*; fraternaeque ạç maternae *m. 2 corr. e*; fraternitatis ac maternae *ρ*; ac maternae fraternaeque *v* 17 promisiṭ *g* 18 grandibus exhedrae *g* 19 ambo e^1 22 quod *p* 23 quọd *g* in eo *v* 25 abire eos *v*

[redacted]

bant, coeperuntque concurrere. Illa enim, ubi de gradibus descendit in quibus steterat, ad sanctum martyrem orare perrexerat; quae mox ut cancellos adtigit, conlapsa similiter uelut in somnum sana surrexit. Dum ergo requireremus quid factum fuerit, unde iste strepitus laetus exstiterit, ingressi sunt cum illa in basilicam, ubi eramus, adducentes eam sanam de martyris loco. Tum uero tantus ab utroque sexu admirationis clamor exortus est, ut uox continuata cum lacrimis non uideretur posse finiri. Perducta est ad eum locum, ubi paulo ante steterat tremens. Exsultabant eam similem fratri, cui doluerant remansisse dissimilem, et nondum fusas preces suas pro illa, iam tamen praeuiam uoluntatem tam cito exauditam esse cernebant. Exsultabant in Dei laudem uoce sine uerbis, tanto sonitu, quantum nostrae aures ferre uix possent. Quid erat in cordibus exsultantium nisi fides Christi, pro qua Stephani sanguis effusus est?

CAPUT VIIII.

Quod uniuersa miracula, quae per martyres in Christi nomine fiunt, ei fidei testimonium ferant, qua in Christum martyres crediderunt.

Cui, nisi huic fidei adtestantur ista miracula, in qua praedicatur Christus resurrexisse in carne et in caelum adscendisse cum carne? quia et ipsi martyres huius fidei martyres, id est huius fidei testes, fuerunt; huic fidei testimonium perhibentes mundum inimicissimum et crudelissimum pertulerunt eumque non repugnando, sed moriendo uicerunt; pro ista fide mortui sunt, qui haec a Domino inpetrare possunt, propter cuius nomen occisi sunt; pro hac fide praecessit eorum

1 currere *b* enim *om.* *ρ* 2 stetit *ρ* martyrem|ęmorare *g* 5 iste *æ g p v; ille a b Domb.* 6 ubi eramus *a b e g p v;* inquaeramus *α;* inqueramus *ρ;* in qua eramus *Domb.* 9 est | aū (= autem) *m. 2 extra uersum, e* 12 tam cito] tacito *b;* tam *om.* *ρ¹* 15 qua *p v Domb.;* quo *a b e g ρ α* 21 Cum si huic *b* 23 huius fidei martyres *om. p alterum* martyres *usque ad* huic fidei *lin. 24 om. e* 27 qui (a *supra*) *e* 28 processit *ρ*

mira patientia, ut in his miraculis tanta ista potentia sequeretur. Nam si carnis in aeternum resurrectio uel non praeuenit in Christo uel non uentura est, sicut praenuntiatur a Christo uel sicut praenuntiata est a prophetis, a quibus praenuntiatus est Christus: quur et mortui tanta possunt, qui pro ea fide, qua haec resurrectio praedicatur, occisi sunt? Siue enim Deus ipse per se ipsum miro modo, quo res temporales operatur aeternus, siue per suos ministros ista faciat; et eadem ipsa, quae per ministros facit, siue quaedam faciat etiam per martyrum spiritus, sicut per homines adhuc in corpore constitutos, siue omnia ista per angelos, quibus inuisibiliter, incorporaliter, inmutabiliter imperat, operetur, ut, quae per martyres fieri dicuntur, eis orantibus tantum et inpetrantibus, non etiam operantibus fiant; siue alia istis, alia illis modis, qui nullo modo conprehendi a mortalibus possunt: ei tamen adtestantur haec fidei, in qua carnis in aeternum resurrectio praedicatur.

CAPUT X.

Quanto dignius honorentur martyres, qui ideo multa mira obtinent, ut Deus uerus colatur, quam daemones, qui ob hoc quaedam faciunt, ut ipsi di esse credantur.

Hic forte dicturi sunt etiam deos suos aliqua mira fecisse. Bene, si iam incipiunt deos suos nostris mortuis hominibus conparare. An dicent etiam se habere deos ex hominibus mortuis, sicut Herculem, sicut Romulum, sicut alios multos, quos in deorum numerum receptos opinantur? Sed nobis martyres non sunt di, quia unum eundemque Deum et

1 in *om.* e^1 5 curret *e* *post* mortui *in margine corr. manu* martyres, *e* possunt (am *supra*) *e* 12 *ut editur mss.;* inmutabiliter et incorporaliter *v* uti que *g* 13 cum eis *p* tantum . . . . operantibus *in marg. p* 17 aeternum *omisso* in *Domb., typothetae errore?* 20 mira multa *p* 25 adicent e^1; adicent (i *supra*) e^2; adicent (n *supra*) e^3 se/, d *eras.*, *e*

[redacted]

nostrum scimus et martyrum. Nec tamen miraculis, quae per memorias nostrorum martyrum fiunt, ullo modo sunt conparanda miracula, quae facta per templa perhibentur illorum. Verum si qua similia uidentur, sicut a Moyse magi Pharaonis, sic eorum di uicti sunt a martyribus nostris. Fecerunt autem illa daemones eo fastu inpurae superbiae, quo eorum di esse uoluerunt; faciunt autem ista martyres uel potius Deus aut cooperantibus aut orantibus eis, ut fides illa proficiat, qua eos non deos nostros esse, sed unum Deum nobiscum habere credamus. Denique illi talibus dis suis et templa aedificauerunt et statuerunt aras, et sacerdotes instituerunt et sacrificia fecerunt; nos autem martyribus nostris non templa sicut dis, sed memorias sicut hominibus mortuis, quorum aput Deum uiuunt spiritus, fabricamus; nec ibi erigimus altaria, in quibus sacrificemus martyribus, sed uni Deo et martyrum et nostro; ad quod sacrificium sicut homines Dei, qui mundum in eius confessione uicerunt, suo loco et ordine nominantur, non tamen a sacerdote, qui sacrificat, inuocantur. Deo quippe, non ipsis sacrificat, quamuis in memoria sacrificet eorum, quia Dei sacerdos est, non illorum. Ipsum uero sacrificium corpus est Christi, quod non offertur ipsis, quia hoc sunt et ipsi. Quibus igitur potius credendum est miracula facientibus? Eisne qui se ipsos uolunt haberi deos ab his quibus ea faciunt, an eis qui, ut in Deum credatur, quod et Christus est, faciunt quidquid mirabile faciunt? Eisne qui sacra sua etiam crimina sua esse uoluerunt, an eis qui nec laudes suas uolunt esse sacra sua, sed totum, quod ueraciter laudantur, ad eius gloriam proficere in quo laudantur? in Domino quippe laudantur animae eorum. Credamus ergo eis et uera dicentibus et mira facientibus. Dicendo enim uera

4 Exod. 8 29 Ps. 33, 3

2 compar. sunt *v* 5 di uicti] deuicti *g*; dii deuicti *e* 8 aut orantibus aut cooperantibus *v* 9 quę *g* esse nostros *v* habere nobiscum *v* 11 aedicauerunt *g*[1] 14 fabricamus *om. p* 20 uerum *g*

passi sunt, ut possint facere mira. In eis ueris est praecipuum, quod Christus resurrexit a mortuis et inmortalitatem resurrectionis in sua carne primus ostendit, quam nobis adfuturam uel in principio noui saeculi uel in huius fine promisit.

CAPUT XI.

Contra Platonicos, qui de naturalibus elementorum ponderibus argumentantur terrenum corpus in caelo esse non posse.

Contra quod magnum Dei donum ratiocinatores isti, quorum cogitationes nouit Dominus quoniam uanae sunt, de ponderibus elementorum argumentantur; quoniam scilicet magistro Platone didicerunt mundi duo corpora maxima adque postrema duobus mediis, aere scilicet et aqua, esse copulata adque coniuncta. Ac per hoc, inquiunt, quoniam terra abhinc sursum uersus est prima, secunda aqua super terram, tertius aer super aquam, quartum super aera caelum, non potest esse terrenum corpus in caelo; momentis enim propriis, ut ordinem suum teneant, singula elementa librantur. Ecce qualibus argumentis omnipotentiae Dei humana contradicit infirmitas, quam possidet uanitas. Quid ergo faciunt in aere terrena tot corpora, cum a terra sit aer tertius? Nisi forte, qui per plumarum et pennarum leuitatem donauit auium terrenis corporibus, ut portentur in aere, inmortalibus factis corporibus hominum non poterit donare uirtutem, qua etiam in summo caelo ualeant habitare. Animalia quoque ipsa terrena, quae uolare non possunt, in quibus et homines sunt,

10 Ps. 93, 11   13 Plat. Tim. p. 32

1 possint *b g p Domb.*; possent *a e p v*   10 donum *sup. lin. g*   14 aeri *g*   aque *g*   16 uersus *om. p*   17 tercius aqaer, *m. 2 male correctum, cum m. 1 aq lineola deletum esset. p*   aerem *b*² *e*¹ *a*   19 liberantur *e*   20 contradicet *g*¹   22 terrene *g*   25 que *g*   26 ualeant habitare *a b e g p v*; habit. ual. *Domb.*

istorum argumentationibus deficit? Omitto
in tertio decimo libro dixi, quam multa g
corpora, sicut plumbum, et formam tamen ab
qua natare ualeant super aquam; et ut ad
corpus humanum, qua ferri in caelum et es
omnipotenti artifici contradicitur?

Iam uero contra illud, quod dixi super
considerantes adque tractantes elementoru
confidunt, non inueniunt omnino quod dica
hinc sursum uersus terra prima, aqua sec
quartum caelum, ut super omnia sit anima
Aristoteles quintum corpus eam dixit esse
Si quintum esset, certe superius esset c
nullum est, multo magis superat omnia. In
facit corpore? In hac mole quid agit subt
hoc pondere quid agit leuior omnibus? In
agit celerior omnibus? Itane per huius tan
rae meritum non poterit effici, ut corpus ei
lum, et cum ualeat nunc natura corporum
mere animas deorsum, aliquando et anim
terrena corpora non ualebunt?

Iam si ad eorum miracula ueniamus, qu

obponunt martyribus nostris, nonne etiam ipsa pro nobis facere et nobis reperientur omnino proficere? Nam inter magna miracula deorum suorum profecto magnum illud est, quod Varro commemorat, Vestalem uirginem, cum periclitaretur falsa suspicione de stupro, cribrum inplesse aqua de Tiberi et ad suos iudices nulla eius parte stillante portasse. Quis aquae pondus supra cribrum tenuit? Quis tot cauernis patentibus nihil inde in terram cadere permisit? Responsuri sunt: 'Aliquis deus aut aliquis daemon.' Si deus, numquid maior est Deo, qui fecit hunc mundum? Si daemon, numquid potentior est angelo, qui Deo seruit, a quo factus est mundus? Si ergo deus minor uel angelus uel daemon potuit pondus umidi elementi sic suspendere, ut aquarum uideatur mutata fuisse natura: itane Deus omnipotens, qui omnia ipsa creauit elementa, terreno corpori graue pondus auferre non poterit, ut in eodem elemento habitet uiuificatum corpus, in quo uoluerit uiuificans spiritus?

Deinde cum aera medium ponant inter ignem desuper et aquam subter, quid est quod eum inter aquam et aquam et inter aquam et terram saepe inuenimus? Quid enim uolunt esse aquosas nubes, inter quas et maria aer medius reperitur? Quonam, quaeso, elementorum pondere adque ordine efficitur, ut torrentes uiolentissimi adque undosissimi, antequam sub aere in terris currant, super aera in nubibus pendeant? Quur denique aer est medius inter summa caeli et nuda terrarum, quaqua uersum orbis extenditur, si locus eius inter caelum et aquas, sicut aquarum inter ipsum et terras est constitutus?

Postremo si ita est elementorum ordo dispositus, ut secundum Platonem duobus mediis, id est aere et aqua, duo extrema, id est ignis et terra, iungantur caelique obtineat ille

5 de stupro falsa suspicione *Domb.* 6 parte stillante *a b e g p α v*; perstillante parte ρ *Domb.* 10 hunc *erasum g* 14 ipsa *a e g p ρ Domb.*; ipse *b α v* 15 graui *g* potest *ex* poterit *corr. b*; potuit *g* 16 ut *om. g* 22 qm̄ (= quoniam) *g* atque .... uiolentissimi *m. 2 in marg. e* 26 quaque *p* 30 obtineant *g*

summi locum, haec autem imi uelut fundaminis mundi. et ideo in caelo esse non potest terra: quur est ipse ignis in terra? Secundum hanc quippe rationem ita ista duo elementa in locis propriis, imo ac summo, terra et ignis esse debuerunt, ut, quem ad modum nolunt in summo esse posse quod imi est, ita nec in imo posset esse quod summi est. Sicut ergo nullam putant uel esse uel futuram esse terrae particulam in caelo, ita nullam particulam uidere debuimus ignis in terra. Nunc uero non solum in terris, uerum etiam sub terris ita est, ut eum eructent uertices montium, praeter quod in usibus hominum et esse ignem in terra et eum nasci uidemus ex terra; quando quidem et de lignis et de lapidibus nascitur, quae sunt corpora sine dubitatione terrena. Sed ille, inquiunt, ignis est tranquillus, purus, innoxius, sempiternus; iste autem turbidus, fumeus, corruptibilis adque corruptor. Nec tamen corrumpit montes, in quibus iugiter aestuat, cauernasque terrarum. Verum esto, sit illi iste dissimilis, ut terrenis habitationibus congruat: quur ergo nolunt, ut credamus naturam corporum terrenorum aliquando incorruptibilem factam caelo conuenientem futuram, sicut nunc ignis corruptibilis his conuenit terris? Nihil igitur adferunt ex ponderibus adque ordine elementorum, unde omnipotenti Deo, quominus faciat corpora nostra talia, ut etiam in caelo possint habitare, praescribant.

CAPUT XII.

Contra calumnias infidelium, quibus Christianos de credita carnis resurrectione inrident.

Sed scrupulosissime quaerere et fidem, qua credimus resurrecturam carnem, ita quaerendo adsolent inridere: utrum fetus abortiui resurgant; et quoniam Dominus ait: Amen,

30 Lc. 21, 18

3 hanc *om. e* 5 posse *om. p* posse ..... in imo *om. b* 6 possit quod *omisso* esse *b* 8 ita ut *g* 16 extuat *e* 28 querere/, t *eras.*, *g*

dico uobis, capillus capitis uestri non peribit, utrum statura et robur aequalia futura sint omnibus an diuersae corporum quantitates. Si enim aequalitas erit corporum, unde habebunt quod hic non habuerunt in mole corporis illi abortiui, si resurgent et ipsi? Aut si non resurgent, quia nec nati sunt, sed effusi, eandem quaestionem de paruulis uersant, unde illis mensura corporis, quam nunc defuisse uidemus, accedat, cum in hac aetate moriuntur. Neque enim dicturi sumus eos non resurrecturos, qui non solum generationis, uerum etiam regenerationis capaces sunt. Deinde interrogant, quem modum ipsa aequalitas habitura sit. Si enim tam magni et tam longi erunt omnes, quam fuerunt quicumque hic fuerunt maximi adque longissimi, non solum de paruulis, sed de plurimis quaerunt, unde illis accessurum sit, quod hic defuit, si hoc quisque recipiat, quod hic habuit; si autem, quod ait apostolus, occursuros nos omnes in mensuram aetatis plenitudinis Christi, et illud alterum: Quos praedestinauit conformes imaginis filii sui, sic intellegendum est, ut statura et modus corporis Christi omnium, qui in regno eius erunt, humanorum corporum sit futurus: 'Multis erit, inquiunt, de magnitudine et longitudine corporis detrahendum; et ubi iam erit: capillus capitis uestri non peribit, si de ipsa corporis quantitate tam multum peribit?' Quamuis et de ipsis capillis possit inquiri, utrum redeat quidquid tondentibus decidit. Quod si rediturum est, quis non exhorreat illam deformitatem? Nam hoc et de unguibus uidetur necessario secuturum, ut redeat tam multum quod corporis curatura desecuit. Et ubi erit decus, quod

16 Eph. 4, 13 18 Rom. 8, 29

2 robor g^2 3 corporum erit *v* 6 *et* 13 paruolis g^1 8 accidat *p* 12 et iam *g* quicumque hic fuerunt *om. e* 14 illi *b* 15 si *superscripto m. 2* ibi, *e* recipiat *b g* ρ^1 *Domb.*; recipiet *a e p* ρ^2 *α v* 18 conformes *a b e g p α v*; conformes fieri *ρ* *Domb.* 19 Christi corporis *v* 22 detrahendum corporis *Domb.* capillos *g* 26 felicitatem, *in marg.* deformitatem, *p*

[redacted]

certe maius, quam in ista esse corruptione potuit, in illa iam inmortalitate esse debebit? Si autem non redibit, ergo peribit. Quo modo igitur, inquiunt, capillus capitis non peribit? De macie quoque uel pinguedine similiter disputant. Nam si aequales omnes erunt, non utique alii macri, alii pingues erunt. Accedet ergo aliis aliquid, aliis minuetur; ac per hoc non, quod erat, recipiendum, sed alicubi addendum est, quod non fuit, et alicubi perdendum, quod fuit.

De ipsis etiam corruptionibus et dilapsionibus corporum mortuorum, cum aliud uertatur in puluerem, in auras aliud exhaletur, sint quos bestiae, sint quos ignis absumit, naufragio uel quibuscumque aquis ita quidam pereant, ut eorum carnes in umorem putredo dissoluat, non mediocriter permouentur adque omnia ista recolligi in carnem et redintegrari posse non credunt. Consectantur etiam quasque foeditates et uitia, siue accidant siue nascantur, ubi et monstrosos partus cum horrore adque inrisione commemorant, et requirunt, quaenam cuiusque deformitatis resurrectio sit futura. Si enim nihil tale redire in corpus hominis dixerimus, responsionem nostram de locis uulnerum, cum quibus Dominum Christum resurrexisse praedicamus, se confutaturos esse praesumunt. Sed inter haec omnia quaestio difficillima illa proponitur, in cuius carnem reditura sit caro, qua corpus alterius uescentis humana uiscera fame conpellente nutritur. In carnem quippe conuersa est eius, qui talibus uixit alimentis, et ea, quae macies ostenderat, detrimenta subpleuit. Utrum ergo illi redeat homini cuius caro prius fuit, an illi potius cuius postea facta est, ad hoc percontantur, ut fidem resurrectionis

1 magis *p* in illa iam inmortalitate *e g v;* in illa id ē inmort. *b;* in illa inmortalitate *a p α Domb.;* in illa mort. *ρ* 3 Quomodo ..... peribit *om. b* igitur *mss.;* ergo *v* capill$\overset{i}{u}$s—peribi$\overset{un}{t}$ *e* 8 et alicubi .. fuit *om.* b^1 *g* 9 autem *a* 11 exaletur *e g* sint—sint *in ras. e* absumit *e p ρ α Domb.;* absumpsit *a b g;* absumat *v* cum naufragio *a* naufr. *usque ad* pereant *om.* e^1 16 accidant *a b* e^1 g^1 *p α;* accedant e^2 g^2 *ρ v*

inludant ac sic animae humanae aut alternantes, sicut Plato, ueras infelicitates falsasque promittant beatitudines aut post multas itidem per diuersa corpora reuolutiones aliquando tamen eam, sicut Porphyrius, finire miserias et ad eas numquam redire fateantur; non tamen corpus habendo inmortale, sed corpus omne fugiendo.

CAPUT XIII.

An abortiui non pertineant ad resurrectionem, si pertinent ad numerum mortuorum.

Ad haec ergo, quae ab eorum parte contraria me digerente mihi uidentur obposita, misericordia Dei meis nisibus opem ferente respondeam. Abortiuos fetus, qui, cum iam uixissent in utero, ibi sunt mortui, resurrecturos ut adfirmare, ita negare non audeo; quamuis non uideam quo modo ad eos non pertineat resurrectio mortuorum, si non eximuntur de numero mortuorum. Aut enim non omnes mortui resurgent et erunt aliquae humanae animae sine corporibus in aeternum, quae corpora humana, quamuis intra uiscera materna, gestarunt; aut si omnes animae humanae recipient resurgentia sua corpora, quae habuerunt, ubicumque uiuentia et morientia reliquerunt, non inuenio quem ad modum dicam ad resurrectionem non pertinere mortuorum quoscumque mortuos etiam in uteris matrum. Sed utrumlibet de his quisque sentiat, quod de iam natis infantibus dixerimus, hoc etiam de illis intellegendum est, si resurgent.

1 aut *lineola deletum e* 3 multa ſit idem *g* 13 ibi] ipsi, *in marg.* ubi | ibi *e* 18 corporea· *g* 19 recipiant *e* 23 /uteris, h *eras.*, *g* /utrumlibet, h *eras.*, *g*

[redacted]

CAPUT XIIII.

An infantes in ea sint resurrecturi habitudine corporis, quam habituri erant aetatis accessu.

Quid ergo de infantibus dicturi sumus, nisi quia non in ea resurrecturi sunt corporis exiguitate, qua mortui, sed quod eis tardius accessurum erat tempore, hoc sunt illo Dei opere miro adque celerrimo recepturi? In sententia quippe Domini, ubi ait: Capillus capitis uestri non peribit, dictum est non defuturum esse quod fuit, non autem negatum est adfuturum esse quod defuit. Defuit autem infanti mortuo perfecta quantitas sui corporis; perfecto quippe infanti deest utique perfectio magnitudinis corporalis, quae cum accesserit, iam statura longior esse non possit. Hunc perfectionis modum sic habent omnes, ut cum illo concipiantur adque nascantur; sed habent in ratione, non mole; sicut ipsa membra omnia iam sunt latenter in semine, cum etiam natis nonnulla adhuc desint, sicut dentes ac si quid eius modi. In qua ratione uniuscuiusque materiae indita corporali iam quodam modo, ut ita dicam, liciatum uidetur esse, quod nondum est, immo quod latet, sed accessu temporis erit uel potius apparebit. In hac ergo infans iam breuis aut longus est, qui breuis longusue futurus est. Secundum hanc rationem profecto in resurrectione corporis detrimenta corporis non timemus, quia, etsi aequalitas futura esset omnium, ita ut omnes usque ad giganteas magnitudines peruenirent, ne illi, qui maximi fue-

8 Lc. 21, 18

4 quid uero *b* 5 resurrectione transeunt corporis, trans. corp. *in ras.*, *b* 6 illo *codd. praeter* ρ, *v;* illi ρ *Domb.* 7 mori *g* 8 ubi *codd. praeter* ρ, *v;* in qua ρ *Domb.* 13 statura iam *Domb.* 15 habenda ratione *b* mole *mss.;* in mole *v* ipsa iam membra *v* 17 dentes. *sequentia usque ad l. 19 in b sic scripta sunt:* hoc si quidem modo in quarta ratione unius cuiusq; materię indita corpora liniamenta quodam modo ut ita dicam liniatum uidetur esse 17 huiusmodi *a* 19 liciatum, *m. rec. in* limitatum *corr.*, *p;* liniatum *a b* esse uidetur *v* 24 omnium *om.* ρ

runt, minus haberent aliquid in statura, quod eis contra sententiam Christi periret, qui dixit nec capillum capitis esse periturum, Creatori utique, qui creauit cuncta de nihilo, quo modo deesse posset unde adderet quod addendum esse mirus artifex nosset?

CAPUT XV.

An ad dominici corporis modum omnium mortuorum resurrectura sint corpora.

Sed utique Christus in ea mensura corporis, in qua mortuus est, resurrexit, nec fas est dicere, cum resurrectionis omnium tempus uenerit, accessuram corpori eius eam magnitudinem, quam non habuit, quando in ea discipulis, in qua illis erat notus, apparuit, ut longissimis fieri possit aequalis. Si autem dixerimus ad dominici corporis modum etiam quorumque maiora corpora redigenda, peribit de multorum corporibus plurimum, cum ipse nec capillum periturum esse promiserit. Restat ergo, ut suam recipiat quisque mensuram, quam uel habuit in iuuentute, etiamsi senex est mortuus, uel fuerat habiturus, si est ante defunctus, adque illud, quod commemorauit apostolus de mensura aetatis plenitudinis Christi, aut propter aliud intellegamus dictum esse, id est, ut illi capiti in populis Christianis accedente omnium perfectione membrorum aetatis eius mensura conpleatur, aut, si hoc de resurrectione corporum dictum est, sic accipiamus dictum, ut nec infra nec ultra iuuenalem formam resurgant corpora mortuorum, sed in eius aetate et robore, usque ad quam Christum hic peruenisse cognouimus (circa triginta quippe annos definierunt esse etiam saeculi huius doctissimi homines iuuentutem; quae cum fuerit spatio proprio terminata, inde iam

20 Eph. 4, 13

9 /utique, h *eras.*, *g* est mortuus *v* 18 sit mortuus *p* 19 etiam si est *p* 25 nec ultra nec infra *v* iuuenalem *b* e^1 *g* *Domb.*; iuuenilem *a* e^2 *p* *v* mort. corp. *p* 26 '*malim* aetatis robore' *Domb.* 28 hominis *e*

[redacted]

hominem in detrimenta uergere grauioris ac senilis aetatis); et ideo non esse dictum in mensuram corporis uel in mensuram staturae, sed in mensuram aetatis plenitudinis Christi.

CAPUT XVI.

Qualis intellegenda sit sanctorum conformatio ad imaginem filii Dei.

Illud etiam, quod ait praedestinatos conformes imaginis filii Dei, potest et secundum interiorem hominem intellegi (unde nobis alio loco dicit: Nolite conformari huic saeculo, sed reformamini in nouitate mentis uestrae; ubi ergo reformamur, ne conformemur huic saeculo, ibi conformamur Dei filio); potest et sic accipi, ut, quem ad modum nobis ille mortalitate, ita nos illi efficiamur inmortalitate conformes; quod quidem et ad ipsam resurrectionem corporum pertinet. Si autem etiam in his uerbis, qua forma resurrectura sint corpora, sumus admoniti, sicut illa mensura, ita et ista conformatio non quantitatis intellegenda est, sed aetatis. Resurgent itaque omnes tam magni corpore, quam uel erant uel futuri erant aetate iuuenali; quamuis nihil oberit, etiamsi erit infantilis uel senilis corporis forma, ubi nec mentis, nec ipsius corporis ulla remanebit infirmitas. Unde etiam si quis in eo corporis modo, in quo defunctus est, resurrecturum unumquemque contendit, non est cum illo laboriosa contradictione pugnandum.

8 Rom. 8, 29 10 ib. 12, 2

6 conform. sanctorum *p* 8 conformes *codd. praeter* ρ, *v;* conformes fieri ρ *Domb.* 11 mentis nostre *p;* sensus nostri *b a* 14 ille nobis *v* 17 ammoniti *g* 20 in iuuenili aetate *v* iuuenali *b* e^1 *g;* iuuenili *a* e^2 *p v* nihiloperit *g*

CAPUT XVII.

An in suo sexu resuscitanda adque mansura sint corpora feminarum.

Nonnulli propter hoc, quod dictum est: Donec occurramus omnes in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi, et: Conformes imaginis filii Dei, nec in sexu femineo resurrecturas feminas credunt, sed in uirili omnes aiunt, quoniam Deus solum uirum fecit ex limo, feminam ex uiro. Sed mihi melius sapere uidentur, qui utrumque sexum resurrecturum esse non dubitant. Non enim libido ibi erit, quae confusionis est causa. Nam priusquam peccassent, nudi erant, et non confundebantur uir et femina. Corporibus ergo illis uitia detrahentur, natura seruabitur. Non est autem uitium sexus femineus, sed natura, quae tunc quidem et a concubitu et a partu inmunis erit; erunt tamen membra feminea non adcommodata usui ueteri, sed decori nouo, quo non adliciatur adspicientis concupiscentia, quae nulla erit, sed Dei laudetur sapientia adque clementia qui et quod non erat fecit et liberauit a corruptione quod fecit. Ut enim in exordio generis humani de latere uiri dormientis costa detracta femina fieret, Christum et ecclesiam tali facto iam tunc prophetari oportebat. Sopor quippe ille uiri mors erat Christi, cuius exanimis in cruce pendentis latus lancea perforatum est adque inde sanguis et aqua profluxit; quae sacramenta esse nouimus, quibus aedificatur ecclesia. Nam hoc etiam uerbo scriptura usa est, ubi non legitur 'formauit' aut 'finxit', sed: Aedificauit eam in

4 Eph. 4, 13 6 Rom. 8, 29 20 Gen. 2, 21 24 Io. 19, 34 27 Gen. 2, 22

5 *ut editur* *abegpαv*; in unitatem fidei in uirum perf. ρ *Domb.* 7 femine *g* 10 /utrumq;, h *eras.*, *g* 12 nudi *om.* *e*[1] 13 ergo] autem *g* 15 *prius* et *om.* *a* 16 tamen *mss.* *v*; enim *Domb.* 19 liberabit *e* 22 facto, *in marg.* pacto, *e* 24 lancea latus *b* profluxit *abegpv*; fluxit *α*; defluxit ρ *Domb.*

mulierem; unde et apostolus aedificationem dicit corporis Christi, quod est ecclesia. Creatura est ergo Dei femina sicut uir; sed ut de uiro fieret, unitas commendata; ut autem illo modo fieret, Christus, ut dictum est, et ecclesia figurata est. Qui ergo utrumque sexum instituit, utrumque restituet. Denique ipse Iesus interrogatus a Sadducaeis, qui negabant resurrectionem, cuius septem fratrum erit uxor, quam singuli habuerunt, dum quisque eorum uellet defuncti semen, sicut lex praeceperat, excitare: *Erratis*, inquit, *nescientes scripturas, neque uirtutem Dei*; et cum locus esset, ut diceret: 'De qua enim me interrogatis, uir erit etiam ipsa, non mulier', non hoc dixit, sed dixit: *In resurrectione enim neque nubent neque uxores ducent, sed sunt sicut angeli Dei in caelo*; aequales utique angelis inmortalitate ac felicitate, non carne; sicut nec resurrectione, qua non indiguerunt angeli, quoniam nec mori potuerunt. Nuptias ergo Dominus futuras negauit esse in resurrectione, non feminas, et ibi negauit, ubi talis quaestio uertebatur, ut eam negato sexu muliebri celeriore facilitate dissolueret, si eum ibi praenosceret non futurum; immo etiam futurum esse firmauit dicendo: *Non nubent*, quod ad feminas pertinet, *nec uxores ducent*, quod ad uiros. Erunt ergo, quae uel nubere hic solent, uel ducere uxores; sed ibi hoc non facient.

CAPUT XVIII.

De uiro perfecto, id est Christo, et corpore eius, id est ecclesia, quae est ipsius plenitudo.

Proinde quod ait apostolus, occursuros nos omnes in uirum perfectum, totius ipsius circumstantiam lectionis considerare debemus, quae ita se habet: *Qui descendit*, inquit, *ipse*

1 Eph. 4, 12   9 Mt. 22, 29   12 Mt. 22, 30   29 Eph. 4, 10 sqq.

4 et *om. g*   6 et ipse *v*   13 neque nubent *om. e*[1]   sunt *codd. praeter* p; erunt p *Domb.*   17 esse negauit *Domb.*   22 neque *v*   23 uel qui ducere *e*   hoc *om.* p *Domb.*   faciunt *e*[1] *g*

est et qui adscendit super omnes caelos, ut adinpleret omnia. Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam uero euangelistas, quosdam autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi, donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi; ut ultra non simus paruuli iactati et circumlati omni uento doctrinae, in inlusione hominum, in astutia ad machinationem erroris, ueritatem autem facientes in caritate augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus; ex quo totum corpus conexum et conpactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis incrementum corporis facit in aedificationem sui in caritate. Ecce qui est uir perfectus, caput et corpus, quod constat omnibus membris, quae suo tempore conplebuntur, cottidie tamen eidem corpori accedunt, dum aedificatur ecclēsia, cui dicitur: Vos autem estis corpus Christi et membra, et alibi: Pro corpore, inquit, eius quod est ecclesia, itemque alibi: Unus panis, unum corpus multi sumus. De cuius corporis aedificatione et hic dictum est: Ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi ac deinde subiectum unde nunc agimus: Donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi, et cetera; donec eadem mensura in quo corpore intelle-

21 1. Cor. 12, 27 22 Col. 1, 24 23 1. Cor. 10, 17

1 et *om.* *a*; qui et *p* 2 quidem *om.* *g* 9 ut] et *p* 10 circumlati *a e g p a v*; circumdati *b*; circumferamur *p* *Domb.* 11 austutiā *e* 14 conplectum *b*; conpunctum *p* 15 tactum] ętatem *b* 16 partis] ętatis *b* 27 subiectum est *p* 30 ad eandem mensuram in qua *b*

[redacted]

genda esset, ostenderet dicens: Augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus; ex quo totum corpus conexum et conpactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis. Sicut ergo est mensura uniuscuiusque partis, ita totius corporis, quod omnibus suis partibus constat, est utique mensura plenitudinis, de qua dictum est: In mensuram aetatis plenitudinis Christi. Quam plenitudinem etiam illo commemorauit loco, ubi ait de Christo: Et ipsum dedit caput super omnia ecclesiae, quae est corpus eius, plenitudo eius, qui omnia in omnibus inpletur. Verum si hoc ad resurrectionis formam, in qua erit unusquisque, referendum esset, quid nos inpediret nominato uiro intellegere et feminam, ut uirum pro homine positum acciperemus? sicut in eo quod dictum est: Beatus uir qui timet Dominum, utique ibi sunt et feminae, quae timent Dominum.

CAPUT XVIIII.

Quod omnia corporis uitia, quae in hac uita humano contraria sunt decori, in resurrectione non sint futura, ubi manente naturali substantia in unam pulchritudinem et qualitas concurret et quantitas.

Quid iam respondeam de capillis adque unguibus? Semel quippe intellecto ita nihil periturum esse de corpore, ut deforme nihil sit in corpore, simul intellegitur ea, quae deformem factura fuerant enormitatem, massae ipsi accessura esse,

10 Eph. 1, 22 sq. 16 Ps. 111, 1

8 conpunctum ρ^1 tactum] ętatem *b* 5 unius quae *g* est ergo *v* 6 uniuscuiusque *usque ad* mensura *l. 7 om. b* 8 Christi *om. b* 10 omnia ecclesiae *e g p v;* omni ecclesia *a;* omnem ecclesiam *a b ρ fragm. Frising. Domb.* 11 qua . ēē . *b* 15 in hoc *p* 19 Quod] An *p* corporis membra uitiaque *p* 24 et *p* 26 intellegentur *p* 27 ipsi *g;* ibi, *in marg.* ł ipsi, *p*

non locis in quibus membrorum forma turpetur. Velut si de limo uas fieret, quod rursus in eundem limum redactum totum de toto iterum fieret, non esset necesse ut illa pars limi, quae in ansa fuerat, ad ansam rediret, aut quae fundum fecerat, ipsa rursus faceret fundum, dum tamen totum reuerteretur in totum, id est, totus ille limus in totum uas nulla sui perdita parte remearet. Quapropter si capilli totiens tonsi unguesue desecti ad sua loca deformiter redeunt, non redibunt; nec tamen cuique resurgenti peribunt, quia in eandem carnem, ut quemcumque ibi locum corporis teneant, seruata partium congruentia materiae mutabilitate uertentur. Quamuis quod ait Dominus: Capillus capitis uestri non peribit, non de longitudine, sed de numero capillorum dictum multo aptius possit intellegi; unde et alibi dicit: Capilli capitis uestri numerati sunt. Neque hoc ideo dixerim, quod aliquid existimem corpori cuique periturum, quod naturaliter inerat; sed quod deforme natum fuerat (non utique ob aliud, nisi ut hinc quoque ostenderetur, quam sit poenalis condicio ista mortalium), sic esse rediturum, ut seruata integritate substantiae deformitas pereat. Si enim statuam potest artifex homo, quam propter aliquam causam deformem fecerat, conflare et pulcherrimam reddere, ita ut nihil inde substantiae, sed sola deformitas pereat, ac si quid in illa figura priore indecenter exstabat nec parilitate partium congruebat, non de toto, unde fecerat, amputare adque separare, sed ita conspergere uniuerso adque miscere, ut nec foeditatem faciat nec minuat quantitatem: quid de omnipotenti artifice sentiendum est? Ergone non poterit quasque deformitates humanorum

12 Lc. 21, 18 14 Lc. 12, 7

2 rursum *g* in eodem limo *p* 5 fixerat *p* rursum *p* 7 tunsi *a* 8 ungues/ue, q *eras.*, *e* loca sua *v* 9 ne *e* quique *g* quoniam *p* 11 congruentiae *e* 12 capillos *g* 15 num. sunt *a b e g p α*; num. sunt omnes *p v Domb.* 16 cuique *codd. praeter b*; cuiusque *b*; cuiquam *v* 17 inerit *g* 21 homo artifex *p* 24 parilitati *e p* 26 uniuersa *p* 27 omnipotente *g v*

corporum, non modo usitatas, uerum etiam raras adque monstrosas, quae huic miserae uitae congruunt, abhorrent autem ab illa futura felicitate sanctorum, sic auferre ac perdere, ut, quascumque earum faciunt etsi naturalia, tamen indecora excrementa substantiae corporalis, nulla eius deminutione tollantur?

Ac per hoc non est macris pinguibusque metuendum, ne ibi etiam tales sint, quales si possent nec hic esse uoluissent. Omnis enim corporis pulchritudo est partium congruentia cum quadam coloris suauitate. Ubi autem non est partium congruentia, aut ideo quid offendit quia prauum est, aut ideo quia parum, aut ideo quia nimium. Proinde nulla erit deformitas, quam facit incongruentia partium, ubi et quae praua sunt corrigentur, et quod minus est quam decet, unde Creator nouit, inde subplebitur, et quod plus est quam decet, materiae seruata integritate detrahetur. Coloris porro suauitas quanta erit, ubi iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui! Quae claritas in Christi corpore, cum resurrexit, ab oculis discipulorum potius abscondita fuisse quam defuisse credenda est. Non enim eam ferret humanus adque infirmus adspectus, quando ille a suis ita deberet adtendi, ut posset agnosci. Quo pertinuit etiam, ut contrectantibus ostenderet suorum uulnerum cicatrices, ut etiam cibum potumque sumeret, non alimentorum indigentia, sed ea qua et hoc poterat potestate. Cum autem aliquid non uidetur, quamuis adsit, a quibus alia, quae pariter adsunt, uidentur, sicut illam claritatem dicimus adfuisse non uisam, a quibus alia uidebantur:

17 Mt. 13, 43

1 monstruosas *a b e²p* 2 huius ρ miserere *e* uitę *m. 1 in marg. p* aborrent *g* 4 etsa *g* 5 diminutione *a b p v* 6 tollantur *a b e g p v*; tolluntur ρ α *Domb.* 7 pinguibusue *v* 8 ne hic *p* 9 congruentia aut ideo qum quadam *g* cum *usque ad* congruentia *m. 2 in marg., e* 11 prauum] parum *g*; paruum *e* 'aut ideo quia paruum est *m. 2 in ras. e*; *om. g* 13 fecit *e²g* 16 detraetur *g¹* 22 contractant. *g* 23 putumque *g*

ἀορασία Graece dicitur, quod nostri interpretes Latine dicere non ualentes in libro geneseos caecitatem interpretati sunt. Hanc enim sunt passi Sodomitae, quando quaerebant ostium iusti uiri nec poterant inuenire. Quae si caecitas fuisset, qua fit ut nihil possit uideri, non ostium qua ingrederentur, sed duces itineris a quibus inde abducerentur, inquirerent.

Nescio quo autem modo sic adficimur amore martyrum beatorum, ut uelimus in illo regno in eorum corporibus uidere uulnerum cicatrices, quae pro Christi nomine pertulerunt; et fortasse uidebimus. Non enim deformitas in eis, sed dignitas erit, et quaedam, quamuis in corpore, non corporis, sed uirtutis pulchritudo fulgebit. Nec ideo tamen si aliqua martyribus amputata et ablata sunt membra, sine ipsis membris erunt in resurrectione mortuorum, quibus dictum est: Capillus capitis uestri non peribit. Sed si hoc decebit in illo nouo saeculo, ut indicia gloriosorum uulnerum in illa inmortali carne cernantur, ubi membra, ut praeciderentur, percussa uel secta sunt, ibi cicatrices, sed tamen eisdem membris redditis, non perditis, apparebunt. Quamuis itaque omnia quae acciderunt corpori uitia tunc non erunt, non sunt tamen deputanda uel appellanda uitia uirtutis indicia.

CAPUT XX.

Quod in resurrectione mortuorum natura corporum quibuslibet modis dissipatorum in integrum undecumque reuocanda sit.

Absit autem, ut ad resuscitanda corpora uitaeque reddenda non possit omnipotentia Creatoris omnia reuocare, quae uel

3 Gen. 19, 11   15 Lc. 21, 18

1 aurasia, *in marg.* uł orasia, *p*   3 passi sunt *b v*   hostium *b*   4 quia si *b*   fuisset caecitaș *Domb.*   qua si ut nichil *b*   5 posset *g*   qua a^1 *e g* *Domb.*; quo a^2 *b p v*   6 *post* inquirerent *in e exstant uerba m. 2 lineola deleta* huc usq; p ueterē enī   7 nescio quod quo autem *b*; nescio autem quonam *p*   9 quas e^2 15 uestri *om. p*

bestiae uel ignis absumsit, uel in puluerem cineremue conlapsum uel in umorem solutum uel in auras est exhalatum. Absit ut sinus ullus secretumque naturae ita recipiat aliquid subtractum sensibus nostris, ut omnium Creatoris aut cognitionem lateat aut effugiat potestatem. Deum certe uolens, sicut poterat, definire Cicero, tantus auctor ipsorum: 'Mens quaedam est, inquit, soluta et libera, secreta ab omni concretione mortali, omnia sentiens et mouens ipsaque praedita motu sempiterno.' Hoc autem repperit in doctrinis magnorum philosophorum. Ut igitur secundum ipsos loquar, quo modo aliquid uel latet omnia sentientem uel inreuocabiliter fugit omnia mouentem?

Unde iam etiam quaestio illa soluenda est, quae difficilior uidetur ceteris, ubi quaeritur, cum caro mortui hominis etiam alterius fit uiuentis caro, cui potius eorum in resurrectione reddatur. Si enim quispiam confectus fame adque conpulsus uescatur cadaueribus hominum, quod malum aliquotiens accidisse et uetus testatur historia et nostrorum temporum infelicia experimenta docuerunt: num quisquam ueridica ratione contendet totum digestum fuisse per imos meatus, nihil inde in eius carnem mutatum adque conuersum, cum ipsa macies, quae fuit et non est, satis indicet quae illis escis detrimenta subpleta sint? Iam itaque aliqua paulo ante praemisi, quae ad istum quoque nodum soluendum ualere debebunt. Quidquid enim carnium exhausit fames, utique in auras est exhalatum, unde diximus omnipotentem Deum posse reuocare, quod fugit. Reddetur ergo caro illa homini, in quo esse caro

6 Tusc. 1, 27

1 bestia/, e *eras.*, *e* adsumpsit *b* 2 exalatum *egp* 4 aut,gnitionem *b* lateat cognit. *v* 6 mensquę est *b* 7 inquit est *v* si creata ab omni congregatione *b* 13 *in marg. g:* quid sentiat de corporibus humanis quę ab ominibus p famē consumata sunt, qualiter resurgant 18 istoria *g* 19 ueredica *e* 20 degestum *g* meat̃ (= meatur) *e*[1] 23 sunt *g* 24 *sq.* quid enim carn,um *b* 25 famis *g* exalatum *egp;* exaltatum *b* 27 quod fuit *bg* redditur *bp*

humana primitus coepit. Ab illo quippe altero tamquam mutuo sumta deputanda est; quae sicut aes alienum ei redhibenda est, unde sumta est. Sua uero illi, quem fames exinanierat, ab eo, qui potest etiam exhalata reuocare, reddetur. Quamuis etsi omnibus perisset modis nec ulla eius materies in ullis naturae latebris remansisset, unde uellet, eam repararet Omnipotens. Sed propter sententiam Veritatis, qua dictum est: Capillus capitis uestri non peribit, absurdum est, ut putemus, cum capillus hominis perire non possit, tantas carnes fame depastas adque consumtas perire potuisse.

Quibus omnibus pro nostro modulo consideratis adque tractatis haec summa conficitur, ut in resurrectione carnis in aeternum eas mensuras habeat corporum magnitudo, quas habebat perficiendae siue perfectae cuiusque indita corpori ratio iuuentutis, in membrorum quoque omnium modulis congruo decore seruato. Quod decus ut seruetur, si aliquid demtum fuerit indecenti alicui granditati in parte aliqua constitutae, quod per totum spargatur, ut neque id pereat et congruentia partium ubique teneatur: non est absurdum, ut aliquid inde etiam staturae corporis addi posse credamus, cum omnibus partibus, ut decorem custodiant, id distribuitur, quod si enormiter in una esset, utique non deceret. Aut si contenditur in ea quemque statura corporis resurrecturum esse, in qua defunctus est, non pugnaciter resistendum est; tantum absit omnis deformitas, omnis infirmitas, omnis tarditas omnisque corruptio, et si quid aliud illud non decet regnum, in quo resurrectionis et promissionis filii aequales erunt angelis Dei, si non corpore, non aetate, certe felicitate.

1 illla 2 redibenda *e g*[1] *p* 4 qui potens etiam exaltare uocare *b* exalata *e g* redditur *p* 5 ei *b* natariae sinullis *g* in illis *b* 6 inde, *in marg.* unde, *e* 12 ut *om. g* 14 proficiende *g* 18 quod deptotum *g* 21 id *om. g* 22 deceret. Aut] decerta ut *g* 23 con,dentur (ce re supra) *m. 2 corr. b* 25 omnis deformitas *om. b* 27 filiae quales *g*

[redacted]

CAPUT XXI.

De nouitate corporis spiritalis, in quam sanctorum caro mutabitur.

Restituetur ergo quidquid de corporibus uiuis uel post mortem de cadaueribus periit, et simul cum eo, quod in sepulcris remansit, in spiritalis corporis nouitatem ex animalis corporis uetustate mutatum resurget incorruptione adque inmortalitate uestitum. Sed etsi uel casu aliquo graui uel inimicorum inmanitate totum penitus conteratur in puluerem adque in auras uel in aquas dispersum, quantum fieri potest, nusquam esse sinatur omnino: nullo modo subtrahi poterit omnipotentiae Creatoris, sed capillus in eo capitis non peribit. Erit ergo spiritui subdita caro spiritalis, sed tamen caro, non spiritus; sicut carni subditus fuit spiritus ipse carnalis, sed tamen spiritus, non caro. Cuius rei habemus experimentum in nostrae poenae deformitate. Non enim secundum carnem, sed utique secundum spiritum carnales erant, quibus ait apostolus: Non potui uobis loqui quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus; et homo spiritalis sic in hac uita dicitur, ut tamen corpore adhuc carnalis sit et uideat aliam legem in membris suis repugnantem legi mentis suae; erit autem etiam corpore spiritalis, cum eadem caro sic resurrexerit, ut fiat quod scriptum est: Seminatur corpus animale, resurget corpus spiritale. Quae sit autem et quam magna spiritalis corporis gratia, quoniam nondum uenit in experimentum, uereor ne temerarium sit omne, quod de illa profertur, eloquium. Verum tamen quia spei nostrae gaudium propter Dei laudem non est tacendum et de intimis ardentis sancti amoris medullis dictum est: Domine, dilexi decorem domus tuae: de donis eius, quae in hac aerum-

18 1. Cor. 3, 1 20 Rom. 7, 23 23 1. Cor. 15, 44 29 Ps. 25, 8

4 ergo et *v* 6 nouitatem .. corporis *om.* *g* 7 resurgent *g* 12 eo e¹ 18 ſpu (= spiritu) *g* 20 ut uideat *e* 23 seminator *g* 24 resurgent *abgp* ρ^2 *α v*; resurgit ρ^1; surget *e* 25 quia *p*

nosissima uita bonis malisque largitur, ipso adiuuante coniciamus, ut possumus, quantum sit illud, quod nondum experti utique digne eloqui non ualemus. Omitto enim, quando fecit hominem rectum; omitto uitam illam duorum coniugum in paradisi fecunditate felicem, quoniam tam breuis fuit, ut ad nascentium sensum nec ipsa peruenerit: in hac, quam nouimus, in qua adhuc sumus, cuius tentationes, immo quam totam tentationem, quamdiu in ea sumus, quantumlibet proficiamus, perpeti non desinimus, quae sint indicia circa genus humanum bonitatis Dei, quis poterit explicare?

CAPUT XXII.

De miseriis ac malis, quibus humanum genus merito primae praeuaricationis obnoxium est et a quibus nemo nisi per Christi gratiam liberatur.

Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa uita, si uita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda quaedam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error exsistit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu suscipit, ut homo ab illo liberari sine labore dolore timore non possit? Quid amor ipse tot rerum uanarum adque noxiarum et ex hoc mordaces curae, perturbationes, maerores, formidines, insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidiae, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, furtum, rapina, perfidia, superbia, ambitio, inuidentia, homicidia, parricidia, crudelitas, saeuitia, nequitia, luxuria, petulantia, inpudentia, inpudicitia, fornicationes, adulteria, incesta et contra naturam utriusque sexus tot stupra adque inmunditiae, quas turpe est

1 malisue *p* 4 illorum *p* 6 quā nouerint nouimus *p* 16 damnatum *g* *post* dicenda est *in e leguntur* de miseriis omnium (hominum ?) *ex lemmate hic inserta* 17 tut *g* 19 extitit *b* tenebr. quodam *om. b* 20 suscipit *a b g p v*; suscepit *e Domb.* 25 inuidia *p* 26 inpudicitiae inpudentiae *e* 27 inpudicitia *om. p* incestum *g p*

etiam dicere, sacrilegia, haereses, blasphemiae, periuria, obpressiones innocentium, calumniae, circumuentiones, praeuaricationes, falsa testimonia, iniqua iudicia, uiolentiae, latrocinia et quidquid talium malorum in mentem non uenit et tamen de uita ista hominum non recedit? Verum haec hominum sunt malorum, ab illa tamen erroris et peruersi amoris radice uenientia, cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum quanta ignorantia ueritatis, quae iam in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia uanae cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo ueniat in hanc uitam, ita ut, si dimittatur uiuere ut uelit et facere quidquid uelit, in haec facinora et flagitia, quae commemoraui et quae commemorare non potui, uel cuncta uel multa perueniat?

Sed diuina gubernatione non omni modo deserente damnatos et Deo non continente in ira sua miserationes suas in ipsis sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra istas, cum quibus nascimur, tenebras uigilant et contra hos inpetus obponuntur, plenae tamen etiam ipsae laborum et dolorum. Quid enim sibi uolunt multimodae formidines, quae cohibendis paruulorum uanitatibus adhibentur? Quid paedagogi, quid magistri, quid ferulae, quid lora, quid uirgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera esse tundenda, ne crescat indomitus domarique iam durus aut uix possit aut fortasse nec possit? Quid agitur his poenis omnibus, nisi ut debelletur inperitia et praua cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum uenimus? Quid est enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliuiscimur; cum labore discimus, sine labore nescimus;

16 Ps. 76, 10 23 Eccli. 30, 12

8 qua aetiam *g* infantia ρ[1] 17 humana *b* sed probibitio *e* ρ; sed pbitio *b* cumıſτaſ, *male corr. ex* conτ̃ıſτaſ, *b* 18 et cumqoſ, *ex* et conτ̃qoſ *corr*, *b* 19 impetu ſupponuntur *b* planae *e* 21 quohibendis *g* cupiditatibus, *in marg.* aƚ uanitatibus, *p* 24 tondenda *p* 25 possit ut *b* fortasse *om.* ρ, *inclusit Domb.* non *a*

cum labore strenui, sine labore inertes sumus? Nonne hinc apparet, in quid uelut pondere suo quam procliuis et prona sit uitiosa natura et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat? Desidia segnitia, pigritia neglegentia uitia sunt utique quibus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci non potest quod maiores uolunt, qui uix aliquid utiliter uolunt, quot et quantis poenis genus agitetur humanum, quae non ad malitiam nequitiamque iniquorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque communem, quis ullo sermone digerit? quis ulla cogitatione conprehendit? Quantus est metus, quanta calamitas ab orbitatibus adque luctu, a damnis et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis hominum, a suspicionibus falsis, ab omnibus uiolentis facinoribus et sceleribus alienis! quando quidem ab eis et depraedatio et captiuitas, et uincula et carceres, et exsilia et cruciatus, et amputatio membrorum et priuatio sensuum, et obpressio corporis ad obscenam libidinem obprimentis explendam et alia multa horrenda saepe contingunt. Quid? ab innumeris casibus quae forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigoribus, tempestatibus imbribus adluuionibus, ceruscatione tonitru, grandine fulmine, motibus hiatibusque terrarum, obpressionibus ruinarum, ab offensionibus et pauore uel etiam malitia iumentorum, a tot uenenis fruticum aquarum, aurarum bestiarum, a ferarum uel tantummodo molestis uel etiam mortiferis morsibus, a rabie quae contingit ex rabido cane, ut etiam blanda et amica

2 in quid] inquit *begp* uelut, *m. 2 superscripto* qm̄ (quam? quoniam?), *e* quam procliuis *gp;* quam *om. rell. v Domb.* 3 indẹgeat *g* 4 segnities *v* 5 inutilis *p* 8 quot] quod *g* 10 pertinet *ep* 11 cummunem *g* 13 et a damnat. *p* 14 a deceptionibus *g; om.* e^1 et a susp. *e;* a susp. *g* 15 estceleribus *g* 16 uincla *Domb.* 20 quae e^1 *g p ρ α;* qui *a b* e^2*v* corporis *b g* 24 offensionibus *mss.;* offensione *v* a tot *g* 25 fruticum *g* ac ferar. *b* e^1 g^2 27 ex] a *ρ* rabioso *b*

suo domino bestia nonnumquam uehementius et amarius quam leones draconesque metuatur faciatque hominem, quem forte adtaminauerit, contagione pestifera ita rabiosum, ut a parentibus coniuge filiis peius omni bestia formidetur! Quae mala patiuntur nauigantes! quae terrena itinera gradientes! Quis ambulat ubicumque non inopinatis subiacens casibus? De foro quidam rediens domum sanis pedibus suis cecidit, pedem fregit et ex illo uulnere finiuit hanc uitam. Quid uidetur sedente securius? De sella, in qua sedebat, cecidit Heli sacerdos et mortuus est. Agricolae, immo uero omnes homines, quot et quantoș a caelo et terra uel a perniciosis animalibus casus metuunt agrorum fructibus! Sǿlent tamen de frumentis tandem collectis et reconditis esse securi. Sed quibusdam, quod nouimus, prouentum optimum frumentorum fluuius inprouisus fugientibus hominibus de horreis eiecit adque abstulit. Contra milleformes daemonum incursus quis innocentia sua fidit? quando quidem, ne quis fideret, etiam paruulos baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, aliquando sic uexant, ut in eis maxime Deo ista sinente monstretur huius uitae flenda calamitas et alterius desideranda felicitas. Iam uero de ipso corpore tot exsistunt morborum mala, ut nec libris medicorum cuncta conprehensa sint; in quorum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa adiumenta et medicamenta tormenta sunt, ut homines a poenarum exitio poenali eruantur auxilio. Nonne ad hoc perduxit sitientes homines ardor inmanis, ut urinam quoque humanam uel etiam suam biberent? nonne ad hoc fames, ut a carnibus hominum se abstinere non possent nec inuentos homines mortuos, sed propter hoc a se occisos, nec quoslibet alienos, uerum etiam

1 uei (h superscr.) mentibus *g* 4 et coniuge filius *p;* coniug& (i superscr.) filiis *g* 5 que (i superscr.) *g* qụạẹ terrena (q; superscr.) itinera *e* 6 inopinantis *g* 11 quod *g* 15 horre/is, h *eras.*, *g* egecit (i superscr.) *g* 16 omnes millef. *e* mille ferme *p* 17 fiṭ (d superscr.) id *g* quanto *g* 18 paruolus baptizatus *g* 19 sinente, ista *ev* 20 alterfus *m. 2 superscripto* uitę, *e* 26 ardorẹm (in superscr.) manis *g* ọrinam (v superscr.) *g* 28 abstinere se *v* 29 aç se *e*

filios matres incredibili crudelitate, quam rabida esuries faciebat, absumerent? Ipse postremo somnus, qui proprie quietis nomen accepit, quis uerbis explicet, saepe somniorum uisis quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum rerum, terroribus, quas ita exhibet et quodam modo exprimit, ut a ueris eas discernere nequeamus, animam miseram sensusque perturbet? Qua falsitate uisorum etiam uigilantes in quibusdam morbis et uenenis miserabilius agitantur; quamuis multimoda uarietate fallaciae homines etiam sanos maligni daemones nonnumquam decipiant talibus uisis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere non potuerint, sensus tamen eorum solo adpetitu qualitercumque persuadendae falsitatis inludant.

Ab huius tam miserae quasi quibusdam inferis uitae non liberat nisi gratia Saluatoris Christi, Dei ac Domini nostri (hoc enim nomen est ipse Iesus; interpretatur quippe Saluator), maxime ne post hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non uita, sed mors. Nam in ista quamuis sint per sancta et sanctos curationum magna solacia, tamen ideo non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc religio quaeratur, quae propter aliam magis uitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores quosque in his malis adiuuat gratia, ut quanto fideliore, tanto fortiore corde tolerentur. Ad quam rem etiam philosophiam prodesse dicunt docti huius saeculi, quam di quibusdam paucis, ait Tullius, ueram dederunt; nec hominibus, inquit, ab his aut datum est donum maius aut potuit ullum dari: usque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo conpulsi sunt in habenda non quacumque, sed uera philosophia

25 Fin. V, 21; Acad. poster. 1, 2

3 expl. uerbis *e* uisis, *ex* uis sit *corr.*, *g* 5 exibet (h *superscr.*) *g* 6 discendere (rn *superscr.*) *g* 8 et . . . quamuis *om.* *e*[1] 10 ut *om.* *e* 12 sola (o *superscr.*) *g* 13 miseria, ia *m. 2 in ras.*, *e* 15 est nomen *p* 16 nec *g* haec, *ex* hac *corr.*, *g* 17 et *egp*; ac *v* *Domb.* 21 ū ēr omnino nulla (ēr *superscr.*), *m. 2 corr.* *e* nulla *g* 22 fideliore, *in marg.* feliciore, *e* 26 ab his] habis (d *superscr.*) *g*

diuinam gratiam confiteri. Porro si paucis diuinitus datum est uerae philosophiae contra miserias huius uitae unicum auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnatum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum diuinum maius est donum, sic a nullo deo dari credendum est nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse maiorem.

CAPUT XXIII.

De his, quae praeter illa mala, quae bonis malisque communia sunt, ad iustorum laborem specialiter pertinent.

Praeter haec autem mala huius uitae bonis malisque communia habent in ea iusti etiam proprios quosdam labores suos, quibus aduersus uitia militant et in talium proeliorum tentationibus periculisque uersantur. Aliquando enim concitatius, aliquando remissius, non tamen desinit caro concupiscere aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem, ut non ea quae uolumus faciamus, omnem malam concupiscentiam consumendo, sed eam nobis, quantum diuinitus adiuti possumus, non ei consentiendo subdamus, uigiliis continuis excubantes, ne opinio ueri similis fallat, ne decipiat sermo uersutus, ne se tenebrae alicuius erroris offundant, ne quod bonum est malum aut quod malum est bonum esse credatur, ne ab his quae agenda sunt metus reuocet, ne in ea quae agenda non sunt cupido praecipitet, ne super iracundiam sol occidat, ne inimicitiae prouocent ad retributionem mali pro malo, ne absorbeat inhonesta uel inmoderata tristitia, ne inpertiendorum beneficiorum ingerat mens ingrata torporem, ne maledicis

16 Gal. 5, 17

1 diuinam *usque ad* philosophiãe *corr. m. in marg. g* 3 et in hinc *g* 6 creditum *g* 7 colant *e* 12 baec *om. a* 13 habentia (?) *e*[1]; habenda ī *e*[2]; habenda ī | *adscriptis in margine* in ea ifti, *e*[3] 20 subdimus *g*

rumoribus bona conscientia fatigetur, ne temeraria de alio suspicio nos nostra decipiat, ne aliena de nobis falsa nos frangat, ne regnet peccatum in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, ne membra nostra exhibeantur iniquitatis arma peccato, ne oculus sequatur concupiscentiam, ne uindicandi cupiditas uincat, ne in eo quod male delectat uel uisio uel cogitatio remoretur, ne inprobum aut indecens uerbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculorumque plenissimo uel de uiribus nostris speretur facienda uictoria uel uiribus nostris facta tribuatur, sed eius gratiae, de quo ait apostolus: Gratias autem Deo, qui dat nobis uictoriam per Dominum nostrum Iesum Christum; qui et alio loco: In his, inquit, omnibus superuincimus per eum qui dilexit nos. Sciamus tamen, quantalibet uirtute proeliandi uitiis repugnemus uel etiam uitia superemus et subiugemus, quamdiu sumus in hoc corpore, nobis deesse non posse unde dicamus Deo: Dimitte nobis debita nostra. In illo autem regno, ubi semper cum corporibus inmortalibus erimus, nec proelia nobis erunt ulla nec debita; quae nusquam et numquam essent, si natura nostra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclitamur et de quo nos uictoria nouissima cupimus liberari, ad uitae huius mala pertinet, quam tot tantorumque testimonio malorum probamus esse damnatam.

4 Rom. 6, 12 sq. 11 1. Cor. 15, 57 13 Rom. 8, 37 18 Mt. 6, 12

1 de alio *gv; om. abepp* 2 nos nostra *g;* nos *om. abeppαv* 3 frangant *e* 8 ne fiat qđ libet et quod non libet etiamsi li bet, qđ libet *m. 2 in spatio uacuo relicto, b* 13 *sq.* qui et alie loco. in quo his quidē omnibus puincimus propter eum qui dilexit nos. Sciamus sed tamen in quantalibet *b* 15 nos; sciamus *sic interpunxit Domb., coniunctiuum ex illo* ut *p. 640, 17 dependere ratus* 21 recte *p*

[redacted]

CAPUT XXIIII.

De bonis, quibus etiam hanc uitam damnationi obnoxiam Creator inpleuit.

Iam nunc considerandum est hanc ipsam miseriam generis humani, in qua laudatur iustitia punientis, qualibus et quam multis inpleuerit bonis eiusdem bonitas cuncta quae creauit administrantis. Primum benedictionem illam, quam protulerat ante peccatum dicens: Crescite et multiplicamini et inplete terram, nec post peccatum uoluit inhibere mansitque in stirpe damnata donata fecunditas; nec illam uim mirabilem seminum, immo etiam mirabiliorem qua efficiuntur et semina, inditam corporibus humanis et quodam modo intextam peccati uitium potuit auferre, quo nobis inpacta est etiam necessitas mortis; sed utrumque simul currit isto quasi fluuio adque torrente generis humani, malum quod a parente trahitur, et bonum quod a creante tribuitur. In originali malo duo sunt, peccatum adque supplicium; in originali bono alia duo, propagatio et conformatio. Sed quantum ad praesentem pertinet intentionem nostram, de malis, quorum unum de nostra uenit audacia, id est peccatum, alterum de iudicio Dei, id est supplicium, iam satis diximus. Nunc de bonis Dei, quae ipsi quoque uitiatae damnataeque naturae contulit siue usque nunc confert, dicere institui. Neque enim damnando aut totum abstulit quod dederat, alioquin nec esset omnino; aut eam remouit a sua potestate, etiam cum diabolo poenaliter subdidit, cum nec ipsum diabolum a suo alienarit imperio; quando quidem, ut ipsius quoque diaboli natura subsistat, ille facit qui summe est et facit esse quidquid aliquo modo est.

8 Gen. 1, 28

9 implete *agppa;* replete *bev* 10 ullam g^1 12 indita *p* 18 intextam, mix *m. 2 superscript., g;* intexta *p;* intextu *e* 19 intentionem, *m. 2 ex* interitionem *corr., e* 22 ipse *e* 26 subdididit *g* alienauerit a suo *p* alienaret *g*

Duorum igitur illorum, quae diximus bona etiam in naturam peccato uitiatam supplicioque damnatam de bonitatis eius quodam ueluti fonte manare, propagationem in primis mundi operibus benedictione largitus est, a quibus operibus die septimo requieuit; conformatio uero in illo eius est opere, quo usque nunc operatur. Efficacem quippe potentiam suam si rebus subtrahat, nec progredi poterunt et suis dimensis motibus peragere tempora nec prorsus in eo quod creatae sunt aliquatenus permanebunt. Sic ergo creauit hominem Deus, ut ei adderet fertilitatem quandam, qua homines alios propagaret, congenerans eis etiam ipsam propagandi possibilitatem, non necessitatem: quibus tamen uoluit hominibus abstulit eam Deus, et steriles fuerunt; non tamen generi humano abstulit semel datam primis duobus coniugibus benedictione generali. Haec ergo propagatio quamuis peccato ablata non fuerit, non tamen etiam ipsa talis est, qualis fuisset, si nemo peccasset. Ex quo enim homo in honore positus, postea quam deliquit, conparatus est pecoribus, similiter generat; non in eo tamen penitus exstincta est quaedam uelut scintilla rationis, in qua factus est ad imaginem Dei. Huic autem propagationi si conformatio non adhiberetur, nec ipsa in sui generis formas modosque procederet. Si enim non concubuissent homines et nihilo minus Deus uellet inplere terras hominibus: quo modo creauit unum sine commixtione maris et feminae, sic posset omnes; concumbentes uero nisi illo creante generantes esse non possunt. Sicut ergo ait apostolus de institutione spiritali, qua homo ad pietatem iustitiamque

6 Io. 5, 17 18 Ps. 48, 13

4 benedictionē *e* a *sup. lin. g* 8 temporẹ *g* 9 si *a* 10 illi *v* adderẹnt *g* 11 ipsam etiam *v* 12 non uoluit *b* 13 eam *usque ad* abstulit *l. 14 om. b* 14 primus *g* duobus] hominibus *b* coniugionibus b^1; coniunctionibus b^2 benedictione (benedictionā *α*) generali p^4 *ρ α Domb.*; benedictionem generandi *a b e g* p^2 *v* 15 non fuerit ablata *Domb.* 17 onore g^1 19 non *usque ad* Dei *l. 20 m. 2 in marg. e* 26 possunt *a b e g p α v*; possent *ρ Domb.*

formatur: Neque qui plantat, est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus: ita etiam hic dici potest: 'Nec qui concumbit nec qui seminat, est aliquid, sed qui format Deus; nec mater, quae conceptum portat et partum nutrit, est aliquid, sed qui incrementum dat Deus.' Ipsa namque operatione, qua usque nunc operatur, facit ut numeros suos explicent semina et a quibusdam latentibus adque inuisibilibus inuolucris in formas uisibiles huius quod adspicimus decoris euoluant; ipse incorpoream corporeamque naturam, illam praepositam, istam subiectam, miris modis copulans et conectens animantem facit. Quod opus eius tam magnum et mirabile est, ut non solum in homine, quod est animal rationale et ex hoc cunctis terrenis animantibus excellentius adque praestantius, sed in qualibet minutissima muscula bene consideranti stuporem mentis ingerat laudemque pariat Creatoris.

Ipse itaque animae humanae mentem dedit, ubi ratio et intellegentia in infante sopita est quodam modo, quasi nulla sit, excitanda scilicet adque exserenda aetatis accessu, qua sit scientiae capax adque doctrinae et habilis perceptioni ueritatis et amoris boni; qua capacitate hauriat sapientiam uirtutibusque sit praedita, quibus prudenter, fortiter, temperanter et iuste aduersus errores et cetera ingenerata uitia dimicet eaque nullius rei desiderio nisi boni illius summi adque inmutabilis uincat. Quod etsi non faciat, ipsa talium bonorum capacitas in natura rationali diuinitus instituta quantum sit boni, quam mirabile opus Omnipotentis, quis conpetenter effatur aut cogitat? Praeter enim artes bene uiuendi et ad inmortalem per-

1 1. Cor. 3, 7

1 quid *g* 2 etiam *m. 2 ex* enim *corr. g* 3 ne—ne *e* 6 ipsa *egp;* ipse *abpav Domb.* operationes quas nunc operatur *b* nunc usque *v* 7 a *om. b* 8 quod] quas *b* 9 euoluant *g;* euoluat *aeppa;* euolant *b* ipse incorporeamque naturam *b* 19 exerenda *eg;* exercenda *abp* 21 moris *e* auriat *g*[1] 26 instituta *m. 2 ex* instituat *corr. g* 27 Omnipot. opus *Domb.*

ueniendi felicitatem, quae uirtutes uocantur et sola Dei gratia, quae in Christo est, filiis promissionis regnique donantur, nonne humano ingenio tot tantaeque artes sunt inuentae et exercitae, partim necessariae partim uoluptariae, ut tam excellens uis mentis adque rationis in his etiam rebus, quas superfluas, immo et periculosas perniciosasque adpetit, quantum bonum habeat in natura, unde ista potuit uel inuenire uel discere uel exercere, testetur? Vestimentorum et aedificiorum ad opera quam mirabilia, quam stupenda industria humana peruenerit; quo in agricultura, quo in nauigatione profecerit; quae in fabricatione quorumque uasorum uel etiam statuarum et picturarum uarietate excogitauerit et inpleuerit; quae in theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia facienda et exhibenda molita sit; in capiendis occidendis domandis inrationalibus animantibus quae et quanta reppererit; aduersus ipsos homines tot genera uenenorum, tot armorum, tot machinamentorum, et pro salute mortali tuenda adque reparanda quot medicamenta adque adiumenta conprehenderit; pro uoluptate faucium quot condimenta et gulae inritamenta reppererit; ad indicandas et suadendas cogitationes quam multitudinem uarietatemque signorum, ubi praecipuum locum uerba et litterae tenent; ad delectandos animos quos elocutionis ornatus, quam diuersorum carminum copiam; ad mulcendas aures quot organa musica, quos cantilenae modos excogitauerit; quantam peritiam dimensionum adque numerorum, meatusque et ordines siderum quanta sagacitate conprehenderit; quam multa rerum mundanarum cognitione se inpleuerit, quis possit eloqui, maxime si uelimus non aceruatim cuncta congerere, sed in singulis inmorari? In ipsis postremo

4 exercitatae *a;* exerate *b* partim necessariae *om. b* partim] parum *b* uoluptariae *b g;* uoluntariae *a e p ρ α* et ut *e* 13 expectantibus *a b ρ*[1] 14 in occidendis *p* 15 inrationabilibus *a b g p ρ* 16 aduersus impios *male rescript. e* 18 praeparanda *g* 19 quod *g* 20 et ad indic. *e* 22 eloquutionis *g* 25 dimensionem *g* 27 cogitatione *g* 29 In *ante* ipsis *om. e*

erroribus et falsitatibus defendendis quam magna claruerint ingenia philosophorum adque haereticorum, quis aestimare sufficiat? Loquimur enim nunc de natura mentis humanae, qua ista uita mortalis ornatur, non de fide adque itinere ueritatis, qua illa inmortalis adquiritur. Huius tantae naturae conditor cum sit utique Deus uerus et summus, ipso cuncta quae fecit administrante et summam potestatem summamque habente iustitiam numquam profecto in has miserias decidisset adque ex his praeter eos solos qui liberabuntur in aeternas esset itura, nisi nimis grande peccatum in homine primo, de quo ceteri exorti sunt, praecessisset.

Iam uero in ipso corpore, quamuis nobis sit cum beluis mortalitate commune multisque earum reperiatur infirmius, quanta Dei bonitas, quanta prouidentia tanti Creatoris apparet! Nonne ita sunt in eo loca sensuum et cetera membra disposita speciesque ipsa ac figura et statura totius corporis ita modificata, ut ad ministerium animae rationalis se indicet factum? Non enim ut animalia rationis expertia prona esse uidemus in terram, ita creatus est homo; sed erecta in caelum corporis forma admonet eum quae sursum sunt sapere. Porro mira mobilitas, quae linguae ac manibus adtributa est, ad loquendum et scribendum apta adque conueniens et ad opera artium plurimarum officiorumque conplenda, nonne satis ostendit, quali animae ut seruiret tale sit corpus adiunctum? quamquam et detractis necessitatibus operandi ita omnium partium congruentia numerosa sit et pulchra sibi parilitate respondeat, ut nescias utrum in eo condendo maior sit utilitatis habita ratio quam decoris. Certe enim nihil creatum uidemus in corpore utilitatis causa, quod non habeat etiam decoris locum. Plus autem nobis id appareret, si numeros mensurarum, quibus inter se cuncta conexa sunt et coaptata, nossemus; quos forsitan data opera in his, quae foris eminent,

2 aereticorum *g* 4 uita ista *p* 8 habentē *e* 11 quo *m. 2 ex* co *corr. g* exhorti *e* 15 non[ne] *g* 18 expertia *g* 25 et] ei *g* 28 [h]abit aratio, h *eras.*, *g* uidemus creatum *Domb.*

humana posset uestigare sollertia; quae uero tecta sunt adque a nostris remota conspectibus, sicuti est tanta perplexitas uenarum adque neruorum et uiscerum, secreta uitalium, inuenire nullus potest. Quia etsi medicorum diligentia nonnulla crudelis, quos anatomicos appellant, laniauit corpora mortuorum siue etiam inter manus secantis perscrutantisque morientium adque in carnibus humanis satis inhumanę abdita cuncta rimata est, ut quid et quo modo quibus locis curandum esset addisceret: numeros tamen de quibus loquor, quibus coaptatio, quae ἁρμονία Graece dicitur, tamquam cuiusdam organi, extrinsecus adque intrinsecus totius corporis constat, quid dicam, nemo ualuit inuenire, quos nemo ausus est quaerere? qui si noti esse potuissent, in interioribus quoque uisceribus, quae nullum ostentant decus, ita delectaret pulchritudo rationis, ut omni formae apparenti, quae oculis placet, ipsius mentis, quae oculis utitur, praeferretur arbitrio. Sunt uero quaedam ita posita in corpore, ut tantummodo decorem habeant, non et usum; sicut habet pectus uirile mamillas, sicut facies barbam, quam non esse munimento, sed uirili ornamento indicant purae facies feminarum, quas utique infirmiores muniri tutius conueniret. Si ergo nullum membrum est, in his quidem conspicuis (unde ambigit nemo), quod ita sit alicui operi adcommodatum, ut non etiam sit decorum; sunt autem nonnulla, quorum solum decus et nullus est usus: puto facile intellegi in condicione corporis dignitatem necessitati fuisse praelatam. Transitura est quippe necessitas tempusque uenturum, quando sola inuicem pulchritudine sine ulla libidine perfruamur: quod maxime ad laudem referendum est Conditoris, cui dicitur in psalmo: Confessionem et decorem induisti.

29 Ps. 103, 1

1 possit *g* adque] et *Domb.* 3 uiscera *b p* 5 anathomicos *p;* anatonicos *e* multorum *b* 7 humanę (in *superscr.*) *e* 9 numerus *g* 10 armonia *mss.* 13 quoque uiscer. *om. e* 15 phormae (f *superscr.*) *g* 18 et *erasum e* habent *g* mammillas *g* 19 non *om. g* 21 munire totius *g* 22 est *om. Domb.* 23 aliquui (e *superscr.*) *g* 26 temporis *e* 29 confessione et decore *g*

Iam cetera pulchritudo et utilitas creaturae, quae homini, licet in istos labores miseriasque proiecto adque damnato, spectanda adque sumenda diuina largitate concessa est, quo sermone terminari potest? in caeli et terrae et maris multimoda et uaria pulchritudine, in ipsius lucis tanta copia tamque mirabili specie, in sole ac luna et sideribus, in opacitatibus nemorum, in coloribus et odoribus florum, in diuersitate ac multitudine uolucrum garrularum adque pictarum, in multiformi specie tot tantarumque animantium, quarum illae plus habent admirationis, quae molis minimum (plus enim formicularum et apicularum opera stupemus quam inmensa corpora balaenarum), in ipsius quoque maris tam grandi spectaculo, cum sese diuersis coloribus uelut uestibus induit et aliquando uiride adque hoc multis modis, aliquando purpureum, aliquando caeruleum est. Quam porro delectabiliter spectatur etiam quandocumque turbatur, et fit inde maior suauitas, quia sic demulcet intuentem, ut non iactet et quatiat nauigantem! Quid ciborum usquequaque copia contra famem? quid saporum diuersitas contra fastidium, naturae diffusa diuitiis, non coquorum arte ac labore quaesita? quid in tam multis rebus tuendae aut recuperandae salutis auxilia! Quam grata uicissitudo diei alternantis et noctis! Aurarum quam blanda temperies! In fruticibus et pecoribus indumentorum conficiendorum quanta materies! Omnia commemorare quis possit? Haec autem sola, quae a me uelut in quendam

2 progecto *g* 4 et in terrae *e* 5 et *om. e* itamque *g* 9 tantarumque *b α Domb.*; tantorumque *a e g p ϸ v* quarum ille *a b e g ϸ α*; quorum illa *p v* 12 balenarum *a g p v*; ballenarum *e ϸ α*; bellanaru *b* in *om. e* 13 induit uelut uestibus *v* 16 sit *e* 17 quanti ad *g* 20 quorum *e* requisita *b* quid *a b e g ϸ α Domb.*; Quanta *v* quid *usque ad* auxilia *l. 21 m. 1 in marg. p* 21 tuenda *b* aut *g, marg. p*, ϸ *Domb.*; ac *a b e v* recuperandae *e g p v*; recipiendae *a b Domb.* 23 ab in fructib; | *m. 2 correctum adscripto in margine* ticibus, *g* 24 omnia considerare *e* 25 uelut *om. e*

sunt aggerem coartata, si uellem uelut conligata inuolucra soluere adque discutere, quanta mihi mora esset in singulis, quibus plurima continentur! Et haec omnia miserorum sunt damnatorumque solacia, non praemia beatorum. Quae igitur illa sunt, si tot et talia ac tanta sunt ista? Quid dabit eis quos praedestinauit ad uitam, qui haec dedit etiam eis quos praedestinauit ad mortem? Quae bona in illa beata uita faciet eos sumere, pro quibus in hac misera unigenitum suum filium uoluit usque ad mortem mala tanta perferre? Unde apostolus de ipsis in illud regnum praedestinatis loquens: Qui proprio, inquit, filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum, quo modo non et cum illo omnia nobis donabit? Cum haec promissio conplebitur, quid erimus! quales erimus! Quae bona in illo regno accepturi sumus, quando quidem Christo moriente pro nobis tale iam pignus accepimus! Qualis erit spiritus hominis nullum omnino habens uitium, nec sub quo iaceat, nec cui cedat, nec contra quod saltem laudabiliter dimicet, pacatissima uirtute perfectus! Rerum ibi omnium quanta, quam speciosa, quam certa scientia, sine errore aliquo uel labore, ubi Dei sapientia de ipso suo fonte potabitur, cum summa felicitate, sine ulla difficultate! Quale erit corpus, quod omni modo spiritui subditum et eo sufficienter uiuificatum nullis alimoniis indigebit! Non enim animale, sed spiritale erit, habens quidem carnis, sed sine ulla carnali corruptione substantiam.

10 Rom. 8, 32

1 aggerem sunt *v* 3 miserorem (u *suprascr.*) *g* 5 ac talia et *v* quid bit eis (da, ur *suprascr.*) *b* 6, 7, 10 praedistin. *g* 6 praedestin. *usque ad* eis quos *om. b* qui] si *p* 7 facit eos *e;* facite os *g* 8 Filium suum *v* 11 filio suo *e* 18 saltim *g* 22 Tale *e*

CAPUT XXV.

De peruicacia quorundam, qui resurrectionem carnis, quam sicut praedictum est, totus mundus credit, inpugnant.

Verum de animi bonis, quibus post hanc uitam beatissimus perfruetur, non a nobis dissentiunt philosophi nobiles: de carnis resurrectione contendunt, hanc quantum possunt negant. Sed credentes multi negantes paucissimos reliquerunt et ad Christum, qui hoc quod istis uidetur absurdum in sua resurrectione monstrauit, fideli corde conuersi sunt, docti et indocti, sapientes mundi et insipientes. Hoc enim credidit mundus, quod praedixit Deus, qui etiam hoc praedixit, quod hanc rem mundus fuerat crediturus; neque enim Petri maleficiis eam cum laude credentium tanto ante praenuntiare conpulsus est. Ille est enim Deus, quem (sicut iam dixi aliquotiens, nec commonere me piget) confitente Porphyrio adque id oraculis deorum suorum probare cupiente ipsa numina perhorrescunt; quem sic laudauit, ut eum et Deum patrem et regem uocaret. Absit enim, ut sic intellegenda sint quae praedixit, quo modo uolunt hi, qui hoc cum mundo non crediderunt, quod mundum crediturum esse praedixit. Quur enim non potius ita, sicut crediturus tanto ante praedictus est mundus, non sicut paucissimi garriunt, qui hoc cum mundo, quod crediturus praedictus est, credere noluerunt? Si enim propterea dicunt alio modo esse credenda, ne, si dixerint uana esse conscripta, iniuriam faciant illi Deo, cui tam magnum perhibent testimonium: tantam prorsus ei uel etiam grauiorem faciunt iniuriam, si aliter dicunt esse intellegenda, non sicut mundus ea credidit, quem crediturum ipse laudauit, ipse

13 cf. XVIII, c. 53 p. 358, 5 sqq. c. 54, p. 361, 7 16 cf. XVIIII, c. 22 p. 411, 17 c. 23, p. 411 sqq.

4 credidit *p* 14 eam *e g v;* ea *a b p ρ α Domb.* autē, *in marg.* ante, *e* 16 commonere *a e g p α;* comonuere *b;* commemorare *ρ v Domb.* 18 et patrem *e* 22 ista *g* 27 tantum *g* 29 ipse p se promisit, p *m. 1 deletum, g*

promisit, ipse conpleuit. Utrum enim non potest facere ut resurgat caro et uiuat in aeternum, an propterea credendum non est id eum esse facturum, quia malum est adque indignum Deo? Sed de omnipotentia eius, qua tot et tanta facit incredibilia, iam multa diximus. Si uolunt inuenire quod omnipotens non potest, habent prorsus; ego dicam, mentiri non potest. Credamus ergo quod potest non credendo quod non potest. Non itaqne credentes quod mentiri possit credant esse facturum quod se facturum esse promisit, et sic credant sicut id credidit mundus, quem crediturum esse praedixit, quem crediturum esse laudauit, quem crediturum esse promisit, quem credidisse iam ostendit. Hoc autem malum esse unde demonstrant? Non erit illic ulla corruptio, quod est corporis malum. De ordine elementorum iam disputauimus; de aliis hominum coniecturis satis diximus; quanta sit futura in corpore incorruptibili facilitas motus, de praesentis bonae ualetudinis temperamento, quae utique nullo modo illi conparanda est inmortalitati, in libro tertio decimo satis, ut opinor, ostendimus. Legant superiora huius operis, qui uel non legerunt uel uolunt recolere quod legerunt.

CAPUT XXVI.

Quo modo Porphyrii definitio, qua beatis animis putat corpus omne fugiendum, ipsius Platonis sententia destruatur, qui dicit summum Deum dis promisisse, ut numquam corporibus exuerentur.

Sed Porphyrius ait, inquiunt, ut beata sit anima, corpus esse omne fugiendum. Nihil ergo prodest, quia incorruptibile

3 indigunm *abegpαv;* ind. est ρ *Domb.* 4 fecit *g* 8 *in* g *uerba* non itaque *usque ad* promisit *bis scripta cum essent, priora lineolis deleta sunt. in his* posset *legebatur* 9 et si/, c *eras., g* 10 sicut id *bgp;* sicuti *eα Domb.;* sicut hic ρ; sicut *αv* 11 prediturum, pre *m. rec. male rescript., g* 19 legent *g* huius operis *bg;* operis huius *v Domb.* qui uel] qui uult, *in marg. m. 2* Qui nolt̄, *g* 20 uel nolunt *eg* regolere *g* 27 omne esse. *v*

[redacted]

diximus futurum corpus, si anima beata non erit, nisi omne corpus effugerit. Sed iam et hinc in libro memorato quantum oportuit disputaui; uerum hic unum inde tantum commemorabo. Emendet libros suos istorum omnium magister Plato et dicat eorum deos, ut beati sint, sua corpora fugituros, id est esse morituros, quos in caelestibus corporibus dixit inclusos; quibus tamen Deus, a quo facti sunt, quo possent esse securi, inmortalitatem, id est in eisdem corporibus aeternam permansionem, non eorum natura id habente, sed suo consilio praeualente, promisit. Ubi etiam illud euertit quod dicunt, quoniam est inpossibilis, ideo resurrectionem carnis non esse credendam. Apertissime quippe iuxta eundem philosophum, ubi dis a se factis promisit Deus non factus inmortalitatem, quod inpossibile est se dixit esse facturum. Sic enim eum locutum narrat Plato: 'Quoniam estis orti, inquit, inmortales esse et indissolubiles non potestis; non tamen dissoluemini neque uos ulla mortis fata periment nec erunt ualentiora quam consilium meum, quod maius est uinculum ad perpetuitatem uestram quam illa quibus estis conligati.' Si non solum absurdi, sed surdi non sunt qui haec audiunt, non utique dubitant dis factis ab illo Deo qui eos fecit secundum Platonem quod est inpossibile fuisse promissum. Qui enim dicit: 'Vos quidem inmortales esse non potestis, sed mea uoluntate inmortales eritis,' quid aliud dicit quam 'id quod fieri non potest me faciente tamen eritis'? Ille igitur carnem incorruptibilem, inmortalem, spiritalem resuscitabit, qui iuxta Platonem id quod inpossibile est se facturum esse promisit. Quid adhuc, quod promisit Deus, quod Deo promittenti credidit mundus, qui etiam ipse promissus est crediturus, esse

2 cf. XIII, c. 16 15 ib. p. 635, 5 sqq.

1 corpus omne *v* 2 efugierit, ri *m. 2 ex* n *corr.*, *e* 3 inde *om. g* 6 dicit *b* inclusos *a b e g p a v;* esse inclusos p *Domb.* 7 possint *g* 10 euertit illud *v*. 11 inpossibilis, *in marg* impossibile, *e* 24 quid *usque ad* eritis *l. 25 om. g* 28 Quid adhuc *om. g*

inpossibile clamant, quando quidem nos Deum, qui etiam secundum Platonem facit inpossibilia, id facturum esse clamamus? Non ergo, ut beatae sint animae, corpus est omne fugiendum, sed corpus incorruptibile recipiendum. Et in quo conuenientius incorruptibili corpore laetabuntur, quam in quo corruptibili gemuerunt? Sic enim non in eis erit illa dira cupiditas, quam posuit ex Platone Vergilius, ubi ait:

Rursus et incipiant in corpora uelle reuerti;

sic, inquam, cupiditatem reuertendi ad corpora non habebunt, cum corpora, in quae reuerti cupiunt, secum habebunt et sic habebunt, ut numquam non habeant, numquam ea prorsus uel ad exiguum quamlibet tempus ulla morte deponant.

CAPUT XXVII.

De contrariis definitionibus Platonis adque Porphyrii, in quibus si uterque alteri cederet, a ueritate neuter deuiaret.

Singula quaedam dixerunt Plato adque Porphyrius, quae si inter se communicare potuissent, facti essent fortasse Christiani. Plato dixit sine corporibus animas in aeternum esse non posse. Ideo enim dixit etiam sapientum animas post quamlibet longum tempus, tamen ad corpora redituras. Porphyrius autem dixit animam purgatissimam, cum redierit ad Patrem, ad haec mala mundi numquam esse redituram. Ac per hoc, quod uerum uidit Plato, si dedisset Porphyrio, etiam iustorum adque sapientum purgatissimas animas ad humana corpora redituras; rursus quod uerum uidit Porphyrius, si

8 Aen. VI, 751

1 qui . . Platonem *om. b* 5 in incorrupt. *g* 7 uirgiliis *b*[1] 10 et sic habebunt *m. 1 sup. lin. e* 12 ad *om. p* 17 singula *a b e g p v*; singuli *ρ α Domb.* 18 forsitan *e p* 20 *et* 25 sapientum *e g*[1] *Domb.*; sapientium *a b p v* 24 hoc *om. b* si (e sup.) *b* decidisset *p*; dedisse *b* pphirio (r sup.) *b* 26 redditas *b* si dedisset *a b g v*; si *om. e p Domb.*

Platone Porphyrius: Redibunt ad cor

Porphyrio: 'Non redibunt ad mala': e

consentient, in quibus nulla patiantur

erunt nisi illa quae promittit Deus, b

num cum sua aeterna carne facturus

existimo, iam facile nobis concederent

tur ad inmortalia corpora redituras a

ad sua illas redire permitterent, in qui

pertulerunt, in quibus Deum, ut his m

literque coluerunt.

CAPUT XXVIII.

Quid ad ueram resurrectionis fi Labeo uel etiam Varro conferre opiniones eorum in unam sentent

Nonnulli nostri propter quoddam pra genus et propter nonnulla, quae uer Platonem dicunt eum aliquid simile nobi resurrectione sensisse. Quod quidem s re publica Tullius, ut eum lusisse p

27 VI, 4

2 sanctas] suas b   haec] /ac, h eraso, b

9 Plato om. b

uerum esset, adfirmet dicere uoluisse. Inducit enim hominem reuixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. Labeo etiam duos dicit uno die fuisse defunctos et occurrisse inuicem in quodam compito, deinde ad corpora sua iussos fuisse remeare et constituisse inter se amicos se esse uicturos, adque ita esse factum, donec postea morerentur. Sed isti auctores talem resurrectionem corporis factam fuisse narrarunt, quales fuerunt eorum, quos resurrexisse nouimus et huic quidem redditos uitae, sed non eo modo ut non morerentur ulterius. Mirabilius autem quiddam Marcus Varro ponit in libris, quos conscripsit de gente populi Romani, cuius putaui uerba ipsa ponenda. 'Genethliaci quidam scripserunt, inquit, esse in renascendis hominibus quam appellant παλιγγενεσίαν Graeci; hac scripserunt confici in annis numero quadringentis quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem.' Iste Varro quidem siue illi genethliaci nescio qui (non enim nomina eorum prodidit, quorum commemorauit sententiam) aliquid dixerunt, quod licet falsum sit (cum enim semel ad eadem corpora quae gesserunt animae redierint, numquam ea sunt postea relicturae), tamen multa illius inpossibilitatis, qua contra nos isti garriunt, argumenta conuellit et destruit. Qui enim hoc sentiunt siue senserunt, non eis uisum est fieri non posse, ut dilapsa cadauera in auras in puluerem, in cinerem in umores, in corpora uescentium bestiarum uel ipsorum quoque hominum ad id rursus redeant, quod fuerunt. Quapropter Plato et Porphyrius, uel potius quicumque illos diligunt et adhuc uiuunt,

2 Pl. rep. 614, B

1 esset *aegpv*; esse *bρα Domb.* noluisse *g* 5 amicos se esse *bgpv*; se *om. ae Domb.* 12 esse ponenda *gv* quidem *g* 13 inscripserunt *b* 14 hac scripserunt *g*; hanc scripserunt *a*; has scripserunt *α*; adscrips. *b*; asscrips. *ρ*; ascrips. *e*; *om. p* 16 eadem *om. e* 17 coniunctione *p* 19 si aliquid *g* 21 ea, *m. 2 superscripto* ad, *a* postea sunt *v* relecturi *g*[1]; relicdurę *b*[1]; reditųrę *a* 22 multe *e* 25 aures *g* 27 rursum *Domb.* 28 uel adhuc *e*

[redacted]

si nobis consentiunt etiam sanctas animas ad corpora rédituras, sicut ait Plato, nec tamen ad mala ulla redituras, sicut ait Porphyrius, ut ex his fiat consequens, quod fides praedicat Christiana, talia corpora recepturas, in quibus sine ullo malo in aeternum feliciter uiuant, adsumant etiam hoc de Varrone, ut ad eadem corpora redeant, in quibus antea fuerunt, et aput eos tota quaestio de carnis in aeternum resurrectione soluetur.

CAPUT XXVIIII.

De qualitate uisionis, qua in futuro saeculo sancti Deum uidebunt.

Nunc iam quid acturi sint in corporibus inmortalibus adque spiritalibus sancti, non adhuc eorum carne carnaliter, sed spiritaliter iam uiuente, quantum Dominus dignatur adiuuare uideamus. Et illa quidem actio uel potius quies adque otium quale futurum sit, si uerum uelim dicere, nescio. Non enim hoc umquam per sensus corporis uidi. Si autem mente, id est intellegentia, uidisse me dicam, quantum est aut quid est nostra intellegentia ad illam excellentiam? Ibi est enim pax Dei, quae, sicut ait apostolus, superat omnem intellectum; quem nisi nostrum, aut fortasse etiam sanctorum angelorum? non enim et Dei. Si ergo sancti in Dei pace uicturi sunt, profecto in ea pace uicturi sunt, quae superat omnem intellectum. Quoniam nostrum quidem superat, non est dubium; si autem superat et angelorum, ut nec ipsos excepisse uideatur, qui ait omnem intellectum: secundum

20 Phil. 4, 7

2 Plato *usque ad* sicut ait *om. g* 3 ex is *g* 4 receptura sint *e* 10 equalitate *p* 14 adiuuare indicemus *b;* adiuuare pie adque humiliter pertractemus *g* 17 sensum *e* 19 ad illam ex omnē (ē *m. 2 in* i *corr.*) intellectu; *omissis quae inter* ex *et* omnē *l. 20 intercedunt, b* ubi *g*[2] est *om. g* enim *erasum g* 20 ait *e g p v;* dicit *a b Domb.* 22 enī ergo, *correctura iuxta posita, p* 23 profecto .... sunt *om. e* 24 sensum, *in marg.* intellectum, *e* quia *g*

hoc dictum esse debemus accipere, quia pacem Dei, qua Deus ipse pacatus est, sicut Deus nouit, non eam nos sic possumus nosse nec ulli angeli. Superat itaque omnem intellectum, non dubium quod praeter suum. Sed quia et nos pro modo nostro pacis eius participes facti summam in nobis adque inter nos et cum ipso pacem, quantum nostrum summum est obtinebimus: isto modo pro suo modo sciunt eam sancti angeli; homines autem nunc longe infra, quantumlibet prouectu mentis excellant. Considerandum est enim quantus uir dicebat: Ex parte scimus et ex parte prophetamus, donec ueniat quod perfectum est; et: Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem. Sic iam uident sancti angeli, qui etiam nostri angeli dicti sunt, quia eruti de potestate tenebrarum et accepto spiritus pignore translati ad regnum Christi ad eos angelos iam coepimus pertinere, cum quibus nobis erit sancta adque dulcissima, de qua iam tot libros scripsimus, Dei ciuitas ipsa communis. Sic sunt ergo angeli nostri, qui sunt angeli Dei, quem ad modum Christus Dei Christus est noster. Dei sunt, quia Deum non reliquerunt; nostri sunt quia suos ciues nos habere coeperunt. Dixit autem Dominus Iesus: Videte ne contemnatis unum de pusillis istis. Dico enim uobis, quia angeli eorum in caelis semper uident faciem patris mei, quia in caelis est. Sicut ergo illi uident, ita et nos uisuri sumus; sed nondum ita uidemus. Propter quod ait apostolus, quod paulo ante dixi: Videmus nunc per speculum in aenigmate,

10 1. Cor. 13, 9 11 ib. 12 22 Mt. 18, 10

1 qui *g* ipse Deus *v* 2 placatus *b* nouit Deus *v* 5 facti summam *b e g p α v*; facti sumus nam *a*; facti sumus summam ρ; facti scimus summam *Domb.* 6 summum est obtinebimus *codd. praeter* ρ, *v*; obtinebimus *om.* ρ *Domb.* 8 autem *om. a* in quantumlibet infra ρ aliquantumlibet *e* 9 profectū *b e* excellent ρ 10 enim scimus *p* 12 tunc autem facie ad faciem *m. 1 in marg. p* 13 *et 658, 1* facie *codd. praeter* ρ, *v*; faciem ρ *Domb.* 22 contemnetis *e* 27 dixit *Domb., typothetae errore?*

tunc autem facie ad faciem. Praemium itaque fidei nobis uisio ista seruatur, de qua et Iohannes apostolus loquens: Cum apparuerit, inquit, similes ei erimus, quoniam uidebimus eum sicuti est. Facies autem Dei manifestatio eius intellegenda est, non aliquod tale membrum, quale nos habemus in corpore adque isto nomine nuncupamus.

Quapropter cum ex me quaeritur, quid acturi sint sancti in illo corpore spiritali, non dico quod iam uideo, sed dico quod credo, secundum illud quod in psalmo lego: Credidi, propter quod locutus sum. Dico itaque: Visuri sunt Deum in ipso corpore; sed utrum per ipsum, sicut per corpus nunc uidemus solem, lunam, stellas, mare ac terram et quae sunt in ea, non parua quaestio est. Durum est enim dicere, quod sancti talia corpora tunc habebunt, ut non possint oculos claudere adque aperire cum uolent; durius autem, quod ibi Deum, quisquis oculos clauserit, non uidebit. Si enim propheta Helisaeus puerum suum Giezi absens corpore uidit accipientem munera, quae dedit ei Naeman Syrus, quem propheta memoratus a leprae deformitate mundauerat, quod seruus nequam domino suo non uidente latenter se fecisse putauerat: quanto magis in illo corpore spiritali uidebunt sancti omnia, non solum si oculos claudant, uerum etiam unde sunt corpore absentes! Tunc enim erit perfectum illud, de quo loquens apostolus: Ex parte, inquit, scimus et ex parte prophetamus; cum autem uenerit quod perfectum est, quod ex parte est euacuabitur. Deinde ut quo modo posset aliqua similitudine ostenderet, quantum ab illa

3 1. Io. 3, 2 9 Ps. 115, 10 17 Reg. IIII, 5, 26 24 1. Cor 13, 9 sq.

3 cum autem *g* 4 Facies .... intell. est *om. e* 5 intelligentē non *b* 6 atque utiquae isto *g*; atque in isto *p* 10 locutus *codd. praeter* ρ, *v*; et locutus ρ *Domb.* 15 uolunt *g*[1] autem *codd. praeter* ρ, *v*; autem est ρ *Domb.* 18 dedit ei] debite *b* neman *e g* ρ *Domb.*; neeman α; naaman *a b p v* 19 mundauerat *a b e g p* α *v*; liberauerat ρ *Domb.* 26 quoquo *p* 27 ostendere *g*

quae futura est distet haec uita, non qualiumcumque hominum, uerum etiam qui praecipua hic sanctitate sunt praediti: Cum essem, inquit, paruulus, quasi paruulus sapiebam, quasi paruulus loquebar, quasi paruulus cogitabam; cum autem factus sum uir, euacuaui ea quae paruuli erant. Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem. Nunc scio ex parte, tunc autem cognoscam sicut et cognitus sum. Si ergo in hac uita, ubi hominum mirabilium prophetia ita conparanda est illi uitae, quasi paruuli ad iuuenem, uidit tamen Helisaeus accipientem munera seruum suum, ubi ipse non erat: itane cum uenerit quod perfectum est, nec iam corpus corruptibile adgrauabit animam, sed incorruptibile nihil inpediet, illi sancti ad ea, quae uidenda sunt, oculis corporeis, quibus Helisaeus absens ad seruum suum uidendum non indiguit, indigebunt? Nam secundum interpretes septuaginta ista sunt ad Giezi uerba prophetae: Nonne cor meum iit tecum, quando conuersus est uir de curru suo in obuiam tibi et accepisti pecuniam? et cetera; sicut autem ex Hebraeo interpretatus est presbyter Hieronymus: Nonne cor meum, inquit, in praesenti erat, quando reuersus est homo de curru suo in occursum tui? Corde suo ergo se dixit hoc uidisse propheta, adiuto quidem mirabiliter nullo dubitante diuinitus. Sed quanto amplius tunc omnes munere isto abundabunt, cum Deus erit omnia in omnibus! Habebunt tamen etiam illi oculi corporei officium suum et in loco suo erunt, uteturque illis spiritus per spiritale corpus. Neque enim et ille propheta,

2 ib. 11 sq. 18 Reg. IIII, 5, 26 26 1. Cor. 15, 28

3 *sqq.* paruolus *g* · 7 faciem ρ *Domb.* 9 uita labili *omisso* ubi, *p* 10 illi uitae est *p* 17 LXX interpretes *gp* 18 cor meum] *hic desinit cod. g* iit tecum *a v Domb.*; iuit tecum *b*; fuit tecum, *in marg.* iit, *e*; in praesenti erat *p* conuersus *usque ad* quando *l. 22 om. e* 19 curru suo *b p v*; suo *om. a* ρ α *Domb.* 21 in praesentia *p* 23 tibi *p* ergo *mss.*; *om. v* 26 etiam *om. a* 27 corpore *b* 28 per *om. b*

habebunt, inde quaestio est. Si enim tantu
pore spiritali eo modo utique etiam ips
quantum possunt isti quales nunc habemus
eos Deus uideri non poterit. Longe itaq
potentiae, si per eos uidebitur incorpore
non continetur loco, sed ubique tota est. N
mus Deum et in caelo esse et in terra (i
prophetam: Caelum et terram ego inp
dicturi sumus eum in caelo habere et i
totus in caelo est, totus in terra, non alter
utrumque simul, quod nulla natura corporali
praepollentior oculorum erit illorum, non
quam quidam perhibentur uidere serpentes u
libet enim acrimonia cernendi eadem quo
aliud possunt uidere quam corpora), sed
corporalia. Et fortasse ista uirtus magna c
ad horam etiam in isto mortali corpore oc
quando ait ad Deum: In obauditu aur
prius, nunc autem oculus meus uid
despexi memet ipsum et distabu
me terram et cinerem; quamuis nihil h

15 Hierem. 23, 24 25 Iob. 42, 5 sq.

2 spiritus *b* 3 illo *b* uider̃ *b* 7 uidebant *b*

cordis intellegi, de quibus oculis ait apostolus: *Inluminatos oculos habere cordis uestri.* Ipsis autem uideri Deum, cum uidebitur, Christianus ambigit nemo, qui fideliter accipit, quod ait Deus ille magister: *Beati mundi corde, quoniam ipsi Deum uidebunt.* Sed utrum etiam corporalibus ibi oculis uideatur, hoc in ista quaestione uersamus.

Illud enim quod scriptum est: *Et uidebit omnis caro salutare Dei,* sine ullius nodo difficultatis sic intellegi potest, ac si dictum fuerit: 'Et uidebit omnis homo Christum Dei', qui utique in corpore uisus est et in corpore uidebitur, quando uiuos et mortuos iudicabit. Quod autem ipse sit salutare Dei, multa sunt et alia testimonia scripturarum; sed euidentius uenerandi illius senis Symeonis uerba declarant, qui, cum infantem Christum accepisset in manus suas: *Nunc,* inquit, *dimittis, Domine, seruum tuum secundum uerbum tuum in pace, quoniam uiderunt oculi mei salutare tuum.* Illud etiam, quod ait supra memoratus Iob, sicut in exemplaribus, quae ex Hebraeo sunt, inuenitur: *Et in carne mea uidebo Deum,* resurrectionem quidem carnis sine dubio prophetauit, non tamen dixit: 'Per carnem meam.' Quod quidem si dixisset, posset Deus Christus intellegi, qui per carnem in carne uidebitur; nunc uero potest et sic accipi: *In carne mea uidebo Deum,* ac si dixisset: 'In carne mea ero, cum uidebo Deum.' Et illud, quod ait apostolus: *Facie ad faciem,* non cogit ut Deum per hanc faciem corporalem, ubi sunt oculi corporales, nos uisuros esse credamus, quem spiritu sine intermissione uidebimus. Nisi enim

1 Eph. 1, 18 4 Mt. 5, 8 7 Lc. 3, 6 14 Lc. 2, 29 18 Iob. 19, 26 25 1. Cor. 13, 12

4 quo *b*[1] mundi corde *p v*; mundicordes *a e*; mundo cordes *ρ α*; mundo corde *b α Domb.* 6 oculis ibi *v* 8 illius *e* modo *a b* 9 iesum dei *p* 13 uene hoc non de illius, non *m. 2 in* nob̄ *corr.*, *b* senis simi nisi uerba *b* 15 seruum tuum, Domine *v* secund. uerb. tuum *om. b* 16 quia *p* 18 inuenitur .... uidebo *om. b; in loco horum uerborum exstat* in uerbo 22 intellegitur uidebitur *p* 25 faciem *ρ Domb.* cogit ut] cogitat *e*

[redacted]

esset etiam interioris hominis facies, non diceret idem apostolus: Nos autem reuelata facie gloriam Domini speculantes in eandem imaginem transformamur, de gloria in gloriam, tamquam a Domini spiritu; nec aliter intellegimus et quod in psalmo canitur: Accedite ad eum et inluminamini, et facies uestrae non erubescent. Fide quippe acceditur ad Deum, quam cordis constat esse, non corporis. Sed quia spiritale corpus nescimus quantos habebit accessus (de re quippe inexperta loquimur), ubi aliqua, quae aliter intellegi nequeat, diuinarum scripturarum non occurrit et succurrit auctoritas, necesse est ut contingat in nobis quod legitur in libro Sapientiae: Cogitationes mortalium timidae et incertae prouidentiae nostrae.

Ratiocinatio quippe illa philosophorum, qua disputant ita mentis adspectu intellegibilia uideri et sensu corporis sensibilia, id est corporalia, ut nec intellegibilia per corpus nec corporalia per se ipsam mens ualeat intueri, si posset nobis esse certissima, profecto certum esset per oculos corporis etiam spiritalis nullo modo posse uideri Deum. Sed istam ratiocinationem et uera ratio et prophetica inridet auctoritas. Quis enim ita sit auersus a uero, ut dicere audeat Deum corporalia ista nescire? Numquid ergo corpus habet, per cuius oculos ea possit addiscere? Deinde quod de propheta Helisaeo paulo ante diximus, nonne satis indicat etiam spiritu, non per corpus, corporalia posse cerni? Quando enim seruus ille munera accepit, utique corporaliter gestum est; quod tamen propheta

2 2. Cor. 3, 18 5 Ps. 33, 6 12 Sap. 9, 14

1 id.e. *b* 5 et quod *a b e;* et *om. v Domb.* 7 erubescant *b;* confundentur, *in marg. al* erubescent *p* 8 esse constat *b* 9 habet *b* 10 alia *a* nequeat] neque atque *b* 11 attingat, *m. 2 in* qdtangat *corr., b* 15 qui *e* 17 corporalia per corpus ut nec intelleg. per corpus *a* 19 profecto si certum *p* 20 possit *p* deus *p* 21 prophetiae, ae *m. 2 ex* a *corr., b* quid *b* 24 per prophetam heliseū *a* 25 per *om. e* 26 quando ergo *b*

non per corpus, sed per spiritum uidit. Sicut ergo constat corpora uideri spiritu, quid si tanta erit potentia spiritalis corporis, ut corpore uideatur et spiritus? Spiritus enim est Deus. Deinde uitam quidem suam, qua nunc uiuit in corpore et haec terrena membra uegetat facitque uiuentia, interiore sensu quisque, non per corporeos oculos nouit; aliorum uero uitas, cum sint inuisibiles, per corpus uidet. Nam unde uiuentia discernimus a non uiuentibus corpora, nisi corpora simul uitasque uideamus, quas nisi per corpus uidere non possumus? Vitas autem sine corporibus corporeis oculis non uidemus.

Quam ob rem fieri potest ualdeque credibile est sic nos esse uisuros mundana corpora tunc caeli noui et terrae nouae, ut Deum ubique praesentem et uniuersa etiam corporalia gubernantem per corpora quae gestabimus et quae conspiciemus, quaqua uersum oculos duxerimus, clarissima perspicuitate uideamus, non sicut nunc inuisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur per speculum in aenigmate et ex parte, ubi plus in nobis ualet fides, qua credimus, quam rerum corporalium species, quam per oculos cernimus corporales. Sed sicut homines, inter quos uiuentes motusque uitales exserentes uiuimus, mox ut adspicimus, non credimus uiuere, sed uidemus, cum eorum uitam sine corporibus uidere nequeamus, quam tamen in eis per corpora remota omni ambiguitate conspicimus: ita quacumque spiritalia illa lumina corporum nostrorum circumferemus, incorporeum Deum omnia regentem etiam per corpora contuebimur. Aut ergo sic per illos oculos uidebitur Deus, ut aliquid habeant in tanta excel-

16 Rom. 1, 20   17 1. Cor. 13, 12

1 sed spiritum *a;* sed spiritu *b*   3 et spiritu *e*   4 deus est *e*   ita (u) quidem suaṃ *m. rec. corr. b*   6 ocul. corpor. *p*   12 esse *om* ꝑ *Domb.* humana *a*   tunc corpora celi *p*   noue (a), τdm̄ *b*   14 gestauimus *b*   15 quaque *p;* qua (qua) *b*   17 et *om. a b e*   20 motusque] in ea quod *b*   22 uidebimus *b*   23 nequa eamus *b*   26 per illos oculos sic *v*   27 habeant aliquid *p*

lentia menti simile, quo et incorporea natura cernatur, quod ullis exemplis siue scripturarum testimoniis diuinarum uel difficile est uel inpossibile ostendere; aut, quod est ad intellegendum facilius, ita Deus nobis erit notus adque conspicuus, ut uideatur spiritu a singulis nobis in singulis nobis, uideatur ab altero in altero, uideatur in se ipso, uideatur in caelo nouo et terra noua adque in omni, quae tunc fuerit, creatura, uideatur et per corpora in omni corpore, quocumque fuerint spiritalis corporis oculi acie perueniente directi. Patebunt etiam cogitationes nostrae inuicem nobis. Tunc enim inplebitur, quod apostolus, cum dixisset: Nolite ante tempus iudicare quidquam, mox addidit: Donec ueniat Dominus, et inluminabit abscondita tenebrarum et manifestabit cogitationes cordis, et tunc laus erit unicuique a Deo.

CAPUT XXX.

De aeterna felicitate ciuitatis Dei sabbatoque perpetuo.

Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum latebit bonum, uacabitur Dei laudibus, qui erit omnia in omnibus! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia cessabitur neque ulla indigentia laborabitur, nescio. Admoneor etiam sancto cantico, ubi lego uel audio: Beati, qui habitant in domo tua, in saecula saeculorum laudabunt te. Omnia membra et uiscera incorruptibilis corporis, quae nunc uidemus per usus necessitatis uarios distributa, quoniam tunc non erit ipsa necessitas, sed plena certa, secura

11 1. Cor. 4, 5 20 ib. 15, 28 23 Ps. 83, 5

1 mentiſ, ſ *m. 2, b* 2 illis *b* 3 uel inpossibile est *v* 4 nobis deus ita *p* 5 in singulis nobis *om. b* ut uideatur *a* 6 in alterum *b* 7 terra *a e p ρ α Domb.*; in terra *b v* 11 quod ait apostolus, *omisso* cum dixisset *ρ* 12 quicquam iudicare *a b e* mox *om. a* ueniet b^2 13 inluminabit *p ρ Domb.*; inluminet *a b e α v* 20 uocabitur *b* 21 causabitur *b* 24 tua *mss.*; tua, Domine, *v* 26 uario *e*

sempiterna felicitas, proficient in laudibus Dei. Omnes quippe illi, de quibus iam sum locutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis numeri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus, quae ibi magnae adque mirabiles uidebuntur, rationales mentes in tanti artificis laudem rationabilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui motus illic talium corporum sint futuri, temere definire non audeo, quod excogitare non ualeo; tamen et motus et status, sicut ipsa species, decens erit, ubi quicumque erit, quod non decebit non erit. Certe ubi uolet spiritus, ibi erit protinus corpus; nec uolet aliquid spiritus, quod nec spiritum possit decere nec corpus. Vera ibi gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam nec adulatione laudabitur; uerus honor, qui nulli negabitur digno, nulli deferetur indigno; sed nec ad eum ambiet ullus indignus, ubi nullus permittetur esse nisi dignus; uera pax, ubi nihil aduersi nec a se ipso nec ab aliquo quisque patietur. Praemium uirtutis erit ipse, qui uirtutem dedit eique se ipsum, quo melius et maius nihil possit esse, promisit. Quid est enim aliud quod per prophetam dixit: Ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs, nisi: 'Ego ero unde satientur, ego ero quaecumque

20 Leuit. 26, 12

1 in *om. a b e* iam *om. a* 2 qui nunc *b e p;* quę nunc *a* ρ²*;* quae tunc ρ¹ α armoniae *a b e p* 3 et extrinsecus *om. b* et] sed *a* 4 disposita *b* 5 rationabiles *b* in tanta artif. laude *b* 6 delectationes *e;* delectione *p* succedent *a b p* 7 motjs (v *superscr.*) *b* 8 cogitare *a* 9 species] pulchritudo ρ (*'nescio an sit utrumque glossema et* ipsa *ad* corpora *sit referendum' Domb.*) ubi quicumque erit *scripsi;* quicumque erit ubi *mss. v* 11 protinus erit *v* quod non ρ 12 possit *a b² e p v;* posset *b¹ Domb.* corpus. Vera] corporea *b* ubilantis *b* 13 adolatione ρ 15 ambiet ad eum *a* ambiget *b¹* ubi nullus] *hic desinit cod. p* permittitur ρ 17 aliquo quisque *a e* ρ α*;* aliquo quisquam *b;* alio quisquam *v* Partę mium (prae *superscr.*), prae *m. 2, b* 18 maius] malus *b¹;* melius *b²* 19 posset *a e* possit esse] posse *b* est *erasum b* quod, *m. 2 superscripto* quam, *b* 21 quicumque *b*

ab hominibus honeste desiderantur, et uita et salus et uictus et copia et gloria et honor et pax et omnia bona'? Sic enim et illud recte intellegitur, quod ait apostolus: Ut sit Deus omnia in omnibus. Ipse finis erit desideriorum nostrorum, qui sine fine uidebitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione laudabitur. Hoc munus, hic adfectus, hic actus profecto erit omnibus, sicut ipsa uita aeterna, communis.

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum adque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere? Quod tamen futuri sint, non est ambigendum. Adque id etiam beata illa ciuitas magnum in se bonum uidebit, quod nulli superiori ullus inferior inuidebit, sicut nunc non inuident archangelis angeli ceteri; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit, quamuis sit pacatissimo concordiae uinculo ei qui accepit obstrictus, quam nec in corpore uult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius carnis pacata conpago. Sic itaque habebit donum alius alio minus, ut hoc quoque donum habeat, ne uelit amplius.

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabilem liberatum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primum creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare; hoc autem nouissimum eo potentius erit, quo peccare non poterit; uerum hoc quoque

3 1. Cor. 15, 28

1 uirtus *b* 2 si enim *b* 4 fine/, s *eras. b* erit *usque ad* fine *om. b* 8 certum *e* sunt *a* 11 ciuit. illa *v* 12 nullus *b* 13 tamquam *b* 14 nollet *e;* nolit *b* quod *om.* *b*¹ quamuis...... accepit *om. e* sit *om. b* pacatissimo *a b v;* pacatissime ρ; pacatissimae *Domb.* 15 ei] et *b* quam] qui *e* 16 est digitus] edigitus *b* 17 carnis *a b e α v;* corporis ρ *Domb.* 18 alius *m. 2 ex* dius *corr. b* 19 nec ρ¹ 21 a *ex* et *corr. b; om. a* 22 indeclinabile *b e* 23 primum *a b e v;* primo ρ *Domb.*

Dei munere, non suae possibilitate naturae. Aliud est enim esse Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccare non potest; particeps uero Dei ab illo accipit, ut peccare non possit. Seruandi autem gradus erant diuini muneris, ut primum daretur liberum arbitrium, quo non peccare homo posset, nouissimum, quo peccare non potest, adque illud ad conparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium pertineret. Sed quia peccauit ista natura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur, ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima inmortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, nouissima erit non posse mori: ita primum liberum arbitrium posse non peccare, nouissimum non posse peccare. Sic enim erit inamissibilis uoluntas pietatis et aequitatis, quo modo felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, uoluntatem uero felicitatis nec perdita felicitate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quoniam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est?

Erit ergo illius ciuitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis uoluntas libera, ab omni malo liberata et inpleta omni bono, fruens indeficienter aeternorum iucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum; nec ideo tamen suae liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata: quantum ergo adtinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum; quantum autem ad experientis sensum, prorsus inmemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte sciuntur, omnes fere corporis morbos nouit;

1 sua *b* 3 accipit *b e v;* accepit *a ρ α*[1] *Domb.* 4 erant *om. e* 5 non *om. a* homo ... peccare *om. e* 6 Aτq; alτ liber. Aτq; illud (*sic*) *e* 10 inmortalitatis *b* 13 in nouissimum *b;* nouissimum autem *a* inanis uisibilis uoluptas *b* 15 nec pietate felicitatem *b;* nec felicit. nec pietct. *a* uoluptatem *b* 19 et illius *b* 20 in singulis *om. a* uoluptas *b* 21 iocund. *a b*[2] 22 tamen ideo *v* 23 non sit ingrata *b e ρ λ;* non *om. α;* non sit grata *a v* 25 experimentum *a*[1] *α;* experimenti *a*[2] 26 sensuum *α* Nam *erasum b* et perit] expertissimus *b*

sicut autem corpore sentiuntur, plurimos nescit, quos ipse non passus est. Ut ergo scientiae malorum duae sunt, una, qua potentiam mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inhaerent (aliter quippe sciuntur uitia omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam uitam): ita et obliuiones malorum duae sunt. Aliter ea namque obliuiscitur eruditus et doctus, aliter expertus et passus; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria careat. Secundum hanc obliuionem, quam posteriore loco posui, non erunt memores sancti prae teritorum malorum; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non solum sua praeterita, sed etiam damnatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nescituri sunt, quo modo, sicut ait psalmus, misericordias Domini in aeternum cantabunt? Quo cantico in gloriam gratiae Christi, cuius sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi iucundius ciuitati. Ibi perficietur: Vacate et uidete quoniam ego sum Deus; quod erit uere maximum sabbatum non habens uesperam, quod commendauit Dominus in primis operibus mundi, ubi legitur: Et requieuit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et benedixit Deus diem septimum et sanctifiicauit eum, quia in eo requieuit ab omnibus operibus suis, quae inchoauit Deus facere. Dies enim septimus etiam nos ipsi erimus, quando eius fuerimus benedictione et sanctificatione pleni adque refecti. Ibi uacantes uidebimus quoniam ipse est Deus; quod nobis

15 Ps. 88, 2 18 Ps. 45, 11 21 Gen. 2, 2 sq.

1 corpore *post* sentiuntur *in marg. a* 2 passus non *a* 3 potentia *a* mentis *om. b* experiendis *b* 4 omnia uitia *v* 6 ea *om. b* 7 peritia *a* 10 ut peritis dif‿cuntur, ſ *in ras.*, *b* 12 praeteritate sed *b* 13 sempiternum *b* si *erasum b* si ipsi se *α* 14 miseros fuisse *a b* 15 cantebunt *e* 16 gratiā *b* 17 ciuitati iocundius *a* 18 sum deus *m. 2 in marg. b* 19 maxim. uere *a* uesperū *b* 21 septima *b* 22 facit *e* 26 refecti *a b ρ α v;* perfecti *e* 27 *usque ad 669, 2* uacantes uide[bimus] audientes a sed ictum eritis *b* 27 nobis nos *e*

ipsi esse uoluimus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore: Eritis sicut di et recedentes a uero Deo, quo faciente di essemus eius participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira eius defecimus? A quo refecti et gratia maiore perfecti uacabimus in aeternum, uidentes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse quam nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum adipiscendum inputantur; quia si nobis ea tribuerimus, seruilia erunt, cum de sabbato dicatur: Omne opus seruile non facietis: propter quod et per Ezechielem prophetam dicitur: Et sabbata mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut scirent qnia ego Dominus qui sanctifico eos. Hoc perfecte tunc sciemus, quando perfecte uacabimus, et perfecte uidebimus quia ipse est Deus.

Ipse etiam numerus aetatum, ueluti dierum, si secundum eos articulos temporis conputetur, qui scripturis uidentur expressi, iste sabbatismus euidentius apparebit, quoniam septimus inuenitur, ut prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluuium, secunda inde usque ad Abraham, non aequalitate temporum, sed numero generationum; denas quippe habere reperiuntur. Hinc iam, sicut Matthaeus euangelista determinat, tres aetates usque ad Christi subsequuntur aduentum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur: ab Abraham usque ad Dauid una, altera inde

2 Ib. 3, 5 3 Ps. 89, 9 7 1. Cor. 15, 28 10 Deut. 5, 14 12 Ezech. 20, 12 23 Mt. 1, 2 sq.

2 recientes *b* deo uero *a* 3 partici[pes] *b* 4 A quo . . . . . uacabimus *om. e* 6 et ipse *b* 7 bona opera *v* 8 quam *a b e α v;* non ρ *Domb.* 9 ea] et *b* 10 cum de] ude (*sic*) *e* dicetur *e* 11 seruile non *codd.;* seruile in eo non *v* ezech. *b ρ v;* hiezech. *e α;* iezech. *a* 12 prophetam *om. b* 13 et inter te *b* 14 perfecto *b* 15 *in cod. e uerba* et perfecte *usque ad* Christi *p. 670, 2 manu scl. XIIII. in membranula adglutinata suppleta sunt* 17 uelutiq; q; *m. 2 insertum, b* 18 eos *om. b* in scripturis *b v* 19 sabbatissimus *b* 20 dies primus *v* ab *om.* b^1 23 hic *b* 26 ab] ut *b* usque *omisso* ad *b*

usque ad transmigrationem in Babyloniam, tertia inde usque ad Christi carnalem natiuitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda propter id quod dictum est: Non est uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate. Post hanc tamquam in die septimo requiescet Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus singulis nunc diligenter longum est disputare; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cuius finis non erit uespera, sed dominicus dies uelut octauus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, uerum etiam corporis requiem praefigurans. Ibi uacabimus et uidebimus, uidebimus et amabimus, amabimus et laudabimus. Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi peruenire ad regnum, cuius nullus est finis?

Videor mihi debitum ingentis huius operis adiuuante Domino reddidisse. Quibus parum uel quibus nimium est, mihi ignoscant; quibus autem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen.

4 Act. 1, 7

4 nosse *a* 6 septimum diem *v* 7 septimum] sempiternum *omisso* diem *b* deus *a* 8 porro, *in marg.* autē, *e* 10 dominicus] de omnibus *b* dies uelut VIII. uf dies ęternus *b* 13 ubi *a e* *alterum* amabimus *om. a b* 14 *uerbis* Ecce quod *finitur col. 2 f. 289. v in b; reliqua uerba* erit in fine sqq. *m. 2 in margine inferiore scripta sunt* 15 quis et *b* 16 nullus] non *α* 17 huius ingentis *a* 19 gratias mecum *b* 20 cūgratulantes *b* amen *a α v; amen. amen ρ Domb.; om. b e* *Subscriptiones:* EXPLICIT. DEO GRATIAS. *e* EXPLICIT LIBER VIGESIMVS SECVNDVS (XXII *ρ*) SCI AVGVSTINI DE CIVITATE DEI *a ρ* EXPLICIT LIBER XXII· AVGVSTINI DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS. AMEN. *b* EXPLICIT CONTRA PAGANOS LIBER VICESIMVS SECVNDVS AVRELI AVGVSTINI EPI YPPONIREGIENSIS CIVITATIS DEI *α*

[redacted]

INDEX LOCORVM
SACRAE SCRIPTVRAE.

[redacted]

INDEX AVCTORVM GRAECORVM ET LATINORVM.

INDEX NOMINVM ET RERVM.

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]